COLLECTANEA TIBURTIANA

Tanulmányok Klaniczay Tibor
tiszteletére

Szeged
1990

COLLECTANEA TIBURTIANA

ADATTÁR
XVI–XVIII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ

10.

Szerkeszti
KESERŰ BÁLINT

KIADJA A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM

COLLECTANEA TIBURTIANA

Tanulmányok Klaniczay Tibor
tiszteletére

Szeged
1990

A kötetet szerkesztette

GALAVICS GÉZA
HERNER JÁNOS
KESERŰ BÁLINT

Technikai munkatárs
Machan Eszter
Szűcs József

MEGJELENT
A MŰVELŐDÉSI MINISZTÉRIUM ÉS A SOROS-ALAPÍTVÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

HU ISSN 0230–8495
ISBN 963 481 831 5

TARTALOM

HERNER JÁNOS — SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
A Tudás Könyve. Hasznos útmutató haladó kincsásóknak 9

HOLL BÉLA
Novum genus melodiae. Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missaleban 35

KOCZISZKY ÉVA
A csillaghit Janus költészetében (előtanulmány) 53

KEVEHÁZI KATALIN — MONOK ISTVÁN
A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe 65

KARNER KÁROLY
Ritka könyvek és nyomtatványok soproni könyvtárakban 83

PAJORIN KLÁRA
Egy ismeretlen hungaricum. Johann Gast *Convivales Sermones* című gyűjteménye 93

FEHÉR MÁTYÁS
Mátyás király budai egyeteme Kassán (1526–1553) 105

VÍZKELETY ANDRÁS
Nádasdi Bálint omniáriuma és beszéde a fejedelmi tisztről 121

SZABÓ GÉZA
Sztárai Mihály ismeretlen énekének töredéke? 129

BOTTA ISTVÁN
Huszár Gál reformátor (1512?–1575) háromszoros exkommunikációja 131

SZELESTEI N. LÁSZLÓ
Albertus Cruciger lőcsei pap levele Paul Eberhez Wittenbergbe (1563) 151

HECKENAST GUSZTÁV
János Zsigmond végrendelete (1567) 155

LECH SZCZUCKI
Fragmenta haeretica 171

PIRNÁT ANTAL
Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához 179

SZABÓ GYÖRGY
Gyulai Pál és Marcello Squarcialupi 185

MÁTÉ GYÖRGYI
A Szentírás Apológiája a szombatosok régi könyvében 189

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES
Zsámboki János levelei Batthyány Boldizsárhoz 209

SZABÓ ANDRÁS
A magyar késõhumanizmus történetéhez 215

JANKOVICS JÓZSEF
Zay Péter orvosságos könyvecskéje. „Nicasius doctor receptájából" ... 233

CSONKA FERENC
Joannes Bocatius kiadatlan versei 241

BALÁZS MIHÁLY
Ecsedi Báthory István levele Báthory Andráshoz 253

SZABÓ ANDRÁS
Monai János levele Ecsedi Báthory Istvánhoz 257

HERNER JÁNOS
Szenci Molnár Albert levele Georg Remhez 261

VÁSÁRHELYI JUDIT
Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához 263

LUDÁNYI MÁRIA
Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben 271

ERDEI KLÁRA
Hungarikák a XVII. századi gottorfi és preetzi könyvtárakban 279

JERŽY SNOPEK
Bethlen Gábor a lengyel kéziratokban 295

MÁTYÁS PÁL
Adatok Tatrosy György krónikaíróról és Coronaeus Vaska Lőrincről .. 305

ÖTVÖS PÉTER
Gyászvers Poppel Éva haláláról. Adalék a töredékes apróságokhoz ... 317

HÚBERT ILDIKÓ
Zrínyi Miklóssal kapcsolatos levélmásolatok az esztergomi Batthyány-gyűjteményben 325

GÖMÖRI GYÖRGY
Két levél a XVII. századból. Tolnai D. János levelezéséből 331

PETNEKI ÁRON
Hitetlen Jezabel vagy Dicsőséges Judit? Báthory Zsófia apológiája (1674) 337

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
Magyarország, az összes istenek lakóhelye. Schedl Frigyes kiseposza .. 345

NÉMETH S. KATALIN
Détsei Sámuel emlékkönyve 351

HAJNÓCZI GÁBOR
Vitruvius *De architectura* című műve a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 32. kéziratában 363

H. TAKÁCS MARIANNA
Jacopo del Sellaio Eszter királyné történetét ábrázoló tábláiról 375

PROKOPP MÁRIA
Újabb kutatások Vitéz János esztergomi érsek studiójához 393

GALAVICS GÉZA
Személyiség és reneszánsz portré. Ismeretlen magyarországi humanista-portré: Mossóczy Zakariás arcképe 401

MIKÓ ÁRPÁD
Ianua mortis. Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához 419

BUZÁSI ENIKŐ
Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória. A szigetvári hős festett apoteózisa 431

SZABÓ PÉTER
Bethlen Gábor lakadalmara czinalt ekessegek 443

KOPPÁNY TIBOR
Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben 451

Utószó helyett 463

Table des matièrs 465

Képek 469

HERNER JÁNOS—SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

A TUDÁS KÖNYVE
Hasznos útmutató haladó kincsásóknak

Ennél a könyvnél csak még egy becsesebb könyv van a világon, mit a paraszt-költészet a „Tudás Könyvé"-nek keresztelt el, benépesítve azt titkos, borzalmas tartalommal. ... Csakhogy azt nagyon nehéz megkapni. Be van falazva valahol a debreceni kollégium padlásán. A híres Hatvani professzor saját kezeivel falazta be, odatapasztva azt a falhoz három szűzleány-hajszállal úgy, hogy ha ráakadnának is, ezer ember sem bírná azt onnan elemelni, ha csak az éjfélkor fogott fehér holló májával nem kenné meg kezét.

Abban a könyvben aztán benne van annak a fűnek is a neve, mely csak minden száz esztendőben virít éjfélkor, s melyet ki magával hordoz, megérti az állatok nyelvét: ott van megírva, mint lehet az ördögöt felidézni, a halottakat feltámasztani, szóval onnan tanulható el az egész ördög-mesterség. – így ír Mikszáth Kálmán *A lutri* című kisregényében.[1] Az 1872-ben keletkezett mű még az Abonyi Lajos-féle népfelvilágosító népiesség terméke, de részleteiben már megjeleníti azt a világot, amelyet a *Jó palócok*tól kezdve halhatatlanít. Ennek a világnak, vagyis a paraszti hétköznapok mágikus világának elengedhetetlen része a kincsással kapcsolatos babona-kör, illetve az efajta praktikákat kézikönyv-szerűen tárgyaló kompendium.

Mikszáth adaléka azért nagyon értékes, mert az általunk ismert irodalomban (Kármán József *A kincsásó*; Táncsics Mihály *Életpályám*) – noha gyakorlatilag hasonló praktikát követnek – a hagyomány őrzője nem valamiféle kézikönyv, hanem egy „tudós" asszony vagy férfi. Mikszáth jó érzékkel köti a paraszt-fantáziában létező titkos könyv létét éppen a debreceni kollégiumhoz. Ott valóban létezik egy, ha nincs is szűzleányok hajával a falhoz tapasztva. A XVII. századi[2] kézirat Lugossy

[1] *Mikszáth Kálmán Összes Művei* I. kötet. Szerk. Bisztray Gyula és Király István, Bp., 1956. 80.

[2] A XVI. században még sokkal könnyebb lehetett a kincsások dolga. Ennek illusztrálásául iktatunk ide egy – XVI. századi latinnyelvű formuláskönyvben fennmaradt – útmutatót:

Regy kencznek megh talalasa

Mery eg' meres zerenth walo fenyes viazzath, megh anny fekethe zurkoth, keth anny kenkövet, harom anny mirhat, meg anny raynai azzuth, czinald eozue, megh oluaszwan kewes fa olayales es keuergesd eg' kis lapoczkaual, kend gertya belre, mely selem legyen, akar miczoda zynew es zarazd megh. A hol gyanakodol, gyojch megh es a hol w magatul el alozyk, higged, hog oth wagion. (Ld. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Oct. Lat. 607. ff. 31.)

József gyűjteményében található,[3] az ő XIX. századi átiratával együtt. Az eredeti kéziratot adjuk közre betűhív átírásban, követve a teljesen következetlen helyesírást és központozást.

Megelégszünk a szövegközléssel és nem bogozzuk ennek a magát állandóan ortodoxiával takaró fehér mágiának filológiai és néprajzi összefüggéseit. Tegyék ezt nálunk avatottabbak. Mindenesetre mi is azzal a jó szándékkal bocsátjuk közre az anyagot, hogy ha – elegendő szűz leányt és fiút gyűjtve, s ráadásul még a pigmeusokat is kijátszva – sikerülne Klaniczay Tibornak a szöveg útmutatása nyomán rejtett kincsre bukkannia, ossza azt meg szűkölködő attyafiaival, a halmozottan túltámogatottnak nem nevezhető és ezért az állami támogatás várásánál a kincsásást racionálisabbnak tartó filológusokkal.

***

Valaki akarna valami el röitöt kinczet penzt vagy draga köveket, aranyat eszüstöt keresni: illik annak, hogy annak előtte kilenczed napigh ha többigh magat Istenessen hoza keszicze, jozansaghba es tiszta életbe, es szivének ne tébolygasaba, jo gondolatokba, hitbe, atoktol magat megh tartoztassa, oltalmazza, Istennek eiel nappal könyörögiön az ő tarsaival, az kik azon keresetbe, asasban lésznek foglalatossak; azok jo lelki ismeretü emberek legyenek, ollyakat vegyen maga melle egyező akaratuakat egy gondolatuakat, mivel Isten szokta az ollijakat meghhallgatni az kik egyesek, igaz hitüek, es gonos szándékok, igyekezetek elmejekbe ne légyen, és ne talaltassék. Ezt pedigh szép tiszta nap kel kezdeniek, es cselekedniek, es tiszta helyen, rendesen.

Nomina Sanctorum Angelorum

Vasarnap regvel, mikor az nap fel gyün, Istentöl keried segitségül szent Mihálly Archangyalt

Hetfőn Gabriel Archangyalt
Kedden Samuel Angyalt
Szeredan Raphael Angyalt
Csütörtökön Zacharias Angyalt
Penteken Anael Angyalt
Szombaton Vriel Angyalt

Ezen napokba mindenkor nap kelet előt kéried Istent imadchagod altal az Angyalt segitczégül, de az üdőre figyelmez, es el ne mulaszd mindenik Angyalt harom izbe keried segitczegéül melly orataiba estveis, ugy adatik Istentől segetczégh es oltalom az ő Szent Angyala, ha pedigh az orakat nem veheted eszedbe, ez szerint czelekedgyél

[3] A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Kézirattára, Debrecen. R. 536. 25 f. 220 x 170 mm. A névtelen kézirat néhány helyen sérült, de különben könnyen olvasható.

Szent Mihálly Archangyalt nap tamatta előt, vagy tamattakor.
Uriel Angyalt egesz nap, de főképpen délbe.
Raphael Angyalt minden nap, mikor az nap le mégyen.
Gabriel Angyalt minden nap éfelbe.

Az utan fordulj arczal az nap keletfele alvan, vagy le térdepelven, akkor egy Szűznek Ifiu vagy Leanizo légyen, agy az kezébe egy tükröt, vagy Kristalit, ugy de tiszta életü ifiu, es leani szüz lévén, tudgyad. Az tükrön vagy kristalyon, vagy irij fa olayal egy X et azon X alat vesd megh az gyermek Jésus nevét, azt mondvan: Megh fezzitetet edes Jesusunk Christusunk bis repetatur. Betlehembe szület gyermek Jesusunk, Szűz Marianak szent fia, kinek sok szamu Angyalok szolgaltanak, es kihez szent királiok aiandekot hozvan térdet fejet haitottanak, mind ezen dolgok valosagossan lettenek, hiszen az szerint mint ők hittenek es megh talaltanak, ugy mint gyermek Jesust ezen el kezdet dolgokbanis tudom, tudom es megh latom, megh halgattatom, mint ezen harom szent kiralyok.

Ezeket véghbe viven az utan czinally kerestet az Szűz vagy ifiu homlokara, es az tükrön, es mond el a Mi attyankot, es az Credot Attyanak, fiunak, es Szent Lélek Ur Istennek nevébe, sies Ur Isten jöj el es ne kessél a mi segeczégünkre es segedelmünkre ez mi mostani szükségünkbe kérünk tégedet az mi üdvözitő urunk Jésus Christusunk nevebe.

Mutasd megh felséges ur Isten mi raitunk az te nagy irgalmassagodat, az mi megh feszitetet Christus Jesusunk altal, halgasd megh Ur Isten az mi kéréseinket és fohászkodásinkat, vegyed szentczéges füleidbe, hogy az mi szibéli könyörgésünk altal az mit tőled kérünk ad megh talalnunk es kezeinkel fel vennünk.

Agios + Otheos – yschiros + Athanatos + Eleyzon + Ymas + Szentczeges Isten, szent erős es halhatatlan, es megh mérhetetlen. Szent Isten legy irgalmas nekünk, es könyörűlj mi raitunk. Amen. Jöijel Szent Lilek Isten, es tölczdbe az te hiveidnek sziveket es az te szerelmednek tüzét gerjezd fel mi bennünk ki sok külömb külömb féle nyelveken valo népeket az hitnek egyességébe gyűtöttél. Diczirietek az Istent népeknek gyülekezeti. Mi Attyank es Credo

Psalmus LI.

Könyörüly en raitam o Isten a te irgalmassagod szerint az te irgalmassagodnak soksaga szerint töröld el az en büneimet

Mos megh engemet az en alnoksagimbol, es az én büneimből tiszticz ki engemet

Mert az én büneimet én iszmérem, es az én bünöm szüntelen előttem forogh énnekem

Tenéked, czak teneked vétkeztem, es gonossagot czelekettem, az te szined előtt hogy igaznak itiltessél a te beszédedben es tiszta légy, mikoron te itilsz

Ime én alnoksaghba foganantattam, es az en attyam bünbe fogadott [?] engemet

Ime gyönyörködöl te igassaghba, melly az vessékbe vagyon, es engemet kivalkeppen megh tanitottal vala az bölczeséghre

Mos megh engemet isoppal es megh tisztulok, mos megh engemet es feirb lészek az honal

Engedgyed hogy hallyak örömet, es vigassagot, hogy örvendezzenek az én tetemeim, mellyeket öszve rontottal

Fordicz el az én bűneimtől az te orczadat, es minden en alnoksagimat tőről el.

Teremcz en bennem tiszta szivet Isten, es erős lelket uicz megh en bennem

Ne vessel engemet a te arczad előt, es az te szent lelkedet ne ved el en tőlem

Ad megh ennekem az te üdvözitésednek örömét, es az engedelem lelkével erősicz megh engemet

Tanicz az bünösöket a te utaidra, es a bünösök te hozzad megh térnek

Szabadicz megh engemet az vértől Ó Isten en üdvösségemnek Istene, es az en nyelvem hirdeti a te igassagodat

Uram az en aiakimot nisd megh, es az en szam hirdeti az te dicziretidet

Mert nem gyönyörködöl az aldozatokba, hogy azokat adgyam te neked, az egészlen égő aldozatot nem akarod

Az Isten előt kedves aldozatok a töredelmes lelkek, az töredelmes, es keserves szivet nem utalod megh.

Tégy jol az te jo akaratodbol az sionnal, es epicz megh az Jerusalemnek kő falait

Akkor kedvessek lésznek te előtted az igassaghnak aldozati, akkor az te oltarodon aldoznak tulykokkal. Diczőségh Attyának etc.

Oratio

O Jesus Christus elő Isten szent fia, te hozzad egyedül alázatossan folyamodom, es kerlek, hogy engemet segely szegeni bünös szolgadat N: N: ki tegedet segitczegül hilak, halgas megh most, es mindenkor, őriz megh, es oltalmaz megh engemet az en faratczagimba ó mennek, es fődnek Istene, az te emberi nemzetczéghez valo dragalatos jo voltodért es szent nevedért, keserues kinszenvedesedért kérlek tégedet oh egeknek Istene mi edes Attyank az te mi hozank valo jo voltodért, es ki beszélhetetlen nagy irgalmassagodért, es alkotmanidért, mellyek az éghbe, es a fődön vadnak, őriz megh, es oltalmaz megh engem bünös szolgadat, es velem valo társaimat minden féle veszedelmektől, es tarcz megh békeséges életben minket ma és életünknek minden ideieben minden mi cselekedetinkben, dolgainkban, es faratczagos munkainkban, hogy a gonos lélek se testünkben, se lelkünkben megh ne banczon, se haboriczon minket. Attyanak + Fiunak + es szent Lilek Ur Istennek nevében. Amen.

Alia

O minden bölczességhnek es te bened bizoknak Istene, valaki benned bizik megh nem czalatkozik, alazatossan kerlek tegedet, tavoztasd el mi tőlünk minden karunkra valo alkalmatlansagokat, mellyek minékünk artalmunkra volnanak, fordicz el, könyörgünk neked o mi üdvösségünknek Istene, es ez mostani szükségünkben légy jelen mi velünk, es segicz megh, méltoztas nyutani segedelmet mostani faradsaginkban, ó mi üdvösségünknek Istene, az mi Urunk Jézus Christusnak altala. Amen.

Alia

Ó Jesus Christus elő Istennek szent fia tenéked esedezünk az te keserves kinszenvedésedért, érettünk való halálodért, itiletedért, es a mi üdvösségünkkert, hogy halgas megh minket most, es halalunknak oraian es méltóztas az te elő fiadnak az te aldasodat adni, es irgalmasságodat megh mutatni, az holtaknak csendes nyugovast, az te Anya szent egy hazadal bekeséget, es enyenességet, nekünk bünösöknek örök életet, ki els, es uralkodol most, es mindörökön aldando Isten Amen.

Alia

Ó minden iragalmassagnak Istene, a ki vilagh kezdetitől fogva mindeneket bőlcsen teremtettel hat napok alat, az hetedik napon megh nyugodvan, kérlek segitczégül, hilak én edes Istenem az te nagy irgalmassagodért, hogy ennekem és tarsaimnak méltoztasd megh jelenteni, es megh mutatni az el reitet és be asot kinczet, mellyet mi keresűnk, miképpen Moyzesnek az te szolgadnak az Sinai hegynek teteibe fényességbe megh ielenél, kérűnk tégedet o egeknek mennek és főldnek Istene és Attya, hogy azon képpen nekünk méltoztassad szegeni fiaidnak az el reitet kinczet, es annak helyét megh jelenteni, es mutatni, oltalmaz megh minden lathato es lathatatlan rettentő ellenséghtől, ki els, es uralkodol aldando Isten, most es mind őrőkké. Amen.

Keried Istent ő szent Felségét, hogy halgasson megh, es Angyalát mellyet kivans el boczatando légyen.

O te nagy hatalmu Szentczeges Kirally örök minden ható Isten, ki kezdet vagy és végh, mennek és fődnek teremtője, mind ez világhnak megh valtoia, kérlek én tégedet minden hato Isten, mi Urunk Jesus Christus az te egy Istenségedért, es irgalmassagodert, es az te keserves kinszenvedésedért, mellyeket érettünk szenuettel, hogy mi raitunk megh kőnyőrűly, es kűld el az te szent Angyalodat, Szent Mihally Archangyalt, az ki az te hatalmadba vagyon egyedül birsz ő véle, es paranczolhacz neki. Ó Jesus Christus Istennek szent fia, en neki bizonnyal hiszek, azért kérlek tégedet ó Istennek aldott fia az te irgalmasságodért, hogy az te szent Angyalodat emberi abrazatba, vagy olly Angyalt természetü [!] alapotba lathato képpen el küldeni méltóztassal, hogy ő minekünk tükörben, kristalyban szemtűl szembe valosagossan, es nem elvaltoztato képpen megh jelencze, es megh mutassa, es azokra mellyekre kérendő lészen, valosagos képpen minden haladék nélkűl véghbe vigye, kérünk Ur Isten az te szentséges nevedért, ki els es uralkodol egyenlő Istenséghbe most, es mind örökkön örökke Amen.

Következik az szent Angyalhoz való kérelem, es emlekeztető dologh.

Te az Attya mindenhato Istentől el boczatatot Angyal Istennek szent lelkü alattya szent Mihally Archangyal, mivel tudgyuk, hogy Istentül küldettel, bizonyossan miis hiszük, hogy te veled üdvözűlűnk, azért kérünk tégedet Szentséges vérének

ki hulasaért, mellyet érettűnk ki ontot az magos keresztfan, mert ugy szerette Isten ez vilagot, hogy az ő egyetlen egy fiat adna érette, hogy valaki öbenne hiszen, el ne vessen, hanem őrők élete legyen és üdvözűllyön. Azért emlékeztetlek en tégedet az Jezus Christusért, hogy hozank valo jo akaratodat megh ielenczed igassagossan minden villamas, es fenyessegh rettentes nekűl, azon Isten teremtette személlybe az tűkőrbe, es magad képedben megh mutassad minden félelem nekül, hogy semmi egyesűlések az gonos Angyaloknak es tistatalan lelkeknek ne légyen. Az az hogy el ne valtoztathassa, el ne reithesse magat az tűkőrbe, megh mutatvan magat, hogy ő ollyan jó es tiszta Angyal légyen, mellyben en megh czalatatvan, mellytől otalmazon az Attya, fiu, Szent Lilek Isten együt te veled, Szent Angyalaval. Azért az Jézus Christusért ne bocsas mi reank ollyan kővetkezendő dolgokat, es ne agy minket megh czalatatnunk, czufoltatnunk, es iaczatatnunk, ollyan gonosz Angyaloknak az ő keserves kinszenvedéséert es halalaért, te Istennek Szent Angyala, Szent Mihally Archangyal kérlek en tegedet, hogy te ennekem Szent [!] megh ielenczed az tűkörbe minden varakoztatas nékűl, hogy az en tarsaimmal mindeneket az mellyeket kivanok tisztan, es igazan valosagossan megh lathassak, mivel neked az irgalmas Istentől van olly hatalmad, hogy te minden igassagot megh ielentheted es megh mutathatod az Jesus Christusért, melly egyedül minden josagh es igasságh lészen annak megh halgatoja valamelly dolgokra rea kérűnk, az Ur Isten, es az utolso napon azt mondgya az hatalmas nagy irgalmassagu es igassagu Szent Isten valamit czelekettetek czak az legh kissebbikevelis az enyiem kőzzűl, velem czelekettetek. Azért te Szent Mihally Archangyal Istennek Szent Angyala tiszta Szent Lilek, kérlek en tégedet, hogy mentest ennekem megh ielennyel ezen tűkőrbe vagy kristalyba minden tetovazas nekűl az Jesus Christusért, ki él, es uralkodik az Attya fiu Szent Lilek Istennel mind őrőkkőn őrőkke.

NB

Harom izbe vagy ha szükségh, hét izbeis mondgyad es imatkozzad, es unczollyad, hogy el jűjőn es valamighlen el nem jűn es megh nem ielenik mind addigh keried, hogy el jűjőn es megh ielenyen.

Ezen kéresekre, es kivansagokra ha el nem jűne, vagy nem jelenne, három vagy hét izbe mongyad az utan ha kivantatni fogh olvasvan Szent Janos Evangeliumat, az első részit illyen forman:

Kezdetben vala amaz ige, es az az ige vala az Istennél es az az ige Isten vala, es az ige kezdettől fogvan az Istennél vala. Mindenek az altal teremtettek, es ő nala nélkül semmi nem teremtetet valami teremtetet. Ő benne vala az élet, es az élet vala az embernek ama vilagossaga. Es ez a vilagossagh az feketességhbe fénlik, de az feketeségh azt megh nem iszmére, vala egy ember Istentől boczatatot, kinek neve Janos. Ez iőt tanu bizonsaghra, az az hogy az vilagossagról tanu bizonságot tenne, hogy ő altala mindenek hinnének. Nem vala ez ama világosságh hanem kűldetet volt hogy bizoniságot tenne arrol a vilagosságrol. Ez vala ama igaz vilagossagh, melly megh vilagosit minden ez vilagra szűletet embert, e világon vala es e világh ő altala teremtetet, de e vilagh őtet megh nem ismére. Az őveihez jűve es az övei őtet be nem vévék. Valakik pedigh őtet be vévek, ada azoknak illy méltoságot, hogy Istennek

fiai lennének, tudni illik azoknak, kik az ő nevebe hisznek, kik nem az vértől, sem az testnek akarattyatol, sem az férfiunak indulattyatol, hanem Istentől születtettek. Es az az ige test lőt, es lakozot mi kőzőttűnk, es lattuk az ő diczőségét, ugy mint az Attyának egyetlen egy szűlőttének diczőséget, ki tellyes vala kegyelemmel, es igassaggal. Ez Szent evangelium altal őriz megh minket Attya Isten, fiu Isten, és Szent Lélek Isten, az mi hozzank valo szereteted es nagy irgalmassagod altal minden mi ellenségünktől, testiektől es lelkiektől, lathato es láthatatlanoktol, es gonosz kisirtetektől. Pater noster Credo etc.

Mégis keried az Szent Angyalt, ha kivantatni fog, ha későre jelenne megh.

Ó Istennek tiszta teremtet álattya, Szent Mihálly Archangyal, en tégedet kérlek az őrőkke valo Istennek ereje altal a ki tegedet es engemetis teremtet, es minden teremtet alatokat az ő nagy hatalmaval az ő diczőséges szent nevéért + Adonai + Tetragrammaton + Athanatos + Eloym + mas Agra Elophares + Semipherozek. Hogy hova hamaréb jőij el, es ieleni megh ennekem ezen tűkőrben, hogy ennekem igassagossan, és valosagossan ielenczd megh az dolgot az Istennek nagy hatalma, es ereje altal, tanicz megh engemet, es szoly felelly megh minden kéresimre, es kivansagomra minden elozes [!] képpen, hogy az en kivansagomnak, es kérésemnek eleget tégy az ő dragalatos kimondhatatlan beszédéért mind felyeb mondad: + Adonay + Tetragramanton [!] etc. a mi megh valtonkért, az űdvőzitő Ur Jesus Christusért, az ő erettünk valo sok fáratczagiért, munkaiért, es szentczéges nevéért hozd helyre az en kérésemet, es tellyes lészen, minden jora alkalmaztasd az en akaratom szerent, hogy te altalad iszmérhessűk megh az Istennek hozank valo jo voltat, szerenczessen mutasd megh kezdetitől fogvast mind végigh az mi dolgainkban: kiert ő neki légyen őrőkke valo hala, tisztességh, hatalom, es birodalom; kérlek mégis hogy ennekem megh ielenczed az én utolso kérésemre es felellj megh Istennek szavaval, olly tanussagot agy hogy valosagossan, es világossan megh érthessem. Te pedigh addigh ezen Tűkőrből ki ne meny, az en akaratom [!] kívűl, mighlen kivanlak, en tégedet kérlek, hagyom teneked Istennek ereje, es hatalmabol, mellyre tégedet az ő Szent Angyalat ide bocsatani méltoztatot teneked az ő szentczeges szavaival hagyot, es paranczolt, ki él, es uralkodik mindenűt es mindenkoron őrőkkőn őrőkké. Amen.

Az utan megh kerheted az Angyalt mi felől akarod es meghfelel.

Csak hogy ember olly dolgot kivannyon a ki hijaba valo ne legyen, es ne kivannyon illetlen, avagy felebarattyanak kissebsegere valót, vagy karara. Valamiképpen tiszta az Istennek Szent Angyala, tiszta kivansagis légyen, kivaltképpen mennyei dolgokat hogy cselekedgyék Isten véle. Pokol vagy őrdőgők felől emlekezet semmi ne légyen.

Kérjed mégis az Angyalt.

Ó te Istennek szentczéges teremtet alattya, Istennek kedves Szent Angyala, Szent Mihally Archangyal en tégedet kérlek, es kérdelek, hogy te ennekem ollyan helyt mutas, ahol beasott penz, kincz légyen, Arany, eszűst, draga kővek, az mi üdvőzitő Urunk, Jézus Christusért. Amen.

Ha azert minden kivansagodnak, es akaratodnak eleget tőt, es minden dolgokat megh ielentet, egy pihenést neki, hogy ő minden oraba es napon szabados légyen, es mond ezt neki: emelje fel az job kezet, avagy fejere tenne, es mondgya ezt illyen modon, illy szokkal. Te Istennek Szent Angyala, Szent Mihally Archangyal kötelezem en arra magamat neked, és igerem hogy neked engedelmes, es szofogado lészek minden nap, és minden oraba, valamikor engem kivanni fogsz, ugy hogy ha az mindenhato Isten annak ellenzőie nem lészen, avagy mas dologban, es paranczolatokban foglalatos nem lészek es hivatalom lenne, melly mia ezt nem czelekedhetnem, hanem magam helyet es képembe mast rendelnék, kinek egeszlen olly erőt es hatalmat adok, hogy minden dolgaitokra, faratczaghtokra légyen megh felelő világossá.

Te pedigh ő néki felelly megh.

Paranczolom en teneked az Istennek hatalma, ereje, es beszéde szerint Tetra + Gramathon + Adonay + Ehel + Phans + es az attya fiu, es szent Lilek Isten altal hogy ez igy légyen. Amen.

Es igy annak utanna ha ez igéket véghbe viszed, mond ezt az Angyalnak ez szerint: Akarode ezen dolgokat veghbe vinni. Ő megh felel: Akarom.

Az utan emlekeztesd rea illyen képpen.

Emlekeztetlek en tegedet, es Isméretet vetek te veled, az te teczésed es akaratod szerint, az te fogadasodra es aianlasodra te Istennek Szent Angyala Szent Mihally archangyal, ki ennekem fogadasod es aianlasod szerint igertél be tellyesiteni, hogy ennekem engedelmes, es szofogadó lészel, az Istennek Szent neve altal, minden hiba es czufsagh nékűl, melly dologhban aldgyon megh engemet az attya, fiu, Szent Lilek Isten. Amen.

Ezekre rea emlekeztetven az felső igik szerint, harom izbe olvassad es mondgyad, az utan igy boczathatod el az Isten Angyalat ilyen köszőnettel mondvan Veniam dat Angelo

Köszönöm en teneked Istennek Szent Angyala az te szolgalatodat, mellyet erettem érdemtelen szolgadért cselekettel es megh ielentetted, es megh mutattad magadat, es kivansagomra igérted, s aianlottad magadat, hogy szomat fogadod, kérlek azert tegedet az mindenhato Urunk Jésusért Christusért az mi edes

attyankért, hogy énnekem ennek utánnais engedelmes légy, es szofogado, valamikor kivanlak minden karom nekűl, bekessegh légyen Uram tenéked valahova lészen ordinatiod, de mégis én tégedet kérlek, hogy mikor az te segitczégedet kivanni fogom, méltoztassal énnekem szivessen megh ielenni, es meg mutatodni bűnős szolgadnak az Urnak Szent neve altal legyen ismét tőlűnk el valasod a kibe minyainknak van tellyes reménségünk mellyet urunk az Attya fiu es Szent Lilek Isten altal. Amen.

Kővessed mar tovabb az el reitet kincznek dolgat, mellyre minket segillyen az Attya fiu, es Szent Lilek Isten. Amen.

Flexis Genibus orent.

Uram Isten jői mi hozank, es segicz megh minket, ne kessél edes Attyank Istenűnk, hanem hova hamaréb jőij el es legy nekűnk segitczégűnk az mi mostani szűkségűnkben, az mi megh feszitetet Ur Jésus Christusunknak altala. Amen.

A mi segedelműnk légyen az Urnak nevében, ki teremtette a mennyet, es földet, ki aldando, es dicsirendő légyen az ő Szent nevéért mostantol fogvant, es mind őrőkkőn őrőkke, jöij el Szent Lilek Ur Isten, tőlczd be a te hiveidnek sziveket, es az te szeretetednek tűzét geriezd fel, ki sok kűlőmb kűlőmb féle nyelveken való népeket az hitnek egyességében gyűtőttél. Diczierietek az Urat népeknek seregi diczieriétek.

Őrők mindenhato Isten ki az eget menyet földet, es minden benne valo alatokat méltoztattal az te diczőségedre, es az emberi nemzetnek taplalasara bőlczen teremteni, ki Abrahamot Izakot Jacabot gazdagsaggal kinczel, Aranyal, eszüstel megh aldottad, es latogattad minemű sok alatiddal, es marhakkal, s minden jókkal fel ruhaztad, es Jakobnak az te szolgadnak az el vőt marhaiert tiserte valokat attal, es megh aldottad, es mindenek felett megh gazdagitottad Ur Isten ki az gonosz, es Istentelen Achannak el reitet, es el asot kinczét az hamisságh es sors altal el vétetet megh mutatni, es megh ielenteni méltoztattal, es az földből ki asvan fel venni engetted, noha Ur Isten nem akarod, hogy mi szorgalmatossak legyünk az mi életűnkről, ruhazatunkrol, hanem szőrgetni hattal, hanem hogy fogadast téven megh nittatik az zőrgetőnek, es hozad kialtoknak megh halgatod kérését, és megh ielented, es megh mutatod az mibe faradozzunk, mert iol tudod Ur Isten hogy mind ezek szükségessek minékűnk. Ur Isten igaz elő kutfő, tekinczed az mi szűkségünket és mezitelenségűnket, az te nagy véghetetlen irgalmassagodért, es josagodért, ezen el reitet, el asot kinczet enged minekűnk, mellyet keresünk a te diczőséges Szent nevedért, es az mi felebaratinknak jó adakozasokra az te Szent Mihally Archangyalod altal jelenczd megh es mutasd megh, hogy megh talalvan, es fel véven az mi kezűnk altal minden akadally nekűl vehessük ki a földből, ki vagy egyedűl az megh győzhetetlen kirally, minden kiralyokon, es Ur minden Urakon, kinek paranczolattyara engedelmes minden teremtet alat, kiben egydűl van csak minden bizodalmunk, es te tőled egyedűl minden jókat varunk Ur Isten, mutasd megh mi raitunk az te nagy irgalmassagodat, az te Szent akaratod szerint ezekbe bizvan az te igiretedben, ne engedgyed megh czufoltatnunk, es czalatatnunk, hogy igy az te jo voltodért, es az te jó teteledért, mellyet hozank mutattal, tégedet diczirünk halakat advan, es mind őrőkkőn őrőkké diczirven.

Oratio

Ó minden josagnak elő kútfeje mindenhato Ur Isten, az ki megh őrvendecztecz, es meg vilagositas minden embereket ó Szent Lilek Ur Isten, ki az szomorú lelkeknek vigaztaloia, megh keseredet lelkeknek draga vendege es megh nitója vagy, mi szegeni nyavalias bűnős emberek te hozzad folyamodunk, es teneked kőnyörgünk, uicz, gyogicz, es vidamicz megh az mi sziveinket, es az te szent szerelmednek tűzét keriesd fel mi bennűnk mutasd megh hozank fiaidhoz az te attyai jo voltodat, az te békességedet advan nekűnk méltatlanoknak, tarcz megh kőzőttűnk az egyességet, és igassagot, hogy illyen nagy Kegyelmedet véven mi kőzőttűnk, es sziveinkben semmi hamis gondolat, czalassagh, haragh es egyéb értelemből való cselekedet ne talaltassék. Igy minden módon, az el reitetet és fel talalando vagy talalt kincztől hatalmaddal üzd el a gonosz lelkeket.

Illyen modon.

Ti lelkek valakik minemű rendből, nemből, es nevezet szerint valok vattok, kik ezen el reitet kinczet őrizitek, akar Istennek paranczolattyabol, akar Angyalokéból, vagy embereknek engedelmekből, avagy az ti czelekedetekből hoza advan akarminemű képpen magatokat, vagy az ti előttők jaroitol hagyatatva. En N.N. ki ezen kinczet fel keresem, veszem, az halhatatlan Istentől valasztot vagyok arra, az ki minket, es tikteket teremtet, őtet félven neki engedelmesseknek kel lennetek az ő hatalmabol, az ki szolvan, es mondvan minden megh letteknek az ő paranczolattyara. En tinektek mindenkeppen kiknek hatalmatok mar ninczen ezen az el reitet kinczen paranczolom, hogy minden valtoztatas forditas vagy maskepen valo czalard fortély altal semmit se czelekedgyetek, hanem az mi szűkségűnkre, életünk taplalasara es felebaratunknak segitczégére ezen kinczet el hadgyatok ezen helyen, mellyen az emberektől be tétetet először az földbe ez hogy megh légyen az mi megh valto Ur Jesus Christusunknak paranczolattyabol en tinektek paranczolom, ne legyen semmi hatalmatok raita, ezt tinektek hagyom es paranczolom annak erejeből, ki jűvendő lészen itilni eleveneket, es holtakat, es ez vilagot az tűz altal. Amen.

Ot ti egy hatalomba, avagy mineműséghbe levő Ördőgők, tisztatalan lelkek. En N. N., az ki teremtete az menyet, es az főldet, annak hatalma altal, es en **hatalmam altal** az mi megh valto Ur Jesus Christusunk altal, es az en hatalmam altal, mellyet ennekem adot az minden hato Ur Isten ma es ezen oraba, most, es mind őrőkke. En tikteket el valastalak, el osztalak, ezen kincznek őrizesetől, es tartoztatasatol + Attyanak + Fiunak + Szent Lilek Ur Istennek neveben. Es megh atkozlak tikteket ti lelkek, kik őrzői voltatok ezen kincznek es oltalmazói, az nagy hatalmu, es győzhetetlen Istennek ereieből, ki teremtet mindeneket az ő ereje, es hatalma altal ő neki engedgyetek. Hogy ti tovab se utannatok valok, se mas rendbéliek it ne maradgyatok, de hogy mi nékűnk épenséggel es minden hiba nekűl es meg czufolás nekűl az kinczet ide adgyatok es el hadgyatok az Istennek diczőségéért, es aldot Szent nevéért, az ki azt teremtette az szegeni embereknek hasznara. Menyetek el azért mindgyart minden hatalmaskodas nékűl, verontas,

alnoksagh, czalardsagh, czufságh, es praktica tétel nékül, az mi teszteinktől lelkeinktől artalom nekűl az ti helyetekre es lakastokra, hova az Ur Isten rendelt, es valasztot benneteket, menyetek es allyatok el innet az ti kiralyotokhoz, es it semmi uton modon megh ne maradgyatok, ez mostani űdőtől fogvan, es mind őrőkke, annak altal az ki iüvendő lészen, es jün itilni eleveneket es holtokat es ez vilagot az tűz altal. Amen.

Mégis megh atkozlak benneteket lelkek és ezen kincznek őrizőit az Istennek ő Szent nevének altala ezen igikkel. El Elohini. Adonaij, Tetragramathon. Athanatos. Paranczolom tinéktek ezen nagy Istennek, es szentczéges nevének méltosága altal, hogy ti ezen kinczet el nem valtoztatvan az földből fel emellijétek, es ugy hadgyatok el, hogy Istennek nevinek dicziretire légyen ezt nektek hagyom, es paranczolom, egyebet ebbe ne czelekedgyetek, de ennek engedelmessek legyetek, annak az kiknek illik hogy engedelmessegteket megh mutassatok, es tőle feljetek, hogyha pedigh ezekre engedelmessek nem lésztek en tikteket halhatatlan őrőkőn valo atokkal megh atkozlak, excomunikallak, es az pokolnak őrőkken valo kinyara kőtelezlek, az hol az ti kinaitok uralkodni fogh naprol napra végh nélkül, hogy ha engedelmessek nem lésztek es az kincstől el nem alatok, tovab ezen kinczhez ti ne jűjetek vissza őrőkkőn őrőkke se ti se masok. De az kinczet olly alapattal, es moddal hagyatok, hogy azt épen, minden czufsagh, alnoksagh, es praktikaitok nekűl magunk kezeinkel fel vehessűk Istennek Szent nevének dicziretire, magunk felebaratinknak hasznara. Allyatok el tehat innét az ti helyetekre, melly tinektek készitetet az minden hato Isten altal, ki menyet es főldet teremtette, paranczolom tinéktek ezt az mindenhato Istennek nevébe, es az altal, az ki jüvendő lész itilni eleveneket es holtakot, ez vilagot pedigh az tűz altal. Amen.

Mégis megh atkozlak tikteket kincznek őrizői, es vigyazoi, mellyet mi keresünk, mellyeket hova lyukakban edényekben az főld alat, kővek kőzőt vagy alattok, vagy holot minemű képen tőttenek be, ennekem, vagy tarsaimnak kik ezen helyre velem együtt jűni foghnak es keresni, hogy ti semmiképpen ne arthassatok, hanem mindgyart minden alnokságh czufságh nékűl el tavozatok, es minden ki gondolhato phantaziakkal ne élhessetek, es el menyetek, en tinektek ezt paranczolom az + Atyanak + Fiunak + es szent lilek Istennek nevébe Amen, az ő egy Istenségeért es hatalmaért hogy ha el nem tavoztok, tehat mindennemü véreknek verei, mellyek az ő szentczéges nevéért ki ontatattak, ti reátok rakom, es tészem, hogy ti raitatok légyen nagyob kinoknak bűntetésére, es vesztésekre ki őncze az mi imadczagink altal nagyobb veszedelmetekre az mi űdvőzitő Urunk Jesus Christusnak szent teste, es dragalatos szent vére altal végh nékűl valo kinotokra, ki altal iűvendő itilni ez vilagot az tűz altal. Amen.

Infra folio lege Coniurationes Terrae Latinas
Es igy tartoztasd megh az kinczet

Paranczolom en teneked, atok alat hagyom főld, az ki az ő Szent neve altal teremtet tegedet az emberi nemzetczéghnek hasznara, hogy magadba tovab az el reitet kinczet ne mérészellyed megh tartani, es ne czirkalhassad tovab mellyekhez

en az erős Istennek hatalmabol valaztattam, es erőmmel meghis tartom az föld alat, ollyan keppen paranczolom teneked föld az rettento Angyalad altal, es az ő neve altal te el reitet kincz, hogy tovab, es tőbbe az földbe ne maragy, se az föld teged magaba ne tarczon, hanem magabol ki adgyon, azért mentest gyűi fel az föld felet, es enged magadat nekünk fel vennűnk, es engedelmességel lenni, kezeinkel fel venni enged magad, az mindenhato Istenünk, kinek mindenek felet való hatalma van es lészen őrőkke, annak mondom nevebe adatattak [!], az mikeppen en ez mai napon az attya minden hato Istennek nevebe paranczolom, ha pedigh az en paranczolatomat, mellyel en tégedet meg kőtlek el halgatod, es engedelmes nem lészel. En te read hozok mindennemű atkot es megh atkozast, mellyek megh irattak az Moyzes kőnivébe, kiket megh atkozot az Isten az kik nem cselekettek, es nem fogattak paranczolátjat. Adonaij az az, a minden hato Istennek paranczolattyat, azért megh atkozlak es megh tartoztatlak el reitet kincz Istennek teremtet alattya Arani, ezűst, kincz, vagy mas Clenodiumok az Istennek dragalatos szentczeges szavaival + Agla + Adonaij + Sabaoth + Sadaij + Elij + Emanuel + Jehova + Agyos + Athanatos + Sother + Theos + Messias + Alpha + et Omega hogy helyből megh ne indully; mellybe be tétettél, egészlen megh maragy, se valami lelkek altal, sem az őrdőgők altal, sem pedigh valami emberek altal, hanem czak mi altalunk ki tégedet keresűnk, es magunk saiat kezűnkel az minden hato Istennek diczőségére, felebaratunknak segitczégére az ő hatalmabol, es szentczéges neve altal keresűnk, es hozadis foghtunk erősz bizodalommal ki teremtetted az eget es a földet es minden benne valokat szentczéges szaiadbol szolvan erőssen teremtetted, az altal lész el iűvendő itilni. Utolsor atkozlak tegedet föld es tudomanit teszek (protestalok) tégedetis el reitet kincz + az elő Istennek szentczeges nevébe + ki mindenhato őrőke valo hatalomba halhatatlan Isten + az ki mindeneket teremtettel + es megis aldalak tégedet + es el űzők te tőled minden tisztatalan lelkeket es lészen fel szabadult az atoktol, es abból ki kért aldandó, es ki kialtando az lelkektől lesz megh szabadult, es őrdőgőktől az ő hatalmokba nem maracz, es nem lészes, hanem az emberekebe. Azért mentést az mindenhato Istennek Szent nevének diczőségéért jői el, meni el rola. Paranczolom azert teneked Istennek teremtet alattya kincz ő altala teremtetet clenodiuma hogy helyedből megh ne mozdully se mélyebben ne indully se odalul se bal se job fele, se elől se hatrab helyedből ne indully, se valami modon masra ne valtoztassad magadat, de egészlen olly alapotban megh maragy, es tisztan mutatkozzal megh, es magad engedgyed nekűnk, paranczolom teneked, az minden hato Istennek ki beszelhetetlen nagy, es szentczéges nevéért, ki jüvendő lész itilni ez vilagot.

Absolutis his recitentur, et legantur Psalmi psal. VIII. Psal. 21, et 22, 23, 24, 25 et 69. ez soltarok utan Pater noster es Credo in Deum. Hogy ha azért az kincz kapalasanak kezdetin, es azon faratczágh alat viz talalna fakadni, vagy szél támadna, vagy mas akadalyos dologh intervenialna, tehat eleinten mentést kezdel atkozni, mind addigh, migh megh nem alapodik, olly sokkaigh olvas, es atkozad, hogy ha még arra sem alapodnék megh, tehat olvassad szentséges Urunk kin szenvedését, mellyet megh írt Szent Mathe Evang. 26, 27 és 28 részében, ha azon sem lészen alapodasa, olvasd Szent Mark E. 6, 15, 16, 17 részit, Szent Lukacznak 22, 23, 24, Szent Janosnak 17, 18. és 19. részit. Ti engemet avagy az en tarsaimat

semmi uton modon megh ne haboriczatok, es artalmokra ne legyetek, hanem egészlen ezen kinczet, mellyet mi egyező akaratbol az Istennek diczősegere nekünk felebaratunknak szükségekre, es segitczégekre keresünk, hogy ti szabadon egeslen, es békességessen el hadgyatok, mindenkor el valtoztatas czalardsagh nekül, mellyet en tinéktek paranczolok az szentek szentének engedelmessége által, es ereje altal, mellyet ha megh vettek, es engedelmessek nem lésztek, tehat en ezen oraba tinektek a mindenhato Istennek paranczolattyabol hagyom, hogy ez oratol fogvast mind őrökkőn őrökke minden igaz vér, melly az mi édes üdvözítő Jésus Christusünkért (!) ki öntetet légyen nektek győtrelmetekre es őrökke való veszedelmetekre, sőt az mi megh valto Urunk Jésus Christusunknak dragalatos szent vére es szentczéges sacramentuma légyen tinektek, es szolgallyon őrők veszedelmetekre, kiknek soha vége nem lészen, se légyen, se nyugodalma ne lehessen, melly altal jüvendő lesz, es jő itilni ez vilagot. Amen.

Mégis en tikteket megh atkozlak az el reitet kincznek őrizői, es oltalmazoi annak nevében, kiket az Isten az eghből az pokolnak mélységébe le taszigalt es ki vetet, üzöt tikteket az paradiczomnak ki fölit forrasitol Jissőgihon, Hydeckel, Eufrates. Megh atkozlak tikteket megis azért, mellyiért az őrdögh megh kisirtette üdvözitőnkőt mondvan: Ha Istennek fia vagy paranczolly hogy e kövek kenyerekke valtozanak, es az ki azt mondotta boczatkozal le az templomnak teteiről, es harmatczor mondvan, mind ezeket teneked adom, ha le esve imadandal engemet, ő altala en tikteket megh atkozlak, az ki azt mondotta neki, ‚meny el tőlem Satan, ne kisirczed az te Uradat Istenedet, neki czak egyedül imatkozal, es haics térdet neki szolgalvan hogy ti ki tőrőltessetek es gyomlaltassatok minden babonazas, es tetovazas nékül minden ti ereietekkel el menyetek ezen kincztől az pokolnak az ő veszedelmébe es fenekébe. + Az attyanak + fiunak + es szent Lileknek Ur Istennek nevében. Amen.

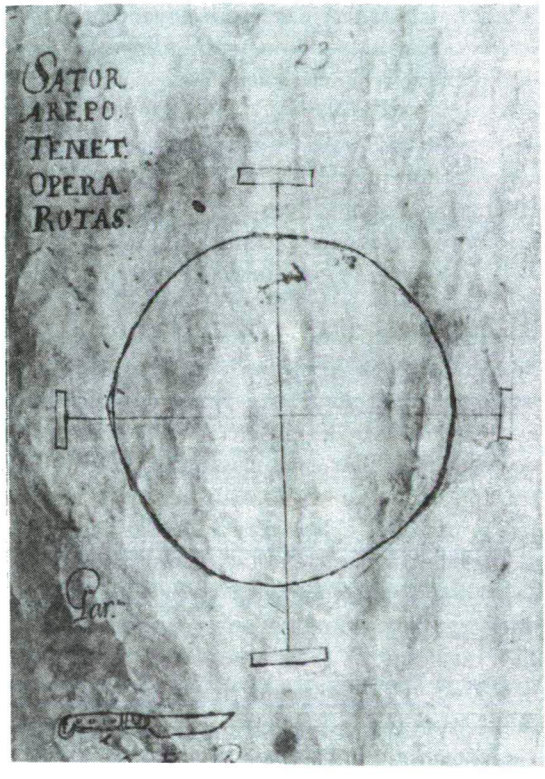
Atkozlak tikteket ezen kincznek őrizői minden Angyalok es Archangyalok ereje altal es hatalmok altal, az Cherubin es Seraphin Angyal, es Istennek tőb szamu szent Angyali altal, hogy ti ezen kinczet innet semmi uton modon megh ne indithassatok, hanem az mi szükségletünkre es felebaratinknak hasznara, szükőlkődők taplalasara minden gonosz, es czalardsagh nékül ezen helyen hadgyatok es el menyetek, mindgyart el alyatok mindenestül, es el menyetek az pokolnak az ő mélységébe, ugy hogy soha tőbbe onnet ezen kinczhez vissza ne térjetek es térhessetek, ezt nektek megh ielentem es paranczolom, az egeknek es földnek teremtője altal.

Atkozlak tikteket ezen kincznek oltalmazói az Boldogsagos Szüz Marianak keserves es szivének megh mondhatatlan sérelméért, az mi Jesus Christusunknak faidalmas őt sebeiért midőn faidalmas, es szivének czak megh nem repet voltaval nezven az ő kinnyaira, szomoru es el halt tőredelmes szivel az ő egyetlen egy fiara az Ur Jesus Christusra, fűgven az kerest fan, halvan midőn az ő Szent lelkét az ő Szent Attyanak aianlotta kezeibe, hogy ti mingyart el menyetek ezen el reitet kincztől, es ezen kinczet nekünk es felebaratunknak épenséggel minden el valtoztatás nékül, es czufsagh nékül el hadgyatok annak ereje altal, ki jüvendő itilni.

Atkozlak tikteket kincsnek őrizői mégis az Isten minden szenteinek vérek hulasokért, es minden prophetak véreiért, Apostolok, es Martyrokért es lelki pastorokért, es Istennek minden valastottiért, az ő artatlan vérek hullasaért,

az kereszteniséghnek igaz vallasaért, az pokolbéli, es olalkodasokért, es illetlen kinozasokért, az ti Kiralitok feidelmetek ereie altal, az ő méliségének, es benne valo nemeinek mellyek el titkoltattak mondom, hogy ti tőbbe sohol ne maradgyatok, hanem el hagyvan az reitet kinczet, mentest az pokolnak méliségében vettessetek, minden mi megh sértésűnk nélkűl es minden megh trefalas, czufsagh, alnoksagh gondolattya nélkül az ördögh oda vetetven legyetek, melly tinektek vilagh kezdetitől fogvan k[észítte]tet, kinek sem kezdetitől fogva se végeglen vége nem lészen, ki jüvendő ez vilagot itilni. Amen.

Atkozlak tikteket tisztatalan lelkek, es ezen el reitet kincznek őrizői az menyért, földért és az nagy tengerért, es minden benne valókért, mellyek ő benne vannak, es erejekért, az nap es holdért es az egeknek czillagiért, az ő szépségéért, es erejekért, minden élő fakért es kővekért, es az nagy elementumokért, es minden czuso, maso alatokért, mellyeket Isten teremteni méltoztatot az ő aldot diczőséges szent nevének dicziretire, hogy ti ezen kincznek őrizői tovab ezen kinczen soha semmi hatalmatok ne légyen, se vele ne birhassatok, hanem mentest tőle el allyatok, tavozzatok, de helyéből megh ne indiczatok, sem elő, sem hatra, se balra, se iobbra, se alab, se felyeb, se méliségesben nalunknal, de minékünk hatalmunkban egeslen, es szabadossan minden csalatkozas vagy fortély nékűl el hadgyatok, kezűnkbe adgyatok, mellyet en tinéktek paranczolok. Az attya Istennek + neviben + az fiu Istennek nevében + az Szent Lilek Istennek nevében. Amen.

Iterum Lege Coniurationes Latinas Infra.

Sator.
Arepo.
Tenet.
Opera. 8 PaR:
Rotas. Oz Par.

Ezen felűl megh irt cirkalmat minden féle kinczekről, mellyet fel akarsz venni, az mint látod ezent irva az szerint kel cirkalmaznod ugy, hogy az kincz az keresztnek kőzepibe essék, olly cirkalmot czinally, hogy valamenin az kinczet asni, keresni fogjak bele férhessenek, ha tizen vagy többen volnanakis, az cirkalomhoz nyolcz par paraszt késeket végy, de az kalmartol annin vegye az mint elszŏ szoval tartya, az utan azon kereszteket ezen kerékben kel tartani, az kalmartol mentés el meni, ezen késekkel eképen ély. Csűtőrtőkőn az nap le nem szal, es fel nem jőn öncz negy golyobist tiszta fekete onbol, es azt laposiczad megh mindeniket mint egy tablaczka formara, azon tablaczkakra raiczold le azon kesek kőzűl mindenikére kűlőn kűlőn kesel ezen kesek felet való verseket, es azon kesel mindenik tablaczkanak az kerestnek végin valo tabla formaban egy egy vermeczkét, azon on tablaczkat ted azon vermeczkebe fel forditvan az irassal az vermeczkeben, az késeket pedigh minden vermeczkebe üsd le az fődbe, melly kések mind vegigh ot legyenek, migh kivantatik.

Kővetkezik az megh nezes, melly napokban kell ezen dolgoknak véghbe menni s megh lenni.

Christus Urunk szűletése napia utan die 12.
Viragh vasarnap utan 12
Szent Haromsagh napia utan 16
Szüz Maria latogatasa napja utan 30
Szent Egyed napia utan 12
Szent Ferencz napia utan 17
Szent Kelemen napia utan 24
Szent Miklós napia utan 14

Némellyek mondgyak hogy ezen napokban legh alkalmatosabb ezen dolgot véghbe vinni, de en hiszem, hogy minden szent nap előt valo penteken, kivaltkeppen ha Christus Urunk szűletése napia penteken talal eszni akkor egesz esztendeigh mulathat ember azon munkan.

Bőtben elszŏ penteken
Dominica laetare hetin valo penteken
Nagy penteken Szent haromsagh utan, es előtte való penteken
Assumptionis Beatae Virginis Mariae penteken

Minden Szent napia előt való penteken
Utolsor minden honak első ui penteken ashatni.

Az ki pedigh asni, vagy keresni akarja az kinczet, illik, hogy főlőstőkőm előt, vagy nap kelet előt kezgyen az dologhoz. Nagy penteken mind egesz nap ashatni egesz esztigh. Ez utan ha az kinczet kezedhez venned es azon kinczet ismet el akarnad magad mas helyűre be asni, azt tudni kel hogy az olly kinczhez az utan ember nem juthat: mert azt az főldi emberek biriak osztan mellyet Pigmeusoknak hinak, azoktol az utan soha az főldből fel nem vehetni, mert sokszor törtenik ha megh engedikis fel talalni es fel venni, de ők azt vagy földbe vagy kovacz szenne valtoztattyak, az ollyannak keves hasznat vehetni. Probalni kel tüz altal: ha fontos jo, ha kőnnyü, semmire kellő. Minden embereknek azért az felűl meg irt jeleket jol meg kel tudni, valaki kinczet akar keresni, mivel azon pigmeusok gyakorta affele kincz mellett szoktak lenni, sokszor az emberek előt el szokták venni, es az nézésben hirtelen ki viszik mivel nekiek van ereiek az Istentől arra, ha el nem vehetik az emberek előt es kezéből, tehat megh valtoztattjak, mas féle eszkőzre vagy holt szenne, vagy vasra, czonta vagy mas darabokka, de kell tudnod azokkal mikeppen élly. Kezedbe véven ha fontos lészen tehat jo az materia benne, ha pedigh könnyü semmire való, Az Pigmeusok valtoztattak el, mellyet tüz altal probalhacz megh. Valahol pedigh afféle MAMONA mutatodik kisirtven az embert ot azon pigmeusok vadnak az kincz mellet ő fortéllyok, ő probaiok az ő dolgokkal, mivel ők oltalmazzak az ollyan kinczet, sőt gyakorta az embert megh jaczotattyak, es trefallyak.

Utolsor az vessőczkéket mutatvan, es olvasvan az reszeket, nem mindenkor kell hinned a vessőnekis, mert sokszor czak egy fillyertis mutatni szokot, kit régen el vestettek. Az kik az tűkőrbe néznek tudnia kel, hogy azokatis tentallijak, neha magok abrazattyaban, neha masokkal őszve gyűlven moddal, es hamis tébolygasokkal tentallyak, de nem kel félni es megh rettenni, altal lathatni melly jo, es melly légyen gonosz.

Hogy azert tudgyuk miczoda moddal es mikor kelletik az asashoz fogni.

Mikor az Calendarium Jegyeiben Rak, Bika kettősők mutatodnak, az hold tőten es fottan nem kell sok féle babonalással élni, hanem Istenbe jo reménseggel bizni, imatkozni igaz hittel, eggyező értelemmel kel lenni egy szivel lilekkel, es mas kőzt szép vigassagos alapattal, jo gondolatokkal, gonoszt nem kel emlegetni, egy mast Istenessen kel inteni, tőrtenik sokszor talalkozni valami rettenes es félelem lenni es mutatodni, de attól nem kel félni, mert nem artalmassok az testnek ellene czak mint egy Mamona vagy kisirtő mutatodik, de az semmi uton, modon nem arthat.

Hogy ha osztan az kinczhez alananak, es az kinczet el vennék először es masodczoris annak békét kel hadnod, mert az ollyan el reitet kincz tőlők czelekettetik megh hogy hoza nem juthat az az, az pigmeusoktol, vagy az Isten nem engette fel venni neked, hogy ha szinten fel engedi vetetni magat az kincz, azon pigmeusoktol, kit Diakol filpheseknek hinnak alias pigmei mégis ők el valtoztattyak, vagy szenne

vagy fődde, vagy másképpen. Ha azért ez igy talalkoznék lenni, az ember ne essek kétczéghbe, hanem ahoz tarcza magát, az mit az Szent Irás mond, hogy az Isten itilni fogia, es el valtoztattya az vilagot az tűz altal, es az mint az soltarban van irva, hogy az arani es ezűst az tűz altal probaltatik megh. Azert menten vettessék az tűzbe, es az tűz altal probaltassék megh ha lészen e jo, de ha fontos, jonak kel lenni.

Tovabba hogy ha nem messére es hertelen nem méllyen asvan rea talal az kinczre, az ollyan kinczet semmi uton modon el nem valtoztathattyak azon pigmeusok, vagy (Siphesek), de mi képpen el reitetet, es be tétetet, az szerint felis talaltatik.

Mégis mennel nagyobb zőrges, czattogas mutatkozik, annal nagyobb kincz van ottan, melly dologért eleitől fogva sok házak es varak szoktak pusztán hagyatatni, gondolvan, hogy az gonossok avatkoztanak volna hoza az ki lehetetlen dologh, mert az gonos nem bir ollyan helyekkel.

Ezis tudni valo dologh mennel félelmesbnek, es irtozassal valonak latatik lenni az asashoz az ollyan kincz, mélyebben van az főldbe.

Tudgyad aztis, es elmedbe tarczad hogy mikor az kinczet asod, es gyermek férfi vagy leanzo az tűkőrbe nézven, es fogia mondani ezt latom, es sokat latok, valami appro embereket kinczet, penzt, mas helyre hordgyak vagy vonnyak az asas előt, az olly kincznek beket hagy, mert ahoz nem juthatni.

Praktika az mogyoro vesző meczéseről, mikeppen kel meczeni.

Vasarnap mikor talalkozik hogy az vilagh napkelte előt teczene fel, meni ki akkor az te hazadbol, es keres két mogyoro vessőt, es mikor fel talalod, mondgyad ezt az Attya Istennek nevében kereslek tégedet, az fiu Istennek neveben megh talaltalak tegedet. Az szent lilek Istennek neveben meczeni foghlak tégedet, hogy te ennekem minden igazat jelencz megh, mellyet en tőled érteni es tudni akarok, es mongy harom izbe pater nostert, Credot eczer, Ave Mariat haromszor, az utan azon aldas szerint annak nevebe mesd le egy egy uttal, az az eczerre az vessőt (mind kettőt) kűlőn kűlőn, mindenikére három három kerestet mes.

Az utan azt mondgyad ez alazatos szibűl való imatczagot tőredelmes szivel:

Minden hato Ur Isten te szemeid előt vadnak minden lehető dolgok es az világossaghra ki adattak miképpen menibe azon keppen it az főldőnis, ki az emberi nemzetczéghnek + erőt es segitczéget, vigaztalast mutattal, es az te egyetlen egy szűlőt fiadat az Jezus Christust az ki Davidnak magvabol szarmazék te ald megh + es vilagosiczd megh ezt az vessőczkét es légy segitczéggel neki, erőt és hatalmat agy, es megh mutatod az olly helyeket, mellyekbe el reitettek es el tagatattak az kinczek, mellyeket en szivessen azok kőzűl megh nyerni kivannék, s akarok tegedet

egyedűl, hogy ha lenne azon ezűst vagy olly proba, draga kővek es azokhoz hasonlo metallumok, hogy enneked azokat megh jelentene, es megh mutatna minden megh czalas nekűl, bantodas es czalardsagh nekűl, es mas artalmas dolgok altal az szent keresztnek hatalma es ereje altal, az mi Jesus Christus Urunk altal az ki en eretem es minden bűnősökért az szent kereszt fán megh holt.

Akkor atkozd megh azon vesszőt, es mond:

Én megh atkozlak tikteket vessők azon Christusunknak vesseje altal, az ki kedves, es kellemetes az te szent koronad előt.

En megh atkozlak tikteket vessők az aronnak vesseje altal, mellyel ő megh atkozot sok szamu nepek előt valo vizet megh aldvan ugy osztan azon mezőből ki buzgot es öntődött viz patakokkal folyvan. Atkozlak tikteket vessők az Moyzesnek vesseje altal, mellyel ő kétczer megh czapvan az veres tenger vizét, es altal utat nita mellyel altal kőtőzkődék az Izrael népe, mikor ki vive őket Egyptom földéből. Atkozlak tikteket vessők, mas szent vessők kőzőt hogy légyen hatalmatok, ahol arani, ezűst, penz vagy Ruda bannya, es mas féle titkos, es reitet kinczek vadnak, es ahol draga kövek vadnak, hogy ők en nekem igazan megh jelentenék minden megh czalás es czalardsagh nékűl, ezt tinektek paranczolom az szent keresztfa altal + es az szent vesső az az sceptrum altal, es minden szenteknek el reitet vesseje altal, mellyekkel az mi Urunk, Jésus Chrisztus megh ostoroztatot, es tinektek vessők paranczolom azon szent vessők altal, mellyekkel az szent lilek le szalot mikor Szüz Mariat megh latogatta, es megh aldotta, üdvőzlőtte.

Valamint hogy igassagos dologh, azon képpen tiis én nekem megh ielenczetek igazan minden el reitet, es nem tudhato dolgokat es el reitet jo kinczeket, mellyek az főnek gyomraban vadnak. Ezeket tinektek paranczolom vessők, az attya + Istennek nevebe + Fiu Istennek, es + Szentlilek Istennek nevében. Amen

Mikor osztan akarsz valami kinczet keresni, vagy banyat, draga kőveket, vagy el reitet mas féle draga metallumokat iokat, akkor tarcz ezen vessőkőt mind az két kezedben, ahol az kincz van be asva, ot aligh tarthatod megh, mert ő nekiek hatalmok erejek lészen azon a helyen.

Item.
Mestersége az kincz keresésnek az ki akar keresni.

Ha azert akars olly gyertyat czinalni mellyel az el reitet kinczet keresheted fel, végy pamutot, gyapiat, es czinally kanotot abbol, az utan vegy kin essöt o haial őszve miscualvan, kend megh azon kanotot, az utan végy varga veres selmet, es tekerd be az kanotot, az utan végy varga surkot igen tisztat, kinkővet es par ray viassat, hogy ha ezen elő szamlalt dolgok megh vadnak, ad kezebe azt egy szüz leáninak pentek napon mikor harangoznak, az alat czinallya megh, az utan, ha azt megh czinallya, ird ezt rea fen szóval azon gyertyara ily szokkal + Az attyanak neveben + az fiu Istennek nevében Elion + Elot az szent lilek Istennek

neveben Elchion + az utan vid azon gyertyat elsőben az templomba, had egy miset enekellyen raita az pap az utan olvassa szent Janos Evangeliumat, kezdetbe vala etc.

Mikor osztan oda talalz jűni ahol az el reitet kincz vagyon, tehat azon helyen el aluszik ot keresd az kinczet, s megh talalod, ezt igazán es valosagossan el hiheted.

Maskeppen igy ahoz hasonló

Végy gyapiat ken esőt, veres szelimet, varga szurkot, ken kővet, par ray viassat, Temient, myrrhat vagy fűstőlőt, abbol czinally gyertyat azzal keresd az kinczet.

Psalmusok 8.

Domine Deus (!) noster quam admirabile est nomen tuum in universa terra quoniam eleuata est magnificentia tua super coelos ex ore infantium, et lactentium perfecisti laudem propter inimicos tuos ut destruas inimicum et ultorem. Quoniam videbo coelos tuos opera digitorum tuorum lunam et stellas quae tu fundasti. Quid est homo quod memores eius aut filius hominis quoniam visitas eum. Minuisti eum paulo minus ab Angelis Gloria et honore coronasti eum. Et constituisti eum super opera manuum tuarum. Omnia subiecisti sub pedibus eius. Oves et boves universos insuper et pecora campi Volucres coeli et pisces maris quiquid perambulant semitas marium. Domine Dominus (!) noster quam admirabile est nomen tuum in universa terra Gloria patri et filio. etc.

Psalmus. 21.

Uram az te erősségedben őrűl az kirally es az te szabadítasodba, melly igen őrvendez. Az ő szivének kivansagát megh attad neki, es az ő ajakik kérését nem tagattad megh tőle.

Mert elől vitted őtet az te javaidnak aldasival, es tettel az ő fejebe tiszta arani koronát.

Életet kert tőled, es attal neki napoknak hossasságat mind őrőkkőn őrőkke.

Nagy az ő diczekedése az te megh tartasodban fenyesseget es ekességet vetettel ő reá.

Mert vetetted reá minden fele bőséges aldasodat mind őrőkke megh vidamitottad őket az te szivednek őrőmével.

Mivel az kirally bizik az Urba, es az magassagosnak jo kedvében megh nem hanyatlik.

Megh talallya az te kezed minden te ellensegidet es az te jobbod megh talallya az te gyűlőlőidet.

Ollyannak tészed őköt mind az tüznek kemenczejet, es megh emeszti őkőt az tűz.

Az ő magzattyokat az földről el veszted, és ő magvokat az embereknek fiay kőzűl.

Mert te ellened gonoszt végeztenek es czalardsagot gondoltanak, mellyet véghez nem vihetnek.

Mert te őkőt czelul vetted, es megh vonsod az te fiadot ő ellenek.

Magasztaltassal fel Uram az te erősségedben, éneklyuk (!) es dicziriűk az te hatalmadat. Diczőségh Istennek.

Psalmus 22.

En Istenem, en Istenem miert hattal el engemet, miert tavoztal el az en megh tartasomtól es az en aiakimnak beszédetől.

En Istenhez kialtok minden nap estigh, de nem halgacz megh engem, ejel is ninczen nekem veszteglésem. Te pedigh szent vagy, ki lakozol az Izraelnek diczireti kőzőt.

Az mi atyaink te benned biztanak, biztanak es megh szabaditottad őkőt, te hozzad kialtottanak, es megh szabadultak; te benned biztak, es megh nem gyalazottanak. En pedigh féregh vagyok es nem ferfiu, embernek szidalma es nepnek utalatossag.

Mindenek kik engemet latnak, megh czufolnak engemet, ferre vonsak aiakokat, es haitogattyak az ő feieket mondvan: Bizot az Urban szabadicza megh őtet, mert ő neki jo akaroja. Mert te vontal ki engemet az en Anyámnak mehéből es biztattal engemet az en Anyamnak emlőjetől fogva. Te oltalmad ala vetettem az en Anyamnak méhetől fogvast, az en Anyamnak méhétől fogvan te voltal ennekem Istenem. Ne tavozzal messe en tőlem, mert az nyomorusagh közel vagyon, midőn nincz segitczégh, kőrnyűl vettenek engemet sok bikak es az basanak erős bikai megh kőrnyékeztek engemet. Fel tartottak en ellenem az ő szaikat, mind az ragadozo es ordito oroslyan.

Mind az viz, ugyan ki őntettem es minden en czontaim el oszlattanak, az en szivem mind az viasz, el oldatot az en belső tagaim kőzőt. Megh szaradot mind az czerep az en erőm, az en nyelvemis az en inyeimhez ragadot, es az halalnak poraban vetettel engemet. Mert kőrnyűl vettenek engemet az ebek, es az gonossághnak serege megkőrnyékezet engemet, altal lyukasztotak kezeimet es labaimot.

Megh szamlalhatom minden en czontaimot, ők pedigh én reám néznek es tekintenek vala. Az én ruhamot magoknak el osztottak, es az én köntösömre sorsot vetettenek. De te Uram ne légy messe tőlem, en erősségem, az én segitczegemre siess. Mencz megh az én lelkemet az fegyvertől es az en egyetlen egyemet az ebnek kezéből. Szabadicz megh engemet az oroslannak szaiabol, es az Unikornis szarvai ellen halgass megh engemet. Hirdetem az te nevedet az en attyadfiainak a gyűlekezesnek kőzepette diczirlek tégedet kik felitek az Urat, diczirietek őtet. Jakobnak minden nemzeti diczerietek őtet, es félyétek őtet, Izraelnek egész magva. Mert megh nem utalta, és el nem vétette a szegényeknek nyomorusagat, es el nem reitette az ő orczaiat ő tőle, de midőn kialtot ő hoza, megh halgatta őtet. Te felőled lészen az en dicziretem, az nagy gyűlekezetben az en fogadasomat megh tellyesitek azok előt, kik félik őtet. Esznek az nyomorultak es megh elégesnek, diczirik az

Urat, kik keresik ötet, es él a ti szivetekben mind örökké. Megh emlékeznek, es megh térnek az Urhoz, az födnek minden hatari es imatkoznak te előtted az poganyoknak minden nemzeti. Mert az Ure az birodalom, es uralkodik az poganyokon. Esznek es imadgyak ötet, az födnek minden kövéri térdet hajtanak ő előtte mindenek, kik az porba fekűsnek, es a ki az ő lelket elevenen megh nem tarthattya. Az ő magvai nekie szolgalyi es az Ure lésznek mind örökké. El jűnek es hirdetik az ő igasságát az ő utannok való népnek, hogy ezt cselekette. Dicsőségh. Etc.

Psalmus 23.

Az Ur az en pastorom, ezert megh nem fogyatkozom. Gyönyörűséges, es füves helyeken legeltetet engemet, es lassu viznek melleje viszen engemet. Az en lelkemet megh vidamittya es viszen engemet az igassághnak őszvényin az ő nevéért. Még ha az halalnak arnyékának vőlgiben iarokis, nem felek az gonostol, mert te én velem vagy, az te vessőd es botod vigasztalnak engemet. Asztalt készites énnekem azok ellen, kik énnekem ellenségim, sőt még bizonnyal az te jo voltod es irgalmassagod kővetnek engemet életnek minden idejében, es lakozom az Urnak hazaban hosszu ideighlen. Diczőségh légyen etc.

Psalmus 24.

Az Ure az főld, es az ő tellyessége, az főldnek kereksége és annak lakossi, mert ő az tengert fundalta, kiczoda mégyen fel az Urnak hegyére, es kiczoda ál megh az ő szentczégének helyén. Az artatlan kezű es az tiszta szivű és az ki fel nem emelte lelkét az hivalkodasra, sem czalárdsággal megh nem eskűt. Ez véssen aldast az Urtol, es igasságot az ő üdvözitesének Istentől es az Isten keresőknek nemzeczége, kik keresik az te szinedet, oh Jacob Selah, ti kapuk emellyétek fel az ti fejeteket, es emelkedgyetek fel örökke való aitok, hogy mennyijen be az diczőséghnek kirallya, kiczoda ez a Diczőséghnek kirallya, az seregeknek ura, ő, az diczőségh kirallya. Diczőségh etc.

Psalmus 25.

Aleph. Te hozad emelem fel Uram az en lelkemet.

Beth. En Istenem te benned bizom hogy megh ne gyalaztass es ne örüllyenek az en ellenségim en raitam.

Gimel. Sőt mindenek kik tégedet varnak, megh nem segyelnűltek, segyenűllyenek megh, az kik gonossul cselekesnek ok nelkűl.

Daleth. Az te utadat Uram mutasd megh ennekem es az te öszvénidre tanicz megh engemet.

He. Van. Viselly engemet az te igassagodban, es tanicz engemet, mert te vagy ennekem, szabadicz Istenem, tegedet varlak egesz napon.

Zain. Emlekezel megh Uram az te irgalmassagodrol es jó voltodról, mellyek kezdettől fogva vadnak.

Heth. Az én ifiusagomnak bűneiről es az en vétkeimről megh ne emlekezél, az te irgalmassagod szerent emlékezél megh rolam, az te jó voltodért Uram.

Teth. Jo es igaz az Ur annak okaért tanittya az bűnősökőt az utban.

Jod. Igazittya az nyomorultakot az itiletben es tanittya az alazatossokat az ő utjara.

Kaph. Minden utai az Urnak irgalmassagh es igassagh, kik az ő frigyét es bizonsagit megh tartyak, őrzik.

Lamed. Az te nevedért Uram légy kegyelmes az én büneimnek, mert sokak.

Mem. Kiczoda az ember, ki féli az urat azt tanittya az utra az mellyet valasson.

Nun. Annal lelke megh marad az iobon, es az ő magva őrökségűl birja az földet.

Ain. Az en szemeim mindenha az Urra néznek, mert ő veszi ki az tőrből az en labaimat.

Pe. Tekincz ream, es kőnyőrűly raitam, mert en egyes es szegeny vagyok.

Zade. Az en szivemnek haborusagi igen megh sokasultak, az en nyomorusagimból szabadicz megh engemet.

Kaph. Lasd megh az en nyomorusagomat, es győtrelmimet, es bocsasd megh minden bűneimet.

Resch. Tekencz megh az en ellensegimet mert igen megh sokasottanak, es méltatlan gyűlőlseggel gyűlőltenek engemet.

S. Őrizd megh az en lelkemet, es szabadicz megh engemet, hogy megh ne ségyenűllyek, mert en te benned biztam.

Tav. Az tőkéletességh es az igassagh megh őriznek engemet, mert tégedet varlak.

Pe. Szabadicz megh Istenem az Izraelt minden ő nyomorusagiból. Diczősegh Legyen.

Psalmus 69.

Tarcz megh engemet Ur Isten mert el értenek az vizek mind az en lelkemigh. Be esem az mélységh saraban, holot fel nem alhatok, mélységes vizekre jutottam, es az viznek habia el fogot engemet. El farattam az kialtasban megh szaradot az en torkom, el fogyatkoztak az en szemeim varvan Istenemet. Mert tőbben vadnak az en fejemnek haisalainal, az kik engemet ok nélkűl gyűlőlnek, erőssek, az kik engemet szorongatnak, kik nekem ellenségim ok nélkűl, az mit en el nem ragadoztam, megh kel fizetnem Istenem te tudod az en balgatagsagomat es az en bűneim

ninczenek el reitve előtted. Ne szegyenűllyenek megh en erettem az kik tégedet varnak Uram seregeknek Ura, ne pirullyanak megh en miattam, az kik tégedet keresnek Izraelnek Istene. Mert te éretted terheltettem gyalazattal, az gyalazat be fedezte az en arczomat. Az en atyamfiai előt idegenne lőttem, es az en Anyam fiai előt jövevenye. Mert az te hazadhoz valo buzgo szeretet megh emeszt engemet es azoknak gyalazattyok, kik téged gyalaznak ream estenek. Mikor sirvan győtrőm bőitőlessel az en lelkemet, azis gyalazatra fordul ennekem. Mikor az en ruham helyébe zsakba ötőzőm, ő nekiek akkor pelda beszed vagyok. Akik kapuban űlnek en rolam szolnak, es bornak lakadalmaban en rolam énekelnek. Es annak okaert te neked igy kőnyőrgők Uram. Az te jo voltod megh [...] ideje vagyon, Istenem az te irgalmassagodnak sokasagaban halgas megh engemet, az te szabaditasod felől valo igiretednek igasságában. Szabadicz megh engemet az sarbol, hogy el ne borullyak, szabadullyak megh az en ellenségimtől es az viznek őrvényétől. Hogy el ne boriczon engem az viznek habia, es el ne nyellyen engemet az őrvény, es az veremnek szaia ne dugatassék be en ream. Halgas megh Uram engemet, mert jo az te kegyelmességed, irgalmassagodnak sokasaga szerint tekincz en ream. Es ne reiczed el az te orczadat az te szolgad előt, mert nagy szorongatasom vagyon nekem, sies halgas megh engemet, légy mellette az en lelkemnek, es szabadiczd megh azt, az en ellenségemért, szabadicz megh engemet. Te tudod az en gyalazatomat, az en szégyen vallasomat, es szidalmamat, te előtted vadnak minden en ellenségim. Az gyalazat szagattya az en szivemet, annira hogy megh nyomotattam, es midőn varnam hogy en velem együt valaki bankodgyék, de senki nem vala, es keresek vigasztalokat, de senkit nem talalék. Sőt inkab az eledel helyebe nekem mérget adnak vala, es szomiusagomba nekem eczetet adnak vala innom. Legyen az ő asztalok ő előttök tőr gyalant, es az ő szerenczejek halo gyalant. Setetűllyenek megh az ő szemek hogy ne lassanak, es az ő derekokat tegyed erőtlenné. Önczd ki az te haragodat ő reajok, es az te haragodnak busulasa vegye őkőt kőrnyűl. Legyen az ő palotaiok puszta, es az ő hailékiokba ne legyen lakos. Mert az kit te megh vertél azt haborgattyak, es az te tőled megh sebesitetnek nyavalyaiokrol beszélgetnek. Egy hamissagokat mas hamissagokkal bűntesd megh, es az te igassagodra ne jussanak. Tőrőltessenek ki az előknek kőniveből es az igassagh kőze ne iratassanak. En szegéni szűkőlkődő es nyomorult vagyok, de az te szabaditasod engemet Istenem fel magaztal. Diczirem az Urnak nevét énekekkel es őtet diczíretekkel fel magaztalom, es kedvesseb lészen ez az Ur előt az ökőrnél, es az tulyoknal, mellynek szarvai, es kőrmei vadnak. Lattyak ezt az nyomorultak, es örvendeznek, az kik keresitek az Istent, él az ti szivetek. Mert megh halgattya az szegényeket az Ur, es az ő szolgait nem hadgya el. Diczirjék őtet az egek es az főld, az tengerek, es az ki azokba vadnak. Mert az Isten megh tartya az Siont, megh épiti az sidoknak varosit, es ot lakoznak, es őrőkségűl biriak azt. Az ő szolgaioknak menden maradéki őrőkségűl biriak azt, es az kik szeretik az ő nevét laknak abba. Diczőségh légyen az Attyanak, fiunak és Szent Lélek Istennek nevében, miképpen kezdetbe diczőségh vala, most es mind őrőkkőn őrőkke. Amen.

Kincz mutato vessőkről valo tanitas.
Azoknak keresse megh czinalasa
es véle valo elese igy vagyon:

Indully el Istennek hirével az hol mogyoro-faknak bő termese vagyon, és keres két egyenlő es idei vessőt, kik egy mas mellet egy gyűkérből nőtenek fel, es ki tanulvan iegyezd megh az helit, az bokrot hogy meg talallyad, mikor azert az jó Isten elő hoza karaczon napiat, viratta előt kelly fel mosgyal megh imatkozal az Ur Istennek, az utan meni érette, es ha szinten elől nem jőt volna Karaczony napiarais, egy vasarnaponis megh lehet, melly hold uisagh utan elszö vasarnap nap tamatta elot megh mosdvan, imatkozvan az Ur Istennek, meni oda az hol az előt megh kerested az vessőket es oda jutván fordully nap kelet fele, es fogd megh az vessőkőt, es egy meczessel mesd le egy ui késsel mind az kettőt megh fogva, azert mikor le akarod meczeni kezedbe tartvan azt mondgyad. Az attya Istennek + neveben keresztelek megh tikteket ó vessők, az fiu Istennek + nevében talaltalak megh tikteket, az Szent Lilek Istennek + nevében meczelek le tikteket ó vessők, az vegre hogy mikor en tikteket az nagy Istenre, es az ő nagy hatalmassagara kénszeritelek, hogy tik mindgyarast készek legyetek az ő hatalmassaganak engedni, hogy valahol az főldnek gyomraba, kő fal kőzőt, es egyéb helyekbenis légyen el reitve kincz, pénz, es egyéb fele ezűst, arani marha, azt ti énnekem igazan megh mutassatok, hogy azt en az Urnak segiczége es aldasa velem légyen onnet ki vehessem es az nagy Istennek diczőségére véle élhessek, es az szűkőlkődőknek joval belőle lehessek. Amen. Mi Attyan etc. hiszek egy Istenbe; mind ezek utan hogy haza fele induls az vessőkkel, igy imatkozal Őrők Attya, minden hato Ur Isten, mi Urunknak Jesus Christusunknak Szent Attya kérlek én bűnős szolgad hogy mikeppen Aronnak, es Moyzesnek engetted vala, igy enged megh énnekemis hogy mikoron en őkőt az te hatalmassagodra kénseritem legyenek kések engedni az te hatalmassagodnak, hogy valahol kőfalba, főldbe es akarmi egyéb helyenis legyenek el reitve, kincz, penz, arani es egyeb féle marha, ennekem az ő helyével egyűt megh mutassak, hogy en azt onnat ki veven szent felségednek diczőségére, felebaratimnak előmenetelire, az szegeni szűkőlkődő Arvaknak raboknak taplalasara, lelkemnek pedigh élhessek űdvősségire vele. Amen. Mi Attyank, etc. hiszek egy Istenbe etc. Az vessők egy aranyuk legyenek, es mind az nilnak az kibe az idegh iar ird az végire ezeket. + Chon + Arra + Harra + az masikara ez + Adorgh + Ele + Elion + az vessőnek formaja + Elion + Arra + Harra Adarogh + Eloi + Ele + Elion.

Ti vesszők en tikteket az hatalmas Istennek hatalmassagara kenszeritelek, hogy ha az el tőt kincz, penz es egyeb féle draga marha vagyon itt valahol fődbe, kő falba, avagy egyeb helyekenis, hogy ti azt énnekem minden veszedelem nelkül megh mutassatok, hogy en azt innet teremtő Istenem aldasabol es segitczégeből onnet ki vehessem, es ő szent felsége nevének dicziretire fele baratimnak, es minden szűkőlkődő Christus tagiainak taplalasara, épűletire, lelkemnek pedigh őrők űdvősségére elhessek belőle. Amen. Mi Attyank etc. Credo etc.

Az Istenre valo kénseritesnek masik formaia.

Ti vessők en tikteket kenseritelek az hatalmas Istennek hatalmassagara, mellyel menyet es fődet teremtette, hogy ha az el tőt kincz penz, es egyeb fele draga marha ugyan it az fődbe es masut el reitve, ti azt ennekem megh mutassatok + Attyanak + fiunak + es szent Lilek Istennek + nevében + Amen. Mi Attyank etc. hiszek egy Istenbe. etc.

Az kincz mutato vessők keresésenek, czinalasanak mas modgya Szent György, es Pűnkősd utan valo hétben ui hold utan valo elszö vasarnapon meni az szőlő hegyre nap tamadasa előt ket elő (!) arastot, egy szőlő tőből nőt vessőkőt mes le es czinald ugy, mind az nilnak az ravaskaia az kibe az idegh iar, le mecczven az vessőköt mikor afele induls véle, mond el az elszö mondban előbe irot oratiot, es könyörgest örők atya minden hato Ur Isten, az mi Urunk Jesus Christusnak. Az Istennek nevére valo kénseritésbe, az elszö, es harmadik mod mond ra. Coniuratiokkal elhecz, sőt olainak, tűkörnek, körmeknek kenseritéseknek formaianak el mondasa utan, ezt is el kel mondani az vessőkre. Miképpen az Istennek tiszta és szent igeje az menyei kinczre igazit, igy tiis ó vessők minket minden kételkedes nelkűl igazgassatok az el tőt kincznek valosagos el tőt helyére, Jegynek es kincznek megh talalasara. X Attyanak + Fiunak + es az vigasztalo szent lelek Istennek nevében + Amen.

Az egyik virgan ez légyen irva + Eli + Eli + az masikon ez Ayzos + O ozo + o Kuzttos De quibusdam miraculis vegyed: az Ebnek fejét, es az nyulnak epejet azt megh égetven tőrd ősse, czinally gyertyat belőle, igy probald megh azert az gyertyat mikeppen kellyen véle élni. Az akasto fan valo istrangot kire az embert akastottak, az elszö rainak viassat es az ki mint kővetkezik az első imatsagot mond ra es masik imatsagot az elszö rainak viassabol czinally gyertyat, de az vias feir legyen es az hol lészen az kincz az földbe, az kit el reitettek, ot el alusik az gyertya, ha pedigh mind elfogh éghni nincz ot, de az masik imatczagot mond el mikor keresni akarod, es az harmadikatis mondgyad mindgyart utanna. Örök minden hato attya Ur Isten, mi Urunk Jesus Christusunknak szent Attya, kerlek en bűnős szolgad, hogy mikeppen Aronnak es Moisesnek engetted vala, igy enged megh ennekemis. etc.

Januariusnak	3.4.6.11.12.19.
Februariusnak	10.11.19.
Martiusnak	1.16.17.18.
Aprilisnak	1.27.18.
Maiusnak	7.14.17.
Juniusnak	15.19.
Juliusnak	15.18.
Septembernek	16.18.
Oktobernek	9.
Novembernek	17.20.
Decembernek	7.

HOLL BÉLA

NOVUM GENUS MELODIAE

Ismeretlen Szent István-sequentia két XIV. századi domonkos missaleban

„Eszében forgatja vala gyakorta, és néha egyebekkel
is beszéli vala az ő nemzetének eleinek életeket,
és életeknek szentségét, azaz Szent István királnak
életét, ki vala magyeroknak első királya és apostola".
(Margit-legenda, 46. fol.)

A hazai latin középkori egyházi költészet forrásai között szerepel két domonkos misekönyv, amelyet Batthány Ignác erdélyi püspök 1788-ban alapított gyulafehérvári könyvtárából ismerünk.[1] Mindkettőben megvan a hymnologiai szakirodalomban ismeretlen *Novum genus melodiae* kezdetű Szent István-sequentia. Keletkezési idejének, eredetének meghatározásához szükséges a két kódex részletes leírása és a bennük található sequentia-gyűjtemények ismerete.[2]

[1] A kódex leírása már Cseresnyés András könyvtáros 1824–1826 táján összeírt kéziratos katalógusában (*Conscriptio Bibliothecae Musei Batthyanyani*) megtalálhatók a régi jelzettel. Veszely Károly félbemaradt nyomtatott katalógusában (*Gyulafehérvári füzetek* I. Kolozsvár, 1861.) ugyan nem szerepelnek, de Beke Antal 1871-ben kiadott jegyzékében (*Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae dioecesis Transsylvaniensis.* Károly-Fehérvár 1871.) és Varjú Elemér *A gyulafejérvári Batthyányi-könyvtár* című, a Magyar Könyvszemle 1899–1901. évfolyamaiban folytatásokban közölt ismertetésében már részletesen foglalkozott a két missaléval. Végül Szentiványi Róbert 1958-ban megjelent kódexkatalógusában a kódex szűkszavú, de pontos leírása található (*Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae.* Editio quarta retractata, adaucta, illuminata. Curam gerebant A. Hencz et V. Keserű. Szeged, 1958.) – A kódexek jelenleg csak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött mikrofilmek alapján kutathatók. – A kódexeket a szakirodalomban többen kassai eredetűnek gondolják. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár történetéből ismeretes, hogy az alapító egri prépost korában, 1775–1784 között megvásárolta többek között a lőcsei plébánia régi könyvtárát is, ahová a XVI. század elején Henckel János (megh. 1539) lőcsei plébános, korábban kassai lelkész, magával vitte Kassáról a domonkosok középkori kódexeit is, és azok tőle a lőcsei Szent Jakab egyházra szállottak. Vö. Varjú *i. m.* in MKSz 1899. 213–218. A kassáról származó domonkos kódexekben azonban általában megvan a possessor bejegyzés vagy a lőcsei plébániai könyvtár egykorú jelzete. Ez a két missaleból hiányzik. Vö. Sopko, *i. m.* 145–146, 273–275. A missaléknak a kassai kolostorban való használata nem tekinthető bizonyítottnak.

[2] A dolgozatban a következő művekre rövidítéssel hivatkozom:

AH=*Analecta Hymnica* 1–55. vo. Hrsg. C. Blume, G. M. Dreves, H. M. Bannister. Leipzig 1886–1922.

Chevalier=Chevalier, Ulysse, *Repertorium Hymnologicum* I–VI. vol. Paris–Bruxelles 1889–1912.

Az időrendben A-val és B-vel jelölt kódexeknek elemző leírása a következő:

A-kódex

Missale ad usum Ordinis Praedicatorum in Hungaria. 1326 előtt, részben 1300–1331 között. Scriptura Gothica textualis formata, különböző kezekkel. 371 fol. 275×185 mm. – *Szentiványi* 33 (50. nr.); *Szendrei* 75 (M 24).

Gyulafehérvár, Bibliotheca Batthyányana, Ms. I. 50. (Régi jelzet: L_5 IV. 17.)

f. 1: Oratio de paganis. Missa de sancto Vincentio (Ferreri) confessore. Utólagos beírás az 1456-ban történt kanonizáció után.

f. 1^v: (üres)

ff. 2–6^v: KALENDARIUM (hiányzik a március-április hónap). Domonkosrendi és magyarországi ünnepek: máj. 24: Translatio beati Dominici; jún. 25: S. Ladislai regis; júl. 7: Anniversarium omnium sepultorum in cemeteriis nostris; aug. 2. Inventio S. Stephani regis; aug. 5: S. Dominicus; aug. 12: Octava S. Dominici; aug. 28: S. Augustinus; szept. 4: Octava S. Augustini; szept. 5: Anniversarium familiarium et benefactorum ordinis nostri; okt.10: Anniversarium fratrum ordinis nostri; nov. 5: S. Heinrici (Emerici) confessoris; nov. 18: Octava S. Martini; nov. 19: S. Elisabeth.

ff. 7–11^v: RUBRICAE (más kéz, XIV. sz.)

f. 12: Gloria (hangjelzett)

f. 12^v: Missa de beata Sophia (más kéz, XIV. sz.)

ff. 13–135: DE TEMPORE (Advent elejétől a nagyhét végéig).
ff. 133^v–134: Litaniae Omnium Sanctorum (benne: S. Stephanus rex, S. Ladislaus, S. Emericus).

ff. 135^v–143: ORDO MISSAE
f. 135^v: Sacerdos quando celebraturus ad altare dicat: Ps. 117. Confitemini (a lépcsőima domonkos szokás szerint).
ff. 137–143: Praefationes (hangjelzett).

ff. 143^v–149^v: CANON MISSAE.
f. 147: Pater noster (hangjelzett).

ff. 150–213^v: DE TEMPORE (Húsvéttől a pünkösd utáni XXV. vasárnapig; Dedicatio ecclesiae).

f. 213^v: Missa de S. Thoma de Aquino (utólagos beírás, XIV. sz.)

(Hivatkozás az énekkezdősorok sorszámára.)

Sopko=Sopko, Julius, *Stredoveké latinské kódezy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Romunsku.* Martin 1982. (*Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur* II.)

Szendrei=Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Bp., 1981. (*Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 1.)

Szentiványi=(lásd az előző jegyzetben:) Catalogus concinnus...

Szövérffy=Szövérffy, Josef, *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung.* I–II. Berlin, 1964–1965.

f. 214^{v}: Oratio de Translatione S. Thomae doctoris, ordinis praedicatorum (más kéz utólagos beírása, XIV. sz.)

ff. 215–309^{v}: DE SANCTIS

f. 230: A lap felső szélén utólagos beírás: De translatione sancti thome doctoris quere ante festum andree apostoli In medio ecclesie.

f. 192: Imádság a mennyei Atyához és a szenvedő Krisztushoz halálveszélyben, pestis idején: Precatio pia. Adony domine Deus pater omnipotens... x ...ut valeam benedicare, laudare et glorificare. (Üresen maradt lapon utólagos beírás.)

ff. 309^{v}–351^{v}: COMMUNE SANCTORUM

ff. 326^{v}–338^{v}: Missae votivae. Pro defunctis. De beate Maria.

ff. 339–351^{v}: Missae de sanctis: Barbara, Dorothea, Apollonia, Sigismundus, Translatio beati Petri martyris, Sophia, Helena, De corpore Christi, Erasmus, Germanus, Ladislaus, Visitatio B. M., Alexius, Anna, Stephanus rex, Ludovicus, Undecim millia virginum, Henrici ducis et confessoris, Jodocus, De quinque vulneribus Christi. (A De sanctis részben hiányzó ünnepek pótlása, más kéz utólagos beírása, XIV. sz.)

ff. 352–358: SEQUENTIAE (=*Sequentiarium II*) (A ff. 339–338^{v} kézírójának írásával.)

ff. 358–360: Utólagos beírások üresen maradt lapokra:

ff. 358–358^{v}: Beatus Vincentius (Ferreri) confessor. Utólagos beírás az 1455-ben történt kanonizáció után.

f. 359: De transfiguratione Domini (más kéz, XV. sz.)

f. 359^{v}: (üres).

ff. 360–368^{v}: SEQUENTIAE (=*Sequentiarium I*) (más kéz, XIV. sz.)

ff. 369–371^{v}: Orationes variae. Officium (missa) de Corpore Christi.

A hátsó kötéstábla belső borítóján: De sancta Sophia et filiarum eius. (Responsorium cum versiculo.)

B-kódex

Missale ad usum Ordinis Praedicatorum in Hungaria. XIV. század utolsó harmada, 1370 után. Scriptura Gothica textualis formata, különböző kezekkel.

195 fol. 345×245 mm. – *Szentiványi* 25 (25. nr.); *Szendrei* 75 (M 25.); *Sopko* 145–46 (292. nr.).

Gyulafehérvár, Bibliotheca Batthyányana, Ms.I.25. (Régi jelzet: N_5 I. 15.)

Az első kötéstábla belső borítóján: Gloria, Ite missa est, Benedicamus Domino, Credo (hangjelzett).

ff. 1–2: KALENDARIUM (csonka, csak a január–április hónap).

ff. 3–80: DE TEMPORE (Advent elejétől a nagyhét végéig).

ff. 80^{v}–85^{v}: ORDO MISSAE

f. 80^{v}: Sacerdos quando celebraturus accessit ad altare: Ps. 117. Confitemini (a lépcsőima domonkos szokás szerint).

ff. 81^{v}–85^{v}: Praefationes (hangjelzett).

ff. 85^{v}–94: CANON MISSAE

ff. 85^{v}: A kódex fő részeivel azonos, kéthasábos gótikus könyvírás. A szöveg a második hasáb alján a *Communicantes* első szavával megszakad. A bal hasáb alsó felében tollrajz: Golgota a megfeszített Jézussal, Szűz Máriával és János apostollal.

ff. 86–93: A Canon megcsonkított eredeti szövege helyén nagybetűs XIV. századi gótikus könyvírással a szöveg újra kezdődik. Az apróbetűs eredeti kánon helyébe a jobban olvasható nagybetűs szöveget utólag illesztették be.

f. 93^{v}: üres.

f. 94: A fol. 85^{v} alján megszakadt eredeti, a kódex fő részeinek kezével írt *Canon* befejező része, amely a Pater noster-t bevezető könyörgésnek szavaival kezdődik: [sa]lutaribus moniti et divina... (hangjelzett).

ff. 95–138: DE TEMPORE (Húsvéttól a pünkösd utáni XXV. vasárnapig. Dedicatio ecclesiae.)

ff. 138^{v}–164^{v}: DE SANCTIS

ff. 163^{v}–164: hiányzanak a júniustól október végéig eső ünnepek.

ff. 164–181^{v}: COMMUNE SANCTORUM

ff. 171^{v}–181^{v}: Missae votivae. Pro defunctis.

ff. 181^{v}–186^{v}: SEQUENTIAE (=*Sequentiarium I*).

ff. 186^{v}–190: utólagos beírások XIV. századi kezekkel.

f. 186^{v}: Historia de Christo (Alleluia-vers és oratio): Humiliavit semetipsum dominus noster Iesus Christus..., Domine Iesu Christe filii Dei vivi qui de caelo ad crucem descendisti...

f. 186^{v}: Historia de S. Sophia (oratio, secreta, complenda, alleluia).

ff. 187–190^{v}: Missae de sanctis: In translatione beati Thomae, Apollonia, Servatius, Sophia, Helena, Erasmus, Martialis, Antonius, Procopius, Visitatio B. M., Ludovicus, Emericus, De cruce. (A De sanctis-részben hiányzó ünnepek pótlására.)

ff. 191–195: SEQUENTIAE (=*Sequentiarium II*) (A ff. 187–190^{v} kézírásának folytatása.)

f. 195: Az Ave praeclara Katherina kezdetű sequentia végén apró betűs, a kódex valamennyi XIV. századi kezétől elütő, Gothica notularis írásra emlékeztető bejegyzéssel 1474-i (vagy 1479-i?) évszám olvasható; előtte elmosódott szöveg, talán nap és hónap megjelölése. Sopko 145–146. szerint az évszám olvasata 1459. Szendrei 75. a missalet tévesen 1479-re datálja.

f. 195^{v}: Missa de XII advocatis. Könyörgés tizenkét segítő szenthez.

A hátsó kötéstábla belső borítóján: orationes variae (más kezek bastarda és Gothica cursiva írása, XIV. sz.).

E két missaléról első tekintetre megállapítható, hogy nem túl távoli időben készült. Több kézíró munkája mindkettő. Olyan íróműhelyben, scriptoriumban állították elő, ahol egyházi szerkönyveket rendszeresen másoltak, szerkesztettek és pótlásokkal, kiegészítésekkel elláttak, végül az ívek, fasciculusok egybekötését is elvégezték.

Az A-kódex törzsének a 13–318^{v} és a 352–358 fóliókon lévő részek tekinthetők; ezeket közel azonos időben több kéz másolta. Domonkos eredetét a kalendárium, a *De sanctis*-részben a domonkos szentek ünnepei és a rendi anniversariumok jelzik. Az utólagos toldások közül a legfontosabb az 1323-ban kanonizált Aquinói Szent Tamás translatiójának napja és fő ünnepe. Ezeknek megülését az 1326-ban Párizsban tartott rendi egyetemes káptalan írta elő kötelezően. A szövegeket üres lapokra utólag másolták be, ami nem sokkal 1326 után történhetett. A másik időmeghatározó adat, hogy az A-kódexből hiányzik az Úrnapja (Festum Sanctissimi Corporis Christi), amit viszont az 1323-ban tartott Barcelona-i káptalan fogadott el az egész rendre nézve általánosan kötelező érvénnyel. Ennek az ünnepnek szövegei mind utólagos betoldások. Az A-kódexet tehát legkésőbb a XIV. század első negyedében, 1326 előtt szerkeszthették. Ennek megfelel a törzsrész gótikus könyvírásának formája is.[3]

A B-kódexben ugyancsak több kéz írása különböztethető meg. A 3–186. fólión lévő törzs írásformája XIV. századi. A pünkösd utáni második héten megvan az Úrnapja (f. 115^{v}). A *De sanctis*-részben Petrus martyr és a *Translatio S. Dominici* ünnepe a kódex domonkos eredetét kétségtelenné teszi. Továbbá január 28-án megtalálható Aquinói Szent Tamás teljes miséje (f. 148^{v}). Ezt az ünnepet az 1370-ben Valenciában tartott egyetemes káptalan rendelte el. A kódex törzsét tehát 1370 után másolták.

Az A-kódex kalendáriumában a magyar szentek közül csak Szent László és Szent Imre található meg, Szent István hiányzik. Mindhárom magyar szent megvan azonban a nagyhét szombatján a Mindenszentek litániájában. A magyar szentek saját könyörgései mindkét kódex *De Sanctis*-részéből hiányzanak. Az A-kódexben a *Commune sanctorum* végén (ff. 339–352), a B-kódexben a sequnetiák két csoportja közé iktatva (ff. 187–190^{v}) található a törzs-részben hiányzó ünnepek pótlása (missae de sanctis). Ezeknek az eltérő kézírással másolt toldásoknak összetétele nagyon hasonló, és azonos forrásra, mintapéldányra engednek következtetni. Itt található a hiányzó magyar szentek miséje, könyörgése is.

A domonkosok liturgikus szokásait a rend harmadik egyetemes főnöke, Humbertus de Romanis szabályozta, akit 1254-ben a Budán tartott rendi káptalanban választottak meg. 1256-ra készítette el a *Correctoriumnak* nevezett, tizennégy könyvbe foglalt liturgikus szabályzatát (Ecclesiasticum officium secundum ordinem Fratrum Praedicatorum), amelynek előírásai az ünnepek rendjére és a miseszövegekre is vonatkoztak. A gyűjteményt később a rendi káptalanokon időről időre továbbfejlesztették, és az újabb keletű ünnepek szövegeivel kiegészítették. Az egyetemes előírások mellett azonban a rend történetének kezdetétől fogva arra

[3] A domonkosrend egyetemes káptalanjain hozott liturgikus előírásokat felsorolja: Leroquais, Victor, *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*. I. tom, 6–61. (*Tableau chronologique des fêtes dominicaines.*)

is lehetőség volt, hogy a különféle vidékek szokásaihoz, helyi hagyományokhoz, nemzeti, egyházmegyei, plébániai ünnepekhez is alkalmazkodjanak.[4] Ennek a gyakorlatnak nyomát a két missáléban az utólagos betoldások mellett a sequentiák sorozata is világosan tükrözi. Az itt következő táblázat a sequnentia-történet magyarországi domonkos gyakorlatának XIV. század eleji képét mutatja. Ebben az első és a második rovatban az A-kódex és a B-kódex fólió-száma található. A harmadik *Cant OP* jelzésű rovatban kereszt jelzi az egyes sequentiáknak egy XV. században magyarországi domonkos apácák használatára másolt *Cantionale*ban való előfordulását.[5] A negyedik *Strig 1341* jelzésű rovatban a XIV. századi esztergomi liturgikus gyakorlat szemléltetésére a sequentiáknak a *Missale Notatum Strgioniense*ben való előfordulását ugyancsak kereszt jelöli.[6] Végül az utolsó rovatban található a szerzőre, keletkezési időre, helyre, a szövegközlésre vonatkozó bibliográfiai utalás.

[4]Böle Kornél, *Adatok a domonkosrend liturgiájához és a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár idevágó kézirataihoz* in *A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből.* Kiadta Horváth Sándor. Bp., 1916. 285–286.

[5]Ipolyi Arnold hagyatékából az esztergomi Keresztény Múzeumba került kisméretű, 98 fólió terjedelmű kódex ma már nem található. *Cantionale Monialium O. P. Hungariae s. XV/med.* címmel Radó Polikárp írta le (*Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae.* Bp., 1941. 32. p. 149. nr.; új kiadása: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Ed. L. Mezey. Bp. 1973. 543. p., 181. nr.). Eszerint a ff. 8–67° húsz sequentiát tartalmazott; ezeket Radó egy másik kiadványa alapján azonosítottuk (vö. *Réperoire hymnologique des manuscits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie.* Bp., 1945. Nr. 40, 65, 73, 75, 157, 256, 296, 351, 410, 460, 466, 500, 565, 606, 637, 668, 698, 701, 711, 715.) A Radó által felsoroltak közül csupán az Area virga primae matris kezdetű Mária-sequentia nincs meg a *Sequentiarium I*-ben.

[6]Pozsony, Archív Mesta, EC Lad 3. – Hasonmás kiadás: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Ed. Janka Szendrei–Richard Rybaric. Bp., 1982.

Sequentiarium I.

	A	B	Cant OP	Strig 1341	
Laetabundus exultet (Nativitas Christi)	360	181^v	+	+	XI-XII. sz. francia AH 54,5; Chevalier 10012; Szövérffy I, 413–414.
Victimae paschali laudes (Pascha Domini)	360	181^v	+	+	XI. sz. Wipo. AH 54,12; Chevalier 21505; Szövérffy I, 372–375.
Omnes gentes plaudite (Ascensio Domini)	360	181^v	+	+	XIII. sz. Albertus Magnus. AH 54,232; Chevalier 14047.
Sancti Spiritus assit (Pentecostes)	360^v	182	+	+	IX-X. sz. Notker [?]. AH 53,119; Chevalier 18557; Szövérffy I, 296–297.
Veni sancte Spiritus (Pentecostes)	361	182	+	+	XIII. sz. Stephanus Langton. AH 54,234; Chevalier 21242; Szövérffy II, 185–187.
Profitentes unitatem (Trinitas)	361	182^v	+	–	XII. sz. Adamusa S. Victore [?]. AH 54, 249; Chevalier 15555; Szövérffy II, 108–110, 119–120.
Rex Salamon fecit templum (Dedicatio Ecclesiae)	361^v	182^v	+	–	XII. sz. Adamusa S. Victore [?]. AH 55,35; Chevalier 17511.
Ave Maria gratia plena (B. Maria)	362	183	–	+	X–XI. sz. AH 54,337; Chevalier 1879; Szövérffy I, 377.
Adest dies celebris (S.Petrus martyr)	362^v	183	–	–	XIII.sz. domonkos. AH 55,325; Chevalier 343.
In caelesti gerarchia (hierarchia) (S. Dominicus)	363	–	+	+	XIII.sz. domonkos. AH 55,133; Chevalier 8547; Szövérffy II, 234–236.
Salve mater Salvatoris (B.Maria)	363^v	183^v	–	–	XII. sz. Adamusa S. Victore [?]. AH 54,383; Chevalier 18051.
De profundis tenebrarum (S. Augustinus)	363^v	194	+	–	XII. sz. ágostonos [?]. AH 55,91; Chevalier 4245; Szövérffy II, 17–19.

	A	B	Cant OP	Strig 1341	
Nativitas Mariae virginis (Nat. B. M.)	364	184	+	+	XII–XIII. sz. domonkos [?]. AH 54,288; Chevalier 11881.
Supernae matris gaudia (Omnes Sancti)	364v	184	+	+	XII. sz. Adamusa S. Victore. AH 55,45; Chevalier 19822.
Verbum bonum et sauve (B. Maria)	365	184v	+	–	XI. sz. francia. AH 54, 343; Chevalier 21343; Szövérffy I, 414.
Virgini Mariae laudes (B. Maria)	365	184v	+	–	XII. sz.francia, AH 54,27; Chevalier 21651–6; Szövérffy I, 374 (37. jegyzet).
Hodiernae lux diei (B. Maria)	365v	185	+	+	XI–XII. sz. Prior Montis Acuti (Montaigu). AH 54,346; Chevalier 7945.
Ave mundi spes Maria (B. Maria)	365v	185	–	–	XII. sz. délnémet. AH 54, 340; Chevalier 1974; Szövérffy II, 185.
Iubilemus in hac die (B. Maria die sabbato)	366	–	–	+	XIII. sz. domonkos [?]. AH 54, 430; Chevalier 9813.
Tibi cordis in altari (B. Maria)	366v	185	–	–	XII. sz. domonkos [?]. AH 54, 422; Chevalier 20459.
Stella maris o Maria (B. Maria die sabbato)	366v	–	–	–	XIII. sz. domonkos. AH 54,429; Chevalier 19455.
Ave virgo virginum (B. Maria)	367	185v	–	–	1275 táján, ismeretlen. AH 54,433; Chevalier 2261; Szövérffy II, 189.
Mater patris nati nata (B. Maria)	367	–	–	–	XIII. sz. francia domonkos [?]. AH 54,462; Chevalier 11350.
Salve sancta Christi parens (B. Maria)	367v	–	–	–	XIII. sz. domonkos. AH 54,427; Chevalier 18179.
Ave virgo gratiosa (B. Maria)	367v	185v	–	–	XIII. sz. domonkos. AH 54,419; Chevalier 2217.
Mittit ad virginem (Annuntiatio B. Mariae)	–	185v	+	+	XII. sz. ismeretlen. AH 54,296; Chevalier 11653; Szövérffy II, 58.
Ave virgo gloriosa (B. Maria)	368	–	+	–	XIII. sz. domonkos. AH 54,417; Chevalier 2205.

	A	B	Cant OP	Strig 1341	
Salvatoris mater pia (B. Maria)	368°	–	–	–	XIII. sz. domonkos. AH 54,424; Chevalier 17821.
Gaude Sion quod egressus (S. Elisabeth)	368°	186	+	+	XIII. sz. németországi. AH 55,80; Chevalier 6958.
Lauda Sion Salvatorem (Corpus Christi)	352	191	–	+	XIV. sz. S. Thomas de Aquino. AH 50,584; Chevaier 10222.
Inter choros supernorum (S. Antonius eremita)	–	185°	–	–	XIV. sz. magyarországi pálos. AH 8,103; Chevalier 9006.
Laetabundus exultemus (S. Tomas de Aquino)	353	192	–	–	XIV. sz. domonkos. AH 55, 357; Chevalier 10016.
Gratulare mundus iste (Joannes Baptista)	353	192°	–	–	XIV. sz. magyarországi domonkos. AH 8,150; Chevalier 7450.
Clari duces nostrae spei (S. Petrus et Paulus ap.)	353°	192°	–	–	XIV. sz. németországi [?]. AH 8,204; Chevalier 3346.
Magdalenam planctu plenam (S. Maria Magdalena)	354	193	–	–	XIV. sz. németországi [?]. AH 37,218; Chevalier 29302.
Lauda sponsa genitricem (Visitatio B. Mariae)	354	193	–	–	XIV. sz. domonkos [?]. AH 54,305; Chevalier 10224–5.
Novum genus melodiae (S. Stephanus rex)	355	193°	–	–	XIII. sz. magyarországi domonkos.
Gaude Sion quod egressus (S. Elisabeth)	355°				Bis! Vö. a *Sequentiarium* I. utolsó darabjával.
Ave praeclara Katharina (S. Katharina mart.)	356	194°	–	–	XII–XIII. sz. németországi. AH. 54,80; Chevalier 2043.
Virginalis turma sexus (Undecim milla virg.)	356°	194°	–	–	XIII. sz. németországi. AH 55,368; Chevalier 21626; Szövérffy II, 206.
Novae laudis extollamus (S. Ladislaus)	357	–	–	+	1192 táján, magyarországi. AH 55,242; Chevalier 12331.

Az A-kódexben harmincnyolc, a B-kódexben harminchárom sequentia található; ezek közül harmincegy mindkét misekönyvben megvan. A *Gaude Sion* kezdetű Szent Erzsébet-sequentiát az A-kódexbe kétszer másolták be (f. 355° és f. 368°); ezt nem számítva összesen negyven latin énekelt versnek eredetét, hovatartozását

vizsgálhatjuk. A domonkos jelleget elárulja a mindkét kódexben meglévő Szent Domonkos (*In caelesti gerarchia*), Szent Péter vértanú (*Adest dies clebris*) és Aquinói Szent Tamás (*Laetare exultemus*) tiszteletét szolgáló darab.

A mise liturgiájában a lectio és az evangelium között énekelt verseket eredetileg külön könyv, a sequentiarium tartalmazta. A misekönyv végén való elhelyezésük a késő középkorban, a missale plenum kialakulásával lett általános szokássá. A táblázatból feltételezhető, hogy e két domonkos misekönyv szerkesztői előtt két különböző sequentiarium mintapéldánya volt. Az első a rend legrégibb hagyományát követte, míg a második a magyar szentek tiszteletére és a később bevezetett domonkos ünnepekre szóló sequentiákat tartalmazta. Ezeket a keletkezésük időrendjében *Sequentiarium I*-nek és *Sequentiarium II*-nek nevezhetjük. A mintapéldányokra vonatkozó feltevést megalapozza, hogy egy-egy csoporton belül a két kódexben a sequentiák sorrendje megközelítőleg azonos. A scriptorok másmás sorrendben vették kézbe a mintapéldányokat. A B-kódexben a két csoport a keletkezés időrendjében, az A-kódexben pedig felcserélve található.

A régebbi csoport, a *Sequentiarium I* a gazdagabb. Lényegében egy XIII. században szerkesztett domonkos gyűjtemény, amelyet nagyrészt francia és domonkos szerzők darabjaiból állítottak össze. Közülük több a Humbertus de Romanis *Correctoriuma* előtt használt domonkos liturgikus könyvekben már megtalálható.[7] Ezt a gyűjteményt a magyar provinciának 1222-ben történt megalapítása után hazai használtra az esztergomi usus szerint fokozatosan kiegészítették. Az első feltételezett sequentia-gyűjtemény hazai átvételét, használatát az is bizonyítja, hogy a magyar domonkos apácák XV. századi *Cantionale*jában ebből tizenkilenc sequentia megvolt.

A *Sequentiarium II* ezzel szemben csupán tizenkét, a rendi *ordo*ba utólag bevezetett ünnepnek sequentiáját tartalmazza. Sorra megvizsgálva e darabokat kiderül, hogy az A-kódex másolója előtt ennek a csoportnak egy olyan mintapéldánya volt, amelyet a XIV. század első harmadában, 1300–1331 között szerkesztettek.

A sort az 1323. évi barcelonai rendi káptalanon elfogadott Úrnapjának (Festum Corporis Christi) sequentiája nyitja, amelyet *Lauda Sion* kezdettel Aquinói Szent Tamás készített. Ezután kilenc sequentia naptári rendben következik. Közülük Aquinói Szent Tamás fő ünnepét (márc. 7.) az 1326-i párizsi káptalan, Keresztelő Szent János (jún. 24.), Péter és Pál apostolok (jún. 29.), valamint Mária Magdolna (júl. 22.) ünnepét pedig az 1300-ban Marseille-ben tartott káptalan írta elő. Ugyancsak évszámhoz köthető a Szent Orsolya és tizenegyezer vértanú társának ünnepe (okt. 21.), amelyet az 1331-ben Vittoria-ban tartott káptalan tett általánosan kötelezővé. Mária látogatása ünnepének (júl. 2.) *Lauda sponsa* kezdetű sequentiája

[7] Dirks, Ansgarius, *De tribus libris manu scriptis primaevae liturgiae dominicanae.* Archívum Fratrum Praedicatorum 1979. 5–37. – A 8–27. lapon a szerző leírja a vatikáni könyvtár Vat. Lat. 10773. sz. 1234-re datált domonkos graduáléját amelyet „codex praehumbertianus"-nak nevez. Ennek törzsében az ff. 165–183^{v} egy sequentiariumot tartalmaz, amelynek kilenc darabja ugyancsak egyezik a *Sequentiarium I* énekeivel. Ezek a következők: *Ave Maria* (Annuntiatio), *Victimae paschali* (Pascha), *Sancti spiritus* (Pentecostes), *Hodiernae lux* (Nativitas B. Mariae), *Supernae matris gaudia* (De quolibet sancto), *Verbum bonum* (B.Maria), *In caelesti gerarchia* (Dominicus), *Veni sancte* (Pentecostes). Ezek egy kivételével megvoltak a domonkos apácák XV. századi hazai *Cantionale*jában is.

már a legkorábbi domonkos szerkönyvekben megtalálható.[8] Hazai forrásokban viszont csak e két misekönyvben forul elő.

A *Sequentiarium II* darabjai közül négy magyarországi eredetű. Közöttük van az egyik legrégibb, évszámhoz is köthető sequentiánk, az 1192 táján Váradon Szent László király tiszteletét zengő *Novae laudis eztollamus,* amely azonban csak az A-kódexben található. Mindkét kódexben megvan viszont Keresztelő Szent János *Gratulare mundus iste* kezdetű darabja, amely csak hazai forrásból ismeretes; G. M. Dreves szövegközléséhez egyetlen forrásként az 1511-ben Velencében nyomtatott *Missale Zagrabienset* használta.[9] Kötelezően előírt ünnepe és a hazai feltételezett mintapéldányban való XIV. század eleji előfordulása valószínűsíti, hogy szerzője magyarországi domonkos volt. Csupán a B-kódexben található Remete Szent Antal ünnepének (jan. 17.) *Inter choros supernorum* kezdetű sequentiája. Szövegét Dreves egy Göttweigben őrzött XIV. századi pálos és egy 1477-ből való bécsi domonkos misekönyv alapján közölte.[10] Az itt lévő változata ugyancsak XIV. századi és talán a legkorábbi. Annyi bizonyos, hogy szerzője magyarországi volt és eredetileg feltehetően a pálosok használatára készült, ahol a szent élete, kultusza a névadó patronus Remete Szent Pál tisztelete nyomán terjedt el. Tisztelete azonban a magyarországi domonkosok előtt sem volt ismeretlen. Szent Antal „apátúr" volt a patronusa az 1230 táján alapított pesti kolostornak is, ahol 1273-ban Joannes Vercellensis domonkos generalis prior elnökletével egyetemes káptalant is tartottak és amelyen Árpádházi Szent Margit kanonizációjának ügyét is megtárgyalták.[11] Szent Antal tisztelete a magyar rendtartományban nagyon korán kialakulhatott, sőt talán más provinciákban is innen terjedhetett el. Elgondolkoztató ugyanis, hogy 1388-ban éppen Bécsben tarott egyetemes káptalan ünnepének rangos megülését az egész rend számára kötelezően előírta. Valószínűleg ez lehet a magyarázata annak is, hogy a pálos eredetű sequentia nemcsak a B-kódexbe, de a bécsi kolostor XV. századi missaléjába is belekerült. Az 1388-i évszámot tehát a *Sequentiarium II* B-kódex-beli másolatának terminus *ante quem*jeként tekinthetjük. A *Sequentiarium II* alapján így megállapíthatjuk, hogy az A-kódex szerkesztése 1331-ben, a B-kódexé pedig legkésőbb 1388-ben befejeződött.

A magyarországi szerzők említett három darabján kívül mindkét kódexben a *Sequentiarium II* naptári rendjében az augusztus 20-nak megfelelő helyen találjuk

[8] A vatikáni könyvtár Vat. Lat. 10773 jelzetű domonkos graduáléjában (f. 198^r) utólagos, de még a XIII. századból származó beírással a Visitatio B. Mariae ünnepének *Lauda sponsa genitricem* kezdetű sequentiája is megtalálható. Vö. Dirks, *i. m.* 21.

[9] AH 8, 150.

[10] AH 8, 103. – Göttweig, Stiftsbibliothek, Cod. 107. (f. 325). – Bibliothek des Dominikanerkonventes in Wien, Cod. 415/212–213. A Dreves által ismételten idézett domonkos missalét Felix Czeike katalógusa (*Verzeichnis der Handschriften des Dominikanerkonventes in Wien.* 1952.) nem említette. Az elveszettnek gondolt két kötetes, gazdagon illuminált misekönyvet legutóbb Körmendy Kinga azonosította. Eszerint azt 1477-ben Stephanus Heyner megrendelésére készítették a bécsi kolostor templomának egyik káplánja (capella Sancti Spiritus) részére. (Szóbeli közlés alapján.)

[11] Pfeiffer, Nikolaus, *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung bis zur Tatarenwüstung 1241–1242.* Zürich, 1913. 29. – Pfeiffer Miklós, *A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története.* Kassa, 1917. 54. – Harsányi András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt.* Debrecen, 1938. 84–85. – Mezey László, *Irodalmi anyanyelvűségünk az Árpád-kor végén.* Bp., 1955. 26, 66, 73.

a *Novum genus melodiae* kezdetű, Szent István király tiszteletére írt sequentiát. Ezt a hazai és külföldi szakirodalom eddig nem ismerte. Kritikai szövegét itt közöljük:

Sancti Stephani regis.

1a. Novum Genus melodiae
summo decantent [mɨ̀ssie]
caelestis militiae.

1b. Cui concordet in hac die
dulci cantu laudes piae
sanctae Sion filiae.

2a. Nulla lingua iam silescat
sed prae cunctis hilarescat
felix gens Hungariae.

2b. Huius festo quae Dei
suum regem novit vehi
ad thronum laetitiae.

3a. Vocem quam laudifera
laudet per quem libera
Deo gloriatur.

3b. Ortus tanti filii
visione somnii
patri praemonstratur.

4a. Hic ad modum Salomonis
templa constituit quae donis
praedicat mirificis.

4b. Paganismi dehortator
meritis fit praedicator
dignus apostolicis.

5a. Sed quam mira Dei dona
providet qui de corona
sancto suo regia.

5b. Qui devicit resistentes
hostis armis confidentes
fidei fiducia.

6a. O rex sancte Stephane
fidei christianae
magne dilatator.

6b. Per te patet veritas
exulat et vanitas
virtutum amator.

7a. Sicut lucet lux aurorae
miro spelndens sic splendore
arce in aetherea.

7b. Qui virtutum aemulator
et inventus operator
in Messiae vinea.

8a. Eia ergo gaudio et
diem agant qui errorem
semota caligine.

8b. Per virtutem huius ducis
solem videt vere lucis
fidei in lumine.

9a. Prece huius mirifica
membra plura mortifica
restaurantur.

9b. Et virtute miraculi
gressus claudi et oculi
caecis dantur.

10a. Caelisque intronizatus
terris tot est operatus
virtutum miracula.

10b. Commendemus nos huic regi
et ipso pio regi
petamus per saecula. Amen.

Titulus: Stephani regis B. – *2:* mŕssie (utólag átírt, olvashatatlan rövidítés) *A*; (a harmadik szó helye üresen hagyva) *B*. – *58:* nos (utólag a lap szélére írva) *B*.

A sequentia tartalma szerint három részre bontható: ünneplésre szólító bevezetés (1–15. sor), Szent István király életére, csodáira vonatkozó utalások (16–45. sor), végül könyörgés közbenjárásáért (55–60. sor). A hatvan sor tíz egymásnak felelgető három-három soros strófa-párra oszlik amelyeknek összetartozását páronként az a-a-b / c-c-b rímképlet emeli ki. A sorok szótagszáma szabályosan váltakozik: a tíz strófapárból hét 8–8–7 / 8–8–4 szótagú, a 3. és 6. pár 7–7–6 / 7–7–6, végül a 9. pár 8–8–4 / 8–8–4 szótagú sorokból áll.

A szöveg a két kódexben azonos. Egyetlen eltérés, egyben olvasási nehézség a 2. sorban van, ahol az A-kódexben a harmadik szót a scriptor utólag átjavította, az első betűket vastagon átírta. A nehezen kibetűzhető *mŕssie* betűsor nyilván rövidítés, a feloldása azonban bizonytalan. Megoldásként gondolhatnánk a *decantent* állítmányra vonatkozó felsőfokú adverbiumra: *mirissime;* ez azonban nem felel meg a sor szótagszámának. Feltűnő, hogy ugyanennek a szónak a helyét a B-kódex másolója üresen hagyta annak jeléül, hogy ez a sor már a XIV. század elején is problémát jelenthetett. Az egymásról való másolás lehetőségét a két missale szerkezetének, a szövegeknek különbsége kizárja. A szó hiánya, a sor bizonytalan olvasata feltehetően a másolók előtt lévő mintapéldányból adódott. A mintapéldány lehetősége már a *Sequentiarium I* és *II* elemzésnél, datálásánál is szerepet játszott. Ugyanez a *Novum genus melodiae* szerzési idejére is vonatkozik, amint erre a következőkben még visszatérünk.

A sequentia néhány más formai hibája is a mintapéldányból származhat. Így szótaghibát találunk mindkét kódexben a 20. sornál, ahol a *quae* névmás a jelentése szerint is fölösleges. Az 59. sorban ugyancsak hibás a szótagszám és bizonytalan az *ipo* rövidítés olvasata. Ha *ipso*-nak olvassuk és a hiányzó szótagot *cum* praepositioval pótoljuk, a strófa értelme továbbra is homályos: „Ajánljuk magunkat a kegyes királynak, és magának a kegyes királynénak [közbenjárását] kérjük minden időben...".

A sequentia huszonkilenc sornyi középső részében a Szent István életére, csodáira történő utalások egy része a legendákra, a zsolozsmában szereplő breviariumi olvasmányokra vezethető vissza. Így a *Legenda maior*ból való az álom-motívum, amelyben István apja fia születéséről szerzett tudomást. A Hartwik-legendából származhat a koronaküldésnek, a lázadók legyőzésének és a csodás gyógyításoknak története.[12] A szent királyra alkalmazott sztereotip jelzők a XIII. század végén keletkezett és az ünnepi zsolozsmában fokozatosan kifejlesztett verses história kifejezéseire emlékeztetnek. Így a sequentia 23-24. sora (meritis fit praedicator, Dignis apostolicis) különféle összetételben a *Confessor Christi Stephane* kezdetű verses officium több helyével is párhuzamba állítható.[13] Így:

[12] Szentpétery, Emericus, *Scriptores rerum Hungaricarum.* II. vol. Bp., 1938. 377–440.

[13] Dankó, Josephus, *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Bp., 1893. 194–202. – AH 28, 195. – Vö.: Mezey László, *Szent István XIII. századi verses históriája.* in *Magyar századok.* Bp., 1948. 41–51.

Iste sanctus praedicator
Hungarorum primitus
Christianae legislator
factus est divinitus. (1. nocturnus, 2. antiphona)

Valde felix es dicenda
a cunctis Pannonia,
qui tibi non praeceptorem
de plebe discipulum,
sed regem praedicatorem
missit et apostolum. (2. nocturnus, 1. antiphona)

...ad Ungaris pradicandum
rex fortis eligitur. (3. nocturnus, 3. antiphona)

Feltünő továbbá az is, hogy a *Novum genus melodiae* öt egymást követő sorában párhuzamokat, kifejezésbeli egyezéseket találunk a *Corde, voce, mente pura* kezdetű közismert Szent István-sequentiával. A hely István születésének csodás hírüladásáról és a templomok építéséről szól:

Novum genus	Corde voce
Ortus tanti filii	Hic est Geysae ducis natus
visione somnii	visione praesignatus
patri praemonstratur.	(17–18. sor)
Hic ad modum Salamonis	Hic ad instar Salamonis
templa constituit quae donis	struit templa, ditat donis
(16–21. sor)	(37–38. sor)

Az esztergomi missaleból a XIV. század közepétől nyomon követhető *Corde voce*[14] keletkezési idejét nem ismerjük; de ha korábbi lenne, akkor sem valószínű, hogy azt a *Novum genus* szerzője ismerte. A *Corde voce* versformája és dallama más; ha a *Novum genus* szerzője forrásként csupán a szöveget akarta volna használni, vagy akár valamilyen okból (dallamminta) azt más versformára át akarta volna alakítani, bizonyára az idézettnél több kifejezést vett volna át. Különben is egy új sequentiának ilyen módon való szerkesztése helyett egyszerűbb lett volna a már meglévő Szent István-sequentiát lemásolni, amint azt a Szent László-sequentiával meg is tette. A szavak egyezésének oka feltehetően valamely ismeretlen legenda-részlet lehet, amely mindkét sequentia szerzőjének forrása volt. Mindkettő közel egy időben keletkezhetett, amikor külföldi példákat követve a szenteknek a *Communeból* vett „közös" énekei helyett szokássá lett a nemzeti vagy rendi szentek saját verses szövegei (*Proprium*). Mindkettő abban az időben, amikor a magyarországi szentek miséjét, zsolozsmáját hazai szerzők verses-énekes darabokkal, verses officiummal, himnusszal és sequentiával látták el.

[14]Dankó *i. m.* 211–213. – AH 55, 346.

A szöveg eredetének nyomozása után a dallam azonosítása derít újabb fényt a névtelen szerző forrására. A latin nyelvű liturgiában újonnan szerzett éneket a középkorban igen gyakran a közösség által már ismert dallamra alkalmazták. Ebben az esetben a sequentiariumban a dallam-mintának is benne kellett lennie. A Szent István-sequentia fentebb leírt verstani formáját, a strófapárokat és azon belül a sorok szótagszámát figyelve kiderül, hogy a *Novum genus melodiae* szövege a két missaleban a hasonló versformában írt sequentiák közül maradék nélkül egyedül Szent Domonkos *In caelesti gerarchia* kezdetű sequentiájával egyezik. Ez a darab a legkorábbi domonkos szerzemények közé tartozik. A rend alapítójának (S. Dominicus) és első vértanújának (S. Petrus martyr) 1254-ben történt kanonizációja után közvetlenül keletkezett és már egészen korán Európa szerte elterjedt. Formailag a franciaországi St. Victor-i sequentia-költészet legjobb hagyományait egyesítette biblikus, életrajzi a dicsőítő elemekkel.[15] A *Sequentiarium I* énekei között az Adam a St. Victore-nak tulajdonított darabok szomszédságában a két első domonkos szentek tiszteletére szerzett sequentia is egymás mellett található. A Szent Domonkos-sequentia szoros formai egyezése alapján joggal feltételezhető, hogy a *Novum genus melodiaet* is ennek dallamára énekelték. Sőt a szerző a vers szövegének szerkesztése közben a dallamot is figyelve; önkéntelenül átvette mintájának egy-egy rímét, szavát, olykor egész sorát és ezek legtöbbször azonos helyre, a megfelelő strófapárba kerültek.

Strófa	Novum genus	In caelesti
1b	Cui concordet in hac die	Cui concordet in hac via
3a-b	patri praemonstratur	matri praemonstratur
4a-b	Hic ad modum Salomonis	Hic est novus legis lator
	...	hic Helias aemulator
	Paganismi dehortator	
	meritis fit praedicator	
6a-b	magne dilatator	sumens exaltatur
	...	...
	virtutum amator	tandem collocatur
10b	Commendemus nos huic regi	Apud curam summi regis
	...	...
	petamus per saecula.	Commenda per saecula.
	Amen.	Amen.

A domonkos himnuszköltészet korai darabjaiban megfigyelhető a *novus* jelzőnek gyakori használta. Így olvassuk a Szent Domonkos-sequentia első félstrófájában is:

In caelesti gerarchia
nova sonet harmonia,
novo ducta cantico.

[15] *Szövérffy* II 233–236.

Szövérffy József szerint ezzel a gyakran alkalmazott jelzővel az új szerzetnek a korábbiakétól eltérő, új célkitűzését, az első domonkos generáció új életideálját hangsúlyozták. A rendalapító ismételten *novus athleta*nak, *novus legislator*nak nevezik. A novus használatának, terminológiájának a domonkos költészetben spirituális, „történetfilozófiai" súlya van.[16] A Szent István-sequentia is ezzel a jelzővel indul, a szerepe itt azonban más. A *Novum* új szerzeményre, az éneklő közösség által jól ismert dallam (melodiae) szerint éneklendő új fajta (Novum genus) szövegre hívja fel a figyelmet. A hazai liturgiatörténet kevés megamaradt forrásból is arra következtethetünk, hogy ez a dallam, az eredeti melodia valóban ismert volt. Az *In caelesti gerarchia* Magyarországon is énekelt dallamát Rajeczky Benjámin közölte a domonkos apácák használatára szánt XV. századi *Cantionale*ból.[17] De egy korábbi ismert hangjegyes lejegyzése már az 1341-i *Missale Notatum Strigoniense*ben is megtalálható.[18] A Szent István-sequentia szerzője tehát erre a valóban közismert dallamra szerkesztette új énekét.

A szövegnek van még egy nagyon fontos, az éneklő közösségre utaló célzása. A sequentia eredetileg ennek a közösségnek készült. A második félversben, a 4-6. sorban ugyanis ez olvasható:

Cui concordet in hac die
dulci cantu laudes piae
sanctae Sion filiae.

Magyarul: „Neki [Szent Istvánnak] csendüljön egybe édes énekkel Sion szent leányainak kegyes dicsérete". Az ének tehát eredetileg női szerzeteseknek, apácáknak használatára készült. A domonkosrend 1303-ból való kolostorjegyzéke szerint a XIII. század végén a szépen felvirágzott magyar provinciának harmincöt férfi és két női háza volt. Domonkos apácák éltek ekkor Veszprémben és Buda mellett a Duna szigetén (apud Insulam). Újabb női kolostor alapításáról a XIV. század folyamán már nincsen adatunk.[19]

A jól szervezett domonkosrendben a kolostoroknak a szükséges könyvekkel, liturgikus szerkönyvekkel való ellátása provinciánként központi másoló műhelyből, scriptoriumból történt. Itt őrizték a liturgikus könyvek mintapéldányait is, amelyeket a rendi előírások szerint folyamatosan kiegészítettek a változtatásokkal, újabb szövegekkel. Ezt a munkát rendszerint a rendtartománynak valamely központi, iskolával rendelkező és könyvekkel jól felszerelt kolostorában végezték. Hazai viszonylatban a XIII. század végén ilyen volt a budai kolostor. Jelentőségét a megmaradt adatok szűkszavúságában is kiemeli, hogy 1254-ben itt tartották a rend egyetemes káptalanját. Ezen választották meg Humbertus de Romanist generális priornak, aki a domonkosok liturgikus szokásainak évszázadokra érvényes szabályzatát készítette. A budai kolostor a magyar provincia központja volt, ahol az 1304-i Toulous-i káptalan előírása szerint rendi főiskola (studium generale)

[16] Szövérffy II 235.
[17] Rajeczky Benjamin, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* I. Bp., 1956. 229–230., 333.
[18] *Missale Notatum Strigoniense* (hasonmás kiadás) i. m. 679–681.
[19] J. Quetif–J. Echard, *Scriptores Ordinis Praedicatorum.* Paris, 1719. IX. p.

is működött. Ennek szüksége volt kódexmásolókra, scriptoriumra. Itt őrizhették a sequentiák hagyományos gyűjteményét (*Sequentiarium I*) és itt készülhettek már a XIII. század legvégén az újabb kiegészítések (*Sequentiarium II*). Ebben a scriptoriumban másolták 1326–1331 között az A-kódexet, majd valamivel később 1326–1388 között a B-kódexet. A két missale törzs-részének és a sequentiariumoknak eltéréseiből kikövetkeztetett mintapéldányok pedig már a XIII-XIV. század fordulójára elkészülhettek. Feltehető tehát, hogy a *Novum genus melodiae* kezdetű Szent István-sequentia is 1300 táján a budai kolostor scriptoriumának mintapéldányában már benne volt; és ebben az időben az első használók, a „sanctae Sion filiae", a dunai sziget domonkos apácái már énekelték.[20]

Ezek az évek és a hely megfelel a magyar domonkos provinciának az írott emlékekben is viszonylag gazdag szakaszával, amely az 1271-ben szentség hírében meghalt Margit sorornak, IV. Béla király leányának életéhez kapcsolódik. Életrajzát egykori gyóntatója, Marcellus domonkos provinciális a kanonizációs eljárás során megszerkesztette. Ezt a budai kolostorban 1276–1300 között már a harmadik átdolgozásban olvasták. 1300 táján ebből készült a szigeti apácáknak a magyar fordítás, a Margit-legenda, amelyet Ráskai Leának 1510 körüli másolatából ismerünk. A kanonizációs eljárást követően, de még 1320 előtt megszerkesztették a Szent Margit életét versekbe foglaló *historiat*, a latin verses zsolozsmáját is, amelynek XVI. századi másolata a Gömöry-kódexben maradt meg. Ebbe a virágzó magyarországi domonkos írásbeliségbe és költészetbe jól bele illik az 1300 táján Szent István király tiszteletére szerkesztet sequentia. A szigeti apácák ismerhették a magyar legendának mottóként idézett mondatát, amely Marcellus provinciális 1274-ben összeállított második latin életrajzában így olvasható: *Revolvebat crebrius secum et conferebat cum aliis interdum progrenitorum suorum vitam et vitae sanctitatem, beati scilicet Stephani primi regis et apostoli Ungarorum.*[21] *„Sion szentéletű leányai" a példa nyomán maguk is eszükbe forgatták, megbeszélték, és új éneket zengve dicsérték „az szent István királnak életit".*

[20]Pfeiffer Miklós, *A domonkosrend... i. m.* 34–36. (a budai kolostorról), 48–49. (a margitszigeti apácákról).

[21]Mezey László, *Irodalmi anyanyelvűségünk... i. m.* 43–70, 92.

KOCZISZKY ÉVA

A CSILLAGHIT JANUS KÖLTÉSZETÉBEN

(előtanulmány)

Schenkt es der Himmel ihm nicht, wer könnte den Himmel erkennen,
Und wer fände den Gott, der nicht selber ein Teil ist der Gottheit

Manilius sorainak (*Astronomicon* II, 115–6) e töredékes fordítását Goethe jegyezte le, ezzel a gesztusával mintegy gnómikus igazsággá emelvén azt a gondolatot, amely – az asztrológia történetének egyik legkiválóbb tudósa, Franz Boll szerint – valóban minden csillaghit alapja és forrása. Hogyan ismerhetné meg az ember az isteni lényegű csillagvilágot, ha nem onnan származna ő maga is, ha nem lenne ő is része a vele egynemű mindenségnek? Ezzel, a XV. századi humanisták körében is általános elterjedt, népszerű gondolattal érintkezik Janus Pannonius egyik nemrég előkerült, szatirikus epigrammája is. Az epigramma szerint egy bizonyos Máté vödör vízben akarja nézni a csillagokat, mégpedig mécsvilágnál. S mit lát? A Tejutat látja tűzben égni! Az istenek ugyanis nem tűrik, hogy megismerjék őket – hangzik a tanulság. Valóban nem tűrik, s kkülönösen nem attól a Mátétól, aki vödör vízben kukucskál, ahelyett, hogy az égre függesztené a tekintetét, s ráadásul mécsvilágnál akarja megpillantani a csillagok sokkal ragyogóbb, isteni tüzét.

És bár érzékeljük, hogy ez az epigramma mélyebb értelmű az asztrológusokon, vagy bizonyos asztrológiai praktikákon való gunyolódásnál, műfajból következőleg nem állít semmi pozitívat. Hogyan kell helyesen fürkészni a csillagokat, elárulják-e vajon valaha is a csillagok a titkaikat a vele rokon léleknek? És egyáltalán: hitt-e Janus a csillagokban?

*

Erre a kérdésre az eddigi Janus-irodalom nem ad egyértelmű választ. Huszti az első, aki a korábbi tagadó válaszokkal szemben Janus csillaghitét igyekszik bizonyítani, s 1927-es Minerva-cikke óta nem készült e témáról újabb összefoglalás.[1] Ebben a cikkében Huszti az asztrológiai érdeklődés három típusát különíti el: az első típusba tartoznak a praktikus hívők, akik nem tesznek semmit anélkül, hogy meg ne kérdenék előzőleg a csillagokat. A második csoportot a bölcselkedők alkotják,

[1] Huszti József, *Janus Pannonius asztrológiai álláspontja.* in *Minerva*, 1927.

mint például Marsilio Ficino, Galeotto Marzio vagy Ilkusz Márton; számukra az asztrológiai spekulációknak elsősorban a világszemléleti következményeikkel együtt van jelentősége, az asztrológia a világ egészéről alkotott gondolati rendszerük konstitutiv része. Végül a harmadik típusba sorolja Huszti az asztronómust, aki igen óvatosan, mondhatni tudományosan kezeli a csillagok lehetséges befolyásának kérdését, és kételkedik e befolyás pontos meghatározhatóságában. Regiomontanus mellett Huszti ebbe az utóbbi típusba tartozónak véli Janus Pannoniust is, miközben kimutatja, hogy a költő mindvégig ingadozott a kor tudományosabb és babonásabb álláspontja között, vagyis aközött, hogy vajon a csillagok jelzik-e a földi történéseket, vagy maguk is okozzák azokat?

Nem lehet eléggé méltatnunk Huszti e kezdeményezését, hiszen azóta is csak hozzá fordulhatunk ebben a kérdésben, mégis meg kell állapítsuk, hogy főleg a versek kivonatos tartalmi összefoglalásából vonta le következtetéseit, melyeknek igazságértékét korlátozza ez a módszer, és a forráskutatás csaknem teljes hiánya is.

Jelen előtanulmányom sem vállalkozhat többre, mint hogy újra kezdeményezzen, és ezzel egy későbbi, alaposabb kutatás előzményéül szolgáljon. Ezért jelen alkalommal csak az elégiákat vizsgálom a következő sorrendben: először a prognosztikus verseket, azután az ember és kozmosz viszonyáról írtakat, végül pedig az antik mitológiával vegyült asztrológiai irányról beszélek.

Janus Magyarországon írt tizenöt elégiája közül kettő kapcsolódik rendkívüli égi eseményhez: az egyik az üstökösről, a másik az árvízről írt elégiája. (*De stella aestivo meridie visa, De inundatione*) Az utóbbiban mindössze két sor árulja el, hogy szintén üstököshöz kapcsolódó jóslat rejlik a természeti katasztrófa mögött. Ez a két vers azt bizonyítja, hogy Janust is foglalkoztatták a kométák és a rendkívüli égi konstellációk, jelenségek, a hozzájuk kapcsolódó interpretációval együtt. Kérdés azonban, hogy vajon csak témaversek ezek az elégiák, vagy pedig konkrét eseményekhez, a kort foglalkoztató igazi jóslatokhoz és várakozásokhoz kapcsolódnak? Nehéz ezt eldönteni, mert először is hiányosak a forrásaink, másodszor mert az asztrológiai predikciók évezredeken át is megőrzik a Hasonlóságukat, sémáik ismétlődőek, harmadszor pedig azért, mert a humanista vers mindig nagyon elvonatkoztató, stilizált, nem könnyen enged visszakövetkeztetni az indítékaira. Néhány támpontunk azért mégis van.

Az üstökös-elégiát Huszti nyomán 1462-re szokás datálni, mégpedig egy Huszti által említett 1462-es üstökös alapján,[2] amelyről azonban a versen kívül más forrást sem ő, sem követői (V. Kovács Sándor, Gerézdi Rabán)[3] nem tartanak számon. Ilyesmit, be kell valljam, én sem találtam. Az 1462-es és a környező évek számunkra hozzáférhető legrészletesebb csillagászati naplója, Regiomontanus *Observationese*[4] nem említ üstököst vagy más különös égi jelenséget, például un. super novát, azaz csillagrobbanást, s ugyancsak nem említ ilyesmit Thorndike tudománytörténete[5] sem, noha sorra ismerteti a jelentősebb üstökösöket, az 1456-ost, az 1468-ast és

[2] *Uott.*

[3] Mindenekelőtt a jubileumi (1972-es) kétnyelvű Janus-kiadás jegyzeteinek ezirányú hiányosságaira szeretném fölhívni a figyelmet.

[4] Regiomontanus, *Observationes motium Solis ac Stellarum tam fizarum ... etc.* Nürnberg, MDLXLIII.

[5] Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science.* I–VI., New York, 1923.

az 1472-es úgynevezett „nagy" üstököst. Márpedig Janus verse egészen rendkívüli eseményről számol be: egy nappal, délben is látható, nagyon fényes csillagról vagy üstökösről, s ilyet Janus aligha láthatott, mivel még a nagy fényű üstökösök sem láthatók délben, legfeljebb un. super novák, amelyek azonban nagyon ritkák és pontosan számontartottak, az egész eddigi történelemből csak néhányat ismerünk. Valószínű tehát, hogy Janus itt is antik mintákat követett, Vergilius *Georgicáját* (1, 487. sk.) és Suetoniust, (*Julius Caesar* 88.). Mégis hozzásegíthet minket a vers megértéséhez az üstökösök korabeli irodalma, hiszen a költői hagyományból merített, erősen stilizált égi jelenség janusi interpretációjában megmutatkozik az ilyesféle művek ismerete. Leginkább az 1456-ban ismételten fölbukkant Halley üstökös körüli irodalomra gondolhatunk. Az üstökös valóban nyáron jelent meg, mint ahogy a vers állítja, sőt talán maga Janus is láthatta Itália fölött akkoriban (de nem nappal, hanem éjszaka). A számos, kéziratosan fönnmaradt jóslat és értelmezés, például Gianozzo Manettié, aquilai Mátéé, vagy a firenzei Bechis Vilmosé[6] – (Thorndike szerint) mind megegyezik abban, hogy a kométa betegséget, háborút, szárazságot és meteorológiai szélsőségeket fog okozni. Janus is ezeket sorolja elő a versében, s talán az a bizodalma, hogy ez a háború a törökök vereségével is végződhet, ugyancsak egy jóslathoz kapcsolódik, mégpedig Kapisztrán Jánoséhoz, aki szerint az üstökös a keresztény győzelem jeleként jött. (Raynaldus *Annelese*. X, 71–72. 1753-as kiadás)

Nem elképzelhetetlen továbbá, hogy Janus a prognózisban is kontaminál, de ez nem bizonyítható. Továbbá az elégia többi része is azt bizonyítja, hogy Janus jól ismerhette a korabeli tudományos irodalmat. A 15–20. sorok tanúsága szerint ismerte például az üstökösök keletkezéséről az 1460-as években folytatott vitát,[7] mivel ő is fölveti, hogy vajon a bolygók valamelyikétől származik-e az üstökös, vagy az állócsillagok közül való? Ezenkívül idézi Janus a klasszikus asztrológiai alaptanokat is, például a bolygók jellemzésében, vagy a meteorológiai jelenségek tárgyalásában.

Az árvízről írt elégia egyes részei gondolatilag szorosan kapcsolódnak az eddig mondottakhoz, és egyúttal jobban rávilágíthatnak Janusnak a jóslatokhoz, predikciókhoz való viszonyára is. Mindenekelőtt azonban félre kell tennünk mai izlésítéletünket, és nem szabad pusztán retorikai túlzást, ballasztot látnunk az ősi esőzések keltette áradások ilyen mérvű, kozmikus fölnagyításában. Janus ugyan kétségkívül hajlamos az ilyesféle üres retorikára, s ez a verse sem mentes ettől, ámde van két olyan mozzanat az elemi csapás fölnagyításában, amit a szerző nem retorikának szánt. Az egyik az a két sor, amire az előbb már utaltam: *a vészthozó üstökös uszálya megjövendölte ezt a pusztulást nemrég:*

> Hoc nobis, hoc nempe atri nova cauda cometae,
> Est nuper longa vaticinata iuba.

Jelen esetben minden bizonnyal az 1468. szeptember 22-én Pozsony fölött

[6] *Thorndike*, IV., 413–438.
[7] Ld. *uott.*

föltünt üstököst említi Janus. S ha nem is köthetjük a préfériáját konkrétan ehhez az üstököshöz, mégis valóságosnak, hitelesnek kell tartanunk, hiszen az özönvíz általi teljes pusztulás az egyik leggyakrabban elhangzó fenyegetésként uralta az asztrológiai jóslatokat a XV. századtól kezdve, míg azután a századfordulóra valóságos vízözön-pánikot idézett elő. Ez a pánik évtizedekkel később még olyan világos elméket is magával ragadott, mint Philipp Melanchthon.[8]

A kor közhangulatára jellemző babonás világvégevárás azonban föltehetőleg annyiban befolyásolhatta Janust, amennyiben egy ilyen végpusztulásban való hit általánosan elterjedt volt az ókorban. A világvége-koncepciók e sokágú hagyományából a humanisták és így Janus számára is a sztoikusok rendelkeztek a legnagyobb autoritással, nagyobbal, mint a Biblia, legalábbis a kevésbé vallásosak szemében. A sztoikusok tanítása szerint a mi jelen világunk éppúgy véges, mint az egymást váltó világok mindegyike. Szükségképpen el kell tehát pusztulnia, mégpedig vagy özönvízzel, vagy pedig világégéssel, úgynevezett ekpürosis-szal. (*Kleanthész,* 510. frg.) A kozmosz e teljes pusztulása, az úgynevezett *apokatastasis* akkor fog bekövetkezni, amikor a mozgó csillagok mind együttesen visszajutnak az eredeti helyükre, az úgynevezett házukba, ahol a kozmosz születésének pillanatában álltak. A csillagok ugyanis a világot uraló szükségszerűség, a Heimarmené beteljesítői. A világévnek, az ún. *magnus annus*nak ezt a gondolatát a sztoától veszi át azután Cicero is (a *Somnium Scipionis* VII. 23. részében), továbbá Firmicus Maternus (*Matthésis*e III. könyvének 1. részében) és Manilius (*Astronomicon* IV. könyv) s azután tőlük számosan. Janus is az ő közvetítésükkel építhette be versébe az apokatastasis gondolatát:

> Nec certum, quis scire potest, quotus iste senescat
> Mundus, adhuc quot erunt, quotve fuere prius.

Vagyis: *nincs ki biztosan tudhatja, hogy hányadikként öregszik ez a mostani világ, és más hány lesz, hány volt előtte.* A folytatás pedig bizonyítja, hogy mintául a *Somnium Scipionis* VII. 23. része szolgált: Cicero után Janus is a világévet jelöli meg minden hírnév s hír végső határául. A sztoa heimarmené-hitéhez kapcsolódik továbbá az elégia istensége is, a magne deum genitor, aki világlélekként árasztja szét éltető tüzét a csillagokban:

> Magne deum genitor, tantos qui fusu in artus
> Vitali hoc ingens, flamine corpus alis.
> Műfordításban: *Istenek Atyja, ki roppant tagjain átömöltél*
> *és a világot tűz-életerőd eteti.*

(Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az üstökös-vers istene is ez a világlélek, és ott is, mint itt, az ő akaratának engedelmeskednek a csillagok.)

Ezt a világlélek-istenséget (aki részben a Timaios démiurgosára is emlékeztethet

[8] Aby Warburg, *Ausgewählte Schriften und Würdigungen.* hrsg. Dieter Wuttke, Bd. I. Baden-Baden, 1980. 205. skk, 228. Továbbá G. Hellmann, *Geschichte der Meteorologie.* Berlin, 1914.

bennünket) szembesíti ezután Janus a keresztény istennel, és ezzel egy másik, olyan jelentős kérdést vet föl, amelyik a korszak emberét foglalkoztatta: vajon a fátum uralja-e a világot vagy az isteni gondviselés?

Marsilio Ficino, Pico della Mirandola, Lorenzo Valla, Gemistos Pléthon és mások vitája e kérdésről végighúzódik az egész tizenötödik században, sőt később is folytatódik, noha a kérdés maga igen régi, többek között Origenes, Tertullianus Szent Ágoston is fölvetették a csillagokban való hit összeegyeztethetetlenségét a keresztény hittel. (Origenes, *Contra Celsum* IV. és az V. könyv eleje; Tertullianus, *De idolentia* 9. caput; Ágoston, *De civitate dei* V. 76.) A polémiát sokan ismertették, Thorndike, Cassirer, újabban Garin,[9] így csak jelzem a fő álláspontokat, s ezt is kizárólag a témánk szempontjából. A *test* vonatkozásában Ágostontól kezdve Macrobiuson át Ficinóig általában elismerik a csillagok befolyását: az emberi testet és az anyagi világot a maga egészében uralják a csillagok. Nehezebb a helyzet a *lélek*kel. Ficino például, aki orvosként az iatromatematika híve volt, a lelket szerette volna kivonni az égi hatások alól, mégis, mint leveleiből kitűnik, egész életén át végigkísérte a Saturnus ártó hatásától, a melankóliától való rettegés. A lélek bizonyos mértékű alávetettségének elismerése azonban még mindig hagyott teret a szabad akaratnak az észben, az isteni *mens*ben, következésképp a világban, a *mens mundana*ban is van helye a csillagok fölött uralkodó Gondviselésnek. Míg tehát a kor kersztény gondolkodóit a csillaghit teljes elutasításának egy-egy ritkább példái mellett főleg egy ilyen dualizmus jellemzi, addig velük szemben az ún. *fatum stoicorum* képviselője például az ifjú Valla egyik korai később megtagadott művében, a *De libero arbitrio*ban, vagy a kor hírhedt figurája, a misztrászi Gemistos Pléthon, aki Cosimo Medici udvarában elmondott előadásában minden vallás megszünését jósolta meg,[10] föloldódásukat egy egyetemes csillaghitben, a legfőbb isten, Heimarmené hitében.

Sajnos nem rendelkezünk semmilyen dokumentummal arról, hogy Janus részt vett volna valamilyen formában e polémiában. Így ismételten csak a verseiből vonhatunk le egynéhány következtetést arra vonatkozólag, hogy e művek maguk milyen álláspontot képviselnek a korabeli nézetek kontextusában.

A legkönnyebben bizonyíthatjuk a csillagoknak a testre, illetve általában az anyagi létre gyakorolt hatását az *Invehitur in Lunam* és az *Ad animam suam* alapján. Az előbbi versben ismerteti Janus a Hold fázisainak a betegség lefolyására gyakorolt hatását, az agy megbomlásában, a megőrülésben való bűnrészességét, továbbá általában a szerves világ, a fa, a hús a test rothadásában is hideg, nedves fénye játszik fő szerepet. Az előbbi két állítás a korabeli iatromatematika közhelyes ismeretanyaga, melyet még egyes kalendáriumok is terjesztettek, az utóbbi viszont Plutarkhos két traktátusából ered, a *Lakomai kérdések*ből és a *Hold arcá*ról szólóból, amelyek egyébként is a vers fő forrásának tekinthetők. Az iatromatematika rendszerének ismeretére vall viszont a saját lelkéhez írt elégiája, a következő sorok tanúsága szerint:

[9] *Thorndike*, IV. kötet 562. skk. Ernst Cassirer, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Darmstadt, 1963. 77–129. E. Garin, *Astrology in the Renaissance*. London–Boston, 1983.
[10] Ld. Garin, *i. m.* 58. skk.

Continua ex udo manat pituita cerebro,
Lumina nescio quo, saepe fluore madent,
Effervent renes, et multo sanguine abundat
Sub stomacho calidum frigidiore iecur.

Nyersfordításban: *Szüntelen nyálka csepeg a nedves agyból, A szemek valamitől gyakran nedvben (könnyben, vagy csipásodást okozó egyéb nedvben) áznak, begyulladnak a vesék, és sok vérben bővelkedik a hidegebb gyomor alatt a meleg máj.*

Korábbi, e versről írt tanulmányomban[11] nem tudtam e sorokat értelmezni, mert nem ismertem az iatromatematikai megfeleléseket a test egyes részei, illetve szervei, és az alapnedvek, valamint a bolygók között, amelyek a hozzájuk rendelt szervben illetve nedvben keltenek ártó hatást, betegséget, ha ehhez hozzásegíti őketf kedvező helyzetük. Janusnál is négy szerv és négy nedv szerepel, a bolygók említése nélkül, ezeket azonban nyugodtan hozzájuk gondolhatjuk, hiszen az előbb ők határozták meg a lélek formáját, *testet* öltését is. Eszerint az agyhoz és a hozzá tartozó nyálkához a Hold tartozik, a szemhez a Nap – ennek viszont nincs nedvbeli megfelelése, itt sántít a rendszer, a veséhez az epe és Mars tartozik, a gyomorhoz és a májhoz pedig a vér és Jupiter. Ezt a sémát elsősorban az arab asztrológusok használták, akik nagy népszerűségnek örvendtek például Padovában a XIV. századtól kezdve adatolhatóan. Tőlük tanult itt Padovában például az a Pietro d'Abano is, aki nemcsak a XIV. század híres mágusa, orvosa és asztrológusa volt, hanem akinek Astrolabiuma a XVII. század közepéig a legnagyobb népszerűségnek örvendett, s többek között úgy tartják, hogy Galeotto Marzio is nagyrészt tőle vette át asztrológiai nézeteit. Meg kell jegyezzük, hogy a *De docrina promiscua*[12] XIII. és XIV. fejezete pontosan egyezik az idézett Janus sorok iatromatematikai nézeteivel, így az sem kizárt, hogy éppen ő kközvetítette Janusnak ezeket az ismereteket.

Padovához és környékéhez még majd visszatérünk. Most mindebből elég annyit levonnunk, hogy Janus ismerte kora iatromatematikai spekulációit, és ő is a csillagok fönnhatósága alá helyezte a testet, illetve az anyagi létet. Ha mármost ezután tovább akarunk lépni a lélek és a szellem felé, azt kell tapasztaljuk, hogy nemigen jutunk előbbre. Először is hiányzik Janusnál mindenféle explicit horoszkopikus utalás, és minden egyéb individuálasztrológiai gondolat is: nincs szó sehol arról, hogy a csillagok az egyént, mint individumot meghatároznák, befolyásolnák. (A panegyricusok horoszkopikus közhelyeitől ugyanis nyugodtan eltekinthetünk, hiszen ezek csak szokványos dicsérő formulák.) Ezekben a költeményekben jórészt ártó, démonikus hatásuk van a csillagoknak, ám ez a hatás a betegségeken és és az anyagi létezésen kívül csak az élet és a halál meghatározásában érvényesül, vagyis a születés és a meghalás idejének kijelölésében. Ezt a gondolatot először a *Threnos* fogalmazza meg, a következőképpen:

Vana queror demens, nil unquam tempora peccant,
Quae peragit verso mobilis orbe polus.

[11] *Ad animam suam. Janus Pannonius egyik kései elégiája*, in *ItK*, 1980.
[12] *De doctrina promiscua*. Firenze, MDXLIII.

Vos potius nostri moeroris crimen habetis,
Sidera, fatales volvere nata vices.
Vos penes est vitae pariter cum morte potestas,
A vobis causas inferiora trahunt.

(*Hiába vádaskodom esztelenül, az idő sosem vétkes, mivel őt csak a mozgó pólus mozgatja a forgó mindenségben. Ti vagytok inkább a vétkesek, csillagok, akik arra születtetek, hogy a sorsszerű változásokat mozgassátok. Tiétek az élet és a halál feletti hatalom, Tőletek nyerik az alsóbb létezők az okaikat.*)

A csillagok tehát az emberi sors változásaiért felelősek, ők uralják az életet és a halált, vagyis az alsóbb, a testi létezést: *a vobis causas inferiora trahunt.* Nem említi viszont őket Janus később, Barbara nehéz életének elbeszélésekor, s a halála utáni üdvözülést is anyja erényeinek és vallásosságának reményében feltételezi. Részben más a fátum szerepe a saját lelkéhez írt elégiájában: ebben a költeményben ugyanis az egész kozmikus történést az *immitia fata* irányítja: a lélek minden újabb testbe költözését, azaz az ismétlődő születések és pusztulások teljes körforgását. A fátum tehát a kozmosz rendező elve, a világban uralkodó Rend, szükségszerűség, ő a csillagok által kimért, ciklikusan megújuló idő ura, a mindenség mozgatója. A fátum által uralt, ciklikusan megújuló kozmikus idő gondolatának egyik első költői megfogalmazója az 1416-ban újrafölfedezett késő-római költő, Manilius volt, s elképzelhető, hogy *Astronomicon*ja következő sorai ihlették Janust (is):

Fata regunt orbem, certa stant omnia lege,
Longaque per certos signantur tempora cursus,
Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.

(*Astronomicon* IV. könyv. 26. skk.)

Manilius esetleges hatásán kívül a Janus-i fátum-gondolat a párkák szerepének plutarkhosi elméletével állhat még rokonságban. Plutarkhoz Janus által ismert, és a Holdról írt elégiájában imitált traktátusában, a *De facie in orbe Lunae*ban elmondja, hogy a három párka közül Atropos a Napban lakozik, őhozzá tartozik a szellem a *nus*, és ő felelős a szellem önmeghatározásáért, vagyis a születésért, a keletkezésért. A második párka, Klóthó a Holdban lakozik, ő az összekötő és elegyítő az égi és a földi között, hatáskörébe tahát a lélek tartozik, meghatározása is átmeneti a szabadság és a szükségszerűség között. A Földet uraló Lakhésis pedig a test ura, ő maga a vak véletlen, a szellem és lélek nélküli vak szükség. A kozmosz különböző szféráiban illetve ennek tükreként az ember három alkotóelvében tehát különböző módokon érvényesül a szükségszerűség: a világ rendjét, harmóniáját jelképező Atropostól lefelé haladva a vak szükség birodalmáig jutunk, Lakhésisig. Van továbbá egy kisebb bizonyítékunk is arra, hogy Janus ismerte, sőt részben magáévá is tette a plutarkhosi gondolatot: a Hold elleni vádbeszédében ugyanis azt mondja, hogy Lakhésis metszi el az élet fonalát. Vajon elképzelhető-e, hogy egy ilyen durva mitológiai baklövést kövessen el Janus – hiszen a görög mitológia Atroposnak tulajdonította ezt a tisztet! Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a költő itt is,

mint az egész vers során sokszor, Plutarkhos említett művét idézi, következésképp Lakhésis a felelős a földi, a testi létezésért.

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Janus Pannonius költészetében az asztrológia elsősorban kozmológiai, spekulativ funkciót tölt be, mondhatnánk egyfajta mitikus természethitként működik. Ennek a spekulativ természethitnek egyik formája – mint láttuk – a rendkívüli égi jelenségek iránti érdeklődés, mely jelenségek világméretű változásokat, katasztrófát, esetleg a világ teljes pusztulását jelezhetik illetve okozhatják. Másodszor jól illik ez a természethit Janus neoplatonikus bölcselkedéseibe is, mely filozófiai iránnyal a csillaghit egyébként is sokszor érintkezett, vegyült, például Macrobius *Somnium Scipionis* kommentárjában, amely az *Ad animam suam* egyik fő forrása, de a kortárs neoplatonikus irányzatok közül is jellemzi például a Pléthon képviselte ún. misztrászi platonizmust, sőt több megszorítással még Ficino rendszeréről is elmondható, hogy érintkezik az asztrológiával. Harmadszor pedig szoros kapcsolatban van ez a mitikus természethit az antik mitológiával is, mint ahogy ezt már az iménti Plutarkhos-hatás is jelezte a moirák és az égi, asztrális szükségszerűség összekapcsolásával. Írásom záró részében ezt a mitologizáló asztrológiai irányt szeretném jellemezni, mely, mint majd kimutatom, ugyancsak erősen hatott Janusra, s egyik legsikerültebb asztrológiai költeményét ihlette.

Az eredetileg babilóniai származású csillaghit már a hellénisztikus korban, a görög kultúrával való érintkezése során vegyült a mitológiával. Ez a vegyülési folyamat jól megfigyelhető azon a nyelvi változáson, ahogy az istenek és a bolygók eredeti birtokos viszonya – például *ho asztér tu Kronu* – (Kronos, azaz Saturnus bolygója) átalakul a hellénisztikus korban név-viszonnyá, a planéta fölveszi az isten nevét, azonosul vele, s ezzel egyúttal a karaktere, a lénye, a hatása is azonossá válik a görög istenségével. Mitologizálódnak a zodiákus jegyei is: az Oroszlánt azonosítják a Héraklész-leölte egykori oroszlánnal, a Bikát az Európa-történet bikájával, a nyilast valamelyik Kentaurral, leginkább Akhilleusz tanítómesterével, Kheirónnal, sőt egyes állócsillagképek is mitologizálódnak, mint például az Orión, a Pleiászok, stb. A csillaggá válás e mítoszait elsősorban Erathosthenés sajnos azóta elveszett műve, valamint Aratos *Phainomena*ja hagyományozta, amely több latin fordításban is ismert volt már a közpkorban is. Végezetül csak még egy mozzanatát említem az asztrál-mitológiai rendszer kiépülésének: Eudoxos kalendáriumával megjelennek a hónapok istenségei is, az athéni agora tizenkét istene bevonul a naptárakba hónapistenségekként, hogy azután később egyiptomi mintára még mindegyikükhöz három-három dekánt társítson például Teukrosz, majd később Firmicus, Manilius vagy a jeruzsálemi asztrológus, Kosmas.[13]

Ez a mitológiával vegyült, hellénisztikus csillaghit általánosan ismert és elterjedt volt a XV. századi Itáliában, részben a folytonosan ismert vagy újrafelfedezett antik források révén, részben pedig a XII. században meginduló arab közvetítés folytán. Kimondott kultusza volt például Ferrarában is, a d'Este család körében.[14]

[13]Mindehhez lásd: Jean Seznec, *The Survival of the Pagan Gods.* Princeton Univ. Press 1972.; Franz Boll–Carl Bezold, *Csillaghit és csillagfejtés.* Bp., 1987.; W. és H.G. Gundel, *Astrologumena. Die astrologische Literatur in der Antike und ihre Geschichte.* Wiesbaden, 1966.

[14]A. Warburg, *i. m.* 181.

A Janus ferrarai studiumai kezdetén még uralkodó Leonello az antik isteneket szinte vallásos kultusszal övezte, mégpedig mint planéta-istenségeket. Angelo Decembrio feljegyzéseiből tudjuk, hogy minden egyes nap az aznapot uraló antik istenséghez (planétához) szabásban és színben is illő öltözetet viselt, hogy ílymódon misztikus kapcsolatba lépjen a kozmosszal, továbbá a Plazzo Belriguardobeli magánapartmanja falait is az antik hérószok képmásaival díszítete, mégpedig úgy, hogy a csillagos éggel való misztikus kapcsolatukban ábrázoltatta őket. Ezt a hagyományt Borso is ápolja: kinevezi fő asztrológusának, az egyetem asztronómus professzorának, továbbá a hercegi könyvtár rendezőjének és gyarapítójának Pellegrino Priscianit, a kor híres tudósát, s ő tervezi meg Manilius, az arab Albu masar és Pietro d'Abano művei alapján azt az asztrológiai témájú freskó-sorozatot,[15] amelyet azután az 1460-as években Francesca del Cossa és több társa föl is fest a Palazzo Schifanoja falaira. A freskók ma is láthatók, sajnos eléggé megrongálódott állapotban. A freskó-sorozat fölső mezője a tizenkét hónap antik istenségeit ábrázolja, klasszikus antik alakjukban, diadalszekéren. A középső szférában, a Maniliusi szféra-beosztást követve a zodiákus jegyei helyezkednek el, a hozzájuk kapcsolódó háromszor tizenkét dekán alakjával együtt, az alsó sávot pedig a hercegi udvar életéből vett képek töltik ki, ezek reprezentálják a földi világot. Aby Warburg értékelése szerint az ábrázolást áthatja a görög-hellénisztikus világ iránti vonzalom, s ehhez Franz Bollra hivatkozva hozzátehetjük, hogy a freskók csillaghite azt a humanista törekvést szolgálja, mely az antik istenalakok elevenné varázsolására, a kozmosz egészét uraló isteni szépség megmutatására kívánja az asztrológiát fölhasználni. Nem elképzelhetetlen, hogy a követjárása idején, 1465-ben Ferrarában is időző Janus tanúja lehetett a freskók készülésének, sőt joggal föltételezhetjük, hogy már a tanulóévei idején is magába szívhatott valamit ebből a humanista szellemiségű asztrológiai képzetvilágból. Nem tudjuk föltérképezni, hogy vajon mit láthatott még Janus a korabeli festészet e tárgyú alkotásaiból. Bizonyára látta a padovai Palazzo della Ragione-beli ún. „Il Salone" freskóit,[16] amelyeket a már többször említett Pietro d'Abano tervezett Giotto számára, de csak 1420-ban festettek föl mások, s amelyek a ferrarai freskókkal több tekintetben rokonok, sőt talán láthatta a firenzei San Lorenzo asztrológiai freskóját is. Bizonyára tudomása volt arról is, hogy mennyire közkedveltek a humanista poézisben az asztrológiai témák, mégha nem is állíthatjuk, hogy ismerte volna Basinio da Parma, Lorenzo Bonincontri vagy a kor legjelentősebb humanista költője, Giovanni Pontano e tárgyú költeményeit.[17] Az antik források és a kor tudós irodalma mellett tehát a korabeli művészet is arra ösztönözhette Janust, hogy az antik mitológiához fűzze a kor természettudományát és gondolkodását átható asztrológiai nézeteket.

Általánosan jellemzi Janus öt asztrológiai tárgyú elégiáját a planéta-istenségek szerepeltetése. Legmeggyőzőbb és egyúttal a legszebb például a *Saját lelkéhez* írt elégiája 9-11. sorát idézhetnénk: itt ugyanis Janus úgy hangsúlyozza a planéták azonosságát az antik istenalakokkal, hogy az istenek mellékneveit használja, s

[15] A. Warburg, *i. m.* 182. skk.

[16] A freskó értelmezését ld. Seznec hivatkozott könyvében, 64. skk.

[17] Mindenekelőtt Giovanni Pontano *Urania*ját érdemes kiemelni. Az asztrológiai tárgyú humanista költészetet részletesen ismerteti: Soldati, *La poesia astrologica nel Quattrocento*. 1906.

nem a bolygónevekké vált fő névalakot: Sol helyett Phoebust mond, Merkur helyett Cylleniust, Venus helyett Erycina-t, Diana, a Hold ura helyett pedig Cynthiát. Ugyancsak kedveli Janus a csillaggá válás mítoszait: az Oroszlán nála is a Héraklész-leölte Kleónéi oroszlán, a Hyades Dionysos dajkái, a Kecske-csillag a Zeust Ida barlangjába tápláló kecske, a kentaúr (azaz a nyilas öve) pedig Kheirón, Akhilleus tanítómestere. S ő is, mint mások főleg Aratosból meríthette ezeket a történeteket. (Néhány esetben szövegszerű egyezés is ezt bizonyítja.) Mindezek azonban nem többek a latin költészet közhelyeinél. Az asztrálmitológiai ismeretek szempontjából sokkal tanulságosabb lehet számunkra a Hold ellen írt vádbeszéde, amelyet egyébként igazi humanista remeklésnek is értékelhetünk.

A palinódiát a kevésbé egységes *Threnos* készíti elő, asztrológiai szempontból is. Kiket vádol ugyanis a Threnos Barbara haláláért? Először is a napot, december Nonaeját, azaz ötödikét, amelyet, mint minden Nonae-t, Julius Caesar óta szerencsétlenséget hozónak, átkosnak szokás tartani. (Ez a hit egyébként az egyiptomi naptárak átkos napjaiból származik.) Másodszor vádolja a vers a hónapot, majd ezután az év második, sötét felét, vagyis a Ráktól a Bakig terjedő időszakot, végül ezután általában a csillagokat, akik a bűnösök minden rosszban, minden halálban. Ezután a második költemény ezt a vádat teljes egészében a Hold ellen fordítja, mégpedig nem üres retorikai fogással, hanem többszörösen is megalapozott asztrológiai spekulációval. Először is a zodiákusnak ez a fele a hagyományos fölosztás szerint a Holdé, hiszen ekkor az éj uralma az elsődleges a kurtább nappalokkal szemben. Másodszor december tizedike a Nyilas, a Sagittarius jegyébe tartozik, s ezt a jegyet Manilius szerint Diana uralja (Manilius: *Astronomicon,* II. 439–447.), akit Artemisként már a görög mitológia is azonosított a Holddal, Sélénével. Manilius nyomán a Palazzo Schifanoia falán is valószínűleg Diána volt látható a Sagittarius uraként, ez a freskórészlet azonban sajnos elpusztult. Harmadszor a nap maga, a Nonae-t követő ötödik nap is „lunatikusan" átkos; ez az Erinnysek születésnapja (Vergilius: *Georgica,* 1, 277–278.; Hésiodos: *Erga,* 802. skk.) Ehhez végül még megjegyezhetjük, hogy a költemény szerint Barbara ráadásul éjszaka halt meg, vagyis a Hold által uralt napszakban.

E sokszoros lunatikus befolyásra építi Janus a vádbeszédét, amelyben minden lehető bűnt fölró a Holdnak, amire csak akadt forrása. A fő forrás, mint említettem, kétségkívül Plutarkhos *Moráliája,* ezen belül is a Hold arcáról szóló írás, ezenkívül idézi Janus többek közt Cicero *Somnium Scipionisát,* Vergilius *Georgicáját,* Aratost, Firmicust. E heterogén forrásanyagból azonban Janus most olyan egységet alkot, amilyen nála ritka költői bravúrnak számít: teljesen szervesen kapcsolja ugyanis az első rész inkább természeti, csillagászati, iatromatematikai, meteorológiai megfigyeléseihez a második rész mitológiai fejtegetéseit. A változó arcú, három-fázisú, hideg és nedves, ezüstös fényű Holdhoz kapcsolja Diána, Persephoné és Hekaté isteni hármasságát, akiknek egymással, illetve a Holddal való azonossága közismert a mitológiából. Mindhárom arcot sötét vonások uralnak: Diana gyilkos: Órión, Aktaión, Laodameia, Niobé, stb. leölője; Persephoné az Alvilág úrnője, akiről másfelől azt tartják, hogy a Holdban lakozik, ott őrzi a holtak lelkeit (például Plutarkhoz is tudósít erről), ámde mindkettőjüknél sötétebb jelenség a varázsló boszorkány Hekaté, az ő lányai a 130–131. sorban említett Médeia és Kirké, s ő

maga is háromarcú, mint a Hold. *trina figura tua est* – mondja a költő a 106. sorban. De a háromarcú Lunához kapcsolódik az Éj három lánya, az Erinysek, és a három párka is, akiket Plutarkhos mellett egy Clémensnél fönnmaradt orfikus töredék is a Hold arcaival azonosít.[18] Ebben a mitológiai exempla-sorban egyébként még rejtett asztrológiai utalásokat is sejthetünk. Diána jegyének második *arca*, azaz *faciese*, vagy dekánja, aki tehát december 1. és 11-e között uralkodik, Firmicusnál ugyancsak Luna, a Kosmas-féle táblában Koré-Persephoné, Albu Masarnál pedig az Argo férfi alakkal (talán Jásónnal), aki talán a ferrarai freskón is látható volt. Mindegyik alak kapcsolatban van Lunával és a vers mitológiai példáival.

Nem szeretnék azonban túlmagyarázni, márcsak azért sem, mert úgy tűnik, hogy ez az elégia nem magyarázható kielégítően az antik forrásokkal, s a korabeli asztrológiai források még az említett párhuzamokon túl felderítetlenek. Megkockáztatható viszont az a feltevés, hogy ezeket a forrásokat a hellénisztikus asztrológiai ismerteket közvetítő korabeli kompilációkban kellene keresni, mégpedig talán a Padovában igen népszerű arab hagyomány közvetítőinél. E vonatkozásban még csak arra a különös egyezésre szeretném fölhívni a figyelmet, hogy Janus ismeretségében majdnem minden asztrológusnak voltak padovai kapcsolatai: Galeotto Padovában tanított, Gazuló János Padovában tanult, Regiomontanus pedig ugyancsak Padovában tartott előadást az arab al Farangi műveiről.

Legvégül föl kell vetnünk a kérdést: vajon valóban hitt-e Janus a csillagokban? Vajon van-e valamilyen kritériumunk arra, hogy hitt a Hold befolyásában, szemben Dianával, aki csal litterális értelemben létezhetett a számára is. A humanista költészet jellege ezt a kérdést majdhogynem eldönthetetlenné teszi, s csak részben hajlítja az igenlő válasz felé a mérleget az is, hogy a csillaghit kapcsolódik a kor eleven természettudományos és filozófiai kérdéseihez, míg a mitologizálás csak költői játék. Hiszen még ezzel az érvvel is szembeszegezhető, hogy vajon kell-e egy humanista költőnek hinnie abban a tárgyban, amiről verset ír? Egyáltalán nem feltétlenül kell hinnie. Ám ha szabad Janus személyét érintő érvet használnunk, akkor valószínűsíthetjük, hogy egyfelől hihetett a világban uralkodó Rendben és Szükségszerűségben, s ezt a hitét a sztoikus hagyományhoz híven összekapcsolhatta a csillaghittel. Másfelől semmi okunk kételkedni Janus neoplatonikus érzületében, s ez a hite is érintkezik a csillaghittel, hiszen mindkettő abból ered, hogy az ember a kozmosz polgárának szeretné tudni magát, a világ egészével összefüggésben szeretné elgondolni magát. Úgy vélem, így érthetjük meg mi is Janus csillaghitét, s ennek éppen nem mond ellen az a tény sem, hogy a sokat szenvedő, beteg költőtől a démonhit sem állt távol: teste, és egész elgyötört földi élete ártó szellemeinek ugyanazokat a csillagokat tekintette, akik közé remélte, hogy a lelke majd fölszárnyal, ha levetette földi bilincseit.[19]

[18] H.G. Gundel, *Weltbild und Astrologie in den griechischen Zauberpapyri*. München, 1968. 26. skk.

[19] E helyt szeretnék köszönetet mondani Bollók Jánosnak tanácsaiért és kritikai észrevételeiért, melyek hozzásegítettek a szöveg végleges megfogalmazásához.

KEVEHÁZI KATALIN - MONOK ISTVÁN

A CSONGRÁD MEGYEI LEVÉLTÁR FERENCES KÓDEXE

1. A kódex leírása:

A „Cronica, seu origo Fratrum Minorum de Observantia in Provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu Militantium ab anno 1313" című művet a ferences történetírók a XVIII. századtól számon tartották és használták. A Csongrád megyei Állami Levéltár ferences-fondjának kutatása közben akadtunk egy másolatra s a továbbiakban – s ez egyetlen célunk – ezt szeretnénk bemutatni.

A kötetet feltehetően a XVII. század első felében kötötték egy középkori pergamenbe, melynek szövege nagyobbrészt lekopott. A borítón a már idézett cím olvasható, s Kaiser Ferdinánd gyöngyösi ferences könyvtáros kézírásával „P. Michael de Somlyó". A borító belső oldalán és az Ia fólión több XVII. századi kéz tartalomjegyzékszerű feljegyzései vannak, s az Ia-n két négysoros latin vers is. Az Ib-n és az IIa-n egy XVIII. századi lejegyzésű Mária-himnusz kottája található.

Az IIb fólión egy „Memoriale" olvasható: feljegyzés a provinciálisnak és Nádasi Gergelynek adott kötetekről. A könyvtár katalógusa, melynek állományából a könyveket kölcsönözték, az IIIa-VIIb fóliókon található. Sajnos sem a Memoriale, sem a könyvjegyzés nem tünteti fel, hogy mikori a lejegyzés, s hogy melyik rendház könyvtáráról van szó. Ezzel kapcsolatos feltevéseinkről dolgozatunk második felében számolunk be.

A VIII. lap rectóra egy XVIII. századi kéz jegyezte fel azt, hogy a kódexet 1753–1758 között Orban Fridrich használta rendtörténeti munkájához, majd „die 27. Nov. 1763. missum est Cassoviam Patri Vincentio Blaho Provinciae Chronologo in Reformatione Historiae Provinciae laboranti." (Valószínű, hogy maga Blaho írta e sorokat.) A versóra Kaiser Ferdinánd a következőket írta:

„Auctores huius descriptionis sunt:

1. P. Blasius de Zalka 1420–1427
2. P. Gregorius de Ujlak 1452
3. P. Nicolaus a Buziaco 1523
4. P. Michael a Somlyó 1631

Natus 1578 † Szakolcza 1654 24 januarii"

A kódex lapjait innen kezdődően beszámozták, feltehetően a krónika másolásával egyidőben.

Fol. 1a–62a. „Cronica seu origo ..." (a borítóval azonos cím). Alatta Kaiser Ferdinánd írásával: „Conscripsit P. Nicolaus Buziaco, delineavit P. Michael a Somlyó". A mű prológusából – a krónika szerzőire vonatkozó egyik elképzelés szerint – kiderül, hogy Buzjáki Miklós a maga krónikájában summázta és folytatta Szalkai Balázs és Ujlaki Gergely rendtörténeti feljegyzéseit. Kaiser tartalomjegyzékétől eltérően nem 1523-ban, hanem 1533-ban fejezte be munkáját, mint arra a kódex egy XVIII. századi olvasója is figyelmeztet az 53b fólión, az 1533. esztendő eseményei után: „hucusque primus nostri chronici scriptor". Ha Kaiser Ferdinánd tartalomjegyzékét követnénk, akkor azt kellene mondanunk, hogy innét kezdődően 1650-ig Somlyai Mihály, majd 1656-ig számunkra ismeretlen ferences folytatta a rendtörténetet. Somlyai természetesen nem szó szerint vette át Buzjáki munkáját, hanem kivonatolta, s a folytatásban annales-formára alakította a szöveget. E szövegrészek szerzőiről alkotott elképzeléseinket dolgozatunk következő részében ismertetjük.

Fol. 62b–94b. A Salvatoriánus rendtartomány házainak tagnévsorai klastromonként cím nélkül, továbbá közgyűlési jegyzőkönyvek. Somlyai Mihály írása.

Fol. 95a–96a. üres

Fol. 96b–97a. XVIII. század végi feljegyzés Kapisztrán Jánosról.

Fol. 97b–98b. üres

Fol. 99a–108b. „Cathalogus Fratrum inductorum et professorum in Provincia Hungaria Sancti Salvatoris ab anno 1602." A jegyzék 1656-ig időrendben halad, s legnagyobb része Gyöngyösi Imre kézírása.

Fol. 109a–112b. üres

Fol. 113a–117b. „Regestrum locorum Provintiae Sancti Salvatoris" Évrendes jegyzék 1443–1646-ig; Gyöngyösi Imre írása.

Fol. 118a–122b. „Nomina Fratrum Interfectorum in Provincia Hungariae Sancti Salvatoris ab anno 1526 usque ad praesens 1631" – Gyöngyösi Imre jegyezte fel, s Pobjebranszky Ambrus egészítette ki az 1683–1686 közti években megöltek névsorával.

Fol.122a–129a. „Cathalogus Fratrum defunctorum Provinciae Sancti Salvatoris ab anno 1570. Celebratus est capitulo Geöngiösiense". Az 1659-ig vezeett jegyzéket 1631-ig Gyöngyösi Imre, 1653-ig Somlyai Mihály, majd 1659-ig az ismeretlen ferences írta.

Fol. 129b–130a. üres

Fol. 130b–131a. 1491 és 1655 között a rend történetében nevezetesebb események kronológiája.

Fol. 131b. üres

Fol. 132a–134b. Világi és rendtörténeti feljegyzések. A hátsó borító belsején a XVII. századi kéz írása, de ez a kötéshez, s nem a szöveghez tartozik.

2. Az egyes szövegrészek szerzőiről.

2.1. A krónika eddig ismert kéziratai:

2.1.1. A gyöngyösi kódex:

„Chronica et privilegia Fratrum Minorum de Observantia in Hungaria anno 1518–1523."[1] A kódex két nyomtatvány – Bonifacii de Cava *Firmamentum trium ordinum,* Parisiis, 1512. és a *Speculum minorum,* Venetiae, 1513. – közé van kötve, egy része másolat az első nyomtatványból (a Magyarországot érintő részek). Az évszámok a másolás dátumai.

2.1.2. A müncheni kódex:

„Constitutiones provincie Hungarie fratrum scilicet minorum S. Francisci de Observantia". Magyar nyelvemlék-részeit először Friedrich Keinz közölte,[2] majd ezt némileg kiegészítve Zolnai Gyula.[3] A művelődéstörténészek Csontos János ismertetéséből ismerhették meg,[4] a ferences rendtörténetírás történetében elfoglalt helyéről Karácsonyi János írt.[5]

2.1.3. A Nádasdi-omniárium:

„Miscellanea Fratris Valentini de Nadasd". E kéziratot Vizkelety András részletesen ismertette;[6] itt csupán emlékeztetőül említjük meg, hogy a részenként publikált[7] omniáriumban a ferences krónika három kéz lejegyzésében 1627-ig szerepel, s hogy benne lejegyzett rendi névsorok is megegyeznek a most ismertetett kódexben lévőkkel, (ez utóbbi csupán folytatja, s részben kiegészíti azokat).

2.1.4. A szegedi kódex:

„Chronica, seu origo Fratrum Minorum de Observantia in Provincia Boznae ez

---

[1] Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Műemlékkönyvtára, Cod.3. A kódexre Szelestei Nagy László hívta fel figyelmünket.

[2] München, Bayerische Staatsbibliothek Cod. Lat. 9071. A kötetet Sóváron másolták. A másolás idejéről (1535–1560) és a másoló személyéről eltérő adatokat találunk a szakirodalomban: *Zwei alte ungarische Texte aus einer Handschrift der k. bayer. Hof-, und Staatsbibliothek.* Hrsg. von Friedrich Keinz. München 1879.; *Könyvkiállítási emlék.* Kiad. az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Bp., 1882. (a továbbiakban: *Kiállítás 1882*) 42. Nr. 132. Lásd még alábbi jegyzeteinket.

[3] Magyar Nyelvőr 1895. 415–419.

[4] Magyar Könyvszemle (a továbbiakban MKSz) 1880. 61–62.; és MKSz 1882. 217.

[5] Karácsonyi János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I–II. Bp., 1922–1924 (a továbbiakban *Karácsonyi* I–II.). I. 418.; II. 579. A kódexet említi Tarnai Andor Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban ItK) 1973. 136.

[6] E kötetben *Nádasdi Bálint omniáriuma* címmel. Mai lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 1220.

[7] Az Omniáriumot forrásként használta Blaho Vince *De viris illustribus* című kéziratához (vö.: *Karácsonyi* II. 581.), *Karácsonyi* II. 581., Tarnai Andor ItK 1973. 136. A benne szereplő drámatöredéket kiadta Alszeghy Zsolt (Egyetemes Philologiai Közlöny 1935. 34–39.), ugyanez szerepel a *Régi Magyar Drámai Emlékek*ben (Sajtó alá rendezte Kardos Tibor és Dömötör Tekla) II. Bp., 1960. 5–42. A Dózsa-féle parasztfelkeléssel kapcsolatos említést kiadta Karácsonyi János (Történelmi Tár (a továbbiakban TT) 1891. 339–340.)A megölt ferencesek névsorát lásd: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János (a továbbiakban *Egyháztörténeti Emlékek*). II. Bp., 1904. 532–534.

Hungariae Christo Jesu militantium ab anno 1313." Ha a kódexek keletkezési időrendjében haladunk, akkor valószínűleg ide illik a most újra-felfedezett kötet, amely nem ismeretlen a szakirodalomban,[8] sőt egy részt publikáltak is belőle.[9]

2.1.5. A gyulafehérvári kódex:

„Chronica Fratrum Minorum de Observantia in Provinciis Bosnae et Hungariae". Talán ez a legismertebb változata a ferences krónikának, hiszen szerepel a Batthyaneum valamennyi katalógusában,[10] használták a magyar nyelvemlékek kutatói,[11] s valószínű, hogy Toldy Ferenc kiadása is erről készült. Addig azonban ez nem állítható, míg a kézirattal nem vetettük össze Toldy korrektúráját; ezért itt ez utóbbit külön említjük, s – a korrektúra szövegállapotát tekintve – nyugodtan vehetjük szövegvariánsként.

2.1.5.1. Toldy Ferenc, *Analecta monumentorum Hungariae historica.* Pest, (1860) 217–315. (lapszámkihagyással!): „Cronica Fratrum Minorum de Observantia Provinciae Boznae et Hungariae." A ferences rendtörténetírók, a művelődéstörténetünk szakemberei is ezt a kiadást használták leginkább munkáikban.[12]

2.1.6. A második gyöngyösi kódex:

„Cronica sew origo fratrum minorum de observantia in provinciis Boznae et Hungariae a XVII–XVIII. századból."[13] 1882-ben a gyöngyösi ferences rendház könyvtára állította ki. A katalógus leírása szerint a rend története 1323–1710-ig volt benne, másolat, két kéz írása.

---

[8] Használta Orban Fridrich, *Historia, seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S.P. Francisci...* Cassoviae, 1759 (vö. pl. Pars. I. 14–15.); Blaho Vince, *De viris illustribus* (vö. *Karácsonyi* II.581.); *Karácsonyi* II. 582.; Bachó László, *Gyöngyös város a török hódoltság idején.* Gyöngyös, 1941; Lásd még *Kiállítás* 1882. 43. Nr. 136.

[9] E. Fermedzin, *Chronicon observantis Provinciae Bosnae Argentinae Ordinis S. Francisci Seraphici,* Starine, 1890. 17–19. (a huszitákra vonatkozó rész); *Egyháztörténeti Emlékek* II. 1904. 252–254. (a ferencesek közti hamis hírek terjesztőiről).

[10] Cseresnyés András, *Conscriptio Bibliothecae Musei Batthányani facta annis 1824–1826.* Sign. $K_5V.$ 17.; Veszely Károly, *Batthyány Ignác és az általa Károly-Fejérvárt alapított intézet.* in Kolozsvári Füzetek II. Kolozsvár, 1862. 132.; Beke Antal, *Az Erdélyi egyházmegyei Batthyány-Könyvtár kéziratainak névsora. Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae dioecesis transsylvaniensis.* Károlyfehérvár, 1871. 137.; *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae.* Exaratus per Robertum Szentiványi. Ed. 4. Szeged, 1958. 212. Nr. 380. (a továbbiakban *Szentiványi* 1958.)

[11] *Régi magyar Nyelvemlékek.* Szerk. Döbrentei Gábor. I. kötet, 2. rész. Buda, 1838. XXI–XXIII.; innen idéz Szinnyei József, Magyar *Írók élete és munkái.* XIII. Bp., 1909. (repr. 1981) 351.h. Ugyancsak e részt idézi *Szentiványi* 1958. 212., hivatkozik rá Tarnai Andor ItK 1973. 136.

[12] Toldy korrektúráját és gyulafehérvári kódexet együtt említi már Csontosi János MKSz 1880. 61.; majd Timár Kálmán MKSz 1910. 140–141. *Szentiványi* 1958. 213. is úgy bibliografizálja Toldy munkáját, mint a 380. számú kézirat kiadását. Toldyt használta *Karácsonyi* II. 573–578. és Tarnai Andor is a krónika középkori szerzőiről írott cikkében: ItK 1973. 135–147. és *„A magyar nyelvet írni kezdik" Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp., 1984 című könyvében (pp. 91–103.), (a továbbiakban csak az ItK 1973. oldalszámait adjuk). Említi még Toldy kiadását Kardos Tibor is: *A Huszita Biblia,* Bp., 1954. 33. Hasonmása: Érszegi Géza (ed.) Bp. 1987.

[13] *Kiállítás* 1882. 42. Nr. 134. Azóta lappang.

2.1.7. Az aradi kódex:

„Registrum antique Urbarium, Reipsa manuscriptum Chronicon Prov. SSmi Salv. Ord. Min. obs. circa An. 1513 inceptum colligi de initiis Vicariae Bosnae et Hung., ab Anonymo productum ab eodem ad annum 1533. ex antiquiore autem exemple, ut correcturae docent, scriptum. 1339–1533. Cassoviae, 1784." A kéziratot Wild Endre fedezte fel, megemlítendő, hogy valószínűleg ez az a másolat, amelyet Kassán Blaho Vince számára készítettek.[14]

2.2. Feltevéseink a szerzőkről:

Dolgozatunknak ebben a részében nem vállalkozhatunk másra, mint hogy összefoglaljuk a szakirodalomnak eddigi megállapításait, kiegészítve persze a most ismertetett kódexben található utalások tanulságaival, melyek az 1533–1656 közti évek krónikásaira vonatkoznak. Bízunk azonban abban, hogy az összes felsorolt kéziratot kézbevéve többet tudunk majd mondani.

A szegedi kódexben 15 féle kézírást tudtunk egymástól elkülöníteni, de ezek közül csak négyről tudjuk biztosan, hogy kinek az írása. Kaiser Ferdinánd könyvtáros egy helyütt szignálta bejegyzését, az ő írása tehát azonosítható. Megjegyzései a kódex tartalmára, a szerzőség kérdéseire vonatkoznak (a borítón, VIIIb-n, 70a-n). Ilyen eligazító, a kötet történetét megvilágító megjegyzéseket még két kéz írt: az egyik XVIII. századi (talán Blahoé) – tőle tudjuk, hogy a kódexet Orbán Fridrich is használta (VIIIa.) és azt, hogy melyik Somlyai Mihály kézírása (61a.: „NB. Haec et quae sequuntur sunt manuscripta Michaelis Somlyai"); a másik egy huszadik századi kutatóé, aki ceruzával jegyezte fel, hogy melyik Gyöngyösi Imre autográfja. Ezek a bejegyzések a kódex azonosítását segítették. Itt kell megjegyeznünk, hogy Kaiser Ferdinánd is, Karácsonyi János is feltétel nélkül elfogadták e kezek azonosítását (lehet az is, hogy a ceruzás kéz éppen Karácsonyié), jóllehet a XVIII. századi kéz egyik bejegyzése nyilvánvalóan hibás. A 113a fólión ugyanis Gyöngyösi Imre „Regestrum locorum Provintiae Sancti Salvatoris" című jegyzékének fejléce után odaírta: „Conscriptum Anno 1627". Ám Gyöngyösi a szegedi rendház leírását (Fol.114b) így fejezi be: egy Bekus nevű polgár költségén négy cellát építettek, s ezt a munkát később az atyák folytatták, s „ad praesens Anno 1631" már nyolc felépült. Ez az eset arra int, hogy ne fogadjuk el teljes bizonyossággal a későbbi olvasók azonosításait: tudjuk azt is, hogy Kaisernek és Karácsonyinak lehetett alkalma a kézírások összevetésére egyéb levéltári forrással is.

A ferences rendtörténet szerzőit Karácsonyi János próbálta azonosítani összefoglaló munkájában. Szerinte az 1420-ig terjedő rész Szalkai Balázs munkája,[15] az 1440–1504 közti évek krónikása pedig Esztergomi Mihály volt, aki Ujlaki Gergely

[14] Wild felfedezéséről Horváth Richárd adott hírt *Laskai Ozsvát* című könyvében: Bp., 1932. 50. Hivatkozik rá Tarnai Andor ItK 1973. 136. Dolgozatunkban már idéztük azt a szegedi kódexben olvasható megjegyzést, miszerint azt 1763-ban Kassára küldték Blahonak. A másolás tényét említi *Karácsonyi* II. 582.

[15] *Karácsonyi* II. 566–567.

elbeszéléséből dolgozott.[16] Az 1504–1510-ig tartó részt Laskai Osvát írta volna[17] s ettől kezdődően 1533-ig Ivanici István.[18] Somlyai Mihály rendjének történetét tehát 1533–1647-ig írta ebben az elképzelésben.[19]

Karácsonyi feltevése élt tovább a szakirodalomban,[20] jóllehet Laskai Osvát szerzőségét Horváth Richárt már 1932-ben tagadta.[21] Megemlítendő még, hogy a gyöngyösi könyvtáros, Kaiser Ferdinánd a szegedi kódexbe írt tartalomjegyzékében csupán Szalkai Balázst, Ujlaki Gergelyt, Buzjáki Miklóst[22] és Somlyai Mihályt említi.

A ferences rend történetének monográfusát a Toldy-féle kiadás szövegkritikai vizsgálatával, s a rend egyetmes történetébe helyezésével Tarnai Andor bírálta felül,[23] azonosítva az eseményeket 1533-ig tárgyaló krónika európai forrásait, s megállapítva, hogy Szalkai Balázs nem írhatta azt. Ő az anyaggyűjtést végezte, s az összeszedett dokumentumok rendezését egy ismeretlen ferencesnek kell tulajdonítanunk. Két további ismeretlen ferences folytatta aztán a krónika írását. Tarnai kiemelte még Laskai Osvát szerepét a rendtörténet létrehozásában (és nem megírásában), s Karácsonyinak valamennyi, a szerzőségre vonatkozó feltevését el utasította. Buzjáki Miklóssal nem foglalkozhatott, mert Kaiser feljegyzése nem jelent meg. Tarnai Andor vizsgálatát lezárta az 1533. évnél, megállapítva, hogy a további szöveg tulajdonképpen nem tartozik szervesen a krónikához.[24]

A szövegkritikai vizsgálat eredményeit kétségbevonni nincs semmi alapunk addig, amíg valamennyi szövegvariánst nem vettük kézbe. A szegedi kódex történetének megírásához azonban nem állhatunk meg 1533-nál, annál is inkább nem, mert a számbajöhető források összehasonlítása több, irodalomtörténeti részletkérdés tisztázásához vezethet (például a Nádasdi-omniárium és a szegedi kódex összevetése közelebb vihet bennünket a tékozló fiúról szóló drámai emlékünk lejegyzőjének személyéhez is). Az összehasonlítás ez utóbbi esetben annál is inkább kézenfekvő, mert mindkét kézirat ugyanabban a kolostorban volt, s nagy a valószínűsége annak, hogy kódexünk a Nádasdi-omniárium egyes részeinek másolata s azok kiegészítése.

Mielőtt visszatérnénk a szegedi kódex kezeinek vizsgálatához, ismét megemlítjük,

---

[16] *Karácsonyi* II. 574–575. Figyelemreméltó, hogy *Szentiványi* 1958. 212. a következő megjegyzést teszi a „zent zelleth"-re vonatkozó rész idézése után: „Nota. Quae ab anno 1440 usque 1504 gesta sunt, a Michaele de Strigonio OM narrantur". Lehet, hogy ezt Karácsonyi alapján írta, de lehet, hogy magán a kéziraton volt valami erre utaló jel.

[17] *Karácsonyi* II. 573–574.

[18] *Karácsonyi* II. 577–578.

[19] *Karácsonyi* II. 582.

[20] *A magyar irodalom története 1600-ig* (Szerk.: Klaniczay Tibor), Bp., 1964. 137. még lehetségesnek mondja, s hogy Laskainak a szöveg alakításában is lehetett szerepe, azt sugallja *Szentiványi* 1958. 212. megjegyzése a már említett rész után zárójelben: „Supplementum ab Oswaldo de Laskó OM interpolatum".

[21] Horváth Richárd, *Laskai Ozsvát*. Bp., 1932. 49–51.

[22] Lásd a dolgozatunk elején részletesen ismertetett kódex leírásában.

[23] ItK 1973. 135–147. és idézett könyve 1984. 91–103.

[24] „A további bejegyzések a rendtartomány gyűléseinek és főnökeinek puszta listájánál nem tartalmaznak többet, és emiatt írói teljesítmények, főként egyetlen író művének nem tekinthetők." Tarnai Andor ItK 1973. 137. Meg kell jegyeznünk itt azt, hogy rendtartomány gyűléseinek jegyzőkönyvei előtt az 1535–1647. közti eseményeket leíró részek is olvashatók, ha nem is olyan részletesen tárgyalva az egyes éveket, mint az azt megelőző időben.

hogy a Nádasdi-omniáriumban az 1535–1583-ig terjedő időszakban történt eseményeket egy XVI. századi kéz jegyezte be, s azt egy XVII. századi kéz folytatta 1627-ig. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha Somlyai Mihályt a kódex szerzőjének tekintjük is, akkor sem tulajdonítható neki az 1583-ig tartó krónikarész. Ha a továbbiakban feltesszük is, hogy ez évtől kezdődően az eseményeket Somlyai jegyezte le, akkor is meg kell magyarázni, hogy egy olyan kódexben (szegedi kódex), amelyben előfordul az ő írása, miért csak az 1627. évi eseményeket leíró bekezdés felétől autográf a kézirat.

Az 1627-ig terjedő rész minden kétséget kizáróan tisztázat, egyetlen ismeretlen kéz írása, másolat. A szöveg szerkezetéből azonban arra lehet következtetni, hogy az 1533. év után valóban más szerző folytatta a krónika írását, immáron annales formában. Ezt a következtetést csak megerősíti a ferences történetírással foglalkozó gyér szakirodalom: eszerint Buzjáki 1533-al befejezte volna saját krónikáját, az őt követő szöveget természetesen nem szó szerint, hanem „delineálva" vette át.[25] A Somlyai autográfnak tartott – s ezt mi is elfogadjuk – rész ugyanúgy követi az annales formát, mint ahogy azt az 1533 utáni éveknél találjuk. A kódex szerzőinek bemutatását nem akarjuk itt a fenti ellentmondás feloldásával terhelni, erről a kódex keletkezéséről írott részben számolunk be.

Ugyancsak annales-szerűen folytatta a provincia történetét egy ismeretlen szerzetes is, akinek írásával az 1650 és 1656-os esztendőkre vonatkozó adatok (pl. névsorok) feljegyzésnél többször találkozunk, így az annales részben is.

Somlyai Mihály nem csak a rend történetének egy századát írta meg, hanem névjegyzékeket is összeállított az egyes rendházak tagjairól az 1640-es évek elejéig: illetve kiegészítette Gyöngyösi Imrének a felszentelt és elhunyt testvérekről vezetett névsorait – saját hivatali éveire nézve, tehát mindenképpen a kódex egyik szerzőjének tekinthető.

1578-ban született Szilágysomlyón. A rendbe 1603. április 9-én lépett be, majd Angyalosi Lajossal a morvaországi Velehrad cisztercita kolostorába menekült Bocskai hajdúi elől. 1605. márciusában a számukra átengedett hradistyei kolostorba költöznek, s innen küldte a rend Bécsbe, az ottani rendi iskolába tanulni valamikor 1606 és 1610 között. Hazatérte után nem sokkal a szécsényi rendház guardiánjává választották (1613), s ezután csak 1616-ból van adatunk életére: ekkor választották a provinciális kormánysegédévé, amely tisztséget 1622-ig viselte. Ekkor több rendház vezetését bízták rá: őr lett, majd még ez évben a szakolcai guardiáni tisztet vette át. Váradi János kíséretében részt vett Rómában a ferences rend egyetemes gyűlésén (1625), s hazatérve őt választották provinciálissá. E megbízatása 1629-ig tartott, s közben – ez hivatali feladata is volt – végigjárta a rendtartománya őrhelyeit. E vizitáció alkalmával, az egyes levéltárak átvizsgálásával is szerezhette információt rendtörténeti munkájához. 1629-ben ismét szakolcai rendházfőnök lett, de egyben a kormánysegédi tisztet is ellátta 1632-ig, amikor újra őrré választották. Sikertelen toledói utazásáról 1633. szeptember 17-én ért vissza Szakolcára, ahol a következő évben is guardián volt. A rend történetének nehéz időszakában –

[25] Lásd Kaiser Ferdinánd bejegyzéseit a VIIIb és a 1a fólión. *Karácsonyi* II. 582. úgy említi Somlyai munkáját, mint az ismeretlen ferences (talán Ivanics) 1533-ban abbahagyott krónikájának folytatását.

egyetlenség a magyar és idegen nemzetiségű rendtagok, főleg vezetők között, a Stafanita őrség különválása, stb. – 1636-38-ig ismét kormánysegéd volt, majd az újonnan alalkult sebesi rendház vezetését bízták rá (1638). Ambrosius Snarski és Juan Terugia botránya ügyében is (1640) ő ment Bécsbe. Hivatali tisztségei sorában ismét egy szakolcai guardiánság következett (1641) majd 1642–1644-ig Füleken viselte ugyanezt a tisztséget. A rendtagok bizalma újra provinciálissá emelte (1644-47), majd 1649-ben ismét, mint szakolcai házfőnökkel találkozunk vele a forrásokban. Élete utolsó éveit is itt tölthette, s itt is halt meg 1654. január 24-én.[26] Műveltségéről tényszerűen keveset tudunk: iskolai éveinek egy részét Bécsben végezte a rend ottani intézetében: olvasmányai minden bizonnyal azok közül a könyvek közül kerültek ki, amelyekkel az alábbi katalógusban is találkozunk. Két kötetről tudjuk, hogy az övé volt: Titelmann, Franciscus, *Compendium naturalis phylosophiae libri XII.* Lugduni, 1545–1611-ben szerezte Szakolcán. Peraldus, Guilielmus: Summa virtutum ac vitiorum. Lugduni, 1585 – ugyanott kapta Miklós plébánostól, mint az előbbit, s feltehetően ugyanekkor.[27]

Gyöngyösi Imre a ferences rend hazai történetéhez kiváló forrásanyagot nyújtó névjegyzékeinek közös jellemzője, hogy egy alkalommal írta le őket,[28] Gyöngyösön, 1631-ben. Ezt a jegyzékben leírt megjegyzéseiből tudjuk biztosan állítani. Gyöngyösi ugyanis a laikus és felszentelt rendtagok névsorát állította össze 1602–1631-ig; a rendházak jegyzékét 1443–1631-ig: a meggyilkolt szerzetesek névjegyzékét 1526–1601-ig (ezt is biztosan 1631-ben, mert a szándéka szerint saját koráig akarta vezetni – a cím ugyanis így fejeződik be: „... usque ad praesens 1631"); a Gyöngyösön elhunyt ferencesek névsora az 1575–1631 közti évekről tudósít. Gyöngyösi Imréről egyébként csak annyit tudunk, hogy saját kolostorán (Gyöngyös) kívül Szécsényben (1632), Szegeden (1638) és Galgócon (1641) volt guardián – e tisztet Gyöngyösön 1626-ban töltötte be.[29]

Az utolsó olyan írás, amit – a fentebb említett XX. századi kutató bejegyzése alapján – azonosítani tudtunk, Podjebraczki Ambrusé, aki Gyöngyösi 1631-ben abbahagyott névsorát (Nomina Fratrum interfectorum...) az 1683–86 évekre vonatkozóan a 121b. fólión kiegészítette. A ferences rendtörténet eme ismert alakjának élete utolsó éveire kevés adatunk van (1681-ben Sztropkón volt házfőnök, s 1688-ban őr),[30] így nem tudjuk ebből azt sem, hogy a kódex ekkor melyik rendház tulajdona volt.

Szólnunk kell még egy ismeretlen szerzőről, akinek kézírása a kódex több helyén felbukkan: Somlyai rendtörténeti munkáját folytatta 1650–1656-ig; ugyanerre az időszakra nézve a laikus és felszentelt testvérek jegyzékét egészítette ki; a rendházak

[26] Életére vonatkozó adatok a szegedi kódex névjegyzékein kívül lásd *Karácsonyi* I. 431, 436–437, 439, 444–447, 451–452, 458, 528.; *Karácsonyi* II. 50–51, 59, 124, 148–150, 582.

[27] Soltész Zoltánné OSZK Évk. 1964-66. Bp. 1966. 131.

[28] Nem biztos, hogy ő maga állította össze ezeket a névsorokat, hiszen 1882-ben még volt Gyöngyösön egy XVII. századi kódex, amelyben hasonló névsorok voltak: vö. *Kiállítás* 1882. 43. Nr. 135.

[29] Életrajzi adatait lásd *Karácsonyi* I. 422, 424, 436, 445, 525.; *Karácsonyi* II. 27, 56, 62, 69, 85, 138, 155, 168, 182.

[30] Életére vonatkozó adatokat lásd *Karácsonyi* I. 437, 469, 475, 477, 494, 500. *Karácsonyi* II. 51, 78, 107, 165, 188, 192.

jegyzékét 1636-46-ig írta: az elhunyt szerzetesekét 1653–1659-ig és kronológiai feljegyzések maradtak fenn tőle 1651–1655 közötti eseményekről.

Nem tértünk ki ebben az ismertetésben a többi ismeretlen kéz munkájára, mert azok csak rövidebb bejegyzéseket írtak (margináliák, tartalmi kiemelések, a névjegyzékek adatainak kiegészítései, s a kódex végén lévő néhány oldalas kronológiai jegyzeteket egészítették ki).

3. Könyves adatok a kódexben

Tanulmányunk elején már jeleztük, hogy a kódex IIb fólióján egy Memoriale található, melynek olvasata a következő:

Memoriale

Ex suprascriptis Libris Reverendus Pater Prouincialis

1 Maj accepit;

(1) Sex Libros Telegdini Postillas
(2) Item Agendam eiusdem
(3) Postillam Bohemicam Hoffmaistri
(4) Pomerium Quadragesimale in 4
(5) Rosarium Pomerij in 4
(6) Summa praedicantium Diecz in 4
(7) Osorij pars Estiualis in 8
(8) Paratus de tempore et de Sanctis in 4

Faciunt Libros 13

Item 7 februarij Pater Gregorius Nadasi accepit

(1) Logicam Fonsecae
(2) Logicam Petri Hispani
(3) Joannem Pareum in Logicam, quartum
(4) Armandum de declaratione difficilium terminorum tam Theologicalium quam Philosophicalium Faciunt in summa libros 17 (innét kezdődően másik kéz)
(5) Item altera uice accepit Duo Missalia unum magnum rubrum cum Officio Ordinis nostri
(6) Aliud minus sine officio etc.

(7) Item opera Divi Gregorij Doctoris Ecclesiae in folio

E könyvkiadásról szóló feljegyzéshez itt annyit tennénk hozzá, hogy a „Suprasciptis" szó már a kortársaknak is szemet szúrt, s a „suprá"-t áthúzták a szó elején – ettől függetlenül is nyilvánvaló, hogy annak a könyvtárnak az anyagából volt könyvadomány, amelynek katalógusa a IIIa fólión kezdődik. E könyvlista lejegyzőjének írásával másutt a kódexben nem találkoztunk.

Cathalogus Librorum Bibliothecae
in folio

(1) Concordantiae majores Sacrae Bibliae
(2) Textus Sententjarum
(3) Diuj Irenej aduersus Gnosticos
(4) In sacrosanctum JESU Christj Dominj nostrj Euangelium secundum Joannem
(5) Principiorum fidej demonstratio
(6) Thomae Stapletonij
(7) Dictionarjum linguae latinae
(8) Tertia pars sententjarum Sancti Bonauenturae
(9) Clementis Alexandrjnj opera
(10) Vita Christi seu meditationes
(11) Petrij Pazman Kalauz
(12) Quinta pars Joannis Ekkay(!)
(13) Quarta pars Scotj Sententjarum
(14) Biblja Latina
(15) Medula Dyalectices Petrj Pardij
(16) Materiae ad sermones de tempore et sanctis Reverendj patris, Gritich. (!)
(17) Decreta incljti Regnj Hungariae
(18) Sermones Thesaurj nouj de tempore
(19) Sermones de Laudibus Sanctorum
(20) Diuj Augustinj Harelij Sermonum opera
(21) Concordantiae Bibliorum
(22) Summae doctrjnae christianae Petrj Canisij
(23) Quindupplex Psalterjum
(24) Fratris Alfonsi de Castro Sanctae concordantiae
(25) Confessio Catholicae fidej Stanislaj Hosij
(26) Thesaurus de Sanctis
(27) Concordantiae Bibliorum
(28) De iustificatione Thomae Stapetonij (!)
(29) Biblia Sacra
(30) Postilla Bohemjca Hoppmestrj
(31) Repertorjum Morale
(32) Pomerjum Sermonum Domjnjcale de Tempore

(33) Nicolaj de Lira a Genesi usque Job
(34) Sermones Meffret alias hortulus reginae de Sanctis
(35) Lira ab Esdre usque Ecclesiastjcum
(36) Et ab Jsaija usque Machabeorum
(37) Nouum Testamentum Ludouicj Blosij
(38) Philippi Diecz Lusitanj in 4
(39) Concordantiae Bibljorum
(40) Dionisij Cartusianj supra 5 libros Moysj
(41) Stella Didacj supra Lucam
(42) Postilla Wek Bohemjca
(43) Calepinus Refectorij
(44) Liber Prouerbiorum usque Apocalipsim
(45) Ouadragesimale gemma
(46) Petrj Lombardj quattuor uolumjna Sententjarum
(47) Secunda pars Apologetici ad Germanos
(48) Biblia a genesi ad Apocalipsim
(49) Biblia a Genesi altera ad Apocalipsim
(50) Legenda Sanctorum
(51) Stellarjum Pomerij
(52) Stellarjum aluid Pomerij
(53) Marjale Sancij(!)
(54) Prjma pars rosarij de Buste (!)
(55) Secunda pars Simjliter
(56) Sermones quadragesimales Pomerij
(57) Marcus Marulus de exemplis exemplorum
(58) Textus ueteris artis
(59) Sermones Domjnjcales per totum annum et hyemales
(60) Stellarjum Pomerij
(61) Apologia Vngarica Monozlaj
(62) Expositio Papae Gregorij in Ezechjelem
(63) Postillae majores totjus Annj
(64) Liber agendarjus
(65) Nouum Testamentum Vngarjcum
(66) Postilla Vngarjca Theleghdinj pars prjma
(67) Charolus Philosophiae naturalis
(68) Herbarjum Latjnum
(69) De cultu Imaginum Liber Vngaricus
(70) Hieronjmj Platj e Societate Jesu
(71) Pomerij pars hyemalis de tempore
(72) Postilla Thelegdij
(73) Opus in Vitas Patrum
(74) Ludoujcus Grannatensis (!)
(75) Biga Salutis
(76) Postilla alia Thelegdij
(77) Sermones quadragesimales Pomerij

(78) Sermones Pomerij de Sanctis
(79) Iterum Vitas Patrum
(80) Bonfinjus
(81) Paruorum Logicalium Liber
(82) Dupplex Biblia a Genesi ad Apocalipsim
(83) Fratris Jacobj de Voragine sermones per totum Annum in 8
(84) Dupplex tractatus Sacerdotalis de Sacramentis ac Diujnis offitijs
(85) Postilla Joannis Ferj de tempore
(86) Alia Postilla de Sanctis eiusdem Ferj
(87) Demostrationes Religionis Francisci Somnij
(88) Excitationes anjmj in Deum Joannis Ludouicj
(89) Compendium doctrjnae christianae cardinalis Belarnjnj (!)
(90) Promptuarjum Morale Stapetonij (!) pars aestjualis
(91) Thesaurus Bibliorum utrjusque uitae
(92) Postilla fratris Francisci Poligranj pars hyemalis
(93) Opuscula Diui Bernardinj
(94) Sermones Petrj de Palude de tempore et Sanctis
(95) Loci communes simjlium et dissimjlium
(96) Concilij Tridentinj Liber
(97) Controuersiae Costen de religione
(98) Trjumphus christianorum
(99) Sermones Jacobi Voragine de Sanctis
(100) Promptuarjum morale de Sanctis pars hyemalis
(101) Compendium manuale Nauarrj in 16
(102) Vincentij Brunj meditationes in 7 praecipue festa Beatae Mariae Virginis
(103) Item compendium manuale aliud
(104) Digestio totjus Philosophiae humanae in 3. partes
(105) Speculum uitae Beati Francisci et sociorum eius
(106) Conciljum Tridentjnum
(107) Imjtationes Catholicae Francisci Cordubensis
(108) Vincentij Brunj Societatis Jesu
(109) De Imitatione Christi Thomae de Kempis
(110) De uita et laudibus Beatae Mariae Virginis
(111) Erasmus Rothoredamj (!) nouj Testamentj
(112) Duo Librj Stimulj Diujni Amoris
(113) Responsio Thelegdinj Bornemijzae
(114) Aegidij Thopiarij Euangelia et Epistolae per totum annum in 4
(115) Flores Sennecae (!)
(116) Djrectorjum Confessarij
(117) Homjliae Friderjci Nauseae Per totum annum
(118) Aforismj Samuelis Confessarij
(119) De jmjtatione Christi Librj 4.
(120) Liber Vngarjcus de 7. misericordiae operibus
(121) Onomasticum Theologicum
(122) Compendium Manualis Nauarj

(123) Stjmulus amoris Sancti Bonaventurae
(124) Stjmulus Diujnj amoris Sancti Bonaventurae secundus
(125) Commentarjus Julij Caesaris a se gestis
(126) Euangelia et Epistolae per annum Liber Vngaricus
(127) Beatus Dionjsius Arepagita (!) de Ecclesiastica Hierarchia
(128) Vincentij Brunj meditationes
(129) De jmjtatione Christij Joannis Gersonis
(130) Thesaurus precum utjlis author
(131) Miracula ad inuocatjonem Beatae Mariae Virginis
(132) Walrandj Caulth (!)
(133) Sermones Augustinj De Leonista
(134) Confessio Theologica cum expositione Missae Romanae
(135) Joannis Ferj Sermones
(136) Mamotractus (!)
(137) Compendium Dialectices
(138) Francisci Poligranj Epistolae pars 3.
(139) Meditatjones de passione Dominj nostrij Jesu Christj
(140) De mortificatione nostrarum passionum
(141) Liber regulae pastoralis
(142) Flores Bibliorum
(143) Georgij Eckij (?) de confussione nouarum Religionum
(144) Aegidij Donatj Liber
(145) Simphorjanus Camperjus
(146) Thomus secundus osorij
(147) Biblia
(148) Manuale quotjdianorum exercitiorum spiritualjum
(149) Liber Marcj Tulij Ciceronis
(150) Biblja sacra utrjusque Testamentj integrum opus
(151) Summa Angelica
(152) Conseruatio bonae ualetudinis
(153) Joannis Curionis medicj
(154) Homjliae Radulfi (!) ardeneis
(155) Thesaurus nouus Petrj de palude pars hyemalis
(156) Item secundus pars aestjualis Promptuarjum morale super Euangelia
(157) Ludovicj Grannatensis (!)
(158) Homiljae Joannis Ekiti (!) tomus prjmus
(159) Biblja Sacra utrjusque testamentj
(160) Osorij Thomus prjmus
(161) Homjlia Joannis Ekiti (!) thomus 3. de Sanctis
(162) Sermones Paratj de tempore et Sanctis
(163) Postilla Thelegdynij
(164) Flores seu sententiae omnjum Doctorum
(165) Thesaurus oratjonum et meditatjonum
(166) Methodus ad eos adjuuantes qui morjuntur Joannis Plantij
(167) Petrj Lombardj Librj 4 sententjarum

(168) Catechismus ex Decreto Concilij Tridentinj
(169) Euangelia et Epistolae de tempore Aegidij Thopiarij
(170) Breue Dirrectorjum (!) Confessarij
(171) Vincentij Brunj meditatjones in 16.
(172) Stjumulus Diujnj Amoris in 16
(173) De uita et morjbus Sacerdotum Ludouicj Letthouinij
(174) Vincentij brunj meditatjones de uita et sponso Christi in 16
(175) Marcus Tuljus Cicero ad Pomponjum
(176) Sermones Sancti Bonauenturae de Sanctis
(177) Calujnistica Credo
(178) Instructio examjnandorum ad Ordines
(179) Exercjtium spjrjtuale Triplicis uiae
(180) Tjrocjnjum incljtiae Sacrae
(181) Scopus Bibljorum Veteris et nouj Testamentj
(182) Postilla de tempore Francisci Polegranij
(183) Thomas de Aquino in tertjum librum sententjarum
(184) Quadragesimales Sermones Bigae Salutis
(185) Promptuarjum Catholjcum Thomae Stlapetonij (!)
(186) Scrutjnjum sacerdotale
(187) Sententiae et exempla peroptjma
(188) Vincentij Brunj de sacramento poenitentiae
(189) Lucae Pynelij de perfectione Reljgiosa librj 4
(190) Thesaurus precum in 16
(191) Compendium manualis Nauarrj
(192) Summa Conciliorum
(193) Stimulus Diujnj Amoris sancti Bonaventurae
(194) De aeterno Dej filio Josias Simulerjus Tigurjus
(195) Dionisij Cartusianj de 4 nouissimis
(196) De expresso Dej Verbo Nicolaj Hosij
(197) Itinerarjum Italiae Librj 3
(198) Flores et Sententiae ex Cicerone
(199) Piarum et christianarum institutjonum partes 3
(200) Examen ordinandorum clerjcorum
(201) Figurae Bibljorum Antonij de Ramlepegoris (!)
(202) Aphorisnj (!) Confessariorum
(203) De jmjtatione Christi Librj 4 Thomas de Kempis
(204) De jmjtatjone Christi iterum Librj 4 Thomae de Kempis
(205) Stjmulus Diujnj Amoris
(206) Costerus controuersiarum
(207) Vincentij Brunj de uita et passione Dominj
(208) Conciljum Tridentjnum
(209) Homjliae Ludouicj Klechtouij pars 3.
(210) Introductio ad medjtandum Rennatj Hessej
(211) Fonseca de Instjtutjone Dialectices
(212) Stjmulus Diujnj Amoris Sancti Bonauenturae

(213) Martyrologium cum anotatjonibus Baronij Translatum est Zechjenium (ez utóbbi mondat későbbi betoldás)
(214) Antjphonarium de Sanctis
(215) Et aliud de tempore in rubris Tabulis
(216) Item Graduale de Sanctis in pargamena Regalis folij rubraque tabula
(217) Item Graduale in albo Coreo Domjnjcale
(218) Liber Cantualjum in rubris tabulis
(219) Psalterjum in nigris tabulis
(220) Item aliud in nigris tabulis
(221) Item aliud in albo Correo
(222) Item nouum Psalterjum in rubro correo cum 4 Clausuris
(223) Item liber responsoriorum in albo correo
(224) Liber cantualjum in rubro Correo aliud
(225) Breujarjum chorj in rubro correo Deauratum pro officiatore
(226) Item aliud in nigro
(227) Martyrologium chorj
(228) Item breujaria 4 Chorj antjqua
(229) Missalia Romana quinque
(230) Item missale in albo correo Ordinis Praedicatorum
(231) Item in 4 Romanum Missale
(232) Item Strigonjense unum in quarto

Mappae breujores sex
Longiores 8
Mantilia 4
Mappae pro panne 3
Lodices in Cellis fratrum 15
Saccj Stramjnej 13
Pulujnaria stramjnea hoc est Copicellj Stramjnej ex choreo 2 ex tela 8
Vinj 4 Vasa plena et unum sex urnarum simjliter plenum
De Trjtico 20 Metretae Siliginis 76 Metretae
Tria Carda ex qujbus unum est inceptum
Auenae 20 Metretae

A könyvtárban tehát 239 kötet könyv volt abban az évben, amikor az összeírás készült.

A jegyzék leírója nyilvánvalóan diktálás után dolgozott, s feltűnő az is, hogy nem sokat forgathatta azokat a köteteket, amelyeknek címét itt leírta: az egyes szerzők nevének leírása (Nicolaus de Lyra, Hoffmeister stb.) nem arra utal. A diktáló azonban feltehetően olvasta a könyvek egy részét, hiszen egy helyütt értékeli is a szerzőit „(130) Thesaurus precum utilis author". A könyvanyag egyébként eléggé egysíkú: katolikus, jórészt ferences theológia, hitvitairodalom, szerkönyvek, s a napi vallásgyakorlat elvégzéséhez, és irányításához szükséges könyvek. A hungarika része is szokványosnak mondható a szerzetesi könyvtárakban (Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, Telegdi Miklós, Monoszlay András, Pázmány Péter), Bonfini az egyetlen

világi történeti munka: nem katolikus mű csak ritkán fordul elő (pl. Simmler); a humanista szerzőket Erasmus Újszövetségkiadása képviseli; a nem theológiai művek közt említhetünk tankönyvként használt logikai munkát (Joannes Pareus), egy Cicerót és két orvosi művet: „(152) Conservatio bonae valetudine" – ilyen címen többen írtak: „(153) Joannis Curionis medicii."

Összehasonlítva a szakolcai 1662-es,[31] vagy a csíksomlyói 1727-es[32] könyvleltárral azt kell mondanunk, hogy egyenrangú velük ami a theológiai és hitvitairodalmat illeti; az említettek azonban – lehet persze, hogy csak azért mert későbbi lejegyzésűek – szélesebb gyűjtőkörűeknek tűnnek. Nem csupán az egyoldalúság jóindulatú elnézése mondatja velünk: a gyöngyösi könyvtár XVI. századi possesorairól, olvasmányaikról Soltész Zoltánné közleményéből értesülhettünk,[33] s az a könyvanyag jól egészíti ki az iménti jegyzéket.

Itt kell rátérnünk annak a kérdésnek megválaszolására, hogy mikori e fenti könyvjegyzék, s hogy melyik rendház könyvtárát ismerteti meg velünk.[34] A kódexet minden bizonnyal Gyöngyösön írták: a benne szereplő krónikát 1627 és 1631 közt másolhatta egy gyöngyösi ferences abba a kötetbe, amelybe már előbb bejegyezték a könyvtár katalógusát (erről részletesen röviddel alább).

A jegyzék 1613 előtt nem készülhetett, hiszen szerepel Pázmány Kalauza (RMNy 1059). 1631 a következő biztos dátumunk, de van néhány meggondolandó körülmény, ami szűkítette az időintervallumot. Kézenfekvő lenne feloldani az összes könyvtételt, s elképzelhető, hogy akadna olyan mű, amelynek első kiadása segíthetne – ezt a munkát még nem végeztük el minden mű esetében, de a többségről nézve állíthatjuk, hogy a legfrissebb a Kalauz első kiadása. A kódexben szereplő adatok is adnak jó támpontokat: nem valószínű például, hogy 1627 után írták a katalógust, hiszen a másolás idején eddig volt a krónika megírva (tudjuk, hogy nem kizáró tény, de a valószínűsége nagy). Meggondolandónak tartjuk azonban azt, hogy az egyik kölcsönző Nádasi Gergely volt, aki 1612-ben került Szécsénybe, itt 1616-ban guardián lett.[35] Ez a kolostor arról nevezetes, hogy az 1621-ben Nádasival olyan fiatal szerzetesek költöztek oda, akik különösen komolyan vették a rend szigorú előírásait a szegénységi fogadalmat,[36] s általában a kolostori életet. Nem tartjuk kizártnak, hogy a könyveket Nádasi a kolostora számára kapta, a szerzetesi élet komolyságának alapozását segítendő. Feltűnő ugyanis az a tény, hogy a Nádasi előtt könyvet elvivő provinciális hat Telegdi-kötetet kapott, ami mutatja, hogy nem saját magának vitte el olvasásra, hanem vizitálandó, a könyvhiánnyal küzdő kolostorok számára. Ha ezt a körülményt is figyelemre méltónak tekintjük, akkor a jegyzék inkább az 1613-hoz, mint az 1627-hez közelebbi évek valamelyikében készült.

[31] Majláth Béla MKSz 1882. 289–305. A szakolcai katalógus eredetijéről készült fotomásolatot Holl Béla bocsátotta rendelkezésünkre.

[32] Szeged, JATE Központi Könyvtár MS T 63.

[33] Soltész Zoltánné OSZK Évk. 1964-66. Bp. 1966. 115–147.

[34] *Kidlítás* 1882. 43. Nr. 136. szerint a gyöngyösi ferenceseké; e megállapítást azonban senki sem indokolta.

[35] *Karácsonyi* I. 443–445, 524.; *Karácsonyi* II. 182.

[36] *Karácsonyi* II. 177–183.

1613 és 1627 közt a provinciálisok egyébként a következő személyek voltak: Váradi János 1613 és 1623–1626, Sári Mátyás 1616-1622, Somlyai Mihály 1626–1629.[37]

Ha feltevésünk, hogy a kódexet Gyöngyösön kezdték el írni, bizonyítást nyerne, akkor a gyöngyösi ferencesek könyvtárának legkorábbról ismert katalógusát sikerült megtalálnunk.

4. A kódex feltételezett keletkezése:

Említettük már, hogy az 1627. év krónikája két kéz írása: az első rész megegyezik azzal az írással, amely az egész rendtörténetet másolta, a másik valószínűleg Somlyai Mihály autográfja: miért csak innét kezdődően írta maga Somlyai, aki nagyobb részét idejének Szakolcán töltötte, s ugyanakkor bizonyos, hogy a kódex 1631-ben Gyöngyösön volt, ahol Gyöngyösi Imre a már bemutatott névjegyzékeket írta? Feltevésünk a következő:

Somlyai Mihály megírta rendjének történetét 1583–1627-ig, úgy hogy művének első részeként a rendelkezésére álló eddigi ferences krónikákat kivonatolta, jórészt szöveghűen megőrizte. 1626-tól 1629-ig provinciális volt, s ebben a tisztségében vizitálta a rendtartomány őrhelyeit, így a gyöngyösit is. Itt rendtársai elkérték kéziratát, s egy szerzetes bemásolta abba a kötetbe, amely bekötve állt, s még csak a könyvtár rövid katalógusa volt benne. Esetleges könyvtári gyarapodás feljegyzésére hagyott egy lapot. Az biztosan tudjuk, hogy nem másolás után kötették a kéziratot, mert a 48. fólió után kivágtak 4 lapot: a szöveg azonban folyamatos, s a lapszámozás is – tehát a paginálásra is ekkor került sor. A másolás, a feltevés logikája szerint 1627 és 1631 közt történhetett, de valószínűbb, hogy 1629 előtt, mert adatunk nincs arra, hogy Somlyai Gyöngyösön időzött volna 1629 és 1631 között: 1629-ig viszont hivatali kötelessége volt az ott tartózkodás: 1631–1632-ben kormánysegéd volt, tehát akkor is kellett Gyöngyösre mennie, ahol kedvelték is, amit tanusít az a tény, hogy 1632-ben őt választották guardiánjukká. Váradi János kérésére azonban elcserélte ezt a tisztet a szakolcai házfőnökségre.[38]

Elképzelhető az is, hogy a kódex a közleményünkben gyöngyösi kódexnek nevezett kézirat, vagy a Nádasi-omnárium alapján készült, ezeket másolták le 1629 körül, s Somlyai ez után egészítette ki – e kérdés tisztázása, a második gyöngyösi és a szegedi kódex viszonyának vizsgálata a jövő feladata.

Az elkészült másolat után, a folytatásnak helyet hagyva Gyöngyösi 1631-ben bejegyezte az általa összeállított névjegyzékeket. Az egyes névsorok közt is hagyott helyett a kiegészítéseknek, s ez a hely elég is volt, egy esetet kivéve.

Az így összeállított kódexet az időnként Gyöngyösre is visszatérő Somlyai kiegészítette a saját kézirata alapján, s bejegyezte a rendházak névsorait is: ugyanakkor átolvasta és helyenként kiigazította a másolatot. Kiegészítette továbbá Gyöngyösi jegyzékeit is. Az ő munkáját az ismeretlen ferences folytatta, akiről már említettük, hogy 1650 és 1656 után nem járt Gyöngyösön.

[37] *Karácsonyi* I. 436.
[38] *Karácsonyi* I. 447.

Az 1629 utáni kézírások sokfélesége arra utal, hog egyes éveket nem Somlyai, hanem ismeretlen szerzetesek jegyeztek be – van ugyanis olyan év, ahol Somlyai életére vonatkozó adatok is vannak.

Ha tehát a fenti feltevés igaz, akkor létezett a ferences krónikának egy olyan változata, amely Somlyai Mihály autográfja – ez a mai napig lappang, vagy elpusztult. Karácsonyi szerint ez 1762-ben Szakolcán volt.[39]

5. A kódex története:

A gyöngyösi könyvtárnak nem ismerünk katalógusát a XVII–XVIII. századból, de az általunk megnézett ferences könyvjegyzéken nem szerepel a krónika. Feltehető tehát, hogy a kódex a XVIII. század elejéig a gyöngyösi könyvtárban maradt. Ekkor a pruszkai ferencesekhez került, amiről az 1a fólión lévő bejegyzés – „Conventus Pruskensis" – tanuskodik. Lehet, hogy innen került Körmöcbányára, ahol Orban Fridrich 1753–1758-ig használta saját történeti munkájának megírásához. Fridrich halála után, 1763-ban Kassára küldték a kódexet, Blahó Vincének, aki szintén a rend történetének megírásán dolgozott. Karácsonyi még látta ezt a másolatot, amelyet Blahó számára ekkor készítettek. Ez a másolat, s kódexünk is visszakerült Gyöngyösre, ahol feltehetően a XX. század elejéig maradtak: a kódex ekkor Szegedre, az alsóvárosi ferences rendházba került, s valószínűleg itt vészelte át a második világháborút is. A rendház könyvtárának szekularizálásakor a Csongrád megyei Állami Levéltárban helyezték el, ahol ma a XIV.4.a.19. jelzeten őrzik.

[39] *Karácsonyi* II. 582.

KARNER KÁROLY

RITKA KÖNYVEK ÉS NYOMTATVÁNYOK SOPRONI KÖNYVTÁRAKBAN[1]

1. Magyar vonatkozású nyomtatvány 1531-ből

1. A mohácsi csatavesztés európaszerte nagy visszhangot keltett, noha az akkor hírközlési viszonyok hiányosak és lassúak voltak.[2] Egy 1531-ből származó, a szerző neve nélkül megjelent és az európai eseményeket időszámításunktól felsorakoztató német nyelvű „Chronika" ezt írja az 1526. évhez kapcsolódva:[3]

Auch diss jars, am acht vnd zwantzigisten tag des monats Augu / sti ist König Ludwig von Hungern in der schlacht wo wider jn der / Türckisch Keyser in eygner person mit grossem heers volck gethan / todt /layder Got erbarms/ in einem moss gefunden /vnd von den / seinen gen Stulwissenburg gefürt vnd daselbst herlich vnd König / klich begraben worde, In derselben schlacht sind vil grosser Herren / sampt etlichen Bischoffen erschlagen vnd ein gross Christenlich volck gefangen vnd in die Türckey gefürt worden. Nach benanter / schlacht hat der Türckisch Keyser mit heeres krafft die stat Ofen / Pesch vnd sunst vil antere veste ort eingenumen, zerrissen, zerstört / verbrent, fast yaderman vndarmhertzigklich, als ein wütender hund ermort vnd getönt, auch grossen mechtigen schaden dem Hunger= / landt gethan, dan das mererteyl sich durch hinwegk ziehen erretten / hat wöellen, Got sey es wider den bluth und geklaget.

2. Az 1479-i olmützi béke értelmében Szilézia és fővárosa, Boroszló, Mátyás, illetve a magyar király fennhatósága alá tartozott; ez a politikai helyzet a mohácsi vész idején is tartott. Boroszlói az a négy lapra terjedő kis-nyolcadrétű röplapszerű nyomatatvány is, melyet az EGyK egyik kolligátuma őrzött meg számunkra. A német nyelvű címlap a következő:

Eyn schon liblich gebett auss / grundt götlicher geschrifft In dem löb- / lichen seligen gedechtnis nach rechte Christ- /liche gebrauch gehalten Dem aller durch

[1] A következőkben: *BGK* = Berzsenyi Gimnázium Könyvtára, *EGyK* = Evangélikus Gyülekezeti Könyvtár.

[2] Vö. Fraknói Vilmos, *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Nemzeti Múzeum Könyvtárában.* Bp., 1876. 8.

[3] Az *EGyK* Lc 176. jelzetű kolligátumában.

/ leuchtigsten grossmechtigen fursten vnd herrn / herrn Ludowig zu Hungernn, Behemen, / Dalmacien, Croachien, König, Margraff / tzu mehrn, Hertzog tzu Lucenburgk vnd / yn Schlesien, Marggraff tzu Laussitz, Von / Turcken christlichs namens zornigs finds / erschlagenn nu yn gottes handt unge-/ zweyffalt yn groser herlickeyt vnser erharren, So vom Christliche volck / yn allen dreyen Pfarreen zu Breslaw / yn andacht zu Got gethan, vmb eynemm andern Edlen, Tugent/ reychen christlichen gotseli-/ genn könig zu / versehenn emsick ge-/ bet[4]

Ezt a röpiratot könyvészeti szempontból már a 18. század végén a híres német bibliográfus, Panzer említette,[5] aki annak egy példányát a nürnbergi Scheurl-féle könyvtárból ismerte.[6] Reá való hivatkozással vette fel könyvészeti munkájába Kertbeny,[7] de azzal a megjegyzéssel, hogy Magyarországon nincs belőle példány. Mivel az Apponyi-féle Hungarica gyűjtemény sem ismeri, azért a soproni példány hazánkban valószínűleg ma is az egyetlen.

A hosszú című és mégis csak négylapnyi nyomtatvány nemcsak annak bizonyítéka, hogy II. Lajos csatavesztésének és halálának híre az akkor magyar uralom alatt álló Boroszlóba hamarosan eljutott, hanem azt is tanusítja, hogy a király halála hírére ott hivatalosan ünnepélyes gyászistentiszteletet tartottak. Ez érteti meg, hogy a nyomtatvány címlapján II. Lajos teljes uralkodói címét tűntették fel.

Azok az imádságok azonban, melyeket az előttünk fekvő nyomtatványban olvasunk, nem a gyászmisén, hanem az új királyért könyörgő istentiszteleten hangzottak el. Meglepő bennük azonban az, hogy – megítélésünk szerint – a reformáció gondolatkörét tanusítják. A szerző csupa bibliai, főként ószövetségi példát sorakoztat fel. Hiányzik minden utalás Szűz Máriára és a középkori gondolkodásban természetszerűleg példaképül szolgáló szentekre. Helyettük a bibliai királyok szolgálnak példaképül az „erényes, keresztény és kegyes" király számára. Még figyelemreméltóbb, hogy nem hadicselekményeket, háborús győzelmeket, katonai és vitézi tetteket vagy erényeket sorol fel az uralkodói dicsőség eszményképeként, hanem kiemeli a király kötelességét az igazságos uralkodásra, a jog védelmére, szegények, özvegyek és árvák oltalmazására.

Ez az imádság természetszerűleg kora társadalmi rendjét tükrözi, ahhoz igazodik és annak korlátai közt rajzolja meg az államhatalom letéteményesének, az uralkodónak a kötelességeit. Már az ókorban – Egyiptomban, azután görög és római területen – gyakori volt, hogy filozófusok és politikai gondolkodók, majd ezek örökségében a középkorban egyházi tanítók mintegy tükröt állítsanak a hatalmon lévő, illetve a leendő uralkodók elé kötelességeik tekintetében.[8] Az ilyen, a fejedelmek számára készült „institutiok" még az újkor elején is szokásosak maradtak. Erasmus is készített ilyet: *Institutio principis Christiani saluberrimis referta praeceptis* (Basel, 1518), majd külön irattal fordult a későbbi V. Károly császárhoz, aki

[4] Az *EGyK* Le 233. jelzetű kolligátumában az utolsó darab. A négylapos nyomtatvány végén a nyomda megjelölése: „Gedruckt yn der königliche stadt Breslaw / durch Adam Dyon. M:D.xxvi."

[5] *Annalen der älteren deutschen Literatur*, II. 465. Nr. 3157.

[6] Ez a példány ma is megvan az említett könyvtárban. Siegried v. Scheurl szíves levélbeli közlése.

[7] *A Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok.* Bp., 1880. 58., 274. sz.

[8] Vö. ehhez Hadot, P. *Furstenspiegel* c. tanulmányát (*Reallexikon für Antike und Christentum*, VIII, 1972. 555–631.) Továbbá Berges, Wilhelm, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig, 1938. (Reimpr. 1952).

akkor még a trón várományosa volt: *Institutio boni et Christiani principis sanctissimis referta praeceptis ad illustrissimum principem Carolum Caesaris Maximiliani nepotem.*

Az említett nyomtatvány az uralkodók elé tárt erkölcsi tükör (fejedelmi tükör) műfaját felhasználva a humanizmus és reformáció hatására új szellemben rajzolja meg az uralkodó kötelességeit alattvalói iránt.

E nyomtatvány kapcsán még csak annyit: tudjuk, hogy a reformáció Boroszlóban korán meghonosodott. Vezető személyisége a nürnbergi születésű Johann Hess (1490–1547) volt, aki 1523. október 21-től fogva mint a boroszlói Mária Magdolna-templom lelkésze működött. Johann Hessnek Magyarországgal, pontosabban II. Lajos feleségének, Mária királynénak az udvarához is voltak kapcsolatai. Mária királyné 1523-ban őt hivta meg udvari papjául. De Hess ezt a meghívást nem fogadta el, hanem Boroszlóba ment.[9] Aligha tévedünk, ha a nyomtatvány szerzőjét Johann Hessben keressük.

2. Néhány ritka humanista nyomtatvány

1. A középkorban, kb. a XI. századtól fogva erősödött a kritika az egyház romlottsága miatt. Ez különféle reformmozgalmakban nyilatkozott meg. Ezeknek egy része eretnekké nyilvánított irányzatokba szorult. Ezeket a „szektákat" az egyház hatalmon lévő vezetői minden rendelkezésükre álló eszközzel elnyomták. Így indítottak például kegyetlen írtó háborút a délfranciaországi albigensek ellen és létrehozták a hírhedt eretnek-ellenes inkvizíciót. Ennek ellenére erősödött az egyházellenes kritika és sokszor titokban terjesztett iratokban nyilatkozott meg. A reneszánsz és humanizmus hatása alatt az egyházellenes hangulat és kritika jelentősen felerősödött. A mindjobban elterjedő könyvnyomtatás a 16. század elejétől fogva lehetőséget nyújtott arra, hogy az egyházat nyílt kritikával illető, sőt egynesen egyházellenes iratok a társadalmi szemléletnek nyilvánosan is hangot adjanak. Az ilyen iratokat azonban nagyrészt titokban nyomtatták ki, többnyire a szerző és nyomdahely, illetve nyomda megjelölése nélkül, hiszen a nyomdákat akkor még egyházi és világi hatóságok egyaránt igyekeztek ellenőrizni és kézben tartani. De kéz alatt az ilyen nyomtatványokat elkapkodták, titokban terjesztették. Mivel pedig többnyire gyengébb papíron, gyatra kiállításban és kis példányszámban jelentek meg, a sokat olvasott, sokszor csak néhány lapból álló nyomtatványok hamar elrongyolódtak, tönkrementek és csak ritkán, szinte kivételesen maradtak ránk.

2. Több középkori kéziratban is megmaradt az a „levél", amely 1520 táján több ízben is megjelent nyomtatványként latinul a következő címmel: *Epistola de non apostolicis quorundam moribus qui in apostolorum se locum successisse gloriantur.*

A 14. században keletkezett, negyedrét alakban rövid négy lapra terjedő iratot a kutatók hol Nicolaus Oresimusnak (Lisieux-i püspök, megh. 1382-ben), hol a nagynevű egyházi tanítónak, Pierre D'Ailly-nek (megh. 1420-ban), hol az 1393/94-

[9] Vö. Zoványi Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp., 1921. 36. – Hessre vonatkozólag *Realenc. f. prot. Theol. u. Kirche,* VII. 787–789.

ben bécsi egyetemi rektornak, Heinrich von Langenstein-nek (megh. 1397-ben) tulajdonították.[10] Az EGyk-ban ebből az iratból két példány is maradt ránk, mindkettő nyomdahely, és nyomda megjelölése nélkül, de a két példány két különböző kiadás, ami maga is mutatja ennek a pamfletnek az elterjedtségét és keresettségét.

A szerzők mondanivalóját levél formájába öltözteti, amelyet „Lucifer-Belzebub, a sötétség fejedelme, a mérhetetlen Acheron szomorú birodalmának uralkodója" ír „összes uralkodó-társainak, gőgös fiainak, kiváltképpen a modern egyházfejedelmeinek". A levélíró szerint Krisztus helytartóinak – tehát a pápáknak és egyház fejedelmeknek – követniök kell uruk nyomdokait, ragyogniok kell erényeikkel, szegénységben élve kell tanítaniok és prédikálniok. Ehelyett a Belzebub törvényeinek engedelmeskedve az egyházi és világi kardot – azaz: hatalmat – forgatva beleavatkoznak a világi ügyletekbe, hajszolják a legmagasabb méltóságokat, telve vannak „hamisággal, képmutatással, hízelgéssel, hazugsággal, gonoszsággal, árulással, csalással, simoniával." Majd szemükre vetik az egyházi vezetőknek: „Elnyomjátok a szegényeket, mindent elraboltok," „telve vagytok gőggel, nagy pompában éltek." „Testi örömökben és élvezetekben töltitek jó napjaitokat." Ez csak néhány rövid szemelvény ebből, a katolikus egyház megreformálását szinte lázítóan szorgalmazó iratból.

3. Különösen megbotránkoztatónak érezték sokan II. Julius pápa (1503–1513) folytonos háborúskodásait. Őt támadja és állítja pellengérre a régebben a humanista Balbi Jeromosnak (szül. kb. 1460, megh. 1535) tulajdonított, de talán inkább Publio Fausto Andrelini (1460–1518)[11] tollából származó és valószínűleg Hutten Ulrik által németre fordított dialógus, melynek szereplői II. Julius pápa, Szent Péter és a pápa Geniusa.[12]

[10] Vö. *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, XXIV. (1907), 594.; továbbá Clemen, Otto, *Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformationszeit*, III. (1909), 356. – A levél végén van egy sajátszerű „keltezés": „Anno a Palatij nostri fractione, ac consortum nostrorum substractione. Millesimo trecentesimo quinquagesimo primo" (azaz: Palotánk kifosztásának és sorstársaink eltávolításának – ti. megszabadításának – 1351. évében.) Ez a sajátságos keltezés talán az 1384. évre utal. Belzebub (tehát a halottak birodalmának feje) „palotájának kifosztása és az ott sínylődő ‚sorstársak' – azaz kárhozottak – eltávolítása", azaz „megszabadítása" utalás Krisztusnak az un. Apostoli Hitvallásban vallott „pokolra szállására". Ezt az akkori teológiai gondolkodás Krisztus halálának az évére, 33-ra tette. Tehát 33+1351=1384. Ebben az időben VI. Orbán volt a pápa és VII. Kelemen az Avignonban székelő ellenpápa. A középkori un. „nagy egyházszakadás" (pápák és ellenpápák sokszor megbotránkoztató vetélkedése a hatalomért) egyike volt a kor számára is legsúlyosabb egyházi bajoknak. VII. Kelement egy modern katolikus történész így jellemzi: „Szerette a pompát és bőkezű volt, nem volt válogatós az eszközökben, amelyekkel pazarló udvartartása számára felhajtotta az anyagiakat" (*Lexikon für Theol. u. Kirche*, (= *LThK*) VI. (1934)28.) Ez a jellemzés pontosan ráillik arra a képre, amellyel a szóban forgó irat saját korának pápáit és főpapjait jellemzi. Lehet, hogy a névtelen szerző „levelét" valóban 1384-ben írta.

[11] Balbi Jeromosnak, aki párizsi tanár volt, de onnan menekülni volt kénytelen, Magyarországgal is voltak kapcsolatai: először 1498-ban, majd 1501-ben jött Magyarországra, itt papi pályára lépve váci prépost, majd egri őrkanonok és Ulászló gyermekeinek, a későbbi II. Lajosnak és Annának nevelője lett. A törökök előnyomulása miatt Magyarországról eltávozva később Romában élt. Vö. *LThK* I. (1930), 925. – Andrelini párizsi egyetemi tanár volt. Vö. *LThK* I. (1930), 420. – A dialógust később Szegedi Kis István is felhasználta *Speculum Romanorum Pontificum* c. művében (*EGyK* Ld. 615. jelzet alatt); vö. Horváth János, *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 280.

[12] Az *EGyK* Lc 176. jelzetű kolligátumában.

Címe: *Von der gewalt vnd haupt der kirchen, ein gesprech, zwischen dem heyligen S. Peter vnd dem allerheyligsten Bapst Iulio des names dem andern, vnd seyns Genij, das is seines Engels kurtzweylig zu lesen.*

Ez a nyomtatvány negyedrét alakban 30 lapot tesz ki és mint sok társa, ugyancsak a szerző és fordító neve, valamint hely, év és nyomda megjelölése nélkül jelent meg. Valószínűleg 1520 tájáról származik, második lapjának hátoldalán fametszet ábrázolja II. Julius pápát tiarával a fején, kulccsal az egyik, apostoli kereszttel a másik kezében, amint – harcosoktól követve – zörget a mennyország kapuján, melynek ablakából Szent Péter figyeli őt.

A párbeszédben Péter képviseli az egyház apostoli szellemét, hangoztatva: „Aki Krisztus helytartójának mondja magát, annak arra kell igyekeznie, hogy a legteljesebb mértékben kövesse őt és hozzá legyen hasonlóvá." Vele szemben II. Julius a pápai teljhatalmat hangsúlyozza, mondván, hogy a római püspök fölött senki sem ülhet törvényt, még az egyetemes zsinat sem. Péter apostol szemrehányása ebben a mondatban csúcsosodik ki: „Te sokkal nagyobb mértékben teszed tönkre a világot, mint a török."

4. Az említett Ulrich von Hutten (1488–1523) a humanista társadalomkritika kimagasló képviselője volt. Nagy hírre tett szert többek közt az un. Reuchlin-perben való szerepe miatt. A humanisták egyik vezéregyéniségét, Johannes Reuchlint (1455–1522), a héber nyelv egyik legkiválóbb ismerőjét megtámadta a neofita Johannes Pfefferkorn (1469–1522/23), aki a zsidók meg-nem-térésének fő okát irataikhoz való ragaszkodásukban kereste. Ezért Miksa császártól engedélyt eszközölt ki a zsidó iratok elkobzására és elpusztítására. Amikor Reuchlin a zsidó iratok védelmére kelt, heves vita alakult ki közte és a domonkos szerzetesek közt: ebbe a rendbe tartozott Pfefferkorn is. A vita hevében a kölni domonkosok Reuchlin ellen inkvizíciós eljárást indítottak. A humanisták – köztük Hutten – Reuchlin védelme érdekében a hamisított *Epistolae obscurorum virorum* kiadásával tették nevetségessé a tanulatlan szerzetesek műveletlenségét, korlátoltságát és konyhalatinságuk primitív beszédmodorát.

Hutten hamarosan a legolvasottabb humanista írók közé küzdötte fel magát. Társadalomkritikai művei közül több megvan a soproni könyvtárakban éspedig eredeti kiadásokban. Ilyen például nyílt levele a nagyhírű nürnbergi humanistához, Willibald Pirckheimerhez.[13]

Amikor X. Leo pápa kiadta *Ezsurge Domine* kezdetű bulláját Luther és követői ellen (1520. június 15.), Hutten ehhez a bullához részletes pápaellenes kommentárt fűzött.[14] Hutten legnagyobb hatású iratai azonban németül jelentek meg. Ezek nemcsak a 16. századi német népszerű propaganda-irodalom legkiválóbb termékei közé tartoznak, hanem társadalomkritikájukkal sok vonatkozásban irányt mutató hatással is jártak. Egyik ilyen írása négy párbeszédet tartalmaz. „A pápa mindent

[13] Az *EGyK* Lc 189. jelzetű kolligátumában.

[14] A *Bulla contra errores Martini Lutheri et sequacium* lipcsei kiadása az *Ezsurge Domine* kezdetű bulla hivatalos németországi editiója. Az *EGyK* Lc 166. jelzetű kolligátumában. Ugyane kolligátumban Ulrich von Hutten kommentárja *Bulla Decimi Leonis contra errores Martini Lutheri et sequacium* címen.

a hatalmába akar keríteni, de olyan balgán, hogy gyerek is észreveheti. Amit állít, mind hazugság..."[15] Az egyik párbeszédnek ez a néhány bevezető sora is érzékelteti ezeknek a dialógusoknak a hangnemét. Hogy milyen súlyt helyezett Hutten arra, hogy írásai minél szélesebb körben terjedjenek el, annak bizonysága az az eredetileg latin nyelvű levél, amelyet Bölcs Frigyes szász választófejedelemhez intézett és amelyet azután német nyelven tett közzé.[16]

5. Könyvtárainkban jelentős számmal vannak – jórészt első kiadású – művek „a humanisták királyának", a 15. század első harmada egyik legkiválóbb írójának, Rotterdami Desiderius Erasmusnak (1466–1536) tollából. Korszakos jelentőségű volt az Újszövetség eredeti, görög nyelvű kiadása, valamint a hozzá fűzött magyarázatok. Ezek jórészt szakítottak a középkori skolasztikus módszerekkel.[17] Erasmusnak egy másik, nem kevésbé híres műve a *De libero arbitrio diatribe*, melyet „a pápa, a császár, a legkiválóbb fejedelmek és tudósok hozzá intézett felszólítására" írt és amelyet ezek részben pénzjutalmakkal honoráltak: ez két egykorú példányban is megvan, tanusítva, hogy milyen nagy kelendősége volt.[18]

Erasmus tudós mivoltának magas katedrájából szemlélte a világot. Sokat tett a középkori – humanista szemlélet szerint – „romlott" latin nyelv megtisztítása érdekében. A klasszikus műveltség elterjesztése és felújítása szempontjából egyik döntő fontosságú műve az *Adagiorum chiliades quatuor*.[19] E mellett egyik legelterjedtebb és sokat használt műve a *Colloquia familiares* volt:[20] a latin nyelv gyakorlását szolgáló beszédgyakorlatok formájában gúnyolja a kolostori élet, a bőjtölés, a búcsújárások, a szentek tisztelete stb. gyakorlását.

Végül meg kell említenünk ebben az összefüggésben két másik sokat olvasott művét is: *Moriae enkomion id est laus stultitiae* és *Enchiridion militis Christiani saluberrimis praeceptis refertum*. Amaz egy 1519. évi, emez egy 1523. évi kiadásban van előttünk.[21]

---

[15] *Gesprächbüchlein, Herr Ulrichs von Hutten. Feber der Erst. Feber der Ander. Vadiscus, oder die Römische Dreyfaltigkeit. Die Anschauenden. Odivi ecclesiam malignantium.* (1521, Strassburg, Johann Schott nyomdája). Az *EGyK* Lc 169. jelzetű kolligátumában. – Vö. Lenk, Werner, *Die Reformation in zeitgenössichen Dialog*. Berlin, 1968. 44. és 247.

[16] *Die verteütscht clag Ulrichs von Hutten an Hertzog Fridrichen zu Sachsen: des heiligen Ro. Reichs Ertzmarschalck vnd Churfürsten: Landtgrauen in Turingen vnd Marckgrauen zu Meissen.* (Basel, 1520. Valentin Curio nyomdája). – Az *EGyK* Ld 85. jelzetű kolligátumában.

[17] Az *EGyK*-ban több példányban: Lb 72. jelzet alatt Baselben 1539-ből, Lb 73. jelzet alatt Baselben megjelent kiadás 1541-ből.

[18] Az egyik a bécsi Joannes Singrenius nyomdájában készült: *EGyK* Lc 439. jelzet alatti kolligátumban. Singrenius titokban – azaz hely és nyomdamegjelölés nélkül – Luther-iratokat is nyomtatott és terjesztett. Néhány ezek közül megvan az *EGyK*-ban (vö. Karner Károly, *Zwei unbekannte Drucke von Luther-Schriften in Sopron*, in *Magyar Könyvszemle*, 1968. 262.) Singreniusnak magyar kapcsolatai is voltak: nála jelent meg Werbőczy *Tripartituma*, Nádasdy Tamás az újszigeti nyomdájában (Sárvár mellett) jelent meg Sylvester Újszövetség-fordítása. – Erasmus fentemlített művének másik, nyomda, év és hely nélkül megjelent példánya az *EGyK*-ban az Ld 770. jelzetű kolligátumban. Jellemző, hogy mindkét kolligátumában együtt van Erasmus műve és Luther válaszirata, a *De servo arbitrio*.

[19] *BGK* Cb 3. jelzetű kötetben.

[20] A *BGK*-ban több, részben jóval későbbi kiadásban.

[21] Az *EGyK* Lc 189, ill. Ld 780. jelzetű köteteiben.

6. A 15. század utolsó évtizedében a közgondolkodást mélyen megrázó esemény volt Hieronymus Savonarola firenzei dominikánus szerzetes (1452–1498) halála. Savonarola teljesen a középkori egyház talaján állott, de követelte a romlott egyházi közállapotok megújítását és megrázó, megtérést követelő beszédekben ostorozta az erkölcsi romlottságot. Megbuktatására összefogott az egyházi és világi hatalom úgy, hogy inkvizíciós eljárás indult ellene, eretnekké nyílvánították és 1498. május 23-án máglyán megégették. A híres reneszánszkori filozófusnak Giovanni Pico della Mirandolának (1462–1494) unokaöccse, Giovanni Francesco Pico della Mirandola (1469–1533) egyik iratában védelmébe vette Savonarolát és hangoztatta ártatlanságát. 1521-ben Wittenbergben ezt az iratot a következő címmel adták ki: *Iohannis Francisci Pici Mirandulae Opusculum de sententia excommunicationis iniusta, pro Hieronymi Savanarolae prophetae innocentia.*[22]

Amikor Wittenbergben ezt az iratot kinyomtatták, Luther az ellene kimondott birodalmi átok miatt Wartburg várában rejtőzött. Köztudomású volt, hogy Lutherre is Savonarola sorsa várt volna, ha ellenfelei kezébe kerül. Nem lehetett véletlen, hanem tudatos állásfoglalás és hangulatkeltés, hogy Luther barátai 1521-ben ezt a Savonarola ártatlanságát hansúlyozó iratot közre adták. Talán ennek a propagandának az erősítésére szolgált, hogy ugyancsak egy wittenbergi nyomdában ugyanabban az évben készült az a négy lapnyi röpirat is, amely Savonarola igazolására egy reá vonatkozó párbeszédet és néhány közérdekű iratot, köztük VI. Sándor pápának egy kivonatos levelét közli.[23]

7. Sok könyvnek ill. műnek van izgalmas története. De ezek közt is különleges hely illeti meg a *De Tribus impostoribus* címmel ismert iratot.

IX. Gergely pápa (1227–1241)1239-ben azzal vádolta II. Frigyes német-római császárt (1215–1250), hogy környezete előtt Mózesről, Jézusról és Mohamedről úgy nyilatkozott volna, mint „a három csalóról, akik az egész világot megtévesztették". A császár magát állítólag az antikrisztus előfutárának tartotta, de ezt az állítólagos nyilatkozatot erélyesen cáfolta. Mégis nincs kétség a felől, hogy II. Frigyes és környezete a középkor folyamán mutatkozó „felvilágosodásának" egyik jelentős központja volt.[24] A reneszánsz és humanizmus századaiban újból előkerült, ill. feléledt ez a híresztelés a „három csalóról" és a 16. század közepétől fogva egyesek ismételten állították, hogy „az istentelen hazugság" „a három csalóról" nemcsak igaz, hanem hogy az ilyen című könyv nyomtatásban is megjelent volna.[25] A felvilágosodás korában egyre inkább keresték ezt az iratot, majd meg is jelentek egyes könyvek azzal az állítással, hogy az volna a sokat keresett mű, amelyet csak nagy titokban adtak beavatottaknak kézről kézre. Ilyen misztifikáció volt az eredetileg franciául több változatban is terjesztett, majd németül is *Spinoza II oder Subiroth Sopim* címmel, *Rom, bei der Wittwe Bona Spe, 5770* megjelöléssel

[22] Wittenberg, az ifjabb Melchior Lotther nyomdája, 1521. *EGyK* Lc 207. jelzetű csonka kolligátumában.

[23] *EGyK* Lc 207. jelzet alatt.

[24] Vö. Reuter, Hermann, *Geschichte der religiosen Aufklärung im Mittelalter*, II. (1877), 275.

[25] Vö. Gericke, Wolfgang, *Die Wahrheit über das Buch von den Drei Betrügern.* in *Theologische Versuch IV* című J. Rogge és G. Schille által szerkesztett gyűjteményes kötetben, 1972. (Berlin), 89–114.

megjelent könyv is.[26] Ennek ismeretlen kiadója hosszas, szinte kalandos történetet mesél el arról, hogyan jutott állítólag egy frankfurti könyvkereskedőnél a könyv kéziratához, amelyet németre fordítva ad ki.

Időközben azonban az iratnak egy valódi kézirata mégis előkerült. 1716 januárjában elárverezték az 1712-ben elhalt Johann Friedrich volt greifswaldi professzor majd főszuperintendens 18.000 kötetes könyvtárát. Az árverési könyvjegyzékben meglepetésszerűen feltűnt egy *De Imposturis Religionum* című kézirat, amelyhez azt a megjegyzést fűzték, hogy ez azonos a hírhedt és sokat keresett *De tribus impostoribus* című irattal. A kéziratot a magyar történelemből is jól ismert Savoyai Jenő herceg vásárolta meg, még pedig annak csekély terjedelméhez (kvart alakban 11 lap!) képest igen tekintélyes áron: 80 birodalmi tallérért.[27]

Mielőbb azonban a kézirat új tulajdonosához került volna, sikerült róla egyeseknek másolatot készíteni. Valószínűleg ilyen másolatok alapján készült – kéz alatt és nagyon alacsony példányszámban – két nyomtatott kiadás. Az egyik kiadás címe: *Zwey seltene Antisupernaturalistische Manuscripte eines Genannten und eines Ungenannten. Pendants zu den Wolfenbüttelischen Fragmenten. Berlin. 1792.*[28] De ezt a kiadást is elkobozták. Valójában nem is Berlinben, hanem Giessenben jelent meg és a lefoglalt példányokat Darmstadtba szállították. Kéz alatt mégis sikerült egyes érdeklődőknek néhány példányt megszerezni belőle. Ma igen ritka könyv. Gericke, aki mint említettük,[29] legutóbb igyekezett felderíteni a könyv történetét, e kiadásnak három példányáról tud, belőlük azonban kettő lappang és csak egynek a holléte ismeretes. Lehet természetesen, hogy valahol még lappang egy-két példány. Mindenesetre jelenleg a soproni a második hozzáférhető példány.

A *De tribus impostoribus* különleges kritikai problémáival nem foglalkozhatunk.[30] Csak annyit kell az elmondottakhoz hozzátenni, hogy az irat valószínűleg a 16. század közepén, talán Olaszországban keletkezett. Bizonyára csak igen nagy titokban, kézről kézre adták tovább egyes „megbízható", a vallás filozófiai problémái iránt érdeklődő „ateista", illete materialista gondolkodású egyedeknek. A 17. század közepén ki is nyomták, de könyvárusi forgalomba nem került, mai szóval: „magánnyomtatvány" volt. Amikor azután a felvilágosult gondolkodás hatása alatt megjelenhetett és tartalma ismertté vált, úgy járt, mint sok más szenzáció. Egyszerre megszürkült, gondolatmenete a közben elterjedt felvilágosodás és deizmus hatására elavult. Csak a valláskritikával foglalkozó tudósok számára volt érdekes, a szélesebb olvasórétegekben nem terjedt el. Ennek ellenére ez a kis könyvecske

[26] „Subiroth Sopim" fordítva olvasandó: „Impostoribus" és így utal az állítólagos tartalomra. – A könyv Berlinben, 1787-ben jelent meg. Vö. Benrath, *De tribus impostoribus* (*Realenc. f. Prot. Theol. u. Kirche*, 3. kiad. IX. 73.) – A *BGK*-ban D 512. jelzet alatt.

[27] Ma ez a kézirat a bécsi Nationalbibliothek tulajdona. Vö. Gericke, *i. m.* 89.

[28] A *BGK*-ban D 518. jelzet alatt. – Az un. „wolfenbütteli töredékeket", melyeket az 1768-ban Hamburgban elhalt H. S. Reimarus szerzett, a híres német költő J. E. Lessing adta ki. Közülök az egyik, mely Jézus történetét és a kereszténység eredetét tárgyalta, széleskörű tudományos vitát indított el. Ez a *Vom Zwecke Jesu und seiner Jünger* című irat is megvan – mint a fentiek – az *EGyK*-ban Lb 731. jelzet alatt.

[29] Gericke, *i. m.* 93.

[30] Gericke, *i. m.* 93. skk.

nemcsak a könyvek történetének, hanem az ateista-materialista gondolkodásnak is különlegesen érdekes emlékei közé tartozik.

Befejezésül hadd említsük meg, hogy mindkét könyv (a *Spinoza 11* és a *Zwey seltene Antisupernaturalistische Manuscripte*) az 1838. október 26-án meghalt Torkos Sámuel, Sopron vármegyei „generalis perceptor" (főpénztáros, illetve vagyonkezelő) hagyatékából került az akkor már az Evangélikus Lyceumban elhelyezett EGyK birtokába. Torkos Sámuel Torkos József soproni evangélikus lelkész fia volt, a liceum elvégzése után valószínűleg Halleban tanult és bizonyára onnét hozta haza nemcsak felvilágosult gondolkodását, hanem ezeket a fiatal korában keresett és egyes körökben magasra értékelt „titkosnak" számító könyveket is.[31] Így ezek a könyvek érdekes világosságot vetnek a 18. és 19. század fordulójának soproni szellemi életére.

[31] A 34. sz. jegyzetben említett *Vom Zwecke Jesu und seiner Jünger* ugyancsak Torkos hagyatékából származik.

PAJORIN KLÁRA

EGY ISMERETLEN HUNGARICUM
Johann Gast Convivales sermones című gyűjteménye

A breisachi születésű baseli humanista és teológus, Johann Gast (Johannes Gastius Brisacensis; 1490 körül – 1552. július 26.)[1] *Convivales sermones* című háromkötetes könyvében több olyan történet is olvasható, mely magyarországi eseményről vagy magyar személyről szól. A második kötet Konrad Humprecht frankfurti polgármesternek írt ajánlásában a szerző elárulja, hogy ő maga is járt Magyarországon: „Másvalaki ugyanis a syrakusai Sántító fiú festményt magasztalja, melynek szemlélőin látszott, hogy érzik a fiú fekélyének fájdalmát (hasonló festményt Magyarországon, Budán láttam, és ez élő színeivel az utolsó vacsorát olyan kifejezően rajzolta meg, hogy a kenyeret valódinak és a kelyhet valódinak mondtad volna)."[2]

Johann Gast 1525 tájt már a neves baseli nyomdász, Adam Petri házában lakott. Talán a paraszthábor eseményei miatt vagy vallási okokból hagyta el szülőhazáját, majd véglegesen letelepedett Baselban, ahol 1529-től haláláig a Szent Márton-templom diakónusaként működött.[3]

Oecolampadius és Erasmus városában vált Gast ismert teológussá és humanista íróvá. Oecolampadiusnak az egyik leghűbb tanítványa volt, és mestere halála után célul tűzte ki, hogy annak összes művét megjelenteti. E szándékát nem sikerült teljes egészében megvalósítania, de nyolc kötet, mely a baseli reformátor prédikációit és előadásait tartalmazza, Gast kiadásában napvilágot látott. Személyesen ismerhette a – mint ő nevezte – „szent emlékű"[4] Erasmust is, akinek később a leveleiből adott ki egy válogatást.[5]

[1] Hans Jürgen Riechen, *Johann Gast*, in *Neue deutsche Biographie*, 6. Bd., Berlin, 1964, 85; Paul Burckhardt, *Johannes Gast*, in *Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz*, 3. Bd., Neuenburg, 1926, 403; ID., *Die schriftstellerische Tätigkeit des Johannes Gast*, in *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 42. (1943), 139–192; *Das Tagebuch des Johannes Gast. Ein Beitrag zur schweizerischen Reformationesgeschichte*, bearb. von Paul Burckhardt, Basel, é. n. [1945], (Basler Chroniken 8), Einl. 13–110.

[2] „Nam alius picturam claudicantis pueri Syracusis, cuius ulceris dolorem etiam spectantes sentire (similem tabellam Budae in Ungaria conspexi, quae coenae dominicae descriptionem vivis coloribus ita expressam habebat, ut panem verum calicem verum dixisses) videbantur extollit." Ioannes Gastius, *Tomus secundus convivalium sermonum*, Basileae, 1548, Brylinger, [2r–v.] – A továbbiakban: *Conv. Serm.* II, 1548.

[3] Burckhardt, *Die schriftstellerische Tätigkeit*, i. m. 141–142; *Das Tagebuch* i. m. 54–55.

[4] Idézve: *Das Tagebuch* i. m. 83.

[5] Erasmus Roterodamus, *Epistolae familiares in tres centurias divisae*. Ed. Ioannes Gastius Brisacensis. Basileae, Bartholomaeus Westhemer, 1546.

Gast gazdagnak mondható oeuvre-jéből, mely túlnyomórészt protestáns teológusok műveinek kiadásából és fordításából áll,[6] egykor a legnagyobb sikert *Convivales sermones* című gyűjteménye aratta. Munkásságából ma már szinte csak naplója és *De anabaptismi exordio, erroribus etc.* (Basel, Robert Winter, 1544) című műve ismert; e két könyvét mint nélkülözhetetlenül fontos történeti forrásokat tartja számon a tudomány.

Baseli letelepedése előtt Gast Európa több helyén megfordult. Budán kívül járt Boroszlóban, feltehetően Bécsben is, és különböző német városokban. Tőle magától tudjuk, hogy hosszú ideig tartó külföldi vándorlásainak az utolsó állomáshelye volt Boroszló, és onnan hazatért rajnai szülővárosába.[7] Ezek szerint Boroszló előtt járt Budán, de ennek pontos idejét nem tudjuk, mivel a baseli letelepedése előtti időkből életrajzi adatai teljesen datálatlanok.

Magyarországon tartózkodásának időpontjáról, ill. tartalmáról Gast említett naplója sem ad útbaigazítást. Ez az értékes dokumentum, mely fontos ismereteket nyújt Basel mindennapjairól, az ott megfordult külföldiekről, az Egyetem tanárairól és jelentős teológusokról, a baseli reformációról és teológiai vitákról stb., töredékes állapotban maradt fenn, az ismert polihisztor, Johannes Tryphius (1551–1617) baseli diakónus válogatásában, másolatában és részleges átdolgozásában. Csak az 1531. 1545. 1546. 1548., 1551–1552. évekből tartalmaz feljegyzéseket, de bizonyítható, hogy az eredeti változat a jelenleginél teljesebb volt, és az 1531 előtti évek eseményeit is regisztrálta.[8] A ma ismert töredékben sem Gast magyarországi útjára vonatkozó utalást, sem konkrétan Magyarországról, magyar személyekről szóló adatokat nem találtam.

Gast életrajzának megírásához, így magyarországi útjának datálásához is érdemes volna alaposabban szemügyre venni levelezését. Kb. 370 levél maradt ránk, és ezek, néhány kivétellel, kiadatlanok. Gast zürichi, strassburgi, lipcsei és wittenbergi teológusokkal levelezett; magyar levelezőpartneréről nem tudunk. 212 levele Bullingernek, 141 pedig a strassburgi Konrad Hubertnek, Oecolampadius volt famulusának és Martin Bucer hívének szól. A levelezésben Gast hajdani magyarországi tartózkodásáról szóló visszaemlékezések, utalások is olvashatók.[9]

Gast életrajzírója feltételezte, hogy Gast Budán Simon Grynaeus tanítványa volt,[10] de erről nincs semmilyen adatunk. Gast neve 1531-ben szerepel a baseli egyetem anyakönyvében, ezt megelőzően nem tudjuk, milyen iskolákat látogatott. Írásaiban később a legsűrűbben és a legnagyobb elismeréssel volt tanáraként Grynaeust emlegette,[11] aki 1529-től a baseli egyetemen tanított. Biztosan csak

[6] 25 tételből álló műjegyzéket ld. Burckhardt, *Die schriftstellerische Tätigkeit* i. m. 147–152. – Ez a bibliográfia nem teljes, mert hiányzik belőle Erasmus leveleinek említett kiadása.

[7] *Margarita theologica* (Basel, 1544) című könyvének a camenzi Donatus Czolnernak szóló ajánlásából: „Nem hiszed, mennyire megindított engem szülővárosodnak a neve. Egykor, amikor Boroszlót, azt a szép és gazdag várost elhagytam, és hosszú vándorlás után a breisgaui Breisach am Rheinbe, szeretett szülőföldemre igyekeztem, néhány napot itt (Camenzban) töltöttem." (Németül idézi *Das Tagebuch* i. m. 52.)

[8] I. m. 13–14. – Ld. még: *Gasts Tagebuch.* Im Auszügen behandelt von Tryphius. Übers., hrsg. Buxtorf-Falkeisen, Basel, 1856.

[9] *Das Tagebuch*, i. m. 86–100.

[10] I. m. 52; Burckhardt, *Die schriftstellerische Tätigkeit*, i. m. 140.

[11] Uo.

azt állíthatjuk, hogy Baselban volt Grynaeus tanítványa, de lehetséges, hogy ismeretségük jóval korábbról datálódott. Grynaeus feltehetően 1521–1522-ben tanított Budán.[12] Úgy tűnik, Gast is az 1520-as évek első felében tartózkodott Magyarországon. *De anapatismi exordio* című könyve előszavában megemlíti, hogy Budán fogságba esett törökök tömeges lefejezésének is szemtanúja volt.[13] Ez a vérengzés ugyan nem datálható, de leginkább Nándorfehérvár eleste (1521) után történhetett, a török–magyar harcok felújulása idején, amikor a töröknek sikerült megsemmisítenie a külső magyar végvári rendszert. E harcok folyamán a magyarok is számos kisebb-nagyobb győzelmet arattak a török felett.[14]

Később, Baselban írt könyveiben Gast szívesen emlékezett meg Magyarországról. Az egyik művében pl. *Christiana puella quod Hungaria Christi fidem receperit, in causa fuit* címmel beszél el egy kis történetet, mely szerint Szent István azért keresztelkedett meg, mert Gizella, akibe a híre alapján és a képmását meglátva beleszeretett, csak ezzel a feltétellel ment hozzá feleségül.[15]

1533-tól haláláig Gast több mint 25 könyvet jelentetett meg Baselban. Legnépszerűbb, legolvasottabb munkájának, a *Convivales sermones*nak (Asztali beszédek) három kötetté formálása egy teljes évtizedig tartott. Először 1541-ben Ioannes Peregrinus Petroselanus álnéven jelentetett meg egy *Convivales sermones* című, vegyes tárgyú gyűjteményt, mely a nagy érdeklődésre való tekintettel 1542-ben és 1543-ban kissé átdolgozva és kibővítve újra napvilágot látott. 1548-ban Gast egy újabb gyűjteményt adott ki, a már meglevő könyv második köteteként, majd 1549-ben negyedszer is újranyomták az első kötetet. A harmadik kötet először 1551-ben látott napvilágot, a továbbiakban (1554, 1561, 1566) a *Sermones* már háromkötetes műként jelent meg. Valamennyi itt felsorolt nyomtatványa baseli műhely terméke. Olvasták a könyvet a 17. században is. Erről tanúskodik egy hely nélkül, valószínűleg Párizsban megjelent nyomtatvány, mely „ex latrinitate Ioannis Gastii Brisacensis etc." megjegyzéssel Gast egyik elbeszélésének francia fordítását tartalmazza, továbbá egy *Florilegium historicum* címmel indult anonim gyűjtemény, melynek a 2. és 3. kötete már a *Convivales sermones* címet viseli (Basel, 1686).[16] A nyomdai megjelenési adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy Gast könyve egykor eléggé népszerű olvasmány lehetett.

Ez a hajdani „sikerkönyv" nem tekinthető önálló írói teljesítménynek. Szerzője nem is törekedett eredetiségre, és ezt először megjelent gyűjteményének már a címével is kifejezte.[17] Erről nyilatkozik e kötet ajánlásában is: „régi és

[12] Borzsák István, *Simon Grynaeus – a Corvin-könyvtár őre?* in *Antik Tanulmányok*, 11 (1964), 264–268.

[13] *Das Tagebuch*, i. m. 52.

[14] Szakály Ferenc, *A mohácsi csata*, 2. kiad. Bp. 1977, (Sorsdöntő történelmi napok 2.) 19–21. Kubinyi András, *A szávaszentdemeter–nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez* in *Hadtörténelmi Közlemények*, XXV (1978), 194.

[15] Ioannes Gastius, *De virginitatis custodia, uxorum in viros pietate et perfidia, de scortationis scelere et eius poena, de moribus ac virtutibus variarum gentium libri quatuor*, Basileae, Robertus Winter, 1544, 41–42.

[16] *The National Union Catalog, Pre-1956 Imprints*, Vol. 192, London, 1972, 278–279.

[17] [Johann Gast], *Convivalium sermonum liber, meris iocis, ac salibus non impudicis, neque lascivis, sed utilibus et seriis refertus, nonnunquam etiam admiztae sunt iucundae, et verae em narrationes, eaque omnia ex variis cum veterum, tum recentium monumentis decerpta, per Ioannem Peregrinum Petroselanum*, etc.

újabb írók tréfáit és asztali beszédeit izzadozva egy könyvbe gyűjtöttem, és semmi szemérmetlent, semmi gyalázatost – ahogy ez többeknek szokásuk – nem válogattam bele, hanem csak csupa kegyes, ájtatos, helyeselhető dolgot, és semmi olyasmit, amitől a keresztyén vallás elborzadna."[18] (Az itt mondottak ellenére épp elég trágárságot, durvaságot is „összehordott" Gast a gyűjteményében, és ez is hozzájárulhatott könyve egykori sikeréhez.) Az első könyv elején Gast még gondosan felsorolja forrásként használt auktorait is, és ezek mind ókori klasszikusok vagy humanista szerzők. Az itt felsoroltakon kívül a további két kötetben Gast még más ókori és humanista szerzőkből, a Bibliából, az egyházatyákból és középkori történeti forrásokból is sűrűn merített. A másodkézből való történetek címe mellé többnyire odaírta rövidítve az auktorok nevét is. A második kötet első kiadásának előszavában saját, igaz történeteit hangsúlyozta, és arról írt, hogy ezek közé elegyített más szerzőktől származó történeteket.[19] Ez utóbiak száma éppen elég nagy még itt is, a harmadik könyvet pedig csaknem teljes egészében ezek teszik ki.

A *Convivales sermones* egymással össze nem függő, hosszabb-rövidebb történetek gyűjteménye. E történetek témái igen változóak. A mult és a szerző korának történelmi eseményeiről, kiváló személyek életéről, tetteiről és mondásairól, érdekes, sokszor hihetetlennek tűnő esetekről, a katolikus papok és a szerzetesek erkölcstelenségéről, elrettentő, kegyetlen tettekről, a német parasztháború borzalmairól stb. szólnak. Az a kisebb hányaduk, melyben a szerző kora megtörtént eseményeit vagy a saját élményét adja elő, sok esetben forrásértékű. A magyar tárgyú történetek egyben ízelítőt is nyújthatnak a könyv jellegéről.

A magyar őstörténetet a csodaszarvas-legenda, a hunok történelmét Aquileia meghódítása és Attila halála képviseli egy-egy rövid történettel, Jordanes és Prokopios alapján.[20] Nincs feltüntetve egy másik elbeszélésnek a származási helye, de nyilván olasz forrásból való, mert arról szól, hogy Johanna, akinek a húgát András, Nagy Lajos öccse elcsábította, jogosan állt bosszút férjén.[21] Számos szellemes történet, facetia olvasható a Sermonesben Zsigmond királyunkról,[22] melyeket Gast valószínűleg az őt megelőző facetia-gyűjteményekből vett át. Facetiáinak egyike már Poggio Bracciolininél is megtalálható.[23] Andrea Mocenigótól való a Frangepán Kristóf kegyetlen tette című történet. Frangepán úgy állt bosszút engedetlen parasztjain, hogy hízelgéssel, csellel lépre csalta őket, majd kétszázuk szemét kiszúratta, bőrüket lenyúzatta, falujukat pedig felégettette.[24]

Basileae, Westhemer, 1541.

[18] „...veterum ac recentiorum scriptorum iocos et convivales sermones in unum libellum non citra sudorem congessimus, nihil impudicum, aut turpe, quemadmodum plerisque soliti sunt, sed pia omnia, sancta, plausibilia, et nihil a Christianae professionis nomine abhorrens, decerpsimus." (*I. m.* [3r].)

[19] „...paucula ... ex diario domestico descripsi, quaeque negare potest nemo, quia verissima sint. Adhaec historias selectissimas, immiscere operae pretium duxi..." (*Conv. serm.* II. 1548, [3r].

[20] Ioannes Gastius, *Tomus primus [-tertius] Convivalium sermonum etc.* Basileae, 1554 (a továbbiakban: *Conv. serm. 1554*), II. 43–44, 240–242, 329.

[21] *I. m.* III. 100.

[22] *I. m.* I. 16, 65, 130, 227, 239–240, 272, 297. II. 18–19, 269–270.

[23] *I. m.* I. 272; Poggius Florentinus, *Faceciarum liber*, in ID., *Historiae convivales. Orationes etc.* Argentinae, per Ioannem Knoblouchum, 1511. IVv.

[24] *Conv. serm. 1554*, II. 340.

Nincs auktormegjelölése a *De monachi mutatione mirabili, 1516* című történetnek. A boroszlói székesegyház hajdani kántoráról szól, aki részegeskedés terén a városban mindenkit felülmúlt. Egy szép napon felvétette magát a Szűz Mária-kolostorba, ahol aztán szerzetesi fogadalmat tett. Ravasz apátja leszoktatta az ivásról oly módon, hogy az ő tudta nélkül mindennap fokozatosan csökkentette a söradagját, mígnem józan, jámbor barát lett belőle.[25]

A történet úgy hangzik, hogy akár személyes élményeken is alapulhatna. A cím melletti évszámnak végképp nincs jelentősége a leírt eset szempontjából. Elképzelhető volna, hogy ez az eredeti feljegyzés dátuma, illetve Gast egykori Boroszlóban tartózkodásának az időpontja. E mellett a következő tény szólna. A *Convivales sermones* második könyvének előszavában Gast elmondja, hogy művében teljesen igaz történetek is olvashatók, melyek az ő saját naplójából származnak. Biográfusa ebből kiindulva a *Convivales sermones* egyik történetét a szerző naplójának egyik feljegyzésével azonosította, és feltételezte, hogy a mű 1531 előtti évekkel datált történeteinek nagy része Gast egykori saját naplójából való.[26] Ugyanez a biográfus azonban kimutatta, hogy a Grynaeus csodálatos speyeri megszabadulásáról (1529) szóló elbeszélést Gast Melanchthontól vette át, az auktor feltüntetése nélkül,[27] és így nagyon kockázatosnak tűnik, hogy az egyes szám első személyében elbeszélt vagy a másfajta, 1531 előtti évekből datált történeteket minden további nélkül a szerző saját élményeire vonatkoztassuk. Történetünket Gast később is hallhatta Boroszlóban, vagy máshol, esetleg irodalmi forrásból is vehette.

Nincs auktormegjelölése a *De episcopo Ungariae* című elbeszélésnek sem, melynek alapja megtörtént esemény lehetett. Ez a magyar püspök börtönbe vetett egy jámbor papot, aki arról prédikált, hogy a Szentírás nem tiltja a húsevést. Néhány hét múlva előhozatta a foglyot, és kiszabta a büntetést. Kacsákat, tyúkokat, nyulakat aggattatott a papra, majd ellene uszította a kutyákat. A szerencsétlennek így kellett végigmennie a városon, üvöltő, acsarkodó, a róla lógó állatokat tépő kutyák falkájától kísérve. Sokan nézték szánalommal, de a gonoszak nevették. Néhány nap mulva a püspök megbetegedett, kitört rajta az őrület és meghalt. Christianus Schesaeus (1535 körül–1585) később egy-két mondattal bővebben, de Gasttal csaknem szó szerint egyezően mondja el ugyanezt a történetet Statileo János (†1542) erdélyi püspökről.[28]

Egy másik történet szerint, melynek címe mellett szintén nem találunk irodalmi forrásra való hivatkozást, II. Lajos király, mikor katonai segítséget akart küldeni Erdélybe, a főurak gyülekezetében panaszkodott szegénységéről, és elmondta, hogy pénz hiányában nem tudja az őt szorongató ellenséget feltartóztatni. Figyelmeztette az urakat, hogy ha nem gondolnak a kincstárra, és továbbra is felemésztik a királyi kincseket, elpusztul az egész ország. A királyt az udvari bolond oktatta

[25] *I. m.* III. 35–36.

[26] *Das Tagebuch*, i. m. 14.

[27] Burckhardt, *Die schriftstellerische Tätigkeit*, i. m. 188–189; *Conv. serm. 1554*, II. 158–161.

[28] *Conv. serm. 1554*, II. 11–12. – Vö. Christianus Schesaeus, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus Csonka, Bp., 1979. 349–350. – Csonka Ferencnek köszönöm, hogy a Schesaeusszal való szövegegyezésre felhívta a figyelmemet.

ki. Uram királyom – mondta –, hogy tönkre ne menj, vedd vissza a püspököktől és a nemesektől azokat a birtokokat és jövedelmeket, melyeket egykor, gyermek korodban, nagylelkűen és megfontolatlanul nekik adtál. Így majd gazdagabb leszel, és ellen tudsz állni az ellenségnek. Gazdagnak kell ugyanis lennie, és minden eshetőségre készpénzzel kell rendelkeznie annak, aki másokon uralkodik, őrzi az országot és védi a népet. Azoknak viszont nincs szükségük aranyra és ezüstre, akiknek dolguk az engedelmesség, és a védelmet a királytól várják. Lógó orral távoztak mindazok, akik a bolond szavát hallgatták.[29]

A legterjedelmesebb magyar történetét, mint jelzi, Gast Joachim Camerariustól vette át. Ez egy hosszú leírás a mohácsi csata előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről.[30] Kerek, egész elbeszélés, több olyan adattal, melyet csak innen ismerünk. Nem szerepel Camerarius *De rebus Turcicis commentarii duo* című posztumusz könyvében (Frankfurt, 1598), ahol Camerariustól egy másik Mohács-leírást olvashatunk,[31] melynél a mienk lényegesen bővebb, részletezőbb, továbbá több konkrét adatot is tartalmaz. Ez a Mohács-tudósítás csak Nicolaus Reusner 1603-ban megjelent gyűjteményéből ismert,[32] pedig valószínű, hogy már Gast közlése (1548)[33] előtt nyomtatásban napvilágot látott. Gast gyűjteménye mindenesetre azt bizonyítja, hogy ez a fontos Mohács-dokumentum már a 16. század közepén közkézen forgott, és a *Convivales sermones* népszerűségét tekintve, Nyugat-Európában a Mohácsról szóló ismeretek egyik legfőbb forrása lehetett.

A korabeli szájhagyományból meríthette Gast a török elleni védekezésről szóló történeteit. Ezek egyikét datálta (1542), és benne a Budán elfogott keresztény katonák halált megvető bátorságát örökítette meg. A lefegyverzett keresztények utolsó leheletükig szembeszálltak a lemészárlásukra kirendelt törökökkel, közülük hatvanat puszta kézzel megöltek. A törökök utóbb – írja Gast – nem győzték dicsérni a „német" katonák bátorságát.[34] Pest ostrománál egy Rubisthius nevű német katona áldozta az életét Móric szász választófejedelem megmentéséért.[35]

Hozzánk hasonlóan más nemzetek is kigyűjthetnék Gast művéből a róluk szóló történetek kisebb-nagyobb csokrát, és ezek összességükben is csak töredékét alkotnák a könyvnek. Gast ugyan főként történeti munkákból merített gyűjteménye összeállításánál, de a kiválogatott tartalmat antológiája egészének a célja, műfaja határozta meg.

Maguk a történetek műfajilag igen vegyesek, a vicctől, az anekdotától, a facetiától a humanista levélig vagy a rövidebb-hosszabb történelmi témájú elbeszélésekig. A „tréfák" túlnyomórészt a facetia műfajába tartoznak. Ebből kiindulva K. Vollert Gast művét egyenesen a facetia-gyűjtemények vonulatába állította bele, és arra hivatkozva, hogy a benne lévő facetiák többnyire nem eredetiek, azonkí-

[29] *I. m.* III. 42–43.

[30] *I. m.* II. 101–107.

[31] Ioachimus Camerarius, *De rebus Turcicis commentarii duo* Francofurdi, Andras Wechel, 1598, 72. Ennek a forrása valószínűleg Paolo Giovo (Waczulik Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma a 16. században.* Bp. 1937, Történelmi tanulmányok 1., 69).

[32] Waczulik, *i. m.* 69.

[33] *Conv. serm. 1548* II. 102–107.

[34] *Conv. serm. 1554*, III. 97. – Itt a dátum, sajtóhibával 1524.

[35] *I. m.* I. 189–190.

vül moralizáló, oktató, elbeszélő történetekkel is keverednek, a facetia műfaj elsatnyulását, kifáradását látta a Sermones-ben.[36] Gast gyűjteményén azonban nem helyes számon kérni a humanista facetia eredetiségét. Nemcsak azért, mert a szerző, mint láttuk, bevallottan sem törekedett önálló írói teljesítményre, hanem azért sem, mert műve, mint ez magyar történeteiből is érzékelhető, nem egyszerűen facetiagyűjtemény, sőt humoros történetei sem minden esetben facetiák.

Gast könyvének címe azonos Konrad Peutinger *Sermones convivales de mirandis Germaniae antiquitatibus* című művének (első kiadása Argentinae, Ioannes Prüs, 1506) műfajmegjelölésével, vagy a nála későbbi (1566) lutheri *Tischgespräche* címével. Gast ismert ókori asztali beszélgetéseket, ezek közül Plutarchos *Symposiakaját* (latinul *Quaestiones convivales*) és Macrobius *Saturnaliáját* idézi is saját művében.[37] *Sermones*e, mint már címe is jelzi, kapcsolatban áll az irodalmi symposionokkal, de műfajilag eltérő tőlük. Nem asztali beszélgetés (symposion, convivium), hanem asztali beszélgetésekre szánt tréfás és komoly történetek gyűjteménye, melyet egy hallatlanul sokat olvasott, humanista műveltségű tudós állított össze olvasmányaiból, és tarkított a saját korában megtörtént, másoktól hallott vagy saját maga által megélt események, kuriózumok elbeszélésével.

Történeteit Gast valódi ünnapi lakomákon, conviviumokon való publikálásra szánta. A második kötet első kiadásának ajánlásában gyűjteménye kettős célját fogalmazta meg. Egyrészt azoknak az embereknek kínál ókori és újabb példákat, ösztönzéseket és a veszélyek elkerülésére fegyvereket, akik szerencsésen akarnak forgolódni az „államban", a közéletben, „melynek okos emberekre és bölcsességszeretőkre (philosophus-okra) van szüksége".[38] „Ezenkívül – írja – itt anyagot nyújtunk a tiszteletre méltó asztali ünnepségek felvidítására, és olyan beszélgetéseket is kínálunk, amilyeneket a görögök, akik ilyeneket folytathattak a csemege feltálalásáig, élethasznosságúaknak mondtak."[39] A háromkötetes, kész gyűjtemény szerzői ajánlása szerint a könyv előző változatait szívesen fogadták az olvasók, részben ékes stílusa miatt, részben „a különféle, a mi viharos századunk képét tükröző történetek miatt, melyek helyt kaphatnak a tisztes conviviumokon."[40]

Az irodalmi symposion műfaj léte – az ókorié és a humanistáé egyaránt – a ténylegesen megrendezett asztali beszélgetések divatjával függ össze. A műfaj egyes alkotásaiban a szerzők kortársaiknak, ismert vagy híressé vált történeti személyeknek az asztali összejöveteleit örökítették meg a művészi megformálás eszközeivel.[41] Mint erre a görögök symposionjaira való fenti utalásából következtethetünk, Gastot elsősorban nem a híres görögök symposionjai foglalkoztatták, hanem

[36] Konrad Vollert, *Zur Geschichte der lateinischen Facetien-Sammlungen des XV. und XVI. Jahrhunderts.* Berlin, 1912. (Palaestra, 113), 101–110.

[37] *Conv. Serm 1554* I. 19.

[38] Vö. *Conv. serm. 1548*, II. [3r].

[39] „Praeterea subiicitur hic materia exhilarandi convivia honesta, offeruntur etiam sermones quos Graeci, *βιωφελεις* dicunt, qui donec secunda mensa invecta fuerit, seri poterunt." (*Conv. serm. 1548*, II. [3v].)

[40] „Et multi qui hactenus libellum evolverunt (nam quarto iam sub prelum revocatur) iucundissimo sane animo legerunt, cum ob variarum rerum historias, nostri turbulentissimi saeculi imaginem referentes, quae in conviviis honestis locum habere possunt..." (*Conv. serm. 1554*, I. 5.)

[41] Erről bővebben ld. *Bonfini Symposionja* c. cikkemet, ItK. 1981, 511–534; Reneszánsz-füzetek, 50.

inkább a mögöttük álló névteleneknek, a görög kultúra hordozóinak a symposionjai, melyekről nem maradt fenn részletes tájékoztatás. Úgy tűnik, hogy a saját korából sem elsősorban a tudósok, a hozzá hasonló humanisták érdekelték őt, hanem inkább a névtelen tömeg, és annak a conviviumaihoz állított össze tanító célzattal *gyakorlati példatárt*.

A *Convivales sermonest* Francesco Filelfo *Convivia Mediolanensia* (1443) című művétől egy évszázad, Ficino *Symposion*jától (1467) és Bonfiniétól (1485) évtizedek választják el. Az eltelt idő folyamán bővültek, kiegészültek és sokat változtak maguknak a humanistáknak a symposionokra vonatkozó ismeretei, igényei is. Gast gyűjteménye mellett erről tanúskodik Janus Cornariusnak 1546-ban Frankfurtban írt értekezése, a *Könyvecske a régi görögök és a mai németek asztali összejöveteleinek módjáról, szokásairól és beszédeiről, valamint a szerelem kiválóságáról, továbbá Platón és Xenophón különbözéséről.* Ez a tanulmány Janus Cornarius két másik munkájával, a Platón- és a Xenophón-*Symposion* latin fordításával együtt látott napvilágot 1548-ban – ugyanabban az évben, mint a *Convivales sermones* második kötetének első kiadása – Gast keresztkomájának, Oporinnak a nyomdájában.[42]

Janus Cornarius (Johann Haynpol, Hagenbut, 1500–1558) híres orvos és kiváló filológus volt. Latinra újrafordítva kiadta Platón összes művét (1561), és közzétette a teljes hippokratési corpust, melyet Erasmusszal és másokkal együtt ültetett át latinra. Hosszabb ideig élt Baselban, és ott Erasmus bizalmas barátai közé tartozott.[43]

Platón *Symposion*ját Ficino után fordította újra, Xenophónét pedig ő tolmácsolta először latinul. E két mű tökéletes ismerete késztette őt arra, hogy összehasonlítsa őket egymással (ez mindmáig kedvelt témája a klasszika-filológiának), és egybevesse kora német symposionjait a görögökéivel. Mint mondja: „Én pedig a mi embereinknek, a germánoknak a conviviumjairól fogok előadni egyet s mást, amelyek nem mindenben felelnek meg azok (ti. a görögök) symposionjainak, de mégis a tisztes szórakozás látványát nyújtják, és ennyiben megérdemlik azok, akiket a görögök barbároknak neveztek, hogy Görögország legbölcsebb embereivel összehasonlítsák őket."[44] A germánokat nemcsak az ókoriak hívták barbároknak, hanem Cornarius előtt egy fél évszázaddal, éppen symposionjaikat ábrázolva, Konrad Celtes is. A „germán" humanizmus atyja, aki sodalitasaiban német földön is meghonosította az Itáliában és Magyarországon már korábban divatossá vált humanista symposionokat, *De symposiis Germanorum* című epigrammájában a

[42] Ianus Cornarius, *De conviviorum veterum Graecorum, et hoc tempore Germanorum ritibus, moribus ac sermonibus, ite de Amoris praestantia, et de Platonis et Xenophontis dissensione, Libellus. Item Platonis ...Symposium, eodem Iano Cornario interprete, et Xenophontis ...Symposium, ab eodem Latine conscriptum.* Basileae, Ioannes Oporinus, 1548; a továbbiakban: Cornarius, *Libellus* . – Gast és Oporin kapcsolatáról: *Das Tagebuch*, i. m. 86; Burckhardt, *Die schriftstellerische Tätigkeit*, i. m. 145.

[43] Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, 1., Leipzig, 1750, 2101–2102; A. Hirsch, in *Allgemeine Deutsche Biographie* 4., Leipzig, 1876. 481; *Biographisches Lexikon der hervorrangenden Ärzte*, hrsg. August Hirsch, 2. Aufl., 3., Wien, 1931, 15–16.

[44] „Ego vero de nostrorum hominum, Germanorum inquam, conviviis quaedam producam, non ex omni parte illorum simposiis respondentia, sed tamen aliquam honestae exhilarationis speciem prae se ferentia, in quantum Barbari ab illis appellati, cum sapientissimis Graeciae hominibus comparari merentur." (Cornarius, *Libellus*, 12.)

bajorokat nevezte barbároknak („barbara turba"; „Bavara barbaricis terra referta viris"), mivel symposionjaikon szégyentelenül, fiúcskák és zsenge lánykák szemérmét sem respektálva, kizárólag obszcén témákról társalogtak.[45]

Cornarius összehasonlításában saját hofitársai a „legbölcsebb görögökkel", azaz Sókratésszel és barátaival szemben nem maradnak alul, sőt itt-ott felül is múlják őket. Könyvecskéjéből a németek symposionjairól nagyjából a következőket tudjuk meg. Ezeken különböző nagyságú poharakból többnyire sört isznak – legjobb a hamburgi –, mivel kevés a bor. Cornarius helyteleníti, hogy a platóni symposionról eltávolították a nőket. „Civilizáltabbaknak" tartja saját honfitársait, akik magukkal viszik társukat, és körbeviszik vagy mellette ülnek.[46] A német öszejöveteleken divatosak a játékok (kocka, kártya stb.), a koszorúzás, a hangszeres zene; énekelni nem szokás, csak Közép-Németországbaan, az ércbányák vidékén. A meghívottak száma nem meghatározott, ez az alkalomtól függ, de kerülik a magas létszámot. Elképzelhetetlen náluk az, ami Platón Symposionjában, hogy éjszaka közepén hangos, részeg társaság (Alkibiadés és kompániája) zavarja meg a békésen iddogálók és beszélgetők nyugalmát.[47]

Mindez bizony csak részben emlékeztet a görögök symposionjaira vagy az ókortól, azaz „saját" múltjuktól elbűvölt 15. századi olasz humanisták hasonló összejöveteleire. Az ezekről szóló ismereteinkkel ellentétes az is, amit Janus Cornarius a vendégek személyéről mond. Hangvételéből úgy tűnik, hogy ebben is saját honfitársainak ad igazat: „Ugyanis amit Martialis poéta írt: Kérditek, melyik a legjobb convivium? – és megválaszolt: Melyre táncsipos nem érkezik, ez nálunk csaknem erre változtatható: Melyre filozófus nem érkezik; melyre bölcs férfi nem érkezik. Gyűlöletes ugyanis poharazás közben a bölcsességet fitogtatni." [48] Ezt teszi – olvassuk – „a csodamód dölyfös mai filozófusfajta" (hodiernum philosophorum genus mire est superciliosum), mely a főhelyre tülekedi magát és mást nem hagy szóhoz jutni. Az ilyet nemigen engedik oda a német symposionokra, vagy ha igen, halkan kell társalognia, filozofálnia, hogy mások is megszólalhassanak. És őneki is tapsolnia kell mások beszédén, ha nem akarja, hogy az egész symposion kellemetlen hangulatúvá váljék.[49]

Vajon – kérdezhetjük némi nosztalgiával – milyen helyet juttattak volna ezeken a symposionokon a fontoskodó, tudálékos Eryximachosnak, a Platón-*Symposion* gyengéd iróniával megjelenített orvostudósának vagy a Bonfini-*Symposion* nagyszájú Galeotto Marziójának? A Cornariustól meglehetősen idealizált „germán" összejöveteleken nem sok helye juthatott a „komolyabb" humornak. Erre következtethetünk abból, amit Cornarius a német symposionbeszélgetésekről mond: „... ami az asz-

[45] Vö. Konrad Celtes, *Fünf Bücher Epigramme*, hrsg. Karl Hartfelder, Berlin, 1881, Ep. II/15, pp. 24–25.

[46] „Atque hac parte nostri etiam civiliores Platonicis illis sympotis videri debent." (Cornarius, *Libellus*, 34.)

[47] Vö. *i. m.* 29–42.

[48] „Nam quod Martialis poeta scripsit, / Quod optimum sit quaeritis convivium? / Et respondit, / In quod choruales non venit. / Hoc apud nos in hanc fere formam mutari potest, / In quod philosophus non venit. / In quod sapiens vir non venit. / Odiosum est enim, inter pocula sapientiam stentari conari." (*I. m.* 40.)

[49] Vö. *i. m.* 41.

tali beszélgetéseket (sermones convivales!) illeti, Germániánk nem szívesen ad helyt azoknak a súlyos és komoly platóniaknak, melyek azért a gúnyolódásoknak nincsenek híján, s nem fogadja szívesen azokat a xenophóniakat sem, melyek csipkelődésekből és csúfolódásokból vannak összeállítva. ... Nálunk a symposion-beszédek csaknem rögtönzöttek, azokról a dolgokról, melyek amint ott közöttük felmerülnek, alkalmat adnak a társalgásra, hacsak éppen nem hoz valaki valamilyen friss és új hírt az események jelenlegi állásáról, amit a szerencse változása eredményezett, vagy ez nem áll úgy, hogy valamely jövendő változásra enged következtetni."[50]

Mint látható, Xenophón és Platón *Symposion*jának a tanulmányozása és összehasonlítása Janus Cornarius figyelmét szülőföldje névtelen tömegére, a német népre irányította. Könyvecskéjében a „germánok" asztali ünnepségei, minden különbözésük ellenére is, egyenrangúak a görög symposionokkal. A német conviviumokhoz hasonlóan folytak és folynak, az ókortól máig az egyszerű, névtelen emberek italozással egybekötött kulturált összejövetelei, csak éppen Cornariusig senki sem szentelt nekik figyelmet, senki sem tartotta őket érdemesnek arra, hogy szót ejtsen róluk. Leírásukkal Cornarius hozzájárult ahhoz, hogy lemossa népéről a barbár jelzőt, melyet arra, a bajorok symposionjait bemutatva, nem is olyan nagyon rég még a saját honfitársa, Celtes alkalmazott.

Azok az összejövetelek, melyeken Johann Gast publikálni szánta *Convivales sermonesét*, leginkább a Janus Cornariustól leírt német conviviumokhoz lehettek hasonlók. A németek asztali összejöveteleivel állhattak közeli rokonságban azok a conviviumok, melyeken, *Sermonese* létrejötte idején, Gast is részt vett Baselban.

Gast naplójában többször is találkozunk a convivium szóval. A naplóíró olykor azt is feljegyezte, ha tudós barátai szűkebb társaságban hívták meg őt vendégségbe, de ezeket az összejöveteleket többnyire az ebéd vagy a vacsora szóval jelöli. A tőle conviviumnak nevezett fogalom lakomával egybekötött közéleti vagy intézményi esemény. 1546. január 6-án, Vízkereszt ünnepén Basel fő „politikusait" hívta meg conviviumra Johann Truchsess nemes, aki előző évben kapott polgárjogot a városban.[51] 1548. szeptember 4-én a baseli tanács rendezett conviviumot a Curia épületében. Ez az összejövetel egész napos lehetett, mert ebéddel és vacsorával is megvendégelték a résztvevőket. Jelen voltak a papok is, de a diakónusokat – tehát Gastot is – csak vacsorára hívták meg.[52] Ugyanebben az évben, október 11-én Johann Brenzet, a német reformátor teológust tisztelte meg convivium-rendezéssel a baseli egyetem. Ezen öt asztalt foglaltak el a vendégek.[53] Conviviumokkal ünnepelték az újévet a baseli céhek. 1552. január 1-e péntekre esett. Gast azt is feljegyezte, hogy a conviviumokon többen nem akartak húst enni, így árulva el magukról, hogy még a pápista babonához kötődnek.[54]

[50] „Sunt itaque apud nos sermones symposiorum fere extemporales, de his rebus quae simul ut inter ipsos praesentes fiunt, ita colloquendi occasionem praebent, nisi fortassis quis aliquid novae ac recentis famae afferat, de praesenti rerum statu, fortunarum mutatione facta, aut sic se habente, ut mutatio aliqua futura credatur." (*I. m.* 40.)

[51] *Das Tagebuch*, i. m. 250.

[52] *I. m.* 352.

[53] *I. m.* 360.

[54] *I. m.* 410.

E baseli conviviumokról szóló adatok közelebbről megvilágítják a *Convivales sermones* – fenteb idézett – kettős célját is, mely szerint a szerző egyrészt a közéletben forgolódóknak, másrészt a conviviumok vendégeinek kívánt megfelelő, hasznos témákat, társalgási repertoárt összeállítani. Gast jól tudhatta, hogy ünnepélyes asztali összejöveteleiken milyen beszélgetésekkel szórakoznak, milyen témákat igényelnek a baseli papok, városi vezetők, polgárok és mesteremberek, valamint vendégeik, akik – mint Johann Brenz – külföldiek is lehettek, és műve összeállításakor valószínűleg ezeket az igényeket figyelembe is vette. Az ő történetei mellett nem unatkozhattak azok sem, akik nem rendelkeztek alapos műveltséggel. A *Sermonest* olvasva, hallgatva a humanista irodalmi műveltségből is csemegézhettek, és szép latin stílust is tanulhattak a műből.

Gast *Convivales sermonese* csak részben felel meg azoknak a tényeknek, illetve követelményeknek, amelyeket Janus Cornarius a német symposion-beszédek tematikájáról megörökített. Mint láttuk, a műben „tréfák" is olvashatók, melyek – ahogy már utaltam rá – sok esetben obszcénak. Így aligha tételezhető fel, hogy Cornarius idején „Germánia" földjén már teljes egészében kivesztek volna a barbár jelzőt kiérdemelt, Celtestől megörökített „symposionok".

„Mindenki azt hallgatja a legszívesebben, aki röviden, kellemes és tetszetős beszéddel tud szólni"[55] – írta Janus Cornarius a német symposionbeszédek kapcsán. Gast Convivales sermones-e elnyerte a szerző kortársainak tetszését. E történetek, köztük a magyar vonatkozásúak, számos kiadásuk révén sok olvasóhoz eljutottak, sőt lényegesen ismertebbek, népszerűbbek is lehettek, mint ahogy ezt nyomdai megjelenésük sejtetni engedi. Ha szerzőjük szándéka beteljesedett, és helyt kaptak az asztali beszélgetéseken, tudósabb emberek közvetítésével ismereteket nyújthattak a magyarokról a latinul nem értő, esetleg írni-olvasni sem tudó rétegeknek is.

[55] „De qua re etiam libentissime ab omnibus auditur, qui et paucis, et facundo ac iucundo sermone transigere possit." (Cornarius, *Libellus*, 40.)

FEHÉR MÁTYÁS

MÁTYÁS KIRÁLY BUDAI EGYETEME KASSÁN (1526–1553)[1]

I. A budai egyetem alapítása és menekülése

Fenn Budán, a Halászbástyán, a Julián barát szobra tövében egy régi, középkori csonkatorony mered az égnek. A XIII. században épült Szent Miklós Domonkos-rendi kolostor tornya ez.[2] Ez a kolostor adott szállást Mátyás király budai egyetemének, amelynek emléktábláját a figyelmes szemlélő az Illetmény Hivatal várbeli részén ma is olvashatja.

Petrus Niger 1481-ben, Velencében megjelent *Clypeus Thomistarum* című művének előszavából tudjuk, hogy a humanista műveltséget annyira kedvelő, nagyvonalú uralkodó Budán *Universale Gymnasiumot,* vagyis egyetemet állított fel, ahol nemcsak bölcselet, hanem teológiát és szentírástudományt is tanítottak a hét szabad művészeten kívül. A nagy király az egyetem első régenséül Zárai Antal dominikánus szerezetes, Beatrix királyné gyóntatójának tanácsára az ugyancsak dominikánus Niger Pétert hívta meg Würzburgból.[3]

A magyar domonkosok tartományfőnökének hozzájárulásával a Szent Miklós kolostor adott szállást hatalmas épületében az új egyetemnek, ahol már előbb is volt kisebb rangú szerzetesi iskola.[4] A régens és a tanárok magától a királytól kaptak évi 200 arany forintot.[5] Az egyetem virágzott, mert a nagy uralkodó országos gondjai mellett kedvenceként dédelgette.

Az utódok alatt azonban már veszített fényéből a humanista szellem fényes központja. II. Ulászló még úgy-ahogy törődött az egyetemmel, de már II. Lajos a politikai zavarok közepette meglehetősen elhanyagolta.

[1] Fehér Mátyásnak e dolgozatát, melyet 1944-ben *Székfoglaló értekezés*ként írt, Bálint Sándor ajándékozta a JATE Központi Könyvtárának, ahol ma az MS 999. jelzeten őrzik. Nem tudjuk azonban, hogy a szerzőnek milyen társaság tagjai sorába lépése alkalmával íródott; nincs arról sem tudomásunk, hogy valaha megjelent volna. Függetlenül attól, hogy egy a XVI. század első felében működött kassai egyetem létezését nem tartjuk valószínűnek, a tanulmányt adatgazdagsága, s főleg a jegyzetekben említett levéltári iratok (melyek hollétéről nincs információnk) érdekessége miatt látjuk úgy, hogy hasznos lehet, ha a szakma megismerkedik vele. – Szerk.

[2] Németh Lajos, *A Domonkosi rendek Szent Miklósról nevezett temploma és zárdája a budai várban.* in *Credo* 1931. 3.

[3] Ábel Jenő, *Egyetemeink a középkorban.* Bp., 1881. 44.

[4] Harsányi András, *A Domonkos-rend Magyarországon a reformáció előtt.* Debrecen, 1938. 152.

[5] Ábel *i. m.* 41.

A mohácsi csatavesztés után szinte egy csapásra kiürült Buda vára.

Ekkor menekült el az egyetem is. Utolsó adatunk II. Lajos és Mátyás egyetemének kapcsolatáról 1526. április 30-áról, amikor két szegény sorsú hallgatónak hat forintot utaltatott ki a király,[6] 1526. szeptember 8-án már az egyetem tanára és hallgatói eltűntek Budáról, mert Farkas pozsonyi őrkanonok azt írja Balbi Jeromosnak, hogy a városban alig száz ember lézeng, míg a szultán szeptember 14-én Kelenföldön tábort ütve felgyújtotta a várost, bár magát a várat egyelőre megkímélte.[7]

S ahogy elhallgatnak a budai adatok, úgy kezdenek szerepelni Kassán az egyetem régensei, tanárai és hallgatói. S hogy a híres egyetem éppen Kassára jött, annak a békésebb és biztonságosabb fekvésén kívül más oka is van: a kassai dominikánus kolostor volt Buda mellett a humanista, olasz hatásokat mutató szellemi központ, ahol a menekülő intézmény nemcsak szállásra, hanem igazi otthonra is találhatott, hiszen ennek a kolostornak már akkoriban nagyon tudományos, európai színvonalú múltja volt. Ez a szellemi központ évtizedek során át csak erősödött és az összekötő kapocs szerepét töltötte be Krakkó és Buda között. Ezeket a kapcsolatokat a legnagyobb hatékonysággal a kassai dominikánusok képviselték, akik már II. Endre uralkodásának végén letelepedtek a városban. Sok irányú tevékenységük közül éppen a tudományok és művészetek ápolása, valamint a lelkipásztori teendők ellátása töltötte ki hivatásukat. A rend századok folyamán nagy tekintélynek örvendett a városban, bár egész lelkiségük olasz beállítottságú volt a polgárság germánizű kultúrájával szemben. Nemcsak azért tarották fenn szoros kapcsolatokat a humanista kultúra bölcsőjével, Itáliával, mert a legtöbb központi irányítást innét kapták, hanem azért is, mert már a rendalapító, Szent Domonkos is az olasz lelkiség képviselője volt. Maga Szent Domonkos rendje pedig a XV. században egyháziassága és kiforrott skolasztikus szelleme megőrzése mellett egészen átitatódott a klasszikus műveltséget árasztó humanista gondolatvilággal. Ez a század, amely Mátyás nagy szellemét egyetemalapításra ösztökélte Budán, adta Olaszországban firenzei Szent Antonint és Savonarolát, akik a humanizmus pogány szelleméből kiemelték a keresztény értékeket és új központtal, a firenzei San Marco kolostorral egy új szellemi áramlatnak teremtettek tűzhelyet. Az itt járt kassai dominikánusok aztán magukba szívták a XV. század nagy rinascimentójának szellemiségét és áthozták Kassára.[8]

II. A kassai domonkosok tudományos működése

Hogy eléggé megértsük a budai egyetem és a kassai kolostor szellemi közösségének töretlen mivoltát, számot kell tartanunk az Itáliát járt magyar, de különösen kassai szerzeteseket.

A fennmaradt adatok szerint a XV. században feltűnően sok magyar dominikánus tanult olasz egyetemeken és a kolostorok közül a budai és a pécsi mel-

[6] Németh *i. m.* 8.

[7] Iványi Béla, *Buda és Pest sorsdöntő napjai.* Bp., 1941. 2.

[8] Fehér, Mathia, *I domenicani de Cassovia e l'Italia del quatrocento.* in *Corvina* 1943. 545–560, 589–609.

lett éppen Kassa adta a legtöbb szerzetest. A római generálisi levéltár megőrizte számunkra a magyar rendtartományra vonatkozó registerkönyveket, amelyekből megállapíthatjuk az itáliai egyetemek látogatottságát a kassai rendtagok részéről.[9]

Páduában tanult fráter Mártonfi Hieronimus,[10] mint a septem artes liberales tanulója 1536-ban. Kassai László testvérét[11] a magyar tartományfőnök bizalma küldötte 1467-ben Ferrarába, Kassai János frátert,[12] aki később értékes miniatori tevékenységet folytatott, s aki a rendalapító városában, Bolognában végezte iskoláit 1471-ben. Külön rendtartományi tanács küldte ki a firenzei Santa Maria Novella kolostorba teológiai tanulmányainak folytatására a kassai Péter fia Pétert[13] a szokásos kiváltságok engedélyezésével, amelyek ilyenkor a külföldi egyetemen tanuló szerzeteseknek kijártak. Ezt az engedélyt a rendfőnök Firenzében jóvá is hagyta 1476. április 30-án. Péter nagyon tehetséges szellem lehetett, mert még ugyanebben az esztendőben, egy hónap múlva, június 4-én a rendfőnök bizalma visszaküldi Kassára, hogy az itteni kolostor iskolájában tanárkodjék későbbi előléptetéséhez szükséges, előírásos gyakorlati tanítási idő megszerzésére.[14] Számon is tartották tehetségét olasz teológiai körökben és 1479-ben újból visszamegy Itáliába, de most már nem mint közönséges tanuló, hanem mint *Magister sacri palatii* szentírás magyarázatainak hallgatója a pápai udvarban, hogy elnyerje a legmagasabb biblikus képesítést.[15] Körülbelül ugyanebben az időben tanult Rómában Ignácfia Miklós[16] kassai szerzetes is, aki szintén a szentírástudomány nehéz ágát művelte. Rendfőnök engedélyét 1482. május 8-án kapta meg. Nagyon megkedveltette magát a pápai körökkel. Maga IV. Sixtus is személyesen ismerte és nagyrabecsülte a kiváló tudásáért és szentéletéért. A pápa bizalma 1483. október 28-án Magyarország főinquizitorává nevezte ki.[17] Többször ment még később is Olaszországba.

Egyed testvért[18] a kassai kolostor küldte ki Firenzébe, hogy az ottani kolostor lakójaként készüljön fel a hét szabad művészet elsajátítására. Taníttatási költségeit jóideig meg is kapta, de később, mikor igen hosszúra nyúlt a tanulmányi idő, nem bírtak utána fizetni, úgyhogy a rendfőnök engedélyt adott neki jószívű mecénások keresésére Itáliában. Talált is valakit: valószínűleg valamelyik firenzei nemesi család támogatta. Később azonban ez is megszünt, úgy, hogy kénytelen volt engedélyt kérni feletteseitől, hogy atyai örökségét pénzzé tehesse,[19] mert különben megakadt volna a tanulás.

---

[9] *Uo.* 548.

[10] *Archivim Episcopale*, Padova: „Ordinazioni".

[11] Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai.* Bp., 1941. 367.

[12] *Uo.* 53.

[13] *Római Dominikánus Rendi Központi Levéltár.* Series IV. fasc. 4. 111/a.

[14] *Uo.* 111/b.

[15] *Uo.* 170/a.

[16] *Uo.* Fasc. 6. 144/b.

[17] Theiner, Agoston, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia.* Romae, 1860. II. 847.

[18] Ld. 12. sz. jegyzet: Series IV. fasc. 9. 58/b.

[19] *Uo.* Fasc. 12. 86/b.

Kassai Tamás testvér[20] is Itáliában végezte tanulmányait, valószínűleg szintén Firenzében.

A XV. század utolsó évtizedeiben már nagyon sanyarú volt a magyar dominikánusok anyagi helyzete, de egész különösen elszegényedett Kassa is.[21] Ezt az elszegényedést legjobban az idegenben tanuló szerzetesek érezték meg. Így járt 1493-ban Tádé testvér is,[22] a kassai kolostor tagja, aki engedélyt kapott a rendfőnöktől, hogy hazatérhessen Magyarországra és itt alamizsnát gyűjtsön könyvek és más tanulmányaihoz szükséges dolgok beszerzésére.

1495-ben egy másik Kassai Péter[23] nevezetű dominikánus került Itáliába, de ő már nem Firenzében, hanem Perugiában kezdte tanulmányait. Három év multán már annyira előrehaladt a teológiában, hogy a rendfőnök engedélyt ad neki a tanításra, hogy a magisteri cím elnyeréséhez szükséges gyakorlati éveket megszerezze.[24] Három évig a páviai egyetemet is látogatta.[25]

Kassai Balázs frátert szintén a rendtartomány gyűlése küldte olasz földre, a sienai kolostorba 1495-ben.[26]

Miklósfia András 1470-ben került a cortonai konventbe, majd különféle olasz egyetemeken és a firenzei *Studium generalen* elhangzott előadásokat szorgalmasan jegyezte. Jegyzetei a Vatikáni könyvtárban vannak.[27]

De a kassai kolostornak és a budai egyetemnek legjellegzetesebb és leghíresebb egyénisége Csuda Miklós mester (Nicolaus de Mirabilibus) volt. Hamarosan itáliai tanulmányainak elvégzése után oly tekintélyre tett szert, hogy Firenzében az egyetem rektora lett.[28] Ezt a hivatalát több évig viselte. Szoros kapcsolatot tartott fenn kora tudós szellemeivel. Sok híres vitát rendezett a Medici-család palotájában nagy közönség előtt és olyan híres humanisták jelenlétében, mint Pico della Mirandola és Marsilio Ficinio.[29]

Marsilius Ficinus, a híres platonista bölcselő, aki szintén részt vett a Medici Lőrinc házában tarott vitatkozásban, 1489. szeptember 6-án Mátyás királyhoz intézett levelében bizonyítja, míly tiszteletben állot Nicolaus a firenzei humanisták előtt. Marsilius levele nagyra értékeli Miklós fráter személyét és tudását. De lássuk ezt a levelet teljes egészében, amely egy kassai szerzetes dicséretét zengi.

Eddig – úgymond Marsilius Ficinus – sohasem hittem, hogy egy és ugyanaz az ember egyszerre két helyen lehet, kivált két olyan helyen, amelyek egymástól nagyon távol esnek, most azonban nemcsak hiszem hogy lehet, hanem tudom is, hallom és látom. Tudom, hogy Miklósunk, a jeles teológus, nemrég Olaszországból Magyarországra költözött, azt hallom azonban, hogy ugyan ő szokása szerint Florenczben nyilvános iskolákban, a piacon, a templomokban beszél, előadásokat tart

[20] *Uo.* 158/a.
[21] *Kassai városi levéltár* „Stadpuch" 2473.
[22] Ld. 12. sz. jegyzet: Series IV. fasc. 10. 161/a.
[23] *Uo.* fasc. 11. 112/b.
[24] *Uo.* fasc. 12. J. 86/b.
[25] *Uo.*
[26] *Uo.* fasc. 11. 112/b.
[27] Veress *i. m.* 327.
[28] *Uo.*
[29] Ld. 7. sz. jegyzet: 550.

és vitatkozik. Látjuk, hogy koronázzák meg ugyancsak őt naponkint a bölcselők gyülekezeteiben. Nálatok él tehát már a ti Miklóstok, de ugyanazon idő alatt nálunk is él a mi Miklósunk, és oly hévvel beszél az iskolában, hogy csak úgy visszhangoznak a falak szavaitól. Titeket is rá fog szedni más tekintetben, ha nem óvlak. A színészek a színpadon el szokták rejteni saját személyüket más személyek alatt, Miklós ellenben a maga személye alatt rejt el egy másikat. Mikor tehát hallani fogjátok vitatkozásait, tudjátok meg, hogy Miklóst látjátok ugyan, de nem halljátok, mert inkább Aquinói Szent Tamást fogjátok hallani, a ki Miklós keblében él, száján át beszél. Amiértis Miklósban mintegy élő szoborban Aquinói Tamást tiszteljétek.[30]

1489 novemberében már Magyarországon volt a tudós fráter és Kassára költözött át. Az itteni kolostori iskolában tevékenykedett, emelte a város olasz műveltségét szentbeszédeivel és tanításaival. Aránylag rövid Kassai tartózkodását a rendfőnök Rómából kelt kinevező okirata szakította meg, amelyben Miklós mestert, a kassai kolostor tagját, a budai főiskola régensévé nevezte ki november 25-én.[31]

Az itt felsorolt kassai szerzetesek tehát bármelyik nemzetnek dicséretére váltak volna nagy tudásukkal.

III. A kassai dominikánus könyvtárpolitika

Az egyetemnek a tudós tanárokon kívül nélkülözhetetlenül fontos volt egy jó szakkönyvtár is, s ez a XVI. század elején még meglehetősen ritkaságszámba ment. A kassai kolostor azonban már egy századdal előbb európai hírű volt. Az eddigi kutatások már 38 eredeti kódexet tártak fel, mint a domonkos könyvtár tartozékait. A nagy könyvtárban előírás szerint láncra voltak verve a kötetek, hogy az olvasók el ne vihessék magukkal. Egész sor könyvmásolót, miniálót és könyvgyűjtőt ismerünk a kolostor múltjából, akik a könyvtárt gazdagították, mintha csak tudták volna, hogy egyszer nagy szükség lesz rá.

De vegyük sorra a legismertebb könyvgyűjtőket.

1494-ben fejezte be a kassai Jakab mester *Sermones Domiciales* című sorozatát,[32] amelyet az itteni kolostor iskolájában vázlatok gyanánt adott elő, vagy a Dómban tartott ciklusbeszédek alkalmával használt fel.

Kassai Jakab mestertől három szentbeszéd-gyűjtemény maradt reánk.

Sztropkói Lőrinc dominikánus szerzetes 1468-ban másolt le egy lerövidített kódexet,[33] valószínűleg Sienában. 1468-ban a kassai kolostor tanára volt.[34]

A kassai származású Craus Márton testvér Cartonában másolt,[35] de hogy melyik kódex köszönheti neki születését, nehéz megállapítani. Talán az 1469-ben befejezett Humbertus-féle regula-magyarázatok.[36] Márton fráter egyébként

[30] *Uo.* 556. Editio Henricpetrina. Basilea. 902.
[31] Ld. 12. sz. jegyzet: Series IV. fasc. 12. 158/a.
[32] *Kassai Püspökségi könyvtár* M. S. 8.
[33] Varjú Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány könyvtár.* in *Magyar Könyvszemle* 1901. 1.
[34] Ld. 12. sz. jegyzet: Series IV. fasc. 1. 243/a.
[35] *Uo.* 244/b.
[36] Varjú *i. m.* 36–37.

könyvminiálással is foglalkozott, mert a kassai könyvtár ősnyomtatvány-állományában két kötetről tudjuk,[37] hogy ő díszítette őket hozzáértő kézzel. Feltesszük, hogy könyvfestői tudását olasz földön sajátította el.

A legismertebb kódexmásoló a kassai kolostorból Magyarországi Miklósfia András volt, aki már 1454-ben másutt élt.[38] Két kódexet ismerünk, amelyek az ő nevét viselik: *De Historia Sacra eiusque myteriis libri septem additis Expositionibus in Evangelia* címmel az egyik és *De historia sacra eiusque partibus*[39] címmel a másik, amelyet Firenzében másolt. Szorgos munkája után 1474-ben Kassára helyezi vissza a rendfőnök az itteni kolostor lectoraként.[40]

A kolostor könyvtára és kódexmásolói híresek voltak országszerte, úgy hogy a nagy humanista király, Corvin Mátyás is tudott róluk és nagyra értékelte őket. A híres budai Corvin-könyvtár számára külön díjazott másolókkal Itáliában, különösen Velencében másoltatott értékesebb kéziratokat. A kiszemelt kódexmásolók között volt egy kassai fráter is Erdélyi Pál mester, aki a könyvmásolás tudományát ment elsajátítani Velencébe, bőségesen ellátva anyagi támogatással a király részéről. Itt azonban a fráter meghalt és elkallódott a pénz és minden más ingóság. A rendfőnök vizsgálatot rendelt el az ügyben és Miklósfia Imre zágrábi domonkost (Emericus Nicolai de Zagrabia) bízta meg az ügy lebonyolításával.[41]

A könyvminiálás és díszítés később szinte üzletszerűen folyt a kolostorban, úgy hogy a testvérek világiak könyvtárát is díszítették.

Az idegen könyvek miniálására azonban külön rendfőnöki engedély kellett abban az esetben, ha a miniátor munkája díját személyesen akarta felhasználni. Ezt az engedélyt kapta meg Szikszói János testvér, kassai szerzetes 1488-ban már egyéb kiváltságokkal együtt.[42] János testvér „Janusch dyack"-nak írta magát, mint az a kolostor tulajdonában lévő egyik ősnyomtatvány kolofonjából látható.[43]

A kódexmásolás és miniálás mellett még nagy tevékenység folyt a nyomtatványok gyors megszerzésére. Vannak Velencében megjelent könyvek, amelyek már a nyomtatással egyező évben a kolostor könyvtárának polcain álltak. Különösen Velencével állottak összeköttetésben. Leghíresebb és legbőkezűbb könyvgyűjtő Garai Domonkos, vagy másként Salamonfia Domonkos perjel volt az 1480-as években, mint a kolostor perjele.[44] A még meglévő ősnyomtatványok, sőt kéziratok közül harminchármat ő szerzett be a könyvtár számára.

Ilyen előzmények után már szinte természetesnek tarthatjuk, hogy a Budáról menekülni kényszerült egetem keresve sem találhatott volna jobb helyet a kassai kolostornál, nemcsak azért, mert ott is, itt is a dominikánusok adtak neki szállást, hanem a szellemi közösség és a tudományos légkör révén is. A tanárok jó része kassai származású volt, vagy legalább is már előbb működött Kassán, úgy hogy valóban

[37] in *Magyar Könyvszemle* 1881. 202–203.
[38] *Uo.*
[39] *Uo.* 12. sz. jegyzet: Series Iv. fasc. 6. 169/a.
[40] Ld. 12. sz. jegyzet: Series IV. fasc. 6. 169/a.
[41] *Uo.*
[42] *Uo.* fasc. 9. 155/b.
[43] Ld. 7. sz. jegyzet: 8. ősnyomtatvány.
[44] *Uo.* 11, 12, 14. stb. számú ősnyomtatványok.

csak hazajöttek Budáról, hogy minden nagyobb törés nélkül folytassák tudományos munkálkodásaikat, amelyekre az új helyen minden lehetőség megvolt.

IV. Az egyetem elhelyezése

Első látszatra nehézséget okoz a budai egyetem elhelyezésének problémája egy vidéki kolostorban, ahol a helyszűke miatt talán nem fejthettek ki az itteni tanárok a budaihoz méltó működést és nem fogadhattak fel annyi hallgatót, mint az eredeti székhelyükön.

Ez a nehézség azonban azonnal megoldódik, mihelyt a kassai dominikánus kolostor régi kiterjedését szemügyre vesszük. Denifle Henrik, aki 1880 táján a kassai kolostor tagja volt és később a Vatikán könyvtárosi tisztjét töltötte be, bécsi és római levéltárak alapján egybeállította a kassai kolostor történetének vázlatát és megállapította, hogy a kolostorban a középkorban 300 szerzetesnek volt lakóhelye, ahonnét az egész Felvidéket lelkipásztori gondozásban részesítették.[45] P. Deiflének szerencsés körülményei folytán módjában állt ezt a tényt eredeti okiratok alapján megállapítani.

A kolostor nagy kiterjedését bizonyítja az is, hogy a kassai Dómban dolgozó művészek egész sora a domonkosoknál kapott szállást és műtermet. Kemény Lajos szerint a kolostor mellett *valóságos művésztelep volt.* Itt dolgozott a bochninai származású Miklós felső 1474-ben, Mihály és Máté képírók, Mátyás kőfaragó és Petrus Polonius is.[46]

De van más bizonyíték is arra, hogy a hajdani dominikánus kolostor sokkal nagyobb volt, mint a mostani. Szabó Adorján kutatásai alapján tudjuk, hogy a bécsi magyar kamara is foglalkozott a régi kolostorral és a mellette álló templommal. A kassai császári katonaság élelmiszerraktárnak használta fel a kolostor egyik részét, míg a másikban a katonai pékműhelyt állították fel. De a legnagyobb részt a Mészáros-utcai fronton berendezett kórház foglalta le. Pedig ez az átalakítás már 1674-ben történt meg, amikor a régi kolostor legnagyobb része magánosok kezében volt, akik részekre választották szét a hajdani egységes épülettömböt.[47]

Még pontosabb részleteket tár fel a Kassára visszatérő dominikánusok próbálkodása 1698-ban, amikor a városi tanács akadékoskodását igyekeztek elhárítani. Egyik *replicájuk,* amely a régi kolostornak legalább a területét akarta visszaszerezni, a következőt mondja: *A Nemes Tanács nevében szóló úr megfeledkezik arról, hogy a még virágzásban lévő kolostor Kassán vendégül látta hajdani királyunkat Zápolyai Jánost egész udvarával együtt, aki a kolostorban lakott.*[48]

Zápolyai János kassai kapitánya Czeczey Lénárdot a kolostor kriptájában temették el, mint azt Tinódi Lantos Sebestyén megénekelte:

„Kassai kapitány az Czeczey vala,
Tizenöt esztendeig várost birta vala,

[45] *Dominikaner Ordensarchiv* Wien. Számozatlan kézirat.
[46] Kemény Lajos, in *Művészet* 1909. 253.
[47] *Kassai Városi Levéltár* Nro. 19 590.
[48] *Uo.* 19 591.

Ő esze, elméje bölcsességgel vala,
Nagy vig embör vala, minden szereti vala.

Az nagy monostorban őtet eltemették,
Csoda sokaságok őtet elkisérték ..."

Tehát Tinódi is *nagy*nak nevezi a kolostort.[49]

Még ugyanebben az évben felsőbb parancsra a városi tanács kényszerült a régi kolostor területén apró házikók és régi épületrészek összeírására és az itt lakó kassai polgároktól *memorialé*kat kért, hogy mikor telepedtek le és mennyiért jutottak a lakásokhoz. Ezek között a betelepedett kassai polgárok között találjuk Turóci Csizmadia Mártont, Csonka Mátyást és feleségét Morvai Kata asszonyt, néhai Debretzeni Istvánnak meghagyott özvegyét Lebenyei Pannát, Kapczár Tamást, Kőmives Jakabot és feleségét Braslai Annát, Vitéz Lakatos Jánost, Rácsádónét, Szviszt, másként Hornyák Jánost, Csizmadiafia Istvánt, Kapás Mártont, aki a sekrestyében lakott, a hullarablásért elítélt Fürer, másként Temető Mátyást, Galambosi Istvánt, Cziklés Pált, Tót Istvánt, Almási Andrást, Hertneki Jánost, Késcsináló Jánost, Péntek Mészáros Jánost és Süveges Deres Mártont. Ez a húsz betelepedő azonban még nem teljes szám, mert rajtuk kívül voltak olyanok is, akik nem voltak hajlandók memorialét adni arról, hogy hogyan jutottak a kolostorbeli házhoz.[50]

Jókora részt foglalt le magának Alvinci Péter, a kassai magyar prédikátor is, de később házrészét átengedte Erős György özvegyének. Erről a cseréről a kassai levéltár megőrizte a hivatalos jegyzőkönyvet:

Én Aba Uyvármegiébe Legiel falván lakozó Bay Kata asszony az nehay vitezleő Ereös Georginek meg maradott Eözvegie adom tudassara mindeneknek az kiknek illik ezen levelem rendiben: Hogy en bizionos tekintetekbeől az Cassai haz részemet melyet az Füzy Imréékkel való contractus level meg mutat mindenestől fogva, semmit abba meg nem tartva magamnak Czerébe Alvinczi Péter Pap Uramnak, mostan Cassay Magiar Predikatornak az klastrombély hazaért, melly haz mellé adott eő kigielmének az Nemes és királyi város Cassa szokot eörviene szerint ... [51]

Ugyanebben az évben Gresszel Mészáros Jakabné *Cassán lakozó Keőmives Antal uramnak eöreök áron az Clastromban lévő házát* adta el.[52]

A felsorolt memoriálék és cserelevelek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a hajdani, középkori dominikánus kolostor sokkal nagyobb volt és a mai Szent Domonkos tértől a Pósta-utcáig terjedt a Mészáros-utcai fronton, innét a bástyáig húzódott és a várfalaktól csak egy szűk útrész választotta el.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy ha a nagy kiterjedésű kolostor nem is volt alkalmas olyan nagy számú hallgatóság befogadására, mint a budai Szent Miklós zárda, de a Kassára menekült tanárok és hallgatóság kényelmes otthonra találhattak benne. Bizonyára történtek kisebb-nagyobb belső átépítések is, hogy

[49] Wick Béla, *Kassa története és műemlékei.* Kassa, 1941. 59.
[50] Ld. 46. sz. jegyzet: Nro. 19 590.
[51] *Uo.* Jegyzőkönyv. 3. 1618. szeptember 12.
[52] *Uo.* Március 19.

az előadások zavartalan lefolyását biztosítsák. Mindenek előtt egy nagyszabású teremnek kellett a kolostorban lennie, ahol az ünnepélyes vitatkozásokat az egész tanári kar és hallgatóság előtt lefolytatták, amire a később említendő disputa jelzés is utal: *loco consveto*, a szokott helyen.

Előadótermekül valószínűleg a kassai művésztelep műtermeit használták fel, míg a tanárok és hallgatók lakása a kolostori közösségben volt.

V. Az egyetem tanári kara

A Domonkos-rend erősen központi irányítás alatt élt, úgy, hogy a Rómában székelő Rendfőnök vagy az általános rendi káptalan határozatai a legkisebb kolostorokba is eljutottak a rendszerint nyelvterületekkel egybeeső tartományok főnökeinek az útján. S mivel a prédikátorok rendje kezdettől fogva nagy fontosságot tulajdonított a bölcseleti és teológiai tanulmányoknak, a studium terén nagyon alaposan körülírták a tanárok és tanulók teendőit.[53]

Ezekből a rendelkezésekből pontosan vissza tudjuk állítani a kassai kolostor tudományos életét a tanulmányokat illetőleg. A Rendben szokásos összes tisztségek ismerősek az egyes fráterekről részben a rendfőnök register könyveiből, részben a máig együtt maradt kassai kolostori könyvtár és levéltár adataiból.

A tanári kart általában *officiales* gyűjtőnévvel nevezték. Vezetőjük a régens volt, aki tanulmányait külföldi egyetemen végezte és magisteri fokozatot szerzett. Ilyen régensi tisztet betöltő frátert a kassai kolostorban néget ismerünk: Erdélyi Gergelyt,[54] Erdélyi Jakabot,[55] Uberti Jakabot[56] és Leopoldi Jánost[57] fráterekét. Nekik volt alávetve minden tanár és az összes tanulók, ami a tanulmányokat illette. Ők vezették az ünnepélyes disputákat, felterjesztésükre küldte a tartományfőnök vagy a káptalan külföldi egyetemekre a tehetségesebb hallgatókat. nagyon sok kiváltságuk volt, amelyek alapján mentesültek az éjjeli zsolozsma alól, leveleiket nem cenzúrázták a kolostori előljárók és magisteri jelvényeket, gyűrűt és kalapot viselhettek.[58]

A régens mellett fontos szerepük volt a baccalariusoknak, vagyis borostyánosoknak, akik a lectori, vagyis előadói tisztet töltötték be. Őket az általános rendi nagykáptalan vagy maga a rendfőnök nevezte ki. Legalsó fokon Lombardiai Péter négy szentenciás könyvét kellett magyarázniok. Hetenként legalább négy előadást tartottak, hogy kiváltságaikat élvezhessék. Különben kétféle baccalariust szoktak megkülönböztetni: az egyik a már említett szentenciákat magyarázta legalább egy esztendőn keresztül, a másik a szentírást fejtegette egy esztendő keretén belül. Az

[53] Vincentius Fontana, *Constitutiones Capitulorum Generalium Ordinis praedicatorum.* Romae, 1654. I. pars. 350.

[54] Fehér Mátyás, *Cathalogus Bibliothecae Cassoviensis O. P.* 58. számú ősnyomtatvány és *Kassa Városi Levéltár* Nro. 1529–73.

[55] Fehér *i. m.* 59.sz. ősnyomtatvány.

[56] *Uo.* 3.sz. kódex bejegyzése.

[57] *Uo.* 6.sz. ősnyomtatvány.

[58] Fontana *i. m.* 390.

első ilyen előadói év után aztán rendszerint leváltották őket és a filozófia vagy teológia valamelyik részét adták elő.[59] A kassai borostyános lectorok közül többnek a neve és működése ismeretes. Smisner János nürnbergi fráter már 1493-ban az itteni kisebb iskolában működött.[60] 1526 után Kassai Tádé,[61] Péterfia Péter[62] és Egyed[63] fráterek szerepeltek mint lectorok. Egyed fráter még 1553-ban is szerepel a studiumban. A harmadik tiszt a tanárok között már nem szigorúan magára a tanulmányi életre vonatkozott, hanem összekötő szerepet töltött be a hallgatóság és a külvilág között. Ő intézte az anyagi ügyeket, könyvbeszerzéseket és a tanulók egészségi szükségleteiről gondoskodott. Ez a tiszt a magister studentium volt.[64] A kassai studiumban csak egy ilyen tisztű fráter nevét ismerjük: Bertalanét.[65]

VI. Az egyetem hallgatói

A Kassára menekült budai egyetem hallgatói közül 14 dominikánus szerezetes és 8 világi neve maradt fenn. A szerezetes hallgatók egyedül még nem bizonyítanának az egyetem Kassai működését, hiszen minden nagyobbszerű kolostorban volt kisebb-nagyobb studium, ahol a rendi életre készítették elő a hallgatókat. De a világi papság soraiból verbuválódott hallgatók már teljes bizonyosságot nyújtanak.

A hallgatók között volt olyan, aki még Budán kezdte tanulmányait és a tanárokkal együtt menekült Kassára, de volt olyan is, aki később lépett az egyetem kötelékébe.

A budai kezdők között Erdélyi Bence fráter neve szerepel.[66] S hogy nemcsak a bölcsészeti és hittudományi tanszék került át Kassára, azt éppen az ő írásából tudjuk. A kolostori könyvtárból ugyanis kölcsön kérte Párisi János mester filozófiai fejtegetéseit Aristoteles szövegéről. A kölcsönadott könyv még ma is a kassai kolostor birtokában van és magán viseli a könyvtári lánc nyomait. Így amennyiben Bence fráter használatra kölcsönkapta az 1481-ben kiadott ősnyomtatványt, le kellett szerelni a könyvtárpolc tartóláncáról. Bence fráter bejegyzése szerint: *Ez a könyv a kassai domonkos rendi testvérek konventjének a tulajdona és az említett konvent átengedte a kassai Erdélyi Benedeknek, a szabad művészetek ugyanazon kolostorban tanuló tagjának bizonytalan időre és az ő halála után a már említett kolostorhoz fog tartozni.*

A bejegyzés tehát minden kétségen kizáróan tanúsítja, hogy a kassai kolostorban a hét szabad művészetnek is volt tanszéke.

Hogy Erdélyi Bence Budán kezdte tanulmányait, egyik lapszéli jegyzetéből tudjuk, amely szerint a Duns Scotus szellemében írt tanításról Uberti Jakab mester

[59] *Uo.* 351.
[60] Ld. 12. sz. jegyzet: Ser. IV. fasc. 10. 162/a.
[61] *Kassa Városi Levéltár* Nro. 1527. 5.
[62] Fehér *i. m.* 33.sz. ősnyomtatvány bejegyzése.
[63] *Uo.* 351.
[64] Fontana *i. m.* 404.
[65] Fehér *i. m.* 33. sz. ősnyomtatvány bejegyzése.
[66] *Uo.* 27. sz. ősnyomtatvány bejegyzése.

véleményére támaszkodva helytelenítő értelemben nyilatkozik. A bejegyzés magyar fordítása így hangzik: *A doktor subtilisnek ezt a véleményét Uberti Jakab mester is elítélte, akit még Budán hallgattam a Szent Miklósban.* A *doktor subtilis* jelző Duns Scotusra vonatkozik, míg a Szent Miklós, ahol Erdélyi Bence fáter Ubertit hallgatta, a budai kolostor.

Erdélyi Bence különben nagyon kritikus szellem volt és az általa használt tankönyveket sűrű lapszéli jegyzetekkel látta el, amelyek részben szövegmagyarázatok, részben ellenvélemények.

Párisi János mester szövegmagyarázatai Aristoteleshez, vagyis az a könyv, amelyet Erdélyi Bence használatára bizonytalan időre kölcsönkapott a kolostori könyvtárból, még egy nevet visel, Kassai Egyed fráter nevét.[67] Ez a névbejegyzés latin nyelvű ugyan, de görög ABC betűivel írták. Egyed fráter egyébként tanulmányai végeztével továbbra is az egyetem szolgálatában maradt és az 1540-es évekből egész 1553-ig mint lector működött. [68]

Surányi Mihály fáter is Budán kezdte tanulmányait, de nem tudta mind a négy évet befejezni, mert közbejött a menekülés. Egyik könyvében, amelyet még ma is őriz a kolostor könyvtára, jambusokba szedett elégiáiban írta le Buda elvesztését. *Elegia in budam per fraudem Turcorum captam* – vagyis *A törökök csele által elfoglalt Budáról írt panaszének*[69] versének a címe. Mátyás Budáját siratja el benne és a tudomány, a humanista szellem eleven színeire borít gyászleplet. Emlegeti az egyetemet is és azzal a reménykedéssel zárja sorait, hogy még bizonyára viszontlátja majd és Buda újból a világ királynője lesz. A költemény 1541-ben íródott, tehát Buda elestének esztendejében, amikor az egyetem már régen Kassán volt.

Mihály fáter a jelek szerint megszakította tanulmányait, mert a két évig tartó egyetemi studium, amely Budán megszakadt, csak a harmincas évek végén folytatódott tovább. Egyházjogi tanulmányokat folytatott és nagyon sok ősnyomtatvány viseli a nevét ebből a tárgykörből.[70]

Szabó Márton (Michael Sartoris) fráter a gölnicbányai kolostorból került a kassai egyetemre,[71] ahol erkölcstant tanult. Reánk maradt kézirata ma a püspöki könyvtárt gazdagítja. Aquinói Szent Tamás *De modo confitendi* (a gyónás módjáról) írt kis könyvecskéjét másolta le kézikönyvül[72] és a firenzei Szent Antonin dominikánus érsek morális könyvei mind az ő nevét viselik a kolostor könyvtárában. Márton fráter 1539-ig volt Kassán és tanulmányai bevégeztével visszatért Gölnicbányára, az itteni dominikánus kolostorba.

Kolozsvárról is küldtek a rendi előljárók egy tanulót a Kassára menekített egyetemre: Kassai Márkot, aki 1529-ig volt itt, majd Segesvárra került perjelnek.[73]

A segesvári konvent tagjai közül, akik Kassán végezték egyetemi tanulmányaikat

---

[67] *Uo.*

[68] *Gyöngyösi Ferences Könyvtár* 50. sz. ősnyomtatvány.

[69] Fehér *i. m.* 26. sz. ősnyomtatvány első oldalán.

[70] *Uo.* 1, 29, 31. stb. ősnyomtatványok.

[71] *Kassai Dominikánus Levéltár,* számozatlan.

[72] Fehér Mátyás, *A kassai püspök könyvtár kódezei és ősnyomtatványai.* Kassa, 1943.

[73] Fabritius, *Zwei funde in der Ehemaligen dominikanenkirche zu Schässburg.* in *Vereins-Archiv* Neue Folge, 5. Bd. 1. Heft. 6.

Thobia Mihály és Kerkeni Ferenc[74] fráterek nevét ismerjük, akik 1529-ben már a szerpapságot is megkapták az egri püspöktől. Mihály fáter egyúttal a kolostor kántori tisztjét is viselte.[75]

Fehérvári Péter fáter valószínűség szerint a székesfehérvári kolostor szerzeteseként került Kassára, ahol a teológiát végezte és borostyánosi fokozatot nyert.[76] Később, a reformáció zűrzavaraiban visszakerült a városba és perjeli tisztet is viselt 1552-ben.[77]

Csak nevét ismerjük két sárospataki és két veszprémi hallgatónak. Sárospatakról Simon és István fráterek, Veszprémből Kelemen és Márton fráterek nevét jegyezte fel az egyik ősnyomtatvány margójára egy XVI. századi kézírás, mint *studentes Cassoviensis* (kassai tanulók) nevét.[78]

A világi papság sorából Dénesfia Márton, Rozsnyói későbbi plébánosa végezte tanulmányait a kassai menekült egyetemen. Legkedvesebb professzora Erdélyi Gergely lehetett, akinek később két nagy könyvet adományozott hálából, alamizsnaképpen. Annyira ragaszkodott régi tanárához, hogy halála után a domonkosok templomában kívánt temetkezni Gergely fáter lábai elé.[79]

A környékből Bárcai Márton hallgatta még az egyetemi előadásokat.[80] Megkülönböztetésül *venerabilis Dominus*nak nevezik ezeket a renden kívül álló hallgatókat, ami azt mutatja, hogy a papsághoz tartoztak.

Bokod Péter mester a vasvári káptalan kanonokja teológiát tanult és magisteri címet is szerzett. Ugyancsak a menekült egyetem hallgatói voltak Dominus Kahronczai, Dominus Johannes de tét, Dominus Joannes Szeles de Szőllős – aki később a győri székeskáptalan tagja lett és mint ilyen, a Rendnek nagy jótevője volt –, Dominus Simon, Dominus Ragóczy és Dominus Petrus, akikről a már fentebb említett ősnyomtatvány oldaljegyzete, mint kassai tanulókról bizonykodik.[81]

Ezzel természetesen nem merült ki még a kassai menekült egyetem hallgatóinak teljes névsora, hiszen csak töredékes bejegyzések maradtak. Talán egy későbbi kutatás során előkerülnek az egyetem register-könyvei, amelyek alapján teljes képet alkothatunk a hallgatóság összetételéről.

A hallgatóság anyagi ellátásáról, amennyiben szerzetesek voltak, a rendtartomány gondoskodott, de az egyes kolostorok is hozzájárultak a kiadások fedezéséhez. Nagy áldozat volt ez a XVI. század közepe táján, mert az egész rendtartomány meglehetősen elszegényedett és kifáradt a reformáció előretörésével. Maga Kassa városa is támogatta az egyetemet, amely a király részéről is élvezhetett kiváltságokat. Erre már előbb is láttunk példát II. Ulászló uralkodása idejéből, amikor a király éppen Abaúj megye jövedelméből 1495-ben két valószínűleg abauji szár-

[74] *Uo.* 26.

[75] *Kassai Felsőmagyarországi Rákóczi-Múzeum könyvtára* 353/33. Itt mondok köszönetet dr. Mihalik Sándor múzeumi igazgatónak jóságáért, hogy ezekre az értékes ősnyomtatványokra felhívta figyelmemet.

[76] *Gyöngyösi Ferences Könyvtár* 50. sz. ősnyomtatvány bejegyzése.

[77] *Országos Levéltár* Acta publica. 18/8.

[78] Ld. 53. sz. jegyzet: 33. sz. ősnyomtatvány.

[79] *Uo.* 58. sz.

[80] *Uo.* 33. sz.

[81] *Uo.*

mazású szerzetes részére 10 forintot utaltatott ki a két vég fehér posztóra szánt 1 forintnyi alamizsna mellett.[82] Valamilyen irányú lekötelezettség volt tehát a megye, város és az egyetem között, amely bizonyára még inkább erősödött, amikor Budáról Kassára került át a hallgatóság.

A világi hallgatók a kolostorban kaptak szállást és ellátást, amiért fizetniök kellett. Egy töredékes jegyzet szerint *Dominus Ragóczy persulvit debitum florenos 5 pro mense maio* (vagyis Ragóczy úr kifizette adósságát május hónapra.)[83] Az egyetemről kikerült papok később is támogatták a kolostort, valószínűleg fennmaradt tartozásaik kiegyenlítése fejében.

VII. Az egyetemi tanítás tárgyai és menete

A kassai kolostori kisebb iskolán a hét szabad művészetet is tanították. Teljes egészében természetesen csak a budai Mátyás-féle egyetem átköltözése után került erre sor, de még a XV. század végén a kassai származású szerzetesek számára grammaticát, logicát és musicát tanítottak a lectorok. A budai egyetemen egy 1505-ben kelt rendfőnöki határozat szerint csak teológiát és filozófiát taníthattak, grammaticát csak azok számára, akik a budai kolostor tagjaiként léptek a szerzetbe.[84]

A három tudományág elsajátítására tehát a kassai kolostornak kellett módot nyújtani, hogy fiatal szerzetesei felkészüljenek a magasabb tanulmányok elvégzésére. A grammaticai tanításnak kétségtelen nyoma a kassai kolostor egyik ősnyomtatványának táblájába beragasztott 32 oldalas kódextöredék, amelynek a címe a következő: *Grammatica est recte loquendi scientia.* Rengeteg sorközi és margójegyzettel van ellátva, sok javítás nyomát viseli magán,[85] amelyek különféle kezektől erednek és így valószínűnek kell tartanunk, hogy a hallgatóság kézikönyve, jegyzetgyűjteménye volt. Garai Domonkos, másként Salamonfia Domonkos, aki a kassai kolostor perjele volt az 1480-as években, Velencéből a kolostor kocsisával, Sándorral többek között egy nagy Grammaticát és hozatott a studium számára.[86] A rendi előírásokon kívül tehát ez a két adat is erősíti a feltevést, hogy Kassán már a XV. század második felében minden bizonnyal volt helyi studium, ahol a magasabb tanulmányokra való előkészítés folyt. Magától értetődőleg ez a grammaticai studium akkori s megmaradt, amikor a budai egyetem Kassára menekült, hiszen utána is voltak a kolostornak „filius nativusai", ahogy a kolostorbalépő szerzeteseket nevezték.

A logikára vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy átmenetnek tartották a grammatica és filozófia között és némileg vegyítették ismeretelméleti fejtegetésekkel is. Ilyen irányú jegyzetek is maradtak a kolostori könyvtárban, amelyek annyira kezdetlegesek, hogy minden bizonnyal a hallgatók jegyzetei voltak. Különben is fontos előtanulmány volt ez a tantárgy a későbbi teológiához, úgy hogy nem

[82] Némethy *i. m.* 7.
[83] Ld. 53. sz. jegyzetet: 33. sz. ősnyomtatvány.
[84] Harsányi, *i. m.* 153.
[85] 1. sz. ősnyomtatvány belső táblái.
[86] Fehér, Matthia, *i. m.* 609. 101. jegyzet.

hanyagolhatták el. A Mátyás-féle egyetem Kassára menekülése után Kassai Mihály fráter tanította a logikát, amint ez egyik jegyzetből kitűnik.[87] Bizonytalan, hogy a grammatikát vagy logikát tanította-e a XVI. század harmincas éveiben Coxo Bernát fáter, akiről az egyik jegyzet töredék így emlékezik meg: *Apud Cassovienses studentes Viro Doctissimo Fratri* ... (vagyis a kassai tanulóknál a legtudósabb férfinek és testvérnek)[88]

Nagy zenekultusza volt a kassai kolostori iskolának, ami arra vezethető vissza, hogy a *musica sacra* művészetének tudományosan is hódoltak a Budáról Kassára menekített egyetem hallgatói. 1529-ben a segesvári kolostorból két frátert küldtek felsőbb tanulmányai folytatására a kassai kolostorba Thobia Mihály és Kerkendi Ferenc diakonusokat, akik közül az első kántora is volt a kolostornak.[89] Meg kell említenünk, hogy a kassai kolostor könyvtára őrzi Magyarország legrégibb négyszólamra írt kottáit, amelyek egy 32 oldalas kódextöredék alakjában ősnyomtatványokba ragasztva maradtak meg és egy karácsonyi ének szövegét kísérik.[90] De nemcsak a polifón ének, hanem a gregorián is napirenden volt, hiszen ugyancsak a kolostori könyvtár kincsei között van a Szent Erzsébet himnuszok egyik legszebb változata, amelyet Kassán írtak és énekeltek, a kassai Dóm névadó patronájának tiszteletére.[91] Ezek szerint nyugodtan beszélhetünk fejlett zenei kultúráról.

Az egyetem azonban nem ezekre a kisebb tudományágakra vetette a fősúlyt, hanem a teológiára, filozófiára, erkölcstanra és egyházjogra. A Rend hivatásának megfelelően elsősorban hitszónokokat akart nevelni és azok a renden kívül álló hallgatók, akik a kolostorban tanultak, szintén papok sorából kerültek ki, mint a középkori egyetemek legtöbb hallgatója. Így ezeknél is a felsorolt tudományágakon volt a hangsúly.

A filozófiai és teológiai tudományágakat Aquinói Szent Tamás szellemében tanították és bár a humanista műveltség eléggé átszínezte éppen a kassai származású, Olaszországban tanult szerzetesek révén a magyar dominikánusok skolasztikáját, lényegében mindig a nagy Rendtestvér tanítása volt a mérvadó. Erre különben is rendeletet kaptak az összes nagyobb stúdiumok 1551-ben, ami nem azt jelenti, hogy a rendelet előtt talán más volt a gyakorlat, hanem csupán annyit, hogy még nyomatékosabban figyelmeztessék a tanárokat Aquinói nagy szellem jelentőségére.[92]

A rendeletet Kassán is betartották és ezek szerint a filozófiát és teológiát Szent Tamás nyomán magyarázták és pedig Petrus Hispanus kézikönyvének segítségével, míg a logikát Aristoteles szövege alapján Szent Tamás kommentárjaival. A teológián a Summa egyes articulusait kellett magyarázni teljes szövegükkel Capreolus vagy Thomas de Vio Caietanus bíboros dominikánus pápai legátus Summa magyarázatai alapján, amelyeket éppen Magyarországon jártában fejezett be.[93]

[87] 33. sz. ősnyomtatvány.
[88] *Uo.*
[89] Fabritius *i. m.* 26.
[90] 11–12. sz. ősnyomtatványok.
[91] 4. sz. kódex.
[92] Fontana *i. m.* 618.
[93] Harsányi, *i. m.* 136.

Az előírás tehát nem nagy teret hagyott az egyéni elgondolásoknak, sőt a hallgatóságot felmentette minden írási kötelezettség alól, amennyiben az egyes tanárok ilyennel próbálkoztak volna. A kolostori könyvtár könyvállománya azt mutatja, hogy a kassai kolostorban már jóval az 1551. évi rendelet megjelenése előtt teljesen szabályszerűen a rend szellemében folyt az előadás, mert a megmaradt és számontartott ősnyomtatvány-sorozat tervszerűen van összeválogatva, úgy, hogy egy teljes teológiai, filozófiai és kánonjogi szakkönyvtár benyomását kelti.

Talán csak annyiban tért el a tanítás iránya az általánostól, hogy több gondot fordítottak Duns Scotus munkálkodására. Ezért a ferences tanítás minden számottevő mestere is képviselve van a könyvtárban. Ez azonban a magyar és olasz szerzetesek évszázados tudományos vitatkozásainak az eredménye, mert a domonkos rend magától értetődően az Egyház által oly nagynak tartott szellemóriás örökségét, a tomizmust védte, míg a testvér koldulórend a ferencesek a maguk *doctos subtilisét,* Duns Scotust részesítették előnyben.

Ezek a szellemi harcok egyébként kitűnnek az ősnyomtatványok és kódexek széljegyzeteiből, ahol a két tudóst mindig szembeállítják egymással.

Az előadások menete egyébként a tanárok és hallgatók között meglehetős közvetlen kapcsolatokkal folyhatott le. Mint már említettük, a teológia és filozófia terén a hallgatók nem készíthettek jegyzeteket, mert így ki voltak téve annak a veszélynek, hogy valamit rosszul értenek meg és helytelenül írnak le, ami aztán később zavarokat okozhatott volna a fogalmak tisztázásánál. Az előadások menetét senki sem zavarhatta meg közbevetett kérdésekkel, hanem előadás után az egyetemi „quadransban" a kb. negyedórás szünetben tettek fel kérdéseket. Leopoldi János mesternek írásban nyújtották át a felmerült kételyeket és nehézségeket. Több kérdés maradt reánk, amelyeket a hallgatók írásban nyújtottak be neki.[94]

Rendkívül élénkítették az előadások menetét a tudományos vitatkozások, amelyeket a skolasztikus tanítási módszer klasszikus formákban, logikus következtetési menettel fejlesztett ki. Kétféle vitatkozást tartottak: a heti rendes vitákat, ahol a hallgatók szerepeltek és a Lombardus-féle négy szentenciás könyv magyarázásával négy részre osztott év minden egyes új évnegyed kezdetén az ünnepélyes vitát, amelyet nem a hallgatók, hanem maguk a tanárok folytattak a studiumon kívül álló tudósok és világiak bevonásával.[95] Az egyszerű disputákat hetenként háromszor tartották az egyik baccalaureus vezetésével. a támadó és védelmező szerepét felosztották egymás között és a vitatott tételt pontosan megszövegezve kiírták, hogy mindenki tudomást vehessen róla. Egy ilyen disputahirdetés máig megmaradt és szövegezése szerint Kassai Mihály védelmezte az ősanyag (materia prima) és lényegadó forma (forma substantialis) tehát a támadóul kijelölt, meg nem nevezett fráterek ellen.[96] A vitatkozás lefolyásának közelebbi körülményeiről csak annyit mond a hirdetés, hogy *a szokott helyen és időben* történt meg.[97]

[94] *Kassai Dominikánus rendi Levéltár,* levéltöredék.
[95] Fontana *i. m.* 134.
[96] *Kassai Dominikánus rendi Levéltár,* levéltöredék.
[97] *Uo.*

VIII. Az egyetem későbbi sorsa

A reformáció terjedése természetszerűleg nem nagyon kedvezett a szerzetesek vezette intézménynek. Már 1531 végén annyira a kolostor ellen fordult a közhangulat, hogy Ferdinánd király december 18-áról keltezett leiratában utasította Pemflinger Istvánt, a császári kamara szepesi kirendeltjét, hogy András esztergomi nagyprépostnak és Nagy Imre alnádornak utaljon ki utiköltséget, mert királyi megbízásból Kassára fognak jönni, hogy megakadályozzák a domonkosok és ferencesek kiűzését, akik a reformáció eszméinek térhódítása miatt veszedelemben forognak.[98] Sok nehézséggel küzdött az egyetem és a kolostor az általános elszegényedés miatt is, úgy, hogy a nemes város tanácsa kölcsönökkel igyekezett őket támogatni legalább is az épületek tatarozásában. 1526–29-ig több ízben is kaptak a domonkosok pénzbeli segítséget a várostól.[99]

De az igazi veszedelem csak 1553-ban következett be, amikor Feledy Euszták kapitány ellen a domonkosok templomában merényletet követtek el ismeretlen tettesek azzal, hogy a szentély ablakán át két ököl nagyságú követ hajítottak be feléje Fejérvári Péter tanár szentmiséje alatt. Ez és sok más ügy arra késztette Ferdinánd királyt, hogy vizsgálatot indítson és biztosítékul Desewfy Jánost és Tarnóczy Andrást küldje Kassára. A protestánsok vezető papja, Sommer János, akiben a merényleg értelmi szerzőjét vélték, Eperjesre menekült, mire a király biztosok súlyos szankciókkal sújtották a város evangélikus papságát.[100] Lippai János főbíró aztán bosszúból az egyik prédikáció után fegyvereseivel megrohanta a kolostort, feldúlta, templomi felszerelését összezúzta, a könyvtárt felgyújtotta és a szerzeteseket kihurcoltatta a városból.[101]

Nagy nehézségek árán sikerült elsimítani a támadás következményeit és a városi tanács súlyosan elítélte Lippai erőszakoskodását. A tanítás menete azonban a jelek szerint megszakadt, úgyhogy az 1556. évi nagy tűzvész már csak betetőzése volt a pusztulásnak.

Körmendi Gáspár, az akkori tartományfőnök, Zrínyinek, a szigetvári hősnek a lelkésze – miután túlélte a szigetvári ostromot – alkudozásba kezdett Némai Gáspárral, Komárom várának kapitányával, hogy a komáromi várban telepítse le a szerzetes tanárokat.[102] Egy ideig minden bizonnyal a Komárom várában éltek, de csakhamar Nagyszombatban találjuk őket. Kassa városa mégis támogatta az elmenekült szerzeteseket, akiknek híres könyvtárát a Dóm padlásán őrizte letétben, amig jogos tulajdonosaik újból visszatérnek.[103]

Nagyszombatban aztán lassan kihaltak a dominikánusok és közel másfélszázadnyi idő telt el, amíg Szent Domonkos fehérkámzsás fiai újra megjelentek Kassán ...

[98] *Oklevelek a magyarországi reformáció korából.* in *Történelmi Tár* 1881.
[99] *Kassa Városi Levéltár* Nro. 19 209. és 19 204.
[100] *Országos Levéltár* Acta publica, 18/8.
[101] *Leleszi Országos Hiteleshelyi Levéltár* 1552. protocollum.
[102] *Győri Káptalani Hiteleshelyi Levéltár* 1554. protoclium 234.
[103] *Kassai Városi Levéltár* 19 612.

VIZKELETY ANDRÁS

NÁDASDI BÁLINT OMNIÁRIUMA ÉS BESZÉDE A FEJEDELMI TISZTRŐL

A „lelőhely ismeretlen" (Verbleib unbekannt) felirattal megjelenő cikkeket szinte már rovatnak tekinthetjük az egyik tekintélyes germanisztikai folyóiratban (*Zeischrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*): az irodalomban már ismert, de azután eltűnt, majd ismét, váratlan helyen felbukkanó kéziratokról adnak hírt ezek a lapok.

Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. lat. 1220. jelzetű, 1975-ben megvásárolt kéziratát is már kétszer fenyegette a pusztulás, elkallódás veszélye. A tudományos érdeklődésű Blahó Vince ferences 1761-ben a gyöngyösi kolostorban akadt rá az – úgy látszik – elég rossz állapotban lévő kötetre, a kassai teológusokkal 1785-ben beköttette, tartalomjegyzékkel látta el és az előzéklap verzójára bejegyezte: *Hic liber reponendus est ad Archivum Provinciae, ne, uti jam periclitabatur, pereat.* Az elővigyázatosság jogos, de eredménytelen volt. Karácsonyi János az 1900-as évek elején még Gyöngyösön használta a kéziratot. 1930-ban azonban már az OSzK egy Lehoczky nevű fényképésztől 8 db. fotókópiát vásárolt a kódex néhány lapjáról, amely ekkor – a növedéknapló bejegyzése szerint – az aradi ferencesek birtokában volt (jelzete: Facs. I. 601). Az egyik kópia tanusága szerint a kéziratban ekkor még benne volt a Salvatorianus-provincia bélyegzője, amit azóta kivágtak. Alszeghy (ld. alább) 1935-ben már mint volt ferences tulajdonról beszél a kéziratról, akkori lelőhelyét azonban nem nevezi meg. Ekkor kezdődhetett el a kötet mindezideig tartó lappangása, amit az irodalomban Dömötör Tekla 1960-ban konstatált (ld. alább).

A kéziratot Nádasdi Bálint szalvatoriánus ferences *pro stipanda labili memoria* (2^r) 1551-ben kezdte el írni a párizsi egyetemen, ahová Báthori András küldte ki, akinek udvari papja volt. Nádasdi születésének és beöltözésének évét nem ismerjük. 1542-ben már Tasnádon, 1544-ben Nyírbátorban prédikált. Itt ismerkedett meg vele Báthori András szabolcsi főispán és országos főkapitány, aki 1546-ban udvarába rendelte. Párizsból való hazatérte után előbb Szakolcán – Báthoriné Thurzó Anna lakhelyén –, majd Szécsényben lett gvárdián. 1561-ben a rendi káptalan a provinciális segédjévé választja, de 1564-ben újból Báthorihoz kerül.[1] Feltehetőleg még ez évben meghalt, mert az előzéklap verzójának egy másik bejegyzése szerint a kéziratot 1564-ben Emericus de Thwys Szakolcán átadta frater Emericus de Gyöngyösnek „használatra" (a ferenceseknek nem lehetett „tulajdonuk"). Nádasdi pedig életében aligha vált meg a kézirattól. Tartalmát a darabok jelenlegi

[1] Karácsonyi János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II. Bp., 1922–1924. ld. a kötetek névmutatóját.

sorrendjében ismertetjük, fenntartva a lehetőséget, hogy az újrakötéskor az ívek rendje megváltozott. Eredeti számozása, fóliálása a kéziratnak nincsen. A szövegek nagyrészt Nádasdi kézírását őrizték meg, néhány helyen Fr[ater] V[alentinus] N[adasdi] betűjelekkel alá is írta magát. Egy kurzív és egy könyvírás-grádust használt.

Bizonyosan Nádasdi kezétől származnak az első részben álló másolatok, olvasmány-kijegyzések: Egy Pseudo-Ovidius elégia (4^r–5^v),[2] egy asztronómiai traktátus (6^{r-v}), Luthernek a *tisztítóhelyről* vallott, a katolikus egyháztól kárhoztatott nézetei (7^{r-v}), egy himnusz (8^{r-v}),[3] egy apokrif Szűz Mária- és egy Antióchiai Szt. Ignác-levél (9^v) és egy – minden bizonnyal nyomtatott műből kimásolt – előszó *Ad lectorem* címmel (10^r). A 9. levél rektója üres.

A következő részben (12^r–93^v) latin beszédek, prédikációk állnak. Ezeknek minden bizonnyal Nádasdi a szerzője is, kettőt közülük kézjegyével és dátummal is ellátott (71^r: 1551, 89^v: 1554). Az elsőt, amelyet könyvírás-grádusban írt (*De munere principum*), alább közöljük. A többi beszéd címe, ill. témája: 25^r: *De sacerdotum dignitate*, 32^r: Pünkösdre, 38^r: *De praeparatione ad gratiam*, 42^v: *De ecclesia Romana et eius fidei firmitate* (ennek egyik fejezete: *Quod sola fides non suficit ad salutem*), 57^r: Karácsonyra, 63^r: *Ad laudem deiparae virginis*, 71^r: *De divo patre Francisco*, 75^r: *Dico vobis quia auferetur a vobis regnum die* ... (Mt.21, 43, nagyböjti téma), 78^v: Tertullianus: *Adversus hereticos*, 82^r és 89^v: *De electione ministri* (két beszéd).

Ugyancsak Nádasdi írta be a 94^r–104^v leveleken álló, a magyar történelemmel kapcsolatos feljegyzéseket a honfoglalásról (*De egressu Hunorum de Scitia*) és a magyar királyokról (*Genealogia ac nomina regum atque ducum Hungarie*), amelyek Ferdinánd uralkodása alatt részletesebbek lesznek és 1556-al zárulnak.

Egy másik XVI. századi kéztől (= F. P. 1598. v. ö. fol. 110^r) származnak a ferences rend történetére vonatkozó részek: 108^r: ferences kolostorok jegyzéke, 108^v–110^r: törökök által megölt ferencesek névsora (1526–1563), 110^v–198^r a magyar és boszniai ferences provincia krónikája. A krónika több kéz írása, a 189 verzótól (1535-től) írt a második kéz, 191 verzótól (1583-tól) a harmadik. Ezek a részek még a XVI. században készülhettek. A 193^r-tól egy ideig az a XVII. századi kéz folytatja a krónikát, amely a krónika után következő magyar drámát írta. Ez a kéz 1627-ig vezeti a feljegyzéseket. Ugyanez a kéz a kódex 102. verzóján a következő szavakat írta a margóra: *hoc anno 1627 sunt 82 anni, ex quo turca Budam habet.* A kétszer is leírt 1627-es dátum ezt az évet ajánlja a dráma lejegyzésének időpontjaként is (Alszeghy: XVII. sz. eleje, Dömötör Tekla: XVII. sz. közepe).

Ezután következik a tékozló fiúról szóló magyar dráma (199^r–216^r) és a hét szentségről szóló magyar vers (217^r–223^v).[4] 224^r–230^r: iratlan lapok.

[2] Kiadta Emil Baehrens, *Poetae Latini Minores*, V. Lipsiae, 1883. 363. A vers középkori továbbéléséhez v.ö. Hans Walther, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum*, Göttingen, 1959. Nr. 4796 *Dulcis amica veni* ...

[3] Chevalier Nr. 9910.

[4] Kiadta Alszeghy Zsolt, EPhK 1935. 34–63. Blahó tartalomjegyzéke alapján ismertette az egész kötetet is. Alszeghy átírását újra leközölte Dömötör Tekla, *Régi magyar drámai emlékek*, II. Bp., 1960. 5–42.

A 230^{v}–272^{r} tartó teológiai jegyzeteket újból Nádasdi írta párizsi egyetemi évei alatt (v. ö. 247^{r}, 256^{v}, 269^{v}). A néhány íratlan lap után következő, a Salve Regina himnuszhoz kapcsolódó mariológiai jegyzetek (275^{r}–280^{r}) is XVI. századiak, de valószínűleg nem Nádasdi lejegyzései.

Nádasdi kezétől származnak az utolsó helyen álló latin levélformulák (287v–343r), egy helyütt (292^{v}) egy kedves magyar záradékkal: *Vale, meg fárattam vala.* A levelek egy része a rendkormányzattal összefüggő valós levelek másolata, másik része humanista levélminta, amiket talán humanista leveleskönyvekből állított össze Nádasdi. Szerepel közöttük egy Sapidus-levél is (335^{v}), akivel Erasmus levelezett.

A kézirat tudományos felhasználása – mint feljebb jeleztük – részben megtörtént, és közöltek belőle egyes részeket is. A törököktől megölt ferencesek neveit Karácsonyi közölte.[5] Ugyanő felhasználta ferences rendtörténetében az idevágó részeket.[6] A dráma kiadásairól már megemlékeztünk. A szövegközlés pontos, csak néhány, sajtóhibának minősíthető eltérést találtam. A kézirat többi része felhasználatlan maradt, pedig az eddig íróként nem is nyilvántartott Nádasdi műveit is tartalmazza. A formulárium-rész nagyon sokrétű művelődéstörténeti anyagot kínál. Soltész Zoltánné Nádasdit, akinek 22 XVI. századi nyomtatványa és egy ősnyomtatványa ma is Gyöngyösön található, mint könyvgyűjtőt mutatta be.[7]

A fejedelmek tisztéről szóló beszédet betűhív átírásban közlöm, csak az *u* és a *v* használatát normalizáltam. A tulajdonneveket következetesen nagy kezdőbetűvel írtam át, az *et* kötőszót, ha nem mondat elején áll, kisbetűvel kezdtem. Különben a nagy és kis kezdőbetű kérdésében is Nádasdi használatához igazodtam. A rövidítéseket feloldottam. Nádasdi saját javításait mindenütt figyelembe vettem, a törölt részeket nem közlöm.

A beszéd figyelemreméltó szónoki kézségről és irodalmi ismeretekről tanúskodik. Felépítése, terminológiája, dikciója már azokkal az elemekkel rokon, amelyeket Bruno Singer a XVI–XVII. századi humanista speculum principum-okban mutatott ki.[8] A szöveg elemzésével, kommentálásával itt most nem foglalkozunk. A görög Platon- és Aristoteles-idézetet Nádasdi maga fordította le latinra. A *Parcere subjectis...* figyelmeztetés Vergilius Aeneiséből származik (VI. 854).

[12r]

De Munere Principum
oratio Valentinj Nadasdinj

Si quis vestrum forte, Principes Hungari, miratur, in maximis Reipublicae nostrae periculis, varÿsque et undique circumfusis doloribus, nescio qua vos occupari contiuncula: rem ante persipiat, et penitus intelligat, admirari postea desinet, et

[5] *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, II. Bp., 1904. 531–534.

[6] V. ö. 1. sz. lábjegyzet.

[7] *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlék-könyvtár antikva-gyűjteményében.* in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1965–1966. Bp., 1967. 115–148.

[8] Bruno Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, München, 1981.

aliud forsan requiret. Etenim sic, Principes Hungari, debetis existimare: nullam a conditio hoc regno, per Mille annos, quibus ab Atyla, et subtaro Hunnorum omnium Sapientissimis, et fortissimis imperatoribus omni laude, et gloria: belli, pacisque *[12v]* floruit: vel graviorem, vel utiliorem de Republica Quaestionem hac contione in conspectum vestrum esse deductam. Agitur enim hodierna die principes non de singulorum fundis, et Possessionibus: Verum de communj omnium salute et vita: de coniugibus, liberisque vestris: atque hoc domicilio clarissimj imperij, fortunatissimo pulcherrimoque regno nostro; De perpetuo, et immutabili: vero, et constanti munere principum, et officio.

Quae cum ita sint: per infinitam bonitatem tuam, Deus optime Maxime, cuius ope, et auxilio multomagis res honestae, atque laudabiles, quam ratione, *[13r]* et consilio gubernantur: hanc pacem, et veniam peto, precorque: ut me de principum officio, et conservatione regnj nostri dicere incipientem, splendore, et claritate bonitatis, et sapientiae tuae, mirabiliter illuminare, et illustrare digneris: ut virtutem, et veritatem, atque Lucem inaestimabilem tantae Quaestionis, ad laudem immensae bonitatis, et magnitudinis tuae, (qui optimus et maximus, ut es, sic merito appellaris) in tot nostrae orationis cursu dirigere, et rem tantam, tamquam necessariam: quanta certe, quamquam necessaria est, ob oculos omnium ponere valeamus: ut ea cognita, et perspecta, nomen tuum inter homines *[13v]* illustretur; illustratum, cognoscatur; cognitum praedicetur, atque celebretur. Vos autem Principes Hungarj obtestor, et obsecro: ut in auditione et cognitione rej tantae, tamquam necessariae, summum studium, singularemque diligentiam adhibeatis. Primum enim de moribus et vita, Tum de comodis, et utilitate: Postremo de dignitate, et ornamentis bonorum principum disputabo. Utinam autem, Principes Hungarj, quae de moribus et ingenio totaque descriptione bonorum principum hodierno die dicturus sum, intimis animis *[14r]* accepturi sitis, et in omnibus negocijs privatim et publice ob oculos habituri. Neminem enim tam durum, tamque agrestem puto futurum: qui non eximiam, atque admirabilem eius imaginis, et formae, tanquam ex ore pulcherrimo experessae, dignitatem sit admiraturus, et quasi ore plaeno laudaturus. Neminem etiam vel tam furiosum, vel tam perditum, qui non rebus praeclare gerendis animum ad rem tam honestam, tam laudabilem, tam omnium memoria, celebrationeque dignam: velit convertere. Duae sunt igitur, Hungari Principes, eorum qui student in rebuspublicis excellere, *[14v]* summae artes atque doctrinae.

Parcere subiectis, et debellare superbos.

Quicumque enim princeps esse, et tam grave, tamquem magnificum nomen sustinere, tuerique vult; necesse est, ut non tantum in hostilibus praelijs, faelix, inclytus, victor, ac triumphator semper sit Augustus: Verum etiam ut lenitate et clementia, mansuetudine, et facilitate, iustitia, et pietate: firmissimis regnorum vinculis, omnes administrationis suae fines armare, et decorare velit, atque possit. Egregij namque Principis est, utrumque tempus: bellorum et pacis administrare, atque gubernare posse: Et non solum in propagandis *[15r]* imperij finibus: Verum etiam in conservandis exercitatum esse. Multa vero, Principes Hungarj, sunt quae magnus imperator: vel ad inferendum bellum, vel ad propulsandum, afferre debeat: Inprimis tamen scientia rei militaris, virtus, et auctoritas, in eo quem summum esse volumus, requiritur. Hic enim talis tantusque est, ut e ludo, pueritiaeque dis-

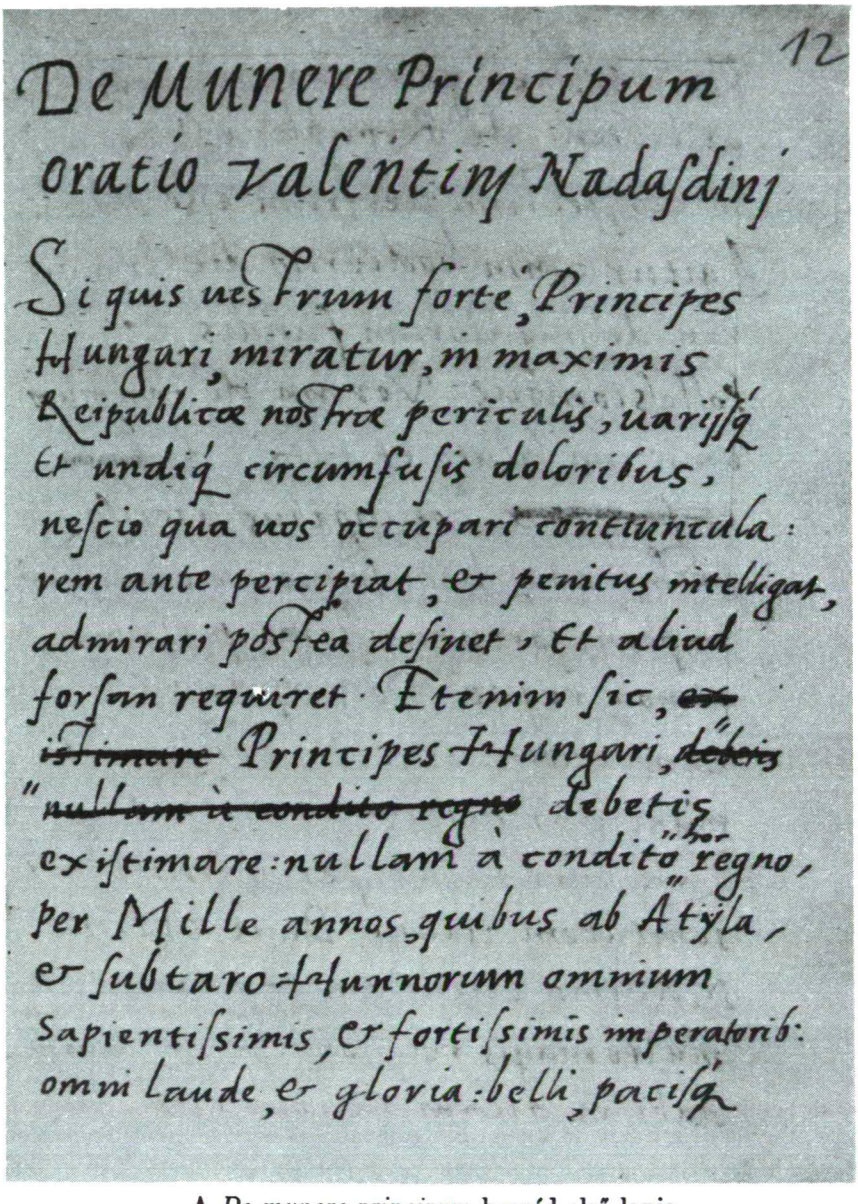
ciplina, bello maximo, atque acerrimis hostibus, ad exercitum, atque in militiae disciplinam proficiscatur; Hic miles, extrema pueritia, summi imperatoris; ineunte vero adolescentia maximi ipse exercitus imperator sit: Hic saepius cum hoste congredietur, quam caeterj *[15v]* cum inimico certent: plura bella gerat, quam caeteri legant: complures provincias conficiat, quam caeteri concupiscant. Huius adolescentia ad scientiam rei militaris, non alienis praeceptis sed suis imperijs: non offensionibus belli, sed victorÿs: non stipendijs, sed triumphis tradatur. Hic tanta tamque incredibili virtute imperatoria, tanto labore in negocijs, fortitudine in periculis, industria in agendo, celeritate in conficiendo, consilio in providendo, excellat: ut bellum maximum, diuturnum, longe dispersum, nullo labore, summa celeritate, *[16r]* victorijs infinitis absolvat, atque omnino illustret. Hic tanta auctoritate in bellis administrandis, atque maiestate est: ut eius nomen gentes effrenatae, belloque superbae, formident: Agitatae nationes non minus opinione famae, quam recta ratione perhorrescant: Ipsi vero milites illo auctore, atque duce omnia se assequi posse confidant. Haec principes Hungari sunt quae virum bello magnum, atque gloriosum efficere possint. Haec sunt quae laudibus, et praedicatione, memoriaque sempiterna Themistoclem, et Epaminundam: Philippum, et Alexandrum: Scipionem, et Annibalem: *[16v]* Samsonem, atque Davidem: Atÿlam, et Mathiam: caeterosque omnes: Et Graeciae, et Macedoniae: et Hispaniae, et Italiae: Et Syriae, et Hungariae, principes in coelum extollunt. Verum, ut nemo sine laude bellica regnum principatumque sibi comparare potest, ita neque partum, sine mansuetudine, iustitia, atque pietate diutius tuerj. Quicunque igitur tanto nomine dignum se probare vult, refrenet libidines, iracundiam teneat, spernat voluptates, coerceat avaritiam, caeterasque animi labes repellat, necesse est. Fieri enim nulla ratione potest, *[17r]* ut vel alÿs imperet, qui turpitudinj servit, vel homines contineat, qui seipsum continere non potest. Ac profecto non tantum mali est peccare principes (quanquam est magnum per seipsum malum) quantum illud, quod per multj etiam imitatores principum existunt. Nam licet videre quaecunque mutatio morum in principibus extiterit, eandem in populo secutam, Nobilium enim vita, victuque mutato, mores regni solent mutarj. Nec solum vicia concipiunt ipsi principes: Sed ea infundunt in civitatem: neque obsunt quod solum ipsi corrumpuntur, Sed etiam quod corrumpunt: plusquam exemplo, quam peccato nocent. Pauci enim, atque admodum paucj honore, et gloria amplificatj *[17v]* vel corrumpere mores hominum, vel corrigere possunt. Inde mirari iam desinamus, quid sit, quod Dominus Deus vicia principum, omnibus aetatibus, tam severe puniverit, tantisque saepe cladibus israeliticum populum affererit propter eorum scelera, et idolatriam qui summae rerum praefuerunt: admiremurque potius nostrorum maiorum instituta, et moribus atque vita studeamus exprimere. Nam licet nullius ingenij tantum sit flumen, nulla dicendi, aut scribendj, tanta vis, tantaque copia: quae, non dicam exornare: sed enarrare maiorum nostrorum res gestas possit: hoc tamen affirmo, et hoc *[18r]* omnium pace dicam nullam in eis esse laudem ampliorem, quam eam que humanitate, iustitia, mansvetudine, atque pietate continetur. Soleo saepe principes ante oculos ponere, idque libenter crebris usurpare sermonibus: omnes exterarum gentium, potentissimorumque populorum, omnes clarissiromum regum res gestas, cum nostrorum imperatorum atque principum facinoribus: nec contentionum magnitudine, nec

numero praeliorum, nec varietate regionum, nec celeritate conficiendj, nec dissimilitudine bellorum posse conferrj: nec vero disiunctissimas terras citius cuiusquam passibus potuisse peragrari, quam eorum, non dicam cursibus, sed victorÿs illustratas esse. Quae quidem ego *[18v]* nisi tam magna esse fatear, ut ea vix cuiusquam mens, aut cogitatio capere possit, amens sim, sed maiora tamen sunt, quae domi liberalitate, constantia, fide, iustitia atque pietate gesserunt. Licet enim gentes immanitate barbaras, multitudine innumerabiles, locis infinitas, omni copiarum genere abundantes domuerint: Ea tamen vicerunt, quae et naturam, et conditionem, ut vinci possent, habebant. Nulla est enim tanta vis, tantaque copia, quae non ferro, ac viribus, debilitari frangique possit: Verum animum vincere, iracundiam cohibere, victoriam temperare, *[19r]* adversarios nobilitate, ingenio, virtuteque praestantes, non modo extollere iacentes: Verum etiam pristinam eorum dignitatem amplificare, socijs leges et iura cum voluntate dei convenientia, praescribere. haec ego, qui faciat, non summis viris comparabo: sed simillimum sanctis iudicabo. Itaque maiorum nostrorum laudes celebrabuntur, illae quidem non solum nostris: sed pene omnium gentium literis atque linguis: neque ulla aetas de laudibus eorum conticescet: sed tamen ea quae clementer, mansuete, iuste, moderate religioseque gesserunt, maiore cum admiratione, atque gaudio commendabuntur: eorumque pietas quotidie magis ac magis florescet: ita ut quantum bellis eorum diuturnitas *[19v]* detrahat, tantum afferat laudibus. Omni studio Principes itaque danda vobis opera est, ut non solum Atÿlam, et subtarum: sed etiam Stephanum atque Ladislauum: Mathiam et Huniadem imitemini, atque non solum virtute et armis, hostes reprimere: sed multomagis pacis artibus ac studijs beatissimam tot hominibus imperio vestro subiectis, vitam contexere preseveretis, τοῦτογὰρ ut Plato divinus ait, πάντων μεγαλοπρεπεστάτων ἰφασμάτων ἄριστον. Haec enim textura est omnium magnificentissima et optima. *[20r]* Quoniam de principum natura dixi, nunc de commodis eorum, atque utilitate pauca dicam. Tanta siquidem propositae descriptionis utilitas ac virtus est: ut vestros animos incendere, atque inflammare merito possit: in qua non solum vestra Principes Hungarj, sed etiam reliquorum ordinum, atque aetatum ingentissima, certissimaque bona geruntur. Nulla enim conservandi principatus inveniri melior via potest: quam quae severitate, et comitate. magnificentia, et gravitate constat. Nulla ratio legibus: vel firmior, et constantior: vel utilior, et iucundior esse potest. Ὁ νόμος *[20v]* γάρ, ut singularis ille doctor atque magister prudentiae dicit, παντῶν ἔστι βασιλεύς, Θέων τε καὶ ἀνθρωπέων πραγμάτων, δεῖ δὲ αὐτόν προστάτην εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν, καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ τὸν κανὼναἰ εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων, καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ξώων προστακτικόν μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικόν δὲ τῶν οὐ ποιητέων.

Lex enim divinarum humanarumque rerum regina est, quam praesidere principem, ducemque esse et honestis, et turpibus convenit: secundumque iustorum iniustorumque regulam esse: et eorum quae *[21r]* naturaliter civilia sunt animantium: ut facienda quidem iubeat, rursus non facienda prohibeat. Est namque summa ratio ad salutem hominum, civitatumque incolumitatem, vitamque: et quietam, et beatam, ex primis naturae fontibus, et ex immortali divinitate hausta, et expressa, perpetuisque, et immutabilibus figuris adumbrata: quam legem: civitatis bone constitutae,

et ordinatae communem conspirationem, et conventionem appellamus. Fieri siquidem nulla ratione potest, ut vitam, et coniuges: fortunas, et liberos: omnes eos qui nobis chari sunt, et in quibus ornamenta vitae nostrae collocamus, defendere, tuerj *[21v]* et conservare sine praesidio legum, quas boni principes imperio suo subiectis ferunt, valeamus. At fortasse dicet aliquis: praeclare quidem nostra lenitate, et clementia legibus et iustitia omnibus hominibus consulitur: At nobis omnino nihil consulitur. Si quis igitur huiusmodi (qualem esse neminem existimo) tam crudelis et amens erit: qui privatam utilitatem, ornamentaque domestica, saluti communi publicisque commodis anteponat: excitet ipse se, et quae dicam, attentus audiat. Quid igitur est, principes, in quo spem utilitatis, et emolumenti reponemus? An cum gratia singularj, *[22r]* fortunisque innumerabilibus, et omni splendoris genere cumulamur? An cum ab hominibus colimur, veneramur, et amamur? An cum salutis, et conservationis spes in vita, et salute nostra conquiescit? At, deum immortalem, quid tam idoneum, et tam oportunum? quid tam praesens, et consentaneum? vel ad conciliandam benevolentiam, vel ad cumulandas opes, vel ad firmandam, et stabiliendam gratiam atque opinionem de nostra conceptam salute, quam in principatu et excelsa fortuna, abiectos et tenues humanitate, benevolentia, facilitate atque omni lenitate prosequi? *[22v]* Quam leges cum natura, verboque dei consentientes: vel ad conservationem tranquillitatis publicae, vel ad faelicitatis aeternae comparationem proponere, et exhibere. Nulla enim natio tam barbara, et immanis est, quae non comitatem, non benevolentiam, animumque facilem diligat: quae contra non superbos, non maleficos, non crudeles aspernat, et odio habeat: Nulla est tanta tamque frequens: Nulla tam inmansueta, et ferrea, quae ocium, et concordiam; foelicitatem, et gaudium non amaverat, non benevolentia prosecuta, quae non contra turbulentos furores, et miseriam: non merorem, et infaelicitatem detestata *[23r]* et repellere conetur. Quoamobrem videte, Principes, ut artibus, et studijs: clementiae, humanitatis, et iustitiae, vos opesque vestras: imo etiam reipublicae salutem conservare velitis, et amplificare: Satis multa mihi, Principes, de duabus nostrae distributionis partibus verba fecisse videor: Tertius itaque nunc et ultimus restat locus, de dignitate et honoribus: amplitudine, et maiestate principum: in quo vis, et potentia: facultas, et robur, firmamentumque nostrae quaestionis est. Frustra enim princeps describeretur, frustra proponerentur illius artes, et studia: frustra etiam commoda utilitatesque adiungerentur: si humilis, si abiecta, si obscura, si tenebricosa *[23v]* dignitas eius esset. Quamobrem ne lux, et splendor: claritas, et fulgor principatus nostram orationem obscuret, et obruat: et quasi quodam torrente, disturbet, praecipitemque agat: vela nostrae navis contrehemus: et etiam testimonia non ex humanis consilÿs: fluxis labilibus, et caducis: verum ex divinis oraculis: firmis, constantibus, magnificis, et immutabilibus assumemus. Quid ergo est, Principes Hungari, quod dominus deus: conditor caeli, et terrae, et omnium quae sunt in eis, per psalmographum bonis tribuit principbus? An divitias? an honores? An vitam longam? *[24r]* An rerum omnium copiam? Minime. Quid ergo? participationem divinitatis. Ita enim David, rex Israel et propheta singularis, instincta spiritus dei, canit de bonis principibus. Ego dixi vobis dij estis: hoc est, auctoritate mirabili, vos principes ornavi, meam potestatem vobis tradidj, constitui vos super populum meum, ut mea fungamini auctoritate: ut populum in iustitia,

fide, spe, Charitate, fortitudine, caeterisque virtutibus gubernetis: ut hostes repellatis: ut maleficos, et inprobos puniatis: ut bonos, et honestos muneribus, atque praemijs afficiatis: ut denique nomen meum inter homines celebrare faciatis, *[24v]* et quisquam, Principes, iam dubitabit, vos florentes, et faelices, admirabiles, et divinos esse: si tot, tantisque commodis, atque amplitudinibus dignos probare velitis. Dixj.

12

De Munere Principum
oratio Valentinj Nadaſdinj

Si quis veſtrum forte, Principes
Hungari, miratur, in maximis
Reipublicæ noſtræ periculis, uariiſq́
et undiq́ circumfuſis doloribus,
neſcio qua uos occupari contiuncula:
rem ante percipiat, et penitus intelligat,
admirari poſtea deſinet, et aliud
forſan requiret. Etenim ſic, ~~ex~~
~~iſtimare~~ Principes Hungari, ~~debeis~~
"~~nullam à condito regno~~ debetis
exiſtimare: nullam à condito "hoc regno,
per Mille annos, quibus ab Atÿla,
et ſubtaro Hunnorum ommium
Sapientiſsimis, et fortiſsimis imperatorib:
omni laude, et gloria: belli, paciſq́

A *De munere principum* beszéd első lapja

SZABÓ GÉZA

SZTÁRAI MIHÁLY ISMERETLEN ÉNEKÉNEK TÖREDÉKE?

Az RMKT XVII/1. 58. számú jegyzetében a közreadó egy jelenleg Ecsedi Báthory István kézirataihoz illesztett verstöredéket közöl. A levél, amelyen a töredék található, más formájú és más kéz írása; ezért került a jegyzetbe. A közreadó tévesen a vers kezdősorának véli a nótajelzést. Az alábbiakban a versformának megfelelő tördelésben (13-13-19), mai helyesírás szerint és néhány szükségszerű javítással adom közre az éneket:

[Ad notam:] Megszabadultam már én az testi haláltúl

Meghallgasd Úr Isten az én imádságimat,
Buzgó szűből való ájítatosságimat,
Megjobbítom immár szűből és lélekből,
jobbra hozom dolgomat.

Ismervén immáron nagy sok változásimat,
Töredelmességgel meggyónom romlásimat,
Sok fogadásomban, szent Istenségednek
háládatlanságimat.

Christusom halála és nagy mártíromsága,
Használjon érettem szarándokság járása,
Véres verítéke, az ő fáradsága,
és minden imádsága.

Háború tengerét számoljad bánatimnak,
Adj helyt én Istenem hosszú imádságimnak,
Te szent templomodban, mikor hozzád térek,
Uram, térdhajtásimnak.

A nótajelzésben idézett ének először Huszár Gál 1560-ban kiadott énekeskönyvében szerepel, de nyilván ennél jóval korábban keletkezett. Az RMKT XVII/4. 19. számú éneke egy unitárius énekeskönyvből való, nótajelzése talán a mi énektöredékünkre utal, némi változtatással: „Meghallgassad Uram az mi etc." A versfők így egészíthetők ki: MICH[AEL]. A szóbajöhető ismert Mihály keresztnevű szerzők közül leginkább Sztárai Mihályra, a laskói templomdombon hegedűje mellett fennszóval éneklő prédikátorra gondolhatunk. Nevét szinte minden éneke versfőibe beleszőtte. Többnyire MICHAEL STARINUS, vagy egyszerűen STARINUS, vagy csak MICHAEL utal az énekszerzőre. Sztárai ezt a versformát a Holofernes és Judit asszony bibliai históriájában használta. Két nagyon hasonló verskezdősora van: Az egyik az LXIV. Psalmus: „Meghallgassad az én imádságomat", a másik Cranmerus Tamás históriájában az *Oratio Thomae Cranmeri* című rész incipitje: „Meghallgassad Úristen az én könyörgésemet". (Sztárai énekei az RMKT XVI/4. kötetében olvashatók.) Ez a nagyfokú hasonlóság a hangvételben és a verselés technikájában is megnyilvánul. A prédikátor énekei három csoportba sorolhatók: vallásos tárgyú históriák, zsoltár-parafrázisok és isteni dicséretek. A harmadik csoportba illik énektöredékünk, a következő énekek közé: „Hálaadásunkban rólad emlékezünk", „Semmiből teremté az Úristen az embert" (versfők: STARINUS), „Mi atyánk atya Isten" (versfők: MICHAEL), „Minden embereknek mi örömet mondunk" (versfők: MICHAEL, és csak 1635-ben bukkan fel először!), „Mennyi sokat szól az Isten embernek" (versfők: MICHAEL STARINUS). E néhány párhuzam figyelembevételével vetem fel Sztárai Mihály szerzőségének lehetőségét.

BOTTA ISTVÁN

HUSZÁR GÁL REFORMÁTOR (1512?–1575) HÁROMSZOROS EXKOMMUNIKÁCIÓJA

1. Anaxius Gallusnak, Vízkelet eretnek plébánosának 1553. évi kiközösítése

(*ŠÚA SSR, Bratislavská kapitula - súkrovny achív, fasc. 4., nr. 2., Correspondentia.*)

Excommunicatio Anaxii Galli, parochi Vizkeleth haeretici anno 1553.

Ioannes de Hall custos canonicus necnon in spiritualibus vicarius et causarum auditor generalis ecclesie Posoniensis venerabilibus honorabilibusque et discretis de civitate Thyrnaviensi, Gerencher,

Zelyncz, Maythyn, Chatay aliisque ecclesiarum parochialium plebanis ac presbiteris et clericis et notariis publicis omnibus in et sub iurisdictione dicte ecclesie Posoniensis ubivis constitutis et existentibus qui cum presentibus fueritis requisiti

et alter vestrum fuerit requisitus, salutem in Domino sempiternam et nostris firmiter immo potius reverendissimi domini Francisci ab Wylak episcopi Agriensis perpetui comitis comitatus Hevesiensis ac serenissimi principis et domini domini Ferdinandi

divina favente clementia Romanorum, Hungarie, Bohemie etc. regis, semper augusti, infantis Hispaniarum, archiducis Austrie etc. locumtenentis etc., domino nostri gratiosissimi obedire mandatis. Noveritis anno superiori prefatum dominum nostrum Franciscum ab

Wylak etc. iuxta officium suum pastorale requisivisse per suas litteras honorabilem Gallum Anaxium parochum possessionis Wyzkeleth vocate, ut ipse Gallus Anaxius iuxta morem obedientis subditi et secundum sacros canones institutaque divorum patrum ad ipsum tanquam

ad superiorem veniret seipsumque presentaret atque ab infamia heretice pravitatis se expurgaret; qui quidem nedum venisset obedientiamque debitam prestitisset, verum tanquam rebellis et inobediens seipsum presentare neglexit, neque his contentus, ut dicitur,

tanquam putridum ecclesie Christiane membrum hereticam pravitatem docuit et promulgavit. Ne itaque ipse Gallus Anaxius minus iuste et indebite se molestari aut quoquomodo aggravari diceret, vos omnes et singulos supradictos hortamur diligenter ac

autthoritate prefati domini nostri locumtenentis vobis et cuilibet vestrum in virtute sancte obedientie et sub excommunicationis pena firmiter committimus et mandamus, quatinus acceptis presentibus statim ad prefatum Gallum Anaxium

infamatum personaliter accedatis ipsumque, si eius presentiam commode habere poteritis, alioqui de domo habitationis sive alterius, sic et taliter quod huiusmodi citatio ammonitio et ad eius notitiam verisimiliter possit devenire, ammonendo eum, ut

ipse Gallus infamatus infra spatia novem dierum, quos dies pro trina canonica ammonitione, tres dies pro prima, alios tres dies pro secunda, reliquos tres dies pro tertia ammonitione et peremptoria ferimus et assignamus in his scriptis, nobis aut potius prefato

domino locumtenenti, superiori nostro seipsum presentare et de premissis infamiis purgare, a nobisque aut superiori nostro litteras superinde vobis et culibet vestrum exhibere debeat et teneatur; quod si premissa adimplere curaverit, bene quidem,

alioquin elapso dicto novem dierum spatio eundem Gallum infamatum in vestris et cuiuslibet vestrum ecclesiis singulis diebus dominicis et festivis infra missarum solennia, dum maior in eisdem ad divina audienda populi convenerit multitudo, pulsatis

campanis, candelis accensis et extinctis ac in signum maledictionis aeterne in terram proiectis excommunicetis et excommunicatum publice denunccietis et faciatis denuncciari ac a Christifidelibus arctius evitari. SI VERO PRENOTATUS GALLUS infamatus

excommunicatus huiusmodi excommunicationem per quatuordecim dies dictam denuncciationem immediate sequentes animo quod absit indurato et rebelli sustinuerit, extunc attendentes, quod crescente contumacia crescere debet et poena, eundem Gallum

infamatum aggravandum fore duximus et aggravamus in his scriptis, mandantes vobis dominis prescriptis, autthoritate prefati domini locumtenentis in hac parte executoribus, et vestrum cuilibet sub pena prefata excommunicationis, quatinus lapso dicto

quatuordecim dierum spatio eundem Gallum infamatum, sic excommunicatum et aggravatum, in vestris et cuiuslibet vestrum ecclesiis et capellis infra missarum et aliarum horarum solennia dictam excommunicationis sententiam reiterando et renovando

ut prefertur pulsatis campanis, candelis accensis et extinctis ac in signum maledictionis eterne in terram proiectis, cruce erecta et religiose induta, aqua benedicta aspergendo ad fugandos demones qui ipsum Gallum detinent sic ligatum et laqueis suis

cathenatum, orando quod dominus noster Iesus Christus ipsum Gallum ad catholicam fidem et gremium sancte matris ecclesie reducere dignetur, ne eum in tallibus erroribus et duritia rebellioneque vitam finire permittat cum decantatione responsorii Revelabunt

celi iniquitatem Iude etc. et psalmi Deus laudem meam ne tacueris etc. cum antiphona Media vita in morte sumus totaliter usque ad finem, et hiis finitis ad ianuas ecclesiarum vestrarum unacum clericis et parochianis vestris accedatis, ac ad terrorem, ut

citius ad obedientiam redeat, tres lapides versus domum dicti Galli infamati proiciatis et in signum maledictionis eterne, quam Deus dedit Chore Dathan et Abiron, quos terra sustinere non potuit, sed iusto Dei iudicio illos absorbuit, ut in infernum

descenderent viventes, etiam post missam et in vesperis aliisque horis canonicis, sermonibus et predicationibus publice et solenniter publicetis et denunccietis ac ab aliis quantum in vobis est publicari et denuncciari ac a Christifidelibus

arctius evitari faciatis tamdiu, donec a nobis aut superiori nostro super hoc aliud habueritis in mandatis. VERUM SI IDEM Gallus infamatus, sic excommunicatus et aggravatus, excommunicationem et aggravationem huiusmodi per quatuordecim alios dies

post dicte aggravationis publicationem immediate sequentes animo quod absit sustinuerit indurato et rebelli, nos extunc, quia perversorum contumacia seu presumptio exigit ut unica pena non contenti fortioribus arceantur penis, ne fides illorum ledatur

quicunque superioribus obedientiam semper impenderunt, processus nostros huiusmodi reaggravamus, mandantes ut supra vobis dominis prescriptis, nostris vel potius dicti domini locumtenentis executoribus, quatinus omnes et

singulos Christifideles utriusque sexus homines et presertim familiares et servitores ac parochianos ipsius Galli infamati excommunicati aggravati et reaggravati modo et forma premissis moneatis et requiratis primo secundo tertio et ultimo et

peremptorio, prout etiam et nos requirimus et monemus eosdem eisque et eorum cuilibet pro omni dilatione terminoque peremptorio ac monitione canonica trium dierum spatium assignamus: a participatione communione familiaritate et servito ipsius Galli

excommunicati aggravati et reaggravati penitus et omnino desistant, nec cum eo quoquomodo loquendo, serviendo, cibum, potum, aquam vel ignem ministrando aut aliquo humanitatis solacio, preterquam in casibus resipiscendi et personis ad resipiscendum

consulentibus a iure permissis, participare presummant seu aliquis eorum presummat. Et si contrarium fecerint, nos et eorum quemlibet cum dicto Gallo excommunicati aggravato et reaggravato rebelliter participantes et contrafacientes ex nunc

prout extunc et extunc prout exnunc, decem dierum canonica monitione premissa, excommunicationis sententia ferimus in his scriptis et etiam promulgamus, mandantes vobis dominis prescriptis et vestrum cuilibet, quatinus singulis diebus dominicis

et festivis in vestris ecclesiis capellis infra missarum solennia ac ubi et quotiens expedierit homines prefatos ac Christifideles familiares et servitores cum dicto Gallo excommunicato aggravato et reaggravato rebelliter participantes excommunicatos

tamdiu publice denunccietis et denuncciari faciatis, donec a nobis vel superiori nostro aliud habueritis in mandatis. PRETEREA SI PREFATUS excommunicatus aggravatus et reaggravatus huiusmodi reaggravationem nostram per novem dies immediate sequentes

sustinuerit duritiam pharahonis imitando, nos extunc omnes et singulas civitates, terras, oppida, castra, villas, suburbia et quarumcunque ecclesiarum collegia parochias et quevis alia loca, in et sub quibus et ad que dictus Gallus Anaxius excommunicatus aggravatus

et reaggravatus declinaverit diverterit seu moram fecerit, quandiu ibidem fuerit, firmissimo supponimus ecclesiastico interdicto, mandantes vobis dominis prescriptis sub prefata excommunicationis pena, quod quamdiu idem Gallus excommunicatus aggravatus et

reaggravatus in locis prenotatis fuerit, a divinis cessetis et ab aliis cessari faciatis. Quam quidem cessationem etiam per tres dies continuos post dicti Galli excommunicati aggravati et reaggravati abinde recessum obstruetis et continuetis et ab aliis

quantum in vobis est obstruari et continuari faciatis, ita et taliter quod stante huiusmodi interdicto nulla ecclesiastica sacramenta in et sub eisdem locis in quibus dictus Gallus excommunicatus aggravatus et reaggravatus fuerit ministrentur nisi

penitentia; baptismus omnibus indifferenter, eucaristia infirmis tantum ac matrimonium sine ecclesiastica solennitate contrahatur, inibique et sub eisdem locis decedentibus ecclesiastica denegetur sepultura. INTEREA AUTEM VOS domini prescripti,

nostri aut potius prefati domini locumtenentis in hac parte executores, ad egregios dominos Franciscum Balogh de Neboyza et Laurentium Nagh castellanos ac Demetrium litteratum provisorem castri magnifici domini Andree de Bathor etc. Sempthe vocati aliosque

officiales prefate possessionis Wyzkeleth accedatis aut medio colonorum dicte possessionis Wyzkeleth avizetis et informetis, quos et nos avizamus et informamus, quatinus prenotatum Gallum Anaxium infamatum, clericum et ecclesiasticum virum, quamvis

hereticum nullomodo protegere defendere aut quovis quesito colore partes eiusdem fovere contra iura ecclesiastica presummant, neque censuras ecclesiasticas interturbare audeant, quod si fecerint, bene quidem, alioqui excommunicatos se fore

defacto cognoscant, quinpotius memoratum Gallum, sic excommunicatum aggravatum et reaggravatum, cum presentibus fueritis requisiti aut alter ipsorum fuerit requisitus, statim tanquam inobedientem et rebellem ecclesiasticum pro executione iusticie, ad

quod sunt obligati, autthoritate nostra immo potius prefati domini locumtenentis capiant et quilibet eorum capiat sine tamen lesione persone captumque unacum rebus et bonis suis in expensis eiusdem capti huc ad nos aut superiori nostro Posoniensi per nos

aut superiorem nostrum puniendum mittant, dignum namque est, ut ipse Gallus rebellis et hereticus pro contemtpu suo huiusmodi hac pena puniatur qui obedire sancte matris ecclesie recusavit, certificantes eosdem dominos officiales ibidem: si premissis mandatis

nostris vel potius superioris nostri obedire et satisfacere contempserint, contra eosdem tanquam contra ipsum Gallum hereticum cum omnibus censuris ecclesiasticis ac invocatione brachii maiestatis regie cum iactura bonorum et capitum ipsorum procedetur eo

facto. Res autem et bona ipsius Galli infamati ante omnes premissas censura ecclesiasticas arestare ac in aresto tamdiu stare faciatis et per hos quorum interest vel intererit occupare, donec et quousque a nobis aut a superiori nostro aliud habueritis in

commissis aut modo premisso talia bona unacum ipso Gallo capto importabuntur. PRESENTES AUTEM LITTERAS sive hunc nostrum processum volumus apud dominum plebanum civitatis Thyrnaviensis detinere, copias tamen vel paria earundem habere volentibus sallario

vestro salvo dare et concedere poteritis. UT AUTEM OMNIA et singula predicta ad singulorum notitiam evidentius deducantur, vobis omnibus et singulis dominis prescriptis, nostris in hac parte immo potius superioris nostri executoribus et vestrum cuilibet

insolidum, qui super hoc fueritis requisiti aut alter vestrum fuerit requisitus, sub predicta excommunicationis pena mandamus, quatinus copiam presentium litterarum nostrarum in portis ecclesiarum vestrarum et aliorum locorum ubi prefatus

Gallus excommunicatus aggravatus et reaggravatus inobediens et rebellis ac cum eo participantes excommunicati inhabitant faciatis affigi et extendi, ac tamdiu affixam stare permittatis, quosque per publicam inspectionem copie ipsarum et omnia

singulaque in eisdem contenta fiant cunctis manifesta, et a premissis non cessetis, donec a nobis vel superiori nostro super hoc aliud habueritis in commissis. ABSOLUTIONES VERO OMNIUM et singulorum qui prefatas sententias incurrerint nobis vel superiori

nostro tantummodo reservamus. Quicquid autem in premissis faceritis per vestra patentes litteras harum seriem sive designationem in se continentes, remissis in specie presentibus nobis fideliter intimetis. In quorum omnium et singulorum fidem et

testimonium premissorum presentes litteras nostras executionales exinde fieri nostrique sigilli impressione iussimus et fecimus muniri de voluntate et commisione prefati domini Francisci ab Wylak etc. locumtenentis. Datum Posonii, quarta die mensis

augusti, anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio.

20 ipsum: cop. ipsam 32–35 ipsumque...ammonendo eum: *textus fortasse corruptus vel mutilatus* 34 notitiam: cop. nititiam 53-54 sustinuerit: *supplevi, cf. 88 et 121* 54 attendentes: *conieci; cop.* accedentes *sive* attedentes 60 *Post* aggravatum *verbum quoddam* (*e.g.* publicetis) *supplendum esse videtur, alioquin mendosa longissimae huius periodi constructio seu anacoluthia sanari non potest* 106 permissis: *conieci; cop.* premissis 145 vocati: *cop.* vocate 148 infamatum: *conieci, cf. 170; cop.* informatum 163 matri: *cop.* matris 191 hoc: *cop.* hec 199 muniri: *cop.* munire

Az 1553. augusztus 4-én kelt irat fordítása

Hall János, a pozsonyi egyház őrkanonokja, valamint lelkiekben vikáriusa és főügyésze, Nagyszombat város, Gerencsér, Zelinc, Majtény, Csataj és más egyházközségek valamennyi nagyrabecsült, tiszteletreméltó és kiváló pélábnosának, presbiterének, klerikusának és közjegyzőjének, tartózkodjanak vagy időzzenek a mondott pozsonyi egyház joghatóságán belül és alatt bárhol: akiket és amelyikteket jelen levéllel meg fognak keresni, örök üdvösséget [kívánunk] az Urban és [megparancsoljuk, hogy] mindenben engedelmeskedjetek a mi, vagyis inkább főtisztelendő Ujlaki Ferenc egri püspök úr, Heves megye örökös főispánja és legjóságosabb uralkodónak és urunk, Ferdinánd úr – Isten kegyelméből a rómaiak,

Magyarország, Csehország stb. királya, örökös felség, Spanyolország trónörököse, Ausztria főhercege stb. – helytartója stb., a mi legkegyelmesebb urunk utasításainak. Tudomásotokra hozzuk, hogy a múlt év folyamán imént említett urunk, Ujlaki Ferenc stb., lelkipásztori kötelességének megfelelően, megkereste levelével a tiszteletreméltó Gallus Anaxiust, a Vízkelet nevű birtok plébánosát: hogy ő, Gallus Anaxius, engedelmes alárendelthez illően és az isteni atyák szent kánonai és rendeletei értelmében hozzá, mint feletteséhez menjen el, járuljon elébe és magát az eretnek fertelem gyalázatától tisztítsa meg. Ő azonban nem ment el hozzá és köteles engedelmességet nem tanúsított, hanem lázadó és engedetlen módon elmúlasztott elébe járulni, s ezzel sem érvén be, ahogy mondani szokás, mint a keresztény egyház üszkösödő tagja, eretnek fertelmet tanított és terjesztett. Hogy tehát ő, Gallus Anaxius, jogtalan és illetéktelen zaklatásról vagy valamiféle önkényeskedésről ne beszéljen, benneteket, fentnevezetteket, mind és egyenként, nyomatékosan figyelmeztetünk és imént említett helytartó urunk hatalmánál fogva nektek és közületek kinek-kinek a szent engedelmesség nevében és kiközösítés terhe mellett szigorúan meghagyjuk és elrendeljük, miszerint jelen levél vétele után nyomban keressétek fel személyesen az előbb említett, gyalázatos Gallus Anaxiust, és, ha nehézség nélkül találkozhattok vele, magamagát, ellenkező esetben lakóhelyéről vagy máshonnét, úgy és olymódon, hogy ez az idézés és figyelmeztetés valószínűen a tudomására juthasson, figyelmeztessétek őt: hogy ő, a gyalázatos Gallus Anaxius 9 nap leforgása alatt, mely 9 napot a háromszoros kánoni figyelmeztetésre (első 3 napot az első, következő 3 napot a második, a fennmaradó 3 napot a harmadik és utolsó figyelmeztetésre) jelen iratban megszabunk és kijelölünk, elébünk vagyis inkább előbb említett helytartó urunk, felettesünk elébe járulni és az előbb megjelölt gyalázatoktól magát megtisztítani, valamint erről nektek és közületek kinek-kinek a mi vagy felettesünk levelét bemutatni tartozik és köteles. Ha az előbb mejelölteket lelkiismeretesen végrehajtja, akkor jó, ellenkező esetben a mondott 9 nap leforgása után őt, a gyalázatos Gallust, a ti és bármelyiktek templomaiban minden vasár- és ünnepnapon a szentmise alatt, mikor is az istentisztelet meghallgatása céljából nagyobb embertömeg sereglett össze, félreverve a harangokat, lángra lobbantva és eloltva, s az örökkértartó kárhozat jeléül földre dobva a gyertyákat, közösítsétek ki és a kiközösített nevét tegyétek és tétessétek nyilvánosan közzé és Krisztus híveivel őt messze kerültessétek. HA PEDIG AZ ELŐBB MEGNEVEZETT, gyalázatos, kiközösített Gallus ezt a kiközösítést a mondott közzétételt közvetlenül követő 14 napon át – Isten ments – megátalkodott és lázadó lélekkel viselné, akkor, figyelembe véve, hogy a makacsság növekedtével a bűntetésnek is növekednie kell, a gyalázatos Gallus kiközösítését súlyosbítandónak ítéljük és ezen iratban súlyosbítjuk, elrendelve nektek, előbb felsorolt uraknak, előbb említett helytartó urunk hatalmánál fogva ez ügy végrehajtóinak és közületek kinek-kinek, a kiközösítés előbb említett terhe mellett, miszerint a mondott 14 nap elteltével őt, a gyalázatos, az így kiközösített és súlyosbítva kiközösített Gallust, a ti és bármelyiktek templomaiban és kápolnáiban, a misék és más hórák szertartásai alatt [hírdessétek ki], a kiközösítés mondott ítéletét megismételve és megújítva – mint fentebb olvasható: félreverve a harangokat, lángra lobbantva és eloltva, s az örökkétartó kárhozat jeléül földre dobva a gyertyákat, felemelve és szertartásosan

beburkolva a keresztet, szentelt vizet hintve, elűzendő azokat a démonokat, melyek Gallust olyannyira fogva és ármányaikkal megbilincselve tartják, imádkozva, hogy a mi Urunk, Jézus Krisztus, kegyesen vezesse vissza Gallust a katolikus hitre és az Anyaszentegyház kebelébe, ne engedje életét ilyen tévelygések közepette, ilyen megátalkodottságban és lázadásban befejezni, elejétől végéig elénekelve a Revelabunt caeli iniquitatem Iude stb. responsoriumot és a Deus laudem meam ne tacueris stb. zsoltárt a Media vita in morte sumus antifónával – és amikor ezekkel végeztetek, menjetek papjaitokkal és egyházközségtek tagjaival együtt templomotok kapujához, s megfélemlítésül, hogy hamarébb engedelmességre térjen, vessetek 3 követ a mondott, gyalázatos Gallus háza felé és jeléül az örökkétartó kárhozatnak, melyet Isten Choréra, Dathanra és Abironra mért (akiket a föld elviselni nem tudott, hanem Isten igazságos ítélete folytán elnyelte őket, hogy élve szálljanak a pokolra), mise után és vecsernye alkalmával, továbbá a többi kánoni hórákban is, szónoklatban és igehírdetésben, nyilvánosan és ünnepélyesen hozzátok nyilvánosságra és tegyétek közzé a nevét, s, amennyire rajtatok áll, másokkal is hozassátok nyilvánosságra és tétessétek közzé, s messze kerültessétek őt Krisztus híveivel. HA PEDIG Ő, a gyalázatos, az így kiközösített és súlyosbítva kiközösített Gallus a kiközösítést és ezt a súlyosbítást további 14, a mondott súlyosbítás közzétételét közvetlenül követő napon át – Isten ments – megátalkodott és lázadó lélekkel viselné, akkor mi, mivel az elvetemültek makacssága és gőgje megköveteli, hogy az egyszeri bűntetéssel be nem érőket keményebb bűntetések tartsák kordában, másként azok hűségén esnék sérelem, akik feletteseik iránt mindig engedelmességet tanúsítottak, eme peres eljárásunkat további súlyosbított kiközösítéssel tetézzük, mint fent, elrendelve nektek, előbb felsorolt uraknak, a mi, vagyis inkább a mondott helytartó úr végrehajtóinak, miszerint Krisztus híveit, mindkét nembeli embereket, kiváltképp pedig a gyalázatos, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallus házanépét, szolgáit és egyházközségének tagjait, összességükben és egyenként, az előbb megjelölt módon és formában figyelmeztessétek és keressétek meg, először, másodszor, harmadszor és utoljára és véglegesen, amiképpen mi is megkeressük és figyelmeztetjük őket, s nekik és közülük kinek-kinek összes haladékként, végső határidő gyanánt és kánoni figyelmeztetésül 3 napot szabunk meg: hogy a kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallus pártolását, társaságát, barátságát és szolgálatát ezentúl egészen és teljességel kerüljék és vele bármi módon beszélve, őt szolgálva, ételt, italt, vizet vagy tüzet a rendelkezésére bocsájtva vagy bármiféle emberbaráti vígasz utján pártfogolni – kivéve a jobb belátásra térítés eseteit és a jobb belátásra tanácsot adó, a jogtól engedélyezett személyeket – ne merjék és közülük senki se merje. Ha pedig ellenkezőleg cselekednének, mi közülük is bárkit, aki a mondott, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallusnak lázadó módon a pártját fogja és ellenünk szegül, most mint akkor és akkor mint most, 10 napnyi kánoni figyelmeztetés előrebocsájtása után ezen irat által kiközösítő ítélettel sújtunk és ezt nyilvánosságra is hozzuk, meghagyva nektek, előbb felsorolt uraknak és közűletek kinek-kinek, miszerint minden egyes vasár- és ünnepnapon templomaitokban és kápolnáitokban, szentmise alatt és ahol és amikor célirányos, a mondott, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva

kiközösített Gallus pártját fogó, előbb említett emberek és Krisztus hívei, a háznép és a szolgák kiközösíttetését mindaddig tegyétek és tétessétek nyilvánosan közzé, míg csak tőlünk vagy felettesünktől más rendelkezést nem kaptok. EZENKÍVÜL, HA AZ ELŐBB EMLÍTETT, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített ezt a további súlyosbításunkat a rá közvetlenül következő 9 napon át a fáraó megátalkodottságát utánozva viselné, akkor mi a városokat, vidékeket, mezővárosokat, várakat, falvakat és elővárosokat és valamennyi egyházközség testületeit, plébániáit és bármely más helyet, ahol és amelyek joghatósága alatt és amelyekbe a mondott, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallus Anaxius betérne, megszállna és elidőzne, azokat ott tartózkodásának idejére mind és egyenként a legsúlyosabb egyházi tilalomnak vetjük alá, elrendelve nektek, előbb felsorolt uraknak, a kiközösítés előbb említett terhe mellett, hogy ameddig a kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallus az előbb megnevezett helyeken tartózkodik, függesszétek fel és másokkal is függesztessétek fel az egyházi szolgálatot. Ezt a felfüggesztést pedig a mondott, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallus távozása után még a következő 3 napon át is tartsátok fenn és hagyjátok érvényben és, amennyire rajtatok áll, másokkal is tartassátok fenn és hagyassátok érvényben, úgy és olymódon, hogy eme tilalom ideje alatt azokon a helyeken illetve azoknak a helyeknek a joghatósága alatt, ahol a mondott, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallus tartózkodik, egyetlen egyházi szentséget se szolgáltassatok ki, csupán a gyónást; a keresztséget kivétel nélkül mindenkinek, az oltáriszentséget csak a betegeknek [szolgáltassátok ki], s a házasságot ünnepélyes egyházi szertartás nélkül kössétek meg, míg az ugyanitt illetve ugyanezen helyek joghatósága alatt elhunytaktól tagadjátok meg az egyházi temetést. EZENKÖZBEN PEDIG TI, előbb felsorolt urak, nekünk, vagyis inkább előbb említett helytartó urunknak ez ügyben végrehajtói, keressétek fel a nemes Nebojszai Balogh Ferenc és Nagy Lőrinc várnagy urakat és Demeter diákot, nagyságos Báthory András úr Sempte nevű várának udvarbíráját és az előbb említett Vízkelet birtok egyéb tisztviselőit, vagy a mondott Vízkelet birtok jobbágyai által tájékoztassátok és értesítsétek őket (akiket magunk is tájékoztatunk és értesítünk), miszerint az előbb megnevezett, gyalázatos Gallus Anaxiust, a papot és egyházi férfiút, mint eretneket, az egyházi törvényekkel dacolva oltalmazni, védelmezni vagy valamiféle koholt ürüggyel pártfogolni semmi módon ne merjék és az egyházi fenyítékek elé se próbáljanak akadályokat gördíteni; s ha így tesznek, akkor jó, ellenkező esetben vegyék tudomásul, hogy a kiközösítés pusztán tettük miatt rájuk is kiterjed. Sokkal inkább, mihelyt jelen levéllel benneteket vagy amazok bármelyikét megkeresik, az említett, így kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gallust, mint engedetlen és lázadó egyházi férfiút, az igazság érvényesítése végett – ami kötelességük – a mi, vagyis inkább az előbb említett helytartó úr hatalmánál fogva, személyének sérelme nélkül ugyan, de nyomban fogják és bárki közülük fogja el, s a foglyot a fogoly költségére ingóságaival és javaival együtt menesszék ide hozzánk vagy pozsonyi felettesünkhöz, hogy mi vagy felettesünk bűntetésben részesítsük, ő ugyanis, a lázadó és eretnek Gallus, íly megvető magatartásáért méltán részesül ebben a bűntetésben, hiszen vonakodott engedelmeskedni az Anyaszentegyháznak.

Egyben tudatjuk ugyanazon ottani tisztviselő urakkal, hogy, ha a mi, vagyis inkább felettesünk rendelkezéseinek engedelmeskedni és eleget tenni nem volnának hajlandók, akkor ellenük, akárcsak az eretnek Gallus ellen, e tettük miatt, mindenrendbeli egyházi fenyítékkel és a Királyi Felség karhatalmának bevonásával, s jószág- és fejvesztés mellett peres eljárás fog indulni. A gyalázatos Gallus ingóságait és javait pedig az előbb felsorolt összes egyházi fenyíték érvényre emelkedését megelőzve zároltassátok és addig tartassátok zár alatt és foglaltassátok le azok által, akik erre illetékesek vagy azok lesznek, ameddig és amíg tőlünk vagy felettesünktől más meghagyást nem kaptok vagy ezeket a javakat az előbb megjelölt módon a fogoly Gallusszal egyetemben be nem szállítjátok. JELEN LEVELET PEDIG, illetve ezt a mi peres eljárásunkat Nagyszombat város plébános uránál kívánjuk letétbe helyezni, kópiáit és másolatait azonban az azokat megszerezni szándékozóknak, a költségekkel nem saját javadalmatokat terhelve, kiadhatjátok és rendelkezésre bocsájthatjátok. HOGY PEDIG AZ ELŐBB ELMONDOTTAK, összességükben és egyenként, kinek-kinek nyilvánvalóbban a tudomására juthassanak, nektek, előbb felsorolt uraknak mind és egyenként, mint ezügyben a mi, vagyis inkább felettesünk végrehajtóinak és közületek általában bárkinek, akiket vagy akit közületek efelől meg fognak keresni, a kiközösítés előbb mondott terhe mellett meghagyjuk, miszerint jelen levelünk másolatát templomaitok vagy olyan helyek kapujára, ahol az előbb említett, kiközösített, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített, engedetlen és lázadó Gallus és a pártját fogó kiközösítettek laknak, szegeztessétek ki és tárassátok a nyilvánosság elé és addig hagyassátok kiszegezve, míg a másolat közszemléje által a benne foglaltak is összességükben és egyenként mindenki számára ismeretessé válnak, és az előbb megjelöltekből mindaddig ne engedjetek, míg tőlünk vagy felettesünktől efelől más meghagyást nem kaptok. AZOKNAK A FELOLDOZÁSÁT AZONBAN, akik az előbb említett ítéletek hatálya alá esnének, mind és egyenként magunknak vagy felettesünknek tartjuk fenn. Amit pedig az előbb megjelöltek tárgyában az e levél tartalmát illetve rendelkezését magában foglaló nyílt leveletek segítségével végeztetek, arról, jelen levelet eredetiben visszaküldve, hűségesen tájékoztassatok bennünket. Ezek összességének és részleteinek hiteléül és az előbb megjelöltek bizonyságául kiállíttattuk jelen <rendelkező> levelünket és megerősíttettük pecsétünk lenyomatával, előbb említett Ujlaki Ferenc úr stb. helytartó akaratának és meghagyásának megfelelően. Kelt Pozsonyban, az Úr 1553. évében, augusztus hó 4. napján.

Leolvasta és fordította: Szepessy Tibor

2. Welikey Márk győri nagyprépost, püspöki vikárius idéző levele (edictum valvale) Huszár Gálhoz, 1558. március 30-án

Staatsarchiv Wien, Hungarica. Fasc. 491a., fol. 290–291.

Marcus de Welyke comes et protonotarius apostolicus, prepositus, canonicus et vicarius ac causarum auditor generalis ecclesie Jauriensis, honorabilibus et discretis universis et singulis ecclesiarum parochialium plebanis, viceplebanis, capellanis altarium et capellarum rectoribus, necnon universis aliis etiam presbiteris cuiuscumque status et conditionis existentibus, in et sub diocesi prefate ecclesie Jauriensis ubilibet commorantibus salutem et nostris infrascriptis fideliter obedire mandatis. -Noveritis, gravem admodum querelam pro parte venerabilis magistri Valentini Gorygnyczay, archidiaconi Comaromiensis et canonici ecclesie predicte Jauriensis, syndici sive procuratoris fiscalis dicte ecclesie Jauriensis ad nos esse perlatam, Qualiter foret quidem Gallus prebiter, Anaxius cognominatus in ipsa diocesi Jauriensi, in archidiaconatu Mosoniensi et in oppido Owaryensi commorans, qui, nescitur, quo maligno spiritu ductus, relicta unitate sancte catholice ecclesie eiusque generalibus observationibus, doctrinas erroneas secutus, multa nefanda et scandalosa dogmata contra sacramenta ecclesiastica ritusque Christiane ecclesie in populo spargeret et doceret et qui iam pro huiusmodi erroneis doctrinis per venerabilem condam dominum Joannem de Haall, vicarium ecclesie Posoniensis tanquam ethnicus et schismaticus censuris ecclesiasticis fuisset innodatus et excommunicatus, aggravatus et reaggravatus, et nihilominus in eodem errore permanens peiora prioribus addere et scandalosas doctrinas ac damnatas ab ecclesia sectas docere non cessaret. Fuimus igitur pro prate dicti procuratoris fiscalis debita cum instantia requisiti, ut contra eundem Gallum presbiterum, sic ut prefertur, excommunicatum, aggravatum, et reaggravatum erroneasque et damnatas doctrinas seminantem, pro ut iuris est, procederemus, ne diutius ecclesiam dei et eius unitatem suis pravis actibus impune turbaret, Nos igitur volentes, Domino concedente, agere id, quod iuris est, vobis et vestrum cuilibet, qui cum presentibus fuerit requisitus, in virtute sancte obedientie et sub pena excommunicationis firmiter precipiendo committimus et mandamus, quatinus prefatum Gallum presbiterum personaliter accedendo, si eius presentia haberi poterit, alioqui per affixionem parium presentium litterarum nostrarum in valvis ecclesie seu ecclesiarum parochie seu parochialium, sub quibus et penes quas prope habitare dinoscitur, sic ut presens mandatum nostrum verisimiliter ad eius notitiam devenire possit, ad instantiam dicti procuratoris fiscalis nostri in presentiam citare curet et quilibet vestrum curet, sic et taliter, ut ipse feria secunda proxima post octavas festi pasce proxime venturi, quo erit dies decima octava siquidem mensis Aprilis, coram nobis in iudicio in sede Jauriensi comparere rationem de premissis redditurus debeat et teneatur, certificantes eundem, quod sive ipse termino in prefato coram nobis compareat, sive non, nos ad partis coram nobis comparentis instantiam ad faciemus in premissis, quod iuri videbitur expediri. Et post hec huiusmodi vestre executionis seriem nobis terminum ad prefatum conscientiose rescribatis. Presentes in specie remittendo. Datum Jaurini, penultima die mensis Martii, anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo octavo.

Collationata est hec copia litterarum et concordat cum originalibus de verbo ad verbum.

Lecta et correcta per me Valentinum de Chyttwandh notarium in premissis.

Idem, qui supra, Marcus prepositus et vicarius etc. manu propria scripsit.

A külzeten: Valvae edict des Marcus de Wellike comitis ac protonotarii apostolici, praepositi, canonici et vicarii ac causarum auditoris generalis ecclesiae Jauriensis, warum der Pfarrer Gallus Anaxius für einen Ketzer erklärt und auch den 18. april nach..?..Raab bey dem geistlichen Gerichte zu erscheinen citiert wird.

Az 1558. március 30-án kelt irat fordítása

Welikey Márk főispán, apostoli protonotarius, a győri egyház prépostja, kanonokja, üspöki helynöke és főügyésze, a parochiális egyházak összes és minden egyes tiszteletreméltó és kiváló plébánosának, plébános helyetteseinek, káplánjainak, oltár és kápolnaigazgatóinak, továbbá bármilyen állásban és rangban levő összes többi presbitereinek, akik az említett győri egyházmegyében és annak joghatósága alatt bárhol laknak, üdvöt (kíván) és alant írt parancsainak hűséges teljesítését. – Tudjátok meg, hogy tisztelendő Gorygnyczay Bálint mester, komáromi főesperes, az említett győri egyház kanonokja és ugyanazon győri egyház ügyvivője, illetőleg vagyonjogi ügyésze nagyon súlyos panaszt terjesztett elénk, hogy ugyanabban a győri egyházmegyében létezik egy bizonyos Anaxius melléknevű Gál pap, a mosoni főesperességben, mégpedig az Óvár nevű mezővárosban, aki, nem tudni, miféle gonosz szándéktól vezettetve, elhagyta a szent katolikus egyház közösségét, s annak egyetemes rendelkezéseit, tévtanokat követve sok tiltott és botrányos dogmát hint el és tanít a nép között az egyházi szentségek és a keresztyén egyház szertartásai ellen, akit az ilyen téves tanítások miatt már a néhai tisztelendő Haall János úr, a pozsonyi egyház vikáriusa, mint pogányt és szakadárt egyházi fenyítékkel sújtott, kiközösített, súlyosbítva, majd tovább súlyosbítva kiközösített, mégis mindamellett megmaradván ugyanabban a tévelygésben, nem hagy fel azzal, hogy az előzőket még rosszabbakkal tetézze, s a botrányos tanokat és az egyháztól elítélt szektákat továbbra is hirdesse. Tehát a nevezett egyházi ügyész kellő tisztelettel arra kért bennünket, hogy a jognak megfelelően járjunk el ugyanazon Gál presbiter ellen, aki, mint mondottuk, ki van közösítva, súlyosbítva és tovább súlyosbítva van kiközösítve, s aki téves és már kárhoztatott tanításokat hirdet, nehogy gonosz cselekedeteivel továbbra is bűntetlenül zavarja Isten egyházát és annak egységét. Mi tehát Isten engedelmével azt akarjuk cselekedni, ami a jognak megfelel, nektek és közületek kinek-kinek, akiket jelen sorokkal felkeresnek, a szent engedelmesség nevében és a kiközösítés bűntetésének terhe mellett szigorúan megparancsolva meghagyjuk és elrendeljük, hogy igyekezzék a nevezett Gál presbitert személyesen felkeresni, ha nehézség nélkül lehet hozzá bejutni, ellenkező esetben pedig jelen levelünk másolatának az illető parochiális egyház, vagy parochiális egyházak ajtajain való kifüggesztés által, amelyek alatt, vagy amelyek közelében tudomásotok szerint lakik, s így valószínű, hogy jelen parancs-levelünk tudomására fog jutni, igyekezzék őt az egyházmegyei ügyész kérésére jelenlétünk elé idézni, s

kiki erre igyekezzék, mégpedig úgy, hogy ő a húsvét nyolcadát követő legközelebbi hétfői napon, amely nevezetesen április 18-ára esik, köteles előttünk a bíróságon, győri ítélőszékünkön megjelenni, hogy számot adjon a mondottakról, s figyelmeztessétek őt, hogy a jelzett határnapon, akár megjelenik előttünk akár nem, mi az előttünk megjelenő fél kérésére a mondottakra nézve azt fogjuk tenni, ami a jognak megfelelőnek fog látszani. Majd eme eljárásotok menetét nekünk a jelzett határidőre lelkiismeretesen írjátok meg. Jelen sorainkat eredetiben kell visszaküldeni. Kelt Győrött, március hó utolsó előtti napján, az Ur 1558-ik évében.

Ezen oklevél-másolat egybevettetett és az eredetivel szóról szóra egyezik.

elolvasta és javította Chyttwadhy Bálint, a fenti ügy jegyzője.

Ugyanaz, aki fent, Márk prépost és vikárius stb. sajátkezűleg írta.

A külzeten: Welikey Márk főispán és apostoli protonotarius, a győri egyház prépostja, kanonokja, s vikáriusa és főügyésze, – mi okból nyilvánítja Gallus Anaxius lelkészt eretneknek és megidézi, hogy április 18-án a győri szentszéki bíróság előtt megjelenjék.

Leolvasta és fordította: Botta István

Megjegyzések az exkommunikációs iratokhoz

A háromszoros kiátkozás két dokumentuma

Welikey Márk főispán, apostoli protonotarius, a győri egyház prépostja, kanonokja, püspöki helynöke és főügyésze 1558. március 30-án minősített idéző paranccsal, *edictum valvale*val a győri szentszék elé idézte a Magyaróváron működő Huszár Gált. A reformátornak, bár hajlandó lett volna megjelenni, nem volt módja a távozásra, mert patrónusa, Wohniczky Zakariás várparancsnok távol volt, s megtiltotta Huszár Gálnak, hogy hazaérkezéséig elhagyja a várost. A kapitány április 17-én tért vissza, s Huszár Gál már másnap napfeltekor latin nyelvű levelével felkereste. Tájékoztatta a szentszék elé idézéséről, átadta neki az idéző levelet, s engedélyét kérte a Győrbe menetelhez, hogy magát tisztázhassa. Wohniczky április 23-án német nyelvű levelében tájékoztatta Miksa királyt a birtokán működő Huszár Gál jelleméről, munkásságáról, s megkérdezte, hogy engedélyezze-e a reformátor Győrré menetelét. A király a levél külzetére rávezette: „Soll nicht erscheinen" – ne jelenjék meg!

Mindhárom forrást ismerte és felhasználta tanulmányában Fraknói Vilmos *Huszár Gál Óvárt, Kassán, Komáromban 1555–1560.* (A bécsi titkos udvari levéltár iratai alapján.) Századok 1876. 22–35.1. A dokumentumokat nem közölte, de megjelölte lelőhelyüket. Az idéző levél: *Staatsarchív Wien, Hungarica.* Fasc. 431a. fol. 290–291., Huszár Gál levele *uo.* fol. 292–293., Wohniczky levele *uo.* fol. 294–295.

Huszár Gál Wohniczkynak írt, idézett levelében említi: *egyházaik ajtajára nyilvánosan kifüggesztett írásaikkal engem eretneknek nyilvánítottak, és mint Krisztus tanításának pestisét már harmadszor közösítettek ki.* Az idéző levél szerint pedig a reformátort *néhai tisztelendő Haall János úr, a pozsonyi egyház vikáriusa, mint pogányt és szakadárt egyházi fenyítékkel sújtotta, kiközösítette, súlyosbítva, majd tovább súlyosbítva kiközösítette.*

Ezeknek az utalásoknak alapján hosszú évekig kerestem az első kiközösítő iratot a hazai és a pozsonyi káptalani irattárban eredménytelenül. Szepessy Tibor talált rá a pozsonyi káptalani irattár vörösköi raktárában. Közölte velem a jelzetét: ŠÙA SSR, Bratislavská kapitula – Súkrovny archív, fasc. 4., nr.2., Correspondentia. Pozsonyban a csaknem egy méter hosszú iratról xerox-másolatot kaptam. Mivel Szepessy Tibor találta meg a dokumentumot, őt kértem meg leolvasására és lefordítására, s természetesen az ő neve alatt jelenik meg.

Az exkommunikációs irat alapján Huszár Gál életének újabb ismeretlen szakaszára derül fény. A Thurzók és Báthory András pártfogoltjaként Vízkelet, ma Černi Brod (fekete gázló) pélábánosa volt. Ujlaki Ferenc akkor még győri püspök és királyi helytartó pozsonyi préposti minőségében 1552-ben idézte színe elé, természetesen az egyházi jognak megfelelően „sub poena excommunicationis". Mivel nem jelent meg, exkommunikálttá lett. Ez volt első kiközösítése. Másodszor Hall János pozsonyi vikárius sújtotta exkommunikációval a közölt dokumentum szerint, amely 1553. augusztus 4-én kelt. Ezután ugyancsak Thurzó-kapcsolatok révén került Miksa király és Wohniczky Zakariás védelme alá Magyaróvárra. Wohniczky Thurzó Bernát özvegyét vette nőül és gyámjává lett Thurzó Borbálának. Az erről szóló bőséges dokumentumokat Huszár Gálról készülő monográfiámban közlöm.

Az ezkommunikációs eljárás

Az eljárás első lépése *a feljelentés* (*denuntiatio*) volt amely önmagában alapos okot nyújtott az idézésre és perbefogásra, ezért a nyomozást (*inquisitio*) el sem kellett rendelni. Huszár Gál ellen bizonyára többen küldték feljelentéseiket. Ezeknek nem tudtam nyomára bukkanni. Az 1558. évi *edictum valvale* egyet megnevez: *tisztelendő Gorygnyczay Bálint mester, komáromi főesperes, az említett győri egyház kanonokja és ugyanazon győri egyház ügyvivője, illetőleg vagyonjogi ügyésze nagyon súlyos panaszt terjesztett elénk.*

A vád (*accusatio*) is világosan kiolvasható a két dokumentumból. Az 1553. évi exkommunikáció szerint 1552-ben Ujlaki Ferenc azért idézte meg, hogy tisztázza magát „az eretnek fertelem gyalázata" alól. Hall János szerint „eretnek fertelmet tanított és terjesztett," s Ujlaki Ferenc „mint pogányt és szakadárt" (ethnicus et schismaticus) közösítette ki. Az 1558. évi *edictum valvale* azzal vádolja, hogy *elhagyta a szent katolikus egyház közösségét, s annak egyetemes rendelkezéseit, tévtanokat követve sok tiltott és botrányos dogmát hint el és tanít a nép között az egyházi szentségek és a keresztyén egyház szertartásai ellen.*

A feljelentést követő, *szentszék elé történő perbeidézés* (*citatio*) meghatározta, hogy milyen ügyben, ki előtt és hol kellett a feljelentettnek megjelennie. Ugyanazon megyében a határidő 15 nap volt. Az idézőlevelet kézbesíthetetlenség esetén a templom ajtajára kellett kifüggeszteni. *Az idézéssel a per folyamatba volt téve* (*litis pendentia*). Az egyházi jogban – a római jogtól eltérően – a bíráskodás nem a perbebocsátkozással (litis contestatio) kezdődött, hanem az idézéssel. Ez azt jelentette, hogy a megidézett távolmaradásával sem akadályozhatta meg az elmarasztalást, jelen esetben az exkommunikációs ítélet kihírdetését.

A meg nem jelent elítéltet, a makacskodó alperest másod- és harmadízben

is megidézték (monitorum superabundans canonicum), s a hatóság segítségül hívásával *kifüggesztett idézőparanccsal* (*edictum valvale*) megjelenésre kötelezték. Ez Huszár Gál esetében az Ujlaki által indított eljárás után minden bizonnyal elmaradt, a reformációt pártoló főurak, a római egyház hatalmának meggyengülése, s az országot fenyegető veszedelmes események, főként a törökök 1552. évi hadjárata miatt.

A súlyos kényszerhelyzet miatt Huszár Gál ellen az eljárást csak 1553-ban folytatták. Ez az esztendő a reformáció elleni harc fontos állomása. Ferdinánd király április 9-re országgyűlést hívott össze Sopronba, s azon fiaival, Miksa és Károly főhercegekkel együtt április 22-én személyesen is megjelent. Az országgyűlés vallásügyi végzései az 1548. évi törvényekre hivatkozva elrendelték a katolikus egyház restaurációját. Az akkor érsekké kinevezett Oláh Miklós teljes erővel fogott hozzá egyháza helyreállításához. Elrendelte a folyamatban levő ügyek lezárását és a meghozott ítéletek végrehajtását. Így került sor Huszár Gál Ujlaki Ferenc által kezdett ügyének lezárására is.

Az ítélet végrehajtását elrendelő levelet Ujlaki Ferenc parancsára Hall János adta ki 1553. augusztus 4-én. Huszár Gál erre az idézésre sem jelent meg, pártfogói azonban már Vízkeleten nem tudtak neki további oltalmat nyújtani, ezért mentették Magyaróvárra, a lutheri irányba hajló, s a lutheránusokat pártoló Miksa király birtokára.

Mivel Huszár Gál nevének nyilvánosságra hozatalával kiadott exkommunikációs idézés után, 14 nap elteltével sem jelent meg, a *makacsság* (*contumatia*) bűnébe esett, ami a jog és az ítéletlevél szerint is azt jelentette, hogy *a makacsság növekedtével a büntetésnek is növekednie kell*, – vagyis az exkommunikációt súlyosbították. Ezt nevezték *aggravatio*nak, a tridenti zsinat utáni Pontificalékban *excommunicatio maior*nak.

Az ezkommunikáció templomi szertartását a Pontificalék részletesen előírták, s az ezt szemléletető kép a XVI. századtól a XIX. századig csaknem minden Pontificalében szerepel. A főoltár előtt ül a püspök mitrával a fején, s körülötte általában 13 presbiter, kezükben égő gyertyát tartva. A szertartást az 1553. évi exkommunikációs irat pontosan ismerteti. Ezt minden címzett egyházközségben el kellett végezni, nyilván szerényebb körülmények között.

Különbség van a tridenti zsinat előti és utáni szertartásban. A zsinat előtt szerepelt a következő *responzórium: „Revelabunt coeli iniquitatem Judae,* et terra adversus eum consurget, et manifestum erit peccatum illius in die furoris Domini, cum eis qui dixerunt Domino Deo: Recede a nobis, scientiam viarum tuarum nolumus. V. A: Fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum, et in retributiones et in scandalum. Cum V. B: In die perditonis servabitur, et ad diem ultionis ducetur. Cum." (Felfedik az egek Juda pártosságát, s feltámad ellene a föld, és nyilvánvalóvá lesz bűnük az Úr haragjának napján, mindazokkal együtt, akik azt mondják az Úristennek: Távozz tőlünk, utaidról nem akarunk tudni. V. A: Asztaluk legyen előttük tőrré, s bosszúállássá és botránnyá. V. B: A veszedelem napjára tartatik, a bosszúállás napjára jut.)

A masszoréta számozás szerinti 109., a Vulgata szerint 108. keményhangú

átokzsoltárt énekelték: *Deus laudem meam ne tacueris* (Dícsérlek téged, Istenem, ne maradj néma.)

A zsoltárokat mindig antifónával, keretverssel énekelték. Az exkommunikáció szertartására előírt zsoltár keretverse a *Media vita in morte sumus* volt. Szükséges erről az antifónáról néhány szót ejtenünk. Fejtegetésünkben a következő műveket használtuk: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie,* 8. Bd. Kassel, 1964. Walter Lipphardt, *Mitten wir im Leben sind. Zur Geschichte des Liedes und seiner Weise,* 99–118. – Ugyancsak *Jahrbuch* 11. Bd. 1966. U.a. *Die älteste Quelle des deutschen „Media vita", eine Salzburger Handschrift vom Jahre 1456* 161–162. – Huber Frigyes, *A gregorián korális.* Bp. 1938. – Szigeti Kilián, *Jubilate. A Gregorián ének kézikönyve.* Bp. 1948. – Böhme, Franz M., *Altdeutsches Liederbuch, Volkslieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem 12. bis 17. Jahrhundert.* Dritte Auflage, Leipzig 1925. 647. jzt. – Zahn, Johannes, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder.* I–IV. Bd. Ez a darab a 8502. sorszámú a Ludecus *Missale, 1589.* alapján. – Bäumker, Wilhelm, *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen.* I–IV. Freiburg, 1883–1891. I.300/a. I–IX.sz. – Moser, H. J., *Die Melodien der Lutherlieder.* Hamburg, 1935. 51. skk. – *Régi Magyar Dallamok Tára,* I. k. Bp. 1958.

A *Media vita in morte sumus* eredetileg *sequentiá*nak született. Az „alleluja" utolsó hangját hosszú, szöveg nélküli dallam követte, amelyet *jubilus*nak, *neumá*nak, *sequentiá*nak is neveztek. A dallam koloratúrái alá már igen korán szöveget írtak, hogy képzett kántorok mellett a zeneileg képzetlenebb kar is tudja énekelni. Később ez a szöveggel ellátott dallam levált az allelujáról és sequentiaként, himnuszként, antifónaként tovább élt, s *közkedvelt temetési énekké is vált,* amelyet az exkommunikált felett, mint „lelki halott" felett antifónaként énekeltek. Dreves–Blume (*Analecta hymnica medii aevi.* Leipzig–Reisland), 1886-tól kezdve megjelent 54 kötetben 4.500 sequentiát közöl. A tridenti reformzsinat határozata alapján V. Pius pápa 1568-tól ebből a szinte megszámlálhatatlan mennyiségből ötöt hagyott meg: a húsvéti *Victimae paschali*t, a pünkösdi *Veni Sancte Spiritus*t, az úrnapi *Lauda Sion*t, a hétfájdalmú Szűz napjának *Stabat mater*ét és a gyászmisében használatos *Dies irae*t.

A *Media vita in morte sumus* azonban, amelyet tévesen a szentgalleni Notker Balbulusnak († 912) szoktak tulajdonítani, elevenen tovább élt. Az éneknek szinte varázserőt tulajdonítottak, s még a nép is énekelte azok ellen, akiknek vesztét kívánta. A brémai klérus 1234-ben a stedingi parasztok ellen énekelte. Ezért az 1310. évi kölni provinciális zsinat megtiltotta, hogy speciális engedély nélkül bárki is „bárki ellen" énekelje. Mégis énekelték. 1386-ban a svájci parasztok Stempach mellett, csata előtt az ellenség ellen. Az ének legrégibb németnyelvű salzburgi forrása egy 1456-ban fennmaradt kézirat, amely szerint Zsigmond salzburgi érsek decrétuma alapján Hunyadi János 1456 júniusi nándorfehérvári csatája és győzelme alkalmából a török ellen énekelték.

A XVI. században, amint Huszár Gál 1553. évi exkommunikációs irata is tanúsítja, a 109. zsoltár antifónájaként használták. Éppen ezért meglepő, hogy a protestáns hagyomány ezt az eretnekek és kiközösítettek elleni éneket temetési énekként mind a mai napig megtartotta. Az ugyancsak exkommunikált Luther az

általa kedvelt humanista Luckennek, Melanchthon és Jonas barátjának vízbefulladása alkalmából, nem sokkal 1524. július 5-e után két versszakkal bővítette, s még ezévben megjelent Walter wittenbergi énekeskönyvében, s ennek nyomán ugyancsak ebben az esztendőben bekerült az erfurti énekeskönyvbe is. Az 1982-ben megjelent evangélikus énekeskönyvben a 499. számú ének.

Hazai énekeskönyveinkben először annak a Huszár Gálnak 1574. évi Graduáljában jelent meg, akit ugyancsak ezzel az énekkel exkommunikáltak. (RMNy I. 323. II: 123b.) Csomasz Tóth Kálmán szerint dallama első ízben az *Eperjesi graduál*ban látott napvilágot. (RMDT I. 184–185. sz.) Azonban sem Huszár Gál szövege, sem az eperjesi graduál dallama nem a három versszakos lutheri ének, hanem a régi egy versszaknyi szöveg és dallam. Huszár Gál a dallamot csak jelzi: *Media vita,* s szövege a következő:

„Az mi életünknek közepette haláltúl környül vétettünk;
kit mi keressünk segedelmül, ki minket vigasztallyon;
Czac Tegedet Uram,
Ki mi bűneinkért igazán most mi reánk meg haraguttál;
Szent áldott Úristen,
Szent erős Úristen,
Szent idvezítő irgalmas Urunk örök Isten;
De ne hadgy minket bűneinkert gonoszul el vesznünc;
De mi halalaunknac idien légy minekünk segedelmünc;
Irgalmas nekünc."

Feltételezésem szerint Huszár Gál nemcsak a hazai dallamot vette át, hanem egy még fel nem lelt ősi magyar szöveget is. Erre utalhat egy régi magyar exkommunikációs irat. Angelus bíboros, apostoli legatus, jónéhány magyar főurat exkommunikált, akik az esztergomi érseki javakat bitorolták. Az exkommunikáció szertartását ugyanúgy írta le, mint a Huszár Gált kiközösítő Hall János. Ő is előírja a *Revelabunt coeli* responzóriumot és a *Deus laudem ne tacueris* zsoltárt. A *Media vita* antifónát nem említi, de a zsoltárt mindig keretverssel énekelték, s a XV. századi Pontificalékban is ezzel a keretverssel szerepel. A bíboros megjegyzi, hogy az énekek végig éneklendők, *et materna lingua vulgarizando et exponendo.* (Fejér, Georgius, *Codex diplomaticus Hungaricae* ... Tom. X. Vol. IV. 253–267.) 1403-ban tehát anyanyelvre fordítva kellett ismertetni a népnek és megmagyarázni az énekeket, a *Media vitat* is. Feltételezem, hogy a magyarázat és fordítás szövegét törvényszerűen határozta meg és irányította a dallam, s ahogyan a XV. században a németek anyanyelvükön énekelték az antifónát, így lehetett ez hazánkban is és Huszár Gál egy ilyen dallamra fordított szöveget vett be graduálja halottas énekei közé. Ezt a szöveget közli Bornemisza Péter 1582., a debreceni 1590., a bártfai 1593., a lőcsei 1642. évi énekeskönyv. Talányos a lőcseinek cím alatti megjegyzése: *Matthaeus Philadelphus görög oratiojából vétetett.* Ugyancsak szerepel az 1791-ben kottával megjelentetett debreceni halottas énekeskönyvtől kezdve minden református halottas énekeskönyvben.

Az ezkommunikáció templomi szertartását templomon kívüli szimbolikus aktus

követte. A templom kapujából a kiközösített háza felé a gyüleket három követ dobott, elrettentő példaként utalva a Mózes ellen lázadó Choréra, Dáthánra és Abironra, akiket a föld elviselni nem tudott, hanem Isten igazságos ítélete folytán elnyelt, hogy élve szálljanak a pokolra. (1Móz 16,1–35., 26, 9–10., – 5Móz 22,6., – 1Krón 26,19., – 106. Zsolt.17.)

Amennyiben a súlyosbítottan exkommunikált bűntetését újabb 14 napig *megátalkodott és lázadó lélekkel viselné*, s nem térne a megbánás útjára, tovább súlyosbították kiátkozását, s azonos szertartással adták hírül és hajtották végre. Ezt a végső súlyosbítást *reaggravation*ak, a tridenti zsinat után *anathemán*ak nevezték. Ezt a reaggravatiot mondták ki Huszár Gálra.

A reaggravatioval, anathemával sújtottra kimondták az *interdictumot*. V. Márton pápa a konstanzi zsinat határozata alapján adta ki 1518-ban az *Ad evitanda* konstitucióját, amelyben különbséget tesz az *interdictum personale* és *locale* között. Exkommunicatióval sújtja mindazokat, akik a reformátorral érintkeznek, őt segítik, s interdictum alá vetettek minden helyet, ahol tartózkodott, vagy szolgált. Ezeken a helyeken, városokban, falvakban, mezővárosokban, vidékeken, várakban stb., csak a gyónás és keresztség szentségét szolgáltatták ki, az oltári szentséget csak a betegeknek, házasságot egyházi szertartással nem kötöttek, egyházi temetést nem végeztek.

Amennyiben a kiközösített a reaggravatio után sem tanúsítana megbánást, hanem *a fáraó megátalkodottságával* viselné exkommunikálását, elrendelik javainak elkobzását, személyének kiszolgáltatását a *brachium saecular*enak, a világi karhatalomnak.

Ferdinánd király 1557. június 1-re országgyűlést hívott össze Pozsonyba. Johannes de Zakan pozsonyi kanonok, püspöki vikárius és főügyész, Hall János utóda, ezt az alkalmat kívánta kihasználni, hogy a két makacs eretnek, Joannes Peigler, a pozsonyi német iskola rektora és Huszár Gál régóta húzódó ügyének végére pontot tegyen.

Peigler már hosszabb ideje lutheránus szellemben tanított és támadta a római egyházat. Ezért 1551 exaudi vasárnapján, május 10-én ünnepélyesen exkommunikálták. Peigler ennek ellenére a város tanácsa és polgárai védelme alatt megmaradt tisztében. (ŠÚA SSR v Bratislave, Bratislavská kapitula – Súkrovny archív. Capsa diversa contra acatholicos. Fasc. 4. nr. 12.) 1557-ben Bertalan kanonok, a pozsonyi egyház plébánosa panaszt nyújtott be Peigler ellen, s a rektort június 5-én, pünkösd ünnepe előtti szombaton súlyosbítva exkommunikálták. (U. o. Fasc. 4. nr. 13.) Peiglernek menekülnie kellett. Johannes Zakan vikárius június 16-án felterjesztést szerkesztett *Brachii saecularis contra haereticos* címen. Felsorolja Peigler bűneit, amelyek miatt exkommunikációval, aggravatióval, reaggravatióval sújtották, s ezért a vádlott az eretnekek *asylum*ába, az ausztriai Hamburgába menekült néhány nappal előbb, az eretnek Sebestyén plébános oltalma alá, *miként az előző években bizonyos Gallus Anazius eretnek, akit néhai tisztelendő Hall János pozsonyi vikárius, elöljárónk, a pozsonyi főhatóságból elűzött, s Felségednek a győri egyházmegyében levő Óvár nevű városa kiváló kapitány ura, Zachariás Boheniczky segítségével oda menekült, s ugyanez az exkommunikált, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített Gál, amint néhai Hall János vikárius*

irataiban és jegyzőkönyvében világosan megállapítja, védelmet és oltalmat élvez. Ettől kezdve a nevezett ezkommunikált, súlyosbítva és tovább súlyosbítva kiközösített eretnekek lakóhelyük szomszédságában támadják, ostromolják és félrevezetik a pozsonyi főhatóság alá tartozó keresztyéneket. A felirat hivatkozik szent Ágostonnak az eretnek Donatus utóda, Parmenius elleni levelére (*Contra epistolam Parmenii,* lib. 1. i. u. 400), János evangéliumához írt magyarázatára (*Tractatus in Joannem,* tract. 2. i. u. kb. 416), s az ugyancsak Donatust követő Cresconius és Gaudentius elleni műveire (*Contra Cresconium grammaticum partis Donati,* lib. 3. cap. 51. i. u. kb. 406., és *Contra Gaudentium, donatistarum episcopum,* lib. 2. cap. 11. i. u. kb. 420.) Ágoston szerint – amint írja – az ilyen lázadókat és eretnekeket, akik nem akarnak visszatérni a szent és katolikus egyház kebelébe, világi kardhatalommal (gladio temporali) és jószágelkobzással szokták bűntetni. Bár Augustinus szelíd eljárást tanácsol, hogy ne szabjanak ki keményebb bűntetést a megtévedőkre, mint amekkorát visszaesésükkor a tévelygőkre penitenciaként rónának, alapelve mégis Lukács evangéliuma 14,23. verse volt, amelyet egyre keményebben értelmeztek. Jézus példázata szerint a magukat kimentő hivatalosak helyett a szolgák uruk lakomájára behozzák a szegényeket, nyomorékokat, sántákat és vakokat, s mivel maradtak még üres helyek, a szolgák azt a parancsot kapják, hogy „kényszerítsenek bejönni" mindenkit az utakról és a kerítések mellől, hogy megteljék a háza, Ez a *kényszerítés* (*Cogite intrare!*) lett az inquisitio bibliai megalapozása, s a *brachium saeculare* hivatkozási alapja.

Johannes Zakan vikárius bőségesen bizonygatja, hogy Peigler és Huszár Gál *megmakacskodott és lázadó eretnekek,* az egyház *üszkössé vált és ördögtől elszakított tagjai,* akik *a legkevésbé sem gondolnak a visszatérésre,* azért Ferdinánd király, mint az egész római birodalom patrónusa, *karhatalommal* (*brachium saeculare*) és „a világi kard forgatásával (vibratorem gladii saecularis)", *nevezett eretnekeket Hainburgban és Óvárott, vagy bárhol garázdálkodnak, személyük sértetlenül hagyásával vesse és tartsa fogságban, ingó és ingatlan javaikat zárolja, foglalja le és kobozza el, s méltóztassék őket az anyaszentegyház kebelébe való* visszatérésre kényszeríteni.(*U.o.: Capsa diversa* (*contra acatholicos*). *Fasc. 4. nr. 5a–b.*)

*

A gondosan készített felterjesztés alig korrigált impúruma és tisztázata is a Pozsonyi Káptalani Levéltárban maradt, s a Bécsi Állami Levéltár iratai között sem található királynak benyújtott példány. Az idő alkalmatlan volt az előterjesztésre. A király tehetetlenül, a segítés reménye nélkül nézte Erdélyben levő serege vereségét, országgyűlési propozícióiba fel sem vette a vallás kérdését, a rendek elkeseredettek voltak, az egyház és a káptalan pedig arra számítottak, hogy Ferdinánd német–római császárrá választása után a magyar ügyek vitelét a lutheranizmussal rokonszenvező Miksa fiára bízza. Huszár Gál ellen tehát *újabb egyházi eljárást* kezdtek, most már a győri egyházmegye területén. 1558. március 30-án kiadott *edictum valval*eval a győri szentszék elé idézték.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

ALBERTUS CRUCIGER LŐCSEI PAP LEVELE PAUL EBERHEZ WITTENBERGBE (1563)

Albertus Cruciger 1544 júniusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre Albertus Lauio Leutzschouiensis néven.[1] Külföldi tanulmányairól magisteri címmel tért haza. 1553-ban van róla adatunk ismét, ekkor iskolamester Lőcsén, az 1550-es évek közepétől ugyanitt papként működött. 1566-ban Fröhlich Tamás javaslatára Selmecbányára hívták meg, közben azonban Rozsnyón is lelkészkedett. A meghívólevél augusztus 28-án kelt. Év vége felé érkezhetett meg Selmecre, ahol hamarosan köszvénybe esett, fekvő beteg lett. 1567-ben a város Conon Lukácsot hívta meg papnak, ennek ellenére tovább fizették Crucigert is. 1568 elején újabb meghívólevelet kapott, ezúttal az ansbachi fejedelmi tanácstól. A meghívást betegsége miatt nem fogadhatta el. 1570. február 3-án feleségét már özvegyként említik a források.[2]

A reformáció magyarországi térhódítása idején, a hitviták közepette hazánkból vitás ügyekben gyakran fordultak külföldi tekintélyekhez. A wittenbergi egyetem véleményét János Zsigmond fejedelem is kikérte 1561-ben az erdélyi reformáció ügyében.[3] A fejedelemhez címzett válaszlevél aláírói közt szerepel Paul Eber wittenbergi lelkész, a teológia doktora,[4] akihez egy év múlva a házassági esküvel kapcsolatban kérdéssel fordult a Wittenberget megjárt lőcsei Cruciger.[5] Eber 1561-ben jelentette meg Melanchton Szent Pál apostol korintusiakhoz írt leveleinek kommentárjait,[6] melyben előkerülnek a levélben érintett problémák. Cruciger leveléből azonban kitűnik, hogy Ebertől levelet is kapott a most érintett kérdésekről. Lőcsén Cruciger összeütközésbe került bizonyos személyekkel (talán éppen városi tanácsosokkal), akiket levelében képmutatónak nevez. A házassági eskü ellen az

[1] Révész Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig.* in *Magyar Történelmi Tár,* 1859. p. 220.

[2] Adataink forrásai: *Hain Gáspár Lőcsei krónikája.* Kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910–1913. pp. 103, 106, 277, 278. – Breznyik János, *A selmecbányai ág. hitv. evang. egyház és lyceum története.* I. Selmecbánya, 1883. pp. 200–201. – A forrásokban előforduló névalakok: Lavius, Lanius, Cruciger, Kreutzer. Újabban előfordul a Lasius alak is (Rezik, Ján-Matthaeides, Samuel, *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku.* Bratislava, 1971. p. 217.) – Bartholomaeides János László szerint – *Memoria Ungarorum* ... Pest, 1817. p. 18. – Cruciger 1533-ban volt rektor Lőcsén. Nyilván sajtóhibáról van szó, hisz az általa hivatkozott helyen Korabinszkynál 1553 áll.

[3] Vö. RMNy 189.

[4] A fejedelemhez címzett levél fogalmazványa és egy másolata: Gotha, Forschungsbibliothek, Chart. A. 124. ff. 112–115.

[5] A levél eredetije: Gotha, Forschungsbibliothek, Chart. A. 126. ff. 1–2.

[6] Wittenberg, 1561, Joh. Crato.

evangélium szavával érvel: Krisztusért el kell hagyni a feleséget is, az eskü szavai azonban mindenek elé helyezik a hitvesi hűséget, megbéklyózzák a lelkiismeretet. Cruciger változtatni akar, ehhez kéri Paul Eber támogatását.

Az az itt Paul Eber leveléből idézett gondolat, hogy a különböző népek természetének és erkölcseinek összevetéséből magyarázható, sőt igazolható a törvények különbözősége, táplálója volt a magyarországi németség növekvő öntudatának. Cruciger is megfogalmazza: ő nem a törvényeket nehezen elviselő magyaroknak, hanem az egykori gepidák földjén szász jog szerint élő németeknek a papja.

Hogy Cruciger megvalósított-e valamit kezdeményezéséből, nem tudjuk. Azon életrajzi adatokból azonban, hogy rövidesen Rozsnyóra távozott, s ott is csak rövid ideig lelkészkedett, továbbá a levélben említett viszálykodásból arra következtetünk, hogy elképzeléseit nem tudta a gyakorlatba átültetni.

A levél szövege:

M. Albertus Cruciger.

Salutem a Deo patre, per Dominum nostrum Jesum Christum.

Accepi tandem tuas, Reverende domine Pastor et cariss[ime] Praeceptor, iamdudum summo cum desiderio exoptatas literas, atque tibi, pro fideli et paterna admonitione et institutione, magnas ago gratias. Dum autem attentius singulae, quae scripsisti examino, magis quidem magisque agnosco, tuum erga me et gentem nostram φιλοσοφεῖν sed crescit quoque ardor animi, tecum coram loquendi. Licet enim sapienter, et satis maturo consilio, singula membra tui scripti concinnata sunt: tamen multa mihi in mentem veniunt, de quibus praesens cum praesente colloqui optarem. At quoniam longinqua locorum distantia, me ministerio Ecclesiae devinctum, domi manere cogit, breviter quaeso aliqua saltem, quae me suspensum tenent percipe. Legi attente et cum singulari oblectatione paragraphum, in quo ex collatione naturarum et morum diversarum gentium, legum diversitatem probas, atque ideo Marciales homines, severiore vinculo, ad fidem coniugalem astringendos, quam qui disciplina et humanioribus artibus exculti sunt: Simul quoque indicas, te abhorrere a tyrannica exactione iuramenti, in Ecclesijs verbo Dei pie reformatis. Et quanquam aliquas meas rationes bonis fundamentis nisi iudicas, monēs tamen ne si Semel abolere velim, inveteratum et late observatum ritum, in gente alioqui minus domabili, periculum sit, non parvi scandali et turbationis. Agnosco et vera gratitudine praedico, tuam erga nos paternam solicitudinem. Sed scire te quoque expedit: Nihil mihi negocii esse, cum gente Hungarica, quae, ut vere scribis, difficulter fert legum frenos, neque enim illis, sed natione et linqua germanis, in ea terra, in qua olim honestissimae gentis Gepidorum sedem fuisse, etiam nominis affinitate ostendi eruditis placet, et iis qui legibus politicis, ex Saxonico iure depromptis utuntur, ac Evangelij vocem in annum usque XIX incorruptam audierunt: ijs inquam, ut vel tandem, fidem matrimonij, sanctissimorum patrum veteris et novi testamenti, et consuetudini reformatarum Ecclesiarum, conformem reddant, consului, qua in re, te mecum sentire, quantum ex tuis literis intellexi, arbitror. Potuissem autem, sacris adhibitis concionibus, persuadere populo, ut hanc scripturae sententiam am-

plecterentur, ni mihi restitissent quidam Hypocritae, non quidem rationibus, neque scripturae testimonijs, sed convicijs et falsis criminationibus: Ideo distuli totam hanc causam, donec tuas legerim literas. Nunc quia in eam partem videris scribere, ut ritum longi temporis usu confirmatum tolerare debeam, tibi morem geram, nisi forte conscientia alio me impellat. Durum enim videtur, cogere quem ad assumendum nomen Dei, in confirmandam rem impiam et impossibilem. Attingis quidem, cariss[ime] praeceptor, in posteriore parte tui scripti, sed non prorsus eximis hunc scrupulum. Certum quidem est, quod dicis, iuramentum matrimonij exigi in re sacra, et legi Dei consentanea: Sed verba illius iuramenti, quae mordicus a nostris retinentur, pugnant cum expresso mandato Evangelij, quod in causa confessionis iubet relinquere, et coniugem, et liberos, et omnia, propter nomen Christi, cum verba iuramenti, omnibus necessitatibus et causis, praeferri iubeat coniugem. Quid hoc aliud est, quam inijcere laqueum conscientijs, tunc cum necessario deserenda est coniunx, aut pluris facere coniugem, quam sibi iuramento quis obstrinxit, eo foedere, quod in Baptismo nobiscum pepigit Deus? Perhorresco haec cogitans. Quanquam igitur iuramentum matrimonij utcunque tollerari possit, tamen asperitas sermonis hactenus usitati, certe quantum ego iudicare possum, emendanda erit. Sed neque hanc emendationem mihi sumere ausim, propter levissimorum hypocritarum virulentos morsus, quibus etiam hosce meos conatus infringere tentant. Quare te carissime Domine Praeceptor, propter gloriam Dei, etiam atque etiam oro, ne graveris, tuam mihi sententiam brevi saltem scripto significare. Vereor sane tibi hoc oneris, quem alioqui occupatissimum esse scio, imponere, praesertim cum hucusque nulla sint mea erga te merita, cogit tamen ministerium, quod vos mihi, auspice Deo, commendastis, ut haec a te summis precibus contendere non dubitem. Certus te pluris aestimaturum, salutem conscientiarum et gloriam Dei, quam ulla, etiamsi quae intercesserint mea in te merita. Quamobrem iterum atque iterum maiorem in modum rogo, decisivam sententiam, praesenti cum tabellario ad me perscribas. Hanc piam operam, Deus largiter remuneraturus est. Meam tibi quoque gratitudinem polliceor perpetuam. Bene et feliciter vale in Christo, una cum coniuge et liberis. Data Leutschoviae XIX. Septembris Anno M. D. LXIII.

Clariss[imum] Virum D[ominum] Casparum
Peucerum, praeceptorem cariss[imum]
reverenter saluto.

M.Albertus Cruciger
Evangelij minister

Címzés:

Reverendo Viro Pietate Sapientia et Dignitate praestanti
Domino Paulo Ebero Sacrae Theologiae Doctori
et Pastori Ecclesiae Vitebergensis
Mecoenati et praeceptori carissimo

HECKENAST GUSZTÁV

JÁNOS ZSIGMOND VÉGRENDELETE (1567)

Szapolyai János király (1526–1540) és Jagello Izabella († 1559) fia, a Buda török kézre kerülése után Magyarország keleti részén és Erdélyben uralkodó II. János (1540–1571) választott magyar király, vagy ahogyan történetírásunk általában nevezni szokta, János Zsigmond erdélyi fejedelem, súlyos betegségében, 27 éves korában elkészítette végrendeletét. Végrehajtókul legbizalmasabb főembereit, Csáky Mihály kancellárt, Hagymási Kristóf váradi kapitányt, a lengyel Niezowsky Szaniszlót és Bekes Gáspár főkomornyikot (kincstartót) nevezte ki. E négy „testamentumos úr" mellé az 1567 szeptemberi gyulafehérvári országgyűlés az erdélyi három nem}zet és a magyarországi részek képviseletében további négy végrehajtót jelölt ki, az erdélyi magyar Bornemisza Farkast, a székely Andrássy Mártont, a szász Miles Simon szebeni polgármestert, valamint a magyarországi Telegdi Miklóst.[1] János Zsigmond ezután jobb-rosszabb egészségben még három és fél évet élt, de végrendeletén már nem változtatott. 1571. március 14-én bekövetkezett halála után az új fejedelem, Báthori István, esküjében *a szokott dolgok közt János Zsigmond ... végrendeletének megtartására is kötelezte magát.*[2] Minden jel arra mutat, hogy az utolsó Szapolyai végrendeletét az ezzel megbízott urak és az új fejedelem lelkiismeretesen végrehajtották.

A végrendelet tartalmáról Forgách Ferenc váradi püspök, erdélyi fejedelmi tanácsúr, majd kancellár Magyar Historiája tájékoztat. Eszerint a Szapolyai kincstár drágaságai, köztük a régi magyar királyok kincsei kerültek itt elosztásra. Hagyott valamit a fejedelem a szultánnak, valamint Miksa császárnak és feleségének, de a fő örökösök egyrészt a Jagellok, János Zsigmond nagybátyja (II. Zsigmond Ágost lengyel király) és három nagynénje, másrészt a testamentumos urak, közülük is elsősorban Csáky Mihály, Hagymási Kristóf és Bekes Gáspár voltak. Nekik hármuknak inskribálta ezen fölül a fejedelem Huszt várát és tartozékait is, 30 000 forint értékben.[3] Fennmaradt ezen kívül azoknak a kincseknek a jegyzéke,

[1] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek* Szerk. Szilágyi Sándor. (A továbbiakban: *EOE*) II. kötet. Bp., 1876. (*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek.* Harmadik osztály: *Magyar Országgyűlési Emlékek.*) 264–265, 335–337.

[2] *EOE* II. 399, 458–459.

[3] *Ghymesi Forgách Ferencz nagyváradi püspök Magyar Historiája 1540–1572. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyzéseikkel együtt.* Közli Majer Fidél, bévezette Toldy Ferencz. Pest, 1866. (*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek.* Második osztály: *Írók.* XVI. kötet.) 464–465, 472–473. Husztra még *EOE* II. 407. is.

amelyek Miksa császárnak és a császárnénak jutottak,[4] továbbá bőséges forrásanyag szól egy drágakövekkel díszített arany keresztről, amely az ország tulajdona lett; ezt Szebenben őrízték és 1599-ben eladták Báthori Zsigmond fejedelemnek.[5]

A végrendelet eredetije elveszett vagy lappang. Tudjuk, hogy Szelim szultán megkérte a végrendelet másolatát, [6] és feltételezhetjük, hogy a többi örökös számára is készültek másolatok.

A stockholmi Svéd Országos Levéltár zömmel 17. századi magyar vonatkozású anyagait ismertető forrásjegyzék hívta fel a figyelmemet a végrendeletnek egy ott őrzött másolatára, [7] amely azonban valójában egy másolat másolata csak.[8] Azóta Benda Kálmán ugyancsak a Svéd Országos Levéltárban megtalálta ennek a szövegnek egy Báthori István sajátkezű aláírásával és papírfelzetes címeres gyűrűspecsétjével ellátott példányát;[9] a két szöveg – eltekintve a nevek ortográfiájától – teljesen azonos. [10] Lehetséges, bár nem bizonyos, hogy az előbbi, a Diplomatica gyűjteményben levő példányt az Extranea gyűjteményben megőrzött, utóbbi szövegről másolták.

János Zsigmond végrendeletének Stockholmba kerülésére kielégítő magyarázatot ad, hogy az egyik örökös, Jagello Katalin, III. János svéd király (1569–1592) felesége volt, de az is elképzelhető, hogy a lengyel királyi levéltár példánya került X. Károly 1655–1657. évi vagy XII. Károly 1704–1708. évi hadjárata idején svéd kézre. Az Extranea gyűjteményben található példányt Benda a lengyel királyi levéltárból származónak tartja; a Diplomatica gyűjteményben őrzött szöveg Stockholmba kerülésének *terminus ante quem*jét egy 1662. évi svéd levéltári feljegyzés adja meg az irat borítóján.

Az alábbiakban a Diplomatica gyűjteményben fennmaradt szöveget közlöm, lényegében betűhív másolatban. Nem hagytam el és nem változtattam meg egyetlen betűt sem, csupán a következetlenül alkalmazott nagy kezdőbetűket nem tartottam meg, nem oldottam fel a szövegben a maguktól értetődő rövidítéseket, és némileg modernizáltam az interpunkciót. A nyilvánvaló másolási hibákat jegyzetben javítottam. A szöveg bekezdésekre tagolását pontosan megtartottam, a hivatkozások megkönnyítése érdekében azonban a végrendeletet paragrafusokra osztottam.

---

[4] *EOE* II. 480.

[5] *EOE* II. 401, 473, 476–477, 505. – *Szamosközy István Történeti Maradványai 1566–1603.* Kiadta Szilágyi Sándor. I. kötet: 1566–1586. Bp., 1876. (*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek.* Második osztály: *Írók.* XXI. kötet.) 113–114. – Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1968. 44.

[6] Forgách *i. m.* 475.

[7] *Hungary and Sweden. Early Contacts, Early Sources.* Bp., 1975. 77.

[8] *Svenska Riksarkivet,* Stockholm. *Diplomatica. Germanica* 604. No. 29.

[9] *Svenska Riksarkivet,* Stockholm. *Extranea.* Vol. 216. *Ungern.* (No. 4.)

[10] Benda Kálmán szives közlése szerint az Extranea gyűjteményben található példányban jól írták a magyar neveket: *Zekesfejerwarj, Bathorj de Somlyo, Chyaky* stb., A Diplomatica gyűjtemény példányában ezek: *Zekeszfeierwary, Bathori de Szomlio, Cziaki* stb.

Testamentum electi regis Ungariae Johannis Sigismundi A° 1567

(1) In nomine Domini, Amen. Anno salutis milesimo quingentesimo sexagesimo septimo.

(2) Die vigesimo nono mensis Augusti, Albae Iuliae in arce, in domo residentiae suae Sere^{mus} Princeps Dominus Ioannes Sigismundus Dei gratia electus rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. D. N.[a] clementissimus, altius secum reputans complures iam menses se se valetudinarium, ac pro cursu naturae humanae morti obnoxium esse, volens pro functione sua regia et pietate Christiana, sedandis animis nonnullorum principum, quorum caetu alios sanguinis copula, alios alÿs beneficiorum titulis et rationibus sibi deuinctos animaduertit, ac publicae tranquilitati regni sui, quoad eius fieri potest, consulere, caeterorumque subditorum familiarum item et seruitorum suorum obsequentiae et expectationi clementer satisfacere, compos in solidum mentis et rationis, de rebus suis vniuersis, aureis, argenteis, perlis, margaretis, annulis, gemmis, vnionibus, florenis aureis Lysimachicis et caeteris omnibus, in regestro manu reverendi Michaelis Cziaki cancellarÿ sui superinde confecto habitis et conscriptis, tale condidit testamentum, quod per omnia puncta et articulos ratum atque firmum haberi, et inconcusse atque inuiolabile observari voluit: iussitque manu mea Michaëlis Cziaki cancellarÿ illud fideliter conscribi et ad tempus in secretis haberi, praesente tum mihi magnifico Casparo Bekies cubiculario Mgtis[b] eius sacrae, et res ipsas magna ex parte producente, digerente reponenteque.

(3) Delegit autem commissarios ac ultimae voluntatis suae atque testamenti executores reverendum et magnificum Michaëlem Cziaki cancellarium, Cristopherum Hagmas capitaneum Varadiensem, comitem comitatus Bihariensis, Stanislaum Niezorowskj praecisorem, Casparum Bekies cubicularium, consiliarios suos fideles sincere dilectos, quorum integritatem et fidem erga se complurimis indicÿs explorauit, hac quoque in re illorum opera, seruitÿs vti statuit, quibus serio mandavit ac fidei Christianae vinculo firmissime deuinxit et obligavit, vt executionem legatorum maturrime et fideliter ad finem optatum deducere satagerent.

(4) Primum itaque se animamque suam in manus aeterni Dei patris et conditoris sui pie commendauit, qui per filium suum Iesum Christum dominum et liberatorem nostrum mundum reconcilians sibi, vitam et quietem parauit aeternam; corpus vero iussit pro regia dignitate et principum, quorum sanguine oriundum aeditumque se cognoscit, item consanguineorum, affinium, cognatorum amicorumque suorum digno respectu honorifice sepeliri et locari Albae Iuliae prope sepulchrum sacrae olim Mgtis regiae matris suae desideratissimae.

(5) In vniversum autem orauit fideles suos dominos regnicolas ac singulos status nobiles Hungaros et Transyluanos, Siculos atque Saxones, vt hoc obsequio et extrema funeris sui executione adsint, mient,[c] ornent ac fidelem operam suam nauare velint, suaque praesentia beneuoli et grati animi argumenta erga se, quemadmodum viuenti, ita mortuo obsequntur[d] declarent, officiose perpendentes, quod Mgtas quoque eius sacra viuens nullum discrimen nullamque fortunam, etiam

dubiam, pro publico bono et conseruatione regni adire dubitauit, vt hoc officio, nouissime praestito, apud Christianos principes et cunctos mortales bene audiant et nomen sibi liberisque suis apud Turcas quoque faciat immortale.

(6) Deinde recognouit Mgtas eius sacra se habere res principe dignas, aureas, argenteas, gemmas, perlas, vniones, annulos, cusos aureos florenos Lysimachicos et id genus caeteros, de quibus vniuersis extat registrum mandato suo, manu reverendi Michaëlis Cziaki cancellarÿ conscriptum. Quo quidem res a serenissimis parentibus suis piae reminiscentiae ad se deuolutae et condescense[e] existimat.

(7) Ephippium margaretis ornatum, cui saphori insunt, quod sacra Mgtas ad Caesarem Zulimanum profecta fieri fecerat, testamento legat Sultan Zalimo Turcarum Caesari, cum antilena et freno, postilena enim non habuit, et auream cathenam ad collum equi pertinen., cui nomen[f] saphori et octo vniones bales appellati insunt, vna cum cathena aurea ad frenum equi pertinen. Haec quoque Mgtati eius Imperatoriae legauit, memor quod Mgtem eius clementer fouit et contra quoslibet in regno defendit.

(8) S.[g] Maximiliano Imperatori legat eius Magtas testamento latam auream pateram magnam choße[h] appellatam ex antiquis aureis nusmatis[i] confectam. Praeterea frameam per Solimanum Caesarem Magti eius Tzardam[j] missam, cui magni chrisoliti insunt, legat Mgtas eius Maximiliano Imperatori, vt recognoscat syncerum cor, beneuolentiam et ad omnia honesta atque digna propensum et paratum animum Magti eius erga se, et quod Mgtas eius Maximilianum Imperatorem sincero animo semper obseruauit, eum honorauit et illi obsequentiam praestare voluerit ac Reipublicae Christianae hoc afflictum regnum Hungariae conseruare studuerit et palam testari se Christianis principibus ad omnes labores vtiles curas ac a bono consilio profecta seruitia nimis promptum principem fuisse, nec vnquam aduersum Christianos arma caepisse, verum coactum se extitisse ac magna necessitate cogente se et ditionem suam defendisse, imo totis viribus Christianitatem amare et promouere conatam esse, sed infelici fato nunquam exauditum, quin potius magna promiscuae plebis ruina et periculo reiectum et contemptum fuisse. Quibus de rebus et fratri suo S. regi Polonorum et alÿs multoties est protestatus.

Spadam item margaretis et vnionibus ornatam, cuius vagino[k] ex veluti nigro est, legauit Magtas eius Imperatori Maximiliano.

(9) S. Imperatrici legauit Mgtas eius testamento vniuersa quae habuit ramenta auri costianes[l] et grana auri. Ista omnia in totum Mgti illius legauit.

(10) Coronam auream, cui maiores saphori insunt, vna cum pomo et sceptro legat Mgtas eius S. fratri suo Sigismundo Augusto Polonorum regi.

Frameam vnionibus ornatam, quam Caesar in campo Zemlin Mgti suae donauit, item cingulum seu balteum vnionibus ornatum cum pugione aureo consimilibus margaritis ornato legatt[m] Mgtas eius S. Polonorum regi.

Vasa aurea, quae Mgtas eius habuit, pateras latas, pocula, calicem et alia vasa alterius generis, quae in registro super rebus Mgtis eius confecto conscripta sunt, vna cum concha e domo gemmea facta, ista quoque legauit Mgtas eius S. regi Polonorum.

Summam quoque pecuniae Neapolit. per Bonam reginam, auiam Mgtis eius, testamento sibi legatam, quam Neapoli iure quoque obtinuit, Mgtas eius legat testamento in totum fratri suo nominato S. regi Polonorum, sed ita, vt procurator

Mgti eius Comillo de Keissis,[n] [11] cui causam acquisitionis et retentionis eius summae concredidit, Mgtas sacra Polonorum pro conditionibus deliberatum satisfaciat et persoluat.

Item annulum cum smaragdo, cui arbor fragi est incisa, sub qua succumbit canis venaticus, Mgtas eius legauit S. Polonorum regi.

Item annulum cum rubino, quem Paulus Cothineus[o] Coloswariensis confecit, cui nullum subest folium, legauit S. Polonorum Mgti.

In terra inventas antiquitates, vasa aurea et alterius generis circulos aureos, quos egregius Stephanus Kemen ex Karansebes attulit, Mgtas eius in totum legat S. Mgti Polonorum.

(11) Crucem auream preciosam, quae fuit Gritti, cui nomen[f] magni gemanti et quatuor magni rubini insunt, Mgtas eius legat regnicolis tribus nationibus, vna cum fidelibus suis in Hungaria ditioni suae subiectis, vt agnoscant Mgti eius non solum viuenti ipsos curae fuisse: verum post mortem quoque clementi in respectu eos habuisse. Ita tamen, vt hanc crucem preciosam in manus illius, qui dominus aut princeps futurus est, non dent, sed ad regni necessitatem conseruent.

(12) Michaëli Czaki cancellario legat Mgtas eius mille florenorum in auro cusus,[p] centum Lysimachicos, annulum cum giemanto nimis acuto, qui in circumferentia paruis gemantis ornatus est et in vno minutulo aureo scriniolo existit.

Item monile pendulum, cui vnus smaragdus, duo giemanti et duo rubini insunt et inferne perla seu gemma vna dependet et monili speculum inest. Haec Mgtas eius illi legauit.

(13) Christophoro Hogmassi legat Mgtas eius cingulum seu balteum vnionibus adornatum, per Caesarem Turcarum tempore occupationis Budensis Mgti suae donatum.

Item legat ephippium per Caesarem ipsum in campo Zimlin Mgti suae donatum et catenam auream pro freno vnius equi.

Item legauit illi annulum cum saphiro, qui inter reliquos maior est.

Item legauit illi monile pendulum paruum, cui rubinus inest, superne paruus giemantus existit, subtus vero perla vna dependet. Haec quoque Mgtas S. illi legauit.

Item legauit Mgtas eius D[no] Hagmassi frameam pulchram, cuius vaginae ima pars, circuli alligatorÿ, crux manubrÿ et bullae super zonam seu cingulum frameae ex auro sunt parati et colore nigro zamantz ornati.

(14) Caspari Bekies monocerontem annulum maiorem cum smaragdo et annulum cum magno giemanto, qui in angulos multos est cisus, quos vtrosque Mgtas S. cum Paulo Cotwez[o] Colosuarien. auro includi fecit.

Item mille florenos in auro cuso.

Item alterum e duobus maioribus legibulis, cuius perlae maiores sunt, Mgtas S. illi legauit.

(15) Stanislao Niezowski mille florenos in auro cuso, centum Lysimachos et paruum monile pendulum aureum, cui rubinus vnus et giemantus vnus insunt, et inferne perla vna pendet. Haec legauit Mgtas S. illi.

[11] Camillo Russo-ról ld. Antal Pirnát, *Il martire e l'uomo politico* (*Ferenc Dávid e Biandrata*) in *Antitrinitarianism in the second half of the 16th century.* Edited by Róbert Dán and Antal Pirnát. Bp., 1982. („Studia Humanitatis" 5.) 178.

(16) Cristophero Bathori legauit Mgtas eius quingentos florenos in auro cuso, annulum vnum cum giemanto lato, qui inter reliquos annulos Mgtis eius S. gemantos continentes maior est.

Stephano Bathori quingentos florenos in auro cuso.

Item annulum cum gemanto, qui post hunc inter reliquos Mgtis eius annulos maior est.

Item singulis vnam cathenam auream centum floren. in auro continen.

(17) Georgio Bebek legauit Mgtas florenos mille in auro cuso.

Item ephippium purpura tectum, tum paratum, cum S. Mgtas ad Caesarem est profecta, cuius et prior. et posterior. partes argenteae ex vna cum omnibus attinen. auro caelatae sunt.

Item Bebeko legauit eius Mgtas vnam frameam, cuius vaginae vna pars et circuli alligatorÿ, crux et cacumen manubrÿ ex auro sunt parati et manubrÿ cacumen est perforatum.

Item legauit Mgtas eius Bebeko vnum annulum cum saphiro, post annulum Hagomassio legato maiorem.

Item duas catenas aureas, in quibus ducenti aurei floreni sunt. Haec Bebeko legauit eius Mgtas.

(18) Michak[q] Gewlay legauit Mgtas eius cathenam auream centum aureos continentem.

Stephano Chieremi[r] catenam auream centum aureos florenos continentem.

Francisco Mikola catenam auream centum aureos continentem.

Wolfgango Poenemiza[s] catenam auream centum aureos continentem.

Gregorio Appafi legauit eius Mgtas catenam auream centum aureos florenos continentem.

Paulo Bamfi[t] catenam auream centum aureos florenos continentem legauit.

Iacobo Pokay catenam auream centum aureos continentem.

Isdem septem personis singulis centum florenos in auro legauit eius Mgtas.

(19) Blandratae doctori legauit eius Mgtas testamento mille florenos in auro cuso et ligibulum minus gemmeum et vnum aureum monile pendulum, cui vnus smaragdus, duo gemanti, duo rubini insunt et inferne perla vna dependet.

Alteri doctori Dyonisio[12] sexingentos aureos florenos legauit eius Mgtas.

(20) Ladislao Rodnek[u] legauit eius Mgtas vnam frameam, qui maior est, cui solidum argentum est vagina.

Item vnum annulum cum saphiro, in quo horologium continetur.

Item Radako centum aureos vel catenam auream centum aureos continentem legauit eius Mgtas.

Michaëli Racz vnam frameam, cui solidum argentum est vagina.

Georgio Daczo consimilem frameam legauit eius Mgtas.

Martino Farkas consimilem.

Benedicto Bornemisa consimilem.

Penes haec singulis centum florenos in auro legauit.

[12]Dionisio Avolo-ról *uo.* 166.

(21) Ioanni Iffiro^{v} gladium vnum directum, cuius vagina mere argentea est et foraminibus conspicuus.

Praeterea centum flor. aureos legauit eius Mgtas.

(22) Brochiko et Caspar Nagÿ singulis catenam centum aureos continen., et singulis ducentos florenos in auro.

(23) Dopsay vnam frameam argento ornatam et centum aureos florenos.

(24) Stanislaus Wayda vnum mucronem acutum, cuius vagina in solidum est argent., et centum aureos flor. legauit eius Mgtas.

(25) Gabrieli Pechei^{w} vnum annulum cum saphiro extra hos, quos iam legauit praestantiorem. Item vnum annulum, in quo tres gemanti parui sunt, cui nullus color zomantz additus est super aurum.

Item frameam vnam ex demechi, cuius vaginae vna pars, circuli alligatorÿ aureo, colore nigro zomatz^{x} ornati, cui exigui rubini et turkesi insunt. Haec legauit eius Mgtas testamento.

(26) Francisco Niakazo Saka cum pertinente legat eius Mgtas testamento.

Item eidem centum Lysimachos legat eius Mgtas.

(27) Italo fundatori et capitaneo Mergunto singulis centum florenos aureos.

(28) Polonis seruitoribus eius Mgtis, quibus solutio super equos datur, pro reditu in patriam in honorificos sumptus legauit eius Mgtas mille aureos florenos.

(29) Grodniczkio vnam catenam auream centum florenos aureos continentem.

Item legauit centum aureos florenos.

(30) Martino Bachel Giwenski centum florenos in monet.

(31) Italo chirurgo centum aureos flor.

(32) Colomaria centum aureos et quinquaginta Lysimachos.

(33) Italo Zywútko ducentos aureos.

Milanowski ducentos aureos.

Cassoczkie legauit Mgtas eius ducentos aureos.

(34) Baliony ianitori ducentos florenos legauit in monetis.

Benedicto ianitori centum florenos legauit in monetis.

Procopio centum flor. legauit in monet.

Krufka centum flor. legauit Mgtas eius in monet.

(35) Franciscum Dauidem concionatorem in decimis, quas Mgtas eius illi vita durante donauit, conseruet.

(36) Extra haec, quae iam quibus per eius Mgtem legata sunt, quascumque res preciosas habet, monilia pendula margaritis ornata, annulos margaritis ornatos, cingula gemmis decorata, catenas margaritis adornatas et omnis generis catenas aureas, legibula, omnis generis res aureas, quae vel gemmis vel margaritis ornati sunt vel simplices existunt, quae ad indumenta muliebria spectant, quas Mgtas eius praescriptis personis non legauit, ea omnia Mgtas eius legauit testamento tribus sororibus filiabus D. regis Polonorum, D. Sophiae, D. Annae et D. Catherinae.

Praeterea vniuersa indumenta et vestes defunctae regalis Mgtis, quae existunt et omnes generis vestes, albas, suppellectilia muliebria et lecti ornamenta Mgtas eius illis legauit.

Praeterea omnis generis curruum ornamenta vel indumenta Mgtas eius tribus sororibus legauit.

Quaecumque et quotcumque tapatiae auleae vel aureae vel sine auro, quae eius Mgtis sunt, ea quoque in totum legauit tribus sororibus filiabus S. regis Polonorum.

Omnia fragmenta et particulas auri, si qua inter res eius Mgtis haberentur et aliae quaecumque res paruulae superessent, quas personis praescriptis non legasset, ea quoque omnia sororibus legat, argenteis rebus exemptis.

(37) De rebus argenteis eius Mgtis scholae Albensi et personarum studentium, vt scholam aedificent et ludi rectorem doctum foveant, qui doceat et studiosi discant in honorem Dei, legat eius Mgtas mille quingentos florenos.

Ex eodem Mgtis eius argento legauit xenodochio Albensi argenti quingentorum florenorum, vt quietam domum et prouisionem habeant pauperes.

(38) Si quae frameae, mucrones, galeae, pennae seu cristae equi et instrumenta ad equos pertinentia argentea et margentata, si quae sunt et Mgtis vestes eius omnes generis, quas Mgtas eius in vsu habuit et Turcicas vestes inauratas, haec Mgtas eius D. Polo.[y] legat, vt equaliter inter se diuidant.

(39) Michaëli Cziaki cancellario, Cristophero Hagmassi, Niezowski et Casparo Bekies legauit eius Mgtas ex suo argento illaborato vel elaborato singulis centum marcas argenti.

(40) Extra haec si quod argentum Mgtas eius aut res argenteas suo testamento alicui non legauit, tam res argenteas, qua argentum in plicis, fragmenta etiam et particulas atque res ex argento, quae extabunt, Mgtas eius legat regnicolis, quo portam excelsam complacent ac requirant.

(41) Mandat quoque et committit hoc Mgtas eius, vt quibuscumque debitor existit, qui literas Mgtis eius super debito ostenderet, vt omnibus ex Mgtis eius auro debitum persoluant testamentarÿ et executores et illos contentent.

(42) Praeterea sepulturam quoque Mgtis eius honorificam ex auro Mgtis eius peragerent.

(43) Quicquid autem ab his omnibus restabit, quibus Mgtas eius quid legauit et ordinauit et omnibus debitis persolutis atque omnibus pro testamento Mgtis eius adimpletis, vniuersos aureos florenos, Lysimachos, Portugalicos aureos et alterius generis florenos, aureos Italicos, legauit eius Mgtas illos quoque quatuor testamentarÿs, Michaëli Cziakj, Hagmassio, Nieswakio[z] et Bekesio, quos Mgtas eius clementer hortatur et mandat, vt clementer Mgtis eius memores sint, idem sentiant et nulla dissidentia inter eos fiat, vt tranquiliter et amanter omnia pro continentia testamenti eius Mgtis citra moram in finem deducantur.

(44) Libros vero omnis generis et in totum Mgtas eius legat testamento scholae Albanae, vt studiosi ex illis discant in libraria, quam aedificent honorificam.

(45) Pixides suas eius Mgtas legat Casparo Bekes, bombardas maiores, tormenta bellica et falconetas, quae in arcibus sunt, quas Mgtas eius fundi fecit, eas legat Mgtas eius in arcibus pro regni defensione.

(46) Castrum Huzt cum pertinentÿs et Camera Salium legauit et inscripsit eius Mgtas tribus personis Michaëli Cziaki cancellario, Hagmasio et Casparo Bekies in summa triginta millia florenorum.

(47) Czecz cum pertinentÿs legat eius Mgtas iure haereditario Ladislao Radlak, Gabrieli Peki,[w] Stephano Seredi et Benedicto Beremizae,[a] de bonis istis prius donauerat, ea bona integra inter se aequaliter partiantur.

(48) Haec acta sunt die ac loco praenominatis et conscripta manu mea Michaëlis Cziakj cancellario, mandante et dictante ipsa sacra Mgte electa D. N. clemen. In cuius fidem, robur et testimonium novissimae haec quoque subscripsi manu mea.

Ioannes Electus Rex propria

Cristopherus Bathori de Syomlio propria

Stephanus Bathory de Siomlio propria

Artundi[aa] Kelemen.

(49) Mgtas eius sacra D. N. penes quorum praecipuos executores et regnicolis tribus nationibus delegit tres personas, quo executio meliorem in finem deducatur, videlicet Volfgangum Bornemiza de Capona[bb] consiliarium, Martinum Andrassi de Zuntkiral,[cc] Simonem Milles magistrum civium Cibinensem et Vngariae Nicolaum Telegdy, ita quod si Simon Miles defunctus fuerit officio seu praefectura sua publica, futuri quoque magistri civium ad haec deuincti existant ex vno consensu et vno sub vinculo testamentum eius Mgtis in omnibus punctis in finem deducere.

Harmaiey Tuarkas[dd] manu propria

Apazÿ Czerdel[ee] manu propria

Ladislaus Cziaki manu propria

Kornis Michaël manu propria

Antonius Gazda manu propria

Lucas Hirser

Michaël Hermanÿ manu propria

Hae personae regnicolarum electione et voluntate subscripserant hoc testamentum eius Mgtis in comicÿs Alben. die Natiuitatis Beatae Mariae virginis,[ff] Anno a natiuitate Christi 1561.[gg]

Michael Giwlay manu sua

Cheremi[r] yzwan keze iraza

Paulus Bamffi[t] manu propria

Franciscus Mikola manu propria

Magister Paulus Segti[hh] pistonator[ii] propria

Magister Nicolaus de Wiseln[jj] manu sua

(50) Anno Domini Millesimo quingentesimo septuagesimo primo, die XIIII mensis Iunÿ, Albae Iuliae in Palacio Regali

Ego Andreas Zekeszfeierwary scriba cancellariae et secretarius praesens testamentum manu mea scripsi et fideliter ex originali et autentico, Hungarico idiomate conscripto traduxi et traductum contuli praesentibis[kk] ill. et spectabili D. Stephano Bathori de Szomilio Woiewoda Transyluano seu Palatino et Siculorum Comite etc., reverendo domino Michaële Cziaki testamentario siue executore praedicti testamenti et consiliario S. defunctae regiae Mgtis Hungariae.

Stephanus Bathory de Somlio propria.

Szövegkritikai jegyzetek

a/ Dominus Noster
b/ Maiestatis
c/ nuent (?)
d/ obsequenter
e/ condescensae
f/ novem
g/ Serenissimo
h/ cheze (*EOE* II. 480.)
i/ numismatibus
j/ Thordam (*EOE* II. 480.)
k/ vagina
l/ gostÿan (*EOE* II. 480.)
m/ legauit
n/ Camillo de Russis
o/ Eotwez (=Ötvös)
p/ cuso
q/ Michaël
r/ Chiereni (=Cserényi)
s/ Bornemiza
t/ Banfi
u/ Radak
v/ Iffiu
w/ Pekri
x/ zomantz
y/ Dominis Polonis
z/ Niezowskio
aa/ Artandi
bb/ Capolna
cc/ Zentkiral
dd/ Harinay Farkas (*EOE* II. 234, 566.)
ee/ Apafi Gergely
ff/ szeptember 8
gg/ 1567
hh/ Sigeti (=Szigeti)
ii/ protonotarius
jj/ Weselen (=Wesselényi)
kk/ praesentibus

* * *

János Zsigmond 1567 nyár elején készítette el végrendeletét, *azután júl. 23-ára Fehérvárra összehívta a rendeket részgyűlésre. A királyi előterjesztésekben előadta, hogy betegeskedése inti a fejedelmet az ország sorsáról gondoskodni; a portán kieszközli a fermánt, mely biztosítja a rendeknek a szabad fejedelem-választási jogot: inti őket, hogy kerüljék a meghasonlást, szakadást, mely romlásukat vonná maga után, jelenté, hogy megtette végrendeletét, kinevezte a végrehajtókat, kívánta, hogy esküdjenek meg végakarata megtartására, sőt erre az újon megválasztandó fejedelmet is eskessék meg.*

De a meghívók későn adattak ki, a gyűlés határideje rövidre volt szabva s csak kevesen jöhettek össze. Ezek nem érzék magukat illetékeseknek ily kevés számmal, igy nagy dolog keresztülvitelére, s kérték ő felségét, halaszsza el e fontos s az egész országot oly közelről érdeklő ügyet a közelebbi országos ülésre.[13]

Így is történt. A végrendelet ügyét az 1567. szeptember 8–17-i gyulafehérvári országgyűlés tárgyalta.[14] Minthogy a ránk maradt végrendeleti szöveg 1567. augusztus 29-én kelt (2), ez a szöveg a szeptemberi országgyűlés számára készült. Kellett lennie egy előző szövegnek is, amelyet János Zsigmond a júliusi részgyűlés királyi előterjesztésében említett. A következő végrendelet szövegekkel kell tehát számolnunk:

1. az 1567. július 23. előtt készült *összöveg*,
2. az 1567. augusztus 29-én kelt és szeptember 8-án záradékolt (49) *eredeti*,

[13] *EOE* II. 262.
[14] *EOE* II. 264–265, 335–337.

3. az 1571. június 14-én készített *fordítás* (50), végül

4. e *fordítás* későbbi *másolat*ai.

Csak a 3. és a 4.sz. szöveg – a *fordítás* és a *másolat* – egy-egy példánya áll ma rendelkezésünkre.

Nincs okunk feltételezni, hogy az *összöveg*ben ne az állt volna, ami az *eredeti*ben, az itt közreadott *másolat* pedig néhány könnyen kiigazítható íráshibától eltekintve híven őrizte meg a *fordítás* szövegét. A birtokunkban levő szöveget így mind tartalmilag, mind formailag hitelesnek tekintjük.

János Zsigmond végrendelete *Hungarico idiomate,* magyarul készült (50). Bizonyosra vehetjük, hogy a végrendelet magyarnyelvűsége csak a rendelkező részre értendő, s a bevezető szakaszok és a záró formula az *eredeti*ben is latinul szóltak. A végrendelkezésnél Csáky Mihály kancellár és Bekes Gáspár kincstartó volt jelen (2), a szöveget a fejedelem diktálta, Csáky írta (48), a különböző drágaságokat, amelyekről a fejedelem rendelkezett, Bekes előhozta a kincstárból, majd visszavitte (2). Az elkészült *eredeti* végrendeletet János Zsigmond aláírásával hitelesítette; ezenkívül aláírta még – valószínűleg egyidejűleg, de mindenképpen még szeptember 8-a, az országgyűlés megnyitása előtt – Báthori Kristóf, Báthori István és Ártándi Kelemen [15] is (48). Magán az országgyűlésen – mint már elmondottuk – a négy testamentumos úr mellé másik négyet delegáltak a rendek képviseletében, s az erről szóló záradékot további hét, az egész végrendeletet még másik hat aláíró hitelesítette (49).

Az *eredeti* magyar nyelvű végrendeletet – nyilván a magyarul nem értő külföldi örökösök használatára – latinra kellett fordítani. Ezt a munkát az újonnan megválasztott fejedelem, Báthori István parancsára Székesfejérvári András kancelláriai írnok és titkár végezte el 1571. június 14-én (50). A fordító személyéről nem sokat tudunk. Nevének tanúsága szerint, mint ezidőben annyi más, a Dunántúl török megszállta területéről került Erdélybe. 1566 óta szolgált a kancellárián, 1575-ben kincstári számvevőként említik.[16] Könyvtárának ránk maradt 15 kötete – „három kivételével mind baseli nyomtatvány – széleskörű érdeklődéséről tanúskodik. A teológiát két Biblia-kiadása, Ambrosius, Athanasius és Hieronymus egyházatyák művei, egy egyházi rendtartás (Clichtoveus), valamint a protestáns teológiai álláspontot kifejtő Simler értekezése képviselte. Egyaránt érdekelhette az egyháztörténet (Autores historiae ecclesiasticae), az ókori história (Apophtegmata, Homeros, Gellius) és etika (Aristoteles). Görög–latin szótára fontos kézikönyve lehetett. Agricola bányászati és Vadianus geográfiai műve természettudományos érdeklődését mutatja."[17] E nagy műveltségű tisztviselőnek a *fordítást* úgy látszik sebtében, segédeszközök nélkül kellett elkészítenie. Így, miközben folyékony latinsággal rótta a szöveget, nem jutott eszébe a 'zománc' vagy a 'gyémánt' latin megfelelője; ez utóbbi magyar szót ezért latinul ragozta (giemanti, giemantos), nyilván érthetetlenül a

[15] Szapolyai familiáris, Nagy Iván *Magyarország családai* ... I. Pest, 1857. 68 szerint „egyik főelőmozdítója volt Isabella ügyének Ferdinand ellenében".

[16] Trócsányi Zsolt *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet 6.) 332–333.

[17] Vásárhelyi Judit *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai.* in *Magyar Könyvszemle,* 96. (1980) 241–246.

külföldi olvasó számára. Hivatali pályáján nem nagyon találkozhatott diplomáciai iratokkal, ezért 'ő felsége'-t legtöbbször a szabályos sua Maiestas helyett Maiestas eius-szal adta vissza. E fogyatékosságok ellenére kétségtelen, hogy a *fordítás* megfelelt céljának.

A fent közreadott *másolat*ot valamikor 1571 és 1662 között írták le, semmiképpen nem Magyarországon, az íráskép alapján talán inkább a 16. században. A másoló, mint ez a gyakran értelmetlenné torzított magyar személynevekből látszik, nem tudott magyarul, ortográfiai sajátosságai (Cziaki Chyaky helyett, Szomlio és Siomlio Somlyo helyett) lengyelnek mutatják. A latin szavakban elkövetett másolási hibák, pl. nouem helyett nomen (7, 11), protonotarius helyett pistonator (49) arról tanúskodnak, hogy egy előtte fekvő szöveget másolt, s nem diktálás után írt.

* * *

János Zsigmond végrendelete tudomásunk szerint a legrégibb, teljes szövegében, ha nem is magyar *eredeti*ben, de legalább latin *fordítás*ban fennmaradt magyar királyi végrendelet.[18] Különös értékét felszámolás jellege adja. János Zsigmond után több mint 50 személy örökölt, közülük heten külföldi dinasztiák tagjai. Örökölt – igazán csak szimbolikusan – a rendi ország, egy iskola és egy ispotály, egy valaki azonban kifejezetten nem örökölt: az utód. Az utolsó Szapolyai végrendeletében aprólékos gonddal szétosztotta mindenét, utódjára pedig csak a végrehajtás kötelezettségét hagyományozta. Biztosította országának a szabad fejedelemválasztás jogát, és nem jelölt utódot. Tisztában kellett lennie azzal, hogy a következő fejedelem alattvalói közül fog kikerülni, de hogy az utód személyéről voltak-e sejtései vagy elképzelései, nem tudjuk. Végrendeletében kincsekkel árasztotta el környezetét, különösen a testamentumos urakat, de senkit nem emelt abba a helyzetbe, hogy a Szapolyai örökségre támaszkodva indulhasson harcba a fejedelemségért.

A végrendelet szövege három kérdésben szolgál értékes felvilágosításokkal: János Zsigmond személyére, országának hatalmi struktúrájára és kincstárának művészettörténeti értékére vonatkozólag.

Ami a fejedelem személyét illeti, mindenekelőtt a végrendelet átgondolt logikáját kell említeni. Lehet, hogy a végrendelkezésnél jelen volt Csáky Mihály kancellár és Bekes Gáspár kincstartó befolyása is érvényesült, de maga a végrendelet egy uralkodó megfontolt intézkedése, aki számot vetett nemcsak halandó voltával, hanem országának nemzetközi helyzetével és belső hatalmi viszonyaival is. Örökösei között első helyen hűbéruráról, Szelim szultánról (1566–1574) emlékezik meg (7), második helyen pedig Miksa császár és magyar királyról (1564–1576), akivel az 1566. évi háború után még rendeznie kell kapcsolatát (8). Ezért hangsúlyozza a szöveg, hogy II. János Magyarországa a keresztény közösség (respublica Christiana)

[18] A *János király végintézete (1540)* címen kiadott szöveg – ld. *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek Összes Munkái.* Közli Szalay László. I. kötet. Történelmi dolgozatok deák nyelven. Pest, 1857. (*Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek.* Második osztály: *Írók.* II. kötet.) 151–153 – nem végrendelet. Ugyancsak nem végrendelet, bár János Zsigmond kincseinek eredetére nagyon fontos Kemény Lajos *János király kincseinek és ruháinak összeírása (1538)* in *Történelmi Tár* 1888. 566–571.

része, és hogy a fejedelem „soha keresztények ellen fegyvert nem fogott", csak kényszerűségből és a szükségtől hajtva védte magát és országát. Minden erejével arra törekedett, hogy előmozdítsa a kereszténység ügyét, de csak visszautasításban és megvetésben volt része. Ebben a beállításban sikerül elhomályosítani a fejedelem török vazallus voltát is, hiszen a szultán csak „mindenkivel szemben megvédte királyságában" (8, 7). Az 1567. évi végrendelet nemzetközi politikai önértékeléséből logikusan következik a Habsburgok főségét három évvel később elismerő speyeri egyezmény. Erdély útkeresésének ezt a végül is meg nem valósult koncepcióját minden valószínűség szerint a testamentumos urak fogadtatták el fejedelmükkel.

Maga János Zsigmond személy szerint a lengyelekhez és a Jagello dinasztiához kötődött. Nemcsak koronáját, országalmáját és jogarát hagyta II. Zsigmond Ágostra (1548–1572), hanem a Szapolyai kincstár legszebb darabjait is (10), a nagy szétosztás után fennmaradt drágaságokat, női holmikat, Izabella királyné hagyatékát pedig a három Jagello királylány kapta (36). Fegyverein, lószerszámain, ruháin lengyel környezete osztozott (38). Inkább tűnik külföldre szakadt Jagello hercegnek, *mint országa trónján ülő magyar arisztokratának.*

Rendkívül érdekes fényt vet a végrendelet vallás és politika viszonyára. Ismeretes, hogy János Zsigmond, nyomon követve környezetének teológiai fejlődését, egyedül Európa uralkodói közül eljutott a szentháromságtagadásig. Udvari orvosának, Giorgio Blandratának, és udvari lelkészének, Dávid Ferencnek a szellemi befolyását szokás ezzel kapcsolatban emlegetni.

A végrendelet egy szentháromságtagadó végrendelete. „Az Úr nevében" (1) íródott, s a végrendelkező lelkét „Istennek, atyjának és teremtőjének" ajánlja, „aki fia, Jézus Krisztus urunk és szabadítónk által ... szerzett örök életet és békességet" (4) a halálra készülőnek. Amennyire ez egy nem teológiai céllal megfogalmazott szövegből kikövetkeztethető, ez pontosan megfelel Blandrata és Dávid 1567-es álláspontjának.

Mind Blandrata, mind Dávid helyet kapott a végrendeletben, más teológusok nem. Blandrata ezer aranyat és két értékes ékszert örökölt, körülbelül annyit, mint Báthori Kristóf és Báthori István együttesen, de neve a felsorolásban tizennégy tanácsúr után, az udvari orvosok kategóriájában jön elő (19). Dávid mint lelkész az ajtónállók és más lengyel szolgák után következik, a Szapolyai kincsekből semmit nem kap, csak a neki adományozott tizedjövedelmeket élvezheti a fejedelem halála után is (35). Blandrata tehát sokkal közelebb állt János Zsigmondhoz, mint Dávid, ami nem csoda, hiszen nem csak a fejedelem lelkét gondozta, hanem beteg testét is gyógyította, de a felsorolás rendjének tanusága szerint hiba lenne politikai súlyát túlbecsülni. A teológus–orvos helyét hatalmi politikai megfontolások szabták meg; ha volt politikai befolyása, az legfeljebb közvetve, vele egy vallási meggyőződést valló urakon keresztül érvényesülhetett.

A végrendelet részletes intézkedései szinte arany forintokban mérhető pontossággal juttatják kifejezésre János Zsigmond országának belső hatalmi viszonyait. A kormány a négy testamentumos úr kezében van, s a hagyakozó fejedelem olyan mértékben árasztja el őket adományaival, hogy – bár János Zsigmond hitet tesz becsületességük és hűségük mellett (3) – nehéz elutasítani Forgách Ferenc

vádját, miszerint visszaéltek a fejedelem szellemi és testi gyengeségével.[19] Hármuk pozíciója egyértelmű: Csáky Mihály már Fráter György idejében Izabella titkára, az 1556-os Szapolyai restaurációtól kezdve 15 éven át, János Zsigmond haláláig kancellár;[20] Hagymási Kristóf az 1566. évi háborúban országos főkapitány, 1567-től a magyarországi részek legfontosabb erősségének, Váradnak a főkapitánya;[21] Bekes Gáspár a Szapolyai uralmat restauráló Petrovics Péter környezetéből kerül az udvarba, diplomata és kincstartó. [22] Mindhárman szentháromságtagadók.[23] A végrendeletben gyakorlatilag kiválthatatlan zálogbirtokként mgkapják a huszti váruradalmat a hozzá tartozó sókamarával(46). A végrendelet fő kedvezményezettjei tartották kézben hivataluknál fogva az államgépezetet, a hadsereget és a pénzügyeket. A negyedik testamentumos úr, a lengyel Niezowski, már Izabellának is kegyence volt, a szakirodalom befolyásos tanácsadónak tekinti, de mint idegen, csak udvari méltóság volt, nem a másik háromhoz mérhető hatalmi tényező.[24]

A *kormányt* a végrendelet felsorolási rendjében a kormányképes, és ezért nem mellőzhető *ellenzék* követi, a két Báthori, Kristóf és István. Az Erdélyben birtokos testamentumos urakkal szemben ők a magyarországi részek legnagyobb birtokosai, s míg azok a reformáció útján fejedelmükkel együtt eljutottak a háromságtagadásig, ők megmaradtak katolikusnak. Míg a testamentumos urak részesedése fejenként 1000 arany, ők fejenként csak 500-at kapnak, drágaságokat is feltünően kevesebbet, mint azok (16). Ha a végrendelet végrehajtásával a fejedelem a testamentumos urakat bizta meg (3), a végrendelet hitelesítői a Báthori testvérek lesznek. Miután aláírásuk ott áll a fejedelemé alatt (48), megtartására ők is kötelezték magukat. Akár János Zsigmond munkatársai maradnak hatalmon, akár új vezetők törnek az élre, a fejedelem végakaratának teljesülése így is, úgy is biztosítva volt.

A vezető erdélyi politikusok felsorolásában Bebek György az utolsó. A Habsburgok és Szapolyaiak küzdelmeiben állandóan pártot változtató urak utolsó generációjának képviselője, családjának utolsó férfi tagja, Habsburg oldalon török fogságba került, s most János Zsigmond kegyelméből élt Erdélyben. 1000 arany forint részesedése a testamentumos urak csoportjához kapcsolná, a neki juttatott drágaságok úgyszintén, de zafírköves gyűrűje kisebb a Hagymásiénál, s ha fejedelme szívében meg is előzte a Báthoriakat, a hatalmi sorban csak mögöttük következhetett. Hányatott életét 1568-ban befejezte, így nem örökölt, része (17) minden valószínűség szerint a testamentumos urakét gyarapította (43).

Éles cezurával tér át a végrendelet a politikai vezető réteg második csoportjára.

---

[19] ... *reputarunt, quantum sibi ex morte principis lucri posset evenire, et testamentum facili assensu principis in imbecillo sensu et corpore formaverant;* Forgách, *i. m.* 465.

[20] Trócsányi, *i. m.* 26, 181.

[21] *Uo.* 27–28. Nem tudom, szabad-e abból, hogy Miksa császáron és a lengyel királyon kívül csak Hagymási örökölt a török szultántól származó ékszereket, valamilyen utódlási elképzelést kikövetkeztetni.

[22] *Uo.* 25, 320–322. Életrajza: Szádeczky Lajos, *Kornyáti Békés Gáspár 1520–1579.* Bp., 1887. (Magyar Történeti Életrajzok.)

[23] Zoványi Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* Bp., 1977. (Humanizmus és reformáció 6.) 11–56.

[24] Trócsányi, *i. m.* 108. 1562-ben pocillator (*EOE* II. 155.), a végrendelet szerint (3) praecisor, a kettő együtt főasztalnok-félét ad ki.

Aligha lehetne pontosabban kifejezni a hatalmi súlykülönbséget, mint ahogy a végrendelet teszi: Gyulai Mihály, Cserényi István, Mikola Ferenc, Bornemisza Farkas, Apaffi Gergely, Bánffi Pál és Pókai Jakab tanácsurak[25] fejenként egy-egy száz aranyat tartalmazó aranyövet kapnak, más semmit (18).

A tanácsurak után következik a két orvos, a feljebb már tárgyalt Blandrata és a 600 arany forinttal jutalmazott Dyonisius (19).

Az orvosok után a katonák kerülnek sorra. Az 1562. évi székely lázadást leverő Radák László díszkardot, gyűrűt és száz aranyat tartalmazó aranyövet, a többi csapatvezérek, Rácz Mihály, Daczó György, Farkas Márton és Bornemisza Benedek a díszakard mellé száz-száz arany forintot kapnak (20), Radák László, Pekri Gábor, Serédi István és Bornemisza Benedek ezen kívül Czecz várát és tartozékait is, közös birtoklásra (47).[26]

Az ezután sorra kerülő kedvezményezettekkel a fejedelem környezetének olyan régióiba jutunk, ahol már nem könnyű eligazodni. Iffjú Jánosról,* egy díszkard örököséről (21) legalább azt tudjuk, hogy házasság révén a Báthori rokonsághoz tartozott;[27] Brochikról, Nagy Gáspárról (22), Dopsayról (23), Wayda Szaniszlóról (24) nem tudunk semmit. A két drágaköves gyűrűvel és damaszkuszi díszkarddal megajándékozott Pekri Gábor (25) a Székelyföldön a székelyek fékentartására emelt két vár kapitánya volt,[28] Nyakazó Ferenc, aki a Bihar megyei Zsákát kapta meg és száz Lysimachus aranyat (26), Magyarországról Erdélybe szakadt katona.[29] Utána egy olasz építész és bizonyos Merguntus kapitány következik száz-száz arannyal (27), majd különböző udvari szolgák, főleg lengyelek, olasz borbély, ajtónállók hol száz, hol kétszáz forinttal (28–34).

Az ország a már említett, gyémántokkal és rubintokkal ékesített arany kereszt (11) mellett megörökölte az esetleg még fennmaradó, leginkább hulladék ezüstöt (40) és a várakban levő ágyukat (45).

A gyulafehérvári iskolára hagyta János Zsigmond kincstárának ezüst tárgyait, és 1500 forintot az iskola építésére, valamint a rektor fizetésére (37),[30] továbbá összes könyveit (44), amelyek közül eddig csak hármat sikerült azonosítani: Erasmus *Institutio principis Christiani*ját, Simlernek a szentháromságtagadók ellen írott munkáját és Xenophon összes műveit.[31]

Végül 500 forintot kapott ezüstben a gyulafehérvári ispotály (37).

Így került külföldre vagy szóródott szét Erdélyben a Szapolyai kincstár és vagyon.

---

[25]Gyulai: Trócsányi *i. m.* 27; Cserényi: *EOE* II. 241, Nagy *i. m.* III. kötet, Pest, 1858. 133–134; Mikola: Trócsányi *i. m.* 31; Bornemisza: *uo.* 26; Apaffi: *uo.* 22; Bánffi: *uo.* 24; Pókai: *uo.* 321, *EOE* II. 240, 263.

[26]Radák: *EOE* II. 151, 166, Forgách *i. m.* 239, 265–266; Rácz: Veress Endre *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése* I–II. kötet. Kolozsvár, 1944. I. 35–36, 174, *EOE* II. 419, 440; Daczó: *EOE* II. 166, Veress *i. m.* I. 172; Farkas: Forgách *i. m.* 261; Bornemisza: *uo.* 232; Pekri: ld. 28. jegyzet; Serédi: *EOE* II. 146. – Czecz várának azonosítása bizonytalan, talán Törcsvár.

[27]Nagy *i. m.* V. kötet. Pest, 1859. 218. (Báthori Zsigmond fejeztette le 1594-ben.)

[28]*EOE* II. 160.

[29]Nagy *i. m.* VIII. kötet. Pest, 1861. 182 szerint Hont megyei. Báthori István idején is az udvarhoz tartozott: *EOE* II. 419, Veress *i. m.* I. 175.

[30]Zoványi *i. m.* 354, 357.

[31]Vásárhelyi *i. m.* 231–234.

LECH SZCZUCKI

FRAGMENTA HAERETICA

Bár az alább közölt, az antitrinitárius heterodoxia történetéhez kapcsolódó három forrásszöveg nem elsőrendű kérdéseket érint, ám néhány eddig ismeretlen tényt tár fel, vagy új fényt vet néhány eddig megfelelően ki nem dolgozott problémára. A kiadás előkészítése során számos olyan nehézségbe ütköztem, amelyet nem sikerült megoldanom. Így aztán meg kellett elégednem hipotézisekkel, illetőleg bizonyos kérdéseket nyitva kellett hagynom. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy e nehezen hozzáférhető dokumentumoknak a közlése más kutatókat olyan munkára sarkallhat, amely elvezethet azoknak a kérdéseknek a végleges megválaszolásához, melyeket nekem nem sikerült megoldanom, vagy – s ez lenne az optimális megoldás – szélesebb kotextusba ágyazásukat eredményezheti.

Végül szeretném megköszönni Juliusz Domański professzornak, hogy ellenőrizte a latin szövegeket, amelyeket modernizált helyesírással és központozással közlök.

Adam Neuser levele Szymon Ronenberghez

Adam Neusernek,[1] a heidelbergi konspirativ antitrinitárius csoportosulás vezetőjének viharos életével már számos tanulmány és forrásközlemény foglalkozott, mégis – s ezt hangsúlyozni kell – mindeddig nem készült el megfelelően alapos monográfiája. Neuser alább közölt levele Szymon Ronenberghez (másolatban maradt fenn a bécsi Haus-Hof- und Staatsarchivban, Staatenabteilung Polen, Kart. 84, f. 114. – a levél kópiáját felfedezője, dr. Gerhard Rill udvariasságának köszönhetem) életrajzának eddig nagyon kevéssé ismert, „lengyel" fejezetéhez kapcsolódik. Idézzük fel tehát, hogy Neuser amsbergi börtönéből való szökése (1571. IV. 15.) után néhány hónapig különböző európai országokban bolyongott, azután – valószínűleg 1572 elején – Lengyelországba érkezett és Smigielben[2] állapodott meg. Itt a Bartlomiej Krossius (ő az alábbi levél *Bartholomaeusa*) vezette unitárius gyülekezet tagjai nagyon jóindulatúan fogadták, de hamarosan távozni kényszerült, mivel – mint megállapította – kálvinista ellenfelei, s különösen a könyörtelenül antitrinitarizmusellenes Krzysztof Trecynek mesterkedései elérték a királynál, hogy Lengyelországból

[1] V. ö. Neuserről írt cikkem a „Polski Slownik Biograficznyben" t. XXII, Wroclaw 1977. 696–698. (uott bibliográfia). V.ö. még Dán R., *Matthias Vehe-Glirius*, Bp.–Leiden 1982. passim.

[2] Neuser lengyelországi tartózkodásáról v. ö. T. Wotschke, *Die Reformation in Polen.* in *Corespondentblatt des Vereins für Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens*, Bd. 9, 1905. H. 2, 173–175.; *Christoph Thretius*, in *Altpreussische Monatsschrift*, 44, 1907. 188. V. ö. még S. Lubieniecki, *Historia reformationis Polonicae.* Freistadii (Amsterdam) 1685. 199.

való eltávolítását elrendelő parancsot adjon ki. Ebben a helyzetben Neuser úgy döntött, hogy Erdélybe indul. Útközben azonban megállt Krakkóban, ahol Szymon Ronenberg gyógyszerész, az ottani unitárius gyülekezet seniorja vendégszeretően fogadta. Az alább közölt levél, amit Neuser már mohamedán hitre térése (ez 1573 elején történt) után írt, közvetlenül ehhez a lengyelországi tartózkodáshoz kapcsolódik, bár a levelet bizonyára nemcsak udvariassági szempontok diktálták. Neuser igyekszik benne igazolni áttérését és egyúttal lépése apológiájának nyilvánosságra hozatalát ígéri. Ezt az ígéretét, úgy tűnik, sohasem teljesítette. Milyen kapcsolatai voltak Neusernek a lengyel és az erdélyi unitárius gyülekezetekkel konstantinápolyi tartózkodása idején, milyen politikai aspektusai voltak élete eme szakaszának, ennek megválaszolása meghaladja az alábbi közlemény szerény kereteit, bár bizonyosan méltó a hosszabb elemzésre.

Adam Neuser ad Simonem (Ronemberg)

Constantinopoli 21 Martii 1573

Gratia Dei sit tecum et cum omnibus tuis. Amen.

Absque dubio, vir humanissime, ad vos rumor perlatus est, me nunc Constantinopoli Muselmanicae religioni esse ascriptum, qui rumor adversariis et hostibus veritatis triumphandi, piis autem offendendi et gemendi causam probabit. Sed Deo volente brevi tempore publico scripto meam fidem ita defendam, ut omnibus piis me satisfacturum sperem. Impios non curo et clamor insanorum trinitariorum me non terret, qui clamitant: „Euge, euge, viderunt oculi nostri." Iudicia humana non curo, qui enim me iudicat Deus est. Mi Symo, si Deum amas (qui te scio amare) et me hunc amare scito. Si times Deum et me hunc timere intelligas. Hunc Deum, inquam, timeo, qui mundum condidit, qui Mosem cum sua lege, qui Christum cum Evangelio, qui prophetas et apostolos in hunc mundum misit. Huic Deo credo, qui iudicaturus est vivos et mortuos. Haec breviter ad te scribere volui, ut intelligas me tibi et omnibus fratribus ex animo benevelle. Interim ego pro vobis omnibus Deum interpellare non desistam, et vos similiter pro me apud Deum intercedite. Salutabis ex me omnes fratres, praesertim meum hospitem, apud quem diversatus sum. Cave, ne insalutatum derelinquas Dominum V. qui tegulas parat, apud quem et in suburbio simul prandium sumpsimus. Deus vos omnes servet. Rescribe apud hunc meum fratrem, qui litteras tibi offert. Datum Constantinopoli in vigilia Paschae Anno Domini 1573.

Tuus ex animo
Adamus Neuser nunc antem Mustafa begh

Si possibile est, meo nomine saluta omnes fratres Smiegellenses, praesertim D.Bartholomaeum et Ioannem Hauika [?]. Scripissem ad eos, sed defuit tempus.

Pietate et sapientia praestanti Simoni N. apothecario Cracoviensi patrono et fautori suo.

Antitrinitárius logikai tankönyv

Jan Kiszka – a nagy mágnás és a litván antitrinitarizmus eltökélt támogatója – várbeli nyomdájában jelent meg (1586-ban a litvániai Loskoban) az *Instrumentum doctrinarum Aristotelicum in usum Christianarum scholarum exemplis theologicis illustratum per gratianum Prosperum* című értekezés.[3] A művecske, amelyet a XVI. század végén a kimagasló kálvinista teológus, Franciscus Junius külön cáfolatra méltónak tartott (*Examen enunciatorum et argumentationum, quas Gratianus Prosper adversus doctrinam salutarem de Deo, baptismo et aliis quibusdam capitis pro exemplis logicis adduxit in libello suo, cuius haec inscriptio: Instrumentum ...*, Lugduni Batavorum 1596) még a XVII. században is a protestáns teológusok polemizáló érdeklődésének tárgya volt. A munkát később elveszettnek hitték, és csupán Junius említett refutációja alapján ismertük. Szerencsés véletlen, hogy egy példánya megmaradt, ma a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában található (jelzete: R. 1706).[4]

Előkerülése jelentős, mert az *Instrumentum* az első antitrinitárius, gyülekezeti iskoláknak szánt tankönyv az arisztotelészi logikáról. Bizonyára használták Litvániában az iwoi iskola tanulói, akiknek rektora az ismert vallási polemikus Jan Licinius Namysłowski volt, de patronálta őket az akkor már idős Wawrzyniec Krzyszkowski, a patrisztikai irodalom jeles fordítója, a litvániai antitrinitárius mozgalom egyik veteránja is. (Egyébként mindkettőjüket nagy dicséretekkel halmozza el az alább közölt *Ad scholam Iviensem et omnes alias scholas Christianas praefatio.*)[5] Ha figyelmen kívül hagyjuk is azt a tényt, hogy a művecske közreadása az antitrinitárius gyülekezetek eszmei evolúciójának jelentős bizonyítéka, hogy dokumentálja azt a fejlődést, amelynek során e gyülekezetek Faustus Socinus hatására egyre inkább elhatárolják magukat az első nemzedék programmos irracionalizmusától, akkor is különös figyelmet érdemelnek azok teológiai exemplumok, amelyeket a könyvhöz csatoltak. Ezeket ugyanis úgy válogatták ki, hogy bizonyítsák: a katolikus és protestáns ortodoxia alapvető dogmái – a trinitas, a Krisztus öröktől való léte, az atya és a fiú egylényegűsége – az arisztotelészi logika tanításai fényében is hamisak és feloldhatatlan ellentmondásokkal terheltek. Innen ered a műben helyet kapó protestáns opponensek haragja.

Nem szándékunk itt részletesen tárgyalni az *Instrumentum* tartalmát, nem sikerült még ugyanis a Gratianus Prosper álnév mögé rejtőzött szerző minden forrását meghatározni. Azt sem tudjuk eldönteni, vajon az előbb említett Jan Licinius Namysłowskit, vagy más szerzőt takar az álnév. Az azonban talán mégsem kétséges, hogy Faustus Socinus tanítványainak és barátainak körébe tartozott, hiszen – úgy tűnik – erre utal maga az álnév is. Socinus ugyanis használta a

[3] V. ö. F. S. Bock, *Historia antitrinitariorum.* t. I. Regiomonti et Lipsiae 1774. 431.

[4] A példányon megmaradt possessorok neveiből (a fénymásolaton nem mindegyik olvasható, az eredetit kellene megnézni) kiderül, hogy tulajdonosa volt az ismert teológus, Tomas Pisecki, ezután Stanislaw Gejzanowski (1639) és az ifjabb Joachim Stegmann, aki 1666 körül Sziléziából Kolozsvárra emigrált, ahol a szász unitárius gyülekezet lelkipásztora volt. A könyv bizonyára Stegman halála (1678) után került a kolozsvári unitáriusok könyvtárába.

[5] Az iwoi iskoláról v. ö. L. Szczucki, *Jan Licinius Namysłowski.* in *Studia nad arianizmem*, szerk. L. Chmaj, Warszawa 1959. 132–136.

Prosper Dysidaeus és a Gratianus Turpio neveket, azonban sosem rejtőzött – amennyire tudjuk – a Gratianus Prosper név mögé. Még csak azt teszem hozzá, hogy eddig, még be nem fejezett kutatásaim fényében magának Socinusnak a szerzősége egyáltalán nem jöhet számításba.

Ad scholam Iviensem et omnes alias scholas Christianas praefatio

Etsi iam antea vehementer exoptavi aliquem nostrorum hominum, in honestarum litterarum curriculo exquisitissime versatum, tantum gravioribus studiis suis suffurari temporis, ut quae de rectedisse rendi ratione ab Aristotele conscripta sunt, in usum Christianae iuventutis, theologicis, quoad eius fieri posset, illustraret exemplis – ita enim fore mihi persuadebam, ut pueri nostri, non solum cum arte pietatem imbiberent, sed Antichristi quoque figmenta, a primo statim aetatis exordio odisse, aversari ac refellere discerent, verum cum suo quisque studio delectatus, nullam, hac in parte, scholarum Christianarum rationem haberet – ego, cui praeclara iuventutis educatio semper cordi fuit, conatus sum id, quod ab aliis fieri cupiebam, ipse praestare, non quidem eo animo, ut quamcumque hac in re consumerem operam, ea in lucem prodiret, sed ut illorum puerorum studiis consulerem, quibus docendis tunc eram praefectus. Etsi enim omnibus scholis Christianis, quam maxime consultum semper volui, tamen cum hominum invidorum et memorum, in pectore quoque fenestras requirentium, plena omnia esse viderem, interim autem quantum mihi deesset, non ignorarem, nihil minus cogitavi quam edere libellum. Verum cum multi fratrum nostrorum, in quorum manus opusculum venerat, magno consensu non solum comprobarent, sed vehementer etiam a me flagitarent, ut quia in rem non solum iuventutis, sed adultiorum quoque futurum esset maxime, si quam primum praelo committeretur, ego veritus, ne tam vitandi malevolorum obtrectationes quam iuvandi puerorum studia voluntas mihi deesse videretur, feci quod postularunt. In eam enim tandem deducor cogitationem fore, ut, si quis forte veritatis amans et studiosae iuventutis causa aeque ac ego cupiens, quae huic libello deesse aut perperam a nobis collocata videantur, candide tum addat tum convenientiori ordine disponat, fore, inquam, ut multo posthac prodeat limatior et ad usum puerilem accomodatior, quamquam quid in hoc libello desiderare possit candidus lector, non dispicio. Quae autem ab illis, qui in multis maximisque rebus a nostris hominibus dissentiunt, huic libello fieri possunt convicia, ea nihil moror, simplex enim sincerumque, non autem affectibus impeditum iudicium requiror. Equidem id operam dedi, ut, quantum quidem in me fuit, tradendis huius doctrinae praeceptis Aristotelem potissimum sequerer, quamquam, ut verum fatear, illa tantum tum ex Analiticis, tum ex Topicis Aristotelicis deprompsi, quae exercitationes pueriles aptissima videbantur. Brevitati ita studui, ut nihil tamen eorum, quae ad omnem disputandi rationem requiruntur, praeteriisse videar. Exemplis usus sum theologicis, ubicumque licuit, quod hac ratione praecepta non solum magis quam profanis illustrantur, sed, quod maximum est, pueri quoque tum ipsi ad pietatem et veritatis divinae cognitionem erudiuntur, tum ad adversariorum argumenta labefactanda redduntur paratiores. Cum igitur Christianarum scholarum causa hunc laborem

susceperim, omnino illis dedicandus videtur. Sed proh dolor, paucas admodum in Lithuania, ubi nunc dego, videre licet scholas, ex quibus pietatis, modestiae artiumque honestarum possessionem pueri reportare possint. Malarum autem artium morumque depravatissimorum officinae nusquam non habentur. Quo fit, ut vobis, adolescentes, qui Iviam ad studiorum tractationem vos contulistis, vestrisque parentibus summopere gratuler, quod non eo vos intruserunt, ubi summa morum pestis grassatur, sed ei vos scholae commiserunt, in qua ad iuvenilem vestram aetatem pietate et bonis artibus informandam nihil plane desideratur. Utimini enim praeceptore Ioanne Licinio, viro apprimo docto et de ingenii dexteritate deque scholam recte gubernandi prudentia nemini concedente. Accedit, quod magnum vobis isthic sanctimoniae exemplar habetia propositum, virum optimum inque pietatis studio versatissimum, D. Laurentium Criscovium, quem ego ob singulares, quae in illo elucent, virtutes quantopere amem, sum mihi ipse testis. Vobis igitur potissimum et praeceptori vestro hunc libellum dedico, non quod meis praeceptis magnopere indigeatis, quandoquidem ea est Licinii nostri sollertia, ut quo pacto in liberalissimis disciplinis exercendi sitis, etiam me tacente optime norit, sed ut meum erga vos praeceptoremque vestrum declararem amorem. Quamobrem peto a vobis, ut quo animo est a me profectus, eo accipiatis. Deus autem et pater Domino nostri Iesu Christi studia vestra gubernet ac dirigat ad gloriam suam, vestram salutem et ecclesiae purioris propagationem. Valete feliciter.

Dat. Losci 5 Maii anno salutis 1586.

V.addictissimus
Gratianus Prosper

Bevezetés Faustus Socinus De Sacrae Scripturae auctoritate **című művének első kiadásához**

Faustus Socinus híres értekezése, a *De Sacrae Scripturae auctoritate,* amint azt Ludwik Chmaj meggyőzően bizonyította, Dudith András ösztönzésére keletkezett.[6] Az 1582 elején bizonyára befejezett értekezés először álnév alatt és hamis kiadói címmel jelent meg: *De Sacrae Scripturae auctoritate. Opusculus temporibus his nostris utilissimum ... Per P. Dominicum Lopez Societatis Iesu,* Hispali apud Lazarum Ferrerium 1588. Ennek a kiadásnak példányai a madridi Nemzeti Könyvtárban (ez alapján közöljük újra a műhöz írt előszót) és Oxfordban, a Corpus Christi Collegeban találhatók meg.[7]

Valentinus Smalciushoz szóló, 1597. május 20-i keltezésű levelében Socinus így

[6] Faustus Socinus, *Listy,* opr. L. Chmaj, t. 1. Warszawa, 523. (Chmaj álláspontjával szemben mégis úgy vélem, hogy a *De Sacrae Scripturae auctoritatét* nem 1580-ban, hanem bizonyára 1582 elején fejezte be – v. ö. Socinus levele Dudithoz 1582-ben, *uo.,* 156–157.) V. ö. még Z. Ogonowski, *Socynianizm a Oswiecenie.* Warszawa, 1966. 33–57. et passim.

[7] A. Kawecka-Gryczowa, *Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki.* Geneve 1974. 304. (Véleményem szerint a szerző feltételezése, hogy a *De S. Scripturae auctoritate* ténylegesen Amsterdamban jelent meg, nem túl erős érveken alapul.)

írt a *De auctoritate* keletkezésének körülményeiről: *Mei libelli de auctoritate sacrae scripturae translatio latina mea ipsius est, sed (ut aiunt) propter nimiam typographi festinationem, unde etiam factum est, ut unus aut alter locus emendatione indigeat. Sunt etiam typographica errata complura. Ceterum praefatio illa, non solum, ut omnes animadvertere possunt, mea non est, nec esse potest, sed me plane inscio illi apposita.*[8]

Érthető tehát, hogy a mű második kiadásából, amely 1611-ben Rakówban jelent meg, hiányzik ez az előszó. A névtelen szerkesztő (akiben Valentinus Smalciusra, Socinus hagyatékának hű letéteményesére ismerhetünk) tömören, de pontosan magyarázta meg az előszó elhagyásának okait: *Talis enim praefatio libello huic praefixa erat, quae contrarium plane eius, quod in eo disputatur, continebat. Affermabat enim praefatio dari naturalem Dei cognitionem, libellus prorsus negat.*[9]

Felmerül a kérdés, milyen okok késztették eme előszó névtelen szerzőjét arra, hogy a mű egyik jelentős, bár részletesen még ki nem fejtett tézisével nyíltan ellentétes nézetet fogalmazzon meg. Socinus fent idézett leveléből határozottan kiderül, hogy az editio princeps az ő egyetértésével és jóváhagyásával – tegyük hozzá – eszmeileg hozzá közel álló közegben született. Azt gondolhatnánk tehát, hogy ez a nagyonis ügyes és a szerző teológiai kérdésekben való jártasságáról tanúskodó, ám ugyanakkor és egyúttal, általános tendenciája tekintetében *ortodox* előszó afféle *füstfüggöny* akart lenni, amely mintegy álcázta a mű szerzőjének tényleges nézeteit. Ám valószínűbbnek tűnik, hogy névtelen előszó szerzője nem értett egyet Socinusszal a természeti vallást (*religio naturalis*) illetően és bár elfogadta a mű általános intencióját, határozottan hangsúlyozni akarta különvéleményét.[10]

Az előszó szerzőjének személye kérdéses, továbbra is megoldásra vár, éppúgy mint a *De auctoritate* kinyomtatásának helye. Lenne a megoldásnak bizonyos lehetősége a socinianizmus XVI. századi európai elterjedése szövevényes, girbegurba és rendszerint többé-kevésbé konspirációs útjainak, valamint eszmei kapcsolatainak megismerésében.

Lectori Christianae pietatis studioso s.p.

Ea est sempiterni Numinis erga humanum genus philanthropia, ut nos omnes salvos fieri velit et ad veritatis tramitem multifariam atque multipliciter nos alloquens adhortetur. Ex hoc divinae benignitatis fonte diversae rationes cognoscendi Deum aetatumque omnium, naturalis et scriptae legis, atque evangelicae philosphiae oriuntur. Hae enim sunt scholae tres, diversis temporis apertae, quas, divino spiritu ducente ac docente, possumus identidem frequentare.

[8] F. Socinus, *Ad amicos epistolae.* Racoviae 1618. 517.

[9] F. Socinus, *De Sacrae Scripturae auctoritate libellus.* Rakoviae 1611. f. $A_{2r.v.}$

[10] 1582-ben Dudithhoz írt levelében (v. ö. 1. jegyzet) Socinus megemlítette, hogy értekezést Francesco Bettihez való elküldés céljától írta át. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy Socinusnak ez a Bázelben lakó nagyon közeli barátja, aki egyúttal a svájci antitrinitárius heterodoxia egyik fő animátora és patrónusa volt, vállalhatta a *De auctoritate* kiadatásának munkáját. Mivel ő is tollforgató volt, írhatott természetesen ő is bevezetőt Socinus művéhez. Bettiről v. ö. A. Rotondó, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento.* Torino, 1974. 315–319. et passim.

Namque superior et inferior caelorum regio schola est, qua homines vel ipso tantum spectaculo illius discordis concordiae rerum atcue effectuum ab ipsa editorum sapientiam Dei virtutemque sempiternam docentur. Praelectiones autem huius scholae numquam intermittuntur, immo assiduae sunt, nam dies suam partem docet, nox rursus etiam suam, neque opus est longo itinere, ut perveniatur ad scholam hanc, namque ipsa omnes homines ubique continet. Neque varias linguas discere opus est, in quibus haec sapientia contineatur, namque caelorum sermo cunctis est notus et vox etiam sine sono ullo auditur. Ipsi praeceptores – caelum, dies, nox, aether et ceteri – suas sententias proferunt in omnes hominum regiones, hoc est suis motibus et efficientiis omnes (qui instrui velint) instruunt. Porro inter hos praecones et praelectores unus maxime conspicuus est sol, qui lumine efficientiisque suis omnia lustrat et pervadit, idque celerrime. Quodsi quispiam caecus sit, qui solem sibi visum neget, at non negare potest eiusdem caloris sensum, qui ad infimas usque terrae partes et maris penetrat.

De hac visibili schola, atque rerum creatarum libro ad hunc modum olim cecinit Regius vates: Caeli enarratn – inquit – Dei gloriam, et opus eius manuum ostendit aether. Cuius rei cognitionem parit dierum noctiumque vicissitudo, quasi fundens orationem, idque ita, ut nullus sermo, nulla lingua sit, ubi non audiatur eorum vox, quorum regula ad omnes terras, quorum oratio ad ultimum pertingat orbem. In illis quidem tabernaculum posuit solis, qui quasi sponsus prodit ex suo lecto geniali, exsultans ut athleta ad decurrendum curriculum. Atque ab ultimis caeli carceribus profectus, ad alterum pergit extremum, nec quicquam est, quod eius lateat ardorem.

Verum enim vero, quamquam magna, clara et manifesta sit doctrin quae ex hac naturae contemplatione Deum congnoscere, adeo ut, teste apostolo, quod Dei cognosci potest, id apud omnes manifestum sit, utpote cum Deus eis patefacerit (et enim quae eius sunt inaspectabilia, cuiusmodi est eius sempiterna potentia atque divinitas, ea ex mundi opificio, dum considerantur per opera, perspiciuntur, adeo ut quotquot rationis sunt participes, inexcusabiles reddantur) nihilominus altera schola scriptae legis ab ipso Deo aperta atque publicata est, in qua singulari Numinis beneficio longe melius ac plenius animos hominum non modo erudit, verum etiam docet, instruit illustrat et afficit, namque haec schola non tantum naturales, sed supernaturales etiam et morales disciplinas continet. Scripturae enim sanctae si recte cognoscantur atque intelligantur, Domini timorem in hominum animis efficiunt, qui initium sapientiae, disciplina sapientiae et corona sapientiae est. Continet hoc sacrum verbum aequitatis ac iuris fundamenta omnia et complectitur omnia, quae scitu utilia sunt, elegantissima oratione pertractata.

De hac secunda schola rursus cecinit divinus vates. Iehovae – inquit – lex integra animum recreat, Iehovae fidum oraculum ex infante reddit sabientem, Iehovae mandata recta mentem exhilarant, Iehovae pura disciplina illustrat oculos, Iehovae castus metus perpetuo manet, Iehovae sententiae verae simul et aequae sunt, favorum dulciores nectare. Quid quod integer psalmus centesimus decimus nonus ordine alphabetico conscirptas laudes indicibiles secundae huius scholae divinarum scripturarum congerit, ut nos ad earum studium trahat?

Certe vel unicum apostolis testimonium satis superque esset ad alliciendos

hominum animos, ad magnificentissime sentiendum de sanrarum scripturarum excellentia, ita ut ad earum assiduam lextione iugemque meditationem incitaremur. Sic enim suum Timotheum alloquitur Paulus. Tu vero – inquit – in eis persevera, quae didicisti et per quae fidens factus es, cum scias, a quo didiceris et a puero sacras litteras noveris, quae te possunt erudire ad salutem per fidem Iesu Christo habendam. Omne scriptum divinitus inspiratum est, et utile ad doctrinam, ad reprehensionem, ad correctionem, ad iustitiae disciplinam, ut compositus sit ivinus homo adomne recte factum comparatus. Equidem si nostri saeculi homines praestantissimas has divinorum librorum utilitates animo attento perpenderent, relictis humanorum scriptorum lacunis ipsos caelestis veritatis fontes adirent suamque sitim aquis limpidissimis sedarent. Verum proh dolor! ea est nostri saeculi morum corruptela atque victoriae, potius quam veritatis studium, ut plures sint, qui rixando, altercando, disputando tempus terere malint quam pie atque modeste theologiam religiosam rixis posthabitis profiteri. Quid quod nos desunt athei, qui suis cavillis atque calumniis (uti olim fecit Iulianus imperator apostata dictus) sacrorum librorum auctoritatem elevare conantur, genus certe hominum non tam commiseratione, si malitia, non inscitia peccant, quam insectatione dignum? Verum quia, tantisper, dum spirant, bene di illis sperare non desinimus, tractatulum hunc de sacrarum litterarum auctoritate tamquam praesens pestifero morbo, quo laborant, remedium praebere voluimus. Faxit Deus, ut eos fructus ex huius scripti lectione percipiant, quos opusculi auctor, Christiano zelo excitus, discupit.

Ceterum, ut de ultimo propositae partitionis membro seu tertia schola liquid breviter dicamus, cum lex litteris exarata peccatum et concupiscentiam peccati evellere non possit neque littera sine spiritu salutem afferre queat, reliquum est evangelium atque divin spiritus schola, in qua credentibus et oboedientibus spiritus Christi donatur. In quem Christum aeternum Dei verbum prophetae omnes intendebant, cuius spiritus mundum arguit de peccato, de iustitia atque iudicio. De peccato quidem, quia in Christum non credunt, de iustitia vero, quia in caelis iam regnantem superstitioso cultu eum demereri mundus vult, de iudicio denique, quia plus satha nicae tyrannidi quam Christi victoriae tribuere videtur. Cuius tamen spritus virtute et efficientia superantur etiam occulta et latentia veteris hominis vitia atque purgantur.

Ut tandem concludam, cum satis superque compertum sit, ethnicos in prima schola rerum creatarum et Israelitas in secunda sacrarum litterarum absque divini spiritus unctione parum aut nihil profecisse, quin potius coram divino tribunali sese inexcusabiles reddidisse, invocandus est clementissimus Iehova, ut per aeternum verbum suum Christum se nobis patefaciat perque suum Sanctum Spiritum se communicare nostrasque mentes suum domicilium efficere dignetur, ut eo pacto rerum creatarum spectaculum nobis sit tamquam divinae potentiae atque providentiae speculum et sacrarum scripturarum volumina tamquam divinae erga humanum genus benevolentiae testimonia atque oracula veneremur, et osculemur.

Vale, pie lector.

PIRNÁT ANTAL

NÉHÁNY ADALÉK JOHANN SOMMER ÉS MELIUS PÉTER MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

I.

Blandrata doktor egy Gyulafehérváron 1575. június 5-én kelt levelében egyebek között a következőket írta Dudith Andrásnak:

Il Somero non ho ricevuto, né lo ricercarei, se non fossero doi cose delle quali obiter ne parla: della resurrezione et eternità del mondo. Se si potrà havere rimandilo per l'Adamo e se vorrà il dialogo di Pietro Melio della quaternitá stampato in ongaro, lo mandarò (A Sommert nem kaptam meg, és nem is keresném, ha nem lenne két dolog, amiről mellesleg beszél: a feltámadásról és a világ örökkévalóságáról. Ha szert tehet rá, Ádám útján küldje meg nekem, s ha akarja Melius Péter magyarul kinyomtatott dialógusát a négyességről, azt megküldöm.)[1]

Amikor Blandrata az idézett levelet írta, már sem Sommer, sem Melius Péter nem élt, s mindkét mű, amelyről itt említést történik, ismeretlen.

Melius Péternek olyan könyve, amelyre ráillenék a *dialógus* műfajmeghatározás, jelenlegi ismereteink szerint csak egy van: *A keresztienek nyomorusagokban valo vigasztalasoknak es könyörgeseknek igaz modgya az igaz szent irasoknak tanitasok szerent es sok szükseges kerdeszkedesec.* (RMNY 183) c. kiadvány, amely két dialogikus formában megírt munkát is tartalmaz. E formában van megírva a könyvnek mindjárt az első fejezete (*A kísértet és a bűnös ember szól* c. párbeszéd), s a dialógus a könyv önálló címlappal ellátott második része is: *A hitről és az keresztyénségrül való vetekedés.* Meliusnak e könyve azonban 1562-ben jelent meg, tehát még az erdélyi antitrinitáriusok és a debreceni reformátusok közötti nagy hitviták kirobbanása előtt, s tartalma éppen ezért 1575-ben már sem Dudith, sem Blandrata számára semmiféle aktualitással nem rendelkezett. A felekezeti polémia ugyan Meliusnak ebből a művéből sem hiányzik teljesen, de az még nem az antitrinitáriusok ellen irányul, hanem a katolikusok, s hellyelközzel a lutheránusok ellen. Ennek megfelelően a Szentháromságtan védelmével vagy részletesebb kifejtésével a szerző ebben a munkájában nem is foglalkozik. A mű tartalmának az a megjelölése tehát, amelyet Blandrata az idézett levélben ad,

[1] A levél teljes szövege: *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century* Bp., 1982. 187–188.

Meliusnak erre a magyar nyelvű dialógusokat tartalmazó könyvére nem vonatkoztatható.

Blandrata információjának helytálló voltát kétségbe vonni azonban nincs semmi okunk. A magyar nyelvű nyomtatvány, amelynek megküldését a doktor egyértelműen ígéri cserében a kért Sommer-iratért bizonyára megvolt Blandrata könyvei között, s az ekkor már több mint 12 éve folytonosan az erdélyi magyarok körében élő és dolgozó orvos kétségtelenül értett már annyira magyarul, hogy a könyv tartalmáról fogalmat tudjon alkotni.

A 18–19. századi bibliográfiai irodalomban több nemzedéken át öröklődött az az adat, hogy Meliusnak *Az hitről és az keresztyénségről való vetekedés* c. munkája 1570-ben jelent meg. Miután a fennmaradt töredékes példányok és egy kéziratos másolat alapján az 1562. évi kiadás szövegét maradéktalanul sikerült rekonstruálni, az 1570. évi kiadásból pedig nem került elő egyetlen nyomtatványtöredék, sem pedig olyan 16. századi adat, amely ezt a kiadást említené, a 20. századi kutatók már szinte kivétel nélkül mind elvetik a dialógus 1570. évi kiadásának még a lehetőségét is. Blandrata idézett levele ezzel szemben azt látszik bizonyítani, hogy az említett hagyomány mégsem lehet teljesen alaptalan. Vagy azt kell föltételeznünk tehát, hogy Melius az 1566–69 közötti hitviták tapasztalatai alapján alaposan átdolgozta és kibővítette 1562-ben megjelent dialógusát, s 1570 körül ki is nyomtatta ezt az átdolgozott szöveget, vagy pedig azt, hogy az 1562-ben megjelent dialógusoktól függetlenül még egy dialógikus formájú művet írt, s az az 1575-ig terjedő időszakaszban valamikor nyomtatásban is megjelent. Bármelyik feltevést is fogadjuk el e két lehetséges közül, Blandrata híradása alapján mindenképpen számon kell tartanunk a 16. századi magyar nyelvű nyomtatványok között Melius Péternek egy szentháromságtani kérdésekkel foglalkozó dialógusát.[2]

II.

Sommer jelenleg ismert művei közül a Blandrata által említett kérdéseket egyik sem tárgyalja. Ismerünk azonban két olyan, az idézett levélrészlettől minden vonatkozásban függetlennek látszó híradást, amelyek Sommer e művének tartalmára, tendenciájára mégis valamennyi fényt derítenek.

Az első ezek közül Károly Péter váradi prédikátor és tisztántúli református szuperintendensnek Debrecenben 1575-ben kinyomtatott, s az ajánlólevél tanúsága szerint 1574-ben írt munkája, amelynek címe *Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske* (RMNy 358).

E könyv 7. fejezetében (K iij levél verso) olvasható a következő:

Az több istentelen eretnekségek között, melyeket az Sátán az ő edényi által, Blandrata és Dávid Ferenc által az mi időnkben feltámaszta, ez tudománt is az ő tanitványi, Tót Miklós és Schomerus János egynéhány hozzájok hasonló bolond és részeges emberekkel elindíták, hogy az embernek lelke nem valami lelki állat, és hogy az testtel egyetemben ítélet napjáig meghal. Ez undokságnak hamissága hogy

[2] *RMNY* I. 218–219.

nyilván legyen, rend szerént először azt bizonyítsuk meg, hogy az embernek okos lelke valóságos lelki állat legyen, és hogy soha meg nem hal. Másodszor az ellenkező hamis hitű Tótnak ellenézését és bizonyságit hamisítsuk meg.

Első. Summája az Tót Miklós tudományának ez, hogy az embernek lelke semmi nem egyéb, hanem az ő élete az pára és szél, miképpen az oktalan állatokban, csakhogy az okossággal megválasztatik az barmoktól, és hogy egyszersmind az testtel együtt meghal az ítélet napjáig.

A továbbiakban Károlyi Péter először is a Máté evangélium 10/28-ra hivatkozik: *Ne féljetek azoktól, kik testeteket megölhetik, lelketeket meg nem ölhetik, hanem féljetek attól, ki mind lelketeket és testeteket az gehennának tüzére vetheti.* Károlyi szerint az idézett bibliai hely egyértelműen bizonyítja, hogy Krisztus a léleknek a testtől megkülönböztetett szubsztanciát tulajdonít, és hogy az igazaknak és a bűnösöknek egyaránt halhatatlan lelke van, majd így folytatja (K444 verso):

Jól tudom, mit felelnek ez nyilvánvaló bizonyságra az igazságnak ellenségei, tudni illik, hogy az örök életnek boldogságát az kegyetlenek az hívektől el nem vehetik. De ez magyarázat oly nyilván való és megtapasztalható bolondság, hogy ennek hamisságát még az vak is láthatja. Először, mert azt mondja Krisztus, hogy az kegyetlenek az testet megölhetik, de az lelket nem, az örök életnek boldogságából penig az kegyetlenek az testet sem rekeszthetik ki. Másodszor: soha hasonló írással perfidus és periturus Totus Miklós meg nem bizonyíthatja, hogy az lélek neve valahol örökké való boldogságot jegyezne. Mert itt az testtel az lelket öszveveti, az testet halandónak, az lelket az emberben halhatatlannak mondja. Harmadszor: azt mondja az Krisztus, hogy az Isten az lelket is az gehennának tüzére vetheti. Az örök életet és boldogságot Isten nem vetheti az gehennára. Hát mit bolondoskodol te részeges Schommerus és te bolond Tót Miklós?

Károlyi Péter ezután még 11 bibliai helyet sorol fel a lélek halhatatlanságának bizonyítására. Tizenharmadik helyen végül még a filozófiai konszenzusra is hivatkozik, igaz, meglehetős röviden:

Ezért még a pogán bölcsek is, az epikureusoktól megválva, mindannyian az embernek lelkét halhatatlannak mondják, mint Plato, Aristoteles, Socrates, Pythagoras, Cicero. (M recto)A filozófusok véleménye azonban – úgy látszik – sem Tót Miklós, sem Károlyi Péter szemében nem ért túlságosan sokat, ezért a felsorolt 5 pogány filozófus álláspontjának részletesebb ismertetésére Károlyi Péter több szót nem is veszteget, s befejezésül, 14. argumentumként csupán az álomlátás jelenségére hivatkozik, amely szerinte szintén a léleknek a testtől független életét bizonyítaná. Ezután, a fejezet második felében, Károlyi Péter Tót Miklós nyolc bibliai argumentumát veszi bonckés alá, amelyeket az a lélek halhatatlanságának cáfolatára hozott fel. Ezek közül a mi szempontunkból a leginkább az ötödik az érdekes: *Az Szent Dávid, Psal. 87, 113, 29. Esa. 38. így szólnak: Nem dícsérnek tégedet az halottak, hanem mi, kik élőnk, áldjuk az Urat mindörökké. Azért az lelkek az halál után meghalnak, és azok Istent nem dícsérik.* A zsoltáridézet valóban megtalálható Sommer német nyelvű pestisénekében is:

Die Toten, die im Grabe sein,
Die werden Dich nicht loben.

Olyanféle magyarázatot azonban, mint amilyet Károlyi Péter itt Tót Miklósnak tulajdonít, Sommer egyetlen általunk ismert művében sem fűzött ehhez a helyhez.

Az idézeteket még elég hosszan folytathatnánk, mivel Károlyi Péter könyvének nemcsak az 5., de már a 4., továbbá a 7. és 18. fejezetében is vissza-vissza tér Tót Miklós és társai eretnek nézeteinek cáfolására, de a kép lényegesen akkor sem lesz gazdagabb, ha számbavesszük az összes olyan nyilatkozatot, amely a lélek halhatatlanságát tagadó eretnekekről e könyvben bárhol található.

Összefoglalásként pedig a következőket állapíthatjuk meg: Károlyi Péter ebben a művében első sorban nem Sommer Jánossal, hanem Tót Miklóssal vitatkozik. Tót Miklós, akárcsak maga Károlyi is, első sorban teológus lehetett, s a bibliai argumentumokkal szemben a filozófiai spekulációknak valószínűleg nem tulajdonított túlságosan sok bizonyító erőt. Arra vonatkozólag, hogy Tót Miklós könyvében bármilyen értelemben szó lett volna a világ örökkévalóságának kérdéséről is, Károlyi Péternél semmiféle utalást nem találunk. Ám az ember halál utáni sorsáról sem valószínű, hogy Sommer és Tót Miklós véleménye mindenben megegyezett. Tót Miklós, mint láttuk, tagadta ugyan a lélek halhatatlanságát, de nem tagadta semmiképpen sem a feltámadást, s az üdvözültek örök életét a feltámadás után. Álláspontja tehát nagyjából az 1575. márc. 17-án Gyulafehérváron a lutheránus papság zsinata által elítélt 4 székely prédikátor álláspontjával egyezett. E csoport létezéséről egyébként 1574-ben már Károlyi Péternek is tudomása volt, hiszen csakis ők lehetnek azok a *székely próféták és Dávid Ferencnek egynéhány tanítványi* (X444 verso), akiket azzal vádolt a könyv 18. fejezetében, hogy tagadták Krisztus megváltói érdemét.

Sommer nézeteiről Blandrata idézett levelén és Károlyi Péter munkáján kívül van még egy harmadik forrásunk is: Faustus Socinusnak 1586. jan. 8-án Matthaeus Radeciushoz írott levele. A terjedelmes levél utolsó bekezése, amelyben Socinus Sommer munkásságával foglalkozik, így szól:

Sommerral kapcsolatban nagyon csodálkozom azon, amit nekem válaszodban írsz: minthogyha én csupán valami gyanúsítás alapján mondtam volna azt, hogy tagadta a holtak feltámadását, s nem mondtam volna meg világosan – ha emlékezetem nem csal – hogy én ezt magától Dávid Ferenctől tudtam meg, akinek Sommer, amíg élet, igen kedves embere és nagyon közeli barátja volt, és akit Ferenc csodált, és igen nagy becsben tartotta még az emlékezetét is. Azt is hozzátette Ferenc, hogy ő ezért Sommert gyakran szigorúan megfeddette, s intette, hogy valahára már jobb belátásra térjen. Ezt, amikor Kolozsváron nála laktam, nem is egyszer, hanem gyakran fölemlegette nekem. Ezért, még ha kételkedsz is talán szavaimnak igaz voltában, akkor sem helyes, hogy engem azok közé sorolsz, akik, ha valaki nem kötelezi el magát az ő véleményük, vagy valamilyen más tekintély véleménye mellett, akkor már menten tévtanítónak kiáltják ki az illetőt – és így tovább – az ilyenféléktől én renkívüli módon és a legnagyobb mértékben távol álltam, és távol is fogok állni mindig; hanem inkább akár hazugsággal akár pedig feledékenységgel gyanúsíts engem.

Sommernek az a könyve kétségtelenül sok értékes dolgot is tartalmaz, s olyat, ami méltó ennek az embernek a tudományához és szelleméhez, de sok olyasmit is, ami nem csupán a jámbor, de a csak egy kicsit is tanultabb emberhez teljességgel

méltatlan. Én ennek az embernek minden írását szívesen elolvasnám, mert azt remélem, hogy abból mindig valami újat tanulhatok, vagy legalább valami olyat találok benne, ami azt, amit korábban már tanultam, megerősíti. Az ilyenfajta írások olvasásánál azonban igen erős kritikára és nagy figyelemre van szükség, nehogy a táplálékkal együtt lenyeljük a mérget is.

De most már a te leveledre való válasznak is vége legyen![3]

A levél már csak azért is figyelmet érdemel, mert Faustus Socinus egész terjedelmes életművében ez az egyetlen hely, ahol Sommer nevét egyáltalán megemlíti. Pedig Sommer műveiről Socinus nemcsak 1578–79-ben, Kolozsváron hallhatott, hanem találkoznia kellett velük lengyelországi tartózkodásának idején is, hiszen Sommernek Károlyi Péter ellen írt vitairatát és válogatott teológiai traktátusait 1582–83 telén Krakkóban nyomtatták ki, mégpedig annak az Aleksy Rodeckinek a műhelyében, aki a Socinust maguk közé befogadó, s hamarosan vezetőjük gyanánt is elismerő kislengyelországi antitrinitáriusok egyetlen szakképzett és megbízható könyvnyomtatója volt. 1586 januárjában Socinus már kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy a krakkói nyomdász az elmúlt években időnként a magukat Dávid Ferenc követőinek valló judaizánsok és nonadorantisták számára is dolgozott. Idézett levelének egy korábbi bekezdésében pl. azt is megmondja, hogy tudomása van arról, hogy a *Defensio Francisci Davidis*nek is, legalábbis az egyik kiadását Rodecki nyomtatta. Arra pedig igazán nem lehetett nehéz rájönnie, hogy Sommer műveinek kiadása – a Theodosius Schimberg álnév alatt rejtező Glirius egyértelműen judaizáns szellemű előszavával, és függelékként Dávid Ferencnek fogságában írt utolsó hitvallásával – ugyanannak a sajtókampánynak a része volt, mint amelynek keretében a *Defensio Francisci Davidis* is megjelent. Sommer személyéért Socinus tehát semmi esetre sem lelkesedett. Kétségtelenül idegen lehetett tőle az 1574-ben elhunyt kolozsvári lektor fölényes racionalizmusa és egyértelműen világias történelmi–filozófiai érdeklődése is. Ugyanakkor azt is tudta, hogy azok a teológiai tételek, amelyeket Sommer – legalábbis az 1582–83-ban nyomtatásban nyilvánosságra került munkáiban – megfogalmazott, alig különböznek

[3] *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, II, 392. V. ö. Ludwik Chmaj, *Faust Socyn, Listy*, Warszawa, 1959. I, 297.) A levél latin szövege: *Ad Matthaeum Radecium epistola III.* .....

De Sommero vehementer sum miratus, quae mihi rescribis; quasi ego suspicione aliqua ductus dixerim illum mortuorum resurrectionem negasse, et non aperte, nisi memoria me fallit, professus fuerim, me ex ipso Francisco Davidis, cui Sommerus, dum vixit, carissimus et familiarissimus erat, quem Franciscus eiusque memoriam et suspiciebat et maxime colebat, id accepisse. Addebat autem Franciscus, se Sommerum acerrime eius rei nomine saepius obiurgasse, utque aliquando resipisceret, monuisse. Haec dum Claudiopoli apud ipsum habitavi, non semel, sed frequenter mihi commemoravit. Quocirca si de veritate meorum verborum fortasse dubitas, non est, quod me in eorum neumero reponas, qui, nisi in sua aut alterius cuiuspiam verba iuraverit, illico eum seductorem esse clamitant, etc., a quibus mirum in modum et quam longissime semper abfui et abfuturus sum; sed potius me aut mendacii aut oblivionis suspectum habeas. Sommeri liber ille multa sane continet non spernanda, et eius viri doctrina atque ingenio dignissima, sed multa etiam non pio tantum homine, sed paullo doctiore aut acutiore prorsus indigna. Eius ego viri scripta omnia libentissime quidem legerem. Sperarim enim aliquid semper inde vel addiscere, vel certe ea, quae iam didici confirmanda elicere. Verum in eiusmodi scriptis legendis necesse est summum iudicium summamque diligentiam adhibere, ne una cum cibo venenum etiam sumamus.

Sed iam ad tuas literas respondendi finis esto.

a saját teológiai nézeteitől. Sommer hittételei Socinus számára nagyobbrészt elfogadhatók voltak, Sommer módszere és mentalitása azonban idegen volt számára. E körülmények – úgy vélem – eléggé érthetővé teszik, hogy Socinus Sommer műveiről nem szívesen nyilatkozott. A Radeciushoz írt levél közvetlen előzményei nem ismeretesek, de azok az idézett szöveg alapján elég nagy valószínűséggel rekonstruálhatók. Radecius nyilván véleményt kért Socinustól Sommer munkáiról. Socinus erre valószínűleg csak annyit válaszolt, hogy az Dávid Ferenc barátja s munkatársa volt, s egyébként pedig még Dávidnál is rosszabb és veszedelmesebb tévtanító, aki még a feltámadást is tagadja. Radeciusnak azonban a keze ügyében voltak Sommer nyomtatásban megjelent művei, s ezekre hivatkozva rosszindulatú elfogultsággal, s rágalmazással vádolta Socinust, hiszen azokban a műveiben, amelyeket a danzigi városi szekretárius olvashatott, a feltámadásban való hitről Sommer valóban nem nyilatkozik. Az idézett levélrészletben Socinus ez alól a vád alól igyekszik tisztázni magát. Elismeri, hogy Sommer „könyvében" – tehát nyilván az 1583 óta Lengyelországban nyomtatásban közkézen forgó munkáiban – számos hasznos és tanulságos dolog is található, de ugyanakkor fenntartja azt az állítást, hogy biztos forrásból, magától Dávid Ferenctől tudja, hogy Sommer hosszú időn át makacsul tagadta a feltámadást.

A lélek halhatatlanságának s a feltámadásnak a hite a kor radikális vallásújítóinál korántsem feltételezte egymást. A lengyel antitrinitáriusok körében már az 1560-as években forgalomban volt egy *O prawdziwej śmierci, zmartwychwstaniu i żiwocie wiecznym* (*Az igaz halálról, feltámadásról és az örök életről*) c. irat, amely nagyjából ahhoz hasonló bibliai érvekkel, mint amilyeneket Károlyi Péter Tót Miklósnak tulajdonít, cáfolta a lélek halhatatlanságába vetett hagyományos hitet, s ugyanakkor a feltámadás és az örök élet reményét hirdette a hívek számára. Az anabaptista befolyás alatt álló lengyel antitrinitáriusok többsége elfogadta e tanítást, s e kérdésben Socinus is egyetértett lengyel barátaival. Ha tehát Sommer csak olyan módon tagadta volna a lélek síron túli életét, mint ahogyan azt Tót Miklós tette, ebben sem Socinus, sem levelezőpartenere számára nem lett volna semmi megbotránkoztató. Egyértelműen rágalmazással azonban mégse vádoljuk Socinust! Ha legalább hallomásból nem tudott volna arról, hogy Sommer valóban tagadta a feltámadást, bizonyára keresett volna valami más kifogásolható tételt munkáiban, s inkább azzal próbálta volna meg olvasásától Radeciust visszariasztani.[4]

[4]Matthaeus Radecius (Radecke)1540–1612. Gdanski városi secretarius, megpróbált anabaptista gyülekezetet szervezni, s amikor ez lehetetlenné vált a városban, Pawel Arciszewski birtokán, Buskówban telepedett le, s egyidejűleg a smigieli ariánus közösséggel is kapcsolatba lépett (V. ö. Bock, *Memorabilia unitariorum in Prussia*, 1753, 15.)Városi secretariusi hivatalát 1566-ban foglalta el, miután befejezte tanulmányait Königsbergben. 1592-ben vallássi okokból lemondott hivataláról, s ettől kezdve Buskowban élet, s 10 éven át az ottani gyülekezet papja volt. (Ludwik Chmaj jegyzete *Faust Socyn, Listy* I. Warszawa, 1959. 339.)

SZABÓ GYÖRGY

GYULAY PÁL ÉS MARCELLO SQUARCIALUPI

Azon túlmenően, amit Abafáji Gyulay Pállal foglalkozó könyvemben[1] erről a két XVI. századi litterátorról közöltem, az alábbiakban néhány olyan adatot bocsátok közre, amely teljesebbé teszi szellemi portréjukat s kisebb mértékben életpályájukra vonatkozó ismereteinket is kibővíti.

Elöljáróban hivatkoznom kell Squarcialupi és honfitársa, Simone Simoni – mindketten olasz orvosok – vitáira,[2] amelyek több ízben a legszélsőségesebb személyeskedésbe, sőt kölcsönös gyalázkodásba mentek át.[3] A luccai származású Simone Simoni (1533–1602) kora egyik roppant művelt embere volt, de kortársai könnyű erkölcseiről és csúfszájúságáról is ismerték, nemkülönben vallási állhatatlanságáról.[4] Marcello Squarcialupi (? –1599) Piombinóban született, szintén az orvosi hivatást űzte, s egyik fő céljának tekintette a riválisorvos befeketítését.[5] Mind a kettőt fűtötte a közismerten lobbanékony olasz temperamentum is. Simoni már Squarcialupival való megismerkedése előtt több más orvossal, filozófussal szenvedélyesen összecsapott[6] s szinte fél Európára kiterjedő vándorlásai, gyakori költözködései feltehetőleg összefüggésben állottak nehéz természetével is. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy Squarcialupi sem ment segítségért a szomszédba, ha tollát epébe kellett mártani.[7]

[1] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

[2] E vitákról jó összefoglalást nyújt Caccamo, Domenico, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611)* Firenze–Chicago, 1970. 55–57., bár a sok új összefüggésre rámutató szerző a keleteurópai kutatások eredményeit kevéssé ismeri. Így, Kassai Dávid Zsigmondot (ld. NYIRK 1968/1. 41–53.) „azonosítatlan személynek" nevezi (personaggio non identificato), *i. m.* 243; ugyanígy ír Lucas Cracerusról (*i. m.* 244.) és Carolus Osleviusról is (*i. m.* 237.); az előbbi valószínűleg nem a besztercei prédikátor volt, hanem az azonosnevű enyedi polgár, (vö. *Studia Univ. Babes–Bolyai* Series Philologia 1963/2. 68.), az utóbbi pedig Dudith András fiainak nevelője, Gyulay Pál barátja volt, ld. Szabó György *i. m.* 46, 121.

[3] Simoni rendkívüli örömét lelte a vitatkozásban. Valaki feljegyezte egy nyilatkozatát: *Oly nagy gyönyörüm telik a vitatkozásban, hogy ha a paradicsomban volnék és meghallanám, hogy a földön egy vita folyik, engedelmet kérnék, hogy odamehessek, hogy azután rögtön visszatérjek.* ld. Szczucki, Lech, *Krakkói eretnekek a XVI. század második felében* in *Filológiai Közlöny* XXIII. (1977.) 389. Ugyanő *uo.* kiválóan jellemzi mind a két olaszt.

[4] Bock, Fridericus Samuel, *Historia Antitrinitariorum* I. Regiomonti et Lipsiae 1776. 835.; Caccamo, *i. m.* 139.

[5] Wallace, Robert, *Antitrinitarian Biography* II. London 1850. 342.

[6] Caccamo, *i. m.* 55–57, 131–132.

[7] Művelődéstörténeti szempontból nem érdektelen, hogy Simoni Squarcialupit nem egyszer a „Bestia Kuruafia" névvel (sic!) illette s ezt a titulust így magyarázta: ... *nyilván nem szeretnék*

Gyulay Pált mind a két vetélytárs igyekezett a maga pártjára vonni, és ezen nem is lehet csodálkozni, hisz a király jóindulatát élvező tekintélyes titkár sokat lendíthetett bármelyik fél ügyén, magasabb körökben elejtett szavaival. Éppen ezért nem véletlen az, hogy Squarcialupi *igen nagytudású férfiúnak* nevezte, akit örökösen tisztelni fog, Simoni pedig neki dedikálta egyik könyvét s ajánlása szövegében kiemelte Gyulaynak a filozófiában való jártasságát: ... *mint aki az egyetemes bölcselet szilárd ismereteivel a legkiválóbban el vagy látva, elméddel és véleményeddel mindenütt a legtöbbre mész...* [8]

Négyszáz esztendő távlatából úgy tűnik, hogy a két olasz orvos vitájában Gyulay Pál inkább Simoni felé hajlott, vagy ha nem is foglalt állást mellette, Simoni igyekezett mindenkiben ezt a látszatot kelteni. Elmeséli,[9] hogy egy alkalommal Bresztlitovszkban felkereste az épp beteg Bucellát, aki akkor Gyulay látogatását fogadta. A királyi titkár, akinek lelki–szellemi arcképe e futó adat révén emberibbé, kevésbé elvonttá válik, hisz a keresztény tanításoktól és az emberiesség kívánalmaitól egyaránt előírt beteglátogatás közben örökítette meg, a felkeresett beteg ágya szélén ülve széles nevetéssel[10] olvasott valamilyen iratot.

A folytatásból kitűnik, hogy a beteget és látogatóját Squarcialupi művei derítették jókedvre s Vergilius *Aeneisét* parafrazálva felszólították a belépő Simonit, hogy *ellenfelének ebből az egy művéből ismerje meg az összes többit.*[11] Simonit persze nem kellett kétszer kérni ilyesmire: átfutotta a „nevetséges írásművet" és kikacagta.

Simoni közlése szerint tehát Gyulay Pál tanúsíthatja Bucella vélekedését Squarcialupiról, sőt, nevetésével maga is állást foglalt, véleményt nyilvánított. Hasonló módon igyekszik Simoni feltűntetni Gyulayt akkor, amikor arról ír, hogy még azok a komoly emberek is rossz véleménnyel vannak Squarcialupiról, akiket ő maga akart felkérni ítélőbíráknak művei színvonalát illetően. Neveket nem közöl, úgymond, nehogy Squarcialupit rájuk szabadítsa, de hivatkozik egy Krakkóban 1584. március 15-én kelt levélre, melynek szerzője – Gyulaytól értesülve Simoninak a Squarcialupi elleni küszöbön álló támadásáról – arra kéri a címzettet, hogy a kész mű egy példányát haladéktalanul juttassa majd el hozzá.[12]

---

szerényebbnek látszani, mint azok a magyarok, akik ezt a nem éppen angyali üdvözletet a nép valamely veleszületett szokása folytán rossz szándék nélkül és senki gyalázására csaknem minden pillanatban beleszövik beszédjükbe. Mint tudod, magyarok közt élek, te Magyarország közepén laksz: tehát oly nagy volt-e a bántalom, ha téged magyarul üdvözöltelek? És te hogyan viszonoztad? [E szavakkal]: Hazuz lator ... A két utóbbi, valamint a jegyzet elején említett két becsmérlő szó a latin szövegben magyarul szerepel. ld. *Simonius Supplex ad incomparabilem (sic!) virum, praeclarissimisque suis facinoribus, de vniversa Repub. literaria egregie meritum, Marcellocamillum quendam, Squarcialupum Thuscum Plumbinensem triumphantem ... Cracoviae...* 1585. 55. Érdemes volna nyelvileg is felmérni azt, hogy egymás sértegetésére milyen az itt-ott durva olasszal elegyes latin szóbőségük. ld. *Simonius Supplex* 11–14, 34, 52, 55, 222. és: *Simonis Simonii Lucensis Primus Triumphvs De Marcello Sqvarcialupo Plumbinensi adornatus et promulgatus* ... Clavdiopoli Transylvanorum 1584. 2–4.

[8] *Commentariola Medica et Physica Ad Aliquot Scripta Cuiusdam Camillomarcelli Squarcialupi Plumbinensis nunc Medicum agentis in Transyluania* ... Vilnae 1584. Előszó. Vö. Pirnát Antal, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok* (*Gerendi János és a kolozsvári iskola*) in *Helikon* 1971. 374–375.

[9] *Simonius Supplex* 43–44.

[10] *Effuso risu.*

[11] II. 65.: *...crimine ab uno // Disce omnes.*

[12] *Simonius Supplex* 49.

Más helyen arról olvasunk, hogy Squarcialupi Erdélyt *barlang*nak nevezte, amivel súlyosan megsértette jótevőit, az erdélyieket; Simoni azonban, saját állítása szerint, senkinek sem mutatta meg az ellenfelére nézve kompromittáló írást. A könyv margóján viszont – nyomtatásban – ezt a kísérőszöveget olvashatjuk: *Gyulay ur ismerte ezt és amazt,* – tehát mégiscsak tudott az ügyről.[13] Nyilván itt Simoni azzal a fikcióval élt, mintha a széljegyzet nem tőle származott volna, hanem a nyomdásztól vagy másvalakitől.

E rövid közlemény végére hagytam egy időrendben korábbi, de jellegénél fogva befejezésül kívánkozó esetet, amelyről szintén Simoni könyve tudósít, és ezúttal is azzal a szándékkal, hogy üssön egyet ellenfelén. Simoni elmondja,[14] hogy egy alkalommal Báthory Kristóf fejedelem meghívta ebédre Gyulay Pált és Squarcialupit, mert egy érdekes beszélgetést akart végighallgatni élettani kérdésekről.[15] A meghívásra Gyulay azzal válaszolt, hogy szívesen elmegy és mindent elkövet a fejedelem jóindulatának elnyerése végett, de szeretné, ha másvalaki lenne a vitapartnere, mégpedig „tanultabb és tapasztaltabb" a szóbanforgó kérdésekben, hogy így a fejedelemnek nagyobb legyen az öröme. Így aztán Báthory Kristóf harmadik vendégnek meghívott egy tudós jezsuitát, akivel Gyulay Pál étkezés közben *barátságosan és tudós módra elbeszélgetett, míg Squarcialupi ki se tátotta a száját.*

A Simonitól leírt eset nem csupán Squarcialupi tudatlanságára és Gyulay csevegésben, vitatkozásban is gyümölcsöztethető képességére és felkészültségére vet fényt. Egyben mutatja Báthory Kristóf udvarának egyik érdekes szokását, melyben egy Mátyás király uralkodásával bevezetett, Galeottótól is megörökített[16] s bizonyára Izabella és János Zsigmond közvetítésével fennmaradt, sőt Báthory Zsigmondig terjedő divat élt tovább.

Végezetül annyit, hogy úgy tűnik, Squarcialupi erdélyi tartózkodásának záróakkordja is Gyulay Pálhoz fűződik. Amikor ugyanis Squarcialupinak kitelt az ideje és távozni kívánt Erdélyből, Gyulay elmondotta Simoninak,[17] hogy az elutazás gondolatát Blandrata vetette fel és szorgalmazta: azt akarta ugyanis, hogy a piombinói olasz szedje a sátorfáját, mielőtt a hatalom letéteményesei szólítanák fel erre. Ugyancsak Gyulay volt az, aki bemutatta Báthory Istvánnak azt a levelet, amelyben Squarcialupi hivatkozik felesége betegségére és férjhezadandó lányaira, és ezért engedélyt kér arra, hogy Svájcba távozzék, továbbá anyagi támogatást is kért. Itt is Gyulay humánus profilja villan fel.

[13] *i. m.* 58. Az eredetiben: *D[ominus] Iulai nouit hunc et hoc.*

[14] *i. m.* 88–89.

[15] Így fordítottam azt, hogy *de physiologicis rebus,* bár írhattam volna *egészségügyet* vagy *természettant,* mert a latin szó mindegyiket jelenthette; az azonban kétségtelen, hogy Gyulay Pál nem volt orvos és így inkább bölcseleti oldaláról közelíthette meg a témát.

[16] *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae.* Edidit Ladislaus Juhász, Lipsiae 1934. 3, 5, 17. stb.

[17] *Simonius Supplex* 66.

MÁTÉ GYÖRGYI

A SZENTÍRÁS APOLÓGIÁJA A SZOMBATOSOK RÉGI KÖNYVÉBEN

Az Szent Iras panazolkodasa című vallásos vitairat az Árkosi János kódexeként számon tartott, vagy Székely Sándor szavával *Szombatosok régi könyveként* emlegetett, 1617-ben összeállított gyűjteményben, a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvei között maradt fenn. Magyarországon az Akadémiai Könyvtárban hozzáférhető a mikrofilm-másolat, melyet Pirnát Antal megrendelésére küldött el a Román Akadémia az 50-es évek derekán.[1] A XVII. századi RMKT szombatos (ötödik) kötetéből, melynek függelékében három prózai szombatos irat található, technikai okok miatt kimaradt a tárgyalandó traktátus. Keserű Bálint tartotta érdekesnek és érdemesnek ezen vitairat közzétételét, mely a 16. század végi erdélyi legradikálisabb szellemi irányzatot támadja. Így Pirnát Antal és Keserű Bálint indíttatására, közreműködésével és az ő, valamint Dán Róbert segítő tanácsai révén olvasható e kötetben az apológia.

Az Árkosi-kódex majd egynegyedét kitevő *Az Szent Iras panazolkodasat* (a továbbiakban: *SzIP*) ismeretlen diák szép másoló-írással, következetes betűformákkal és helyesírással hagyta az utókorra. A kódex jó egyharmadát (mintegy 35 oldalt), közte a *SzIP*et egy kéz írta le, ezt a kézírást nem azonosíthatjuk Tolnai Istvánéval, aki Varjas Béla megállapítása szerint a Péchi Simon-énekeskönyv, a Jancsó-kódex és az Árkosi-gyűjtemény tekintélyes hányadát is másolta. Bár eléggé hasonló másolói kalligráfiáról van szó, számottevő különbségeket is találunk, pl. a *t*, *h*, *s* betűk alakja, az *sz* hang lejegyzése stb. tekintetében. Az Árkosi-kódexben mindkét kézírás előfordul egymás mellett: Tolnai István egy négy és fél oldalas teológiai értekezést írt le. Így a másoló személye, mint támpont az irat keletkezéstörténetéhez – nem ismeretes.

A *SzIP* néhány elejtett megjegyzése arra utal, hogy – bár 1617-es lejegyzését ismerjük – jóval korábban keletkezett. A 17. század első évtizedeiben a Krisztus halála óta eltelt idő megjelölésére már jogos lett volna a *közel ezerhatszáz éve* fordulat, vagy ennek megfelelője, a *SzIP* viszont így említi: *a zsidók ez mostani számkivetésének is több vagyon immár másfél ezer esztendejénél*. Igaz ugyan,

[1] Itt jegyezzük meg, hogy a kódexben négy féle számozás található. Ebből kettő fólió, kettő pedig pagina-számozás. A teljes kódexen keresztül azonban csak az egyik számozás megy végig. Feltehetőleg ez a legkésőbbi. Ebből a lapszámból megállapítható, hogy a kódex vagy a róla készült egyetlen mikrofilm hiányos: a 63. lap után a 100. következik. Ennek ellenére átírásunknál mi is ezt a folyamatos számozást adjuk.

hogy egy helyen unitárius felekezetről is szól, amely elnevezés csak az 1600-as lécfalvi országgyűlés után vált hivatalossá – ám Zoványi Jenő megállapítása szerint *sejthetően a már széles körökre kiterjedő szóhasználathoz alkalmazkodva*. E tágabb intervallumot adó szövegbeli bizonyítékokon kívül egyéb okokból is az 1590-es évek elejére-közepére datálható az irat.

A megszemélyesített Szentírás nem nagy általánosságban, nem Magyarország romlására, nem más bevett relígiók káros befolyására panaszkodik, hanem egy ateista átkos tanaira, akinek követőit magyar nyelven próbálja visszatéríteni a helyes útra. Az egyetlen szóba jöhető személyiség, aki ellen felmerülhetett az ateizmus vádja, Christian Francken.

Francken 1585-ös kolozsvári filozófiai-lektorsága idején a rekatolizált Simoni orvos szerint a filozófia szemetével táplálta tanítványait. Második kolozsvári tanárkodása idején sem lehetett kevésbé radikális, mint a halál utáni létet megkérdőjelező levele, a vallást mint istenfélelmet – pontosabban, mint félelemből származó vizsgálódási tárgyat – elemző vitairata bizonyítja. A *SzIP* ateista ellenfelét *Mester*nek titulálja, tehát neves tudósnak vagy pedagógusnak kellett lennie.

Az ateista-követők előtt az irat azzal akarja befeketíteni a Mestert, hogy állhatatlanságán, ingatagságán gúnyolódik. Francken élete folyamán hét ízben változtatott felekezetet. Az apológia szemére veti a kételkedőknek, hogy felismerhették volna, hogy az ördög lelke vagyon abban, aki gyermekségétől fogva tökéletlen volt. Elképzelhető, hogy ez a vád Franckennek a szokásosnál hosszabb iskolaéveit hánytorgatja fel, lehet, hogy valamely meg nem nevezett, protestáns vádaskodásokban előforduló gyermekkori bűnről van szó, valószínűbb, hogy életmódjára, emberi magatartására utal. Erről ifjúkori adatunk is akad: jezsuita elöljárója úgy jellemzi, hogy Franckent *fatális szokásai és arcátlansága miatt ki nem állhatták*. A *SzIP* szerzője esetleg személyes ismeretség alapján is gúnyolódhatott. *Ismernek miniaian az en köuetöim bennetek, Mesterteketis intus et in cute* – mondja, majd a sommás elutasítás után jelen időben szidalmazza az ateista kört.

Az apológia többször említi a hitehagyottak lelkifurdalásának drámai következményét: az öngyilkosságot. Károlyi Péter révén közismertté válhatott Tót Miklós békési antitrinitárius lelkész bűnhődése, Tőke Ferenc révén Spira Ferenc olasz jogtudós históriája, egy azonos nevű besztercebányai prédikátor nyakametszéséről Bornemisza Péter ad hírt. Valószínű azonban, hogy nem maradt titokban az erdélyi körökben Francken többszöri öngyilkossággal való fenyegetőzése sem.

Az ellenfél személyére vonatkozó indokok mellett a *SzIP*ből visszakövetkeztethető ateista érvek is arra utalnak, hogy a magyar nyelvű traktátus Francken elvei ellen hadakozik.

A XVII. századi RMKT szombatos kötetében megtalálható *Moses prophaetanak ... bölcziesegereol* szóló értekezésben és a *SzIP*ben nagyszámú tartalmi párhuzamot találunk. A két szombatos irat ugyanazokat a Mózes igaz prófétasága elleni ateista érveket cáfolja; a *SzIP* oldalakon keresztül, racionális és emocionális, történelmi és pszichológiai érvekkel, a *Moses* pedig röviden: *Ha Moses prophaetanak irasa kötes volt volna (azaz szerződés Istennel), kj tauol legien, tanobizonsagais kötes volna.* Megjegyzendő, hogy a két vitairat ugyanazokkal az érvekkel válaszol az ellenfélnek, ám ezeket másképp alkalmazzák. A *SzIP* a csodatételek tanubizonyságáról épp csak

szót ejt, kifejti viszont a beteljesedés, a históriává válás momentumát. A Mózes bölcsességéről értekező irat Pirnát Antal véleménye szerint Francken *Argumenta XXII in sacram Mosis historiam* ... c. lappangó, Franciscus Junius közvetítésével ismeretes munkájára válaszol.[2] A párhuzamok alapján fel kell tételeznünk, hogy a *SzIP* szerzője is ismerte e Francken-műnek legalább a tartalmát. Ismerhette Francken *Disputatio ... de incertitudine religionis christianae* c. művét, magyar összefoglalását vagy nyomtatott változatát.

Az előszavak egymásnak felelnek: Francken kihívására (nincs igazolható vallás) az apológia válasza: rossz értelmezésekből helytelen vallások is származnak, Isten szavának lényegén azonban ez nem változtat. Ezután a *SzIP*nek majd fele a *Disputatio* 1. pontjában kifejtettekre válaszol.

Francken hiedelemnek minősíti, hogy a Szentírás Isten igéje lenne. A *SzIP* tovább fejtve az érvet az ateizmus álláspontjával azonosítja. Francken szerint a Szentírás már csak azért is szükségtelen, mert Istennek a természetből is megismerhetőnek kellene lennie. Az apológia szerint hiába nézné az ember az eget, *sem a termezet, sem az Ratio, elme itilet soha ... fel nem erne* az önkinyilatkoztatás lényeghűségét. Francken filozófusa szemére veti a teológusoknak, hogy nem az ismertebből vezetik le a kevésbé ismertet, hanem a korábbi hiedelemből a későbbit. A *SzIP* visszautasítva a hiedelem-bélyeget (*Az igaz hüt czak az, mely az lehetetlenseget nem admittallia*) hosszú történeti-elméleti fejtegetéssel válaszol. Elkülöníti az élőszó, írásos dokumentumok és összefoglaló históriák forráskategóriáját; hangsúlyozza e források folyamatosságát: nem csupán a szakrális, hanem a „laikus" történetírás folytonosságát is a Szentírás vonatkozásában.

Francken elítéli az Isten-kapcsolattal dicsekvő csaló prófétákat és hazug törvényhozókat (pl. Lycurgust). A *SzIP* Mózes igaz prófétaságát azzal bizonyítja, hogy már rég létező szövetséget újított föl és értelmezett; az ő törvényeinek Istentől va-lóságát azóta is változatlan mivoltuk igazolja más, laikus törvényekkel (pl. Lycurguséival) szemben.

Összefoglalva: a *SzIP* azzal cáfolja Francken tételét a vallás bizonyítatlanságáról, hogy egy népnél, a zsidóknál hitelesen megmaradt Isten szava, a Szentírás – azt kell követni.

Valószínű, hogy Francken *Disputatio*jának tárgya valóságos személyek között tényleg lezajlott hitvita, melyet az irat felfedezője, Keserű Bálint szerint 1589-ben, vagy akár előbb, frissiben jegyzett le Francken. A franciskánus Moro Saracenus, a *Disputatio* Teológusa éppúgy valós személy lehetett, mint Goslitzki kamieneci püspök, akinek biztatására (Francken szerint kényszerítésére) valamikor 1588 és 1589. április 28-a között belement a vitába. Nyilvánvalóan a *Disputatio* e variációja is azon művek közé tartozott, melyeket 91-es abjurációja alkalmával Báthory Zsigmond és egész udvara jelenlétében darabokra szaggatott és megtagadott a szerzője.

Francken 1591 utáni működéséről kevés adatunk van ugyan, de bizonyára lenne, ha – ellenfelei megbotránkozására – újabb eretnekségbe esett volna. A Keserű Bálint által megtalált kéziraton mégis az 1593-as évszám áll. Lech Szczucki sze-

[2]Ld. *RK* 1983. 107–120.

rint *a ma számunkra ismerős kézirat később végrehajtott helyreállítása a szöveg első redakciójának.* Ha számításba vesszük a *Disputatio* ismert formájának szervetlenségét, retorizálatlanságát, felmerülhet bennünk, hogy ez a – Szczucki rendkívül találó szavával – süketnémák dialógusa egy előadásjegyzet, amelyet a Mester buzgó követői, például kolozsvári tanítványai – már abjurációja után – kiadtak, ezáltal újabb vitát, a *SzIP* írójának gúnyos cáfolatát idézve fel. Ha a feltevés helytálló, kézenfekvő magyarázatot adna arra a kérdésre is, hogy a *SzIP* miért a Mester követőinek címezve cáfolja Francken ateista érveit, s nem egyenest Franckennek (aki a *SzIP* megírásának idején esetleg már Prágában lehetett, ahova 1593 őszén utazott).

Még egy apró utalás segítheti elő a *SzIP* évszámhoz kötését, megerősítve egyúttal a Francken alakjához való kapcsolódást: A *SzIP* szerzője gúnyos lenézéssel nyilatkozik ellenfelének a hadban, háborús ügyekben tanusított írói járatlanságáról: *az ki czak a puczokba [a kályhasutban] nöt fel, es az ki czak az orraig lat elö, nem tud az hadakozasokat es cziudakat bezelleni, latot hallot dolgokat.* Ez vonatkozhat Francken *Doliumára* – és ezzel az 1594-es év jöhet számításba a *SzIP* megírásának lehetséges legkorábbi időpontjaként. Számot vetve azzal, hogy az iratban megjelenő szombatos hitelvek korai stádiumot tükröznek, le kell szögeznünk, hogy sokkal később sem keletkezhetett az apológia.

Az apológia szerzőjéről külsődleges adatunk nincs, belső adalékaink jóval szegényesebbek, körülhatárolatlanabbak az ellenfél alakjának megrajzolásához képest. Az író nemzetiségre talán székely, származásra köznemes vagy polgár volt. A publikáló intelligenciához tartozhatott. Az értekezés apparátusából kiderül, hogy rendelkezett humanista műveltséggel. Igaz értelmű bölcsnek, a kevesek közé tartozónak érezte magát, mint ezt pl. a bőbeszédű semmitmondás elutasítása jelzi. Az eddig ismert szombatos iratokhoz képest a szerzőnek saját kora iránti érdeklődése, koncepciózus történelem-látása tűnik fel. Megérintette a fejlődés gondolata az ars memoriae, tehát a tudomány vonatkozásában. Nem lehetett azonban tisztában a francia állapotokkal, mert akkor nem helyezte volna a könyvespolcán békén egymás mellé a francia „kálvinista pápa" Dupplessis-Mornay és – az igaz, hogy judaizálással is, de ezen túl ateista-gyanúval (épp az Erdélyben jól ismert Possevino által is) illetett – Jean Bodin műveit.

Az RMKT XVII. századi sorozata 5. kötetében közreadott három szombatos irat közül kettő esetében nem haszontalan az összehasonlítás a szerzőség tekintetében, mivel a tárgyalt értekezéssel kapcsolatban is felmerült, ahogy az összehasonlítandókról is az a feltevése a szakirodalomnak, hogy Eössi András írhatta. A szombatos hitelvek azonosságán kívül semmi egyezést nem találván, kijelenthetjük, hogy a *SzIP* és *Az Christus Iesusnak ... orzagarol ualo röuid tanusag* különböző auktorok tollából származik.

Véleményünk szerint a *SzIP* és a Mózes bölcsességéről szóló irat szerzője sem azonos, és ez utóbbi értekezés feltehetőleg korábban is keletkezhetett, mint a *SzIP,* tudniillik minden szombatos tendenciája ellenére olyan valakire írhatta, aki még az unitárius egyház kebelébe tartozónak érezte magát. A bátorságukért magasztalt (unitárius) prédikátorokkal szemben az ortodoxokat ítéli el, míg a *SzIP* már egy kalap alá veszi az unitáriusokat, majd a *zsidó hiten valókat* is néven nevezi, bár

odatartozását egyrészt a monológ-forma miatt nem nyilvánítja ki, másrészt talán azért, hogy a friss szekta-névvel ne idegenítse el azokat, akiket körébe akar vonzani.

Az, hogy a Mózes igaz prófétaságát kétségbe vonó arisztoteliánus érv a két iratban eltérő megfogalmazásban fordul elő, különböző szerzőkre utalhat. Ezenkívül hevenyészett stílusvizsgálat is lényeges eltéréseket fedezhet fel. A Mózes bölcsességéről szóló iratot alá-, mellérendelő hosszú mondatok, bonyolult megfogalmazások, szenvedő szerkezetek kedvelt alkalmazása jellemzi, egyes kifejezések érezhetően fordítások latinból. A *SzIP* hosszú mondatai jól áttekinthetőek, régmúltat keveset, inkább jelen időt vagy egyszerű múltat használ, egyszerű jövőt viszont a másik irattal ellentétben nem. Stílusa magyaros, tömörségre törekvő (pl. a Mózes prófétáról szóló iratban többször pellengérre állított *emberi találmány* helyett velősebben az ateisták *agyaskodását* kárhoztatja). Többször is hangot váltva, megszakítja érvelését rövid mondatokból álló csattanós szidalmakkal, megsemmisítő kérdésekkel. Nem fordít le mindent mindenáron, de talál jó magyar megfeleléseket: pl. a történelem *eredete* és *folyása,* egy ízben a *cursus* szó azonosítható azzal, amit a Mózesről szóló irat a *continuitas* szóval fejez ki.

Az Sido hüteen ualok ... című szombatos traktátussal több ponton mutat hasonlóságot a *SzIP.*

Mindkettő könnyedebben alkalmazza a retorikai tanulmányokat a másik két ismert értekezésnél; nagyobb ívű, tudatosabb a koncepciókifejtés; a pusztán teológusi-prédikátori érdeklődésnél szélesebb látókörre következtethetünk az értekezések olvasásakor.

Mindkét iratból mély Szentírás-ismeret világlik ki, de nem idéz a szerző nyakra-főre, hanem röviden és összefoglalva. Egy-egy száraz teológiai fejtegetést szemléletes, csattanós mondat zár le. Azonos szituációban azonos érvek fordulnak elő (Lázár gazdaga példája, háborúval kapcsolatos feladat végrehajtása).

A *SzIP* nagy apparátussal támasztja alá a Bibliával kapcsolatos tanúbizonyságok folyamatosságát. A *Sido* ... ugyanekkora nekiveselkedéssel a folyamatosság megszakadását bizonygatja az Újszövetségre vonatkozólag. A mű fő témája a mózesi törvények felfüggesztésének kérdése; a *SzIP* ezt óvatosan elkerüli, viszont mindkét irat azonos fordulatokkal magyarázza. A folyamatosság kifejezésére mindkét mű a *folyás* szót használja.

Mindkét értekezésben a modern forrásértékelések ismeretében a szemtanú kijelentése a legautentikusabb bizonyíték. Mindkét irat felhozza a fejedelmek privilégium-leveleit „civil" jogtörténeti párhuzamként, bár a *Sido* ... már éles megkülönböztetést szögez le: *Mas azert az euangeliom hitj, ... mas most az historia fides.*

Végülis szerintünk azonos történeti látásmód pozitívja és negatívja tükröződik a különböző céloknak megfelelően. Mindemellett nem következtethetünk biztonsággal azonos szerzőre. A *Sido* ... írója többször hivatkozik egy korábbi művére, mely az Újszövetséget és Krisztus szerepét tárgyalja. Egy ilyen témájú munkára a *SzIP* harmadik személyben, szombatos iratként utal, míg (elfeledve vagy mellőzve a monológjelleget) egy Mohamedről szóló művet (melyet nem sikerült azonosítani) sajátjaként említ a szerző.

Eössi András szerzőségét egyetlen megjegyzés alapján gyaníthatjuk, mely általá-

nos és moralizáló jellege miatt korántsem meggyőző: a betegség idején történő lelkiismeret-vizsgálat említése miatt.

A *SzIP* szerzője a monológ-forma szerencsés megválasztásával, a sértett Szentírás mögé rejtőzve a szektás szempontokon felül- és kívülállóságot sugalmaz, s ezt megerősíti az irat mértéktartó megszövegezése. Végig az Ótestamentumról értekezik, de – fél oldalon tárgyalva – az Újszövetség egyenrangúságát hangoztatja; chiliasta elveket csak burkoltan jelez; kiderül ugyan, hogy csak a zsidóké autentikus Szentírás-értelmezés, de fennhangon elítéli őket az (ember) Krisztus megöléséért.

Az óvatos megfogalmazása révén a radikális antitrinitáriusok számára is többékevésbé elfogadható, politika- és jogtörténeti párhuzamokkal illusztráló, a Szentírás megszólaltatásával a pártatlanság fikcióját kihasználó apológia szerzőjét véleményünk szerint még továbbra is keresnünk kell a századvégi, korszerűen művelt radikális értelmiségiek körében.

[11]

AZ SZENT IRAS PANAZOLKODASA

Azok ellen, kik uakmerösegböl, uagi uilag zereteti miatt, auagi az emberi gonozsagnak ualami egieb okai miatt ötet meg utaltak

Elöl iaro bezed

Kezdettöl fogua sok ellensegim uoltak, kik az Urat az Istent, (kinek zaua auagi igije uagiok en) nem ismertek, söt azokis az kik tuttak ki legien az az Ur, nem minyaian ertettek igazan engemet ö bezedet, de megis azok mindenestöl fogua engemet meg nem uetettek, noha tudotlansagbol en belöllem sok hamis uallasokat, ertelmeket formaltak, de az en meltosagomtol *es* neuemtöl engemet meg nem foztottak. Hanem ugian az Urnak az en Istenemnek zauanak tartottak ez (mai) mai napig. Tű pedig, kik Belial fiaiua kezdettetek lenni, nem zaniatok lelketeket, hanem haniot homlok eztelenűl ueztitek magatokat. Myert pedig hogi az Ur az en Istenem igen nagi (Ur) tűrhetö, akar mely sok, (akar) uagi nagi izonju bűnökertis az ö igaz itiletit, az bűntetesnek ideiet nem sieti, nemis halaztia hatara küuul, hanem ö nalla mindennek ideie uagion, sokat ez ielen ualo eletben ugian nem bűntet meg, az halalban azert senki ertetek nem esedezik. Hanem most en im elötökbe mutatom az kigionak es *az* ördögnek czalardsagat; ki arra haytot bennetek, hogi engemet meg utalliatok: Vegietek iol ezetekbe, es az bűnnek közepiröl terietek uizza az eletnek utara; most mig üdötök uagion hozza. Talam az Ur az en Istenem köniöröl raitatok, mert felett[e] igen nagi az ö Irgalmassaga, kit az meg terö alazatosoktol soha meg nem uonzon, az kik gonozul nem elnek aual. Az ki pedig ugian ördögge akar lenni, annakis utat ad. Immar kezdek a' dologhoz. [Miolta]

[12] Miolta te kigio Adamot es Euat meg czaltad uala, hogi ne higgienek az en Uram zauanak, azolta az te tarsod az ördög mind azon niomon iart. Ezelöttis Epicurust tamazta ellenem. Söt meg az ualaztot nepbennis partűtessel

sokat el zakazta en töllem anyeban, hogi azokis tagattak nemely rezeket az en bizonsagtetelimben, tudni illik Sadok [!] az ö partiaiual az fel tamadast töb rezekkel. Most immar uilag uege fele közelgetuen az üdö ismeg öregbited czalardsagodat. Azert igi kezdem elö zamlalni hazugsagjdat es ellened allok az Urnak az en Istenemnek bölczesegeuel.

Ha en Zent iras igaz nem uagiok, hat ugi Isten sinczen, mert mas Isten soha sem zolott, mint hogi nem uolt, hanem *hogi* czak ez egi uolt Isten, czak ez egi zolott; ha en nem ö zaua uagiok, hat egi sem zolott, mert en kűuulem nem mutathattiak zauat, en uagiok az ö zaua. Czak ez egi Isten monta azt maga felöl, hogi ö teremtette ez uilagott egiedűl, miolta teremtette, mind monta azolta, hogi czak ö az. Ha en ö zaua nem uagiok, hat nem monta, ugi hat nincz honnat meg túdni, hogi uagion ö, es igi az te hazugsagod zerent ugian nincz Isten. Mert az minemű Istent te az te tanituanyd es Sophistaid altal hirdecz, czak azert hogi telliesseggel azt ne mondanak felölled hogi Isten tagado uagi, az felöl azt mondod hogi nem erez, ide ala az a' földre nem zol, gondot sem uisel, nem bant senkit, hanem czak ueztegsegben uagion, meg sem haragzik. Hald meg hazug immar mit mondok enis: Azert nem zol, hogi nema, azert nem bant, hogi nincz ereie, azert nem uisel gondot, hogi semmie nincz, azert nem haragzik meg, hogi nem erez, nem tud semmit. Mert ha Isten az a' kit mondaz, myert nem töt bizonsagot ö magarol, es hogi nem zallitot felelmet ala az földre hogi magat uraltatta uolna, es az en Istenem ellen meg mutatta ulna hogi öis uagion, auagi czak ö az Isten, mert az en Istenem czak magat tartia annak. [Soha] *[13]* Soha nem tudnak pedig hogi uagion, ha magat meg nem ielentette uolna, hanem hogi magat meg neuezte, meg mutatta, es en altalam ö igye altal teremtestöl fogua maga felöl bizonsagot töt mindenkeppen, ki ellen az te nema Istened nem zolhatot, mint ki nem uolt: Hat az az Isten, az ki zolot, az ki zaua en uagiok, es az ki magat uraltatta, feltette.

De ued ezedbe, ha az ember mind eltig gondolkodot uolnais, az eghet nezte uolnais, abbol ugian nem tudhatta uolna meg, ki legien az Isten, hanem ö maga zauabol, ielenteseböl tudatott az meg, es minekutanna zauabol meg tuttak ki legien, az utan ismertek az eghekböl es egieb allatokbol meg hatalmat. Mert ha nem zolt uolna, nem paranczolt uolna, ha meg nem haragunnek soha, hat ugi nemis uolna. Megis azert ha en nem ö zaua uagiok, ha en igaz nem uagiok, hat ugian ninczen Isten, mert az mint mondam, mas Isten soha nem uallotta magat uilag teremtöienek, minthogi ne[m] uolt mas: Ha azert en igaz nem uagiok, ugi ez az en Istenem sem zolott, hat egi Isten sincz, mond azt, ha en igaz nem uagiok. Ha pedig Isten uagion, hat en igaz uagiok, mikor mas Isten maga felöl igi uallast nem tött. Azert immar ha azt meg mutattam, hogi mas nem lehett Isten ez kűuul, es hogi ez sincz, ha nem zolott, igi tű Atheusok uattok, mihelt engemet igaznak nem hiztek. Hogi azert en Isten zaua uagiok es igaz uagiok, im meg mutatom.

Az igaz hűt czak az mely az lehetetlenseget nem admittallia, ha uagion Prudentia esz az emberben, az nem egieb, hanem hogi aual iot es gonozt, igazat es hamissat discernallion. Te magadis örděg nem czak az Urat, hanem engemetis ö zauat rettegz, es igaznak tartaz, noha iot nem czelekedel. Ez uilag minden dolgot czak az emberi emlekezet altal tud, es bizonyt igaznak uagi hamisnak lenni, ugi hogi mentöl regib igaz emlekezet altal ualamit meg bizonythat, az leg erösb.

Igi deducalliak nemzetsegeknek, birodalmoknak, meg lött dolgoknak [ůdörůl] *[14]* ůdörůl ůdöre regtöl fogua ualo bizonios mi uoltat, uagi leuelek altal, uagi közel ualo dolgot emberi bizonsag altal, uagi regi dolgot historiak altal. Ez minden nemzet között igaz rendtartas gianant tartatott kezdettöl fogua. Mert ha ez igaz nem uolna, ugi minden Aetas czak azt approbalna, az mi ö ideieben löt, es uagion. Ha uagi eggiet azert ördög igaznak tartaz affele aetasrol aetasra maratt es emlekezetre be iöt dologban, azt mint tehed igazza, mint hiteted meg azt emberekkel kűlömben, hanem czak ugi *hogi* minden seculum az ö ideieröl utanna ualo seculumnak tradalta kezdettöl fogua, es maig igaznak comprobaltatott emberi emlekezetre, es historiai bizonsagtetel altal. Soha nem talalz ennel erösb utat az igaz regi dolgoknak bizonsagara. Mert ha ezt rea nem hagiod, magadat es Sofistaidat altal uered, mert en mingiart azt mondom: Soha nem uolt Aristoteles, sem az töb Sofistak nem uoltak, czak figmentum az mit felölök irnak. Igi ha imez bizonsagtetelnek foliasat helien nem hagiod, semmi mas modon meg nem mutathatod, hogi uoltak, es irtak ualmit, ha kedig rea hagiod, hat igi felelek ellened:

Christusnak nemzetseget Adamtol fogua en Zent iras a seculo secúli deducalom, auagi Christustol fogua Adamra. Ha az tablan az Priuilegium leueleknek igaz uoltat admittalliak, mikor nemzetsegröl nemzetsegre az Truncusrol az ielen ualora uihetik, es mutathattiak (ez pedigh czak emberi ezköz), Menyeuel inkab az en fiaimnak, uagi az en foliasomnak nemzetsegröl nemzetsegre ualo be iöuesenek, es mai ielen uoltanak igazsagat admittalni kel ep es egez elmeiű embernek, illien es illyen okokon, ued iol ezedben.

No Sofistak uadnake Sidok ez uilagon? uadnak hizem. Honnat ualok azok? ki fiai? ki nemzeti? michoda töruent tartnak? De az christus michoda Ember uolt? myert gyűlölik az mostani Sidok? Europat [myert] *[15]* myert hyak christianusoknak? myert tartnak Ur Vaczoraiat? Christus halalanak emlekezetire uolte az christus uagi nem? Az Moses irasatol fogua az Apocalypsisnak uegeig uallotake uagi egi könyuet hogi ugi uagion, az mint irtak, uagi eggiet sem? Oh karhozatnak fiai myert iartok az feieteken, es nem az talpatokon? myert (mondok) föuel ala es talpal fel? Ha Moses utan uagi mas töruent adot uolna ualaki az Sidoknak, uagi mas legislator alatt uolnanak, eczeris mazzoris feletsegben ment uolna az törueny töllök, uagi az a' törueny meg ualtozot uolna, mint a' poganok törueny. Auagi ha mind egi cursusban nem maratt uolna, ualahul czak rea talaltak uolna törtenetböl, eredetit, es eredeti utan aetasrol aetasra minden foliasat tapaztalhatokeppen, es az ö nepeben mais lathatokeppen, en bennemis Zent irasban kezdettöl fogua maig minden cikkelienek az Moses mondasa zerent ualo meg maradasat, igaz uoltat, be telliesedeset nem latnatok, ha meg nem foghatnatok, *hat* ⟨h[at]⟩ ualamit cauillalkodhatnatok, de ualamint Moses irt engemet, ez oraig mind pontrol pontra ugi löt. Leg utolzori iegi az Sidok zamkiuetese, mostani fogsaga, egi pont heia nincz, ugi löt. Christus mongia, irt Moses ö felölle, öis meg löt. Ha Moses czak magatol irt, ö tamaztottae holta utan Christusig ket ezer eztendeig minden aetasban rendröl rendre az sok prophetakat, ugi hogi eggik az masikat erte? Ha nem ö tamaztotta, magoktol tamattake? Bezzeg eztelen emberek uoltak hat, ha magoktol ugi kenoztattak, ölettek magokat, nem ualami hatalomert, birodalomert, mint az uilagi fiedelmek, tamadok, hanem keieken semmi lato hazonert, uagi lato hazon keresesert. De az czudakat honnet czeleket-

tek, ha magoktol, myert Mosestöl fogua mind egi niomon Istenenek kialtottak, hogi nem keresett mindenik kűlön kűlön maganak tiztesseget, holta utan hogi nem hagiot maganak ugi hirt neuett, hogi mindenik maganak dűczekedet uolna uelle? Mosesis myert neuezet Istenenek es nem magaenak engemet ö töruenyet? [es] *[16]* es myert nem irt az ö maga neue ala ha czak öue uoltam? De megis, ha czak öue uoltam, myert kellet holta utan felniek az Sidoknak *az Istent*? Hizem Moses nem bantotta uolna öket holta utan. Myert giazolliak nemzetsegröl nemzetsegre Babylloniai fogsagokat, Ierusalem romlasat, es minden űdöbeli raitok eset czapasokat, kiket mind azert zenuettek, hogi engemet meg nem öriztenek, meliek minden űdöben az Moses feniegetese zerent löttek raitok. Ki allotta meg hat az bozzut raitok? Mi dolog hogi mikor engemet meg tartottak az mint Moses hagiot nekik, senki nem arhatot nekik? No egi summaban: az mint kezdetet Abrahamon, ez mai Sidokig ugi uagion, ugi löt meg az mint Moses irt engemet. Kezd el Abrahamon, ne Mosesen, nezd el Moses elöt az Abraham foliasat, nezd el oztan christusig, ued elö az christus czelekedetit, talalze egi seculumot enny üdöben, kinek minden foliasa zepen egi rendben ki nem uolna irua en bennem. Zemmelis lasd meg az Abraham maradekiban, tapaztald meg, uesd rea elmedet. Ha kűlön zaggatua uolnek, es hol eggik, hol masik dolog iratot uolna imit amot zellel ez uilagban, ugi lehetne affele agiaskodas felöllem. De hogi ember sem gondolni, sem irni, sem czelekedni czak eggiketis (azaz a' mi[n]t czak eggik könyben uagiokis) nem tudhatta uolna, Mert sem az termezet, sem az Ratio, elme itilet soha azt fel nem erne. De hogi anye ezer eztendötöl fogua minden rendbeli uilagban eggik propheta az masikat erte, emberi emlekezetböl, testi latasbolis ki nem fogiot, mais fen all az en nepem cegeresen, michoda ördög felet ualo ördög az a' ki megis ketelkedhetik felölem, hogi nem Istene uolnek? Ha magoktol tamattak uolna ki uolna oly bolond, hogi semmiert maganak halalt keresne, es zerzene keyen ö maga? De myert nem tamatt mindenkor zűntelen, most myert nem tamad? myert nem atta mindenik az ö fianak uagi barattianak azon hatalmat, az kinek akarta? [min] *[17]* Mind egiarant zolnak, folynak az prophetak en bennem, Christus es az Apostolok. Volte Pilatus? Volte Titus Vespasianus? Volte Herodes? Kik hoztak zellel az Sidokat? Honnet költem en Apostolok irasa? Czak harom Caputotis en bennem ki löt uolna, ki uolna ez uilagon oly okos ember, ki conformalni tudott uolna? De hogi az Sidok nem zeretnek engemet Apostolok irasat, nem ök tartottak, megis mind azont bizonytom, az mit az prophetak altal. Lasd eggikböl az masikat, kösd egi mas utan, ne ted bolonda uagi ördögge magadat Sofista, ne czald meg magadat inanis philosophiaual.

Kapczold elmedbe megis, hogi az Sidokkal ualo kötes nem Moses altal kezdetett, hanem Moses altal az Isten kötese teriedett az Abraham maradekira, mely kötes tetetet az elöt Abrahammal, Isakkal, Iakobbal, mely kötesben Mosesis benne zűletett. Mely miert hogi kezdetet uolt az elöt, mikor Moses ez uilagon sem uolt, mint lehetek en immar ⟨en⟩ czak Mosese, mikor ö azt mongia az nepnek, hogi azert hozott ki az Ur tűtöket, hogi be telliesicze azt az mint az te attiaidnak meg eskütt, etc Es az a' nep suhaitot fel menyben az nagi insegben, az mely nephez regen az elöt igireti uolt Istennek, hogi ki hozza, mint Ioseph meg hatta testamentomba, hogi tetemet ki hozzak iöuendöben, mert az igiret be telliesedik. Mondom azert, hogi az a' kötes uyult meg Moses altal, meliet ö elötte egi nehany ezeren tuttak a' Sidok,

hogi meg lött, es hogi ök abban az kötesben uadnak, ahoz az köteshez es az zerent löt az Moses altal ualo kötes. Mert ha Moses czak ualami magatol tamatt ueletlen kötest inditott uolna, uagi töruent, mint egi Mahomet, hat ugi czak ö altala löt uolna eredeti, az nep sem hit uolna neki. De hald meg ennek uilagositasat iobban.

Hogi mais ugi tudhassa az Abraham maradek[a] [az Is] *[18]* az Isten köteset, mint az eleik tuttak, emlekezetben hogi örökke meg maradhasson nallok, ezert hatta uolt Isten imez bizonsagokat en bennem, ö töruenieben: Mikor kerdik az te fiaid, etc, azaz, mikor eztendönkent az Pesaht celebralod, mire ualo ez ugimond, mond ezt: Az en Attiam zolga uolt Syriaban, azaz Iacob, es üldözte ötet a' Syrus, azaz, Laban, es az en Attyamnak Istene meg mentette ötet, es uegre Aegyptusba uitte, onnat igi es igi hozot ki, etc. ez erre ualo. Czak ennek emlekezetijs, hogi az Angial meg santitotta Iacobot, ki nem uezhetet közűlök, hogi azolta inat nem öttek, kit nem Moses hagiot nekik, hanem ö czak azt iria en bennem, hogi azert nem eznek az Israel fiai azolta inat, hogi Iakobnak az farczokaban ualo inat meg zaraztotta az Angial.

No hald meg: czak az mely nap Isten ki adot engemet, meg hatta hogi azt az napot fiurul fiura bezelliek, es örök emlekezetben meg tarczak, erre innepet hagiot, hogi eztendönkent mindenkor elö forogion az emlekezetnek meg maradasaert. Mikor Isten zolot menyböl, latta Mosest a' nep akkor, az zayatis lattak, mondom lattak uolna, ha ö maga zolt uolna, mikor azt montak neki: Ne zollion az Ur mi uelűnk, mert meg halunk, te zoly ugi mond mi uelűnk. Nem Moses allot az tűz közepiben a' hegien, mikor azt mongia: Te hallottad az tűz közepiböl zolo Istennek zauat Horebben. Mikor Testamentomot tezen, akkoris azt mongia: Nem az te attyaid hallottak czak, hanem tű, kik ez mai napon eltek, tuggiatok, mint uala. etc. No immar azok mentek [be] Iosueual Chanaan földeben, azok laktak ot fiurul fiura, azok tartottak emlekezetben, azolta az a' nemzet, uagi annak maradeka közbe nem zakatt, hanem mind azon egi neű es folias zerent uolt, nem teuedet el, mint az töb nemzetek, hanem mint cegeresen mais minden nemzet közzűl ki tecik, ugi uolt mindenkor en uelem töruenyel egietembe. Eni[s] azon hatarban marattam, kiben Moses ki irt. Honnat imma[r] ezt ued ezedbe, hogi az mi neműd moddal az attiok uöt uol[t] engemet, annak az modnak mindenkeppen ualo emlkezet[e] fiurul fiura egi uegben ez oraig ugi tartot, es hogi nem e[n] belölem irasbol tartnak czak Isten töruenyenek engemet, [hanem] *[19]* hanem attioknak nyluan ualo latasokbol, hallasokbol, es meg tapaztalt bizonios okokbol, es hogi nem Moses altal kezdetet czak az en bennem ualo kötes, hanem az mint mondam, az elöt kezdetett, es hogi azon Isten zolt Moses altal, ki az elöt az attiakkal kötest tött. Mikor igi az emlekezet soha közbe nem zakatt, el nem teuedet egi aetasbannis, az mint uolt ugi uagion, az mint uagion ugi uolt ezeknek emlekezeti az elö emberekben, es nem czak en bennem irasban, nem lehet oly ostoba el fordult elme, ki az delbeli uilagossagnal nyluabban nem lathattia az te hazugsagodat ördög. Czak mind eddig az menyt montam, ragazza egibe, eczersmind fogia elmeiebe, igi ha ez uilag ördöge mind hazudnais elötte, de meg alhat bizonios es erös hit altal benne, hogi Istene uagiok, es nem czak Mosese, kinek bizonsagat minthogi Moses elöt ualo űdöbeli uilagossaggal, ugi ö utanna minden űdöbeli bizonitassal, es tapaztalhato igassaggal, ratiobolis meg mutogatam, az kiben ualami emberi tulaidonsag uagion meg, hogi el nem ualtozot

mindenestöl allattiaban, mint regen az kigio, az ezekböl ezeben ueheti az ördögnek es Sofistainak izonyu czalardsagat. De megis touab touab menyűnk az el kezdet dologban.

Azt mongiak az ördög Sofistai: Zabad uolt Mosesnek mit irt magarolis. Ha Moses zabad löt uolna magaual, *az* kietlenben götrelemmel nem töltötte uolna eletet, es keyen anny kent senki maganak soha nem uenne hazonnelkül, mondom, ugi hogi ez uilagon, ez eletben semmi haznat kenianak nem uötte, holta utan az hir neű test zerent, uagi uilag zerent ugi uolna öue, ha ö maga neueuel adot uolna ki engemet, mint Mahomet czelekedett, kiröl am eleget zoltam, bizonytottam. Mihelt azert nem magamtol ualo uagiok en, ottan Moses tarsa nem lehetet Istennek, hogi aztis iria, az mi Istennek teczik, aztis, az mi maganak teczik. Söt *mint* hogi nem uolt sui iuris: ez uilagert sem mert uolna maga feietöl Isten neueuel ualamit irni, mert ha czelekette uolna, az ö halalatol fogua, mikor Isten minden aetasban nekem ö törueníenek ör allokat tamaztot, ualamellik altal ki ielentette uolna, hogi mellyk resz ne[m] öue en bennem.

[20] De hogi attol fogua mindenestöl öuenek kialtatot az Isten, es christus altalis apexemet, uagi pontomat helien haggia, emberi elme emberenek semmit immar en bennem nem tarthat. Mert az mint bösegesen meg mutogatam, hogi az sok prophetak, Chr[istu]s, es az Apostolok engemet Isten zauat zolta[k], meg corrigaltak uolna Mosest, ha magatol irt uolna ualamit en bennem. Oztan ugi nekikis zabad löt uolna uagi többet hozzam tenni, uagi el uenni bennem, mert az emberi törueny ollian, hogi egi imigi erti, mas amugi, es eggik masikat meg corrigallia, mint a' Papak czelekednek az ö törueniekkel, az mit eggik zerez, masik el ualtoztathattia, többiti uagi keuesiti. De az Sofistak engemetis Isten törueniet czak olliannak tartnak, mint az Mahometet, uagi az Lycurguset, uagi az Papaet, uagi a' görög papaet. Melyket confjrmalta meg Isten menyei zolgaltatasnak bizonsagiual czak eczeris? Nem hogi ket ezer uagi töb eztendökig zűntelen lathato tapaztalhato keppen, hogi öuenek ismeri[e] mint engemet Moses törueniet? Es mely nepet gubernalt egi kötes alat minden aetasban azolta köuetek altal, mint az Sidokat mind azon egi niomban? Vagi mellik törueny iöuendölt, mint en, fiurul fiura örökke ualo kötesül, hogi annak iöuendölese minden aetasban minden pontban maig be telliesedet uolna, es menyei erö altal emberi hatalom felett sokkeppen meg bizonyttatot uolna?

Haggia el ember akar melyket azoknak, ha egi nehany eztendeig tartottais az elöt, meg czak feie sem fay bele, mint emberi talalmannak el hagiasaert. De en myert hogi nem embere, hanem Istene uagiok, be hatok embernek zűuebe, lelkebe. Ha iol köuet engemet, annakis erzi izit magaban, ha nem köuet, annakis horrorat igen erzi. Söt sok az ki ualamig köuet engemet, es azutan el hagi, anyera erzette kenyat, hogi uegre az götrelme miat eletet nem keuanta, hanem ö maga magat meg ölte. Nem lehet az, hogi azt az meg holt Moses czelekedne belöl az ember zűueben, affele mozgast, erzekenseget oltana, ki miat az min[t] en Moses törueníe mondom, mind aldot, mind atkozot uoltat [lelki] *[21]* lelki ismeretiben uiseli, kedue es akarattia ellenis, ugi hogi mint ö magat meg nem tagadhattia, aztis magabol ki nem razhattia. Mert ha raita allana, örömest nem rettegne, de az ö törueníyenek bozzu alloia, az Isten, az ki nezi az zűueket, nem engedi kűlömben, hanem az mint erdemli, uagi uadollia, uagi menti lelki ismereti. Noha sok azt a' furdalast halala

oraiaig imigi amugi el uiselheti, mint hogi az kit lat Isten, hogi nem kel teriteni, mentere haggia, mikeppen hogi ez uilagon sokat megis, nemis bűntet, de azert nincz oly Atheus, ki azt nem örűlne lelki ismeretiuel hala oraian, hogi bator meg tartotta uolna azt, az mit en belöllem Zent irasbol hallot, uagi oluasot, mert erzi az örök halalnak fulakiat, az kit zaiaual tagadot. Nem uolte eleg, ki ő maga uallast töt rolla halala oraian, hogi ő az örök kenra megien? De hazug Sofistak myert kaczagtok es czelczaptok, nem erziteke tű ezt, hogi ha egi igaz Jambor ezutan bizonioson tudua tizezer, uagi zaz ezer eztendeig elne ezen ez ielen ualo uilagon, es ez uilagot addig egezzen egiedűl birhatnais, en iol tudom, hogi eggiteknek erette börebe nem bűnek.

De czak ne löttetek uolna ez uilagra: Iollehet semmi ez, am bolondoskogianak azok, tű igiatok, tanczolliatok, kaczagiatok tellies tehetsegetekkel, ualamit akartok, mindent miuelietek, mind egi a' io s' az gonoz, aze e' uilag, az ki elheti, ualameny karomlast gondolhattok ellenem, es az mi az nieluetekre iő, mindent mongiatok, Iobban iobban, megis iobban, semmit egi pontot se felietek, igi uolt, igi lezen örökke, eleget irtak, irnak, nincz uege az sok irasnak, czak a' baho nepert zerzettek a' Religiot, de a' kinek eze uagion, ellien ugi, a' mint zereti, az az ő reze, etc, zabad zabad cziufolkodni, nem gondol Isten aual semmit, nincz semmi gongia rea, nam sok ezer gonozoknak semmi gongiok nem uolt, bodogul eltek, meg ualt uolna eddig, ha ugi lenne, az mint irtak, hol a' pokol, ki tuggia azt, ki iöt meg az mas uilagrol, fel tamadas, fel tamadas, semmi nincz abba, örök elet, örök elet, etc. Bezzeg iol uagion ⟨dolgo⟩ dolgotok, bolond uilag, myert hitte uolt el, hogi ⟨Is⟩ Isten uagion, teremtő eleuenitő, el ueztő, meg tarto, czak bolondoskottak eleitől fogua, soha nem uoltak [eszesb] *[22]* eszesb emberek nallatoknal, O myert nem löttetek uolt elein, hogi ideiebben meg erthette uolna ez uilag, hogi semmi Relig[io] nem kel, Az Epicurus ördöge miert hatta uolt közbe zolni azt a' giönyörűseges ertelmet. No pedig hogi tű iutottatok arra, az kik annelkűl löttek es leznek, am bolondoskogianak. Bolond uilag, myert öli meg az bűnert az embert, had elne az mig elhetne, ha Isten nem bantana, az ember myert bantia olliertis, az miuel embernek nem artana semm[it]?

Adamtol fogua minden aetasra fiurul fiura az teremtesnek, es Istennek akkori törueniének emberekhez ua[lo] emlkezeti zallot teriedett, ugi mint oda fel azt a' rendtartasnak erős es igaz foliasat meg mutatam. Ez pedig nem oly, hogi czak egi nemzet tartotta uolna, es az többi uelekedet uolna felölle, hanem mint hogi minden nemzet ember uolt, minden ember tartotta, noha latrokis tamattak, kik baromma löttek, es az emlekezetnek seriesset ők nem uisgaltak, hanem iganelkűl akaruan elni, ördögge löttek, es hogi az Adam, Seth es Noe, Sem es Abraham kezeknel forgot irasok, törueniek nem uoltak uegre mindenűt az egh alatt, minek utanna az nep el zaporodott, nemis kellet sokaknak bölczeseg, ez miat oztan uiz özön utan az nemzetsegeknek el ozlasok utan sok nemzet irasnelkűl uolt, tudomannelkűl, es hogi regen czak egi nyelű uolt, oztan az kűlömb kűlömb nyelű ostobasagra mendegelt az emlekezeti feleitsegben; myert hogi az attiak fiokra nem zallitottak tanitas altal, az bolond attiakat mondom. Ismet köuetkezet, hogi az pogan philosophusok coniecturabol ki eggiet mondot, ki mast az uilag letele felöl, mert immar czak az Chaldaeusoknal maratt uolt az Adam es Noe törueniе, es meg löt dolgoknak igaz emlekezeti. Abbol Abraham Noe utan Istene lött, ő Isakra, ő Iakobra hatta, ugi oztan elözör Moses altal uyultam, öregbűltem en Isten törueniе,

azutan minden aetasban az Apostolok holtaig. De az kik haio nelkűl indulnak az ar uizre, bele halnak. Tű Sofistak czak elö kapiatok az Atheus pogan autorok irasit, [kik] *[23]* kik meg mondam, mi okbol irtak ugi magok gondolattiabol, mi[n]t ha az elöt ualok mind eggiket, mind masikat nem oluastak es nem hallottak uolna, mint ha oraculumbol nylatkozot uolna ki. Mi nem most tamatt az Atheismus czak, nagiob Corifeusi uoltak *ez* elöt tű nallatoknal, es rauazbak, uagi alnokbakis uoltak, azaz, meg nallatoknalis többet tuttak hazudnj es cigankodni. De az igaz ertelmű bölczek affele nyay diznonak röhögeset meg tuttak ualaztani az filemile zotol. Oluassatok az Atheusok ellen ualo Corifeusok irasitis, Lactanciust, Philippus Morneust, Ionnes Bodinust, Philot az philosophiaiaban. Lassatok mit felel Iosephus Appion grammaticus⟨ok⟩nak, mely Appion zinte ugi ertet Moses felöl, mint tű. Oluassatok regi historiakat, kiket en sem göznek mind elö zamlalni. Vallions a' philisophusokis mind Atheusok uoltake? Plato, Socrates s' töb. De bolond az a' ki meg haggia magat czalni, az ki mingiart hizen a' *hamis* hitetönek, Nadzal, Vitorla, tökelletlen.

Eztis mongiak az Sofistak: Az Papasok, Lutteranusok, Caluinistak, Vnitariusok, Sido hűtön ualok mind en belölem Bibliabol tartiak religioiokat, azert ninczen egi bizonios Religio. Ezt pedig erös okoskodasnak tartiak, maga mi lehet uilagosb bolondoskodas az ö mondasoknal. Mert ha te Sofista egi igaz dolgot proponalz az tanacz eleibe, ahol ket nemzet uagi töb uagion: Az te igaz dolgodat, uagi igazan ualo irasodat a' zazokis hamissan ertik, a' magiarokis uizza magiarazzak, ezert te rea hagiode, hogi nem igaz az te dolgod, uagi irasod? Mert sokzor uagion az, hogi affele es ehez hasonlo kűlömbözö ertelmek tamadnak igaz dolog felöl, ugi hogi a' sokasag közzűl czak igen zamoson keuesen erthetik igazzan, kik ualoba faradnak raita, es tizta zűuel tudakoznak, es kik annak az igaz dolognak sem egikeppen, sem maskeppen nem ellenkezöi, sem nem gonoz akaroi, hanem simplici animo abs[que] omni tergiuersatione czak az Igassagot keresik, ot pedig, ahol annak igazan uegere mehetnek. De ha az te Igassagodat senki meg nem erti, rea sem haggia, (hanem czak az a' ki minden origoiat circumstantiat tuggia dolgodnak, [eggi] *[24]* eggiet ert ueled, eggiet akar tölled, iol uegere megien), mit mondaz felölök? Nemellyk felöl azt mondod: Im ugian zaiaba ragam, meg sem erti, mert tudatlan. Nemellyk felöl pedig: Erthetne, de nem akaria. Nemellyek felöl: Restelli uagi uakmerö. Ezeket mind rea hagiod, ha igazat akarz mondani. Myert nem engeded hat meg nekem Isten irasanak azt, a' mit por ualuan czak az te irasodnakis igaz mentsegűl tartaz. Mert igi noha sok hamis ertelmeket hoznak ki a' poganok en belölem zent irasbol tudatlansagok miat, de az kiknek Isten kiualtkeppen es neuezet zerent iratott engemet es meg magiaraztatot, azok egiarant es igazan ertnek engemet, tudni illik Sidok, mindenben ez egi cikkely kűuul, hogi az Iesusnak Christussagat tagagiak, ennek oka az uakmeröseg, kinek poenaiat ökis uiselik.

Könyű en belöllem Zent irasbol az igaz Religiot kitalalni, mert ha ki mindent iginkent meg nem erthetis en bennem, ercze ezt meg fökeppen, hogi tekincze el Mosestol fogua az Apostolok holtaig minden köuetek Isten zauaual azt kialtottak: Tarcz meg a paranczolatokat eppen, ezek kűuul semmit kűlsö idegen dolgot ne köuess: Ez az igaz Religio, azt hid, azt czeleked, azt iauald czak, az mit Isten hagiot es iratot en bennem, ö töruenieben. Eörökben hatta az paranczolatokat,

örökben nemis engette, hogi el mulassak az emberek, hanem ideig ö magara nezö okert nemellieket neha meg töretett bennek, de allandok es örökke meg tartandok az ö paranczolati. Tarcz meg, de ugi köuesd, az mint ö tanittotta az ö nepet ö moggiara, ne ugi, az mint te iouallod, uagi mint az poganok tanitnak, mint ha az sok bolond emberi ertelem el ronthatna uagi el temethetne am nekem Isten igeienek igaz ertelmét: Nem enyezett el, mint a textusom meg maratt egi nepnel igazán, ugi az ertelmemis. Mit tud az ember ⟨tulaidon⟩ ö maga tulaidon gondolattiabol, mint Lutter, Clauinus, a' Papak es a' többi? Agioktol gondoltak, magiaraztak ertelmet en felöllem. Moses negiuen eztendeig magiarazot engemet isten ihleseböl, az töb prophetak azt a' niomot köuettek, *az* uolt az Pharisaica secta, [Chrs] *[25]* Christus es az Apostolok magiarazattia azo[n] uolt. Ez emelkezetben maratt, zallot fiurul fiura, nemzetsegröl nemzetsegre, minden prophetak altal minden aetasban az nepre, mely rendnek auagi foliasnak igaz uoltat oda fel erössen meg mutattam, hogi mint az en nepem el nem teuedett, uilagoson ki lacik mais. Vgi en Abrahamon kezdetet kötesnek minden irasa igaz magiarazattal meg marattam tiztan, eppen. Az ki ot keress [!], ahol uagiok, meg talal. De az pogan Doctorok magoktol akartak azt czinalni, az minek czak a' formaiat sem lattak. A kűlsöben bölczek uoltak, az lelkiben, mikor bölczelkedni akartak, czak bolondsagot irtak, es magiaraztak. Ez nekem biblianak Igassagom.

Az mi nez ream Apostolok irasara, az Sidok mind ertik es ualliak, hogi igaz ertelem az uy Testamentum az Christus uagi Messias felöl, czak azt nem engedik meg, hogi az Iesus uolna az. Eökis ollian orzagat uariak es ualliak az Christusnak, az mineműt az Apostolok irnak en bennem, meliet az prophetakis ugian ugi iöuendöltek. Czak zemelie felöl ketelkednek a' Sidok, miuelhogi czak anny fenyesseget sem lattak az christus orczaian, az menye uolt az Mosesen, mert ök gonozok uoltak, czak keuelysegböl keuantak az christus fenyesseget, nem ugi hogi eleteket az fenyesseghez zabtak uolna, azert reitette ⟨el⟩ Isten el töllök, mert ugian nem löttek uolna ugis ioua. Az azert az ö uaksagok ⟨nekem⟩ nem hozot tudatlansagot nekik nekem Zent irasnak igaz magiarazattiaban, kit az elöt az prophetaktol meg tanoltak, es kiben christusis egi uolt uellek. Ezt czak azert hozam elö, hogi az felsö mondasoknak ezis ne lehessen akadalia, kiröl az ki meg akar uilagasodni, eleg irasok uagion az Sido hűtön ualoknak, oluassa azokat. Ezekbö meg ertheti, az ki akaria, hogi nekem Biblianak igaz uoltomat es igaz ertelmemet nem rontiak el az sok *fele* hamis religiok.

Megis azt mongiak az Sofistak az en köuetöim ellen: No azt sem tuggiatok tű (ugimond), mikor neueztek Zent irasnak es biblianak azokat. Halliatok meg nyuegök. Mikor eczersmind hetuen nyeluen irtak uolna ki engemet [bibliat] *[26]* bibliat, ugi mind ez uilag meg tutta uolna, hogi Zent iras uagiok es biblia. De az ki czak a' puczokba nöt fel, es az ki czak az orraig lat elö, nem tud az hadakozasokat es cziudakat bezelleni, latot hallot dolgokat. Mig az poganoknak kezekbe nem akattam, mikor akattamis sok űdö mulua, mint ki az elöt nem latott, sok hirrelis nem hallot, kesöre mehettek ök arra ostobasagok miat, mi legiek en, es mire ualo. Vegre a' meniere az ö okossagokkal fel ertek, ki imigi, ki amugi ualtig forgattak, eltek uelem, az mint tuttak.

Az uy vilagot, kit a Hispaniai kiraly talaltatott, azert hyak uynak, hogi az elöt

nem tuttak azok, az kiknel uy, noha az elöttis igazan ugi uolt az, es ugian azon allapatban uolt, mint most. Azkeppen en biblia es Zent iras, ha kesön, uagi nem regen neueztettem nekiktöl annak, ugian az uoltam en az elöttis a' kiknel uoltam, es az kik ertettek, mire ualo uagiok. Mit art ez az en igaz uoltomnak, uagi mit zolgal az tű hazudozastokra ez az ok.

Aztis mongiatok, hogi czak a' Sidok irtak engemet, ök tartiak czak, hogi en igaz uagiok, nem irtak a' töb nemzetek rollam. Ha pedig ollian nagi dolgok ugi löttek uolna, melieket en bizonytok, mint ez uilagnak tudni kellet uolna, es irtak uolna rolla az töb nemzetekis. Hald meg:

Ha Adamrol, egi emberröl az teremtesnek örök emlekezeti fiurul fiura Istennek minden Aetasban ualo bizonsagteteli altal el teriedhetet ez uilagra, myert nem engeditek meg, hogi hat zaz ezer embernek es töbnek eczersmind ualo látasa hallasa fiurul fiura Istennek bizonsagteteli altal mais fen uagion az maradekokban, mint oda fel ezt az emlekezetnek erösseget, igaz ultat meg mútatam. Ha eggiket tagagiatok, nyluan az masikatis tagadnotok kel, mint mindeniket ugianis tagagiatok. Igaz keresö embernek eleg az a' mit oda fel zoltam az emlkezet[röl] ualo rendben, de megis zolok. Cziuda, hogi az orozlan termezetö török, az medue modra termet Mozkua, Tatar, töb effele gaz pogansag menyei löt dolgokat nem uisgaltanak, [es nem] *[27]* es azokrol sok historiakat nem irtanak, mert ugi tudhattak uolna meg, ha gongiok löt uolna rea. De a' Zereczenek es kazulok fö historicusok, mint tű hogi bölczek uattok, mikor Istent tagagiatok. Az Chaldaeusoknal nem igen uolt töb nemzet, ki igazan teremtestöl fogua ualo a' zent historiakat aetasrol aetasra meg tartotta uolna. Berosus Babylonicus Chaldaeus uolt, meg irta az Pharahonak tengerbe ualo uezeset az Sidok miatt. Iosephus Appion ellen eleg pogan historicusokat hoz be, kik irtak rolla. De az iras akkor keues nemzetnel uolt, mint ezt az egez uilag tartia, hogi en nallamnal ninczen regieb iras az Moses irasanal, azaz, elötte ualo irasokat semmi nemzet(nel) *között* nem talaltak, (noha zamoson ellenkeznek, de nem igazan). Ezert czak kűlsö meltosaggalis nagiobnak itiltek az töb irasoknal. Mikor azert en uelem egi ideiű irast nem talalnak, nem cziuda, ha arrol sokan nem irtak, ha egieb iras sincz egi űdökori en uelem. De kellemes okoskodas azis, mint ha azt mondanak: Atilla felöl nem irt Mahomet, azert nem uolt ugi, az mit irtak felöle. Matthias kiralyrol nem emlekeznek az Olahok histor[ia]kban, azert ne[m] uolt ugi, az mi[n]t irtak egieb nemzetek felölle. Mongiad, Mert irtak am ezekröl nemelliek: Mert amozokrolis irtak am nemelliek. Az kik nem irtak eggikrölis, nem uolt semmi gongiok rea, az fakat, köueket imattak, Iupitert, Mercuriust, egieb fö rendeket, Azzonyallatokat. Igen tuttak ök, mire ualok a' Sidok, uagioke en Zent iras uagi nem. Minden nemzet az ö nemzetenek döchöseget tradalta historiakban, nem az idegeneket. Az puztaban adot Isten ki engemet, ö töruenyet, ot hallottak engemet ö zauatt. Mi gongia uolt arra ez uilagnak, hogi en rollam irianak historiat. De ha nem eleg, az mint oda fel meg erössitette[m] igassagomat, roncz el azt, ottan töb ualazt tegyünk, de nem zoual roncz, hogi sok zot talay ellenem, mert

sermo datur cunctis, animi sapientia paucis,

hanem igaz Ratioual kel Iambornak bölczelkedni, nem kel cigankodni, mert tü nektek effele cigansagtok uagion: Mint az Apanal eleb nem lehet a' fiu, igi nap

nem [lehetett] */28/* lehetet addig, mig nem az napnak lenni kellet. De az nap negied napon teremtetett. Azert az harom nap elötte nem lehetett, mert az nap es hold zerzik es hasittyak az napot eyett. Effele cauillummal mossatok nyelueteket. Mas az Dies, mas az Sol, hatarozua uolt meg az elsö nap meddig tarczon, es hasitasa uolt az masodiktol. Volt uilagossaga az napnak azaz Diesnek, de nem nagi. Hanem mint az mely földnek barazdaia uagion, azis hatar, de ha nagi köuet asnak bele, az nagiob es nyluabban ualo hatar, igi negied napon teremtetet a' Sol, ki az Dieseket az egez uilagnak fenies uilagossaggal zolgaltattia. Kettö azert a' philosophia, igaz es czalard, eggik az en köuetöime, a' masik tietek.

Igis zoltok felöllem: Az Zent Irasba ördögötis irtak, azert nem mind zent iras. Ladde lator ember, hogi igi iaczol, latorkodol, cziufolkodo, nyalas, czelczap, lator, nagi nyeluö, ördög fia, hozza, hozza, ne fely semmit, mindent mongi, ualami nieluedre iö, nem hallia Isten, nem bant senki, ne fely ne, Vay nem mert im bolonda tenned magadat, testi giönyörűsegedet zabad akaratod zerent meg foytanad, es az te zabadsagoddal ne elnel am kedued zerent, bator.

Hogi magoktol nem zoltak, nem irtak engemet az Prophetak, meg mutogatam, hanem ugi mint Isten zauat zoltak engemet. Az Isten pedig oly, ki az mint meg nem halhat, hamissat sem mondhat. Oda fel az bizonsagtetelekböl mondam, hogi Isten ö maganak neuet es dűchöseget zerzett. Eggik bizonsag tetele az, hogi Gehenna uagion, örök tűz, tű eztis az többiuel eggyűt tagagiatok. Nagi dologi [!] hogi az teremtett allatoknak tömlöczök uagion, sötetsegben tartasok uagion, kikkel kenoztattiak az latrokat, Istennek nem engeditek ezt meg, az mint fia altal predikaltattia en bennem Zent irasban, hogi kűuul ezen az uilag uegen Gehenna uagion, ahol nap es egh ninczen, hanem czak üres melyseg, sötetseg, ez föld zelin kűuul, kiben el olthatatlan tűzet teremtet az gonozoknak, [(mint)] */29/* (mint az Ioknak Paradiczomot). Mert az mely Isten hamissat nem tud mondani, myert hogi Isten kepeben monta ez christus, nyluan ha olliat mondot uolna ki ugi nem uolna, Istenis ötet zegienben hatta uolna maradni, mert czak azt zereti az Isten, az ki hamissat nem tud mondani, az ki czak igazat mond. Nyluan ha magatol zolt uolna, es czak magatol ijezgette uolna az embereket, az mint maganak elteben igiri uolt, hogi ötet az halalbol fel tamaztia az ö attia, nyluan abbais bele maratt uolna. De hogi az ö zaua mind aze uolt, az kinek ö köuete uolt, egi pontbannis hamissat nem mondott, mert az mint magatol fel nem tamadhatot, menyben nem mehetet uolna, ugi köuetsegeis magatol nem lehetett, es azutan magatol Angialt Ianoshoz nem küldhetet uolna, kitöl sokat izent pokol felöl, az mint en Zent Iras bizonytom Isten zauaual, mert ö atta az Angialt neki az köuetseggel, hogi el külgie. Az tü Coryfeusoktokis ualliak ezt: Deus non potest mori. Non potest mentiri. Hat az igaz mondo Isten zaua igaz, az kit christus az Lazar gazdaga pedaiaban ki kialtott, tü pedig hazuttok. De ha nincz pokol, myert erzik lelekben az hüttöl zakatt emberek az kenyat, es iöuendö [ueghe]tetlen götrelmenek sengeiet, myert uiselik uellek akarattiok ellen, ki oltotta beleiek, ki adot lelki ismeretet arra, hogi erezzek es meg most elö lassak, es rettegtesse öket. Nam fides est rerum sperandarum cognitio quas non uident homines oculis, corde tamen certo palpare possunt. Eö magok betegitike meg magokat uelle, mint oda fel mondam, hogi nemely megis öli magatt miatta, maga ha raita allana, nyluan uelle nem hordozna, ki razna magabol. De az

ketsegben esesnek neue, uagi ö maga az ketsegben eses michoda ha pokol ninczen? Mikor sokakat halalok oraian erössen biztatnak, el karhozott embereket, kik az beleiek oltott Isteni bizonsagtetelböl (meliet en Zent iras hirdetek), meg mongiak, hogi kesö, mert ök el ueztek, mert az mire menendö, erzi a' lelke, es tuggia immar, hogi ninczen aldozat ide hatra, kiuel ki menekegiek. Eörömest hinne ö, ha raita allana, hogi nem uesz el, de az ki lelki ismeretet adott neki, az nem [fordittia] *[30]* fordittia uizza lelket az regi hütre, hanem az ö bizonsagtetelenek erös es igaz uoltaert minden hamis biztatas ellen uallast tetet uelle, hogi el uezett, es pokolba megien, mely nem lehetne, ha czak külsö tudomany es külsö iras altal iöt uolna be ez uilagra az pokolnak neue. Magatokbannis keressetek czak, mikor fökeppen betegek uattok, keressetek mind az ket zemetekkel czak, nyluan meg talaliatok a' poklot, czak ne hazuggiatok, es hazugsaggal iohotokat ne könyczetek. De semmi az, zofia bezed, czak fraska dolog, fabula, rakd a' ladat rakd, tölczek a' bort, uoniak az hegedüt, eleg penna, tenta uagion, az kinek irkalni kel, irkallion, etc. Minekokaert az emberi elme az gonozsagra testi zabadsagra hailando leuen, es miuelhogi en ez könynek kezdetiben mutogattam meg az en igaz uoltomnak erösseget, talam azt nemely oluaso addig nem tartia mind elmeieben, mig az többit altal oluassa, az többinekis pedig erössege abbol az rezböl all, azert ittis ueg[e] fele züksegesnek itilem, hogi iteralliam azt a' mutogatast es öregbiczemis.

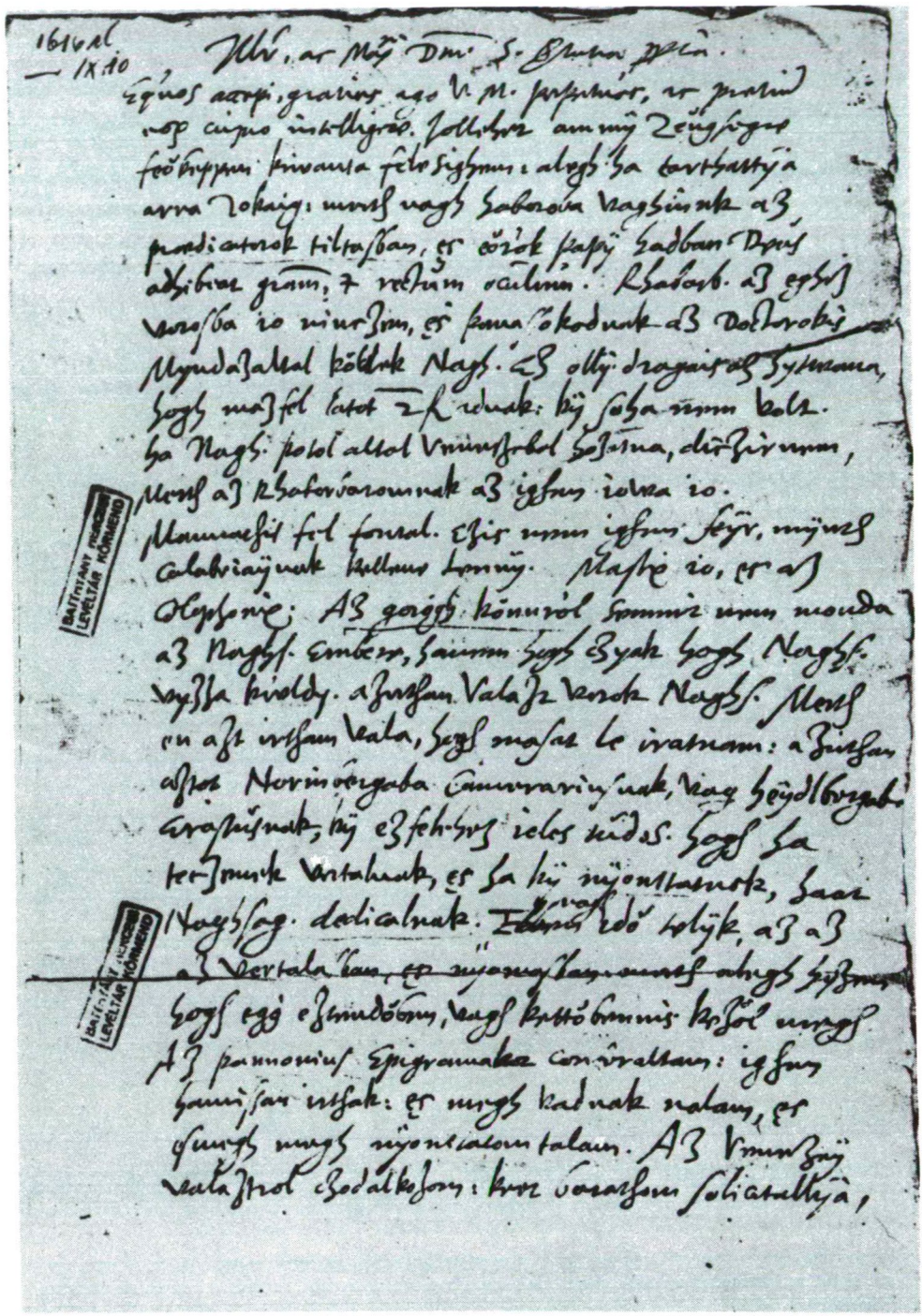
Abrahamtol fogua az ö maradekiban ualo Isteni czelekedeteknek közben zakadas nelkül bennem ualo igaz es uilagos foliasat, mind pedig az en nepemben meg mutogattam, az Isteni iegieknek örök emlekezetire en bennem hagiatot bizonsaginak eztendönkent ualo rendtartasiual, kit a' nep zayból zayba nemzetseg zerent attol fogua ugi uöt es tudott, mint ma, ha en Iras *ingien* nem uolnekis: A[nn]al inkab hogi engemet Moses irasat Isten minden seculumban uyttatot az Apostolok holtokig. Mely ket Ratiot az mint ot fennis meg erössitettem, elegnek tarthat minden Iambor. De ha ualaki ezt mondana megis: En nem Ismertem az en Apamat, kiczin uoltam mikor meg holt, uezetek neuem uagion, possessiom uagion, regi leuelem uagion rolla, az emberi emlekezet egiarant zol felöllem az leuellel. Ha bolonda nem tezem magamat el kel hinnem hogi az a' nemzet uagiok, az birodalomis az a' kit az leuel mond, es az ki ream zallot az emberi emlekezetböl, [maga] *[31]* maga erröl nem hozhatok czak ket zaz eztendei bizonsagotis. Ezt nem kellenee helyen hadni? Semmit ne higgien ember, tegie bolonda magat. Hat myert hittek minden philosophusok, hogi az testnek halala utan örökke el az lelek? Es hogi eddig meg nem löt az itilet napia, myert tartiatok ugi, hogi sokat halad azert soha el nem iö, myert uattok hütötlenek. Az Sidoknak meg esküt az Isten hogi ez uilagnak negi zegeletiröl özue gyüti öket, földökben be uizi, czak ez mostani zamkiuetesnekis töb uagion immar masfel ezer eztendeienel, megis nem löttek ök eggik felölis hütötlenekke, noha sokat halad. Ez uilagi feiedelmeknek terminusoknak bizonios napiai uadnak, mikor itillienek. Myert nem engeditek meg Istennek, hogi az ö terminusaual zabados legien, es hogi mezzenek tecik, myert nem hizitek el, mikor meg monta, hogi el nem mulik? Ha czak egi igaz mondo Feiedelem sem mulattia el, az mit igir, fogad, es io zolgaianak iutalmat meg aggia, az Arulokat es Vakmeröket meg bünteti. Myert nem engeditek meg ezt az minden Vraknak Vranak? Az Sidokat bolondoknak mongiatok, czald meg ha bolond, ha bolond, myert kerz kölczön tölle, myert minden nemzetnel

penzesb, mikor semmi öröksege ninczen. Vagi onnat tecik meg bolondsaga, mert ha eze uolna, öis tudna zerzeni örökseget? Nem akaram az nemes embernek agiagot niom[ni], azert nem ker örökseget tölle, bolondul fel sem akar tamadni, mert lattia, hogi nem egi nemzet, sem kettö gyülöli, hanem minden nemzet egh alat az Religioert, es nem akaria, hogi az tü hazugsagtok igazza legien, mert ugi bolondokka lennenek. Lattiak, mint ueztegetik a' bolond poganok egimast az sok zur zauar miatt. Oztan sok experientiabol meg tanoltak immar az bekeseges türesnek haznat, hogi az Vrtol Istenektöl el uarniok, mert eginehany zazzor experialtak elein, hogi el hattak az Urat es Mosest; ualamint Moses monta uolt nekik en bennem ö töruenieben, hogi iarnak Isten miatt, mind ugi iartak, es mikor immar torkig el töltek az sok experientiaual, kiknek mind zaiokban az izi, es feiekben, züuökben az emlekezeti, azert tartiak semminek inkab a' halalt, [hogi] */32/* hogi nem mint mind ez uilagi götrelmeket megis touab öregbiczek, lelkeketis el uezessek, mikor mind feieken tölt nemzetsegröl nemzetsegre az Moses atka ki en bennem uagion, ez az erösseg a' kiböl meg tanoltak bizonioson, mint ha latnak az Istent, hogi nem Mosese uoltam en czak, hanem Istene, a' mely Isten zünetet nem hagiot nekik, hanem minden pontban az mint Moses irt engemet, ugi czelekedet uellek. Nem baho modra hittek el, mint az törökök az Mahomet hazugsagat. Azert nem mernek el hadni, azert nem mernek poganna lenni, mert ugi talalnanak örökseget, mint tü czelczapassal, alnoksaggal, baluany imadassal, sok fele latorsagnak köueteseuel, paraznasaggal etc. Ez mellett Mosestöl fogua ⟨...⟩ minden fele hamis Religio ellen, sofistak ellen, az Isten öket az profetak altal en bennem Moses töruenieben erös köfallal, Isteni ratiokkal, bölczeseggel meg környekezte, ugi hogi az mely Ratiot tü Moses ellen erösnek tartotok, azt egi giermekis lapta iaczasnak tartia, mert tü az regi Sofistaknak czak a' kölykei uattok, az Apaitok uoltak a' bakok, ha azok el nem ronthattak az en bennem ualo hütöt, es ez uilaggal uizza nem hitethettek, hanem ez elöttis, mint most czak ualami zamos latrokat uonhattak melleiek, tü, kiknek czak dühössegböl foly az nyalatok, inkab nem, mert czak marczonak uattok, es az üduözülendö Iamboroknak semmit nem arthattok. Ez elöt sem uoltatok tü hyuek, hanem czak kepmutatok es czelczapok, mert ha alhatatos emberek löttetek uolna, nem hogi illyen nagi dologban, kit teremtestöl fogua egez uilagnak nagiob reze minden üdöben igaznak tartott, haniot homlok minden tudakozasnelkül itiletnelkül, bolondul, egi uagi ket czelczapo latornak es minden tökelletlenek felet ualo tökelletlennek czelczapasara az ar uizben nem ugrottatok uolna, mert az ki giermeksegetöl fogua tökelletlen uolt, [semmit] */33/* semmit ez uilagi io hirrel, neuel, tiztesseggel, emberseggel nem gondolt, meg ismerhettetek uolna, hogi nyluan ördög lelke uagion abban, es ezesseggel akar czak függeztettetek uolna fel elmeteket io es elegedendö uisgalasra, minekutanna ketelkedesben estetek en felölem Zent Iras felöl. Nam semmel fassa citra sufficientem et uere probabilem rationem non est constantis recantare, sed leuis et inconstantis. Et, Qui cito credit, cito decipitur idem. Ismernek miniaian az en köuetöim bennetek, Mesterteketis intus et in cute. Vgian minyaian affele uitorla, nadzal, habahurya czelczapo termezetüek uattok, es uoltatok eleitöl fogua, noha az itiletnelkül ualo embereknel ualami fauorotok uolt, de giermek emberek uattok. Aztis tuggiak, hogi czak ualami bor felet ualo nieuegessel, es Cimbalom modra pengö hazugsag utan niakatok zakattaba sietue indultatok. Ezokaert megis kerlek,

hogi iozanoggiatok meg, es io reggel most ideien serkenietek fel, zakagiatok el az ördögtöl, az ki meg kötöze bennetek, Vegietek tudakozasra magatokat, igen hamar meg ismeritek izoniu bolondsagtokat, talam az Ur Istent meg engeztelhetitek, es meg üduözülhettek. Ha pedig ki ördögi uakmerösegben meg altalkodot, elötte az utt, ahoua indult.

[Más kézzel:]

Dütseösegben lako szent igaz Isten, uezerely minket az te szent teöruenyednek vthayban, hog' naponkent giarapodhassunk, feg'hetetlensegb[en] elhessünk az te szent neuednek ditseretire es az mü lelkünknek üdueössegere. Amen.

Zsámboki levelelének fotómásolata

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

ZSÁMBOKI JÁNOS LEVELEI BATTHYÁNY BOLDIZSÁRHOZ

Takáts Sándor közléséből már több mint hetven éve ismeretes, hogy *Az 1582-ik évben egy névtelen magyar író jelenti Batthyánynak, hogy Pannonius epigrammáit conferálja, mert igen hamisan írták s újra kinyomatja. Ugyanez a névtelen egy görög könyvről írja: „Mását leíratnám, azután aztat Norinbergába Camerariusnak, vagy Heidelbergába Erasmusnak [!], ki ezféléhez igen tudós, ha tetszenék elküldeném ... és ha kinyomatnák hát nagyságodnak dedikálnák. Vertálásban és nyomásban idő telik."* Az akkor a körmendi Batthyány levéltárban lévő levelet Takáts kelet- és aláírásnélkülinek találta, mégis mivel abban említés történik korabeli eseményekről, megírását 1582-re tette.[1] Takáts közlését vette át Barlay Ö. Szabolcs, de csak a görög könyvről, és azt még mindig ismeretlen levélírónak tulajdonítva, a Batthyány–Clusius–Zsámboki kör alkimiai érdeklődésével hozta kapcsolatba.[2]

A levél az időközben az Országos Levéltárba került Batthyány levéltárban a missilis levelek között 54236. számon ma is megtalálható. Írója Zsámboki János, ezt a kézírásról első tekintetre megállapíthatjuk, de erről tanúskodik sziglája is a levél végén. A levél teljes szövege a következő:

(*Címzés:*) Illustrissimo ac Magnifico Domino, Domino Balthasaro de Bathyan, S. Caesareae Regiaeque Maiestatis et Consiliario et Domino, patronoque gracioso Nemethwywario

Illustre ac Magnifice Domine S. servitatem perpetuam. Equos accepi, gratias ago V. M. perpetuas, ac pretium eorum cupio intelligere. Jollehet ammy zeugsegre feokeppen kiwanta felesighem, alegh ha tarthattya arra sokaig, merth nagh haboroba vaghiunk az praedicatorok tiltasban, es eorok papy hadban. Deus adhibeat gratiam, et rectum oculu. Rhabarb. az eghiz varosba io ninczen, es panassokodnak az Doctorokis, Myndazaltal köldek Nagh. Ez olly dragais az hytwana, hogh mazfel latot 2 f adnak, ky soha nem volt. Ha Nagh. kold altal Veneczebol hozatna, diczirnem, merth az Rhabarbaromnak az ighen iowa io.

Mannathis fel fontal. Ezis nem ighen feyr, mynth Calabriaynak kellene lenny. Mastix io, es az colythonix. Az gorögh könvrol semmit nem monda az Naghs.

[1] Takáts Sándor, *Rajzok a török világból.* I. Bp. 1915. 36. A levél megemlékezik arról, hogy Huszár Péter Bécsben fogságban van. Mivel ez 1582-ben volt, tehát a levél is 1582-ben kelt.

[2] Barlay Ö. Szabolcs, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis,* in *Magyar Könyvszemle,* 1979. 247.

embere, hanem hogh czyak hogh Naghs. vyzza kwldy. Azuthan valazt varok Naghs. Merth en azt irtham vala, hogh masat le iratnam, azuthan aztot Norinbergaba Camerariusnak, vagy Heydlbergaba Erastusnak, ky ezfelehez ieles tudos. Hogh ha tetzenek vertalnak, es ha ky nyomtatnak, haat Naghsag. dedicalnak. Ebben nagh ido telyk, az az az vertalasban, es nyomasban, merth aleg hyzem hogh egg eztendoben, vagh kettobennis kezöl megh. Azz Pannonius Epigrammakat conferaltam: ighen hamissan irthak, es megh vadnak nalam, es esmegh megh nyomtatom talam. Az veneczey valaztrol czodalkozom, keet barathom solicitallya, harmadik az orator Dornberger ottbenn. Ha egyeb nem lehet, hat variuk megh eo felsegeth, es irassunk esmegh, merth az erthem hogh az protocolomban nem tuddyak az ifiw secretariussok, mynth volt az dologh, es myben masath megh talalny. Irtham Dietrichstain uramnak, hogh ha valamit feleltenek volna, azonnal megh ielentene nekem. Nova nulla, quam quod Caes. Maiestatem expectamus ad finem huius Mensis, et quod cum liberis Imperij Civitatibus adhuc nonnulli versentur scrupuli. Flandriaba az Zerencze ide es towa ighen forgattya magath. Az Gwisius Nemzetsegh czoda praticaba volna, de ky tuddy ha igaz.

Az Camara dolgat enis sollicitalom, az comissarius relatiot Gall ma addya be az Herzognek, merth zoltham vele, es fogada mynden baratsagath.

Herzog Mathias ma Lintzbe meghyen vizza, ighen vigadanak, es vadazzanak. Aztis mondyak hogh kykeletre Maximilianust Cassara keoldy ew felsighe etc de az udvary hyrek ighen incertae.

Me V. Mag. V. humiliter commendo. 10 Septembris

V. M. servitor J[oannes] S[ambucus]

Az darab ertz nem ertz meg, hanem czak idovel valamy ertz lehet. En asphaltumnak mondanam.

Huzzar Petert es Isthvanffyt az Hertzog fel hivatta, hogh bayra mentenek volt etc

A levél vallásfelekezeti, orvosgyógyászati és egyéb érdekes közléseinek tárgyalásától most eltekintek. A továbbiakban csak azokkal a részekkel foglalkozom, amelyek Zsámboki filológus–kiadói működésével vannak kapcsolatban.

Szó van egy görög könyvről a levélben, amelyet korábban Zsámboki küldött el Batthyány Boldizsárnak, most pedig az visszaküldte. Zsámboki ezt le akarja másoltatni, hogy Nürnbergbe küldhesse Camerariusnak, vagy Heidelbergbe Erastusnak, mint szakértőknek. Ha ők azután jónak látnák, akkor gondoskodnának a lefordíttatásáról és kinyomtatásáról. A dedikáció pedig Batthyányhoz szólna, nyilván azért, mert a fordítás és kinyomtatás költségeit neki kellett volna vállalnia. Erre nézve várta Zsámboki a dunántúli főúr válaszát. Nyilvánvaló, hogy az egyelőre ismeretlen görög könyv tekintélyesebb mű lehetett, erre mutat a két szakértő fölsorakoztatása, és az hogy a megjelentetéséhez Zsámboki legalább két évet tartott szükségesnek. Batthyány válaszát nem ismerjük. Zsámbokynak viszont a Batthyány levéltárban még egy levele található 54267. számon, 1582. szept. 28-én keltezve. E latin nyelvű levélben ismét előhozza e kéziratot: *Librum curo describendum: exem-*

plar vetus redderetur, cum gratiarum actione beneficijque memoria: sed ad imprimendum et versiones tempore erit opus. Batthyányval kapcsolatban a görög kézirat sorsáról egyelőre nem tudunk többet.

Ugyanezidőtájt föltűnik viszont a külföldi barátaival való levelezésben is egy újonnan a kezébe került, őt nagyon érdeklő kézirat, amely azonosnak tűnik a Batthyányval közlöttel. 1583. március 3-án régi barátjának, Joachim Camerariusnak ír lelkesen arról a kódexről, amelyről ekkor már Peter Monau, Rudolf császár orvosa is tudott: *Credo Monavium de scriptoribus χρυσοποιας scripsisse; responsum expectamus. Codex facilibus ad usum characteribus exaratus; quidam sapere se aliquid in hoc studio aureo putat, eo vel inspecto exclamabat: ego ut μαρτυρια οὐράνια Codicem arripiam.*[3] És ugyanerről a kéziratról lehet szó a bázeli orvos–filológus Theodor Zwingerhez írott levélben is: *Si doctissimus Erastus interpretationem libri chymici rarissimi graeci, qui farrago omnium fere Veterum, qui hac de arte conscripserunt, velit, mitterem ad vos; opus plenum sacrarum arcanorum, plenum figurarum et iconum Θαυμαστῶν Non puto in ea professione fumosa quidam rarius aut absolutius, ut quidam affirmant, proditum.*[4] Zwinger lett volna tehát a közvetítő Thomas Erastus bázeli orvosprofesszorhoz, akivel, úgy tűnik, Zsámbokinak nem volt közvetlen kapcsolata. Erre abból következtetünk, hogy a Batthyánynak írott levélben még nem tudta róla, hogy már jó ideje Bázelbe települt Heidelbergből, a Zwingerhez írott levél idején pedig – ha a dátumot jól értjük – már nem is élt. Thomas Erastust Zsámboki tehát csak műveiből ismerte, az okkult tudományokkal való kapcsolatáról azokból tudott, amelyek meg is voltak könyvtárában.[5] Az említett görög kézirat nem is jutott el Bázelbe, mert még Zsámboki halála után is özvegyénél keresték. Aki úgy tájékoztatta Nicolaus Reusnert Strassburgban, hogy a kért régi alkimia könyvet nem küldheti el Zwingernek. A könyv ugyan megvolt a megboldogult könyvtárában, de nem volt a sajátja, hanem Nádasdy (Ferenctől) vette kölcsön 200 ducát ellenében.[6] Még 1588-ban is keresték a kéziratot, ekkor Clusius írt Camerariusnak, de nem akadtak nyomára.[7] Nem sikerült azt meglelnie Hans Gerstingernek sem az Österreichische Nationalbibliothek Zsámboki-kódexei között.[8]

---

[3] Hans Gerstinger, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584.* Graz-Wien-Köln 1968. (Sitzungsberichte d. Österr. Akad. d. Wiss., Philos.–Hist. Kl., 255. Bd. 274–275.)

[4] *Uo.* 281–283.

[5] Gulyás Pál, *Sámboky János könyvtára.* Bp. 1941. A minket közelebbről érdeklő könyvek: Nr. 156/2 *De occultis pharmacorum potestatibus.* Basileae 1577. Nr. 238/4 *Disputatio de auro potabili.* Basileae 1578. Thomas Erastus és az okkult tudományok kapcsolatára ld. Lynn Thorndyke, *A History of Magic and Experimental Science.* 5. New York 1959. 652–667.

[6] Gerstinger *i. m.* 275.

[7] Clusius Joach. Camerariusnak, Bécs 1588 május 10. ... *Illustrissimus dominus de Batthyan, cujus saepius in Pannonicis memini, superiore mense hic fuit: is me oravit, ut abs te percontarer an adhuc habeas manuscriptum ezemplar graecum de Chymia agens, quod a Domino Sambuco piae memoriae aliquando acceperis. Sambucus enim ab eo ante habuit, et tibi se misisse dixit, quod neminem nosset ad id ezemplar latino sermone ezprimendum aptiorem. Id ezemplar sibi cuperet restitui, cum ipsius non sit, sed ab alio Magnifico Viro mutuum acceperit.* F.W.T. Hunger, *Charles de l'Escluse.* 2. 's- Gravenhage 1943. 423. – Az adatot Klaniczay Tibornak köszönöm.

[8] Gerstinger, *i. m.* 275. „Unter den S.–Hss der Österr. Nationalbibliothek ist eine solche nicht nachweisbar."

Zsámboki levelezéséből a görög kéziratra vonatkozóan meglehetősen pontos értesüléseket nyerünk. Szerzőjét ugyan nem említik, csak azt, hogy sok régi, azaz ókori auktor művének elegyes gyűjteménye. Témája a kémia, vagy alkimia, közelebbről az aranycsinálás. Mindig görögnyelvűnek említik, jól olvasható írással, telve csodálatos ábrákkal. A kézirat Nádasdy Ferencé volt, ő adta kölcsön Zsámbokinak, aki viszont az ilyen témák iránt nagyon érdeklődött Batthyány Boldizsárnak mutatta meg. Tőle remélhette a kiadás költségeinek fedezését. Először másolatot akart készíttetni róla, hogy azt azután eljuttassa Thomas Erastushoz, akit meg a fordítás és kiadás munkálataira szeretett volna mgnyerni. Tervét nem válthatta valóra, mert abban előbb Erastus (†1583 jan.)majd az ő 1584 júniusban bekövetkezett halála megakadályozta.

Ha a levelezésből kigyűjtött adatokat összevetjük Zsámbokinak 1583 tavaszán saját maga összeállította kiadói bibliográfiájával, akkor annak egyik tétele pontosan ráillik keresett kódexünkre: *Stephani Alexandrini opus, cum Cleopatr. Democriti, Pelagii, Hostiani περι χρυσοποιας de multis secretis volumen propediem vertendum, edendumque mittet.*[9] Ez a kézirat viszont Zsámboki könyveinek leltározásakor 1587-ben még házánál megvolt, és a következőképpen írták le: Στεφάνου Ἀλεξανδρέως οἰκουμενικοῦ φιλοσόφου καὶ διδασκάλου τῆς μεγάλης καὶ ἱερᾶς ταύτης [τῆς] τέχνης περὶ χρυσοποιίας πρᾶξις ἐν θεῷ πρώτη.[10]

Az Österreichisce Nationalbibliothek görög kéziratai között Herbert Hunger katalógusa szerint Stephanus Alexandrinus és társai περὶ χρυσοποιίας c. gyűjteményes munkájából két példány található Med. gr. 2 ill. Med. gr. 3 számon.[11] A két azonos tartalmú és kiállítású kódexben megtalálhatók mindazon aranycsinálással foglalkozó szerzők, akiknek kiadását Zsámboki bibliográfiájában bejelentette. A gondos kiállítású kéziratokat sok helyen látták el ábrákkal és illusztrációkkal, így például az olvasztókemencék rajzával is. A kolofon szerint mindkettő Velencében készült 1564-ben, ugyanazon scriptor műhelybén: Kornélios Murmuris másolta őket. A papír vízjele is mindkét kódexben csaknem végig azonos. Herbert Hunger egy kéztől származónak, azonos időből keletkezettnek tartja őket. Ismeretes, hogy a velencei másoló ezekben az években, nyilván a kereslethez alkalmazkodva, ugyanezen kéziratból több másolatot is készített.[12] Véletlen, vagy még inkább a nagy érdeklődés következtében került belőlük két példány is a bécsi könyvtárba. Igen nehéz annak eldöntése, hogy melyik lehet a Zsámboky könyvtárából való, azaz a Nádasdy Ferencnek vissza nem juttatott példány. Magukon a kódexeken erre utaló jel nem található. Mivel a Stephanus-kézirat nem volt Zsámboki tulajdona, tulajdonbejegyzése nem is lehetett benne. Csak a Zsámboki gyűjtemény sorsát ismerve kockáztathatjuk meg föltevésünket, hogy valószínűleg a Med. gr. 2 a keresett

[9] *Catalogus librorum quos Ioan. Sambucus vel suos typis edidit, vel bibliothecae aliena pignora prodidit, vel praecipue adhuc divulganda prae manibus habet.* Kiadta Borsa Gedeon–James E. Walsh, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus* in *Magyar Könyvszemle* 1965. 128–133.

[10] Gulyás *i. m.* Nr. 1297/I.

[11] Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek.* 2. Wien 1969. 41–46. a kódexek értékelő és részletező leírást adja: *Catalogues des manuscrits alchimiques grecs.* 4. Brüssel 1924–1932. 3–46. (Nem láttam)

[12] Marie Vogel–Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance.* Hildesheim 1966. 233–234.

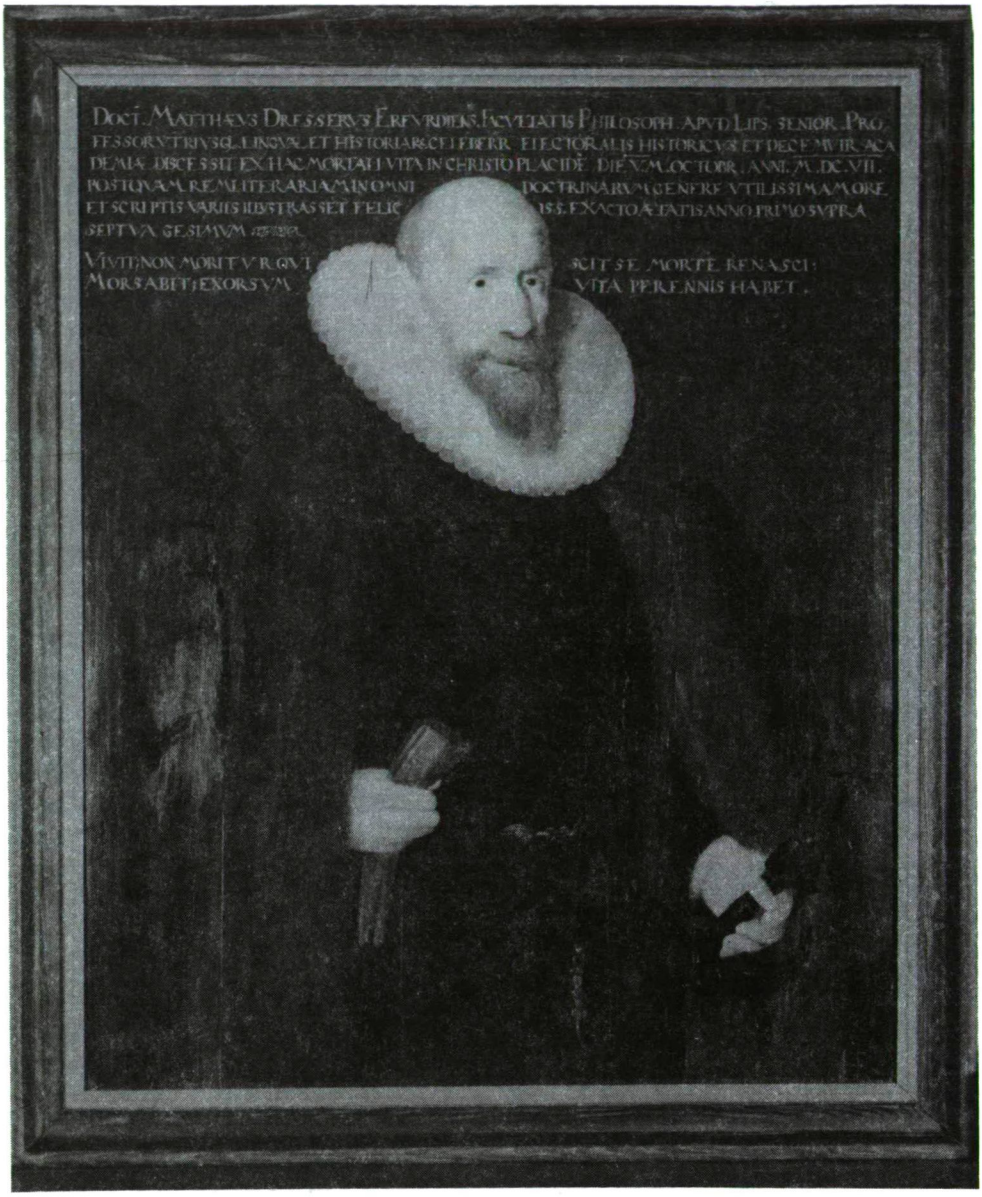
kézirat. Ez ugyanis Sebastian Tengnageltől jutott a könyvtárba, aki Hugo Blotius utódaként rendezte a század végén az Udvari Könyvtár anyagát. Az ő hagyatékából 58 görög kézirat került (vissza) a könyvtárba, ebből 51 bizonyíthatóan Zsámboki gyűjteményéből származott.

Zsámboki terve a görög kézirat latin fordításának közreadásáról nem valósulhatott meg. Ma az Österreichische Nationalbibliothekban mégis három latinra fordított változatát is őrzik. Mindhárom a XVII. század elején készült, akkor amikor az okkult tudományoknak és az aranycsinálásnak a királyi udvarban nagy keletje volt.[13]

A Batthyányhoz írott levélben Zsámboki Janus Pannonius epigrammáit is említi. Úgy tűnik, hogy egy új kézirat került a kezébe, és azt vetette össze, talán 1569-es kiadásával. A kézirat ugyan hibásnak bizonyult, de mivel több, talán addig még ki nem adott epigrammát is tartalmazott, fontolgatta egy újabb kiadás lehetőségét. Zsámboki szűkszavú közlése nem sok föltételezést enged. Az epigrammák bővebb gyűjteménye 1666-ig a török alatt lévő Budán volt. Egy, ezzel a kézirattal valamiképpen rokon változat viszont közkézen forgott az országban, Szamosközy István is lemásolta.[14] A Zsámboki tulajdonában volt kéziratról nem tudunk semmit. A kiadás gondolatával nem foglalkozott komolyabban, mert a bibliográfiájában sem szerepeltette. Utolsó éveinek minden figyelme a görög alkímia-kézirat közreadására irányult.

[13]Cod. 11427., 11453., 11456.

[14]Csapodi Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány.* Bp. 1981. 12. Szamosközy Janus-kézirata az OSZK-ban: Fol. Lat. 3962.

Jan de Perre festménye Mattheus Dresserről
(Universitätsbibliothek Leipzig)

SZABÓ ANDRÁS

A MAGYAR KÉSŐHUMANIZMUS TÖRTÉNETÉHEZ

I.

Matthaeus Dresser és magyar barátai

Matthaeus Dresser (Drescher) lipcsei egyetemi tanár magyar kapcsolataival irodalmi és művelődéstörténeti szakirodalmunk eddig nemigen foglalkozott, egyedül Keserű Bálint említi a nevét, mint aki szerepel Újfalvi Imre album amicorumában.[1] Ennél azonban jóval többet is fel lehet deríteni róla, Újfalvival való találkozása ugyanis nem egyedi eset, rajta keresztül a 16. század második felében külföldön peregrinálók egész csoportjához, s patrónusaikhoz is eljuthatunk. Ennélfogva nem érdektelen számunkra megismerkedni azzal az emberrel, aki Melanchthon után és Pareus előtt legtöbbet foglalkozott a németországi professzorok közül Magyarországgal és a magyar diákokkal.

Dresser szegény családból született 1536. augusztus 24-én Erfurtban, s iskoláit is szülővárosában végezte.[2] 1599-ben lett magister az erfurti egyetemen, majd ugyanott rövid idő múlva a görög, latin, retorika és dialektika tantárgyak professzora. 1566-ban mint dékán megreformálta az ottani oktatást. 1574-ben meghívták a jénai egyetem retorikai tanszékére (Justus Lipsius helyébe!), székfoglaló beszédét ki is nyomtatták, de végül mégsem lépett hivatalba – nem lehetetlen, hogy a beszédében hangoztatott korai irénikus eszmék váltak ennek akadályává. 1575-től 1581-ig a meisseni hercegi iskola rektora volt, majd 1581-től – noha Wittenbergbe is hívták – a lipcsei egyetemen lett a görög és latin nyelv, valamint a történelem professzora, s haláláig ott is maradt. 1607. október 5-én halt meg, Lipcsében az egyetemi templomban, az un. Paulinerkirche-ben temették el.[3] Arcképe ma is látható a lipcsei Egyetemi Könyvtárban.

Elsősorban történész volt, de minden általa tanított tárgyat kiválóan ismert, a kézikönyvek a 16. század egyik utolsó humanistájának nevezik, mint ilyen természetesen Melanchthon követője volt. Érdekes, hogy – ha meg is fordulhatott

[1] Keserű Bálint, *Vallási-ellenzéki törekvések a magyar késő-reneszánszban*, Kandidátusi értekezés, Szeged, 1973. 77–78.

[2] Életrajzáról lásd: *Neue Deutsche Biographie*, 4. Band, Berlin 1959. 112. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 21. Lieferung, Leipzig, 1876. 398–401. Johann August Müller, *Versuch einer vollständigern Geschichte der Churs ächsischen Fürsten- und Landschule zu Meissen*, II. Band, Leipzig, 1789. 61–85. Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, Zweiter Theil, D–L, Leipzig, 1750. 218.

[3] Sírja ma már nem látható, a második világháborút viszonylag sértetlenül átvészelő templomot ugyanis az ötvenes évek elején lebontották, így teremtvén helyet az egyetem új épületei számára.

rövid időre ott – nem tanult Wittenbergben, s nem is tanított. Érdeklődése igen széles körű volt, írt könyvet Kínáról és Etiópiáról, Európában pedig saját hazáján kívül főleg Lengyelország és Magyarország története foglalkoztatta. Ebből is következett, hogy igen jó kapcsolata volt általában a külországi diákokkal, s ezen belül is főként a lengyelekkel és a magyarokkal. Már meisseni rektorsága alatt feltűnő volt, hogy igen sok külföldi felkereste az ő idejében az iskolát. Lipcsei évei alatt a kapcsolat jellege, főleg a magyarokkal szemben, átalakult: a wittenbergi helvét irányú coetussal (bursával) vette fel az összeköttetést, mint melanchtoniánus ugyanis velük talált közös hangot, viszont az orthodox lutheránus lipcsei egyetemre beiratkozott magyarországi evangélikus hallgatókkal – túl a szokványos tanár–diák kapcsolaton – nemigen volt baráti viszonyban. Kéziratos hagyatékában, levelezésében témánkba vágó adalékot ezidáig sajnos nem sikerült fellelnem, ezért a továbbiakban elsősorban a nyomtatott művekre támaszkodom.[4]

1584. elején jelent meg Erfurtban és Wittenbergben Dresser egyik népszerű és olvasott műve *De festis et praecipuis anni partibus liber* címmel[5] – a kötet január elején kelt ajánlása Mágocsy Andrásnak, az egyház és a tudomány jóindulatú támogatójának, Regéc és Torna urának szól. De eme ritka jelenség – külföldi ajánlása magyarhoz – csak a kezdet. Dresser, miután a történeti bevezetésben leírta, hogyan lett Magyarország keresztyénné, üdvözli a megszólított nagybátyját, Mágocsy Gáspárt is, dícséri András erényeit és tudományát, s kijelenti, hogy nagybátyja nyomdokaiba lépve ő is jó patrónusa lett a külföldön peregrináló diákoknak. Fel is sorolja a Mágocsyak alumnusait, ezek: (Kassai) Császár György, Szentmihályi Boldizsár, Tornai (C.) Máté, Debreceni Mihály – közülük különösen az utolsót dícséri, aki egyébként a könyv olvasókhoz szóló bevezetését is írta. Ezentúl üdvözli Dresser a Mágocsy-birtokokon működő prédikátorokat is, Thúri Mátyást, Szegedi Tamást, Beregszászi Jánost, Nagytályai Bertalant és a többieket. Mindezek után következnek a coetus tagjainak üdvözlőversei, a szerzők: Gyulai János, Szikszai Siderius János, Kaposi Ráti György alumnus (Mágocsy Andráshoz), Tolnai Fabricius Tamás, Fegyverneki Izsák, Gönci István, Beregszászi Fehér Pál, Nádudvari (B.) Mihály (Dresserhez). A hosszú névsor után megállva nézzük a benne szereplő személyeket.

Mágocsy Gáspár (1514–1587.)[6]

Apja, Porkoláb Márton Gyula várának várnagya volt az enyingi Török család familiárisaként, ő maga 1543-tól szintén Gyula várában tűnik fel mint castellanus,

[4]Hagyatékából Lipcsében semmi sem maradt, viszont a Drezdai Állami Levéltárban (Staatsarchiv Dresden) egy tekintélyes része megtalálható. Kilenc levelét a múlt század végén ki is adták a weimari nagyhercegi könyvtár anyagából (*Neun Briefe von Matthaeus Dresser,* Mitgeteilt von Dr. Richard Thiel, *Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Kgl. Gymnasiums zu Erfurt,* Erfurt, 1897.) A hozzá írott magyar levelek talán még fellelhetők valahol – a kutatást e téren még nem adtam fel.

[5]Ismerteti: Bucsay Mihály, *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban,* Bp. 1941. 66–67.

[6]Zoványi 383. – OSzKK Fol. Lat. 3151. ff. 13–26. 123^{v}, 158, 178^{r}. – OSzKK Fol. Lat 1486. – TT 1895. 358–370. – Illésy János, *Az Alaghy-család története,* in *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő,* Bp., 1899. 137–139. – Melius Péter neki és feleségének ajánlott könyvei: RMNy 194, 213, (259), 280, 196, 205. – RMKT. XVI. sz. 5. k. 374. – Varjas Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely,* in ItK 1970. 130. – Szabó András, *Károlyi Gáspár,* Egyetemi doktori disszertáció, Bp., 1981. 61–66.

s 1554-ben a vár kapitánya lesz. Első felesége Patócsy Anna, második felesége a környéken birtokos Massai Eulália. 1559-ben kapja Torna várát és uradalmát a királytól, ettől kezdve főként Északkelet-Magyarországon szerez birtokokat. 1562-ben Bebek Györggyel együtt török fogságba esik, rövidesen kiszabadul, s Eger várának főkapitánya lesz (1563–1567.) Felnőtt gyermek nem marad utána, ezért unokaöccsét, Andrást pártfogolja, sok birtokuk közös. Zálogként az ő kezébe kerül 1573-ban Magyarország legjobban jövedelmező uradalma, a munkácsi, így az ország egyik leggazdagabb embereként hal meg 1587 tavaszán. A reformáció és a 60-as évektől ezen belül a helvét irány legnagyobb támogatói közé tartozott második feleségével, Massai Euláliával együtt, ennek nyomát számos könyvajánlás is őrzi. Kapcsolatban állt Szegedi Gergellyel, Melius Péterrel, Károlyi Gáspárral, s unokaöccsét Wittenbergben taníttatta. Patrónusi tevékenységéről éppen Dresser rajzol hű képet.

Mágocsy András (1540 k.– 1586.)[7]

Mágocsy Gáspár bátyjának, a valamikor 1559 előtt elhunyt idősebb Andrásnak a fia, nagybátyja taníttatta. 1559 végén érkezett Wittenbergbe, s 1560. február 13-án iratkozott be az egyetemre, itt ephorusává (tanítójává) fogadta Szikszai Fabricius Balázst, a coetus akkori seniorát, majd vele együtt 1561-ben hazatért. Szikszai ettől kezdve szoros kapcsolatban állt a családdal, annyira, hogy Mágocsy Gáspár 1579-ben még az özvegyét is védelmezte. Mágocsy András életének nagy fordulója volt, amikor 1580 elején feleségül vette nagybátyja gyámleányát, Alaghy Juditot, akinek az örökségéhez tartozott a Serédi Gáspár által egykor Hegyalján összeharácsolt birtokok jó része, köztük Regéc vára, Tállya és Abaujszántó mezővárosok. Nagybátyjával együtt kezdte el építtetni a szintén Alaghy-örökség Pácinban reneszánsz stílusú kastélyukat, amely 1581-re készült el, itt laktában támadta meg 1586 tavaszán a halálos kór, s hiába hozatott Krakkóból orvost, hosszú szenvedés után június legvégén meghalt. Özvegyét a következő év közepén az újonnan feltörekvő Rákóczi Zsigmond vette el feleségül, aki így nemcsak az Alaghy–Mágocsy féle birtokokhoz jutott hozzá, de örökölte a patrónusi szerepkört is, s benne a Dresserrel való kapcsolatot.

A Mágocsyak alumnusai

Kassai Császár György[8]

Otthoni tanulmányai után 1571-ben mint sárospataki diákkal találkozunk vele, 1573. június 15-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, tagja lett a magyar coetusnak, s 1576–1577-ben annak seniora is volt. 1577 őszén hazatért és a sárospataki iskolában lett lector, ugyanitt 1579 elejétől pedig rektor. 1584. tavaszától mint sárospataki elsőpap működött, 1586-ban, a nagy pestisjárvány idején halt meg. Művei: Gyászvers Balsaráti Vitus János halálára. üdvözlővers

[7]Nagy Iván, *Magyarország családai* ... 7. k. Pest, 1860. 238–239. – MTT 6. k. 228. – RMK. III. 665. – AZT 1910. 208. – H. Takács Marianna, *A pácini kastély,* in *Művészettörténeti Értesítő,* 1954. 123–130. – ItK 1913. 120–121. – Lásd az előző jegyzetet is.!

[8]Zoványi 298. – Szabó G. 76, 136–137. – TT 1898. 730–733. – RMK. III. 655, 658, 665.

Beregszászi Péterhez (Wittenberg, 1576.) – Gyászbeszéd és gyászvers Szikszai Fabricius Balázs halálára (Wittenberg, 1577.) A jelek szerint Mágocsyak által adott támogatás nem volt elég számára, 1577. március 18-án ugyanis egy pénzt kérő levele érkezett Kassára rokonához és pártfogójához, Grotker Jakabhoz.

Szentmihályi Boldizsár[9]

1565. szeptember 1-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, tagja lett a magyar coetusnak is. 1568. szeptember 1-én aláírta a coetus szentháromságról szóló hitvallását, ettől kezdve nyoma vész. Legközelebb 1580. július 22-én találkozunk vele, mint a Mágocsy-birtok Tállya elsőpapjával, itt 1583 végén vagy 1584 elején valószínűleg meghalt, utódja 1584. áprilisától Károlyi Gáspár lett. Mivel a 70-es évekből nincs adatunk a tállyai prédikátorokról, elképzelhető, hogy már korábban is itt szolgált. Irodalmi működéséről nem tudunk.

Tornai C. Máté[10]

1572. január 12-én iratkozott be Wittenbergben, tagja lett a magyar coetusnak, 1574. augusztus 8-tól 1576 tavaszáig a coetus seniora volt. Az egyetlen további adat róla 1580. augusztus 7-éről való, mint a Szatmár vármegyei Óvári prédikátoráról (talán 1579-től 1587-ig). Irodalmi működéséről nem tudunk. A neve után ítélve a Mágocsy-birtok Torna szülötteként lett a birtokosok alumnusa.

Debreceni Mihály[11]

1581. július 15-én iratkozott be Wittenbergen és 16-án lett a coetus tagja. Egyetlen további adatunk szerint 1594. november 26-án Miskolcon volt prédikátor, feltételezhetően 1596-ban a mezőkeresztesi csata után az egész vidéket elpusztító töröknek esett áldozatul és semmiképpen sem azonosítható az 1620-as években felbukkanó Debreceni Mihállyal. Tehetségét nemcsak Dresser dícsérte, hanem a fontos szolgálati hely, Miskolc is mutatja. Említett előszaván kívül egy üdvözlőverse maradt ránk, melyet Kaposi Ráti György Mágocsy András dicsőítő költeményhez írt. (Wittenberg, 1584.)

Kaposi Ráti György[12]

Neve ugyan az üdvözlőversírók között szerepel, de az ott álló *alumnus* megjelölés alapján inkább ide sorolható.

1583. október 26-án lett a wittenbergi coetus tagja, és november 3-án iratkozott be az egyetemre. 1588. szeptember 1-től 1591. augusztus 22-ig szülőhelyén, Nagykaposon prédikátor, majd 1594-ben Benén, 1612-ben pedig Nagybégányban bukkan fel, mindkettő Bereg vármegyében fekvő helység. Egyetlen nyomtatásban fennmaradt munkája – itteni üdvözlőversén kívül – egy Mágocsy Andráshoz írt költemény. (Wittenberg, 1584. szeptember 4.)

[9] AAV. II. 89. – Szabó G. 39, 135. – MPEA. XIII. 136. – Zoványi Jenő, *Mettől meddig volt Károlyi Gáspár tállyai pap, és meddig gönci?* in *Protestáns Szemle*, 1934. 369–370.

[10] AAV. II. 303. – Szabó G. 137–138. – MPEA. XIII. 100.

[11] AAV. II. 299. – Szabó G. 89, 140. – MPEA. XIII. 42. – RMK. III. 735.

[12] AAV. II. 317. – Szabó G. 140. – MPEA. XIII. 30, 33, 116. – RMK. III. 735.

A Mágocsy-birtokokon működő prédikátorok

Thúri Mátyás[13]

Thúri Farkas Pál öccse, 1566. július 30-án iratkozik be a wittenbergi egyetemre, s tagja lesz a magyar coetusnak. Ugyanazon év október 14-án a genfi egyetemre iratkozik be, majd 1568 tavaszán visszatér Wittenbergbe, szeptembertől pedig Heidelbergben találjuk. Hazatérése után 1572 tavaszától a debreceni iskola rektora, majd 1575-től, bátyja helyére lépve, Abaújszántón prédikátor (Alaghy Judit, később Mágocsy András és Rákóczi Zsigmond felesége birtokán). Itt halt meg valamikor 1588. után. Svájci teológusokkal levelezett, s a jelek szerint valamilyen formában részt vett a vizsolyi Biblia létrehozásában, ugyanis a 80-as években Bártfán tárgyalt annak kinyomtatása érdekében.

Szegedi Tamás[14]

1569. május 3-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 30-án iratkozott be az egyetemre. 1571. április 24-én aláírta a coetus új törvényeit. Hazatérte után 1577–1578-ban Korláton prédikátor, de valószínűleg már korábban is, ez esetben 1575-ből a könyvtárjegyzéke is ismert. 1579. augusztus 22-től Munkácson (Mágocsy Gáspár zálogbirtokán) prédikátor, az utolsó itteni adat róla 1582. november 20-áról való, de feltehetően 1586–1590-ig itt van. 1590-től 1598-ban bekövetkezett haláláig Tállyán elsőpap, ugyanitt 1592-től az abaúji egyházmegye esperese Károlyi Gáspár utódaként. Irodalmi működéséről nincs adat, nem összetévesztendő azzal a Szegedi Tamással, aki Nagytályán és Szendrőn működött ugyanebben az időben.

Beregszászi János[15]

1567-ben a kolozsvári iskola tanulója, 1568. augusztus 30-án iratkozik be a wittenbergi egyetemre, s ugyanaznap lesz a coetus tagja is, két nap múlva szeptember elsején aláírja a coetus szentháromságról szóló hitvallását, s kinn van még 1569-ben is. 1578. szeptember 1-én a Bereg vármegyei Nagybégány prédikátoraként bukkan fel utoljára, Dresser előszava szerint még 1583-ban is élt és működött valamelyik (beregi) Mágocsy-birtokon. Művei: Üdvözlővers tanárának, Károlyi Péternek művéhez (Kolozsvár, 1567.) – görög nyelvű esküvői köszöntő vers volt tanárához, Károlyi Péterhez (Wittenberg, 1569.) Nem azonosítható a később felbukkanó Beregszászi János nevű prédikátorral.

Nagytályai Bertalan[16]

A wittenbergi és heidelbergi anyakönyvekben nincs nyoma, 1576 és 1578 között kis megszakítással Gyöngyösön prédikátor, Dresser előszava szerint 1583-ban valamelyik Mágocsy-birtokon működött. Irodalmi működéséről nem tudunk.

[13]Zoványi 636. – Szabó G. 56, 136. – MUH. II. 48. – RMNy 854. f.3v.

[14]AAV. II. 161. – Szabó G. 46, 136. – TKAKM 1913. 155. – MKSz 1911. 310–312. – MPEA. XIII. 33. – Zoványi Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977. 168.

[15]RMNy 236. – AAV. II. 147. – Szabó G. 39, 136. – MPEA. XIII. 33. – RMK. III. 591.

[16]MPEA. XIII. 54.

A Mágocsy Andráshoz írt üdvözlőversek szerzői

Gyulai János[17]

1582. július 17-én iratkozott be Wittenbergben, a coetus anyakönyvében nincs meg a neve. 1586-ban Debrecenben volt rektor, 1599-ban Váradon. 1596-ban két tallért küldött a coetusnak. 1586-ban gyászverseket írt Félegyházi Tamás halálára, s annak posztumusz Újszövetség-fordításba üdvözlőverset az olvasóhoz (Debrecen 1586) 1599-ben Debrecenben egy azóta sajnos elveszett imádságoskönyvet jelentett meg *Hárfák hárfája* címmel. Itteni szereplése talán a Mágocsyak partiumi birtokaival hozható összefüggésbe, noha Gyulai János egészen kis gyermek lehetett, amikor Gyula vára 1566-ban török kézre került, arra az időre már végképp nem emlékezhetett, amikor Mágocsy Gáspár volt annak kapitánya.

Szikszai Siderius János[18]

1583. május 9-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja és 14-én iratkozott be az egyetemre, 1583. augusztus 24-től 1584. augusztus 27-ig a coetus seniora volt. Hazatérve 1584 őszétől 1585 tavaszáig Kassán volt magyar prédikátor, ezután közvetlenül Tarcalra ment, s itt maradt 1599 elejéig. 1598 elejétől Szegedi Tamás utódaként az abaúji egyházmegye seniora is 1604-ig. Közben 1599-től 1608. augusztus 31-én bekövetkezett haláláig Szepsiben prédikátor. Wittenbergben 1586-ban gyászverse jelent meg, üdvözlőverset írt Tolnai Fabricius Tamás evangélikusok elleni vitairatához (Vizsoly, 1594.), s előszót Gönci István hasonló művéhez (Vizsoly, 1599.) 1597-ben jelent meg először Debrecenben gyermekek számára írt népszerű katekizmusa, s a 17. századi énekeskönyvekben három magyar nyelvű egyházi éneke is szerepel.

A Dresserhez írt üdvözlőversek szerzői

Tolnai Fabricius Tamás[19]

1581. október 25-én iratkozott be Wittenbergben, s ugyanaznap lett a coetus tagja, 1584. augusztus 27-től 1585. augusztus 4-ig a coetus seniora volt. 1587 körül tért haza, 1591–1594 között Thököly Sebestyén udvari papja volt Késmárkon, majd 1595 elejétől Sárospatakon lett elsőpap. Csaknem két évi betegeskedés után 1599. február 2-án halt meg. Két vitairatot jelentetett meg az evangélikusok ellen (Vizsoly, 1594, 1597), ezen kívül még két üdvözlőverse és egy gyászverse maradt fenn. Élete végén sikertelenül próbálta hazahívni Szenci Molnár Albertet sárospataki rektornak.

[17]AAV. II. 308. – RMNy 583, 584, 856. – Szabó G. 82.

[18]Zoványi 542–543. – AAV. II. 313. – Szabó G. 140. – RMNy 756, 801, 863. – RMK. III. 754. – RMNy 1107, 1205, 1625, 1438, 1595.

[19]Zoványi 645. – AAV. II. 302. – Szabó G. 140–141. – RMNy 756, 814. – RMK. III. 716, 754, 813. – *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Bp., 1976. 489–491, 493, 559–560.

Fegyverneki Izsák[20]

Korai halála ellenére talán a legjobb koponya az összes említett és említendő személy közül. Sárospatakon tanult, majd 1581. október 25-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, s ugyanazon a napon tagja lett a magyar coetusnak. 1585. április 11-én már Heidelbergben találjuk, itt április 18-án a teológiai fakultásra is beiratkozott. Ezután több helyen is járt, majd 1586-ban Heidelbergből tért haza. 1586-tól 1588-ig a sárospataki iskola lektora, majd 1588-tól rektora volt, 1589. december 7-én halt meg. 1586-ban jelent meg egyetlen műve, a teológiai témájú *Enchiridion locorum communium* ... Ecsedi Báthori Istvánnak ajánlva, ez a könyv annyira sikeres lett, hogy gyors egymásutánban tizennégyszer adták ki, többek között Londonban is. Ezen kívül már csak két üdvözlővers maradt utána.

Gönci István[21]

Debrecenben tanult, majd Wittenbergben 1582. július 12-én lett a coetus tagja és 17-én iratkozott be az egyetemre. 1584. október 21-én már Heidelbergben volt, ahol november 13-án a teológiai fakultásra is beiratkozott. 1591 augusztusától Göncön lett elsőpap a halálos beteg Károlyi Gáspártól véve át a hivatalt, s valamikor 1601 és 1607 között halt meg ugyanitt. Üdvözlőverse van Fegyverneki Izsák *Enchiridion*ja mellett (Basel, 1586.), itthon vitairatot jelentetett meg az evangélikusok ellen (Vizsoly, 1599.)

Beregszászi Fehér Pál[22]

1581. február 24-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s február 28-án iratkozott be az egyetemre. Prédikátorságának állomásai: A Szatmár melletti Németi (1591. október 26. – 1592. szeptember 30.), Sajóvámos (1597. augusztus 12. – 1599. október 14.), Alsóvadász (1600. november 13. – 1603. június 4.), Aszaló (1606. november 20. – 1613. november 12.), Diósgyőr (1622. augusztus 11. – 1627. november 6.) Irodalmi működéséről nincs adat, itteni szereplése összefüggésben lehet azzal, hogy a szülővárosa, Beregszász, Mágocsy Gáspár birtoka volt.

Nádudvari B. Mihály[23]

1582. július 12-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 17-én iratkozott be az egyetemre, egyetlen gratuláló versét ismerjük (Wittenberg, 1582., Tolnai Fabricius Tamással együtt), 1584 után eltűnik a szemünk elől .

A *De festis* ...-ben szereplő és itt felsorolt személyeken kívül még ugyanezen 1584-es évben újabb dokumentumával találkozhatunk Dresser magyarok iránti érdeklődésének: december 22-i kelettel fennmaradt Dudith Andrásnak egy hozzá írt levele.[24]

[20] Zoványi 191. – AAV. II. 302. – Szabó G. 140. – MUH. II. 116, 550. – RMK. III. 734, 744, 745.
[21] Zoványi 221. – Szabó G. 140. – MUH. II. 113, 550. – RMNy 863. – RMK. III. 745.
[22] AAV. II. 303. – Szabó G. 140. – MPEA. XIII. 9, 38, 45, 105.
[23] AAV. II. 308. – Szabó G. 140. – RMK. III. 716.
[24] Idézi: Samuel Benjamin Klose, *Neu Litterarische Unterhaltungen*, Breslau, 1774. 467. – Az MTA Irodalomtudományi Intézetében lévő Dudith-nyilvántartásban is csak ez a levél szerepel.

A magyar coetussal fenntartott szoros és folyamatos kapcsolatának további jele az az eddig ismeretlen, 1585-ből származó hungarika (RMK. III.), melyet az egykori lipcsei Városi Könyvtár (ma az Egyetemi Könyvtárban) kéziratai között találtam. Ez egy róla készült fametszet egy olyan kötetben, melyben 16–17. századi tudósok arcképei találhatók.[25] Az egylapos nyomtatványnak főként a szövege figyelemre méltó, a kép fölött ez olvasható: *Effigies Matthaei Dresseri, Oratoris, Philosophi, et Medici, utriusque Linguae, et historiarum Professoris in Acad[emia] Lips[iensi].* A kép alatti latin disztichon:

Picta tabella refert faciem: sed scripta diserta
Dresseri mentem judiciumque docent.
Insignis pietate, gravis virtute, fideque
Maximus, est studiis clarus, et arte potēns,
Veri flagrat amore, subest constantia dictis:
Blanditias mundi spernit, et ille minas,
Recta docet, confutat falsa, sophismata pellit,
Pugnat pro scriptis, Magne PHILIPPE, tuis.
Anno Christi 1585.
And[reas] Carol[ius] Ung[arus]
Wittebergae apud Martinum Brunonem.

A nyolc sor közül csak az utolsó hordoz fontos információt: a magyar coetus újabb kiemelkedő tagja Dressert mint Melanchthon (a csupa nagy betűvel írt PHILIPPUS) követőjét tiszteli, ez az összekötő kapocs közöttük.

Ezek után lássuk, mit tudunk a szerzőről.

Károlyi András[26]

1584. június 28-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s július 6-án iratkozott be az egyetemre. 1585. augusztus 4-től 1586. augusztus 31-ig a coetus seniora volt, 1586. szeptember 23-án pedig már Heidelbergben találjuk. Hazatérése után 1588-tól Fegyverneki Izsák tanártársa volt Sárospatakon, majd Fegyverneki halála után 1589-től rektor volt 1592-ig. 1593-ban Gyulafehérvárott lett elsőpap, és itt halt meg 1594-ben. Laskai Csókás Péter *De homine* ... című művéhez olvasónak szóló előszót és üdvözlőverset írt (Wittenberg 1585.), egyik szerzője volt a coetus által kiadott gyászvers-kötetnek (Wittenberg, 1587 k.) s az ő üdvözlőverse is helyet kapott Fegyverneki Izsák *Enchiridion*jában (Basel, 1586.)

Az 1586-os évből Dressernek egy újabb megnyilatkozása áll a rendelkezésünkre: *Isagoges historicae...* című művének első részét a változatosság kedvéért most Mágocsy Gáspárnak ajánlotta (Lipcse, 1586.) [27] Az 1586. január 15-én kelt ajánlás

[25] *Imagines virorum doctorum saec. XVI. et XVII. ligno et aeri incisae,* Universitatsbibliothek Leipzig, Rep. III. fol. 19. f. 164°. (A kötet többek között Jeszenszky János arcképét is tartalmazza) – Közlés egy berlini példány alapján: *The German Single Leaf Woodcut 1550–1600.* Volume 1. A–J. *A pictoral Catalogue by Walter L. Strauss,* Abaris Books Inc. New York, 1975. 131.

[26] Zoványi 295. – AAV. II. 323. – Szabó G. 140. – MUH. II. 128. – TT 1893. 121. – RMK. III. 744, 745, 766.

[27] Apponyi Sándor, *Hungarica* 514/1.

annyiban nyújt új információt, hogy elmondja: Mágocsy Andrással ő levelező kapcsolatban áll, másrészt azt is közli: Mágocsy Gáspárt csak volt alumnusai elbeszéléséből ismeri, akik most már prédikátorok és tanítók. Az itt említett volt alumnusok: Debreceni Mihály, Fegyverneki Izsák (életrajza kiegészítendő ezzel az adattal), Kaposi Ráti György, Kálmáncsehi Pál – közülük eddig csak az utolsóval nem foglalkoztam.

Kálmáncsehi (vagy Kálmáncsai) Pál[28]

1585. május 28-án lett a wittenbergi coetus tagja és június 8-án iratkozott be az egyetemre. Még 1586. augusztus 10-én is ott volt, majd ugyanezen év őszétől a sátoraljaújhelyi iskola rektora lett, s itt működött 1587-ben is. 1588 körül Tállyán lett másodpap (Szegedi Tamás mellett), s magas végzettsége ellenére még 1623. augusztus 4-én is e hivatalban volt. Irodalmi működéséről nincs adat.

A következő évben, 1587-ben újabb magyarnak szóló ajánlás született: az *Isagoges historicae* ... következő részének („millenarius quintus", Lipcse 1587.)ghymesi Forgách Mihály báróhoz címzett ajánlása, mely 1587. augusztus 8-án kelt.[29] Dresser meg is indokolja, miért neki ajánlja művét: az ő leveléből értesült Mágocsy Gáspár haláláról (mint írtuk 1587 tavaszán halt meg), de nem tudta biztosan, ki lett az örököse, így esett a választása a tudós ifjúra. Forgách 1587-től 1589-ig Wittenbergben tartózkodott, tagja volt a magyar coetusnak is, Dresserrel való levelező viszonya újabb adalék különlegességekben amúgy is bővelkedő életrajzához.[30] Még egy érdekesség ebből az előszóból: Dresser röviden leírja Mágocsy Gáspár életrajzát is, s őt a becsületes de tanulatlan katonát szembeállítja Forgách Mihállyal, a tudóssal.

Ismét egy év, ismét egy ajánlás. 1588-ban jelent meg Wittenbergben a *De festis* ... második kiadása,[31] ebben a Mágocsy Andráshoz intézett ajánláson kívül még egy ajánlólevél található ifjabb Mágocsy Gáspárnak, András fiának címezve. Róla csak annyit tudunk, hogy ekkor 7 éves volt, s hogy még 1595-ben is élt, nem sokkal ezután azonban meghalt. (A nagykorúságot csak egy évvel fiatalabb öccse, Ferenc érte meg.)[32] Ebben az előszóban Dresser újra említi Mágocsy Andrással való levelezését, hozzátéve, hogy partnere nagyon hálás volt az első kiadás ajánlásáért, s hogy sűrűn leveleztek. S természetesen hangot kapott a Mágocsy András elhunyta fölött érzett gyász is, mint már említettem, 1586. júniusának végén halt meg.

A két Mágocsy halála és pártfogoltjaik hazatérte után is igyekezett Dresser tovább ápolni kapcsolatait a coetus tagjaival, de a Mágocsy-birtokok kezelőjével és Munkács új urával, Rákóczi Zsigmonddal is kereshette az összeköttetést, ennek jele, hogy prózai búcsúztatót írt a Wittenbergből hazainduló Tolnai Garai Jánost

[28] AAV. II. 330. – Szabó G. 74, 141. – RMKT. XVII. sz. 2. 285. – MPEA. XIII. 136.

[29] Apponyi Sándor, *Hungarica* 514/2.

[30] Erről lásd: *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, Közzéteszi az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportja, Magyar Iparművészeti Főiskola, Bp., 1970.

[31] Lásd: Bucsay Mihály, *i. m.* 67. – Azonos a lipcsei harmadik kiadással.

[32] Illéssy János, *i. m.* 138.

útrabocsájtó nyomtatványba (Wittenberg, 1589.),[33] aki Rákóczi Zsigmond alumnusa volt.

Tolnai Garai János[34]

1587. november 4-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 17-én iratkozott be az egyetemre, a szóban forgó nyomtatvány szerint 1589-ben indult haza. Valószínűleg ő az a Tolnai János, aki 1589-ben Csorba István tanártársa volt a debreceni iskolában, ettől fogva azonban nyoma vész, az 1600-tól feltűnő Tolnai Jánossal nemigen azonosítható. Ő volt a harmadik azok közül, akiket Rákóczi Zsigmond külföldön taníttatott, irodalmi működéséről nincs adat.

Az említett búcsúztató mellett is ott áll néhány coetustag verse, ezek: Thúri Márton, Liszkai Dęmeter, Szamosközi András, Debreceni Tankó Miklós, Tasnádi R. Mihály, velük azonban már nincs kimutatható kapcsolata Dressernek. Ez lett az utolsó nyomtatott dokumentuma magyarokkal való összeköttetésének, ennek részben a Mágocsyak halála az oka, részben az, hogy a 80-as évek végén, 90-es évek elején Magyarországon és Wittenbergben is kiéleződtek a lutheránus–helvét ellentétek, egészen addig, hogy, mint láttuk, többen az említettek közül lutheránus-ellenes vitairatokat jelentettek meg. (Tolnai Fabricius Tamás, Gönci István) Az összekötő kapocs, a melanchthonizmus azonban továbbra is megmaradt, csupán a kapcsolat redukálódott arra, hogy az újabb nemzedék, az előző tanítványai, egészen haláláig felkeresték Dressert peregrinálásuk közben. Ez az oka, hogy két korai album amicorumban, amely magyar nemzetiségű diák tulajdonában volt, megtalálható a neve. Az első, mint cikkem legelején említettem, Újfalvi Imréé, aki Sárospatakon Károlyi András és Fegyverneki Izsák tanítványa volt,[35] ő 1593. május 8-án járt ott;[36] a második Miskolci Csulyak Istváné, aki Fegyverneki Izsáktól tanult Sárospatakon, Kálmáncsehi Páltól Sátoraljaújhelyen, s valószínűleg Tolnai (Garai) Jánostól Debrecenben,[37] ő pedig 1603. júliusában.[38]

Útinaplójában, a *Diarium apodemicum*ban is megörökítette ezt a találkozást egy lapszéli jegyzetben: *Lipsiae apud Dn. Matthaeum Dresserum potu excepti et colloquio venerandi senis per duas horas recreati.* – Lipcsében Matthaeus Dresser itallal fogadott minket (ti. Miskolcit és Thököly Miklóst), s felfrissültünk a tiszteletre méltó öreggel való két órás beszélgetés alatt.[39]

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Dresser magyar kapcsolatai 1583-tól 1589-ig voltak a legintenzívebbek. Személyesen találkozhatott és levelezett a wittenbergi magyar coetus tagjaival, ezen belül is főként Mágocsy András és Gáspár pártfogoltjaival, s levelezésben állt Mágocsy Andrással. Érdekes egyezéseket mutatnak a vele kapcsolatban álló peregrinusok életrajzai, többségük később

[33]RMK. III. 799. – A nyomtatványt sajnos nem volt módomban látni, egyetlen megmaradt példánya ugyanis Marosvásárhelyen van, s Magyarországon tudomásom szerint nincs róla másolat.

[34]AAV. II. 353. – Szabó G. 142. – RMKT. XVII.sz. 2. 285. – RMK. III. 783. Ajánlás.

[35]Zoványi 608. – Újfalvi mint collaborator 1587-től a tanári munkában is segített nekik.

[36]OSzKK Oct. Lat. 150. f. 213^{v}.

[37]RMKT XVII. sz. 2. 285.

[38]JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, 1972. 67. Irodalomtörténeti dolgozatok 71.

[39]OSzKK Oct. Lat. 656. f. 42^{v}.

az abaúji esperességben működött, vagy Sárospatakon lett tanár és prédikátor. Valóságos „elveszett nemzedék" ez, jó részük korán meghalt, s nem érte meg a századfordulót, s csak egyiküknek, Fegyverneki Izsáknak sikerült a kor mértéke szerint maradandóbbat alkotni, azt is külföldön. Ezzel szemben tanítványaiknak, közte Újfalvi Imrének és Miskolci Csulyak Istvánnak továbbadták, amit tudtak, ők lettek az utolsó késŏhumanista nemzedék útnak indítói.

Dresser Magyarország iránti érdeklődése természetesen nem szünt meg az 1580-as évek után sem, főként a 15 éves háború eseményei izgatták, annak kitörésekor röpiratot írt, visszatekintve az oszmán birodalom keletkezésére és terjeszkedésére.[40] Később fellelkesülve Székesfehérvár visszafoglalásán (ismerte ennek jelképes jelentőségét!) ezt egy külön beszéddel üdvözölte.[41] Élete vége felé még egy magyarországi vonatkozású művet írt: az Ungnad-család történetét, részletesen kitérve a nálunk letelepedett Kristófra, feleségére Losonczi Annára, lányukra és annak leszármazottaira. [42]

Dresser itthoni hatását mutatja sűrű megjelenése régi könyvjegyzékeinkben. Miskolci Csulyak Istvánnak például megvolt a *De festis...*, az *Isagoges historicae...* két kötete és egy 1600-ban megjelent retorikája.[43] De, találomra kiválasztva egy 17. századi protestáns könyvtárat, éppúgy megtalálható a *De festis...* az 1687. augusztusában Caraffa által kivégeztetett Féja Dávid könyvei között is.[44] Ugyanúgy szinte mindegyik nagyobb könyvtárunkban megvan ma is néhány Dresser mű, tanulságos lehetne ezek possessorbejegyzéseit is átnézni.

További feltárásra vár még a mindvégig lutheránusnak megmaradó Dresser kapcsolata a szászországi kryptokálvinizmussal (1586–1591.), s ennek hatása magyar összeköttetéseire. Ugyanígy azt a nemzetközi késŏhumanista kapcsolatrendszert is alaposabban meg kell ismernünk, amelynek egyaránt részese volt ő, Dudith András, a wittenbergi magyar coetus, a sárospataki iskola és Mágocsy András.[45]

II.

Ambrosius Lam Sebestyén levele Máriássy Zsigmondhoz

(Késŏhumanista–újsztoikus kör a Szepességben az 1590-es években)

A címben megjelölt levelet a Máriássy család márkusfalvi levéltárának misszilisei között találtam.[46] Noha a levéltárat haszonnal forgatta már Schulek Tibor is,

[40] *De bello Turcico*, Lipsiae, 1593.

[41] *Gratulatio de recuperata Alba Regali*, Lipsiae, 1600.

[42] *Ungnadische Chronika*, Leipzig, 1602. 100.

[43] RMKT XVII. sz. 2. 343, 344, 345.

[44] Iványi Béla, *Feja Dávid könyvtára*, in TKAKM 1912. 105. – Ezek csak kiragadott példák, Dresser-könyvek a 16–17. század csaknem minden nagyobb magyarországi könyvjegyzékében elŏfordulnak.

[45] Tanulmányom elsŏ szövegváltozata 1982. márciusában készült el. Azóta írt publikációimban részletesen foglalkozom Mágocsy Gáspárral és Andrással, a sárospataki iskolával, s továbbra is hasonló irányban kutatok. Újabb eredményeim azonban a cikk kereteit szétfeszítették volna, ezért annak eredeti szövegén csak a legszükségesebb esetekben változtattam. (1988)

[46] OL P 1194. 1. cs., 1570–1590-es évek.

kiadva innen többek között Bornemisza Péter leveleit,[47] úgy látszik az anyag átnézését befejezte a Bornemisza halála éve körüli dátumoknál. Ezután is tartalmaz pedig értékes egyház- és művelődéstörténeti adatokat, melyeket érdemes volna feldolgozni.

A levél szövege a következő:

Kívül: Et genere et virtute Nobilissimo Domino Sigismundo Mariaschi de Markuschfalwa etc. Domino et fautori exoptatissimo et multis nominibus plurimi faciendo.

Salve. Dabis, ut spero, Nobilissime Domine Sigismunde, pro humanitate tua mihi veniam quod gemina petitione tibi molestus fuerim. Ac ad epigramma quod attinet, ut in excusatione tua libentissime acquiesco, ita virum optimum, qui hortum medicum excolit, eidem locum daturum esse confido. <Ad> Quo ad consignationem locorum ad emendandam tabulam chorographicam Ungariae necessariorum, non arbitror requiri, ut minuti quique pagi, quales sunt, qui peculiaria templa, peculiaria indicia non habent, annotentur. Satis enim esse puto si celebriorum tantummodo nomina describuntur, et quidem addita aliqua circumstantia, verbi gratia si in ripa alicujus fluvii, vel radice montis siti sint, atque ita uno labore montium et fluviorum nomina consignari possent. Fiat ergo hac in re quod absque molestia tua fieri poterit. Si quid impetravero, non dissimulato apud virum optimum, qui laborem corrigendi tabulam Ungariae in se recipere cogitat, cui officium hoc acceptum referre debeat. Justi Lipsii libros politicos comparavi quidem. Sed eos nunc apud se habet Dominus Krausius. Ubi is restituerit libentissime eorum tibi copiam faciam. Interea mitto, <si forte> ejusdem de constantia libros duos si forte eos antea non vidisti, quorum lectionem tibi praesenti rerum tuarum statu non injucundum fore puto. Additurus fueram ejusdem epistolam ad dominum Monavium postquam ex istis partibus in patriam redierat, scriptam. Sed hoc tempore inter alias chartas reperire non potui. Duditii orationem in concilio Tridentino ante viginti duos annos cum admiratione legi. Ab eo tempore non semel optavi, ut eam relegere possem. Sed exemplum nullum nancisci potui. Habui ejusdem <exempl> scriptum de cometis. Id Jacobo Pribicero cum utendum dedissem, nunquam recepi. Eo enim Cassoviae mortuo nescio quo devenit. Plura jam non licet. Vidit enim famulus tuus, quam varie praeter ordinarias officii occupationes distractus fuerim. Dabis itaque veniam si expectationi tuae non per omnia satisfactum a me est et divinae pro lectioni commendatus bene feliciterque valetis. E patria mea die juxta novum παρασκευης Anno 1595.

Generositati tuae omni officio ac studio addictissimus

Sebastianus Ambrosius

[47] Schulek Tibor, *Bornemisza Péter*, Bp., 1939. 372–374.

A levél megértéséhez szükséges alaposabban szólnom a benne szereplő dolgokról és személyekről.

A levélíró, Ambrosius Lam Sebestyén élete jól ismert,[48] 1583 őszétől 1600-ban bekövetkezett haláláig Késmárkon volt elsőpap Thököly Sebestyén patronátusa alatt. Nevét elsősorban az ún. kryptokálvinisták (akiknek vezéralakja volt) és az orthodox lutheránusok közötti hitviták tartották fenn, ez a levél is figyelmeztet azonban tevékenységének és szellemiségének egy nem kevésbé fontos oldalára: a korban igen magas színvonalon álló műveltségére.

A levél címzettjéről, márkusfalvi Máriássy Zsigmondról már kevesebbet írtak.[49] 1569. október 9-én született, otthoni iskolázása után 1585-ben Sárospatakon találjuk, ekkor itt Thoraconymus Mátyás volt a rektor,[50] s ugyanekkor, 1584–1585-ben az ifjú Petki János is itt tanult.[51] Hiába ellenezte özvegy édesanyja, Sigher Anna, Máriássy Zsigmond Patakról külföldre ment, kisérőjével, újfalusi Péchy Zsigmonddal, valamint Forgách Mihállyal és Krakkai Demeterrel együtt először a strassbourgi akadémiát kereste fel,[52] majd ők négyen ismét együtt iratkoztak be 1587. júliusában a wittenbergi egyetemre, [53] s augusztus 3-án a magyar coetus tagjai lettek. [54] az ő nevükkel találkozunk még ez évben Forgáchnak a peregrinációról írott híres beszéde mellett, a három másik és Csanádi János írta hozzá az üdvözlőverseket,[55] s ugyanők négyen búcsúztató verset írtak több más társukkal együtt 1588. január 22-én, amikor említett társuk, Csanádi János, a coetus seniora hazindult.[56] Forgách és Máriássy valamint a velük nagyjából egy időben Wittenbergbe érkező Bánffy Ferenc (ephorusa Baranyai Decsi János) nevéhez fűződik a coetus életének legszebb időszaka, az ő pénzük tette lehetővé, hogy a társaság minden eddiginél több nyomtatványt jelentethessen meg.[57] Máriássy valószínűleg Péchy Zsigmonddal együtt tért haza 1589-ben.[58]

1591-ben már biztosan újra itthon tartózkodott: ekkor vette feleségül Szinyey Merse Erzsébetet, 1592. február 7-én pedig már megszületett az első gyermekük, Zsigmond is. Ettől kezdve szepesi birtokain élt, továbbra is pártfogolva kryptokálvinista irányzatú papjait és a művelődést, egészen 1622. november 15-én bekövetkezett haláláig. Sírköve a múlt század elején még látható volt a márkusfalvi templomban.

A levél végén szó esik Pribicer Jakabról, érdemes róla is néhány szót ejteni, Ambrosius ugyanis kölcsön adta neki Dudith András üstökösről szóló könyvét,[59]

---

[48] Zoványi 24. – Munkásságának humanista oldala ezidáig feldolgozatlan, levelei (pl. Hugo Blotiushoz, Johann Jakob Grynaeushoz) jórészt kiadatlanok.

[49] Michael Kayser, *Compendium historiae familiae Máriássy de Márkusfalva*, Posonii, 1803. 42. – Iványi Béla, *A Márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803.*, Lőcse, 1917. XXI–XXII.

[50] Marton János, *A sárospataki református főiskola története*, Sárospatak, 1931. 80.

[51] RMKT XVII. sz. 1. *A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Bp., 1959. 596.

[52] Michael Kayser, *i. m., i. h.*; Sírverse is utal a strasbourgi tanulásra.

[53] AAV. II. 350.

[54] Szabó G. 141.

[55] RMK. III. 769.

[56] RMK. III. 779.

[57] Szabó G. 71.

[58] RMK. III. 798.

[59] Dudith András, *Commentariolus de cometarum significatione* ..., Basileae, 1579. – Új kiadás

melyet amaz nem adott vissza. Pribicer otthoni, besztercebányai tanulmányai után 1575. szeptember 21-én iratkozott be Wittenbergben (egyidőben tanult itt Ambrosiussal!), majd még ugyanezen évben a lipcsei egyetem anyakönyvében találkozunk a nevével. Hazatérve 1577-től Besztercebányán volt rektor, majd 1580. február 29-től Kassán. 1582 őszén betegeskedni kezdett, s még ugyanezen év végén meghalt. Frölich Tamás veje volt,[60] hitvallása is hasonló volt az apósáéhoz: éppen Meltzer Gergelynek a kryptokálvinisták ellen írt *Confessio*jához szerzett 1578-ban üdvözlőverset.[61] Önálló munkája egy maradt fenn, szintén 1578-ból: leírta az 1577-ben Besztercebányán észlelt üstököst,[62] nyilván ezirányú érdeklődése miatt kérte kölcsön Dudith művét. Az esetből egyértelműen kitűnik, hogy a tudós, humanista kapcsolatoknak nem állták útját a konfesszionális ellentétek.

Levelünkben Ambrosius egy Magyarország-térkép elkészítésének módszeréről is beszél. Egy ugyanezen év december 9-én kelt, s Bachaček Márton prágai egyetemi tanárhoz írott leveléből tudjuk,[63] hogy ez a térkép Bachaček megbízásából készült volna egy meg nem nevezett magyarországi személy irányítása alatt, s hogy ez egy régebben kiadott térkép javított változata lett volna. Ambrosius és köre, köztük Máriássy Zsigmond, nyilván segítőtársként vett volna részt a vállalkozásban. A feltételes múlt idő használata indokolt: a térkép ugyanis sohasem készült el. A megjelenési helyből és időből annyit kikövetkeztethetünk, hogy nagy valószínűséggel Mathias Zyndt térképének negyedik kiadása lett volna, ennek második és harmadik javított kiadása ugyanis Prágában jelent meg 1587-ben és 1594-ben,[64] talán már e korábbi kiadásokat is Bachaček gondozta.

Ambrosius levelének első olvasásra érthetetlen elejéhez ad kulcsot *dominus Krausius,* azaz Kraus János neve. Ő az 1590-es években Lubló várának és a 13 szepesi városnak volt a provisora, s a jelek szerint egyik pillére volt Ambrosius körének: e levélből tudjuk, hogy éppen Justus Lipsius *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* című művét kölcsönözte tőle. Személyét kiemeli, hogy Bocatius János is több verset írt hozzá,[65] sőt ő maga is írt egy üdvözlőverset abba a kötetbe, amely Jacobus Monaviushoz írt költeményeket tartalmaz,[66] s melyet Ambrosius Lam Sebestyén szerkesztett. A könyv szerzői: Máriássy Zsigmond, Pilcius Gáspár, Tolnai Fabricius Tamás (ekkor még Thököly Sebestén udvari papja Késmárkon), szepesi papok, rektorok és állami tisztviselők. Még egyszer hangsúlyozom: a kötet azt a Monaviust üdvözli, akiről a levélben is szó van; a hozzá írott Lipsius-levelet akarta Ambrosius elküldeni, de nem találta. Ugyanennek a körnek egy másik kiadványa 1595-ben jelent meg Görlitzben,[67] ez Kraus János 1594. július

magyarul: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták,* Szerkesztette: Klaniczay Tibor, Bp., 1982. 1143–1173. (Fordította: Borzsák István és Mátrai László.)

[60] Zoványi 207, 488.

[61] RMNy 407.

[62] RMNy 408.

[63] Ambrosius Lam Sebestyén levele Martin Bachačekhez, Késmárk, 1595. december 9., in *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai,* Kiad. és bev. Dézsi Lajos, Bp., 1898. 91–93.

[64] Borbély Andor, *Zyndt Mátyás nagy haditérképe hazánkról,* in *Hadtörténelmi Közlemények,* 1934. 198, 202.

[65] RMNy 788., 818, 846.

[66] RMK. III. 813. Görlitz 1594.

[67] RMK. III. 854.

5-én elhunyt első feleségének, Walkenstein Annának a halálára írt gyászverseket tartalmaz. Figyelemreméltó, hogy a nyomtatvány címlapja Kraust *vere nobilis*nek nevezi, ez a fogalom egyértelműen a sztoicizmus gondolatkörébe tartozik. A szerzők nagyjából ugyanazok, de Máriássy Zsigmond nincs közöttük. Ambrosius előszavából kiderül, hogy Kraus bízta meg őt a könyv összeállításával, a késedelem oka pedig az volt, hogy többen ígértek verset, rájuk várt, de így is néhányan nem tettek eleget ígéretüknek. Az előszó kelte 1595. március 24., ez megegyezik levelünk keletkezési dátumával, ugyanis az új naptár szerint nagypéntek 1595-ben március 24-re esett. Így válik világossá a levél második mondata: az *epigramma* Máriássy ígért, de meg nem írt gyászverse Kraus feleségének halálára, a *hortus medicus* a gyászversgyűjtemény (gondoljunk Balassi *Füves kertecskéjére*!), a *vir optimus* pedig, aki ezt a kertet *excolit* (azaz excudit!): Johannes Rhamba, a görlitzi nyomdász, neki kellett volna utólag helyet adnia Máriássy késve érkező epigrammájának. Az értelmezés helyességét támasztja alá a szóhasználat azonossága is: Ambrosius előszava szintén *medicina* néven illeti a vígasztalást.

A tanulság, amit ebből a sokrétű levélből levonhatunk, nem csekély jelentőségű. Először is Ambrosius Lam Sebestyén, Máriássy Zsigmond és Kraus János személyében Justus Lipsius újabb olvasóit és tisztelőit ismerhettük meg az 1590-es évekből. Különösen Ambrosiusnak az a mondata sokatmondó, melyben Máriássy jelenlegi – nyilván valami miatt nehéz – helyzetére való utalással küldi és ajánlja (ha esetleg még nem ismerné) a *De constantiat*. Ez egyben azt is jelenti, hogy sokkal szélesebb réteghez jutott el már ekkor is Justus Lipsius tanítása, mint azt eddig feltételeztük: ide kell sorolnunk a kryptokálvinista és helvét irányú prédikátorok legfelsőbb, humanista műveltségű csoportját is. Ez némileg módosítja Klaniczay Tibor e témában tett alapvető megállapításait.[68] Noha a sztoicista udvari prédikátorokat ő is megemlíti, főként Ceglédi Jánosról, Ecsedi Báthory István udvari papjáról szólva,[69] mivel Ambrosius nem udvari pap volt, számolnunk kell a prédikátori elitnek a főuraktól független sztoicizmus-átvételére és befogadására is. Ambrosius Lam Sebestyén gondolkodásában paradox módon jól megfért a hitvallási különbségeket mellőző tudós sztoicista az éveken át elkeseredetten hitvitázó teológussal. A levél által megismerhettünk továbbá egy szepességi művelt kört, melynek energiájából vezető egyéniségeinek korszerű műveltsége ellenére is csak két epigrammakötere futotta (a másodikat már alig tudta Ambrosius összeszedni), tervezett térképkiadási munkálatukból pedig semmi sem lett. Kicsiben mutatja ez az egész magyarországi helyzetet, azt, hogy ezek a társaságok végül is nem voltak életképesek és erősek.

A további kutatás feladata lenne e most megismert kör eddig feltáratlan kapcsolatainak utánajárni: az egyik szál Martin Bachačekhez fut Prágába; a másik Kraus Jánoson és az elzálogosított szepesi városokon kersztül Lengyelországba; a harmadik Máriássy Zsigmondon, Pilcius Gáspáron és Tolnai Fabricius Tamáson keresztül Sárospatakra.[70]

[68] Klaniczay Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái* (*Sztoicizmus és manierizmus*), in *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961. 314.

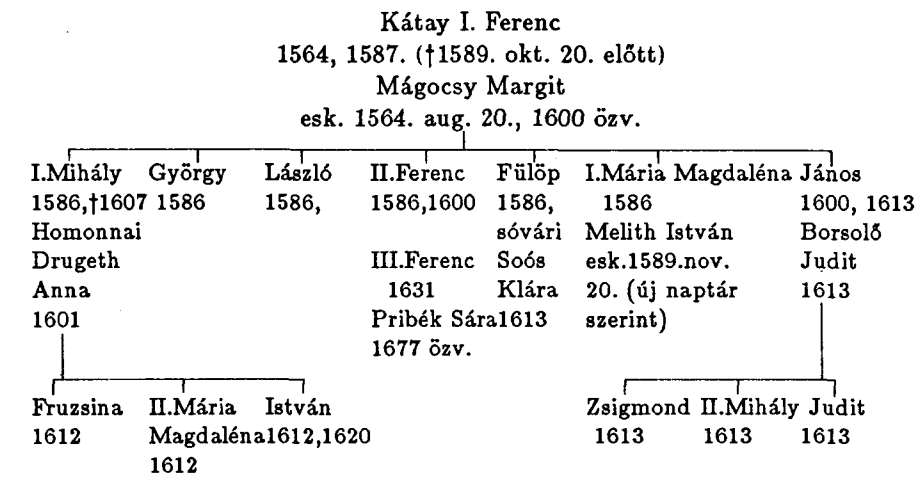
[69] Klaniczay Tibor *i. m.* 308, 314.

[70] E cikk első szövegváltozatát 1984-ben írtam, azóta ezekről a kapcsolatokról már többet tudok, a részletes feldolgozás azonban csak az idevonatkozó dokumentumok (főként levelek)

III.

A csegekátai Kátay család genealógiája a 16–17. században Kátay Ferenctől a család kihalásáig

Az irodalmi és történeti szempontból egyaránt jelentős csegekátai Kátay család belső viszonyai mindeddig tisztázatlanok voltak, a családtörténeti irodalom sem nyújt e téren semmilyen fogódzót. Az *Országos Széchényi Könyvtár* Kézirattára őriz két oklevélregesztákat tartalmazó kéziratot,[71] melyek a Mágocsy–Móricz–Keglevich-féle birtokokról folyó perhez készültek, ezek és még néhány kiegészítő adat alapján megrajzolható a családfa a versszerzőként is ismert Kátay Ferenctől a következőképpen:

Kátay I. Ferenc neve először 1563–1564 fordulóján tűnt fel, amikor is katonai helyettese lett a török fogságból nemrég szabadult és egri főkapitánnyá kinevezett Mágocsy Gáspárnak, mint lovaskapitány. Esküvőjét 1564. augusztus 20-án tartotta Egerben Mágocsy Margittal, feljebbvalója unokahúgával,[72] aki a wittenbergi egyetemről nemrég hazatért Mágocsy András húga volt. Egy magyar nyelvű verset ismerünk tőle 1585-ből,[73] 1587-ben még élt, lánya, Mária Magdaléna házasságkötése előtt egy hónappal, 1589. október 20-án azonban már halott volt.[74]

kiadása után következhet. Ambrosiusék Monaviuson és Bachačeken keresztül az európai protestáns késŏhumanista tudósvilág egymással sűrűn levelező tagjai közé léptek, s itthoni kapcsolataikban valóban elsőrendű szerepe volt Sárospataknak. (1988)

[71] OSzK Kézirattára Fol. Lat. 2201., 3151.

[72] Szabó János Győző, *Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza*, in *Az egri vár hiradója*, 17. Eger 1982. 13–14.

[73] Varjas Béla, *Külenc régi magyar ének*, in *Magyar Századok*, Bp., 1948. 108–109.

[74] Kátay Ferenc levele a Szepesi Kamara tanácsosaihoz, Mislye 1587. június 15. OL E 254. Repraesentationes, informationes et instantiae, 1587, június Nro. 26. – Melith István meghívója az esküvőre 1589. november 20-ára Serényi Gábor számára. Céke, 1589. október 20. OL P 707. Zichy család levéltára, 534.cs. 8569. sz.

I. Ferenc fiai közül a legismertebb I. Mihály, Bocskay későbbi kancellárja, aki a rangban felette álló Homonnai Drugeth Annát, Bálint másodunokatestvérét vette feleségül.

II. Ferenc ága maradt fenn a legtovább, az ő fiában, III. Ferencben halt ki a család. Nem azonosítható megnyugtatóan II. Ferenc sem azzal az olmützi jezsuitáknál tanuló diákkal, aki 1597-ben Báthory Zsigmond dicsőítésére verseket adott ki,[75] ennek ugyanis *de Lugas* (=Lugos) volt a nemesi előneve, s Báthory *clien*sének nevezi magát.[76]

I. Mária Magdaléna és Melith István esküvőjét 1589. november 20-án tartották (az új naptár szerint) Ruszkán és Mislyén.[77] (Melith első felesége Csapy Dorottya volt 1574–1586 között),[78] valószínűleg az ő neve olvasható ki Rimay egy istenes költeményének versfőiből,[79] s nem II. Mária Magdalénáé, Mihály lányáé. Ezt valószínűsíti egyébként az is, hogy Rimay és Melith egyaránt az újsztoikusok köréhez tartoztak ekkorátjt,[80] talán az 1589-es év folyamán íródott a vers a még vőlegény Melith kérésére.[81] Megerősíti feltételezésemet az is, hogy Kátay Mihály halála, 1607 előtt II. Mária Magdaléna nemigen lehetett abban a korban, amikor a nevére verset írhatott volna valaki, apja halála után pedig valószínűtlen; hogy Rimay ezt tette volna.[82]

[75]RMK. III. 899.

[76]Vö. Varjas Béla, *i. m., i. h.*

[77]Lásd a 4. jegyzetet.

[78]Molnár József, *A Subich nemzetségből származó brebiri Melith-család vázlatos története*, Hajdúnánás, 1939. 19.

[79]*Rimay János összes művei*, Összeállította Eckhardt Sándor, Bp., 1955. 86–88, 200.

[80]Klaniczay Tibor, *A magyar késöreneszánsz problémái* (*Sztoicizmus és manierizmus*), in *Reneszánsz és barokk.* Bp., 1961. 312–313.

[81]Kátay Mihály 1589. július 17-én írt levelében Melith Istvánt már sógorának nevezi: *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből* (*1566–1629.*), Sajtó alá rendezte: Jankovics József, Bp.–Szeged, 1981. (*Adattár... 5.*) 74.

[82]A kérdésre röviden kitértem a keszthelyi Rimay-konferencián tartott előadásomban, de ekkor még nem ismertem a II. Mária Magdalénára vonatkozó adatot, s az első Mária Magdaléna teljes keresztnevét valamint házasságkötésének időpontját sem: Szabó András, *A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond*, in *ItK* 1982. 648.

A jegyzetekben használt rövidítések

AAV. II = *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad annum MDCII.,* Volumen secundum, Halle, 1894.

AZT = *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*

ItK = *Irodalomtörténeti Közlemények*

MKSz = *Magyar Könyvszemle*

MPEA. XIII. = Zoványi Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett,* „Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár" XIII. Bp., 1929. 5–141.

MTT = *Magyar Történelmi Tár*

MUH. II. = *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662,* Bearbeitet und herausgegeben von Gustav Toepke, Zweiter Theil, von 1554 bis 1662, Heidelberg, 1886.

OSzKK = *Országos Széchényi Könyvtár* Kézirattára

RMK. I–III. = Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár* I–III.

RMKT. XVI–XVII. sz. = *Régi Magyar Költők Tára,* XVI. és XVII. századi sorozat

RMNy = *Régi Magyarországi Nyomtatványok* I–II.

Szabó G. = Szabó Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613,* Halle, (Saale) 1941.

TKAKM = *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából*

TT = *Történelmi Tár*

Zoványi = Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon,* 3. javított és bővített kiadás, Bp., 1977.

JANKOVICS JÓZSEF

ZAY PÉTER ORVOSSÁGOS KÖNYVECSKÉJE

„Nicasius doctor receptájából"

Közel másfél évszázada, hogy a magyar szakirodalomban felbukkant „Nicasius doctor" neve, s az ő „receptaiabol" kompilált orvosló könyvecske híre.[1] A Zay Péter készítette receptkönyv azonban ismét a feledés homályába merült, szövege nem vált ismeretessé. Igazi jelentőségét Klaniczay Tibor alapvető Ellebodius-tanulmánya óta sejthettük, amióta tudjuk, milyen komoly szerepet játszott a flamand származású „philosophiae ac medicinae doctor" a „magyarországi humanista tudományosság történetében".[2]

Nicasius Ellebodius nemcsak a szűkebb pozsonyi humanista kör tagjaként vált ismertté, hanem gyakorló orvosként is közvetlen kapcsolatba kerülhetett és került kiemelkedő kortársakkal. Hatását a személyes találkozóknál is szélesebb körre terjesztette ki receptjeivel; ezeket, mint Zay Péter munkája is tanúsítja, bizonyára haszonnal és kedvvel másolgatták.[3]

Zay – sajnos, töredékben ránk maradt – másolata több problémát is felvet. Eredetileg tollbamondás révén születhetett. Az egyértelműen kiviláglik, hogy ő 1590. július 30-án kezdte a másolást. A címoldalon található, következő, 1584-es dátum azonban már magyarázatot kíván. Vagy elírás a helyes 1574 helyett – hiszen 1577-ben Ellebodius már meghalt –, vagy pedig egy 1584-ben készült kézirat/másolat feküdt Zay előtt.

Jólértesültséget sugall a Radéczy Istvánra való utalás, mely az egri püspök és pártfogoltja közötti viszonyt rögzíti.

A feltűnően csak gyógynövényekre koncentráló tudós gyógymódjavallatok még azt a kérdést is felvetik, vajon a bécsi füvészkert ekkori igazgatójának, a Magyarországon botanikai vizsgálódásokat folytató, ugyancsak flandriai Clusiusnak van-e szerepe a recepták összetételének kialakításában.

---

[1] *MTT Évkönyvei*, 1838. 134. – amint arra Ritoók Zsigmondné felhívta Klaniczay Tibor figyelmét. Vö. *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973. 482.

[2] Vö. *Nicasius Ellebodius és Poetica-ja*. Uo. 174–191.

[3] Zay Péter kézirata a pozsonyi Állami Levéltárban található. Jelzete: A Zay család zayugróci levéltára. A magyarországi ágostai hitvallást követő egyház kéziratgyűjteménye, Nr. 171. A nyolcadrét alakú füzet 32 oldalnyi terjedelmű töredék, mondat közben ér véget, a többi valószínűleg az idők folyamán leszakadt.

Eoruossagrol ualo konuechyke,
en Zay Peter irttam Vgrochon 30 die July Anno Dominy 1590.

Nicasius Doctor receptaiabol ualo, mel doctor uolt
Radecius pispecke, ezzeket mondotta
Anno dominy 1584.

Az bethegsegreol küleomb külömb fele szep draga öruossagok az jambor Isthen feleo doctoroktul mondattoth, mely dragha oruossagok Isthen vtthan nagy sok bettegh embereknek hasznaltak, adgya az kegelmes vr Isthen, hogy ennek vtthannys nagy sok emberöknek hasnalhaszon ez kys öruossaghos konuechyke. Amen.

T∑hWS

Elszö recepta, az mely gyrmechket szerös myat
hidegh fogna avaghy lölne

Rs Feyer maluath,
Szek föueth,
Bethonikat,
Fodor mentath,
Len magoth,
Borrago vyragyath,
Bosza viragyath,

Ez felöl megh irth szerök egy egy maroknyak legenek, ezzeketh föszek meg vyszbe es borba. Az az meny vys megh anny borban föszek, vgy hogy harmad resze megh maragyon, annak uttanna azt jol eröszen ky kel facarny, es azt megh szörny, ostan spongyath marchanak bele, ha vagion, ahol spongya nynchen, szep thysta gyolchot, azt köszek az hasza lagykara, ezzel nem chak egycher kel köthny, hanem annyszer, menyszer szöksegh.

Mas oruossagh, ugyan azzanrol

Rs 1 Szek fw olay, es vysze,
2 Bethonyka <wiz> wyzeth,
3 Bosza vyragh wyzeth,
4 Borrago vyragh wyzeth,
5 Bodogh Azzony mentta wyzeth,

Ezeket temporald egybe jo könnyö szersam leszen ezzekböl, ezzel kel kenny.

GÖMMÖR fayasrol ualo oruossag

Rs 1 Folya szeny
2 Gyömber
3 Chythuuar,
4 Szökfü,
5 Nad mesz,
6 Fa hey

Ezekbe vegy egenlö merttekkel, ted porra, mynden regel ebed elöth ket orraual, azzonkeepen vachora eleot keet oraual, tragias keneret borral egyed, ez oruossagal ellyen ember egy mas vttan neguen napygh, megh gyogul szepen.

Fogh fayasrol walo öruossagh

Keres egy köszep fazekoth, wsdky az feneketh, awagy lykaszd megh az odalanys egy lykath chynaly, az wtthan az belend fönek maguath wyazzal yol oszwe kel nyomogathny, auagy gyürny, es osztan len chöpö fonalra kel fel szodrany, mynth egyeb wyas gyortthyath, annak vttanna egy talba wagy medencheben thysta vyszeth kel thöltheny, az faszekath burych ala az szayawal, az wyszben az gyerttyath gywch megh, az faszek odalan valo lyukon thegye be es fwya megh, az feyeth ember be fegye, auagy be thakarya, es rea thacha [!] az szayath az gyerthyanak fösthyuel parolya. Mind adygh gywchya es ochya az gyerthyath, mygh ember akarya magath fösthölny. Az förgeth az thystha vysben thalalya megh, ky igen wekony, mynth az hayszal, auagy az faszek kavean alol az ket vege veörös.

Haliogrol ualo oruossagh

Rs Az szarwasnak az szarwabol el reszelny egy darabochkat, azth megh assalny es thyszta mosarba megh thörny, igen lagyan. Ittem gryspanthis megh thörny, eget themszoth megh thörny, göngyberth es igen szep nad meszeth megh thörny. Ezzeket egy arant valo merthekkel öszwe venny es elegytteny, egykben egykben annyth kel venny, menyth haromszor az kes elyre fel vehetny, es köszyben harom igen vy thyk monyath kemenyre föszny es az sekyth ky vettny es ezzeketh kethe ketthe vagdalny es az vtthan szep thystha ruhara ky rakny es az porth rea hynthenny, es oszthan szep thystha ruhaban öszue fogny, es az wyayual iol eoswe chomoszolny, es az vttan az wyszeth ky fachyarny. Es vyasbol chynalth palaszkochkaba kel thartthany, eröszen megh rekeszthuen az vyszeth, vgy hogy chak thö hegiel alkalmathossal chynalny annak lykath raytta. Mykor osthan az wyszel kel elny, az vttan ismegh iol be kel az lykachkath chynalny, ezt az wyszeth penygh ketszer kel az halyogos szembe napyaba bochatthany, esthue es regel, keth vagy harom chepeth.

Az fekethe ireomreoll, öruössagh

Az fekette irem wyszebe az ky esthwe es regel hath ezüsth kalannal megh iandyk, im ez hosznalatthya

<Rs> 1 Elszö embernek wyszelettyt megh indittya
2 Massyk wesseye köszöth ualo köwet <meg> meg oluasth
3 Harmad halalra walo keleuent megh gyogyth
4 Neged gyomrat megh eresty
5 Ottöd, az kynnek a mellye fay, megh gyogyttya
6 Hatod horutoth megh alath emberben

RVTTA VYS josaga

Rs Valaky az rutta wyszbe esthue es regel yszyk egy jo yttalth, im ez hasznalatthya

1 Elszö emberbe merget megh öl
2 Ember gyomranak igen hasznal
3 Huruttol megh szabadyth
4 Embernek thödöet megh tysztyttya
5 Pleurisesnek hiak, az az ökleletnek mondatyk,
vagy mellyeben akynek kel, megh gyogyttya
6 Az mely embernek testhe reszketh, megh gyogyttya
7 Az kyben az gylista uagion, ky uesty
8 Kynek feye megh dagadoszot uona, akar my uarat ky thystettya
9 Ember szemenek ygen hasnal

HOSZV CANAL wysze

Rs Az ky esthue es regel iszik ennek az vyszeböl, im ez hasznalatthya
1 Elszö szaarth emberböl ky thysztyeth
2 Regy hurutot emberböl ky szarasth
3 Thödöben ualo keleuenth el szarasth, es akynek
thorkaba megh sebessedeth, megh gyogyul
4 Szaras kösuenröl igen hasznal
5 Gyomornak heusegeth megh olthya

WTY FÖ vysze hasznaya

Rs Az mel ember ebe regel es esthwe negy kalannyth megh iszyk, illen haszna vagyon

1 Elszo neduessegeth, huruttoth megh thysztyth
2 Maszochyor bel poklosagoth megh thysztyth
3 Embert megh verytestet
4 Ember lepe faydalmat megh gyogyttya
5 Ember szeme fayassanak daganattyat megh lohaszttya
6 Kynek nyaka fay, meg gyogyttya
7 Mynden fele hydeg lelöstöl hasznal

ROSZA VYS hasnalatthya

1 Elseo walaky esthue issa, az kyböl uer folna, megh gyogiöl es megh al
2 Az kynek szaya bödös, megh thystythya
3 Embernek haszath megh thystytya es könnyebytty
4 Fö faydalmat el ueszen
5 Bödeos sebet megh tysztyth
6 Fogh fayast megh chendeszyth

Wyola uysnek hasznalattya

Rs A ky ebe hath kalannal megh yszyk ember, ez hasznalattya

1 Elsö köszuenböl meg gyogit
2 Fö faydalmat megh enhyth
3 Kynek fywle megh nyllalyk, megh gyogyul
4 Ember lepenek igen hasznal
5 Ember gyomranak heüusegeth megh hyuösythy
6 Föle szwgasath el thauosztyattya

FARKAS alma uysze

Rs Ennek vyszeben az ky regel iszyk es esthwe heth kalannyyth, ez hasnalatthya

1 Elsö az kynek mellyeben kel, megh gyogyul
2 Hydegh lelest emberttül el thauosztath
3 Köszuentöl tauosztath
4 Has fayast megh gyogyth
5 Bely poklosagot megh gyogyth

ISOP vysnek hanalattya [!]

Az ky regel jol iandyk benne, ez hasznalattya
1 Elszõ kyn horwt uagion, megh gyogytthya
2 Ember thõdeoienek igen hasnal
3 Foga faydalmat megh alattya
4 Fõle szugasath megh chendesytthy

Maluua Vysze<nek>

Rs A ky esthwe es regel eben megh yandyk, ez hasnalattya
1 A kybe<nn> kõ uagyon, megh gyogyttya
2 Agykanak fayassat el uessy
3 Meregnek ellenne al
4 Dõgh halal koron ualo korsagot megh gyogyth

SAllya vysnek hasnalatthya

Rs Az mel ember esthwe es regel<yan> yandyk benne
1 Elszõ ember mayanak faydalmath el ueszy
2 Agyek fayassat el ueszy
3 Embert aszu korsagtul megh gyogyt
4 Thõdõyet embernek megh gyogyttya es megh thysztyttya
5 Minden belszõ betegsegröl, es oldal faydalmattis megh gyogyth

BETonika vysze

Annak hasnalattya es

Rs 1 Elszõ embernek uyszelletyt el indittya
2 Agyekba ualo kõuet megh ronth
3 Bel poklossagot megh gyogyth
4 Szõmeit megh vylagositya
5 Fõlenek faydalmat megh allattya
6 Naghy lehellettel ualo horutot el ueszen
7 Korsagot el tauostath
8 Szõm konyueszesth megh allatth
9 Mellieben ualo horutoth el oslath
10 Merõgnek ellene al

KÖMEN VYS

1 Elszõ az ky regel negy kalanual megh issyk benne, mergeth el oslat emberben
2 Ha az szömet megh kenny uele uekon gönge halliagot el ueszen
3 Embernek mayanak es thödöienek igen hasnal
4 Embernek uyszelletith el indittya
5 Embör gyomra heuseget megh <gy>aluttya
6 Es <oldala> oldala faydalmath megh giogittya

CELIDONIA Vysze

Rs 1 Elszõ embernek ha szömeth megh kennyk uele, az halliagoth el ueszy rola, es az embernek szömeth chodalatossan megh vilagosittya

EOKÖR nyeluu fwnek vysze

1 Elszo, ha regel ember benne iuandik, ember ueret megh thystyttya
2 Vallamel embernek agya uellöie megh uesseth es megh bolondult, egiek ebbe es megh gyogyul, es mynden uar poklossagarul jo

Vyszy Menttha vysze

1 Elszõ, ha ky reggel auagy esthue iszyk belseo szakadasth megh gyogyth
2 Embörnek belbely rutsaghot megh tystyttia
3 Az feketthe szaarth emberböl ky tysthyttia
4 Merögnek ellenne al
5 Vysketthegeoth megh gyogyt
6 Fö faydalmat könnyebit
7 Embörnek orchyaiat megh eköszyti, ez byszonyos dologh

FEier liliom vysze

1 Ruthsagos sebeket megh gyogyth
2 Szaraz köszuent megh gyogyt
3 Az kyth kigyo meg mart, megh gyogyttia, az ky regel es esthue ennek vyszet issa

SEekfö vyragh vyszeth

Ha mel ember regel benne iwandyk, ez hasznalotthya
Elszö fö faydalmath el uessy
Embernek uysselletith el ueszy
Emberbe köwet megh ronth
Dagadozot gyomrot meg gyogyth
5 Hydegh lölest el thauosztat
6 Poklossagbol megh gyogith
7 Dögös sebet megh thystyth

FEKETE IREOMNEK IO VOLTA

1. Valaky borba uagy echetbe megh föszy, es faio feyet megh mosza benne, es melegen közkönöchkeuel feyere kötty az fwuet, megh gyogiul
2. Az mel azzonnialat nem szölhetne, föszek meg echyetben, es agyak megh innya <m> melegen az mynt el theö<m?>hetty es ottan szöl
3. Az hideg lelö fösze meg borban es etel elöt igia megh melegön es el haggya oteth
4. Ha az giokeret megh föszendyk, uagy echyetben, uagy borban, akar uysben, es az mely azzonnyalatban megh holt uolna az gyermök, agyak megh innya es ky agya
5. Az ky nem uyszelhetnek, annakys agyak megh innia, ugy mynth eleob megh mondok, el inditthya
6. Ha ky az leuelet uaghy megh eyendy, uaghy az giokeret borba megh föszuen, etel elöt reggel meg iuangya, az nap semmy merögh raytta nem fogh

PESZERche fönek hasnalattya

1. Ha ky borban megh föszendy, es melegen megh iuangya, el indittya embernek uyszellettith
2. Vyszben megh föszuen, ryhesz uyszketegösth benne megh föröstuen es megh mosuan, megh gyogiul
3. Ha echyettel egybe töryk, minden seb giogiulaszara igyön hasznal

Aszu korsagröl

Imez uerosz fonek megh ittalla es [iossa]ga kel szonykor [?], <kapo> kapornyik, iros vay, es egy keues vyaz, az pyryttonak kyth hynak, kel aual festheny, es ahoz kel kigiotrank gyökere, ky meg kemenyche, es ezt megh kel[...]

CSONKA FERENC

JOANNES BOCATIUS KIADATLAN VERSEI

Kutatótársaim nagyon jól tudják, hogy egy-egy író, költő kiadatlan, kéziratban maradt verseit, leveleit vagy egyéb munkáit nemigen lehet tudatosan, megtervezetten keresni, különösen akkor nem, ha nem is tudjuk, hogy mi maradt meg tőlük, vagy hogy egyáltalán maradt-e tőlük valami. Egészen más a helyzet akkor, ha már valamilyen úton-módon tudjuk, gyanítjuk vagy reméljük az ilyen munkák létezését, ilyenkor természetesen már beszélhetünk tudtos, megterveztt keresésről. De még ilyenkor is mennyi szerencsés, véletlen körülménynek kell közrejátszania ahhoz, hogy munkánk sikeres legyen. A lelemények ritkán egy ember leleményei. Általában egy más területen dolgozó kutató hívja fel figyelmünket egy könyvre, kolligátumra, és megszületik a meglepetés, egy-egy oevre-nek a gyarapodása. Az alább közölt versek egy része sem az én leleményem.

I.

Az Akadémia kézirattárában van egy könyv (Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel rá a figyelmem), a címe: M. Joannes Casus Oxoniensis *Speculum quaestionum moralium, in universam Aristotelis philosophi summi ethicen.* Francofurti, 1594. Jelzete: EB 8° 43. A címlapon kézírással két posszesszor neve is olvasható, az első: „Sum Israelis Leibicer comparatus 90 denariis." A második: „Cui erit melius ... [a kipontozott szót még nem sikerült megfejtenem] M. Joan. Bocatii P. L. Emtus Epperiessini 90 denariis." A posszesszori beírás is, az üres lapokra írt 9 vers is Bocatius kézírása, a hitelességhez tehát nem férhet kétség.

1. vers, elől a harmadik üres oldalon:

Leges lupra aestivâ mensâ

Qui mecum prandere voles, coenareve, discas,
Quas habeat leges mensula nostra, prius.
Ante dapes ora simul et post fercula lotus:
Turpe nihil profer: consule cuncta boni.
Absentem carpas nullum, nullius et autor
Esto mali; dictum subque taceto rosa.

Ferre sales possis; quin ipse ioceris amicus:
Es, bibe; si gratis praebeo, gratus abi.

Az írás könnyen olvasható, javítás nincs benne. Keletkezési idejéről csak annyit állapíthatunk meg, hogy 1594 után íródhatott. A helyes latinság a címben *supra aestivam mensam*ot kívánna, de az *aestivâ mensâ* jelzés határozottan sing. ablativusra utal, mint a 6. sorban a *rosâ* alak is.

2. vers, elöl a harmadik üres oldalon:

Ad

In me sis animatus uti, non nescio –,
Hoc latet, an non sis scurra bipesque canis.

Örökre titok marad, hogy kihez, ki ellen íródott ez a distichon. Az első sor utolsó verslába az eredetiben is így van jelölve.

3. vers, elöl a negyedik üres oldalon:

Unde Lupi, Murisque geras tu nomina, novi,
Mus rodit, lacerat sed lupus: hostis oves.

Az első sorban eredetileg *cognomina* volt, aztán a *cog* szótagot áthúzta Bocatius, és föléírta a *tu* névmást.

4. vers, elöl a negyedik üres oldalon:

Mos bonus est Τούρκοις νεκ λέγουμ πέσσιμα binas
Vel τρες ουξόρεις δούκερε quotve velis.

A görög betűk latin szöveget takarnak. Az ékezeteket úgy raktam ki, ahogyan a költő. Az első sor eredetileg így hangzott: Mos bonus est Τούρκοις ουξόρεις δουκερε binas; azután az „ουξόρεις δούκερε" szavakat áthúzta, és föléírta a „νεκ λέγουμ πεσσιμα" javítást.

5. vers, elöl a negyedik üres oldalon:

Fabricium cuperes ignotum nosse, docebo,
Quid sit Fabricius, dulcis amice, viri.
Haec sunt Fabricio: facies heroica: nasus
Non minimus: moles grandis, at apta viro.
Mens hilaris: Virtus quae signat Episcopon: uxor
De quo nil queritur, nil queriturque fides.
Gaudet egestati dare, nullum pauperat, ollas
Communes cunctis, vinaque participat.
Eloquium tam grande, tonat quam Juppiter aethrae
Fulmineus rostris, at placida unda domi.
Diversos ardor coniungere rursus amicos:
Absque sales turpi, nec sine mente sonus.
Una viro labes, ut nemo criminis expers,
(Ipsemet hoc numero sum) bona vina bibit.
Vina bibit bona, deteriora malisque relinquit,
Hoc illi noceat numquid, an [estne bonus.]

Baráti kötődés Fabricius Györggyel, a kassai németek papjával, akinek Bocatius nagyon sokat köszönhetett, különösen fogságából való visszatérése után. Ez a szöveg itt-ott már nehezen olvasható, a vers vége pedig a papír szétrongyolódása miatt már alig-alig betűzhető ki. Az 5. sorban levő *signat* először *praestat* volt, aztán *tollit*, tehát kétszer is átjavította.

6. vers, elöl az ötödik üres oldalon:

Quod quis amat, quaerit, celebrat, veneratur, adorat,
Hoc illi solum iam solet esse Deus.
J. Bocatius

A könyv üres lapjain található versek között ez az egyetlen, amelyet költőnk alá is írt.

7. vers, elöl az ötödik üres oldalon:

Epigramma
Anno 1617
Ad Theses de Temperantia

Vivere Lurcones, Comedones, vivere Ventres,
Cernimus; hic Orbis totius unus agon

Nimirum sunt illa Nohae nunc secula rursus,
Crapula potatrix regnat et una Venus.
Et, CHRISTUM, dubitemus adhuc, non affore puncto
Quolibet horarum? Mox erit illa dies.
Copia provisae Cereris Bacchique tot horni
Munera, sint frustra nostra an in Hungaria?
Haec Domino ne sacra novo posita absumamus,
Illis nos cunctos, da, bene, CHRISTE, frui.
Invadens Orbem, somno vinoque sepultum
Offendas promtos Nos tibi, CHRISTE, precor.

Ez a vers nemcsak azért érdekes, mert évszámmal van ellátva, tehát tudjuk a keletkezési idejét, hanem azért is, mert ez az epigramma kapcsolódik legszorosabban a *Speculum* tartalmához, pp. 213–221. A 9. sor hexametere: versus spondaicus, Bocatiusnál eléggé ritkán fordul elő.

8. vers, hátul az első üres oldalon:

Urbs quaecunque foris caret hoste, domesticus est Mars,
Hoc antiqua mihi Roma recensque probat.
Sic Latii periere diu, nostrique Pelasgi,
Huius item nostrum schisma valoris erit.

9. vers, hátul a második üres oldalon:

O Judex extreme, tuum iam scande tribunal,
Absolvi tandem, cuncta creata flagrant.
Comburatur humus haec nequam et magnus in Orbe
Incineret flamma vindice quaeque rogus.
Infelix lolium et steriles tuus angelus agros
Perpurget, fruges qui legat inde bonus.
Crescit Nequities cum tempore, cum scelus aevo
Quodlibet, indulges quod nimis ipse diu.
Arguit haec aetas te falsi, autorque malignus,
Promissis dives, diceris, esse tuis.
O Judex extreme, veni, cum veneris et nunc
Ullius an Fidei, CHRISTE, refector eris.
Ergo veni, properaque tuum ius dicere, IESU,
Iesu etiam atque etiam, quaeso, Redemtor ades.
Nos cum Virginibus te sponsum quunque moramur,
Extingui nostras ne patiare faces.
Ουρανόθεν θεος ἥμος Ἰησους προς κρισιν ἵξει
Χοριζον ἐλίφους ἀβροποκων ὀϊων.

Ezt a verset már nagyon nehéz elolvasni. Javítás csak egy van benne, a 9. sorban a *malignus* helyén *fuisti* volt. A görög szavak fölé csak úgy és akkor tettem ki az ékezeteket, amikor és ahogyan Bocatius is kitette.

II.

Még mint eperjesi iskolaigazgató, Bocatius részt vett a Kisszebenben (Cibinium) 1599. márc. 9–10-én tartott evangélikus szinóduson. Itt egyesek túlságosan szigorúan nyilatkoztak Luther könyveiről. Ezektől határolta el magát Bocatius, amikor aláírta a szinódus jegyzőkönyvét:

Pro scriptis moriar, Magne Luthere, tuis.
M. Joan. Bocatius P. L. C.
Ludirector Eperien.

Lehet hogy véletlen műve, lehet hogy nem, mindenesetre a sor hibátlan pentameter. Mivel az evangelikus szinódusok jegyzőkönyveit többen is lemásolták, lehetséges, hogy ez az aláírás több ilyen másolatban is előfordul, sőt az sincs kizárva, hogy már valamilyen könyvben, folyóiratban nyomtatva is olvasható, mindez lehetséges, de erről adatom nincsen. Én a mijavai (Csehszlovákia) evangélikus egyházközség levéltárában találtam rá, az ún. Diarium Lochmannorum 213. oldalán. A Diarium jelzete: Myjava, Seniorálny Archív VI. A 47.

III.

Ábel Jenő jegyzetei alapján (Ábel Jenő hagyaték, Akadémia: Ms 325/7 p. 48b; Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel rá a figyelmem) kerestem meg Bocatius következő versét:

AD CHRISTUM

Inf. Opt. Pro Cassovia

Empyrei suboles Patris unica; dextra Tonantis
Omnipotens; coelum qui regis atque solum:
Maiestate potens Adonaea: Christus Iovae
Maximus; adversus Daemonas ipse Deus:
Qui nos Euigenas propter homo factus et actus
Non nexcis, miseras, qua statione viceis.

Non ignare mali: nostris succurrere rebus,
Si renuas; penitus Cenchrois ista iacet
Passa famem, morteis, flammas: tria damna, Redemtor,
Nonne sat haec? nonne haec Ilias esse potest?
Si tamen humanas turtines examine noxas,
Ad tanta exaptos nos mala iure rear.
Namque pio abnormes nequam traduximus annos,
Et Sodomae et Ninives vix ea culpa fuit.
Peccarunt matres, peccarunt omnia patres;
Poena minor merito quae fuit illa fuit.
O miserate hominum sorteis, bone JESULE, serva
Quod superest ista, deprecor, urbe, boni.
Sane si melior iam deperit usus et esus:
Da solum verbi pabula sera tui.
Sed bonus et clemens cum sis, da plura rogatis,
Si quid fraterni, Christule, cordis habes.

A vers alatt Bocatius megjegyzése: *Pro isto Epigrammate, inserto in libellum, cui XENIA nomen, Amplissimus Senatus pro sua erga me liberalitate et beneficentia, ἀντίδωρον exhibuit florenos decem. Ter. Opt. Max. faxit, ut ego mei voti compos reddar et in posterum saepissime ab ista civitate dignam labore mercedem accipere possim. Actum 14. Februarii.*

Hogy az említett *Xenia* c. könyvecske kéziratban maradt-e vagy kinyomtatták, eddig még nem sikerült kiderítenem. A vers lelőhelye: Kassa, Városi jegyzőkönyvek 1602. Jelzete: H/III/2 pur 10. pp. 156ab–157a.

IV.

Bocatius 1610. dec. 1-re virradó éjszakán szökött meg fogságából, hat hetes bolyongás után, nagy-nagy kerülővel, 1611. jan. 10-én érkezett vissza Kassára. Barátai, tisztelői kitörő lelkesedéssel fogadták, voltak azonban szép számmal ellenségei is, akik mindent elkövettek, hogy erkölcsileg megbélyegezzék őt. Ennek a rágalomhadjáratnak eredménye egy névtelen paszkvillus: *Qui quae vult, dicit, quae non vult, audiet* címen. Szerzőjére vonatkozólag: *Erant illis temporibus, qui adfirmarent Petrum Pazmanum S.J. Sacerdotem, qui circa Cassoviam, tempestate illa, missionem obibat, invisum Cassoviensibus reddre voluisse. Nobis in re dubia, nihil certi statuere de auctore licet. Quisquis demum fuerit: magno animo inimicum contemsit Bocatius, neque quidquam cavillatori respondit: repertus est tamen non nemo ex amicis Bocatii, qui asperius non nihil responderet.* (Diarium Lochmannorum p. 218.). Mások Balásfi Tamásra gyanakodtak, de sem Pázmány, sem Balásfi szerzőségét nem tudjuk mindmáig bizonyítani. Egyetlen adatunk van csak, ezt Bocatius alábbi verséből vesszük, hogy a szerző Pázmány körében keresendő. Ezt viszont a szakirodalom eddig is gyanította és vallotta.

A *Diarium Lochmannorum*ból idézett szöveg szerint Bocatius nem felelt a rágalmazónak, ez tévedés: válaszolt. Azt a bizonyos barátot viszont, aki kissé érdesebben felelt helyette, nem ismerjük, feleletéről sem tudunk.

Bocatius tehát válaszolt, válaszát a paszkvillus egyetlen ismert példánya (OSzK, RMK II. 2048.a.) őrizte meg. És ez a példány éppen Bocatiusé volt! Ezt bizonyítja a hátul levő üres oldalra, saját kezűleg beírt és aláírt verse:

AD HUIUS PASQUILLI

Autorem

Heus, Hebulo Pasquille, nigrum qui Theta mereris,
Quod fur stigmatias nocte vagere foris;
Cur in Bocatii grassare malignus honores,
Conspurcans meritum tam bene, Latro, virum?
Ille tibi Inconstans, Ignobilis, Irus, Inersque,
Turbo, Antichristus, Strix, Veterator, Aman.
Immo sibi constat vir ceu Marpesia cautes,
Virtus nobilitat quem sua docta gravem.
Quod satis est, habet, estque sua nunc-sorte baetus,
Agnoscunt doctum Terra Polusque virum.
Nil Anti-christi sapit, osor et illius ingens
Omnia pro CHRISTO fertque facitque suo.
Tu strix, non ille est, proprium qui scribere nomen
Haud audes, Nequam, Nycticoraxque, levis.
Antiochus Regni notus Beliosa, sed iste
Josua Pannoniae, non perhi[ben] dus Aman.
Ede tuum nomen, scelerate Tenebrio; larva
Bocatii virtus, frons et aperta, caret.
Alvinci inde vorax, canis efere, nominis, heros
Si tu tantus, ades, belligeraque palam.
Esto suosque suesque inter Pasmannus Achilles,
Tu cum Pasmanno Gerro Sathanque, viro es.

J. Bocatius

Az aláírás mellett-alatt volt még valami, de ezt – valószínűleg körbenyírva a paszkvillust – valaki levágta, ennek a levágásnak esett áldozatul a 14. sor margón lévő perhibendus szava is. A versben két javítás van: a *perhibendus* helyén először *vocitandus* volt, az utolsó sor *Gerro Sathanque* helyén pedig *Scurra Sathanque*. Bocatius a *Sathanque* szót is áthúzta, de helyébe nem írt semmit. Megjegyzem még, hogy az utolsó oldal margóin és a borító hátlapján anagramma-változatok vannak a *monachus* és a *canonicus* szavakra. Ezeket is Bocatius írta.

V.

Az OSzK kézirattára őriz egy Album amicorum-ot (Oct. Lat. 572.), melynek a 3. oldalán ezt a címet olvashatjuk: *Theatrum virtutum, thesaurus mecoenatum, gemmaque fautorum et receptaculum amicorum, quorum dulcis memoria excitat ad sublimia addens robur constantiae iuraque fovens amicitiae. – Recens adornatum et constructum – Per – Felicem Blasium de Szuliow Illustrissimo domino domino comiti Emerico Thurzo de Bethlemffalva etc. ab epistolis. Anno aere Christianae Sexcentesimo vigesimo supra Millesimum.*

Ennek a Szulyovszky-emlékkönyvnek az 51. oldalán olvashatjuk a következő bejegyzést:

Conscia cui mens est in sano corpore recti,
Felicem, FELIX, dixeris, esse virum.

V[ivit] V[irtus] et omnia V[incit].

Joan. Bocatius P. L. Consul. Cassov. et sereniss. H[ungariae] ac T[ranssilvaniae] Princip. Historicus Ordinarius. – In Magnis Bistriciae Montan. Comitiis ob amicitiae cum Gen. Dn. Felice Blasio factae primitias l[ubens] v[olens] que scrib[ebam]. – Die 22. Julii Anno 1620.

Az Emlékkönyvre Szabó András hívta fel a figyelmem.

VI.

A Szulyovszky-emlékkönyvben említett besztercebányai királyválasztó országgyűlésen (1620) részt vettek a sziléziai követek is: Abraham Burggravius de Dhona, David de Rhor és Caspar Dornavius. (Abraham Burggravius és Caspar Dornavius az Emlékkönyvbe is írt a 26., ill. a 91. lapon.) Amikor a követek hazatértek, Dornavius szeptember 11-i kelettel Relatiót, jelentést írt a követség munkájáról. A jelentéshez több mellékletet csatolt: levelet, beszédet stb., és ez a kolligátum került másolat formájában a schlobitteni levéltárból 1912-ben Budapestre, az Akadémiai kézirattárába: Ms. 4942/a jelzettel. (A kolligátumra Dán Róbert hívta fel a figyelmemet.)

Dornavius naplószerűen állította össze jelentését. Július 31-ről azt jegyezte fel, hogy ezen a napon Bocatius, „a fejedelem kinevezett historicusa", arról értesítette őt, hogy egy Besztercebánya melletti faluban, Michinán (régen Micsinye, ma Mičina) kétfejű gyermek született, és ezzel a hírrel kapcsolatban még egy verset is küldött hozzá:

Ad Casp. Dornavium

Visne recens aliquid? Res en hodierna, Michina,
Non procul hinc pago nata propago biceps.
Ipse loci Judex, huius memorante parente
Rem prolis visum misit, habetque fidem.
Haud sum divinus, vereor sed! id (ominor) Hungros
Ne cogat duplex corpus habere caput.

A vers a Relatio 114. levelén olvasható.

VII.

Applausus epigrammaticus

Novis in Camera Scepusiensi consiliariis. Generosis et amplissimis viris, dominis Melchiori Reinero, consulari Cassoviensi; Andreae Berzevitzio de eadem, vicecomiti comitatus Saarosiensis; Joanni Palatitzio, notario comitatus Abauivariensis et Saarosiensis.

Vos autem non sic, mandarat id ordinis autor:
Hactenus in cunctis clerus ubique fuit.
Clerus ubique fuit merus, ut mera turba Baalis,
Aulas et caulas hi tenuere duces.
Hos nullus praeter Salamon nemoque fidelis
Exstitit hos praeter, Hunna Corona, tibi.
Sive Bias quisquam foret, alter et ille Sabudus,
Audivit sola morio cnipsque fide.
Has nunc Harpyias, foedentes omnia rostris,
Expulit ex nidis lis pia visque suis.
Gleselius, Pasmannus item, par nobile nequam
Sacrificum, rerum summa caputque iacent.
Gratia prima Deo, Gabriel tibi proxima princeps
Optime, sit; vertunt vindice monstra solum.
Hoc saltem regimen iam duret perque severet,
Amplius irrepat vis nec Averna, precor.
Fortunate senex, Reinere, senexque propages
Quam Berzovicidum laus nova tollit humo.
Te quoque digna, Palatitzi, suadere regentis
Rebus in hac Camera grator id esse tibi.
Hoc vobis, generosa trias, de pectore grator
Re-vera perito, cordis et arce mei.

Vos estis nacti quam spartam ornate fideles:
Vestra solo crescat gloria nostra polo.
Me veterem regni servum fidumque Coronae,
Si quoque respicitis, vos reget alma trias.
Vos regat alma regatque trias, rumpantur ut Orci
Porci; vos regat et nos tegat alma trias.

Generosis vestris dominationibus ad
famulandum paratissimus

Johannes Bocatius
consularis Cassoviensis

Megtalálható: OSZK Oct. Lat. 191. pp. 37b–38a.

VIII.

Az utolsó fejezetet tulajdonképpen palackpostának szánom, vagyis a kutatótársaim segítségét kérem.

Az Ungarische Revue c. folyóirat 1885-ös számában (p. 620.) a következő szövegre bukkantam: *Ein Stammbuch aus dem Anfange des XVII. Jarhunderts (sic!). Der besondern Gefälligkeit des Herrn Directors Stephan v. Szilágyi verdanke ich es, den Inhalt eines kleinen Büchleins veröfentlichen zu können, welches nicht verfehlen dürfte, in der eigenen Heimat wie im Auslande ein genügendes Interesse der Sachverständigen zu erregen. Es ist ein Stammbuch (Liber amicorum) aus dem Anfange des XVII. Jahrhunderts, welches um die besagte Zeit von Martinus Weigmannus, einem geborenen Ungarn aus Bartfeld, angelegt, im Jahre 1838 von Caspar Tar dem ref. Lyceum zu Maramaros-Szigeth als Geschenk übergeben würde, woselbst es gegenwärtig sub F.XI.49. aufbewahrt erliegt.*

Dieses Stammbuch, in rothem Schweinsleder gebunden, wohl erhalten und in bequemem Taschenformat, enthält auf den zwei ersten Seiten einige handschriftliche Verse über den Vert und über den Sinn von derlei Sammlungen, auf pag. 3 die Widmung des schon oben genannten Caspar Tar, auf pag. 4 endlich eine Einleitung, gleichfalls in Versen, von F. Johann Bocatius, - „Ad Dom. Lectores et Inscriptores.

Néhány lappal utóbb (p. 624.) leírja Bocatius címerét is, majd így fejezi be: *Unterschrift d.d. Kaschau, 20. Jänner 16. des F.Johann Bocatius. ...Das oben beschriebene in Holz gerissene Wappen* ohne Farbenangabe *ist unedirt. Die Farben nach d. Orig. siehe Siebmacher, ungar. Adel, III.* Eddig az Ungarische Revue szövege.

Siebmacher a megadott kötetben (p. 68.) valóban közli Bocatius címerét, jelzi a színeket is, és hivatkozik Martinus Weigmannus Máramaros-Szigeten őrzött Liber amicorum-ára is. Abban azonban téved az Ungarische Revue, hogy Bocatius címere nem volt még akkor kiadva. Már 1611-ben megjelent Kassán a *Salomon Hungaricus*

c. könyve, ennek a b8v oldalán látható a fába metszett Bocatius-címer, Friedrich Taubmann kisérő versével.

És ami a Weigmann-féle Emlékkönyv címerét illeti, örömmel írom le ezt a szót: megvan. Magyarország vármegyéi sorozatban megjelent *Abauj-Torna vm. és Kassa* c. monográfia is 1896-ban. Ennek a 89. oldalán látható egy címer a következő aláírással: Bocatius régi kassai bíró czimere. Nos ez a címer azonos a Weigmann-albumban lévő címerrel, bizonyíték a képen (tkp. az album egy lapjának a képe!) olvasható autográf szöveg. Fent a címer fölött: *Q.V.AE.R.I.T.E. A címer alatt Bocatius jelszava: Erit melius. – Quoniam – Αυτὸς ἔφα Joan. 16. – Moeror vester vertetur in gaudium. – Germanum in modum sibi τριφιλτάτω Weigmano Bocatius M.P.L.C. Consularis Cass. D.20. Jan. – In MeDIo NostrI ChrIstVs IesVs erIt [1616].* Pontosan ezt a dátumot adja meg az Ungarische Revue is, a dedicatio pedig önmagáért beszél. Bárcsak az *Ad Dom. Lectores et Insciptores* c. vers is megkerülne, amelyet F[ecit] Joannes Bocatius. Ezért a palackposta. Causa liquet omnibus.

Joannes Bocatius címere

BALÁZS MIHÁLY

ECSEDI BÁTHORY ISTVÁN LEVELE BÁTHORY ANDRÁSHOZ

Az itt közölt autográf levél a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv Polonica anyagából került elő (jelzete: Polen I. 52. 1599/f. 42–43.). Nem csupán címzettje és küldője, hanem a benne foglaltak miatt is figyelemre érdemes.

Úgy vélem, különössé teszi, hogy fontos események után frissiben íródott. A bíboros bizonyosan az elsők között tájékoztatta Ecsedi Báthori Istvánt arról, hogy ő lett Erdély fejedelme. A válasz ugyanis a régi kalendárium szerint 1599. március 26-án íródott. Ez még akkor is nagyon korai időpont, ha ehhez hozzáadjuk az új naptár szerinti tíz napot. Báthori Andrást ugyanis március 29-én választották meg a rendek. Világosan utal erre a helyzetre a levél végén olvasható titulusbeli bizonytalanság: ... *nem tuthatam az Nagisagod titulussat bizoniossan irnom...*

Az új fejedelem írta levél célja azonban nem csupán a tájékoztatás lehetett. A válaszból kiderül, hogy a fejedelemmé válása következtében még bonyolultabbá vált politikai helyzetben a Rudolf császárral megkötendő megegyezés előmozdítását is kérte a nagy befolyással rendelkező országbírótól. Nem tudjuk, a kérés elől itt inkább kitérő „beteg zolga" megpróbálkozott-e teljesítésével. Figyelemreméltóak azonban tanácsai, s különösen *az io hirö neuu felseges lengiel magiar istuan kirali* példaképül állítása. Nem érdektelen az sem, hogy a Báthory nemzetség másik ágának megújulásán örvendező soroknak megtaláljuk a párhuzamát a meditációkban. A műben ugyanis *Caputt hoc unum pro Andrea* címmel egy olyan könyörgés olvasható, amelyet akkor írt a szerző, amikor Mihály vajda megtámadta Erdélyt. Érdemes kiemelnünk ennek néhány részletét: ... *ne nezzed az en atiamfiainak baluaniozasokatt, (mert ökett nem mentem), hanem, kérlek, terychy meg ökett, az te aniazenteghazadnak taborabann:*

... *Kemeld meg uram az tieidet, es az en zegeni nemzetimett tarch meg, ne matrem cum filys perdat, ne olcha el igaz Istenn, az barbarus az en nemzetemnek giertiaiatt, felesegestöl giermekestöll.*[1]

Sokatmondó, hogy Báthori András és István visszatértét Kánaán elfoglalásához hasonlítja: ... *Ha uram idegen földönn öket meg örizeed, az mi atiankfiainknak fegueretöl, en uram, immar ki hoztad az ö örökökbenn, mint az sidokat az kanahan földeben egiptusboll;*

[1] *Ecsedi Báthory István meditációi.* Sajtó alá rendezte Erdei Klára és Keveházi Katalin. Bp.–Szeged, 1984. 147–148. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.)

Ne hadd illien hertelen el uezni ökett zegeniekett, es ö uellek özze az aprokatt; es az sok kereztien uert kemeld meg en Istènem es az my imatsagink iussanak te elödbenn.[2]

A következő lapokon újabb könyörgést olvashatunk – post uictoriam ualachorum –, amelyben elsiratja András fejedelmet, majd így folytatja:

... Ide felieb, Mondam hogi töbetis irok: az ur Isten nekem zinte köniörgesem mindenestöl meg nem halgata, mint dauidnak templomot chinalni nem engede: de azert az zerzamaat Dauid kezite meg eltebenn, kiböl fia Salamon, attia halala utann az templomott az Istennek meg epite: Igy noha Somliai Batori Andrast meg ölete orzagat ideig mihaly uaidanak adaa de ö Istensege azert nagi dolgokbann meg halgata es nagiobat chelekedeek, Mert Az ö Aniazenteghazatt meg mente mihali uaidanak kegetlensegetöll, sokaig uralkodny nem engedee; söött zegien utalatos halallal ez uilagboll ki ueuenn meg zegienite. Mert az ö uerzopo tarsa Basta giörgi (kiuell egi hadba ualanak) meg mordallata, es baratsagos izenetnek zini alatt az balonokal altal uerete az önnön satoraba mint holofernest: es feiett ueuenn, egi holt lora töttek migiarast az feyet.

... Az mi zegeni batiankat pedig somliay batori Istuant felesegestöll giermekestöll marhastoll Jozagostoll meg tarta oltalmaza chodalatoskepenn:

Kinek teriedekit mostis tartia, es igi az en keserues köniörgesemnek engedett az ö nagi neueert, noha meg santitott az küzdesbe mint Jakobot, de azert megis aldott.[3]

Bár kevésbé kifejtetten, de már mostani levelünkben is jelentkezik ez az egyszerre aggódás nemzetsége, anyaszentegyháza, valamint „ez kis darab föld" sorsáért. Előlegzi tehát az ecsedi nagyúr későbbi politikai lépéseit, még azt is, hogy a reformátussá tett „aprók" egyikét, Báthori Gábort örökösévé téve Erdély trónjára segítse.[4]

Illustrissimo domino Andrae Bathori De Somlio Principi Transiluaniae et Siculorum perpetuo Comiti etc., domino fratri clarissimo et obseruandissimo

Illustrissime Domine et frater Clarissime et Obseruandissime Seruitiorum meorum paratissimam commendo.

Az ur ystentöl Nagisagodnak kyuanok adatny mynden iokot io egesseget es hozu eletet.

A Nagisagod leuelet meg hoza az en zolgam, melyböl ertem hogy az ur isten Nagisagod erdely feyedelemme ualaztotta es rendelte. Kynn en magamban chiak elchudalkozam es rolla az ur istennek halakott attam. Holott ez dologroll Nagisagod itt leteben semmi bizoniost nem ertuen illien hertelensegel az ur isten Nagisagod meg aldotta feyedelemsegel. Es enni haboruy utan Nagisagodat, az Nagisagod battiat, es mynden Nagisagod familiaiat meg uigaztaluan hamis sok zokbul ki

[2] *i. m.* 148.

[3] *i. m.* 149–150.

[4] A levél írójáról lásd Klaniczay Tibor portréját (*RMKT XVII. sz. 1.* Bp. 1959. 574–580.), valamint Keserű Bálint utószavát a meditációk kiadásában (301–305.) Politikai és művelődéspolitikai szerepét igen markánsan mutatják be a legújabb történeti összefoglalások: Makkai László, *A Bocskai felkelés* in *Magyarország története 1526–1686.* 3. Bp. 1985. 720. 733. 1794. és Péter Katalin, *A korlátlan fejedelmi hatalom alatt élő társadalom* in *Erdély története* II. (1606-tól 1830-ig). Bp., 1986. 773.

mentuen azokon uralkodoua tötte az kik gonoz akarok uoltanak. Bizoniara az zent dauid mondasa iuta ottan ezembe ki azt mongia niaualiai utan, castigans castigauit, morti autem non tradidit. Örülöm uram es bizoniosson örülöm ès az urnak neuet aldom erette. Es köniörgök hogi ö felsege agia az Nagisagod feyedelemsegett az ö neuenek dichiretire s tiztessegere az ö Aniazentegihazanak meg maradasara epületyre, es ezeknek utanna az kereztieneknek meg maradasara, s az Nagisagod nemzetsegenek örömere s meg uyulasara, hogi akik keserues alapatban uetettek el buzaiokatt, arathassak fel uig örömmel, isteni zep halaadasokall. Ez uegre uram zerenchezen meg az igaz isten, birodalmodban meg dizesichen es hires neues erös diadalmas feiedeleme tegien, meg nissa az ö zent tarhazatt es meniei kegielemell meg aiandekozonn. Meg algion az Atia, az fiu, az zentlilek, az tellies zentharomsag egi bizoni igaz isten, hozassa es allandoua teuen Nagisagodnak birodalmatt. Ertem aztis hogi Nagisagod az mi kegielmes uronkhoz feiedelmönkhöz fel akar kuldeni, ki nekemis teccik hogi öfelsegeuell Nagisagod legien egimas ertö. Söt az hatalmas istenert kerem Nagisagodat Nagisagod azon legien hogi ne legyen haborusag Nagisagod közöt es az mi kegielmes urunk közöt, sok kereztien uer ontas földönknek el puztulasa ne köuetkezzek: es az Nagisagod attiafiainak s az magyar nemzetsegnek s kiualtkeppen ez kis darab födnek ne iusson utolso puztulasara dolgok, kik bizoni mostis annyra meg puztultunk romlattunk quod nihil supra. Az ur isten agia Zentlelket az mi urunknakis kiuel öfelseget haicha Nagisagodhoz.

Vegzetre uram Nagisagodat kerem az istenert Nagisagod emlekezek meg az io hirö neuu felseges lengiel magiar istuan kirali mondasaroll ky azt zokta uala irny es mondani: mert ugimond ha az en nemzetemnek en zolgalhatnek az halalis edess uolna nekem.

Vtolzor az ur isten hiuan segichegöl Nagisagod mindenekröl bölchen gondolkogyk, es köuesse ismerieis az istenes iott es nagisagod az nagisagodra istentöl bizott tiztben oltalmazza isten utan az kereztieneket kik Nagisagodra isten utan neznek es minden iott uarnak.

Ezekel egietemben en az en eletembely zolgalatomat ayanlom Nagisagodnakes ayanlom isten utan az Nagisagod zereteti ala magamat es uarom Nagisagod hozam illien meg niomorodot beteges zolgaiahoz atiafiahoz ualo io uoltat. En noha nem zolgalhatok mind az altal ha elegtelen uagiokis meegis istent imadok Nagisagod hozu eletiert egessegeyert.

Az Nagisagod barbelyat az Nagisagod parancholattia zerent be kültem; en körullem ez iambor zeretettel forgolodot nemis uolt munkaia isten utan hazontalann. Jollehet az mi az ö opinioia marton nekem isten utan masra felelt uala. Ennekem naponkent orankent eleg felelmes allapatom uagion kiualtkeppen semmi barbeliom es ez földönnis tudo barbeli nem leuen. De sicut domino placuit ita factum est sit nomen domini benedictus etc Martont mierthogi ö biztatott el nem bochathatom noha latom hogi erömest imar felbe hadna. Az ur istentöl uarok ualamit ad ö felsege.

Nagisagodat kerem az titulus irasrol nekem meg bochasson mert soha nem tuthatam az Nagisagod titulussat bizoniossan irnom, kit ha meg erthetek Nagisagodnak mindenegben zeretettel ualo zolgaia uagiok.

Az ur isten Nagisagodat meg algia meg tarchia sokaig io egessegbenn.

Irtam fabianhazann az Nagisagod zallasann 26 Marcii Veteris calendis 1599
Nagisagodnak zeretettel ualo zolgaya es attiafia

Batory Istuan manu propria

SZABÓ ANDRÁS

MONAI JÁNOS LEVELE ECSEDI BÁTHORY ISTVÁNHOZ

A címben megjelölt levél a Zichy család levéltárának gazdag, s még mindig nem eléggé kiaknázott misszilisgyűjteményében található.[1] Azonkívül, hogy új adalékokat szolgáltat Ecsedi Báthory környezetének megismeréséhez, egyház- és művelődéstörténeti jelentősége sem elhanyagolható.

A levélíró családi nevét a Szilágyi vármegyei Monó községtől kapta, s 1577. szeptember 20-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre *Joannes Monai Silagius Ongarus* néven.[2] A magyar coetus anyakönyvében is megtaláljuk a nevét Kassai Császár György seniorsága alatt, de a pontos dátum megjelölése nélkül. Még ugyanebben az évben részt vett a coetus disputációiban is,[3] s egy szokványos üdvözlőverset szerzett Laskai Csókás Péter *Iucundum a suave sponsi Christi colloquium cum sponsa ecclesia* ... című, Wittenbergben 1578-ban megjelent művéhez.[4] Nem sokat tartózkodott kinn, alig egy év után, 1578-ban haza indult Kisdobszai Dániellel együtt, a coetustól útravalóul 1 tallért kaptak.[5]

Ezután hosszú időre eltűnik a szemünk elől, s az 1590-es években a középszolnoki egyházmegye espereseként bukkan fel újra (e senioratushoz tartozott Nagyecsed és az ecsedi vár),[6] 1596-ban már biztosan viseli ezt a hivatalt,[7] s az 1597. január 17-én Tasnádon tartott tisztántúli közzsinaton is szerepel mint helybéli prédikátor és senior.[8] Valamikor 1599. szeptembere után Tasnádról Nagyecsedre ment elsőpapnak, így közvetlen környezetébe került patrónusának, Ecsedi Báthory Istvánnak.[9] Élete végén egyházi pályája még magasabbra emelkedett – az 1603. február 16-án Dengelegen tartott közzsinaton Hodászi Lukács ezt jegyezhette fel a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvébe: *Superintendens factus Joannes Monai.*[10] Hivatalát nem sokáig viselte: már a következő hónapban, márciusban meghalt.[11] Az

[1] Magyar Országos Levéltár P 707. 509. raktári szám, Nro. 194.

[2] *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad annum MDCII,* Volumen secundum, Halle 1894. 270.

[3] Szabó Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613.* Halle (Saale)1941. 66, 128.

[4] RMK. III. 674.

[5] Szabó Géza, *i. m.* 87.

[6] Friedrich Adolf Lampe [Debreceni Ember Pál], *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania,* Trajecti ad Rhenum, 1728. 622.

[7] Lampe, *i. m.* 623.

[8] Tóth Sámuel, *Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez,* Debrecen, 1894. 10.

[9] Lampe, *i. m.* 605.

[10] Tóth Sámuel, *i. m.* 13.

[11] Lampe, *i. m.* 605.

ecsedi papságban és a püspökségben Hodászi Lukács lett az utódja – mindkettőjük megválasztásában Ecsedi Báthorynak lehetett döntő szerepe.[12]

Nem árt ezek után még egyszer felidézni, kik is voltak az ismert nagyecsedi prédikátorok, akik Ecsedi Báthory István közvetlen környezetében életek. Hodászi Lukács 1585–1595. között káplán volt itt, elsőpapjai közül csak Ceglédi Ferencet ismerjük az 1594–1597 közötti időből. Hodászi utódja Szegedi Király János lett,[13] aki 1595. őszén tért haza Wittenbergből,[14] Ceglédi halála után valószínűleg elsőpappá lépett elő, s itt halt meg kb. 1597–1599 között – Ecsedi Báthory az 1603. február 28-án kelt végrendeletében megemlíti őt mint megboldogultat, csak a keresztnevét, Jánost írva le (mivel Monai János még élt, csak Szegedi Király Jánosról lehet benne szó). Szegedi utóda lett Monai, káplánjáról csak 1599-ből van adat, ez év június 3-án szentelték fel a Wittenbergből frissen hazatért Óvári S. Mihályt Nagyecsedre másodpapnak.[15]

Ecsedi Báthory egyházi súlyát a Tiszántúlon nemcsak az mutatja, hogy 1603-ban és 1604-ben az ő ecsedi papjait választották meg superintendensnek, hanem az is, hogy egy ilyen, egyébként nem túl jelentős helyen mint Nagyecsed, az ismert elsőpapok és káplánok hosszú időn keresztül mind külföldi egyetemet megjártak, korabeli kifejezéssel akadémikusok voltak.

Magához a levélhez nem sok hozzáfűznivaló van, Monainak a korra jellemző válaszán kívül a levél első mondata érdekes még: előző levelét latinul írta, Ecsedi Báthory azonban rákérdez, furcsának tartja, számára a magyar nyelv használata a természetes.

A levél átírásában az ſ betű helyett mai *s*-t, *ʒ* helyett *z*-t, ó helyett *ö*-t, ú helyett *ü*-t írok, s nem teszek különbséget a kétféle *i* – (j)között.

A levél szövege a következő:

Szolgalathomat es Isteni imatsagomat ajanlom Nagsagodnak mint kegelmes Vramnak.

Az kerdis felöl hog' Deakul irtam Nagsagodnak: oka nem az hog Deaksagomat mutatnam, kiben nem ketess Nagsagod: Hanem annak valo örwltömben irtam ug', hog tudom Nagsagodnak is kedvit az Deaki tudomanhoz. Az mi az dolog: Tuggia Nagsagod it Magiar Orzagban soc egieb heliekennis az Templomokat, nem mi fundaltuk es czinaltuk, iollehet keves ollianis vagion, hanem az Papistak fundaltak: Wk a' mikor elek az Templomokat gonozul ilik, abusiva et violenta et in alium finem detorta possessione. A mikor Isten mi kezwnkben aggia es mikor haag'[16] in pleno Dominio et purgatis sordis, a' mint am a' Mosesnel mongia, aras eorum confringisti et Idola comminuisti akkor, mi kreztieni modon illiwnk velle. Nekem tetczik[17] kegelmes Vram, azirt ne fussanak cziazart,[18] am temessek oda, mind az

[12] Zoványi Jenő, *A tiszántúli református egyházkerület története*, Debrecen, 1939. 25.

[13] Zoványi Jenő, *Czeglédi Ferenc életrajzi adatairól*, in *Századok* 1918. 213.

[14] Szabó Géza, *i. m.* 143–144.: 1591 és 1595 között tanult Wittenbergben, 1595. március 19. és augusztus között a coetus 44. seniora volt.

[15] *Történelmi Tár*, 1898. 623. – Szabó Géza, *i. m.* 129, 144.: 1596–1598 között tanult Wittenbergben.

[16] hágy = meghagy

[17] nékem tetszik = úgy vélem

[18] ne fussanak császárt = ne vigyék az ügyet a császár elé (állandósult szókapcsolat)

altal többekrülis nem art Nagsagodnak erteni. De ha, az Papista modon valo templomokban temetkezis, artana meg wdvössegwnknek vag' lelkwnk esmeretinek, iol erti Nagsagod, hog nem praedicalhatnank es nem temetkezhetnink egi Templombannis: Mert az papasok prophanaltak[19] volna elöttwnk azokat. Söt inkab az az czwda hog' ŵk Catholicusok valvan,[20] közzenk akarnak merizen temetkezni: Maga iletekben gwlölnek bennwntket in morte autem nolunt separari. Ollianok mint az Varaslo Balam propheta vala. Az mi az Asszoniom ŵ Nagsaga dolgat illeti, ha fel kisiriis a' testet, arrul azt mondom, hog meg lehet eousque a' meniben Attiafiu es az Templom Aytoig: Anniban nem lehet hog az papistai bolondsagokat a' Templomban halgatna es latatnek iovalni, sok egŵgŵnek botrankozasara. Curfist[21] Janos, mikor tizti zerint Carolus quintusnak Törr hordozoia let volna, es az cziazar kivanta volna, hog' a Mises Templomban tizti zerint elötte vigie a' Tört: Consulala Cusrfist a' ŵ Theologusit meggien[22] Mert a Misere menni lelki esmereti ellen volna. Azt felelek, hog' officioterque [!] el mehet: Mert köteles az külsö tiztire: De mint hog a' Papismust nem iovallja nem art lelkinek, ezis ehez hasonlo.

Jollehet ez annival könnieb, hog senki kinzeritikiben Ninczen ŵ Nagsaga, es a' vilagis a' ki igazat akarvan itilni, nem hog' a' nem kisirisirt ŵ Nagsagat meg ragalmazhatnaja: Hanem inkabb dicziretet irdemlene irette: Mert Apankat, Aniankat, Neneinket, Hugainkat az Christusirt el kell hadnunk: Nagiob az Spritualis cognatio, quia est in Fide a' Testinel mel' cziak virrŵl vagion. Az korczossaggalis azirt, vag' a' mint Nagsagod iria az Abaydoczossaggal,[23] usque ad aram kell kreztien Embernek ilni. Egieb kreztienek mint iarianak az Papista Torban ŵ zam adasok kirgiiek wk az ŵ magok lelkek esmeretit: Mert othonnis lelnek eg fŵ hagmat es eg darab kenieret, Isten tarczia meg Nagsagodat zent Fiairt io egissegben

Thasnadrul 14 Septembris 1599.
Nagsagod Caplania
Monai Ianos

Címzés: Spectabili et Magnifico Domino, Domino Stephano de Bathor: Consiliario et Iudici curiae sacrae Regiae Caesareaeque Majestatis: Nec non Comiti comitatuum Szathmar, Szabolcz et Somog': Domino suo et patrono colendissimo.

[19] profanálták = beszennyezték, megferteztették
[20] válván = lévén
[21] Curfist = Kurfürst (választófejedelem)
[22] meggyen = mit tegyen
[23] abajdócosság = zagyvaság (a szerinte korcs és zagyva katolikus szertartásra gondol)

HERNER JÁNOS

SZENCI MOLNÁR ALBERT LEVELE GEORG REMHEZ

Az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található (Levelestár, *Molnár Albert*-név alá beosztva) Szenci itt következő levele. A levél eddig sem volt ismeretlen, csupán a szakirodalom nem vett róla tudomást – talán kevésbé jelentős volta miatt.

Először a Nemzeti Múzeum évi jelentése adott hírt róla 1912-ben.[1] Tartalmi kivonatát pedig egy kiállítási katalógus közölte 1934-ben.[2]

Szövege a következő:[3]

S.P.D.

Die hujus mensis tertio literas prolixas ad te exaravi, Vir Excellens clarissime Domine Reme, fautor observande quibus tarditatem in scribendo meam deprecatus apud Te sim conditionem meam paulo quam fuerat meliorem Tibi significavi studium et observantiam in te meam indicavi.

Annum hunc novum, etsi tarde vere tamen et ex syncero animo gratulatus sum omniaque fausta precatus. Item humanissimi et eruditissimi Domini hospitis mei Magnifici Georgi Marcritij nomine et jussu, Tuae Excellentissimae officiosam salvam adscripsi: Caeterum quoniam debitum meum integre remittere nequiveram dimidium misi, Nempe Aureum Ungaricum, eumque literis meis supra dictis involvi. Tibique fideliter tradendum Jacobi nostri varigae ordinarij (cum forte ipse pater abesset)filio tradidi. Obnixe rogans ne incuria sua literas has cum incluso auro pericliteri patiatur. Vovit et spondit sedulam curam mihi presente Clarissime Domine Doctoris Cunonis filio. Quod autem nondum expiri potuerim an recte acceperis. Vir Clarissime variae me inquietoma suspiciones. Non enim mihi probe explorata est fides filij hujus aurigarij et vix absente patre credidissem. Nisi me Dominus Clemens Cuno ad id animasset. Sed libera me fautor amande, his dubijs. Ego et residium bona fide solvam et gratias referam immortales. Et quemadmodum

[1] ld. *Magyar Könyvszemle*, 1912. 165.

[2] *Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumba rendezett református történeti kiállítás katalógusa*, Bp., 1934. 105.

[3] Itt mondok köszönetet Balázs Mihálynak, aki a levél fordításában és értelmezésében messzemenő segítséget nyújtott.

in superioribus quoque obnixe rogabam, [...][4] Tuam Excellentiam rogo majorem in modum ut siquid novi ex Ungaria habeat meum communicare velit. Mea vicissim officia promitto observanter.

Bene et feliciter vale vir meus Excellentissimus.

Hodie duo nova ex urbe allata audivi adhuc mihi dubia:

1. Dicebutur his diebus Noribergae Turrim Laurentianam fulmine factam esse.
2. Ajebant Noribergae Comitia imperij brevi futura. De his utinam Tuae me certiorent literae. Iterum Vale.

Altorfij 13. Februarij, Anno 1606.

Tuae Excellentissimae addictissimus

Albertus Molnar

Címzés: Viro Clarissimo Domino Georgio Remo Jure Consulto Consiliaris et Assessori Inclyti Senatus Noribergae Domino et fautori meo plurimum colendo.

Nürnberg

Sajnálatosan ez sem tartozik Szenci hosszabb beszámoló levelei közé. Rem válaszlevele, amely február 18-áról kelteződik,[5] már valamivel terjedelmesebb. Részletesen válaszol az ifjú pártfogoltja által feltett kérdésekre.

A levél provenienciájáról az OSzK Kézirattárának növedéki naplója alapján csupán annyit sikerült kideríteni, hogy a Nemzeti Múzeum 1912-ben egy berlini aukción vásárolta.[6]

[4] Később betoldott, olvashatatlan szó.

[5] Dézsi Lajos *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp., 1898. 190–192.

[6] Növedéki naplószám: 1912. év 30. szám.

VÁSÁRHELYI JUDIT

NÉHÁNY ADAT SZENCI MOLNÁR ALBERT MUNKÁSSÁGÁHOZ

Cikkünk először kicsit hosszabban egy Szenci Molnár Albert-idézet hátterének felderítésével foglalkozik, majd kronológikus rendben több életrajzi adalékot villant fel, amelyek Molnár Albert utolsó évtizedére vonatkoznak.

Az eruditióval, tudós felkészültséggel rendelkező szerzők minden időben törekedtek arra, hogy műveltségükről bizonyságot tegyenek. Ezt úgy érték el, hogy mások írásaiból átvett idézetek segítségével adták elő nézeteiket. A tekintélyekre való hivatkozások száma ugrásszerűen megnövekedett a reformáció és ellenreformáció kibontakozása idején, amikor különösen a Biblia vagy az egyházatyák művei nyújtottak bőséges alapanyagot minden felekezet számára. Legyen elég ehelyütt csupán a XVI–XVII. századi nyomtatványok címében olyan gyakran szereplő formulára utalnunk, amely arról tájékoztatja az olvasót, mely művekből „szedetett egybe" egy-egy polemikus irat vagy más műfajú alkotás. Példáink a XVI. századi magyarországi vitairodalomból: Melius Juhász Péter: Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec es egyeb soc teuelgéseknec, mellyec mosta(n) az elfordult feiö e(m)berec között elárattanac, meg hamissitási, *a derec Szent Irasbol es a regi szent iras mag(y)arázo doctoroknak irasakbol*, a debretzeni tanittóc altal. Debretzönbe 1562. (RMNY 181) – Horváth Gergely: Az Christus testenek, verenek az vegvaczorában ielen vóltáról, vgyan azonnak hozzáiáro emberektöl testi száyal valo vételéröl, *az három evangélistákbol és S. Pálbol* d. Chemnitz Mártontúl *egybe szedet* írásnak magyar nyelwre fordétása Stansit Horvat Gergely által. Bartphae (1587)(RMNY 591) – Szilvási János: Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae, seu tabulae testimoniorum *ex sacris libris et sanctorum patrum scriptis*, seruata serie temporis petitorum, de octo magnis in fide controversiis. Collectae per Ioannem Szilvasi concionatorem catholicum. Claudiopoli 1597. (RMNY 808) – Dávid Ferenc: (1) Az egy ö magatol valo felséges Istenröl es az ö igaz Fiarol, a nazareti Iesusrol, az igaz Messiasrol, *a szent irásbol vött* vallastéttel, mellyben a papánac és a papazóknac minden okoskodassoc és hamis magyarazattoc meg feitetnec. ... (2) (Az egy Attya Istennec, es az ö aldot szent fianac, az Iesus Christusnac istenségekröl igaz vallastéttel, *a prophetác és apastaloknac irássinac igaz follyása szerént* irattattot David Ferentztöl ...) Colosvarot 1571. (RMNY 304.)

A vitairatok számára természetesen jó forrásul szolgáltak a korabeli vagy régebbi történeti jellegű munkák is. Ha a szerzők nem folyamodtak is mindig eredeti

forrásokhoz, nyiltan vagy be nem vallva ellentétes meggyőződésű művekből is vehettek át egy-egy ötletet vagy idézetet, és azt esetenként ellentétes előjellel alkalmazták. Ennek a burkoltabb formájú vitatkozásnak egy példájára kívánjuk felhívni a figyelmet az alábbi összevetéssel.

Pázmány Péter vállalta magára 1604-ben,[1] hogy Gyarmati Miklós *Kereztyeni felelet* című,[2] Monoszlóy András *De invocatione et veneratione sanctorum* című[3] munkája ellen irányuló írására válaszoljon, minthogy Monoszlóyt a halál megakadályozta a viszontválasz megalkotásában. Pázmány feleletének 17. részében kilenc bizonysággal védelmezte azt a véleményt, hogy a szentektől lehet segítséget kérni. A felsorolt példák között több is szerepel a magyar történelemből.

Pázmány többek között saját élményére és Horatius Tursellinus *Lauretanae historiae libri quinque* ... (Romae 1597) című művére hivatkozva idézte Báthori István vajda Loreto-ban látható, 1489-ben emelt fogadalmi Mária szobor-feliratát. Báthori Mária közbenjárásáért hálából állíttatta, amiért őt „nagi veszedelemből" mentette ki. A következő példában pedig Nagy Lajos királyt említette, aki a pogány népek feletti győzedelme emlékére építtette a máriazelli fogadalmi templomot. A személyes élményen kívül a templom kapujának feliratát Fischer, Christoph Andreas: *Historia ecclesiae Cellensis* (Viennae 1604) című munkájából idézte, történeti hátterével kapcsolatban pedig Thuróczi János Krónikájára utalt Pázmány.[4]

A Kalauz 13. fejezetében újra foglalkozott e kérdéssel.[5] Ehelyütt éppen a Gyarmatinak írott *Kereztieni feleletre* hivatkozva, csak summásan foglalta össze a szentek tiszteletével kapcsolatos véleményét. Az itt felsorolt példák közül nem maradt ki Nagy Lajos 1406-os (!) templomalapításának története.[6] Kronologikus rendben folytatva mondanivalóját ezután következik Báthori István vajda Loreto-ban emelt Mária-szobrának története és a felirat, Horatius Tursellinus forrásműve alapján.

Szenci Molnár Albert burkoltan, Pázmány Péter nevének említése nélkül ugyanehhez a két példához folyamodott, amikor 1618-ban Scultetusnak a reformáció százéves évfordulója alkalmából elmondott beszédét Bethlen Gábornak ajánlotta.[7] A „pápista sötétség és tyrannis" példájaként került ide e két történelmi tény: Lajos zelli fogadalmi Mária-templomépítése és a Báthori István által emeltetett fogadalmi Mária-szobor és felirata Loreto-ban, amelyekkel a magyarok körében elterjedt Mária-kultuszra kívánta felhívni Molnár a figyelmet. Forrást egyik esetben

[1] Pázmány Péter, *Kereztieni felelet a megh dücsöült szentek tiszteletirül, ertünk valo könyörghesekrül és seghitségül hiuasokrul. ... az Gyarmathi Miklos helmeczi praedicatornak a bodogh emlekezetü Monoszloi Andras vesperiny püspök es posoni praepost könyue ellen irt csacsogasira.* Graecii Styriae 1607. – RMNy 961.

[2] Debreczenben 1598. – RMNy 830.

[3] Nagyszombatba 1589. – RMNy 633.

[4] Pázmány Péter, *i. m.* 86–87. fol.

[5] Poson 1613. 793–794. – RMNy 1059.

[6] Nagy Lajos templomalapításának évét Pázmány a Gyarmati Miklósnak írott feleletben 1306-ra, a Kalauz 1613. évi első és 1623. évi második kiadásában (RMNy 1293, 969.) 1406-ra tette. A megközelítően helyes, *1346.* év az 1637. évi harmadik kiadásban (=RMK I. 673.) fordul csak elő. A hagyomány egyébként Nagy Lajos király templomalapítását az 1363. évhez fűzi – ld.: *Wallfahrtskirche Mariazell. Magyar kalauz* (Ford.: Sümegh L.) Negyedik kiadás. München–Zürich, 1963. 2–3.

[7] Oppenheim 1618. – RMNy 1166. Az ajánlólevél kiadását ld. RMKT XVII/6. 488–489.

sem nevezett meg. Tudjuk, hogy ő is járt Loreto-ban, de Naplójában[8] a Báthori István emelte szobornak a feliratát hiába keressük. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *Secularis concio* megjelenése előtt öt évvel kiadott Pázmány-*Kalauz* fent idézett helye volt a kiindulása.

Molnárról köztudott, hogy nemigen bonyolódott vitákba, ezért is nem utalt Pázmány Péter művére, amelyet biztosan ismert. Viszont ahol szükségesnek tartotta, ellent is mondott neki, ezért nem meglepő a pázmányi mű eme kicsiny építőkövével való ellentmondása. Mégha véletlenszerű is az egyezés, abban egészen bizonyosak vagyunk, hogy voltak olyan korabeli vagy későbbi olvasók, akik felismerték azt. Természetesen meggyőződésüknek megfelelően fogadták el egyiket vagy másikat.

Molnár művei közül a *Secularis concio evangelica* volt egyébként az, amelyik a katolikusok szemében a leginkább „szálká"-nak számított. A loreto-i Mária-kultusz bírálatát tartalmazó *Appendix de idolo Lauretano* című függeléke mellett éppen az ajánlólevél ingerelhette fel leginkább Ferenczffy Lőrincet, akinek megbizásából Balásfi Tamás felelt Molnár írására.[9]

Pázmány Péter és Molnár Albert sosem keveredtek nyílt polémiába. Már-már közmondásos Rátkai Márton levelének az a mondata, amelyben a nagyszombati iskolamester Pázmány pozitív véleményét idézte fel Molnár Grammaticá-jával kapcsolatban 1610-ben.[10] Molnár pedig ugyancsak nem zárkózott el mereven a jezsuiták irodalmi munkásságától.

A XVI–XVII. századi, ellentétes meggyőződésűek tehát jól ismerték más felekezetek irodalmi munkásságát, az is motiválta témaválasztásukat és kisebb megnyilatkozásukat, amint ez a valószínűleg nem véletlen egyezés is bizonyítja.

A Szenci Molnár-kutatás előtt mindeddig ismeretlen volt az a latinnyelvű költemény, amelyet 1625. augusztus 21-én, már Kassáról küldött Boroszlóba Caspar Cunrad *Symbolum: Domini est salus. Epigrammatum ab amicis et fautoribus scriptorum centuria X.* (Olsnae Sil. 1625, C_3 verso).[11] Cunrad a prágai rudolfiánus költők közé tartozott.[12] Molnár Albert valószínűleg már korábban, 1604-es prágai tartózkodása során kerülhetett kapcsolatba vele. Nem tartjuk kizártnak, hogy 1624-es hazautazásakor Boroszlón keresztül vezetett az utja, és itt találkozott újra Cunrad-dal. A hatsoros vers Molnár Albert és kortársai latin verselésének színvonalán áll:

„Cum tibi cuncta necem, nece vel pejora, minantur,
Subvenit en Domini rite petita Salus.
Symbolon ergo tuum, Caspar Cunrade, perennet;
Sitque tibi a vera vera Salute Salus.

[8] *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai.* Kiadta Dézsi Lajos. Bp., 1898. 16–17.

[9] Balásfi Tamás, *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar .., in quo et Saecularis concio Abrahami Sculteti ...ex Germanico idomate in Hungaricum versa est; et sacrosancta B. Virginis Aedes Lauretana idoli Lauretani convicio blasphemata.* Viennae Austriae, 1621. – RMK III. 1321.

[10] Ld. a 8. jegyzetet, 366.

[11] Ezuton mondok köszönetet Jan Martinek-nek, aki e költeményre figyelmemet felhívni szives volt, és Németh S. Katalinnak, aki a vers szövegét számomra a berlini Staatsbibliothek-ból (Sig.: Xd. 14756/1) megszerezte.

[12] Robert Evans, *Rudolf II. and his World.* Oxford 1973, 148.

Inde tuae pergant Orbem clarare Camoenae;
Commodet ac Domui florida Bresla tuae.
Cassoviae in Ungaria 21. August[i] A[nno] 1625."

(Amikor halállal vagy a halálnál rosszabbal fenyeget minden, ime megsegít az Úrtól helyesen kért Üdvösség. /
Tartson hát örökké Symbolonod, Caspar Cunrad, / legyen igaz Üdvöd az igaz Üdvösségből!/
Továbbra is híresedjenek el Camoenae-id világszerte, és / szolgáljon lakodul a virágos Boroszló.
A magyarországi Kassán 1625. augusztus 21-én.)

Molnár 1624-es *kassai letelepedése* nem volt zökkenőmentes. Már Dézsi Lajos közreadta Bethlen Gábornak a kassai Tanácshoz 1626. július 5-én intézett levelét, amelyben Molnár szállását a német parókián rendelte el.[13] Ezzel azonban a kérdés csak átmenetileg oldódhatott meg. A kassai városi jegyzőkönyvekbe 1626. október 8-i dátummal ugyanis a következőket olvashatjuk:

„Barbéli Márton suplicál, hogy az nemes tanács provideálna az ő háza felől, hogy hatalmasúl ne lakjék rajta (Szenczi) Molnár Albert, hiszen ő felsége sem adja senkinek egy árvájáért is hatalmasul birni.
Deliberatum: Méltó, hogy házában oltalmazzuk, hogy ő is maradhasson az házában."[14]

Barbéli (Borbély, Barbély?) Márton személyéről nem sikerült többet megtudnunk. Tisztes kassai polgár lehetett, akinek a Tanács méltányolta kérését, de Molnár Albert személyére való tekintettel kompromisszumos megoldást rendelt el.

Áttételesen *Bethlen Gáborhoz* is kapcsolódik következő adatunk. Az ő támogatásával megjelent Káldi-Bibliát (Bécs 1626) Molnár Albert is elismeréssel és tetszéssel fogadta. Szini István, Gyulafehérvárott működő jezsuita ugyanis így tájékoztatta a római generálist 1628. május 28-án:

„Biblia Sacra magnum applausum habent vel *ipso Alberto MOLNARO* teste."[15]

Ez az adat annál is inkább érdekes, mivel Káldi a fordítás végén közreadott *Oktató intés* című függelékében a Vizsolyi Biblia (1590) kritikájára vállalkozott, és ezzel nem csak a fordító Károlyi Gáspárt, hanem a hanaui (1608) és oppenheimi újrakiadás (1612) gondozóját, Molnárt is bírálta. Éppen ezért tűnt a jezsuita Szini számára is jelentősnek Molnár pozitív véleménye a katolikus Bibliáról. Molnár felülemelkedvén a mesterét és a saját személyét ért sértéseken, az újabb Bibliafordítás megszületésének jelentőségét a magyar művelődés szempontjából nagyra értékelte és elválasztotta a protestáns Biblia-fordítás katolikus kritikájától. Ómaga

[13]Ld. a 8. jegyzetet, 393–394.
[14]Kemény Lajos, *Kassa város jegyzőkönyveiből.* in *Történelmi Tár* 1909, 314.
[15]Lukács László, *Újabb adatok Káldi Bibliafordításának történetéhez.* in *Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve.* 1956, I. évf. 24.

később mégiscsak reagált az *Oktatói intés* kihívására, amikor versben üdvözölte a feleletet megalkotó Dengelegi Péter *Rövid anatómiáját* 1630-ban.[16]

Molnár Albert könyvtárának széjjelszóródott kötetei közül az 1982-es Könyvaukción bukkant fel egy becses darab. A szóban forgó könyv a népszerű olasz történetíró Marcus Antonius Coccius Sabellicus: *Exemplorum libri decem* című munkájának 1518-as strassburgi kiadása. A címlapon olvasható bejegyzés szerint Heidelbergben 1623-ban került Molnár tulajdonába. Olvasásához azonban már csak Kolozsvárra költözése után, 1630. októberében fogott. Az I. könyv végére ugyanis, a következő bejegyzést írta: „Legebam Clausenburgi 30. Xbris 1630. Alb. Molnar." (Fol. IX. verso) A mű VII. könyvéig pontosan követhető, hogyan haladt az olvasással:

a II. libert „Legebam Cal. Jan. 1631." (Fol. XX. verso);

a IV-et „Legebam die 3. Jan. Anno 1631." (fol. XLI. recto);

az V-et „die 5. Jan. Ann. 1631" (Fol. L. verso);

A VI. könyvben bennetartott „7. Jan. 1631 legebam Clausenburgi" (Fol. LV. verso); a végére „9. Jan. 1631." jutott (Fol. LX. recto); ezután már csak a kötet legvégén találunk dátumot:

„Claudiopoli, Perlegi 22. Febr. anno 1631. Alb. Molnar."

Igen alaposan végigolvasta a példagyűjteményt, amelyet sokszor idézett az 1630-ban megjelentetett *Discursus de summo bono* című fordítása is, amely címe szerint „az bibliai és világi sokféle Historiákért és Példakért" számított „olvasásra kedves és hasznos" műnek.

Hasonlóan a könyv előző, XVI. századi tulajdonosaihoz Szenci is jól felismerhető írásával sokhelyütt summázta a Sabellicus-féle történeteket, vagy kiemelte főszereplőik nevét. Sajnos a későbbi bekötések során a margón levő bejegyzések kissé megcsonkultak, s így sok szó elejére vagy végére csak következtethetünk.

Különösen a hazai történelemhez vagy saját élményeihez kapcsolható példák ragadták meg a figyelmét. A saját művei praefatio-iban emlegetett személyek közül az Attiláról,[17] Isten ostoráról való Sabellicus-példa utolsó mondatát, amely így zárul:

– „... multis cladibus Italiam affecerit." (Fol. LIIII. recto) – a „Germaniam et Galliam" megjegyzéssel toldotta meg.

Egy másik, Attilával kapcsolatos történetet, amely szerint Attila halálának éjszakáján Martianus bizánci császár álmában széttörni látta Attila nyilát, a margón így summázott:

„[Mart]iani Imp. somnu[m] de Atilae arcu [diffra]cto" (Fol. LXXXI. verso).

Ahányszor csak előfordult árpádházi Szent Erzsébet, a margón mindig megjegyezte, hogy kiről van szó:

„[Andre]ae II. Ungariae Regis" [ti.: filia] (Fol. XV. verso);

„[E]lisabetha Ungarica" (Fol. XVII. verso);

„[Elisa]betha Ungarica" (Fol. XVIII. verso);

„[Elisa]bet Ungarica" (Fol. XIX. verso);

„[Mar]purgi sepulta (Fol. LXXII. verso).

[16]RMKT XVII/6, 367.

[17]RMKT XVII/6, 459, 493.

A magyar származású királyleánynak nagy tisztelője volt: síremlékét Marburgban 1608-ban tekintette meg, és mind az 1608-as Bibliakiadás, mind a Grammatica (1610) előszavában megemlékezett róla.[18]

Az ariánus Olympius gyászos végéről némi szkepszissel olvasott. A történet szerint ugyanis Olympius Karthago-ban a fürdőben a Szentháromságot kárhoztatta, mire dárdától sújtva összeesett. Molnár Albert kételkedett a történet igazában és megjegyezte, hogy „Sed fortasse non Divino zelo" történhetett ez az eset (Fol. XLIIII. verso). A történet viszont felidézte benne Heltai Gáspár Bibliafordításának az előszavát: „Vide Praefatio[ne]m Biblior. Heltanor."

Egy másik, hazai történésekre utaló megjegyzése a vérengzéséről, kegyetlenségeiről hírhedt kyrénéi Pherotimáról szóló exemplum kapcsán Báthory Erzsébet véres kegyetlenségeit idézte fel. Sajnos a körülvágások e bejegyzést is eléggé megcsonkították:

„Saevior hac [...] fuit [...] [...] Bathorea postmodum inclusa 16 [...]" (Fol. LXXI. recto). A levágott évszámot 1610-re kell kiegészítenünk, ugyanis Thurzó György nádor ez év december 30-án fogta el és záratta csejtei várába Báthori Erzsébetet.[19]

A bejegyzéseken kívül Molnár Albert két helyen rajzolt is könyvébe. Egy ellenség kezébe került postagalambról olvasva egy kismadár rajzát találjuk a *De Christianis ad Ptolemaidem sedentibus* című történet mellett (Fol. LVI. verso). Érdekesebb ennél viszont a Pantheonról szóló exemplum mellé rajzolt kis vázlata a templomról (Fol. XCVIII. recto). A rajz alapján „kerekded"-nek maradt meg emlékezetében az 1599-ben látott templom, amelyet így ír le *Dictionariumában* [20]

„Romai kerekded Te[m]plum, kiben minden
Isteneknec kepek lattatot, mostan vulgo Divae
Mariae rotundae."

A könyv több mint száz évvel később is még Erdélyben volt. A Fol. IX. verso-n Molnár Albert beírása alatt áll ugyanis a következő bejegyzés: „Fataliter legebam Medgyesini 22 die Decembris 1738. Ladislaus Toldalagi." Toldalagi László Erdély egyik neves mágnás családjának a tagja volt, 1764-ben kapott grófi rangot.[21] A Sabellicus-mű később Ernszt Lajos könyvtárába került,[22] a mostani aukció óta pedig az Országos Széchenyi Könyvtár állományát gazdagítja (Quart. Lat. 3979.).

Végül Szenci Molnár Albert pályájával kapcsolatban is tudatosítanunk kell, hogy 1629. és 1632. között a mai ismereteink szerint négy olyan kiadvány is napvilágot látott, amelyek Molnár zsoltárainak magyarországi elterjedtségére utalnak. Így az 1629-ben Lőcsén megjelent *Keresztyéni énekek*[23] című evangélikus énekeskönyvbe belekerült Molnár Albert 23. zsoltárfordításának szövege. 1632-ben új kiadást[24] élt meg a *Paraphrasis psalmorum Davidis selectiorum metro-rhytmica*

[18]Ld. az 8. jegyzetben idézett művet, 48. RMKT XVII/6, 472, 478.

[19]Rexa Dezső, *Báthory Erzsébet, Nádasdy Ferencné (1560–1614)*. Bp., 1908. 35–36.

[20]*Dictionarium Latino-ungaricum*. Nürnberg, 1604. – RMNy 919. [Bb6b]

[21]Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XI. kötet. Pest, 1865. 151.

[22]Kacziány Géza, *Könyvtári séták. Magyarország magánkönyvtárai*. I. Az Ernszt-gyűjtemény. in *Könyvtári Szemle*, 1914. 60.

[23]RMNY 1438.

[24]RMNY 970.

című, Újfalvi Imre először 1607. és 1610. között összeállított válogatás,[25] amely iskolai célokra latin és magyar zsoltárszövegeket adott közre Andreas Spethe latin illetve Molnár Albert magyar fordításában. 1632-ben a lőcsei *Szép imádságos könyvecske*[26] a 23. zsoltárfordításon kívül *Egynehány rövid és igen szép psalmusok ádátták köziben a Molnár Albert Versiojabul az hüveknek nagyob épületekre* című fejezetben tíz zsoltár szövegét, közte a 6, 86, 8, 42, 77. és 130. zsoltárt adta közre Molnár Albert fordításában. Belekerült továbbá az 1632-ben Kolozsvárott megjelentetett *Isteni dicséretek, imádságos és vigasztaló énekek* című unitárius énekeskönyvbe[27] az *Ó felséges Úr* kezdetű 8. zsoltár magyar szövege is.

Már eddig is köztudott volt Molnár Albert jó viszonya a lőcsei könyvnyomtatóval, aki megkérte a *Discursus de summo bono* lefordítására, és 1630-ban meg is jelentette. A debreceni Paraphrasis és a kolozsvári uniárius énekeskönyv alapján azt is feltételezhetjük, hogy a harmincas években a debreceni és kolozsvári nyomdával is kapcsolatban állt, és zsoltárfordítása kezdett egyre népszerűbbé válni a protestáns felekezetek körében.

[25] RMNY 1527.
[26] RMNY 1552.
[27] RMNy 1541.

LUDÁNYI MÁRIA

KÖNYVTÁRRENDEZÉS THURZÓ GYÖRGY NÁDOR UDVARÁBAN 1611-BEN

Thurzó György nádornak, a XVII. századelő egyik leggazdagabb főurának bibliofil tevékenységére három forrás adataiból következtethetünk: az Országos Levéltárban őrzött könyvjegyzékéből, [1] levelezéséből, és a különböző könyvtárakban ma is fellelhető könyveiből. A könyvgyűjtemény mennyiségére, összetételére legautentikusabb adatokat az említett könyvjegyzékből kapjuk, (bár az nem tartalmazza a teljes könyvanyagot) a könyvtár berendezéséről, rendjéről pedig Samuel Hamel Thurzó Györgyhöz írott két levele tudósít.[2] Rövid közleményemben e két levél elemzésével kívánom bemutatni egy XVII. század eleji főúri könyvtár rendezési munkálatait.[3] A fellelhető könyvanyaggal csak érintőlegesen foglalkozom, mivel e témáról Elena Saktorova szlovák kutató készített alapos tanulmányt.[4]

Samuel Hamel, Thurzó György kassai titkára[5] 1611. augusztus 7-én keltezett levelében értesíti az akkor Kassán tartózkodó urát, hogy nagy nehézségek árán megérkezett Biccsére. Útját viharok, áradás hátráltatta, súlyosan meg is betegedett, még az „élete is veszélyben forgott", csak úgy tudta útját folytatni, hogy kocsikat küldtek érte Biccséről. E levél írásakor még nem tudott hozzákezdeni a munkához. A második, szeptember 27-én kelt levelében már arról tudósítja Thurzót, hogy a könyvtár rendezésének nagy részével elkészült, és munkája befejeztével a hazatérő könyvkötővel együtt Kassán felkeresi urát. Thurzó György leveleiből tudjuk, hogy ügyei intézésére 1611 júliusában utazott Kassára, és csak október 25. után tért haza Biccsére,[6] így a könyvtár rendezési munkálatai augusztus 7-től október közepéig, mintegy két és fél hónapig tartottak.

[1] OL E 554 Városi és Kamarai Iratok, Fol. Lat. 921/a. Kiadása: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend.: Herner János, Monok István. Szeged, 1983. (*Adattár* 11.) 505–535.

[2] Biccse (Bytca) Státhy Archív. Thurzovska korespondencia 1541–1626. 204. II.H/32. ld. *Adattár 1. 532–535.*

[3] Hálásan adózom Iványi Sándor, az egri Főegyházmegyei Könyvtár főkönyvtárosa emlékének, aki munkámban segítségemre volt.

[4] Kniha, 1981. 73–91.

[5] Samuel Hamel Kassán tanár, Thurzó Györgynél titkári teendőket végzett. 1611-ben *secretarius*ként írta alá azt az okmányt, amelyben Thurzó megerősíti a szepesi fraternitás kiváltságait. Hradszky János, *A XXIV. királyi plébános testvérülete és a reformáció a Szepességben.* Miskolc, 1895. 88. és Ila Bálint, *A Thurzó-család levéltára.* in *Levéltári Közlemények* 1932. 23. Könyvtárrendező munkáját említi: Kubinyi Miklós, *Bethlenfalvy gróf Thurzó Imre.* Bp., 1888. 8., Ila Bálint *i. m.*, valamint Jozef Kocis, *Bytciansky zamok. Vydavetels'tve osveta.* 1974. 147.

[6] Levelek feleségéhez Biccsére: 1611. júl. 9., szeptember 8., október 17., Kassa, október 25.

Samuel Hamel megérkezésekor a könyveket rendezetlen állapotban találta, egy részüket a „felső szobában", s külön egységként említi a „késmárki" könyveket. A várban csak egy könyvtéka volt, Hamelnek kellett még három tékát készíttetnie, hogy megfelelően el tudja helyezni a könyveket. Ebből azonban nem következtethetünk arra, hogy Thurzó csak 1611-ben alakíttatott ki magának külön könyvtárszobát. Thurzó könyvtárának megmaradt darabjai közül azok a példányok, melyeknek kötése 1611-nél korábbi, arra mutatnak, hogy a nádor korábban is gondot viselt könyveire. Így például a Baselben 1580–82-ben kiadott Vermilius, P. M. *Locorum Communium Theologicorum* kötete,[7] amelynek fehér, préselt bőr kötéstábláján 1597 a kötés évszáma. Thurzó leveleiben is találunk arra példát, hogy a vásárolt könyveket beköttette. *Egy új kalendáriumot Szépen bekötvén, más könyvel egyetemben, kiben török ellen való imádságok is vannak, küldtem* – írja 1594-ben.[8] Ezek szerint folyamatosan átköttette a hozzá kerülő könyveket, így személyében tudatos könyvgyűjtőt kell látnunk, aki könyveink külső szépségére is jelentős pénzt áldozott.[9] Hamel második leveléből az is kiderül, hogy a könyvtár festési munkálatait is ez időben végezték el.

Thurzó biccsei kastélyában komoly károk keletkeztek 1605-ben, mikor Bocskai hajdúi végigtarolták a letavai és biccsei birtokokat, s magát a kastélyt is felgyújtották. A helyreállítási munkálatok szakaszosan történtek, és 1612-ben fejeződtek be. 1612 novemberében már a korábbiaknál is fényesebb módon tudták megünnepelni Thurzó Borbála lakodalmát Erdődy Kristóffal a helyreállított rezidenciában. 1611-ben a könyvtár festésével egyidőben került sor a torony festésére, és a kerti halastavak rendbehozására is.[10] Valószínű, hogy Thurzónak már az 1605-ös pusztítás előtt is volt rendezett könyvtárszobája, de a meglévő esetleg rongálódott könyvanyag mellett az állomány 1611-ig erősen megszaporodott. Ezzel magyarázható, hogy a Hamellel együtt Biccsére érkező könyvkötőnek még szeptember végén is hatvan kötet hátraléka volt. Thurzó könyvvásárlásairól nem maradt fenn számla, de ilyen nagyobb mennyiségben egyszerre beszerzett könyvnek tűnik a külön egységben említett „késmárki könyvek" megnevezés. A nádor Hamellel is küld haza könyveket, amelyek száma ugyancsak nem lehetett kevés, mert Hamel külön feladatként jelöli meg ezek kicsomagolását.

Valószínű, hogy e kassai könyvek között Bártfai kiadványok is lehettek, hiszen Bártfáról 1610-ben települt Kassára a város meghívására Klösz Jakab nyomdász veje Fischer János,[11] akinek érdeke volt megnyerni mecénásnak Felső Magyarország egyik leggazdagabb főúrát. Már 1611-ben két olyan mű lát napvilágot nyomdájában, amelyek egyike a nádor feleségének Czobor Erzsébetnek ajánlott, a másikban pedig

---

Tokaj. ld. *Bethlenfalvy gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez.* Kiad. Zichy Edmund, bev. Kubinyi Miklós. Bp., 1876. A továbbiakban: *Thurzó levelei.*

[7] Országos Széchenyi Kvt. Ant. 361.

[8] *Thurzó levelei* 1594. október 23. Gerendavár.

[9] Fennmaradt, általam ismert könyveinek mindegyike fehér préselt bőr, vagy fehér hártyakötésű, kötési táblájában: C G T R H P (Comes Georgius Thurzo Comes perpetuus de Arwa Regni Hungariae Palatinus) A könyvek többségén kötési dátum.

[10] *Thurzó levelei* 1611. október 17. Kassa.

[11] Kemény Lajos, *Adatok Kassa város XVII. századbeli nyomdászatához* in *Magyar Könyvszemle* 1890. 229–230.

Thurzó Györgyöt üdvözlő versek találhatók.[12] Még az sem kizárt, sőt nagyon valószínű, hogy a Hamel által Kassáról Biccsére hozott compaktor maga Fischer János volt. A Hamel-levél szerint a könykötő munkáját nem a helyszínen végezte, hanem otthon. Hamel megvásárolta a kötéshez szükséges anyagokat, megkötötték az egyezséget, majd a compaktor visszatérve Kassára otthon végezte el a munkát. Hamel szeptember végére várta a kész könyveket. Kassáról ez időtájt nincs más könyvkötőről adat. A városban könyvkötőcéh csak a XVII. század végén alakult meg,[13] élt ugyan korábban Kassán egy könyvkötő, Schmidt Dávid, de róla az utolsó adat 1604-ből való, feltehetően meghalt, vagy elköltözött. A következő adat kassai kompaktorokról már túl késői: 1632-ben Alszer Menyhért és Bálint János működött a városban.[14] Fischer Jánost viszont könyvkötőnek is nevezik: 1614-ben „könyvkötő kér valami kétszáz frt. subsidiumot" – írja a városi jegyzőkönyv.[15]

A Thurzó-könyvtár elhelyezésére a fennmaradt inventárból következtethetünk.[16] E szerint a könyvtár Thurzó lakószobája mellett a déli rondellában kapott helyet. Az első emeleti bástyaszoba három ablakos helyiség, amelynek egyetlen bejárata közvetlenül a nádor szobájából nyílott. Berendezésére azonban nem nyújt kellő támpontokat az említett inventár, mivel azt 1627. január 1-én vették fel, ennél korábbi összeírás tudtommal nem maradt fenn. Ez az időpont Thurzó özvegye, Czobor Erzsébet halála utánra esik, mikoris az örökösök a berendezés nagy részét már széthordták, s nem oda tartozó tárgyak is bekerültek az inventárba. Az összeírás könyvtékát már nem említ, csak egy asztalt, széket, úriágyat, komódot, különböző méretű díszes rojtokat etc. Így a berendezést csak Hamel leveleiből rekonstruálhatjuk. Beszámolója szerint a középső ablak jobb és bal oldalán két nagy könyvszekrényt helyeztek el, a bejárattól jobbra levő kandaló fölött, és a középső délre néző ablak fölött nyit a korábban ott függő kereszt helyére – egy-egy kisebb tékát.

Hamel második levelében egy festő munkájáról is említést tesz, aki a könyvtárt kifestette, *a lehető legjobban kiszínezte és kidíszítette.* Több és már többször publikált adat szól arról, hogy Thurzó György udvarában festők tartózkodtak, mégis érdemes újra számba venni ezeket. 1604-ben a nádor írja feleségének:[17] *Im küldtem valami képeket, melyeket Prágából hoztanak. Az Sentis csinálja táblára őket, úgy az mint az én iróházamban vannak afféle képecskék táblára csinálva...* Egy nagyobb vendéglátás alkalmából utasítást ad a vendégek elhelyezéséről:[18] *Az képíró is egy ideig kiköltözködhetik.* Samuel Hamel levelével közel egyidőben a torony kifestésének módjáról ír:[19] *Az tornyot azzal kelletik megfesteni, az ki kevesebb pénzért festi meg, csak hogy állandó legyen, de a képíró képtelent kíván, lehetetlen is, hogy annyiba kellenék állnia.* E levél szerint Thurzó válogathatott az ajánlkozó mesteremberek között – ami természetes is egy nagyob szabású helyreállítási

[12] RMK I. 429., RMK II. 340.
[13] Kemény Lajos, *Kassai könyvkötők.* in *Magyar Könyvszemle* 1907. 85–96.
[14] Kemény, *i. m.* 96.
[15] Kemény, *Adatok* ... 229.
[16] Biccse (Bytca) Státny Archív, OK A. usp. f. 158. no 5. Közli: Jozef Kocis, *i. m.* 122–127.
[17] *Thurzó levelei,* 1601. január 1. Letawa.
[18] *Thurzó levelei,* 1601. június 27. Nagyfalu.
[19] *Thurzó levelei,* 1611. október 17. Kassa.

munkánál – de a díszítést végző képíróval már nehezebben kötött egyezséget. Ez a képíró nem valószínű, hogy azonos lenne az udvartartásához tartozó Sentis-szel. Thurzó György, de korábban apja Thurzó Ferenc is, nagyszabású építkezéseihez itáliai mestereket hozatott és telepíttetett le birtokain, nagyrészt Biccsén. Ezek a mesterek főleg építészek és kőfaragók, szobrászok voltak, de a fennmaradt falfestések között magas szintű munkák láthatók, amelyek – elsősorban a figurális falfestésekre gondolva – csak az itáliai reneszánsz festészetével rokoníthatók. Az udvarhoz tartozó képíró végezhette a „mindenes" munkát, a kisebb javításokat, s külön mesterket szerződtethetett a falfestmények elkészítésére. Ezt támasztja alá például az az adat, hogy Thurzó ravatali képét 1617-ben Czobor Erzsébet nem az udvari képíróval festette meg, hanem két, a morvaországi Lipnikről származó festővel köt egyezséget: Vencel Svobodával és Johannes Keylerrel.[20] A biccsei vár volt nádor-lakosztályának restaurált helyiségei közül a délnyugati rondellában látható „alvó putto" magasan kvalifikált itáliai mestert mutató alkotás. A szobákat díszesen színezett friz keretezte, és a fennmaradt címeres kandalló is mestermunka. A délkeleti rondellában elhelyezett könyvtár is hasonlóan díszes lehetett. Talán nemcsak egyszerű díszítő motívumok kerülhettek a falakra, mivel Thurzó épületeinek díszíttetésénél megfigyelhető bizonyos „tudós" koncepció. Erre mutat a nádor által építtetett nászpalota díszítése, hol az épület funkciójára utaló motívumok (bőségszarú, gránátalma) találhatók, valamint az épület külső frizén zodiakus és kabalisztikus jegyek.

Thurzó könyvjegyzékében megtalálható zodiákus könyv, az elég sok asztrológiával és kabalisztikával foglalkozó munka igazolja a nádor ilyen irányú érdeklődését. Könyvtárában megvolt többek között Johann Reuchlin híres műve a *De arte cabalistica*. Egyik művét Rudolf császár udvari orvosa, az orvos–asztronómus–filozófus Jeszenszky János Thurzó Györgynek, a magyar hadak fővezérének ajánlotta 1605-ban.[21] Ez irányú érdeklődését talán nemcsak Rudolf prágai udvara inspirálhatta, ahol sokat tartózkodott, hanem Batthyány Boldizsár és köre is.[22] Thurzó György anyai ágon elsőfokú unokatestvére volt Batthyánynak – mindkettőjük anyja a szigetvári Zrínyi Miklós lánya volt.

A nádor érdeklődési köre, a nászpalota koncepciózius díszítése arra mutat, hogy a különös gonddal kialakított könyvtár is tudós megfontolásokkal, a helyiség funkciójára utaló motívumokkal volt kidíszítve.

Hamel leveléből a könyvtár felújításának módján és a berendezésén kívül a Thurzó-udvar rendjére is következtethetünk. A könyvkötővel való egyezséget Hamel köti meg, de anyagi kérdésekről is szó lévén, a provisornak is jelen kell lennie. Egy új könyvtéka elkészíttetéséhez Czobor Erzsébet és a provisor beleegyezése szükséges. Ennek a provisornak a nevét is ismerjük: Kardos Gábor, Thurzó hű embere. Az első levélben Hamel arról ír, hogy nem tud hozzálátni a munkához, mert Daniel és Závodszky nincsenek az udvarban. Azokhoz a helyiségekhez, ahol a könyveket őrzik nincs kulcsa, így a könyvkötő sem tudja felmérni mennyi munka vár rá.

[20] Jozef Kocis, *i. m.* Jegyzet 280.

[21] RMK III. 1060. Vö. Szőnyi György Endre, *Titkos tudományok és babonák*. Bp., 1978. 115.

[22] Könyveiről ld. Barlay Ö. Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Anory barátsága.* in *MKSz* 1977. 156–166. Köréről ld. Szőnyi György E., *i. m.* 85–88.

Az általa említett Závodszky György Thurzó jobbkeze, „secretarius". Závodszky családjával együtt Biccsén lakott, és a nádor távollétében szinte teljhatalommal rendelkezett. Feladata elsősorban Thurzó külföldi tudósokkal, fejedelmekkel folytatott levelezésének intézése volt.[23] Thurzó távollétében csak az ő engedélyével lehetett belépni a nádor dolgozószobájába. Ez a szigorú szabály természetes is volt, hiszen Thurzó bizalmas iratait, leveleit, nem a levéltárban hanem írószobájában őrizte.[24]

Daniel már nehezebben azonosítható, tevékenysége kevésbé körülhatárolható. Mivel Hamel képtelen lett volna egyedül ilyen rövid idő alatt elvégezni a könyvtár rendezését, valószínű, hogy a nádor segítségül rendelte melléje. Feltehető, hogy korábban is reá volt bízva a könyvek ügyei, ezért a kancellárián dolgozó íródeákok között kellene keresnünk. Thurzó udvarában azonban egy időben több Daniel nevű ember szolgált.[25] Daniel kilétének megállapítása a továbbiakban azért sem lenne érdektelen, mert a Thurzó udvarhoz kapcsolódó Fanchali Jób-kódex szlovák nyelvű verseinek egyikében, a „Darovals' mne, Boze ..."[26] kezdősorában az akrosztichon a Daniel nevet adja. Nem lehetetlen, hogy a Hamel által említett Daniel, aki a könyvtár rendezésében részt vett, azonos a szlovák szerelmes verseket írogató Daniellel.

Hamel könyvtárrendezésének irányelve a szakszerinti csoportosítás. A régi, nagyobb méretű könyvtékában helyezte el, egymástól elkülönítve, a jogi és történeti munkákat. A második, újonnan készített tékában – amelynek nagysága a régi kétszerese – kerültek a teológiai könyvek, lévén ezek száma a legtöbb. A kandalló fölötti kisebb tékában a gyógyászat, fizika, filozófia, etika, logika, retorika, grammatika kötetei kaptak helyet, és ide sorolta be a poéták munkáit is. Itt azonban már nem tudta megtartani a szigorúan vett szakszerinti elkülönítést a kötetek eltérő nagysága miatt, így formátum szerint helyezte el őket. Ugyanezt a módszert alkalmazta a negyedik kis tékában is. Hamel a könyveket számmal és jelzettel látta el, így a visszakeresés könnyű volt.[27] Ezeket a számokat és jelzeteket az alfabetikus katalógusban is feltűntette. Hamel a katalógussal még nem volt kész a második levél megírásakor, csak szándékát jelezte urának a betűrendes katalógus megírására. Ez a katalógus azonban ma ismeretlen, elveszett vagy valahol lappang, semmi esetre sem azonos az Országos Levéltárban őrzött példánnyal. A levéltár könyvjegyzékének chronostichonjában 1610-es dátum szerepel, a katalógus első része (alfabetikus) és a második része (formátum szerinti) tartalmában nem teljesen fedi egymást, elég nagy az elétérés. Jelzet sehol nincs feltűntetve. A katalógusban két kéz írása figyelhető meg. Az I. kéz ismeretlen, az ő munkája az 1610-es összeírás, a II. kéz ezt csak kiegészítette, s véleményem szerint megegyezik Samuel Hamel kézírásával. A II.

[23] Ila Bálint, *i. m.* 18–19. Diariumából részleteket közölt Bél Mátyás, *Adparatus ad historiam Hungariae* ... II. Posonii, 1746. 353.

[24] Ila Bálint, *i. m.* 35.

[25] Frivalszky Dániel, Stupczky Dániel, Bohus Dániel. Vö. Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI- és XVII. században.* Bp., 1879. III. 6–8. valamint *Thurzó levelei.*

[26] Misianik – Echardt – Klaniczay, *Balassi Bálint szép magyar komédiája – A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei.* Bp., 1959. 186–188.

[27] A meglévő kötetek közül néhányon ez a jelzet ledörzsölve bár, de ma is látható. (N°I. N°II. etc.)

kéz írásával kerül be a katalógusba 1611-es kiadású könyv is. Az ő általa betoldott alfabetikus rész és formátum szerinti rész kevés különbséggel tartalmában egyezik.

Mindez arra mutat, hogy a könyvtár rendezésének kérdése már 1610-ben napirenden volt, Thurzó már ekkor összeíratta könyveit egy emberével, aki minden bizonnyal a kérdéses Daniel volt. Ezt a listát használta fel Hamel munkája során, és látta el kiegészítésekkel. Ezt az előzetes munkakatalógust követte aztán Hamel szakszerű, teljes katalógusa, amely ma ismeretlen. Kérdés azonban, hogy ez az előzetes, általunk ismert katalógus tartalmazza-e a nádor birtokában levő összes könyv adatait. Erre egyértelműen nemmel válaszolhatunk. Thurzó György könyvtárából fennmaradt, általam ismert könyvek közül elenyésző azok száma, amelyek ebben a katalógusban szerepelnek.[28] Ugyanez a helyzet a nádornak és feleségének, Czobor Erzsébetnek 1611-ig ajánlott könyvekkel is.[29] Összevetve e két forrást: 46 kiadványból mindössze 7 van feltüntetve a katalógusban. Hamel levelében említi, hogy megérkezésekor két helyen voltak a könyvek, így valószínű, hogy a nádor lakosztályában lévő aránylag rendezett régi téka könyvei alkothatták az 1610-es összeírás alapját. Hamel segítőtársával a rendezetlen anyagból még 86 tételt utólagosan beírt a korábbi listába, ez a kiegészítés azonban még így sem volt teljes.

Thurzó egész 1611-es könyvanyagáról tehát nem rendelkezünk kielégítő adatokkal. A ma is meglévő könyveinek feldolgozása ki fogja egészíteni eddigi ismereteinket. Thurzó fia Imre, majd Czobor Erzsébet halálával a könyvanyag teljesen szétszóródott. Több helyütt létezik szórványanyag,[30] de a könyvek zöme a Thurzó leányok és unokák révén az Esterházy, Amade, Jakusits, Erdődy, Draskovich, Illésházy, Thököly, Szunyogh, Vízkelety családok birtokába jutott. Az örökösök férjei mind külföldi egyetemeket megjárt, nagyműveltségű főurak voltak,[31] akik könyvtáraikba beolvasztották a Thurzó-hagyatékot. E könyvtárak anyagának mostani hollétéről – az Illésházy könyvtár kivételével[32] – elég keveset tudunk.

[28]Az Országos Széchenyi Könyvtárban megtalálható Thurzó-könyvek 1611-es évvel bezáróan. Nem szerepelnek a katalógusban: Ant 5927 (két nyomtatvány), Ant. 4060, Ant. 5927 (4 nyomtatvány), Ant. 5932 (5 kiadvány), Ant. 359, Ant. 361, Ant. 356., Ant. 4118 (3 nyomtatvány), Ant. 4128 (két kiadvány), Ant. 3077 (18 nyomtatvány), RMK III. 385. (négy kiadvány). A katalógusban megvannak: RMK III. 1087, RMK I. 421., RMK III. 395., Ant. 5880. Az Országos Széchenyi Könyvtár Gyöngyösi Könyvtárában: RMK II. 349. (Nincs a katalógusban.), Ant 534. (Megvan a katalógusban). JATE Egyetemi Könyvtár egy nyomtatvány, nem szerepel a katalógusban.

[29]Ajánlott Könyvek. Nincs meg a katalógusban: RMK III. 1091., RMK III. 1102., RMK III. 1103. Megtalálható: RMK III. 1060. Thurzó tulajdonában volt, jelenlegi helyét nem tudom. Nem szerepel a katalógusban: RMK I. 295. J. Camerarius Cicero kommentárja, Basilea, 1538.

[30]A szegedi Egyetemi Könyvtár példányát például Nagyszombatban 1737-ben katalogizálták. Talán Esterházyn vagy Pázmányon keresztül került oda, aki a Thurzók semptei könyvtárának összes teológiai könyveit is megszerezte. Vö. Gulyás Pál, *A könyv sorsa Magyarországon.* Bp. 1961. III. 176. (A nagyszombati jelzet Monok István szíves közlése.) Ugyancsak szórványnak tekinthetők a gyöngyösi könyvtár példányai is.

[31]Erdődy Kristóf 1604-ben Padovában, majd 1605-ben Sienában tanult. Thököly István 1596-ban Heidelbergben, majd 1600-ban Padovában; Szunyogh János 1618-ban Padovában, majd Sienában tanult. Draskovich János 1620-ban Bolognában, 1623-ban Sienában írja be nevét az egyetem anyakönyvébe. Vö. Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai.* Bp. 1941. 339, 126, 340, 150. valamint Frankl (Fraknói) Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873. 252.

[32]Vö. Berlász Jenő, *Az Illésházy-könyvtár.* in *OSzK Évkönyve* 1967. 57–96. A tanulmány foglalkozik

Samuel Hamel két levele több adatot nem tartalmaz a biccsei könyvtárról, írásai ezen kívül csak az éppen aktuális politikai hírekről beszél, valamint említést tesz a Wittenbergben tanuló diákokról. A diákok Thurzó támogatásával végezték tanulmányaikat – Thurzó ez időből fennmaradt levelének tanúsága szerint – Krmann János és Platini Mátyás volt ez a két diák.[33]

Thurzó könyvgyűjtő tevékenységéről valószínű, hogy sok adat található mind az Országos Levéltár mind a biccsei Állami Levéltár Thurzó-anyagában. A nádor művelődéstörténetünkben játszott szerepéről akkor lesz teljes a kép, ha ez az anyag feltárásra, publikálásra kerül.

az Illésházy könyvtárba beolvasztott Thurzó-anyaggal is.

[33]Vö. Garády, *Historiai forgácsok* XIV. in *Új Magyar Múzeum* Pest 1853. VI. 316. A levél dátuma: 1611. augusztus 15. Kassa.

ERDEI KLÁRA

HUNGARIKÁK A XVII. SZÁZADI GOTTORFI ÉS PREETZI KÖNYVTÁRAKBAN

Als Neptunus in der Sley
Sein Haupt einst empor erhoben
Und sah and diss Werck hier oben,
Fragt'er was diss neues sey?
Hat Minerva nun allhier
Ihre Wohnung auffgeschlagen
Und zusammen hergetragen
Der Egypter Ruhm und Zier?
Johann Adolff, grosser Fürst,
Fahre fort in solchen Dingen,
Die gross Lob dem Lande bringen,
Du noch grösser werden wirst.[1]

Adam Olearius

Minerva új, a Helikontól igencsak távoli székhelye, melyet Neptunus meglepődve csodál Adam Olearius, a neves északnémet tudós, csillagász, dicsőítő költeményében, a Keleti-tenger partján fekvő Gottorf[2] kastélyának könyvtára. A dicséret valóban nem túlzott, a gyűjtemény a XVII. században Észak-Európa egyik legjelentősebbje, leggazdagabbja volt, híre a wolfenbüttelivel vetekedett, s a korabeli vélemények szerint rangban megelőzte a koppenhágai királyi könyvtárat is.

A gottorfi hercegek, akik között 1523 óta, I. Frigyes dán király uralkodásával kezdődően több dán királyt találunk,[3] nemcsak politikai, történelmi tárgyú kiadványokat gyűjtöttek hatalmi törekvéseiknek megfelelően, hanem intenzíven érdeklődtek vallási kérdések iránt is, híresek voltak kryptokálvinizmusukról, így teológiai

[1] Idézi Ernst Scheele, *Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung.* Hrsg. Ernst Scheele. Flensburg, 1965. 259.

[2] Gottorf nem külön helység, Schleswig városához tartozik s a kastélyban Schleswig–Holstein tartományi múzeum található.

[3] Schleswig–Hostein földrajzi határhelyzete miatt a környező országok ütközőterülete volt, így hol Dánia, hol Svédország, hol Oroszország befolyása alatt állt, végül 1867-ben Poroszországhoz csatolták.

témájú könyvek képezik a könyvtár másik jelentős egségét. A kor tudósai a kézirat-anyagot értékelték legtöbbre, mely hozzávetőleg 200 görög, latin, perzsa, arab, kopt, kínai, örmény nyelvű egységet tartalmazott.[4]

A könyvtár XVII. századi jelentősége és Magyarországtól oly távoleső volta miatt érdemesnek és érdekesnek tartottuk megvizsgálni, eljutottak-e ide magyar, vagy magyar vonatkozású könyvek, milyen képet nyerhettek rólunk ezáltal 2000 km-rel északabbra. Mielőtt azonban rátérnénk a gyűjtemény nehezen rekonstruálható anyagában található hungarikákra, szeretnénk először röviden magáról a könyvtárról, a könyvtár történetéről szólni, mely maga is rendkívül érdekes, könyvtártörténeti szempontból is fontos, s még sok tisztázatlan és tisztázandó problémát rejt magában.

Az első fennmaradt hír a kastély könyveiről egy 1590-ből származó inventár,[5] mely már a hivatalos alapítás előtti időből 700 címet sorol fel, köztük Zsámboki János Bonfini-kiadványát. Ez az első mag is széles körű érdeklődést, korszerű műveltséget tükröz, az antik autorok (Seneca, Esopus stb.) a kor teológusai (Erasmus, Melanchthon, Luther, David Chytraeus stb.) mellett Clement Marot vagy Petrarca is helyet kapott.

Az 1590-es inventár Adolf herceg magánérdeklődéséről ad számot, a módszeres gyűjtést fia, Johann Adolf indítja meg, aki 1606-ban alapítja meg hivatalosan a könyvtárat, s ezáltal hozzáférhetővé teszi tanácsosai s a kor tudósai számára. Megkezdődik a módszeres gyarapítás, az állomány 1606 után rohamosan növekedett.

A gyarapodás első forrásait a környező nagy kolostorok jelentették: Bordesholm, Cismar, Lügum; emelett az új vásárlások terén meghatározó volt az első években a hamburgi filológus kör jelentős befolyása a hercegre és udvarára. A könyvek vásárlására kiadott összeg a hercegi költségvetésben egyre jelentékenyebb lett, külön rovatot kapott, s jobb években elérte a 400–500 tallért is. A köteteket nemcsak a közeli Hamburg könyvkereskedőitől rendelték, mint pl. Henricus Frobeniustól, a szállítók közt volt az Elsevier nyomda is, a Steen testvérek Lüneburgból, vagy a frankfurti könyvpiac számos kereskedője. A kastélyban könyvkötőműhely, s átmenetileg időnként nyomda is működött.

A könyvtár történetében gyökeres változást hozott az addigi könyvtárosok után (kiknek legtöbbje *főfoglalkozásban* a hercegnők nevelője volt), Adam Olearius (1599 Aschersleben – 1671 Gottorf) működése. Olearius, kora jelentős tudósa, orientológusa és asztrológusa, aki természettudományos és történeti munkái mellett perzsa felfedezőútjáról volt ismert,[6] 1649-ben vette át a gyűjtemény vezetését, s főként Christian Albrecht, a kieli egyetemet alapító herceg alatt tevékenykedett Gottorfban.

---

[4]A korban legértékesebbnek tartott kézirat, egy Proclos-mű számára Johann Adolf maga keresett fordítót és kiadót: a neves görög tudóst, Aemilius Portust. A latin fordítás 1618-ban látott napvilágot.

[5]Gottorf, *Landesarchiv,* Abt. 7. Nr. 192.; Schmidt, Harry, *Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590,* in *Nordelbingen* Bd. 25, 1957. S. 19–54.

[6]Utirajzának első kiadása, melyet még számtalan követ: *Offt begehrte Beschreibung (Der Newen ORIENTALischen REJSE) So durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien geschehen.* Schleswig, 1647. Bey Jacob zur Glocken.

Olearius újjászervezi a könyvtárat, átköltözteti a palota legszebb, legnagyobb boltíves termébe, az úgynevezett *királyterembe,* s kiegészíti az újonnan alapított *Kunstkammerrel,* melyben a kastély művészeti, természettudományos és *titkos tudományú* ritkaságai kaptak helyet. Könyvek, tárgyak, tudományos és művészeti termékek egy nagy egységbe rendezése kísérlet volt a reneszánsz által célul kitűzött egyetemes világkép, mindenre kiterjedő érdeklődés megvalósítására, a nagy, enciklopedikus összegzésre. Hasonló egység megteremtésére törekedett már II. Fülöp is az Escorialban, vagy Cosimo Medici, Vasari tudósítása szerint, Firenzében.

E ritkaságkamrákat a középkori katedrálisok kincseskamráinak, relikviagyűjteményeinek folytatásaiként tekinthetjük, de már szekularizált, az új életfelfogást tükröző formában. A korareneszánsz idején a múzeum fogalmán még csak könyvtárat értettek, a későbbi századokban változik az értelme, s egész a XVIII. század végig könyv- és tárgygyűjteményt jelent.

E szélesebb értelmezésről tanúskodik már egész korai időszakból pl. a kortárs Johann Fischart Rabelais fordítása – adaptációja – mely ezt a Thélémai apátság könyvtárát bemutató rövid mondatot így interpretálja:

Depuis la tour Artice jusques a Cryere estoient les belles grandes librairies, en Grec, Latin, Hebrieu, Francoys, Tuscan et Hespaignol, disparties par les divers estaignes selon iceulx langaiges. (Rabelais)[7]

Vom Artigthurm biss zum Schreckdengast war inn die läng die gross herrlich Liberei von Hebraischen, Griechischen, Latinischen, Teutschen, Frantzösischen, Sclavonischen, Krabatischen, Toscanischen, und Spanischen Büchern, geschriben und getruckt: nit wie des Königs Eumenis zwey hundert tausent Bücher zu Pergamo (daher das erst Pergamen kam) inn Geiss oder Schäfin Leder, sonder bretter überzogen mit Sauleder gebunden. Warn ihrn auch mehr dann siben hundert tausent das Kö: Philadelphi: mehr dann der Strada in der Vorred in Julium Caesareum von Mönchen und Wien, gedenckt, unnd der Fugkar Büchermarckt, damit der gut Wolffius zu Augspurg sein Himmelsfreud hat: unnd der Medices zu Florentz, darauss die Juristen ihren rechten Leib bekommen. O wie herrlich, dass solche reiche Herrn als Fugkar und Medices, nicht allein stattlich Buch halten, sonder auch herrliche Bücher auff halten, auch die Gelehrten wol vergelten: Ihr geschlecht wird desto länger inn ehren plühen, je mehr sie die Musas an sich ziehen: Neben die Bücherpultschäfft unnd Kästen waren die Contrafacturen gelehrter Leut, die Astrolabis, Globi, Weltkugeln, Mappen, Landtaffeln, auch die Anbildnussen der Stiffter, und der Rantzau Museum oder die Ungarisch Sambucisch, und Baierisch Bibliotheck: Die sprachen und materien diser bücher warn auch fein zusammen geordnet: unnd zu eingang hielt der abconterfeit Bibliothecarius Ptolemaeus inn eim langen Zedel an der wand folgende Verss geschrieben ... (Fischart)[8]

Hasonló értelmezésről vall Laurentius Albertus, a magángyűjteményt meghatározó szótárcikkelye 1574-ből:

Caeterum tua in bonas literas studia testantur etiam, quantam perpoliendis linguis adhibeas operam, instructissimam enim variarum linguarum diuersarumque

[7]François Rabelais, *Oeuvres complètes. Gargantua.* Texte établi et présenté par Jean Plattard. 3. éd. Paris, 1946. 179.

[8]Fischart, Johann, *Geschictklitterung.* (*Gargantua*) Darmstadt, 1963. 408–409.

facultatum comparasti bibliothecam, in eam contulisti antiquos codices, picturas, volumina maioribus nostris vsitata, descriptiones geometricas, et quicquid ad rem literariam, abslutamque Cyclopaediam pertinet. Ingenti etiam sumptu, ornatus, varietatis, et rerum cognitionis causa, quasi 'parergos' his addis et coemis antiqua numismata, pisces, conchas marinas, et earum ezuuias, cornua, sculpturas, varias gemmarum species, fossilia, exoticas res natas et fictas, quarum non tantum Moscouitis et Turcis, sed apud extremos Indos etiam vsvs est, ut sunt cochlearia, cultri, vmbraculi, pilei, thoraces, arma, tela, Romanorum etiam antiquae Sicae, pugiones, Sarcophagi et vnnae, quibus condebantur cineres, et huius generis multa alia. Item Graecorum et Romanorum varia pondera et mensurae, quas Glareano, cum tota illius bibliotheca accepisti, qui diligentissimus harum rerum mensor erat. (Laurentius Albertus)[9]

A XVII. században még elterjedtebbé válik ez a magángyűjteményforma; a későreneszánsz e törekvései folytatást nyernek a felvilágosodás egy előkészítő áramlatában, a fiziko–teológiában, mely a Bibliát és a természettudományokat tekinti Isten két kinyilatkoztatásának, s a természetet Isten által írt könyvnek.

A XVIII. századra azonban lassan szűknek bizonyult ez a polihisztor, minden egybefogni törekvő rendszer, az egyre kuszábbá, áttekinthetetlenebbé váló ritkasággyűjtemények, s megindul az osztódás. Elkülönül a múzeum, a könyvtár, a galéria, a kincseskamra, a természeti ritkaságok gyűjteménye stb. A tudományok kinőtték ezt a formát. Fontane, Raabe regényeiben hasonló termek leírását már a letűnt idők hangulatának érzékeltetésére szolgál.

Olearius, aki maga is a fiziko–teológia egy képviselője volt,[10] a könyvtárat és a csodakamrát mint a világegyetem szintézisét, kicsinyített mását rendezi be a királyteremben. Nemcsak egy hatalmas, saját maga által készített, s a korban legnagyobbnak számító diszítmények korábbi eredetűek, vagy a könyvtár újjárendezésével egyidejűek, ma még vitatott, mint ahogy a terem korábbi rendeltetése is. A korból Gottorf környékéről több példát is ismerünk azonban – pl. a preetzi *Scheelen-Predigerbibliothek*[11] vagy a hamburgi Dombibliothek mennyezete –, ahol feltünnek csillagképek, ezek a példák az egyidejűség mellett szólnak. Egyedülálló és eredeti viszont a könyvtártörténeti szempontból az a tény, hogy Olearius, a csillagjegyeket a könyvek jelzeteként, signaturájaként használja fel. A köteteket szakonként rendezte el a boltívek alatt álló polcokon, s a szakokat az év 12 csillagjegyével jelölte. A könyvek elrendezése a kor tudományfelosztását követi, kezdve a vallásos irodalommal. Ugyanakkor a csillagképek nem automatikusan ren-

[9]Laurentius Albertus, *Teutsch Grammatik oder Sprach-Kunst.* Augsburg, 1574. Michael Manger. Bl. 6.

[10]V. ö. pl. Olearius előszava a Kunst–Kammer katalógusához: *Wenn ein kluger Vater oder fleissiger Praeceptor seinen Kindern und Schülern etwas in Wissenschaft beibringen und sie lehren will, tut ers nicht nur mit dem Munde, sondern auch mit der Feder, schreibet und malet ihnen vor allerhand Figuren ... Eben auf solche Art handelt unser allgemeiner Vater im Himmel als klugester Lehrmeister Gott der Herr mit uns seinen Kindern und Schülern. Dann er uns neben seinem geoffenbarten Worte das grosse Wunderbuch der Welt mit den zwei grossen Blättern nämlich Himmel und Erden vorgeschrieben, dass lernen sollen, nämlich ihn den Schöpfer selbst, seine Majestat und Allmacht.* Adam Olearius, *Gottorfische Kunst-Kammer.* Gottorf, 1666.

[11]Dörfer, J. F. A., *Säkulargedächtnis der Preetzer Scheelen-Predigerbibliothek.* Kiel, 1801.

delődnek hozzájuk, tehát nem a Bak jegyével kezdődik, hanem egy bizonyos kombinációban.

Az értékesebb könyveket és térképeket, nagyobb alakú foliánsokat elzártan, asztal magasságú szekrényekben tárolták (a könyvtár katalógusaiban ezeket az *unter dem Tische* megjelölés különíti el), az itt elhelyezett köteteket a Nap, a Hold, a Saturnus, a Jupiter, a Mars, a Venus és a Merkur jeleivel látta el Olearius.

Van-e az egyes szakok és az egyes asztrológiai jegyek között összefüggés, mögöttes jelentés, vagy csak mechanikus rendezésre szolgáltak – még nem sikerült kideríteni. Ez ma már csak azért is nehezen megfejthető, mert Olearius utódai az egyre nagyobb méretű gyarapodás miatt ezt a jelzetrendszert tovább bővítették, s bár megtartották a csillagjegyeket (csak alosztályokkal látták el, 33 egységgé bővítve), de sokszor felcserélték az eredeti signatúrákat. Oleariustól nem maradt ránk könyvkatalógus, csupán későbbi könyvtárosoktól, Nicolai Pechlintől és fiától, Johanntól,[12] így mi csak az Olearius utáni állapotot ismerjük.

1713-ban a gottorfi hercegek Kielbe költöztek, a könyvtár elárvult, anyaga rohamosan fogyott a beszállásolt dán csapatok vagy egyéb látogatók könyvszeretete következtében. 1735-ben a schleswigi születésű Eschel Lohman a könyvtár megmentése céljából katalógust készített a még megtalálható könyvekről: 10 000 nyomtatványt és 170 kéziratot sikerült regisztrálnia. Ezt követően a könyvtár állományát Koppenhágába szállították, s beolvasztották a koppenhágai királyi könyvtár anyagába, ahol ma is jórészt hozzáférhető.

Az Eutinban és Kielben található katalógusokból összeállítottuk, hogy milyen hungarika-anyagot tartalmazott a XVIII. század elejéig a gottorfi könyvtár. Két fő témában találtunk magyar szerző vagy Magyarországról szóló munkát: a teológiai és történelmi szakban. Az azonosítás nem volt könnyű, mert sokszor hiányzott a kiadási év és hely, s néhol a címek is csak hozzávetőlegesek voltak. Az eredeti példányokat *nem mindig sikerült kézbe vennünk,* a könyvtárközi rendelések egy része Koppenhágából és Schleswig–Holstein jelentősebb könyvtáraiból (ahol feltehetően szintén vannak a könyvtárnak maradványai) eredménytelennek bizonyult, így adataink sokszor csupán másodlagos forrásokra támaszkodnak.

[12] A Pechlinektől ránkmaradt katalógusok: 1. *Librorum manuscriptorum Bibliothecae Gottorpiensis Catalogus.* 1707. 6 lev. Egyetemi Könyvtár, Kiel; 2. *Catalogus Bibliothecae Gottorphiensis. Catalogus localis.* 1709. Kerületi Könyvtár, Eutin; 3. *Catalogus librorum judicorum et politicorum Bibliotheca Gotorpiensis secundum nomina auctorum digestus.* 1709. Királyi Könyvtár, Koppenhága, Archiv E 25. 4. *Catalogus librorum medicorum, physicorum, mathematicorum, philosophicorum, criticorum, oratorum, poetarum et auctorum classicorum Bibliothecae Gottorpiensis secundum nomina auctorum digestus.* 1709. Királyi Könyvtár, Koppenhága, Arhiv E 26.; 5. *Catalogus librorum historicorum Bibliothecae Gottorpiensis secundum nomina auctorum digestus.* 1709. Királyi Könyvtár, Koppenhága, Arhiv E 27. Ezeken kívül ismerünk még két névtelen, valószínűleg korábbi betűrendes szerzői szakkatalógust, melyek azonban sem a könyvek kiadási helyét, sem évét nem jelöli: 1. *Catalogus librorum theologicorum.* Egyetemi Könyvtár, Kiel, MS. S. H. 410.; 2. *Catalogus Librorum Historicorum tam Latinorum quam Germanicorum et aliorum.* Egyetemi Könyvtár, Kiel, MS. S. H. 408A.

I. Az 1590. évi katalógusban, mint már említettük, csupán egy magyar vonatkozású munka szerepelt:

Antonii BONFINI *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Hic accessere Ioannis Sambuci aliquot appendices et alia ...*, Francofurti, 1581.

RMK III. 706.

II. Catalogus Bibliothecae Gottorphiensis. Catalogus localis. 1709.

ANONYMUS

Historia Sancti Ladislai, Venetiis, 1488.

V. ö.: App. 37., 57., RMK III. 45.

ARTHUS DANTISCANUS, Gothardus

Historia chronologica Pannoniae: res per Hungariam et Transylvaniam ... gestas: icones item vitasque et victorias regum... tam Christianorum quam Turcicorum ... a Joanne Jac. Boissardo ... delineatas, continens. Ad annum usque M.D.CVII. continuata et deducta, studio et opera M. Gotardi Arthus Dantiscani. Addita est tabula chrographica totius Hungariae noua, ... Per de Bry relictam viduam filios haeredes. Francofurti, 1608.

(Johan Adam Lonicer fordította ismeretlen német nyelvű eredeti mű alapján.)

BEREGSZÁSZI, Petrus

De controversiis Religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta. Basileae, 1587.

RMK. III. 759.

BIRKEN, Sigmon von

Donau Strand vom Ursprung bis zum Ausflusse, auch samt kürtzer Verfasung einer Hungar- und Türkischen Chronik. Norimberga, 1664.

A katalógusban *Nürnberg, 1665* szerepel! E mű olasz fordítása Nürnberg–Bologna, 1684 impresszummal jelent meg. (App. 1092.)

[BONGARSIUS, Jacobus]

Rerum hungaricarum scriptores varii, historici geographici ... Francofurti, 1600.

App. 653.

BRY, Theodore de

Pannoniae historia chronologica: res per Ungariam, Transylvaniam, iam inde a constitutione Regnorum illorum, usque ad ... Rodolphum II. ... et ... Sigismundum Bathorium ..., maxime vero hoc bello gestae ... Francofurti, 1596.

App. 1925.

CHYTRAEUS, David

Oratio de statu Ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Vngaria, Boemia cui Epistolae aliquot Patriarchae Byzantini, alias, in monte Sinai, alibi in Oriente recens scriptas. Rostochii, S. Myliandrus, 1580.

A katalógusban *Rostochij 1580* szerepel. Ugyanennek wittenbergi, 1582-es kiadását ismeri App. 492.

DILICH, Wilhelm Scheffer

Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse der Länder und Festungen, so der Türcke bisz dahero in Europa, besonders aber in Vngern, Sclavonia, Dalmatia, vnd Griechenland zum theil mit Krieg angefochten ... Cassel, Wilhelm Wessel, 1609.

App. 704.

FEGYVERNEKINUS, Isaacus
Enchiridii locorum communium theologicorum, rerum, exemplorum, atque phrasium sacrarum. Basileae, 1628.
RMK III. 1415.

ISTHVANFI, Nicolaus
Historiarum de rebus Ungaricis Libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.
RMK III. 1350.

NADASD, Franciscus de
Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici Regum et primorum militantis Ungariae Ducum vindicatis e mortuali pulvere Reliquiis ad gratam apud posteros memoriam, a pio et iusto patriae dolore erectum... Norimbergae, 1663.
RMK III. 2254., App. 863.

[NITRI, Mauritio]
Mémoires de la Guerre de Transilvanie et de Hongrie, entre l'Empereur Leopold I. et le Grand Seigneur Mehemet IV. Georges Ragotski et les autres successeurs Princes de Transilvanie. Tome 1–2. Amsterdam, Daniel Elsevier, 1680.
App. 992.

REWA, Petrus de
De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu, Virtute, Victoria, Fortuna, ... Brevis Commentarius Petri de Rewa, Comitis Comitatus de Turocz. Viennae, 1652.
RMK III. 1795., App. 2044.
A katalógusban *Viennae 1657* szerepel! A mű első kiadása: Augsburg, 1613. (RMK III. 1118.)

SAMBUCUS, Johannes
Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis, Joannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Antwerpiae, 1564.
RMK III. 526., App. 380.

SAMBUCUS, Johannes
Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Francofurti, 1581.
RMK III. 706.

SAMBUCUS, Johannes
Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones. Anterpiae, 1603.
RMK III. 999. (App. 675.)

A katalógusban *Roma, 1603* szerepel! Zsámboki e műve Antwerpenben 1574-ben jelent meg először (RMK III. 634., App. 460.), majd Amsterdamban 1612-ben (RMK III. 1107.) és 1615-ben (RMK III. 1144.).

Sybenbürgische Chronica und Kriegsshändel zu Wasser und Lande. Darinnen auch der Wallachen, Moldawer und Podolier Vrsprung, und herkommen, ... auch dess jetzigen Sigismundi Fürsten inn Sybenbürgen ... Walstatt, 1596.

Ad.: Hulsius, Levin, *Chronolgia Pannoniae. Ein kurtze beschreibung, dess Königreichs Ungarn.*

Az utóbbi művet ismeri App. 592. (Nürnberg, 1596.)

SZEGEDINUS, Stephanus

Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine cum confessione de trinitate, perpetuis tabulis explicati, et scholasticorum dogmatis illustrati... Basileae, 1608.

RMK III. 1052.

III. Catalogus librorum historicorum (tam latinorum quam germanicorum) et aliorum:

E katalógusban ismét említik Arthus Gothardus, Sigmund Birken, Jacobus Bongarsius, Theodor de Bry, Istvánffy Miklós munkáit, a Zsámboky féle Bonfini kiadást, és azt a *Siebenbürgische Chronicat*, amelyben megjelent Hulsius *Chronológiá*ja. Ez utóbbira való utalás: *Levin Hulsij Chronologia Pannoniae. vide Siebenbürg. Chron.*

Hungar- und Sibenbürgische Chronica, oder neue aussführliche Beschreibung des Königreichs Hungarn und der angräntzenden Provintzen, auch aller darinn befindlichen Stätt und wunderbahren Wasser. Wie auch eine Historische Erzehlung vom Vrsprung und Herkommen der Hungaren... Zweybrück, Johann Frantz, in Verlegung Wilhelm Serlins, 1663.

App. 2064.

SCHARDIUS, Simon

Rerum Germanicarum scriptores varii, olim a Simone Schardio in 4 tomos collectae. Giessae, 1673.

A második kötetben Brodarics István, Melchior Soiterus, Zsámboky, Budai Sámuel írásai magyarországi eseményekről.

SECUNDINUS, Nicolaus

Otthomanorum Familia, seu de Turcarum Imperio Historia, Nicolaus Secundino Autore, addito complemento Io. Rami, a capta Constantinopoli. Viennae, 1551.

App. 1757.

ORTELIUS, Hieronymus

Chronologia, oder Historische beschreibung aller Kriegsempörungen und belagerungen der Statt und Vestungen, ... so in Ober und Under Ungarn auch in Sibenbürgen mit dem Türkcen von Anno 1395 bis auff gegenwertige Zeitt ... geschehen. Nürnberg, 1602.

Orteliusnak csak egy Amsterdamban 1619-ben nyomtatott Magyarországról szóló krónikáját ismeri App. 747.

Türkische und Ungarische Chronica, oder kurtze historische Beschreibung aller deren zwischen dem hochloeblichsten Ertz-Hauss Oesterreich, auch anderen Christlichen Potentaten, eines Theils; und dann dem Erb- und Ertz-Feind der gantzen Christenheit, dem Türcken, anders Theils, vom Anfang biss hierherr geführter Kriege, so wol in Ober- und

Unter-Ungarn, als Siebenbürgen... Nürnberg, Christoff Gerhard, in Verlegung Paul Fürsten, 1663.
App. 880.

ZIMMERMANN, Martin
Denckwürdige Historia ... Augsburg, 1665.
App. 942.

IV. Catalogus librorum theologicorum:
Ebben ismét említik Beregszászi Péter, Fegyverneki Izsák és Szegedi Kis István munkáját.

A felsorolt könyvek alapján úgy érezzük, Magyarország meglepően sok figyelmet kapott Gottorf hercegeitől és tudósaitól, jelentős magyar teológusok és történetírók, humanisták művei éppúgy eljutottak a messzi északra, mint a török veszély állandó fenyegetésében élő országról szóló kortárs európai leírások.

*

Neptunus nemcsak a gottorfi könyvtárat tisztelhette Minerva székhelyeként az Északi és a Keleti-tenger között. Schleswig–Holstein könyvtártörténetében 2 nagy periódus különíthető el: 1. a reneszánsz kor humanista könyvtárai; 2. a XVIII. században felvilágosodás eszmei áramlatai befolyása alatt születő gyűjtemények.

Az általunk vizsgált első szakaszban Gottorf mellett az északi humanizmus egyik legnagyobb képviselője, Heinrich von Rantzau (1526–1598) tudós, hadvezér, politikus és gazdag arisztokrata főúr híres könyvtárát kell megemlítenünk. Sajnos a 6300 kötetből álló gyűjtemény a harmincéves háborúban Wallenstein fosztogató csapatainak esett áldozatul, a ma Breitenburgban található Rantzau-könyvtár nem a XVI. századi szerves folytatása. Bár kortársi leírások sokasága (köztük Olearius is)[13] foglalkozik részletesen a könyvtárral, pontos katalógus az egyes művekről nem maradt ránk, így rekonstruálása és magyar vonatkozásainak feltárása rendkívül nehéz feladat, s talán egy későbbi tanulmányunk anyagát képezi.

A korszakról alkotott teljes képhez a világi s az egyházi könyvtárak egyaránt hozzátartoznak. Schleswig–Holstein középkori kolostorkönyvtárai jórészt megsemmisültek a reformáció terjedése során, a két legjelentősebb: a bordesholmi ágostonrendiek és a cismari bencések könyvtára a gottorfi anyagba került át. Egyedül a preetzi bencés apácakolostor könyvtára maradt fent mindmáig viszonylag érintetlenül. A kutatás számára csak nehezen hozzáférhető, feldolgozása, értékelése most folyik. Kéziratos katalógusa már elkészült, ennek segítségével kíséreltük meg a XVII. század végéig Schleswig–Holsteinba eljutott hungarikákról nyert képünket kiegészíteni egy egyházi, teológiai jellegű könyvtárral.

*

[13] V. ö. Adam Olearius, *Kurtzer Begriff Einer Holsteinischen Chronik.* Schleswig, 1663. 679.; Johannis Molleri, Flensburgiensis, *Cimbria literata.* Hafniae, 1744. Bd. 3. 577–598., etc.

A preetzi bencés kolostort 1211-ben alapította Albert von Orlamünde a Schwentine folyó partján, Lübecktől 60 kilométernyire északra. Preetz azon tipikus, településtől távol eső, kisebb kolostorok (Feldklöster) egyike, melyek a szláv veszély elmultával jöttek létre északnémet, mecklenburgi, pomeráni és dán határvidékeken, mintegy a német kolonizáció jelképeként. Nagyobb jelentőségre a későbbi évszázadok során nem tettek szert; inkább püspöki hatáskörbe tartoztak, mint valamelyik szerzetesrendhez; majd a reformáció során nagyobb megrázkódtatások nélkül alakultak át nemesi hölgyalapítványokká.

A kolostor szellemi arculatát három fő tényező alakította a középkorban. A XIII–XIV. században a lübecki püspök hatása érvényesült erősen, az apácák nagyrésze is a hanzaváros gazdag polgárcsaládjaiból származott. A XV. század elejétől kezdve egyre több nemesi családnév található a noviciajegyzékekben, a század végére a nemesség főként a lovagság befolyása szinte kizárólagossá vált. Ha a holsteini női kolostorok aránylag függetlenek voltak is egy bizonyos szerzetesrendtől, időszakosan azonban Preetz mégis a cismari bencés apátság szellemi és gazdasági hatókörébe került, a bencés kultúra hatása harmadik tényezőként leolvasható a könyvtár anyagán. A reformáció elsőestéjén a szerzetesi reformmozgalmak, így pl. a bursfeldi bencés reform (melyhez Cismar 1450 körül az elsők között csatlakozott) is érintették Preetzet, a könyvtárban fellelhető a XV. századi misztikusok és korai humanisták (Erasmus, Johannes Gerson, Konrad Celtis, Beatus Rhenanus, Simon Grynaeus, Johannes Trithenios) néhány műve is.

E laicizálódó, előreformációs folyamat tipikus megnyilvánulása Anna von Buchwald preetzi priorissza magakezével írt, főként latin, de helyenként már népnyelvű könyve (*Buch im Chore* 1471–1487) a kolostor rendjéről, szertartásairól, hétköznapjairól – és az elért reformeredményekről, a rendi szabályzat könnyítéséről. Nagyszabású munkájáról maga írja a kódex 281. lapján nem éppen a keresztényi alázat hangján: *Man muss nicht glauben, dass ich dies Buch aus andern Codices ausgeschrieben habe ... denn die wenigsten Silben, die in diesem Buch enthalten sind, waren früher in ein Buch geschrieben, das in den Gebrauch des Conventes kam. Wieviel Mühe und Arbeit ich beim Sammeln, Untersuchen und Zusammenschreiben aufgewandt habe, Glaubt so leicht kein Mensch, das weiss Gott allein.*[14]

A reformáció nem okozott nagyobb cezúrát a XVI. század elejére már amúgyis erősen elvilágiasodott kolostor életében. Míg Schleswig–Holsteinban a nemesség radikálisan járt el a polgári többségű zárdákkal (pl. Reinbek bei Hamburg, Itzehoe), a nemesieket megkímélte saját érdekében. Nemcsak férjhez nem adott lányait tudta itt elhelyezni, hanem bankként is használta ezeket, hiszen az egyes apácák (később alapítványi nemeshölgyek) jelentős vagyonnal rendelkeztek, maguk a kolostorok is virágzó gazdálkodást folytattak, s a nemeseknek nagy hiteleket biztosítottak. Így maradt meg épségben a preetzi könyvtár, a templom gótikus berendezése, oltárai, örződtek meg még évtizedekig a zarándokutak, bizonyos katolikus szertartások (egy utazó felháborodva írja 1718-ban, hogy a katolikus latin egyházi énekek itt még mindig használatban vannak), működtek békés egymásmellett-élésben egyidejűleg katolikus és protestáns prédikátorok.

[14]Idézi Elfriede Kelm, *Kloster Preetz in der Gestalt der Anna de Bockwolde.* Preetz, 1970. 7.

Új szakaszt a könyvtár történetében a preetzi születésű teológus Peter Scheele adománya jelentett, aki 1699-ben kb. 2000 kötetből álló gyűjteményét e nemeshölgy-alapítványra hagyta 2000 korona kíséretében, melynek kamatjaiból kívánta a későbbi növekedést biztosítani. A Hamburgban működött Scheele könyvtárát Bugenhagen, a protestáns könyvtárkultúra egyik megalapozójának elvei szerint építette magas színvonalúvá, másik mintája a Wallenrodtschce könyvtár volt, melyet Scheele königsbergi egyetemi évei alatt maga katalogizált. Könyvészeti ritkaságok, vagy világi tudományok helyett széles körű teológiai alapozottság jellemzi a gyűjteményt, melyben nemcsak a fontos lutheránus, hanem katolikus, kálvinista, antitrinitárius szerzők is szép számmal szerepelnek. Az írások nyelve elsősorban latin és német, e mellett a dán nyelv, dán orientáltság jellemző. Scheele jó kapcsolatokat tartott a königsbergi, wittenbergi és más protestáns egyetemekkel, szorgosan gyűjtötte a kiadott disszertációkat, alkalmi költeményeket, prédikációkat, így itt tanult magyar diákokét is.

A scheelei *Predigerbibliothek* a XVIII–XIX. században még megközelítőleg 6000 egységgel gyarapodott, ez a növekedés az utolsó évszázadban leállt. Bár az alapítvány mind a mai napig fennáll, a könyvtár iránt megszünt az érdeklődés. Új jelentőségre a 10 éve kezdődött feltárási, katalógizálási munkálatokkal tett szert s vált tanulságos forásanyaggá – mint egy XVII. századi északnémet protestáns teológus könyvtárának prototípusa – a kutatás, így a hungarika-kutatás számára is.

A ma is meglévő állomány átnézése a következő eredménnyel járt:

CZVITTINGER, David
Specimen Hungariae literatae ... Francofurti et Lipsiae, 1711. 408, 80 p. 4°
Címlap hiányzik.

HANER, Georg
De minesterio ecclesiastico. Theol. Diss. Wittenberg Schrey u. Meyer [Kreusig] 1693. 6 fol. 4°

HERBURT, Jan
Chronicon seu rerum Polonicarum compendiosa descriptio. Accesserunt ex manuscripto: Michalo Lituanus de moribus Tartarorum, Lituanorum et Moscorum. Joannes Lasicius de diis Samagitarum etc. de religione Armeniorum. Item de introitu Regis Stephani Batori. Basel: König, 1615. Waldkirch. 4 fol, 368 p. 11, 4. fol., 64. p. 4°

HONTER, Johannes
Enchiridion cosmographiae: Continens praecipuarum orbis regionum delineationes, elegantissimus, tabulis expressas... Zürich: Wolf, 1597. 27, 14, fol. 8°
RMK III. 912.

JOSEPHUS AUSTRIACUS
Hungariae pariter et Romanorum rex pius, fortis, feliz; Josephi Abrahamici Aegyptiorum gubernatoris pariter et pro-regis incliti, aemulus. Hamburg; Wierung, o. J. 2 fol., 2°
Tulajdonjel: Scheele

KEYSSLER, Johann Georg

Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen ... Neue und vermehrte Auflage ... mit Zusätzen und mit einer Vorrede von dem Leben des Verfassers. Hannover: Forsters u. Sohns Erben, 1751. 44 fol., 1556 p., 4°

KLESCH, Daniel

Tecklenburg, vergiss mein nicht! Das ist Erinnerungs-Schrift an ... Fr. Charlotten, ... Gräfin zu Bentheim, Tecklenburg, Steinfurth ... nach seinem Abzug hinterlassen von Daniel Kleschen ... Bremen: Wessel, 1682. 32 p., 4°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 3171.

KLESCH, Daniel

Als ... Frau Charlotta gebohrne Landgräfin zu Hessen ... ihren neun und zwanzigsten Hoh-Gebuhrts-Tag (...erlebte) ... wolte ich ... meine ... Gedancken ... entwerffen und ... unterthänigst glückwünschen dero ... Daniel Klesch von Iglo ... Osnabrück, 1682. 2 fol., 2°

Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel

Baculus exilii. Der Elend-Stab. Aus den Worten des XXIII Psalms ... in einer Gast-Predigt zu Amsterdam ... vorgetragen ... von ... M. Daniel Kleschen ... Amsterdam: Conrads, 1682. 24 p., 4°

Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel

Klägliches und bewegliches Gespräch des dritten Knechts aus der Zahl derer Dreyen Matth. XXV. 14 und Zehenen Luc. XIX. 12. mit dem edlen Herrn der ferne in ein Land zog sein Reich einzunehmen. ... beschrieben worden durch obgemeldeten dritten Knecht Hahmen Daniel Kleschen ... Groningen, 1691. 4 fol., 4°

Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel

Des theuren ... Zeugens Apoc. I, 5. III, 14. XIX, II. nothwendiger-gründlicher glaub- und gewissenhafter Bericht von der ... Amts- und Orths-Anderung M. Daniel Kleschens gewesenen Kirchenauffsehrs zu Heldrungen / anitzo ... Glaubens- Bekennen der evangelischen ... Warheit zu Halla in Sachsen ... Groningen, 1691. 8 fol., 4°

Tulajdonjel: Scheele

KLESCH, Daniel

Schematismus Apocalyptus ... Das ist: Erklärter Schatten-Riss von denen Sieben guldenen Leuchtern oder Gemeinen Apoc. I, 11. II. III. ... verfasset ... von ... Daniel Kleschen [Halle, 1691]. 4 fol., 4°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 3685.

KÜHNLEIN, Stephan (Resp.)
De bibliotheca. Phil. Diss. Nürnberg, 1700. Altdorf: Kohles, 1700. (Praes.:) Moller, Daniel Wilhelm 36 p., 4°
RMK III. 4167.

MASNITIUS, Tobias
Gottes Kraft und Gnade, die sich an denen beyden schwachen und trübsähligen Dienern Christi Tobia Masnitio, gewesen Seelsorgern der Gemeine Gottes zu Illava in Ungern und Johanne Simonide, weiland in der Königl. Freyen Stadt Brizna in Ungarn Schul-Rectore ... erwiesen; Mit E. ... Theologischen Facultät in Wittenberg Consens. Wittenberg: Wilcke, 1681. 16 fol., 190 p., 1 fol., 8°
Tulajdonjel: Scheele

RITIUS, Michael
Michaelis Ritii Neapolitani de regibus Francorum lib. III, de regibus Hispaniae lib. III, de regibus Hierosolymorum lib. I, de regibus Neapolis Siciliae lib. IIII, de regibus Ungariae lib. II. Basel (1505). 85, 3 fol., 4°
App. 71.

RUPERT, Johann
Ein Gebet im Fürstenthumb Niedersachsen verordnet, als der durchleuchtige hochgeborne Fürst und Herr ... Frantz Hertzog zu Sachsen ... wider unsern Erbfeind den Türcken, mit 4000 Reisigen in Ungarn gezogen ... Gestellet durch M. Johannem Rupertum ... Uelzen: Körner, 1594. 2 fol., 4°
Tulajdonjel: Scheele

SAMBUCUS, Johannes
Lukianus Opera, quae quidem extant, omnia, graece latine, in quatuor tomis divisa, una cum Gilberti Cognati et Ioannis Sambuci annotationibus..., narratione item de vita et scriptis Iacobi Zwingeri. Tom. 1–4. Basel: Hencricpetri, 1619. 8°
2 példányban

SCHEIBENPODEN, Johann Erich
Lachrymae quibus nimis praematurum ... obitum ... Dominae Margaritae Tugendreich Baronissae a Kitlitz, ... Domini Georgii a Rauschken ... conjugis desideratissimae, prosequitur Natio Hungarica, calamo M. Joh. Scheibenpoden, Cassovia-Hungari. Königsberg: Reusner, 1655. 4 fol., 4°
Tulajdonjel: Scheele

SKARICZA, Andreas Christoph (Resp.)
Dogmata protestantium ex Jure Canonico comprobata. Theol. Diss. Altdorf: Kohles, 1713. (Praes.:) Pfaff, Johann Christoph 1 fol., 32, 134 p., 4°

SZEGEDINUS, Stephanus
Tabulae analyticae, quibus exemplar illud sanorum sermonum de fide, charitate, et patientia, quod olim prophetae, evangelistae, apostoli literis memoriaeque mandaverunt, fideliter declaratur. Basel, Waldkirch, 1598. 4 fol., 379 p. 2°
Tulajdonjel: Scheele
RMK III. 914.

SZEGEDINUS, Stephanus

Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine cum Confessione de Trinitate... Editio quarta. Basel: Waldkirch, Episcopus, 1599. 18 fol., 665 p., 13 fol., 2°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 932.

SZENTKERESZTI, Daniel (Resp.)

De conservanda sanitate illustrium virorum. Med. Diss. Königsberg: Reusner, 1693. (Praes.:) Panring, Johann Heinrich. 1 fol., 34 p., 4°

RMK III. 3803.

TOUSSAIN, Paul

Enchridii locorum communium theologicorum, rerum, exemplorum atque phrasium sacrarum, ex Aug. Marlorati Thesauro, et Christ. Obenhenii Promptuario ab Isaaco L. Fegvernekino, Ungaro, collecti. Editio nova, ... opera et studio Pauli Tossani, ... Basel: König, 1628. 16 fol., 726 p., 10 fol. 8°

Tulajdonjel: Scheele

RMK III. 1415.

Irodalomjegyzék a gottorfi könyvtár történetéhez

Merckens, Wolfgang, *Die Kataloge der Gottorfer Hofbibliothek und die Sammlung von Wowern.* in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 107, 1982. 53–66.

Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung. Hrsg. Ernst Scheele. Kiel, 1965.

Mehnert, Gottfried, Die Aufklärungsepoche in Schleswig-Holstein. in *Nordelbingen* 20, 1952. 22–36.

Schlee, Ernst, *Die Herkunft des Kugelhauses und der Gottorfer Globus.* in *Nordelbingen* 30, 1962. 72–86.

Norvin, William, *Bidrag til Gottorper Bibliotekets Historie.* 1–4. in *Nordisk tidskrift för bok- og biblioteksväsen* 3. 1916.

Schmidt, Harry, *Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590,* in *Nordelbingen* 25. 1957. 19–54.

Fechner, J.-U., *Die Einheit von Bibliothek und Kunstkammer im 17. und 18. Jahrhundert,* in *Öffentliche und Private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Raritätenkammern, Forschungsinstrumente oder Bildungsstatten?* Hrsg. Paul Raabe. Wolfenbüttel, 1977. 11–32.

Schlosser, Julius, *Die Kunst- und Wunderkammer der Spätrenaissance.* Leipzig, 1908.

Irodalomjegyzék a preetzi kolostor és könyvtár történetéhez

Bertheau, Friedrich, *Beiträge zur älteren Geshichte des Kloster Preetz* in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.* 46, 1916. 134–196.

Uő: *Die Beziehungen Lübecks zum Kloster Preetz (1220–1494)* in *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte.* 19, 1918. 163–190.

Uő: *Die Reformation des adeligen Klosters Preetz,* in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.* 48, 1918. 196–53.

Buchwald, G. v., *Anna von Buchwald, Priorin des Klosters Preetz,* in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.* 9. 1879. 1–98.

Dörfer, J. F. a., *Säkulärgedechtnis der Preetzer Scheelen-Predigerbibliothek.* Kiel, 1801.

Hayessen, Ute, *Das Kloster Preetz.* Kiel, 1975. Diss.

Kelm, Elfriede, *Kloster Preetz in der Gestalt der Anna de Bockwolde, Priorin 1448–1508.* Preetz, 1970.

Lohmeier, Dieter, *Die Barockbestände der Predigerbibliothek des Klosters Preetz.* in *Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur.* Zweites Jahrestreffen des Internationalen Arbeitskreises für deutsche Barockliteratur in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. M. Bircher, E. Mannack. Hamburg, 1977. 316–317.

Rudloff, Dieter, *Kloster und Klosterkirche zu Preetz.* Kiel, 1953. Diss.

JERŽY SNOPEK

BETHLEN GÁBOR A LENGYEL KÉZIRATOKBAN
Bibliográfiai vázlat

A Bethlen-kori Erdély és Lengyelország történelmi kapcsolatait csak részben tárták fel. Báthory Gábornak és Bethlen Gábornak a lengyel koronához való viszonya már 1887-ben foglalkoztatta Schmidt Vilmost a *Bethlen Gábor fejedelemsége Felső-Szilézián 1620 és 1624 között* (Rządy Bethlena Gábora na Górnym Śląsku 1620–1624, Sobótka, 1959. nr. 3.) c. kompetens cikk azonban nem olyan régen született meg Józef Leszczynski tollából. Mindezidáig hiányzik az egész problematikát átfogó monografikus feldolgozás; olyan jellegű munkára gondolok itt, mint Ludwik Bazylow *Erdély és Lengyelország* (Siedmiogród a Polska. Warszawa, 1967.) c. igen értékes könyve, amely az 1576–1613-ig tartó időszakot öleli fel.

Ösztönzőleg hatott rám Nagy László *Bethlen Gábor a független Magyarországért* (Budapest, 1969.) c. érdekes könyve. Többek között ennek köszönhető, hogy összegyűjtöttem a lengyel kézirattárakban levő Bethlen-anyagokat. Nagy hangsúlyozza, hogy milyen fontos az *archív*-iratok feltárása. Saját kutatásairól így ír: *A feladat megoldásához mindenekelőtt levéltári alapkutatásokat végeztem. Kutatásaim során a kiadott korabeli levelek, okmányok, naplók adatait kibővítettem az Országos Levéltárban, az esztergomi, valamint a kolozsvári, nagyszebeni, pozsonyi, nyitrai, lőcsei, kassai, nagyszombati, bitsei, késmárki, eperjesi és bártfai levéltárban fellelhető Bethlen-kori levelek és egyéb forrásanyagok adataival. Természetesen e kiterjedt forráskutatás ellenére sem lehetne felelősséggel azt állítani, hogy ezután már nem kerülhetnek elő Bethlen háborúira vonatkozó újabb adatok.* (37.)

Nagy László könyve jóllehet rengeteg forrásanyagot tartalmaz, szembeötlően kevés benne az Erdély és Lengyelország kapcsolataira vonatkozó dokumentum. Három lengyel témájú levelet említ csupán: III. Zsigmond király levelét Bethlenhez, Bethlen levelét a királyhoz és a lengyel király levelét a magyar rendekhez. Mindhárom levél 1619-ből való.

A lengyel kézirattárakban végzett kutatások arról tanúskodnak, hogy Bethlen Gábor egész uralkodása alatt szoros kapcsolatban állt Lengyelországgal, nagy népszerűségnek örvendett Lengyelországban. Levelezésben állt a lengyel politikai élet legkiválóbbjaival, a királyon kívül Stanisław Żółkiewskivel, Jerzy Zbaraskival, Stanisław Lubieńskivel és Władysław herceggel. Bethlen nevével gyakran találkozhatunk a XVII. századi lengyel főurak egymáshoz írt leveleiben.[1] A

[1]Bibliográfiai vázlatunkba azokat az írásokat is bevettük helyenként, amelyekben csupán szó

leveleken kívül és a politikai dokumentumokon kívül megtalálható Stanisław Skarszewski Bethlenhez írt sirversének másolata is.

Az a tény, hogy a lengyel kéziratgyűjtemények főleg másolatokat tartalmaznak, nem csökkenti az anyagok értékét, mert gyakran *ezek* az egyedüli dokumentumok.

A részletes történelmi kutatások során majd kiderül, mennyit érnek ezek az archív anyagok a Bethlen-kori Erdély és Lengyelország közötti kapcsolatok monografikus feldolgozásában.

* * *

A Bethlen-anyagokat tartalmazó könyvtárakat és archívumokat ábécé rendben közöljük. Az egyes iratok lengyel címeit magyarul zárójelben adjuk meg. A dokumentumok címeit idézve az eredeti írásmódot használtuk.

I. Biblioteka Czartoryskich, Kraków

377 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Epitaphium Gabrielis Bethleen 65.p.

1320 XVIII. századi kézirat. Żywoty królów polskich (Lengyel királyok élete) valamint Acta diversa annorum 1574–1648 necnon diarii annorum 1619–1648
– Formula juramenti quod Betleem Gabor praestitit Cassoviae coram Legato turcico et postea per legatum suum Constantinopolim misit (1620), 37–39. p.
– Juramentum Turcici imperatoris Gabrieli Betleem (1620), 39–41. p.

1623 XVII. századi kézirat. Diversa acta epistolae variorum litterae universales, lauda, vota, orationes, diarii etc. annorum 1588–1608 et 1621–1622
– Articulus de capitulationibus cum Bethlem factis excerptus, 1685. p.
– Abeodem Romanorum imperatore (4 dec. 1621), 1685–1686. p.
– Respondum eidem imperatori (6 feb. 1622), 1686–1688. p.

---

van Bethlenről. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy Bethlen volt az 1617–1626 közötti időszakban az egyik legfontosabb személy, akinek nevével a lengyel politikusok levelezésében találkozhatunk. A bibliográfiában szereplő kéziratok nagy részében található olyan levél, amelyben az erdélyi fejedelemről van szó. A levelek egy része nyomtatásban is megjelent. Például Stanisław Żółkiewski írásaiban (Lwów, 1861 ed. August Bielowski) a következő levelekben van szó Bethlenről: Żółkiewski két levele III. Zsigmond királyhoz, kelt 1617. IX. 11. (270–272.); 1617 (287.); Szkender pasa török hadvezér levele 1617-ből Żółkiewskihez (280.); Żółkiewski levele Zasławski herceghez 1617-ből (435–436.); III. Zsigmond levele Żółkiewskihez, kelt 1619. X. 15. (544–549.), stb. A Lengyel Tudományos Akadémia Krakkói Könyvtárában (Biblioteka PAN Kraków) található 2256-os jelzésű kézirat a Bethlen-anyagokon kívül egyéb ebből az időből származó hungaricákban is bővelkedik, pl.: Eszterházy M. és I. Rákóczi György lengyelekkel való levelezése. Hasonló a helyzet más kéziratokkal is, bár nem mindegyikben van ilyen sok hungarica. Ebben a vázlatban kizárólag a Bethlent közvetlenül érintő anyagokra összpontosítottunk. A hungaricák általános bibliográfiájának elkészítését későbbra halasztjuk. Hozzá kell még tennünk, hogy Lengyelországban megjelent nyomtatásban Bethlen és Zbaraski levelezésének egy töredéke is (*Listy księcia Jerzego Zbaraskiego z lat 1621–1631*, Kraków 1878). August Sokołowski, a levelek kiadója sok hibát követett el. Kiadványát élesen bírálta K. Kantecki (*W sprawie listów księcia Jerzego Zbaraskiego*, Lwów 1879).

1656 XVII. századi kézirat. Silva rerum. Epistolae, orationes, lauda, diarii, acta diversissima, versus, carmina, epigrammata etc.
– Formula juramenti quod Bethlen Gabor praestitit Cassoviae legato Thurcico et postea legatum suum misit Const., 470–472. p.
– Juramentum Turcarum imperatoris Gabrieli Bethlen factum Vratislaviam allatum germanico idiomate, 472. p.

1662 XVIII. századi kézirat. Silva rerum
– List Xięcia Jerzego Zbarawskiego, pana krakowskiego do Bethlem Gabora, 84. p.
(Jerzy Zbaraski herceg, krakkói úr levele Bethlen Gáborhoz)

1664 XVII. századi kézirat. Miscellanea actorum sub Sigismundus tribus, Henrico, Stephano, Michaeli ac Joanne III
– Elogia sepulchralia trium belli ducum Gabori, Gustavi et Vallensteinii, 485–486. p.[2]

II. Biblioteka Jagiellońska, Kraków

59 EE II 7 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Juramentum Turcarum imperatoris Gabrieli Bethleem factum et Juramentum Gabrielis Bethlen sultano, 346 lap

102 Bbb I 39 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Bethlem Gaborego z cesarzem I.M. Conditie stronij pokoju spisane, 675. p.
(Bethlen Gábor békefeltételei a császárral)
Nowinij o Gaborze pewniejsze, 723. p.
(Hírek Bethlen Gáborról)

166 CC IV 37 XVII/XVIII. századi kézirat. Miscellanea
– Versio Litteraruum missarum ad Portham a Bethlem Gabor a Machometis (1629), 151. lap
– Od Betliema do Imci pana podczaszego coronnego (1626), 252. lap (Bethlen levele egy lengyel úrhoz – S. Lubomirskihez)

211 DD IV 33 XVII. századi kézirat. Miscellanea
Ez a kézirat teljes egészében fontos az akkori lengyel–magyar kapcsolatok kutatója számára. Többek között Bethlen Gábornak a lengyel politikai személyiségekhez írt leveleit találjuk itt (III Zsigmond királyhoz írott levelét például).

III. Biblioteka PAN, Kórnik

201 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Kopïa listu J.K.M. do Gabora Bethlena (1625), 258. lap (A lengyel király levele Bethlen Gáborhoz)

[2]Bethlen-anyagok találhatók még a Naruszewicz-gyűjteményekben (Teki Naruszewicza, Bibl. Czartorystkich). XVIII. századi másolatok ezek, melyeket a lengyel felvilágosodás ismert költőjének és történészének készítettek.

– Odprawa pp. posłów z Betliemowego weszela (1626), 283-284. lap (A követek elbocsátása Bethlen lakodalmából)
– Respons Gaborego (Bethlena) posłowi dany IMP (Stanisława Lubomirskiego) ... (1626), 290^{v}–292. lap
(Bethlen Gábor válasza Lubomirski követének)
– Pana (?) juramenti Turcici imperatoris ... serenissimi principi Transilvaniae ... (1619), 292–292^{v} lap
– Copia litterae Bethleni Gaboris do p. (Stanisława Lubomirskiego) podczaszego koronnego (Claudiopoli 3 IX 1626), 292^{v}–293. lap

289 XVII. századi kézirat. Akta i listy oryginalne za Zygmunta III (Eredeti akták és levelek III. Zsigmond korából)
– A 136. lapon van szó Bethlenről.

292 XVII. századi kézirat. Akta i listy ... (Akták és levelek)
A 15. és 21. oldalon van szó Bethlenről.

317 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– List króla Zygmunta III do Gabora Betlena (1619), 293. lap (III. Zsigmond király levele Bethlenhez)
– Odpowiedź Betlena (1619), 293^{v}–295. lap.
(Bethlen válasza)
– List Betleni Gabora do Skinderbaszy (1619), 293. lap (Bethlen levele Skinderbasához)

324 XVII. századi kézirat. Miscellanea.
– Bethlen Gáborról van szó III. Zsigmond király egy iratában a 178^{v}–179. lapon valamint egy Ostrowski nevű herceghez címzett levélben a 189. lapon.

325 XVII. századi kézirat. Akta 1613–1616 i 1606–1621
– Gabriel Bethlem Princeps Transylvaniae Regia Mtti (3 I 1614), 141.
– Ad easdem a Sac. Reg. Mtte respons, 143. p.

326 XVII. századi kézirat. Miscellanea
Ad Status et Ordines Hungariae (Varsavia 30 Dec. 1619), 211–216. p.
– Instructio gnoso Stanislao Zadorski Secretario S.R.M ad Status Ordinesqum Hungariae..., 216.p.
– Instructio ... Mikołaja Firleja (Varsavia 2 May 1620), 228 passim
– Kopia pisma Gabriela Bethlena do Hetmana (Zółkiewskiego) (Bethlen levele Żółkiewskihez)
– Instrukcja JKM do Turek Urodzonemu Hieronimowi Otwinowskiemu... (25 XI 1619), 501–505. p.
(A király instrukciója Otwinowski törökországi küldetéséhez) Bethlenről az 503. oldalon van szó.
– Instrukcja tajemniejsza koniuszemu (Zbaraskiemu), 561–564. p. (Titkos instrukció Zbaraskinak) Bethlenről az 564. oldalon van szó.
– Relacja legacjej Imci Koniuszego, 565-634. p. (Zbaraski beszámolója legációjáról) Bethlenről az 579. oldalon van szó.
– Copia Irarum ab Oratore Regio ad Principem Transylvaniae, 670–672. p.

– Respondum eiusdem Principis (1623), 672–673. p.
A következő oldalakon van még szó Bethlenről: 452., 650–657., 683–688. (Dec. 1620), 1051. (1632), 1062–1063. (Dec. 1623), 1171. (1622), 1200. (1623).

330 XVII. századi kézirat. Akta (1618–1621)
E kézirat számos oldalán van szó Bethlen Gáborról, lásd: 53., 68., 141., 161., 166., 361-364., 377–378., 380., 411., 417., 421., 476., 505., 789.

333 XVII. századi kézirat. Acta Publica (1620–1624)
– Bethlen Gáborról III. Zsigmond király levelezésében esik szó (1623), 190 passim.

339 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Bethlenről Zbaraski herceg leveleiben van szó (1623–1626), 1–2., 41–43., 65–66. lap.

341 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Resolutio Sacrae Regiae Maiestatis Sueciae ad eam Propositionum suarum declarationem quam... Princeps Transilvaniae internuncio S^{ae} R^{ae} Mttis die 13 May ex Alba Julia (1626), 210–212^{v} lap
– Más dokumentumokban is szó van Bethlen Gáborról, lásd: 227–227^{v}., 238., 379., 385. lap

344 XVII. századi kézirat. Miscellanea
Bethlen Gáborról a 416. (Litera Imperatoris Turcarum ad Mtem Cesaream oblata... 10 Maii 1619) és a 419. oldalon van szó.

348 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Copia literarum Transilvaniae principis ad Schender Passam (1619) 185. lap
– Copia literarum Sacrae Regiae Mtis ad Gabrielem Bethlem Palatinum Transylwaniae, 193^{v}–194. lap
– Responsum a Gabriele Bethlem ad hisce literas SR Maiestatis, 194^{v} lap
– Copia listu Bethlem Gabora do Senatora Polskiego (1620) (Bethlen levele egy lengyel szenátorhoz)
– Puncta Legationis Palatini Transilvaniae

975 XVII-XVIII. századi kézirat. Silva rerum
– Bethlen Gáborról a 224-226. és a 266. oldalon van szó.

983 XVII. századi kézirat. Silva rerum
– Gustaff do Bethlem Gaborego (1623), 9. lap (Gusztáv svéd király levele Bethlenhez)
– Od Gustawa do Gaborego (1623), 95. lap
(Gusztáv egy másik levele Bethlenhez)
– Ad eundem (Imperatorem Rom.) Abbatis Trium fontium de Bethlem oratio (1623), 99–99^{v} lap
– Bethlen Gabor do JMP Wdy Belskiego (1626), 100-100^{v} lap (Bethlen levele egy lengyel úrhoz)
– Sigismundi III RP ad Palatinum Transilvaniae (1626), 103^{v} lap
– Eiusdem ad Gubernatorem Hungariae (1626), 103^{v}–104^{v} lap

1399 XIX. századi kézirat, Miscellanea
– Bethlen Gáborról a 176. oldalon van szó (1618)

1540 XVI–XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Bethlen Gáborról a 24. oldalon van szó (1618–1619)

1638 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Epitaphium Gabrielis Bethlen Principis Transilvaniae, 94–94^{v} lap

IV. Biblioteka PAN, Kraków

2253 XVI–XVII. századi kézirat. Miscellanea
– List Zygmunta III do Gabriela Bethlena (1626), 3670. lap (III. Zsigmond levele Bethlenhez)
– Gabriel Bethlen do Dzsanibeka Gireja chana (1621), 237v–238. lap (Bethlen levele Dzanibek Girejhez)
– Gabriel Bethlen do Senatorów polskich (1626), 368. lap (Bethlen levele a lengyel szenátorokhoz)
– Senatorowie polscy do Gabriela Bethlena (1626), 368v–369. lap (A lengyel szenátorok levele Bethlenhez)
– Relacje z Węgier o propozycjach tureckich dla Gabriela Bethlena wspólnego uderzenia na Polskę i o sytuacji na Węgrzech, 243^{v}–244., 248., 249. lap (Hírek Magyarországról arról, hogy milyen javaslatokat kapott Bethlen a törököktől Lengyelország megtámadásával kapcsolatban és jelentés az ottani helyzetről)

2256 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– List Gabriela Bethlena do Władysława IV (1619), 43^{v}–45. lap (Bethlen levele IV. Władysławhoz)
– Listy Gabriela Bethlena do Zygmunta III (1619), 40–43. lap (Bethlen 2 levele III. Zsigmondhoz)
– List Stanisława Łubieńskiego do Gabriela Bethlena, 224^{v}–225. lap (Łubieński levele Bethlenhez)

V. Biblioteka Raczyńskich, Poznań

8 XIX. századi kézirat. Rękopisma J. U. Niemcewicza (Niemcewicz kéziratai)[3]
– Exemplar litterarum S.R. Mtis ad Gabrielem Bethlem, Palatinum Transylvaniae) d. 29 Sept. 1619), a kézirat hetedik darabja
– Responsum a Gabriele Bethlem (Oct. 1619), ugyanott

27 XVI–XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Anno 1620. Formula juramenti quod Bethleem Gabor Imperatori Turcico praestitit ..., a kézirat 198. darabja.
– Juramentum Turcico Imperatore Gabrieli Bethleem praestitum, ugyanott
– itterae Bethlehemi Regium Poloniae pro nuptiis invitantes (6 Nov. 1625). Responsum a Regia Mte, a kézirat 199b. darabja

[3]Ezt az anyagot felhasználta Niemcewicz háromkötetes munkájában (*Dzieje panowania Zygmunta* III, Warszawa 1819).

31 II. századi kézirat. Miscellanea
– lectori Brandenburgico in causa matrimonii Transilvanici, a kézirat 51b. darabja

VI. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa

55 XVI–XVII. századi kézirat. Korespondencja biskupa Stanislawa Lubienskiego ... (Łubieński püspök levelezése és egyéb iratai)
– Pisma do Zygmunta III w sprawach bieżącej polityki zagranicznej od Gabora Bethlena (1624), 76., 97., 109–111. lap
(Bethlen levelei III. Zsigmondhoz külpolitikai ügyekben)

57 XVII. századi kézirat. Kopie akt i korespondencji z lat 1622–1626 (Akták és levelezések 1622–1626-ból)
– Puncta (rozejmu) Gabora Bethlena księcia siedmiogrodzkiego z Ferdynandem II (1623), 156–161. p.
(A Bethlen Gábor és II. Ferdinánd közötti fegyverszünet feltételei.)

VII. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław

175 XVIII. századi kézirat. Miscellanea
– Copia literarum a palatino Transilvaniae ad dominum Stanislaum Zolkievium, cancellarum regni (Dat in libera civitate nostra Eperies a 1619 22 Septembris), 64–64^{v} lap
– Respons Xięcia Zbarawskiego, kasztelana krakowskiego na list księcia siedmiogrodzkiego Bethlem Gabora (2 Augusti 1621) , 90–90^{v} lap (Zabarawski herceg válasza Bethlen levelére)
– List X. Zbarawskiego do Gabora Bethlema (3 Decembris 1623), 145–145^{v}. lap (Zabaraski levele Bethlenhez)

187 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Gabrielis, Hungariae et Transilvaniae principis, approbatio articulorum in conventione generali conclusorum (Dat. in civitate libera et regia Cassoviens die 18 mensis Februarii a.d. 1623), 168–176. lap

200 XVII–XVIII. századi kézirat. Miscellanea
– Litterae Gabrielis, principis Transilvaniae, ad S.R.M. Poloniae (Datum in civitate nostra Alba Julia die 6 Octobris 1627), 388–389. lap
– Responsum, 389–391. lap

201 és 202 XVII. századi kéziratok.[4] Miscellanea
– Literae S.R. Mtis ad Gabrielem Bethlem, principem Transilvaniae de exercitu in tractu Scepusiensi collocato (Varsovia a.d. 1624), 242. p.
– Bethlem Gabor, princeps Transilvaniae ad S.R. Mtem. (Dat. in libera

[4]Mindkét kézirat ugyanazt az anyagot tartalmazza. A megadott oldalszámok a 201-es jelzésű kéziratra vonatkoznak.

civitate Cassoviensi die 14 Maii a. 1624), 378. p.
– Responsum (4 Junii 1624), 379–380. p.
– Uniwersalze strony Gabora, 484–485. p.
(Bethlen irata)
– Zygmunt III do p. miecznika koronnego ze strony tegoz, 485–487. p.
(III. Zsigmond levele Bethlen ügyében)
– Instructio gener. Samueli Targowski, S.R. Mtis secretario et ad ill. principem Transilvaniae Gabrielem Bethlem nuntio (data Varsaviae die 17 Septembris 1624), 539–545. p.
– Instructio eidem secreta, 545–547. p.
– Literae fidei eidem, 547. p.

204 XVIII. századi kézirat
– Forma przysięgi, którą Bethlem Gabor uczyniłw Kaszowie przed posłem tureckim a potym do Konstantynopola posłał(die 14 Aug. 1620),
(Bethlen esküszövege a török követ előtt)
– Przysięga cesarza tureckiego uczyniona Bethlem Gaborowi (Konst. 14 Sept. 1620) (A török követ esküje Bethlen előtt)

208 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Legatio (Georgii Vilhelmi, electoris Brandenburgensis) ad Caes. Mtem et ad regem Poloniae de matrimonio Gabrielis, principis Transilvaniae cum Catherina, marchionissa Brandenburgensi ineundo, 10–12. lap
– Idem elector ad Sigismundum III regem Poloniae de eodem negotio (Dabentur ex arce Coloniensis ad diem Novembris stili Juliani 30 a. d. 1625), 12–14. lap
– Idem ad eundem (Dat Regiomonti die 20 Maii 1627), 26^{v}–27. lap
– Idem ad eundem (de data 21 Maii cum postsripto de data 25 Maii), 27–27^{v}. lap
– Idem elector ad Gabrielem Bethlemium principem Transilvaniae (Dabantur Regiomonti Borussorum die 13 Julii a 1627), 38–40. lap
– Gabriel Princeps Transilvaniae ad S.R. Mtem (Dat. in civitate Alba Julia die 6 mensis Octobris 1627), 36^{v}–37. lap

209 XVII. századi kézirat. Miscellanea – O rzeczach siedmiogrodzkich po śmierci Betlem Gabora, 484^{v}–486. lap
(Erdélyi dolgokról Bethlen halála után)
– Literae a principe Transilvaniae Gabriele ad R.Mtem (Dat. in civitate Alba Julia die 15 Nov. 1628), 550–550^{v}. lap – Literae eiusdem ad cancellarium regni (Dat. ibidem die 18 mensis Novembris a. d. 1628), 550^{v}–551. lap

236 XVII. századi kézirat. Miscellanea
– Napisy na dziesięciu chorągwiach Gabora Bethlema, 234^{v} lap (Bethlen tíz zászlójának felirata)

240 XVII–XVIII. századi kézirat. Miscellanea
– List Bethlem Gabora, wojewody siedmiogrodzkiego, rebeliey węgierskiej principis (Dat. Werecz 1 Octobris 1619), 83^{v}–86. lap (Bethlen levele)

475 XVII. századi kézirat. Miscellanea
- List Gabora Bethlema do Stanisława Żółkiewskiego, 50. p. (Bethlen levele Żółkiewskihez)
- Poselstwo od Betlem Gaborego, wojewody siedmiogrodzkiego, do JMX Marcina Szyszkowskiego, biskupa krakowskiego y do IMP hetmana kor. polnego (S. Koniecpolskiego) przez Kiczera y dwóch szlachciców węgierskich Jerzego Akaja i Jana Torny odprawione w Pińczowie na pogrzebie starosty grodeckiego (die 27 Februarii 1620), 154–163. p.
(Bethlen három követe Szyszkowski krakkói püspökhöz) – Odpis (Dat. die 27 Februarii 1620 w Pinczowie), 1640–165. p. (Válasz)

484 XVII–XVIII–XIX. századi kézirat. Miscellanea
- Literae ad Gabrielem Bethlem, Transilvaniae principem, 297–298. p.

495 XIX. századi kézirat. Miscellanea
- List Gabora Bethlema, xięcia siedmiogrodzkiego, do Żółkiewskiego, hetmana w. kor. (Dat. in libera civitate Eperjes 1619), 229. p. (Bethlen levele Żółkiewskihez)

647 XVII–XVIII. századi kézirat. Miscellanea
- Epitaphium Gabrielis Bethleem, 118. lap

1411 XVIII. századi kézirat. Miscellanea
- Literae ad eundem regem (Sigismundus III) a Bethleem Gabor, palatino Transilvaniae, rebellions Hungaricae principe, 581–585. p.

1453 XVII. századi kézirat. Miscellanea
- Gustawa list do Bethlem Gabora, xiążęcia siedmiogrodzkiego, 8–9. p.
(Gusztáv svéd király levele Bethlenhez)

VIII. Wojewódzkie Archiwum Panstwowe, Wroclaw

- Fürstentum Oels Rep. 33 I 147, Rep. 33 I 55a
- Fürstentum Oppeln-Ratibor Rep. 35 II 7c[5]

[5]Az itt található anyagokat J. Leszczynski használta fel fent említett munkájában.

MÁTYÁS PÁL

ADATOK TATROSY GYÖRGY KRÓNIKAÍRÓRÓL ÉS CORONAEUS VASKA LŐRINCRŐL

Kora-újkori szellemi mozgalmaink adattárának első három kötetében Herepei János jónéhány olyan cikkét közöltük, amelyek ráirányítják a figyelmet régi íróink és értelmiségi embereink egy elég nagyszámú csoportjára: azokra, akik faluról jött plebejus származékok voltak, pályájuk azonban városi vagy udvari környezetben teljesedett ki. Munkásságukkal, életsorsukkal, sőt családi viszonyaikkal – irodalom- és kultúrhistóriai jelentőségüktől függetlenül – társadalomtörténeti szempontból is érdemes alaposabban megismerkednünk. Különösen tanulságosnak látszanak azok az esetek, amikor a társadalmi életforma-váltással valamiféle nemzeti-nemzetiségi pozícióváltozás járt együtt. A Barcaság és Háromszék magyarságával szomszédos Brassó története sok példát szolgáltat az egymást hol keresztező, hol fölerősítő szociális, nemzeti (és ráadásul vallási) különbségek és ellentétek kiéleződésére, illetve időnkénti elsimulásukra: a termékeny találkozásokra. Talán nem véletlen, hogy a kérdés egyik legkorszerűbb, tömör összefoglalását irodalomtörténeti munkában találjuk: Bán Imre Apácai-monográfiája élén. – Az alábbi adatcsoport e vidék nevezetes szülöttjének, Csere Jánosnak az ifjúságánál is korábbi időből – Szenci Molnár Albert korából – idézi föl két „közrendű" magyar értelmiségi és több köz- vagy középrendű família sorsának tanulságait. (K.B.)

Tatrosy György és krónikája

Tatrosy Györgyről, mint a fejedelemségkori Brassó egyetlen magyar krónikásáról, sokáig kizárólag Domokos Pál Péter tanulmányából és szövegközléséből értesülhettünk.[1] Krónikáját a kolozsvári egyházi állapotokra vonatkozóan Herepei János idézi.[2] A Báthori Gábor elleni széki merénylet (1610) verses krónikáját Tatrosy György 1618-ban, valószínűleg kolozsvári tartózkodása alatt másolta le. Ezzel a tettével Tatrosy nevet szerzett magának a régi magyar költészet terén is.[3] A

[1] Domokos Pál Péter, *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései.* in *Itk*, LXI, 1957. 238–261.

[2] *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* II. köt. *Apácai és kortársai.* Bp.–Szeged, 1966. 278, 416. (A továbbiakban: *Adattár*)

[3] A másoló megjegyzése: „Finis huius Historiae, per me Georgium Tatrosy scripta, anno 1618 incepta Die 9 Junij, finita Die 12 Junij Laus deo semper", vö.: Szádeczky Lajos, *Szamosközi magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy féle összeesküvésről.* in *Századok*, 1899, 211–225, 310–341. és RMKT XVII. sz. 1. Szerkesztik: Klaniczay Tibor és Stoll Béla. Bp., 1959. 622, 629, 635.

közelmúltban elhunyt Ioachim Crăciun kolozsvári román bibliográfus Tatrosyt is bevette az erdélyi, moldvai és havasalföldi krónikások repertóriumába.[4]

Erdély és Moldva történelmével foglalkozva levéltári anyagban valamint a romániai történelmi irodalomban néhány adatot találtam Tatrosy Györgyről és az ő feljegyzéseiben előforduló személyekről. Az alábbiakban ezeket az adatokat szeretném röviden összefoglalni.

1. *A Tatrosy család eredete.* Tatrosy – családneve tanúságtétele szerint – a moldovai Tatrosból (Trotus, Tîrgu Trotuş) származott. Ismeretes, hogy a Müncheni kódex néven nyilvántartott magyar-huszita bibliafordítás 1466-ban Tatrosban íródott,[5] ahol a XVI. század alkonyáig jelentős magyarajkú lakosság élt. 1518-ban Mihály, a milkói katolikus püspök, Tatrosra hívja a moldovai (Moldvabánya-Baia, Vrancea, Siret, Chilia stb.), székelyföldi, barcasági és szebeni espereseket és papokat.[6] A közös egyházi fennhatóság elősegítette Tatros és Brassó – a kereskedelem által amúgy is szorossá vált – kapcsolatainak gyors fejlődését. 1591-ben Szőcs Mihály (Mihail Suci), 1633-ban pedig Folos vagy Füles Márton (Folos Marin) Tatros városának soltésze (soltuz) volt. Constantin C.Giurescu szerint ezek a nevek jellegzetesen magyar hangzásúak,[7] tehát Tatroson a XVI. és XVII. századok fordulóján úgy a város vezetőségének, mind pedig lakosságának egy része magyar nemzetiségű maradt.

2. *Az apaági ősökről* önéletrajza első részében Tatrosy György a következőket mondja: „Irtam az my edes Idvezitteönk születese utan 1645 eztendeoben die 10 novembris, aetatis meae 46. Brassóban, Bolgaszegben... Az boldogul üdüezült szerelmes attiam Volt Tattrossy Lukaczy fia, edes annia volt az nehai Vaska Miklos leanya az Sara, ki kilenczed magaval egj volt eggjut elven egjszersmind."

A brassói városi levéltárban adatok találhatók mindkét nagyszülőről: Tatrosy Lukácsról és Vaska Sáráról. A Brassó-bolonyai (Blumăna-Blumenau) Csermalom-utca (Lohmühlgasse) adólajstromában 1575–1579 között rendszeresen szerepel Tatrosy Lukács.[8] A Vaska család tagjairól jelen közlemény II. részében lesz szó.

3. *Szülei*: Brassó-bolonyai id. Tatrosy György és Brassó-bolgárszegi Hangos Kata. Apjáról Tatrosy elmondja, hogy sokat tartózkodott Olaszországban, ahol a nyelvet is megtanulta, később résztvett a szerencsétlen kimenetelű mezőkeresztesi csatában, ahol III. Mohamed szultán legyőzte az egyesült császári, magyarországi és erdélyi hadakat. Hazajövetele után id. Tatrosy Györgyöt a brassói városi tanács, Valentin Hirscher brassói főbíró ajánlatára, városi pattantyúsnak választották. Miután az ifjú ágyúmesternek most már biztos keresete volt, megnősülhetett. „Es

[4] I. Crăciun–A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne. Sec. XV.-XVIII. privind istoria României.* Bucureşti, 1963. 267.

[5] „E konv megvegeztetet Nemeti Gorgnek hensel emre fianac keze miat, Moldovaban Tathros varosaban Vr zületetenec Ezer negzaz hatuanhatod eztendeieben". vö.: Volf György, *Régi magyar codezek* I. *Bécsi codex, Müncheni codex.* Bp., 1874. 381.

[6] M. Costăchescu, *Documentele moldovenşti de la Ştefăniţă Voevod.* Iaşi, 1943. 487.

[7] Constantin C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea.* Bucureşti, 1967. 309.

[8] 1575: Lu Myll: Tattrosy Lucas; 1576: Die Lumyll: Tattarysy Lucas; 1577: Lumyll: Tattrossi Lucas; 1579: Lümyll: Tattarissi Lucas. vö.: Arh. Statului Braşov, Steuerregisten. Quartale Portica Al III. Da. 30, 34, 322. oldal.

igy ezen eztendeoben (1596) – írja hasonnevű fia – die 30 Marty az Istennek teorvenje es paranciolattia szerent hazas tarsul veotte az en edes anjamat Bolgoszegben lako Hangos Jakab leanja Katat ky negjed magaval egj volt Mihaly, Janos es Saraval." Már 1524-ben szerepel oklevelekben a Hangos-család brassói háza, 1537-ben pedig Hangos Gyurkát említik. 1542–43-ban a bolgárszegi Hangos Bálint és a bolonyai Hangos György kereskedők huszadvámot fizetnek.[9]

A bolgárszegi Hangos család a Porond utcában lakott. 1572-ben Hangos Bálint özvegye,[10] majd Hangos Pál és Hangos Jakab,[11] Tatrosy György anyai nagyapja szerepel az adóösszeírásban. 1589-ben Hangos Jakabnét említik, tehát Hangos Kata apja ekkor már nem volt életben.[12]

Idősebb Tatrosy Györgynek rövid élet adatott. 1599-ben Báthory Zsigmond Gyulafehérvárra hivatta, itt az u.n. Kendervárban született a krónikaíró. A család 1600-ban hazatért Brassóba, de id. Tatrosy György a Brassó-megyei Teliu-Keresztvár község szomszédságában az ún. „nyéni torok"-ban vívott csatában halálosan megsebesült. Simon Czak brassói szász krónikás szerint a Petraşcu elleni Nyén-Bodza-i ütközetben egy ágyú felrobbant és a lobot vetett puskapor több embert összeégetett,[13] bizonyára ezek között volt id. Tatrosy György brassói pattantyús is. Tatrosy György, kit: „igy holt elevenen Brassóba haza hozvan Bolgorszegben az Magjar uczaban cziendessen es jo lelky ismerettel igaz hittel az eo lelket Istennek megh advan holt megh, ezen seb miatt eletenek 38 eztendejeben, die 18 deczembris 1600."

A Magyar utca, ahol id. Tatrosy György apósa házában lakott, a Porond utca (Unger–Angergass) népi etimológiai megfelelője. Sírja a Felső, azaz a mai Katalin-kapu (Poarta Ecaterinei, Obere Tor) előtt elterülő kertben volt.

4. *A mostohaapa.* Özv. Tatrosiné-Hangos Kata 1603-ban másodszor férjhez megy: „Az edes anjam az szent Istennek teorvenje es paranciolattja szerent az sok szotol megh geozettetven masodik hazassagra ment az vitezleo Csiukas Istvanhoz Brasso varossanak akkorj eggik jambor szolgaja, avagj vamos legeny leven ... lakvan negjedfel eztendeott eggjütt nagj szeretettel es geonyerüseggel eltek ezzelis."

Tatrosy később mostoha atyja bolonyai házát említi (1629) és halálát 1632 január 25-re teszi, miután Csukás István „az gialogh hadnagjsagot es ispansagot

[9] 1524: „Item Kaytar Thomasch cum suis coadiutoribus in canalibus circa *hangaschen* laborantibus asp 32." vö. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* I. Brassó, 1886. 561. (alább: *Quellen*); 1537: „Feria quarta ante festum conversionis beati Pauli *Hanges Gyrko* cum literis ad Philippum Porkolab misso, expensae flor 1", vö. *Quellen* II. 509; 1542. (brassói huszadjegyzék) „*Hangus Balint* Bulgarus 9 p cete 6 1/2 p carpo s fl 1 asp 7"; „Hanguss Balynt; Hangus Balynd Bulgarus 8 p luciorum, 1 p carpo 38"; 1543: „Hangus Balynt"; 1543: „Hangus Gerg Blumeneuer", vö. *Quellen* III. 193, 207, 209, 235, 241.

[10] 1572: Wnger Gass: Hangosch balinten, vö. Arch. St. Braşov III. Dc 3 (155–76), 97 v.

[11] 1582: Wngergass: Hangust Paul, *i. m.* III. Dc 4, 22 v,; 1584: In der Vngergass: Hangass Jacab, ibidem.

[12] 1589: Vnger Gas: Hangos Jacobin. *i. m.* III. Dc 4, p. 152 r.

[13] „Verschanzten sich in der Busen (Bodza-Buzău) kegen die fayndtt (Petraşcu, Vitéz Mihály fejedelem fia) wnd schossen den gantzen tag kegen einander wnd ihm anfang so zu springet den wnserigen das stuck wnd der Polwer verbrennt etlige Personen, also das der fayndtt sehr ober die wnserigen oberhandtt nam, wnd erschossen auff 2 hunder Männer, wnd man furtt sie behendt kegen Tartlen (Prázsmár–Prejmer) wnd begrub sie welche todt waren ...", vö. Eugen Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Szeben, 1860. 119.

beöczüllettel szolgalvan viselte". Csukás István leányai, tehát Tatrosy György mostohahúgai, Kata és Sára, a krónika összeállítása idején – 1645-ben – még életben voltak. Sára húga (akinek születésekor Hangos Kata, Tatrosy György édesanyja, gyermekágyi lázban meghalt) a brassói Könyvkötő János felesége[14] volt és a XVII-ik század második felében hal meg.

Csukás István neve az 1610-es években gyakran szerepel a korabeli brassói forrásmunkákban. A városi darabontok, vagyis gyalogosok hadnagya sokat jár-kel Erdélyben, Havasalföldön és még Isztambulba is eljutott.[15]

Fia, ifj. Csukás István, Tatrosy György mostohaöccse, ugyancsak a darabontok hadnagya volt, 1644-ben résztvett I. Rákóczi György fejedelem Habsburg-ellenes hadjáratában és Csetneken harcolt. „Az brassai gialogh is oda jara cziak nem egesz eztendeigh. Cziukas Istvan eoczym hadnagysaga alat emberülis forgodek." Ifj. Csukás Istvánt 1655. február 4-én nagy pompával temették el a bolonyai volt „leprás" templom temetőjébe.[16]

5. *Tatrosy György két gyámja: Ijgyártó Mihály és Zilahi Lőrincné*

Tatrosy: „1607 die 23 juny az en szerelmes edes anjam Hangos Kata Asszony az utolso giermekevel Saraval szuleseben megh hala. Az Bolonyai szent Erzsebet temetöben[17] az templom ajtaia eleott feküdven, üdio jartaban 25 eztendeo mulve keovett en czinaltattam rea. Es igj immar en arva es penzes kenjerre jutvan, az akkori jambor ordjnarjus djvisor urak Christoff Janos uram es Bengner Pal uramék rendeltek tuturomnak *Igiarto Mihalit Bolonyaban* (kinek felesege Tatrosj Katrin egj volt az edes attjamal) es igj tartot engemet ket eztendeigh, elegh sanjarusaggal neottem." Ijgyártó Mihály valószínűleg az 1584–85-ben említett Ijgyártó Péter fia, neve 1603–1627 között rendszeresen előfordul Brassó bolonyai külvárosában élő adófizetők névsorában.[18]

„1611 Az szegeny nenem Szilahi Leorinczne (ky az atjam anyjaval Tatrosj Lukaczneval egj volt) latvan azt hogh keves ream marat portekam szinten elkel, attjafiui szeretetteöl viseltetven, keönjeorületessegre indult es noha cziak orsoival

[14]Szeli József, *A Brassai Magyar Evangelika Eklézsiában emlékezetünk után–való minden (dolgok,)* 1735. Kézirat. A Brassai Magyar Papoknak Járandó Jövedelmek Laistroma 13 oldal: Néhai Bolonyában lakott, Bódog Emlékezetü Tsukás Sárától testamentum szerént 30 fl.; 19 oldal: Egj 1682-es testamentum copiája magyarul Csukás Sára Könyvkötő János feleségétől.

[15]1613: „Augustus 16. Kompt der Chyukaczy Istwany von Constantinopel ...: Diesen Tag haben mir sollen unsere Trabanten bei die Szekely in den Tabor schicken. Dieser Mären wegen aber, so de Chywkaczy gebracht, haben mir sie zuruckgehalten." *Diarium des Andreas Hegyes,* vö. *Quellen* V. 468, Borsos Tamás 1614: „Die 10 Juli: Ez idő alatt egyszer volt szembe Balassi uram az pasával, ezután ugy küldöttük el Szerdahelyi Istvánt titkon Csukás Istvántól ... 4 die Augusti indula el Csukás István haza felé. Küldtem tőle gazdámasszonnak és az vásárhelyi tanácsnak külön leveleket." vö. Borsos Tamás, *Vásárhelytől a Fényes portáig.* Kocziány László kiadása. Bukarest, 1968. 73–74.

[16]„Anno 1655. Diesen Tag (4 Februar) ist der Czukas Istvan, Hauptmann unserer Trabanten, Todes verblechen und pompose zur der Erben bestatt in die Sechen Kirchen." *Chronik von Daniel Nekesch-Schuller,* vö. *Quellen* IV, 239.

[17]A középkorban az akkor még mocsaras Bolonyában a leprások telepén építik fel a Szent Erzsébetnek szentelt templomot. A brassói magyarok eleinte a volt domokosrendi klastrom cintermében, majd az időközben megszűnt lepratelep templomának udvarán temetkeztek.

[18]1584: Brvnne Gas (Brunnen Gasse, a Brassó-bolonyai Kút utca): Iyarto petter; 1585: Iyarto petter, vö. Quartele Portica Ab III Da 1582–1586; 1603: yiarto Mihalj (Ander Czeil Blomenaw); 1619: Jiarto Mihgaylj; 1627: Igiarto Mihaly, *u.o.*

s gusalljaval kereste kenjereét, megis hazahoz veött es tartot ket eztendeigh, aztalomtol veven R.12." Mind Zilahi Lőrincné, született Vaska lány, mind pedig kétoldali elődei szerepelnek a brassói adójegyzékben. 1576–1590 között Zilahi Lőrincet említik, majd 1598-ban felbukkan Zilahi Lőrincné, aki közel 30 évig élt özvegységben (1598–1627). [19]

6. *Tatrosy brassói magyar iskolamestere: Sáfár István (1611).* A brassói kollégium – a még Honterus alapította neves evangélikus gimnázium – anyakönyvében 1604-ben bejegyezve találjuk Brassai Sáfár Istvánt, Tatrosy későbbi iskolamesterét: „Stephanus Schaffarus Coron(ensis) – Valedicens Musis Scribam professus est."[20] Sáfár István 1611-ben brassai magyar iskolamester. Habár életéről egyéb adat nem áll rendelkezésünkre, feltehető hogy nem csak íróként és tanárként működött, hanem a szomszédos Háromszékben mint lelkész is. A XVII. század derekán valószínű leszármazottjai a közeli Uzonban és Ilyefalván református lelkipásztorok voltak.[21]

7. *Tatrosy György bujdosóévei: 1612–1624.* Alig tizenhárom éves korában Tatrosy eltávozott Brassóból „jarny, kelny, budosny, tanulny". Kolozsváron Kassai István ötvös, majd fejedelmi tanácsos és országos ítélőmester házában lakott. Kassai fiát négy évig szolgálta a kolozsvári iskolában (1612–1616).[22] Tatrosy Kolozsvárott református nevelésben részesült. 1616–1619 között hazatér Brassóba és Johann Christof főbíró inasa volt. Nemsokára ismét Kolozsváron találjuk, itt újból református környezetben, Kassai István, majd Rózsás István kolozsvári kereskedő[23] és Váradi Miklós (Bethlen Miklós apósa) szolgálatában (1619–1624).

8. *Tatrosy György apósa: Szemerjai Elekes János.* Tatrosy: „1625 die 25 january haza jeottem ismet Brassoba es magam szamomra jnditottam valamj vekony keresetet, Magjarorszagra jarvan brassay marhaval, ezen eztendeoben die 29 Juny szent Peter es Pal napian Istennek teorvenje es paranciolattia szerent megh hazassodtam es menjegzey lakodalmam volt. Vevem magamnak felesegül akkory brassay magjar eclessjanak predikatora szemeryay Elekes Janos pap leanyat: Elekes Annat."

Elekes János fiatalkorában, a XVI. század első felében, a ma Sepsiszentgyörgy városával összeolvadt sepsiszéki Szemerja lelkipásztora volt.[24] Brassó neves főbírája Weiss Mihály a Báthori Gábor elleni harcok idején 1612-ben a Székelyföldre és

[19] 1575: Wer Gass (Kereszt utca, valószínűleg a mai bolonyai Egres utca): Sillady Janos; 1576: Die Wehrgass: Sillady Janos, Silay Lorenz; 1578: Wer Gass: Sylloy Lwrinc; 1581: Zyllay Lorintz; 1598: Die Wergass: Szilaj Lörintzne; 1605: Zilai Lorinczen; 1619: Zilay Lörintzne; 1627: Sillaj Lörintzen stb. Quartale Portica Ab III. Da és folytatásai.

[20] Friedrich Schiel, *Matrikel des Kronstädter Gymnasiums von Jahre 1544–1810.* in *Programm des ev. Gymnasiums zu Kronstadt* 1862/63. 39.

[21] A sepsiszéki egyházi vagyon összeírását tartalmazó legrégibb kötet (Urbarium seu Matrix Ecclesiarum Ref. Sepsiensium) leírója „Tiszt(eletes) Sáfár János akkori Uzoni Praedicator es az emlitett Eccleck hütös Notariusa (1645)", vö. Juhász István, *A székelyföldi református egyházmegyék.* Kolozsvár, 1947. 140. Az 1658-as tatárjáráskor rabbá ejtették Sáfár (Sáphár) Miklós ilyefalvi lelkészt is. vö. G. Kemény József, *Az ilyefalvi hajdani erősség emléke „kastély" és „vár" nevezet alatt.* in *Új Magyar Múzeum,* 1854. nr. 7, 29–43.

[22] *Adattár* I. 31, 129, 192. és II. 278, 281, 325.

[23] *Adattár* I. 88, 515. és II. 174.

[24] Bogáts Dénes, *Szemerja Község és ref. egyházának története.* Sepsiszentgyörgy, 1943.

beütött és rabul ejtette Szemerjai János papot, aki 1613-tól a brassói magyarok lelki gondozója lett, amíg 1628-ban „meghala papsága 28 és életének 55-ik esztendejében". 1613-ban a Brassóba menekült Ghéczi Andrásnak és híveinek[25] papja volt, majd 1616-ban Bethlen Gábor brassói látogatása alkalmával, a fejedelem és kíséretének jelenlétében, a szász luteránus Fekete templomban prédikál.[26]

9. *Tatrosy György brassói lakóhelyei (1625–1645).* Miután elvette Elekes János pap leányát, Tatrosy szinte két évig (1625 jan. – 1626 szept.) a magyar papilakban lakott, ahol a lakodalmat is tartották „az magjar pap hazanal leven az Lopiaczon". Ez a ház (a mai Baritiu utcában) már a XVI. század óta, mind a mai napig, a brassói magyar lelkészek otthona. „Ami a Magyar Parochialis házat illeti – írja Gödri János a brassói magyar luteránusok papja 1787-ben – úgy találom, hogy elejitől fogva a volt, a mely most is, u.m. a Lo-piatzon, katonák fogly házakon alól-levő két Contignatios haz, mellynek udvarán a Magazinumba és a Mészárosok Czéhkertjébe jártak."[27]

1626 szeptemberében Tatrosy „az szegény Uramtol ipamtol alakeolteozven Bolonyaban az keomives Janos battham hazaban sellijerül, az vonokut eleött, fizetven eztendeigh teölle haz bert R 12." Tatrosy György itt a zsellér (sellijer) kifejezést mint más házában lakó bérlő használja. Kőmüves János háza a bolonyai Kereszt (ma Egres) vagy a Kút utcában lehetett. 1598-ban a Kereszt-utcában (Die Wergass) megemlítenek egy Kőmives Simon nevű adófizető polgárt.

Tatrosy 1627-ben végre Brassó-bolonyai háztulajdonos lesz: „Die 20 September vevek Gires Jakabtol ugjan ott Bolonyaban az Balogh utczaban egj hazat pro flor: Haromszaz es tizenket forinton Bathory Gabor harom penzes garassan. Az garasnak le vetesse utan harmadik eztendeoben mely ház Enyedj Janosnée volt az eleott, es ebben az jo Isten hjrivel laktam annos numero 15."

A brassói Portica-negyed adójegyzékében 1620-ban a Bolonyában (Blomenaw) valóban szerepel Enyedy Jánosné háztulajdonos. A Kút-utcát Tatrosy azért nevezi Balogh utcának, mert itt a Balogh-család több tagja lakott.[28] Tatrosy György nevét megtaláltam a Kút-utcai adófizető háztulajdonosok 1626/27-es lajstromán.[29] Önéletrajza tanusága szerint Tatrosy 1627–1642 között, tehát 15 éven át lakott Bolonyában. Krónikáját és életrajzát azonban csak 1645-ben, tehát már Brassó Bolgárszeg nevű negyedében írta.

*

[25] 1613: „Hat des Janos Pap, unser ungrischer Prediger, dem Geczy Andreas und seinem Anhang im seiner Predigt rechtschaffen nach Verdienst die Lauge aufgossen", *Diarium des Andreas Hegyes*, vö. *Quellen* V. 459.

[26] 1616 Martius 6: „Hat unser Ungrischer Prädiger Janos Pap Fürstlich Gnaden (Bethlen Gábor) in unser Farrkirchen geprädiget, Evangelium Lucae 21: Jesus ördögett üz vala ; hat Fürstlich Gnaden, wie er denn auch in der Wahrheit ein rechtschaffen Prädiger war, sehr wohl gefallen", *Quellen* V. 546.

[27] *Matricola Eccl. Hung. Aug. Conf. addictae Coronensis per Johannem Godri*, 1784. (Kézirat).

[28] 1620: Blomenaw: Bolok Miklos, Bolock János; 1626: Brunne Gass: Bollog Mikloss, Bollog Janos; 1627: Brunne Gass: Bullog Mikluss, Bollog Januss.

[29] 1627: Tratassi Georgi R 4/40. Blomenau Brune Gass/Ander Zill, vö. Arh. St. Brasov (Brassói Állami Levéltár), Portica III. Da 8.

Az eddig felsorolt néhány adat megerősíti Tatrosy plebejus származását; úgy tűnik, ő az egyetlen XVII. századbeli erdélyi magyar krónikás, aki városi- illetve külvárosi egyszerű és szegényes környezetből származik. A brassói- vagy szebeni szász valamint a kolozsvári magyar- illetve szász krónikaírók patriciusi vagy céhespolgár származásúak.

Tatrosy György ősei a moldvai Tatros városából jöttek Brassóba. Apai nagyapja Tatrosy Lukács már Brassó Bolonya nevű külvárosában él, anyai nagyapja a Brassó-bolgárszegi magyar Hangos család sarja; apja és mostohaapja a jórészt magyarokból toborzott brassói darabontok-gyalogkatonák pattantyúsa, mostohaapja fiatalkorában vámos legény, tehát a törcsvári uradalom szolgálatában állott, ahol szintén sok magyar forgolódott.

A korán árvaságra jutott Tatrosy György a család több Brassó-Bolonyán lakó tagjánál hányódik, nevelődik. Brassóban elkezdett tanulmányait Kolozsváron, református környezetben folytatja. Tatrosy 1612–1624 között sokat vándorol, vagy amint ő mondja bujdosik. Kolozsvári és brassói városbírók, kereskedők, tehát elökelő gazdag patriciusok inasa, segédje. Mikor végleg hazatér, elveszi a székely származású brassói magyar pap leányát. Házasélete ugyan nyugodt és boldog, azonban nincs állandó foglalkozása, hol marhakereskedelemmel, adásvétellel, hol ispánkodással és más alkalmi munkával csak szűkösen keresi meg mindennapi kenyerét. Egy ideig ház nélküli „zsellér", végül 1627-ben Bolonyában, Brassó jórészt magyarok lakta külvárosában háztulajdonos lett.

Coronaeus Vaska Lőrinc és a brassói Vaska-család

Herepei János tartalmas és értékes adattárában megemlékezik *Coronaeus Vaska Lőrinc* diákról, későbbi prédikátorról. Laurentius Coronensis 1614-ben kötelezte magát a debreceni református kollégium törvényeinek betartására, majd 1627-ben a kolozsvári református egyház második papi tisztjét tölti be. 1628-ban Bethlen Gábor fejedelem címeres nemeslevelet adományoz udvari papjának Vaska Lőrincnek és egyúttal borbereki birtokait minden köztehertől mentesíti. Herepei szerint Vaska Lőrinc Brassóban született, de a család háromszéki eredetű. Ennek alátámasztásaképpen Herepei a XVII. századból a dálnoki Vaska-család több tagját nevezi meg.[30]

A brassói Honterus gimnázium 1544-től vezetett anyakönyve arról tudósít, hogy Vaska Lőrinc 1614 után hazatért szülővárosába, Brassóba, és itt folytatta tanulmányait. Ugyanis 1616-ban Johann Honterus (az azonos nevű reformátor egyik utóda) rektorsága alatt tanult Vaska Lőrinc is, aki a matrikulában „Laurentius Waska Coron(ensis)" néven szerepel.[31]

A brassói forráskiadványok és a gazdag levéltári anyag bizonyítja, hogy a Vaska-család már a XVI. század elejétől fogva a városban lakott és tagjai közül többen a brassói tanács alkalmazottai voltak. Már a család első, oklevelekben előforduló

[30] *Adattár* I. 99–100.

[31] Friedrich Schiel, *Matrikel des Konstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810.* in *Programm des ev. Gymnasiums zu Kronstadt,* 1862/63. Kronstadt, 1863. 41.

tagja, Vaska Péter is a város szolgálatában állott, és mint a magyar nyelv ismerője, a városi tanácsban a székelyföldi és általában a magyar ügyek szakértője volt. Az alábbiakban *Vaska Péter* kiküldetéseire vonatkozó adatokat sorolunk fel.[32]

1533 jan. 30: Petro Waska 10 dies salarium asp. 40. – jul. 6: Item Stephano Zazko ad Sarkan (Sárkány, Sercaia), ac Petro Waska ad Appaczya (Apáca, Apata) missis, ut villici earum possessionum dominos senatus certiores redderent ... – nov. 28: Petro Waska bis ad Hydwyg (Hidvég, Haghig) causa quernorum postium seu asserum ad pontes disponendorum equitanti.

1534 jún. 4: Petro Waska ad dominum Maylad misso (Mailát István) – aug. 18: Petro Waska in Siculiam misso, ad intelligendum quo modo Siculi contra dominum gubernatorem insurgere vellent ...

1535 jún. 23: die Petro Waska, quod literas magnif. dom. waywodae ratione aggeris Prasmariensis duxit ad Paulum Beldy. (Béldi Pál – Bodola ura) – júl. 7: Die Petro Waska ad magnif. dom. waywodam nostrum misso, ut referret, quid in Vdvarheyl (Udvarhely) in congregatione intellexisset ...

1536 máj. 9: Petrus Waska missus est in Siculiam ratione divitiarum ...

1537. márc. 5: Petro Waska cum literis in sedem Zenthgewrg misso (Sepsiszentgyörgyi szék). – jún. 23: Petro Waska qui cum Weresmorthiensibus ratione furum usque ad Mykloswar profectus fuit ... – júl. 24: P. W. ad bollem (Bölön) misso

1538 jan. 2: P. W. cum literis ad Lazarum Kwn misso, expensae asp. 25. – ápr. 16: P. W. ad Ioannem Myko misso. – júl. 12: P. W. ob quosdam rumores Turcicos ad Segeswar cum literis ad dominum iudicem nostrum misso. – nov. 10: P. W. in possessionem Bewllem ad Valentinum Illesy misso. – dec. 7: P. W. causa Michaelis Ferens ad Wowarheyl misso.

1539 nov. 21: P. W. percepi quam pecuniam deservivit vulgo hat abgedient asp. 36.

1540 jan. 2: P. W. ad Udwarheyl ad Petrum Gereb ac deinde ad Nicolaum Kornys misso. – márc. 25: P. W. missus est cum litteris ad Benedictum Sykesd misso. – jún. 19: P. W. cum famulis domini Ionnis Benckners ad magnif. dom. dom. waydam Emericum Balassa misso. – nov. 21: P. W. cum literis ad Paulum Beldy causa Stephani Bokor misso.

1541 jan. 24: P. W. cum litteris ad Nicolaum Kornys misso.[33] – ápr. 10: P. W. et Ioannes Thot 2 vice missi sunt in sedem Zenthgeurgh causa ovium. – aug. 8: P. W. ad Monyoros (Szászmagyorós-Maierus) ac de illinc ad Kewhallom (Kőhalom-Rupea) misso causa 1 furis. – nov. 18: P. W. et Matthias Salczpurgensis missi sunt ad Paulum Daczo cum famil. wayw. Transalpinensis.

[32] *Quellen* II. 300, 312, 324, 355, 365, 410–412, 417, 452, 513, 514, 520–523, 547, 550, 560, 566, 567, 570, 586, 587, 588, 590, 592, 594, 598, 601, 602, 604, 606, 610, 611, 613–616, 620, 625, 626, 635, 680–682, 684–686.

[33] *Quellen* III: 87, 89, 94–96, 100–102, 106, 110, 118, 120, 121, 123, 154–156, 158, 162–164, 166, 168, 169, 172, 179.

1542 febr. 4: P. W. ad Zwnyogzeg (Szúnyogszeg – Dumbravita) misso causa illorum de Feketehallom. – aug. 15: P. W. causa 1 furis ad Bodola misso.

A Brassó–Bolonya-i adófizetők névjegyzékében, 1577–1590 között előfordul *Vaska Péterné* [34] neve is.

A fentieknél jóval kevesebb adatot ismerünk *Vaska Mártonról.*

1539 jan. 7: Martino Waska cum literis ad Sarkan misso (*Quellen* II, 602).

1546 okt. 9: Martino Waska, qui etiam fuit cum eis ibidem et etiam fuerat profectus ad d. thesaurarium cum Chausso ... (*Quellen* III, 355).

1558 16 febr.: Venienti Waska (et) porkolab de Romano foro (Románvásár – Roman) ex Moldavia (Iorga–Hurmuzaki, *Doc.* XI, 798.)

1560 Martinus Waska in Zagon ... emisso (Arh. St. Brasov, Socotelile villicatului V/9, 597, 585.).

1560 Sabbato in 13 (ian.) emissus est Martinus Waska cum relicta Petrasko Wayvode ad Regiam Maiestatem (Iorga–Hurmuzaki, *i. m.* 802.).

1565: Ex his donati fl 2 Balthasari Marck et Martino Vaschka. Pro esca equorum dati huic Balthasari et Martino fl. 7 (*Quellen* VIII, 154).

1570: Ratio expositorum: Item 3 Iuni pro expeditione equorum ac curvuum iuxta mandatum regium Varadinum transmittendorum ... famulis dedi: Martino Waska fl 2 (*Quellen* VIII, 166).

Az alábbi adatok *Vaska Gergelyre* vonatkoznak.

1535 okt. 25: die Gregorio Waska pro inquirendo socio Ioannis Eppes in Thalmatsch (a Szeben melletti Talmács - Talmaciu) misso.

1536: Waska Gergel 6 dieb(us)terram ed(ucendi) flor. 1, asp. 10.

1537: Gregorio Waska cum literis egregii domini vicewaywodae in tres sedes Siculorum (Háromszék) misso (*Quellen* II: 424, 441, 520).

1542: Adducta: Wassko Gergel 3 boves, 1 vaccam 1 asp 19.

1543: Wasska Gergel Blumenewer (Zwanzigstrechnung, *Quellen* III, 188, 237).

Vaska Jakabról csak annyit tudunk, hogy 1566-ban a bécsi egyetem hallgatója volt.[35]

Vaska Ferencről a következő adatokat találtuk:

[34] A Bolonyai Csermalom utca (Lumyll): Vaska Peterne (1577), Lumyll: Paysiarto Istvan, Waska Peter (1578), Vasco Peteren (1584 – helyesen Vasco Peterin!), Lwe myll: Vosko Peteren (1584), Woske Petterin (1585), Vaski Peterne (1589), Nincsen bizonyítékunk arra, hogy az itt említett Vaska Péterné, az 1533–1542 között Brassó szolgálatában álló Vaska Péter özvegyével azonos lenne, jóllehet ez valószínűnek tűnik. (Arch. St. Brasov (Brassói Állami Levéltár), Quartale Portica).

[35] 1566: Natio Hungarica. Iacobus Waskay Coronensis Transyluanus O sol. vö. *Die Matrikel der Universität Wien,* III. Bd. 1518–1579. Bearb. v. Franz Gall. Graz–Köln, 1959. 144.

1578: 3 Augusti. Schickte mir den Waschka Frentz und den Thome kegn dem Bussen Marckt (Bodzavásár–Buzau) und kegn den Gergytz (Gherghita) zu forschen und kundschaften. (Iorga–Hurmuzaki, *Doc.* XI, 818).

1602: In Maio sub finem mensis dimissi sunt legati vel arbitri, ut cum Basta nomine Sigismundi componant et transigant de pace confirmanda inter Sigismundum et imperatorem Rudolphum. Legati erant Tholdi István, pater Antonius, jesuita, Petki János et Vaska Ferentz, et inter hos praecipuus et antesignanus Bogatius, cancellarius (*Quellen* V, 319.)

Vaska Ferenc körülbelül 25 éven át szerepel a Brassó–Bolonya-i Csermalom utca (Lohmühl – An der zeyll – Alia Linea) polgárai között. Azonban az sincsen kizárva, hogy előbb az apa, majd hasonnevű fia fordul elő a brassói levéltárban őrzött adófizetők (Steuerregister)jegyzékében.[36] 1619-ben *Vaska Ferencné* van bejegyezve a bolonyai adófizetők lajstromában, ő talán az előbb említettnek özvegye volt.

Ebben az adófizetői jegyzékben fordul elő 1575 és 1581 között *Vaska Márton*[37] is, mint a bolonyai Kereszt utca (Wer Gass) lakója. Valószínűleg az 1539–1570 között említett Vaska Márton hasonnevű fiáról van szó. Ugyancsak a Kereszt utca lakója volt 1577–1585 között *Vaska Gergely*[38] is. Ebben az utcában lakó egyik Vaska Gergely vagy Vaska Márton fia lehetett az 1589–1606 között említett *Vaska György.*[39] Nemzedékrendi szempontból ő lehetne az apja az 1614–1616-ban diákoskodó Brassói Vaska Lőrincnek. Ugyancsak ebben az időszakban (1598–1619) élt a Brassó-Bolonya-i Kút utcában (Brunnengasse–Brongas) *Vaska Anna* is.[40]

A fent említett adatok azt bizonyítják, hogy a XVI. században és a XVII. század elején, Brassó magyar külvárosának, Bolonyának, lakói között élt a Vaska-család több tagja is. – Közülük többen, mint a magyar és valószínűleg a német nyelv ismerői – a brassói városi tanács szolgálatában állottak és a városi vezetőség megbízásából különféle politikai természetű küldetésekben vettek részt. Az természetesen megtörténhetett, hogy a Vaskák ősei a Székelyföldről telepedtek Brassóba. Brassói Vaska Lőrinc, mint a városban már régebben gyökeret vert bolonyai család sarja, 1600 körül látta meg a napvilágot.

[36] Vassga frantz (1575), Wasga franz (1576), Vaska frantzen (1577), Wasca francz (1578), Vasca Franz (1584); Lwe myel An der tzeyl: Öss Janos, Vaska Frantz, Enyedy Janos (1584), Vaska Francz (1589); An der Zeyl Blomenaue: Waska Ferencz (1598), An der Zeil Blomenau: Vaska frantz verarmtt (?) (1600).

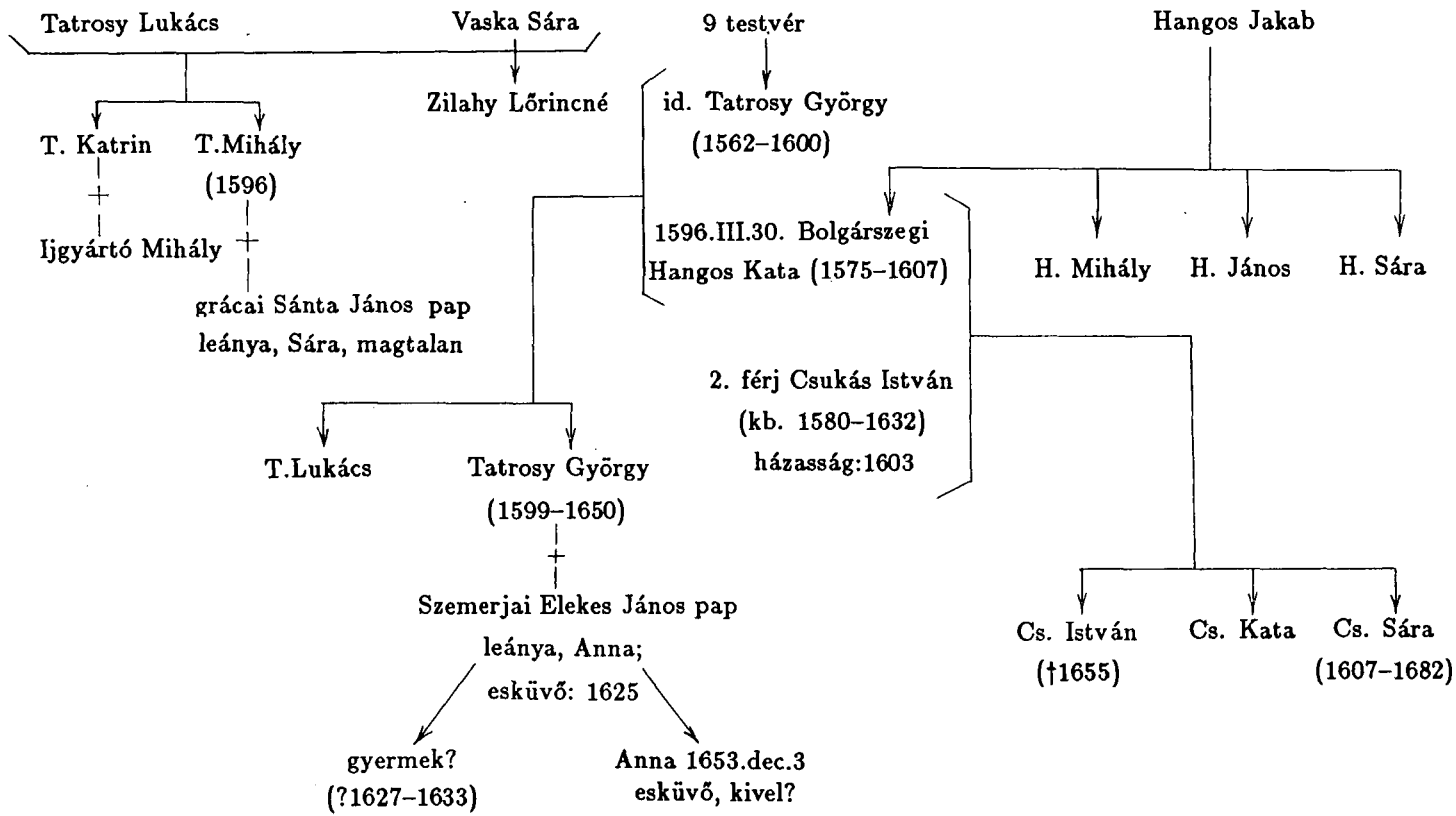
[37] Wer Gass: Waska Martton (1575), werk Gass Ander Zeyll: Wasca Marton, Partas gergen, Wallaswtti Benedig (1578), Wasca Mart. (1579), Wasca Merten (1581).

[38] Wergass: Walassvtte benedig, Vaska gergell (1577), Vaska Gerich (1584); Wehr gass: Waska gerich (1585). (Arch. St. Brasov. Quartale Portica. Ab. III. Da.)

[39] Die Wergass: Vaski Jörg (1589), Vasko Jorg (1598), Vaska Georg (1603), Vaska Jeorg (1606).

[40] Waschka Ann (1598); Ander Zeil Brongas: Vaska Ann (1605); Wer Gass: Vaska Anna (1619). (Quartele Portica.)

Tatrosy György Krónikaíró családfája

ÖTVÖS PÉTER

GYÁSZVERS POPPEL ÉVA HALÁLÁRÓL

Adalék a *töredékes apróságokhoz*

1. Bizonytalan vagyok, vajon az immár nem is kevés *töredékes apróság* után mostani kérdéseim egyáltalán relevánsak-e még: eddigi, s már aránylag megnyugtató ismereteinken túl ad-e a közölt dokumentum bármely vallatható vonatkozása újabb tanulságokat? Esetleg fontosabb információkat a „stalmaster leányáról", a Balassi- és Zrínyi-irodalomban egyaránt régóta kitüntetett *Lobkovitz Poppel Évá*ról, avagy bővíti-e a versszöveg – akár csekély mértékben is – a 17. századi lutheránus imádság-irodalom általában nem vitatott s kevés irodalmi izgalmat okozó poétikáját?

Régóta ismerjük – s egyhangúan elismerjük – Poppel Éva *tiszta erkölcsét, kivételes megértését és hithűségét,* olvassuk Batthyány Ferenc sokszor Balassit idéző szép leveleit és immár általánosan érvényesítjük azt a sejtést, hogy *ő adhatta* Zrínyi Miklós kezébe Balassi Bálint verseit, *ifjúkori költészetének ezt a legfőbb forrását.* Ez ismert s többszörösen tovább hagyományozott képet éppen leginkább kidolgozott vonásain élesíti tovább egynéhány új adat, pl. könyvajánlások, könyvek, lappangó levelek. És méginkább hangsúlyos lesz *sok búsodalma és szelídsége* azzal, hogy újabb ábrázolások most már közelebbről láttatják Ádám fiának igen kevéssé vonzó jellemét. Félő tehát, hogy ez a szöveg a kialakult kép szempontjából teljességgel közömbös: mind ismerete, mind nem-ismerete *egyaránt* igazolható, mert ugyanazt az érdektelen eredményt hozzák.

De vajon a német nyelvű gyászvers alkalmas-e legalább arra, hogy a korabeli magyar költészetre feltétlenül (és többször dokumentáltan) nagy hatású német imádság-irodalom hazai recepciója szempontjából fontosnak tartsuk? Itt is vannak komolyabb kételyeim: a jól követhető s csak a személyes vonatkozásokban önálló (azaz minta nélküli) szövegkezelés a kor magasabb, de az *igen nagy többség* színvonalát jelzi; a szerző olyannyira nem bizonyos, hogy a találgatás ugyan megengedhető, ám haszontalan. Mi azoka tehát, hogy a Poppel Éva halálára költött hosszú gyászvers mégis megérdemli a figyelmünket? Valószínűleg az, hogy a fölsorakoztatott ellenérvek ehelyütt is megfordíthatók: vajon nem az tekinthető-e most igen fontos kulturális értéknek, hogy a Batthyány-udvarból (illetve annak közvetlen közeléből) *névtelen* szerző panaszkodik *nem minta nélkül álló, de itt mégis társtalan* német verssel a kegyes Poppel Éva halálán? Azt hiszem, figyelmet érdemlő érték az is, amit a szorgosan követett poétika mellett e panasz-és gyászvers 17. századi *udvari módja* közvetít.

2. A szöveg nem lappangott, csak nem kapott alaposabb ismertetésre méltó figyelmet. Sok feltételes körülmény mellett talán csak a *szerzés ideje* adható meg legbiztonságosabban: Poppel Éva halála után a *temetőre hívó leveleket* röviddel 1640 karácsonya előtt keltezték, így valószínűleg ekkor jelölhetjük meg a *post quem* idejét is. Az ismeretlen szerző *harminc* strófán keresztül igyekszik meglehetős gyakorlattal érvényesíteni a gyászvers panaszos hangját, s retorikailag hatásosnak vélt szerkesztését egy igazán *nem ismeretlen* (de korabeli, a népköltészetben – *Volkslieder* – és a műköltészetben egyaránt igen fontos előfordulásai miatt számontartott) metrumban. Ezt a *schemagleiche Lyrik* szempontjából tartom éppen érdekesnek: a poétikai tudatosság vitathatatlan. A 16. századi magyar vonatkozásokat is felmutató, középkori strófaszerkesztéssel is rokonítható metrum igazán *Luther énekeivel* vált nagy hatásúvá: a dallam (*im thon*) a század második felére immár egyetlen (de tudjuk, metrumképletében Luther énekei között sem társtalan) szöveget ad meg: *Auss tieffer not schrey ich zu dir*. A legújabb irodalom ezúttal nem ellenőrzött állítása szerint Luther 36 énekében (melyek közül pontosan *egyhatodot* e hétsoros metrumban írt) 473 közvetlen vagy közvetett bibliai idézet szerepel. A Poppel Éva halálára írott gyászvers talán szintén invenciózus a Biblia kezelésében: nem találtam *közvetlen* mintáját, így feltételezhető volt az is, hogy az életrajzi adatokat tisztességgel érvényesítő szerző magából a Szentírásból, s nem csupán más versszövegekből kompilált. Kétségtelen, hogy legalább tucatnyi helyen találhatunk gyakorta szorosabb szövegegyezéseket akár a zsoltárokkal is. De mégis lejjebb kell szállítanunk igényeinket: a költő, *qui et ipse copiosus et elegans est* Luther szerint, minden bizonnyal inkább a *copia* újabb, már nem lutheri elvére figyelve immár kész egyházi énekeket másolt. Egyetlen példa nem elég ugyan, de fontos: *Ich muss jetzt allzeit trauren / ich kann nit fröhlich sein. / Mein Herz hat sich verkehret / in Leid und grosse Pein / Das klag ich meinem liben Gott / er kann mir gar wol helfen / in meiner Angst und Noth.* Nem találtam tehát nagyobb érdekességet, mint e kettőt: a híres Poppel Évát retorikai gonddal elsirató gyászvers udvari alkalmi módját és a szöveg poétikai hagyományait. Csak bizonytalanul remélhetem, hogy ez *egy* adalék a *sokat* még tovább erősítheti. (OL P 1320. 1. cs.)

Válogatott irodalom

DYCK, Joachim, *Tich-Kunst.* Berlin–Zürich, 1969. Ars poetica Bd. l.

HOMMEL, Friedrich (hgg), *Supplement zu Philipp Wackernagel das deutsche Kirchenlied etc. Geistliche Volkslieder aus alter und neuerer Zeit mit ihren Singweisen.* Lepzig, 1864.

HORVÁTH Cyrill, *Luther énekei és első protestáns énekszerzőink.* Philologiai Dolgozatok a magyar–német érinkezésekről. Szerk.: Gragger Róbert, Bp., 1912. 33–45.

KEMPER, Hans–Georg, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit.* Bd. l. *Epochen und Gattungsprobleme. Reformationszeit.* Tübingen, 1987.

LUTHER, Martin, *Die deutschen geistlichen Lieder.* Hgg. von Gerhard Hahn. Tübingen, 1967.

LUTHER, Martin, *Sämtliche deutsche geistliche Lieder.* Hgg. von Friedrich Klippgen. Halle, 1912.

SCHALWE, Fritz, *Die deutschen Strophenformen.* Stuttgart, 1972. *Repertorien zur deutschen Literaturgeschichte.* Hgg. von Paul Raabe, Bd. 5.

SZILASI László, *„Vitéz-e avagy ájtatos?"* Szeged, 1989. Peregrinatio Hungarorum 3. Sajtó alatt.

TAKÁCS Sándor, *Régi magyar nagyasszonyok.* Bp, 1982.

TAKÁCS Sándor, *Zrínyi Miklós nevelőanyja.* Bp, 1917.

WACKERNAGEL, Philipp, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts.* Band I–V. Leipzig 1864–1877.

Klag vndt traurliedt auf den Nahmen
gericht der Hoch vndt Wolgebornen
frauen frauven Eva von Batthian
geborne freyin Poplin von
Lockhowitz Wittib

Eva o Mutter in waß nott — hastu gebracht vnß All
In trübsal groß auf in den Tott — durch deinen grossen fall
Davon muß ich jetz sagen — Vndt Gott im himmel klagen
Meins hertzens traurigkeit

Voll traurens ist mein hertze — Mein Seel ist Jammerß Voll
Daß klag Ich dir mit schmertzen — Du weist mein Elendt wol
Mein Gott hilff mir behende — Dein heyligen geist mir sende
Der mich in trübsal tröst

Ach Gott wem sol Ichß klagen — Alß dir einig Allein
Laß mich doch nicht verzagen — Du bist der Helffer mein
Der Menschen trost ist kleine — Herr Gott du bists alleine
Der mir auß notten hilfft

Für dier Ich muß aufschütten — Mein Hertz o treuwer Gott
Mit heissen threnen bitten — Du wolst anhorn mein nott
Wie Ich mein Jammer beklage — Den ich hab all mein Tage
Erlitten offt vndt viel

Reich mir nur deine gnade — Daß Ich daß Creutze mein
Damit Ich bin beladen — Laß deinen Willen sein
Der alzeitt ist der beste — An deinem Wortt halt veste
Daß mich erquickhen thut

Anfangß Ich thue benennen — Die trübsal vndt daß Leydt
Weil Ich muß frey bekennen — Waß Ich in Jugendt Zeitt
Bei meinen Elttern gelitten — Wie offt ich hab gestritten
In mühe, angst, Jammer vndt nott

Von Gott daß Ich ihen lobe — Ist mir daß Creutz so hart
Geleget auf zur probe — In meiner Jugendt zart
Dan Gott wolt mich veriren — Bei Zeiten woll probiren
Im offen der Trübsal

Verfluchte falsche Zungen
Denß doch nicht ist gelungen
Wie wohlß mich haben gevbet
Weil mir vnrecht geschah
O Gott wolst dran gedenckhen
Solch böse Zungen krenckhen
Damit sie haben gemessen
Vndt auf sich selber schauen

Wie offt hab Ich gespürt
Obß schon mein ehr gerhürt
Mein Seele hoch betrübet
Vnd ernstlich rechen daß
Ihen messen mit dermaß
Auf daß Sie meiner vergessen

Nicht muglich Ists zu sagen
Wanß fälschlich thut verklagen
Bei grossen Potentaten
Mit vielen sorgen schwär

Waß solhe Zunge fifft
Vndt ausgeust iheren gifft
Die hochlich sindt beladen

Bin Ich nicht offtmalß kummen
Daß mein Seel kaum entrumen
Die Rebellion thunß lheren
Weilß Jederman bewust

In leibß vndt lebenß gfhar
Sag Ich gewiß fürwahr
Mit mehreren solchs bewähren

Ach wie hab Ich verlohren
Von denn Ich bin gebohren
Ein weislein bin Ich worden
Mein Gott daß klag Ich dir

Die Elttern mein so balt
In diese schnöde Weltt
Veracht an allen ortten

Trost mir noch war gegeben
Die noch alhie im leben
Mich hertzlich thetten meinen
Vndt seuffzen klagen dir

An meinen gschwistern zwey
Mit gschwisterlicher treüw
Ich kanß nicht ohne weinen

Hertzleidt mich thet vmbfangen
Daß Er mit Tott abgangen
Die traurig pest bekommen
Der beste trost auf Erdt

Alß Ich vom Bruder allein
Nochmalß die Schwester mein
Da mir nächst Gott genommen

In meinem Ehstandt balte
Daß Hauß creutz manigfalte
Mein Kinder Drey mit schmertzen
Gerissen grimmiglich

Hab Ich mit Hertzenleidt
Erfharn zu Jederzeitt
Hat mir der Tott vom Hertzen

Ach Gott die Edle gaben — Die Liebe Pflänzelein
Die Wier gezeuget haben — In vnserm Ehbett Rein
Sindt balt worden volkommen — Weil du sie fast genommen
In dein Ewiges Reich

Nicht lassen kan Ichß weinen — Wan Ich mein Töchterlein
Den grosen Sohn vndt kleinen — Den Lieben Benonin
Bedenckh wieß sindt genesen — Ein kleine Zeitt gewesen
Alhie auf diser Welt

Gott du hast sehr gekranckhet — Mein Seele dazumahl
Hast mir voll eingeschenckhet — Den becher der trübsal
Weil Ich so balt verlhoren — Den Gabor auferkhoren
Mein Liebster Benjamin

Ewiger Vatter vndt Herre — Du wunderlicher Gott
Wie kanstu mich so sehre — Betrüben biß in Tott
Daß du vbr vorige schmertzen — Noch gleichwohl mir vom hertzen
Hinreist den Herren mein

Bei dieser schwären Zeitte — Da Wier bedorffen Raht
Hab Ich erfahrn solchs Leyde — Gleich in der hochsten nott
Mein haupt mein Hertz verlhoren — In deinem grossen Zohren
Werdt Ich verwundt so hart

O Batthian mein Herr Vatter — O Liebster Ehgmahl mein
Wie betrübt ist jetz Eur Mutter — Mit iheren Kindern klein
Der Wittib vndt den Waisen — Wil Niemandt lieb beweisen
Kein trost nicht theilen mit

Recht kan Ich mit dir sagen — David du Gottes man
Vndt Gott dem herren klagen — So hoch gefochten an
Daß Ich zu leiden gebohren — Weil Ich solch trübsal erfahren
Muß teglich ohne Zahl

Nicht Wunder wer mein hertze — Ohn daß so hoch verwundt
Verschmacht für Jamr vndt schmertze — Wan Ich betracht jezundt
Die List, gfar vndt vntreuwe — Die täglich fast wirdt neuwe
Seidt Ich verwittibt bin

Ein einigen Sohn deß Nahmenß — Klag Ich herr Jesu dier
Vndt Bathianischen Stammenß — Ist vberblieben Mier
Diß Zweiglein möcht man brehen — fremdt schuldt an iheme rechen
Mein Gott ja solchs verhütt

Prüf du mich herr vndt richte — In meiner gerechten sach
Waß strittig ist daß schlichte — Behütt mich für Vngemach
Mein vnschuldt bring an Tage — Daß mein feindt gantz verzage
Vndt von mir Lasse ab

O Vatter aller Weisen — Du Wittwen Richter gutt
Thue vnß dein Lieb beweisen — Nim vns in deine hutt
Du kanst allein behütten — Fürß Teuffelß List vndt wutten
Vndt der Welt böse tückh

Preiß ehr vndt Rhum wil geben — Dem heyligen nahmen dein
In meinem gantzen Leben — Erhör die bitten mein
Durch deinen geist mich führe — Mit deinem Wortt Regire
Dieweil Ich leb auf erdt

Laß Mich Christlich vndt Richtig — In dieser argen Welt
Bestendig treuw vndt zuchtig — Leben wie dirs gefelt
Mein Wittibstandt beklagen — Mein Creutz auch willig tragen
Weilß dient zum besten Mir

In deinem schutz erhalte — Mich sampt den Waysen Mein
All mein geschefft selpst Walte — Laß sie gerathen fein
Daß Ich im frid Regiere — Kein feindt daß Landt turbire
Durch dein Engel verhütt

Nachmalß zum Reich der freüden — Zu dem himlischen gutt
Da nimmer ist kein Leyden — Steht vnser Sinn vndt mutt
Drumb wan eß ist dem Wille — Laß vns fein sanfft vndt stille
Seliglich schlaffen ein

Amen

HÚBERT ILDIKÓ

ZRÍNYI MIKLÓSSAL KAPCSOLATOS LEVÉLMÁSOLATOK AZ ESZTERGOMI BATTHYÁNY-GYŰJTEMÉNYBEN

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének IV. categoriájában[1] több XVII. századi, török–magyar–német kapcsolatra fényt vető misszilis- és követjelentés-másolatot találhatunk. Ezek egy része Bél Mátyás hagyatékából került ide, miként egy nemrég megjelent katalógusból megtudható.[2] E katalógus tételei közt szerepelnek azok a levélmásolatok, melyek tartalmuknál fogva érdeklődésre számíthatnak.[3] Ezért gondoltunk közlésükre.

A levélmásolatok címzettjére, vagy a másoltató személyére néhol csak következtetni tudunk, mivel Calovino József kanonok, akit Batthyány József érsek a kéziratainak rendezésével bízott meg, a köteteket szétbontotta és rendezési elvének megfelelően különböző helyekre osztotta be – így a ma levelenként található kéziratok eredeti provenienciájára csak a kötet egykori lapszámai utalnak.

A török-ellenes harcok legszívósabb hadvezérének, Zrínyi Miklósnak a neve ezen iratokban többször felbukkan.

Ali pasa Zrínyihez írt levelének latin változata már eddig is ismert volt.[4] A latin változatot valószínűleg magyarról fordították le. A most előkerült magyar nyelvű másolat[5] (1. sz. melléklet)zárósoraiban – ez a latinból hiányzik – még ajándékkal

[1] Categoria IV. Respectus provinciarum extranearum ad Regnum Hungariae.

[2] Szelestei N. László: *Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa.* Bp., 1984. Nr. 76–90.

[3] *Nr. 77. Extr. VI. c.* 3. Litterae de Zrényii in recuperandis nonnullis arcibus felici progressu scriptae. Magyarul. Stubnya, 1664. febr. 19. Egykorú másolat. 82. p. 320×200 mm. *Nr. 83.* Extr.VII.a.5. „Constantinápolyból jött Curier levelének pariája". 166?. Egykorú másolat. 97–98.pp. 320×90 mm. *Nr. 84.* Extr.VII.a.9. Ali Passa levele (Zrínyi Miklóshoz). Kanizsa (?), 1662. május 27. Egykorú másolat. 245–248.pp. 320×190 mm. A levél széle rongált. (A másolaton szereplő dátum olvasata valószínű inkább május 23. A szakirodalomban (ld. a 4. sz. jegyzetet)május 24. szerepel.)

[4] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium.* II. Zagreb, 1875. 836.p. – Szakirodalmunk a Theiner által közölt latin változatból ismeri a levelet. Vö. Szalay László, *Magyarország története.* 5. k. Pest, 1857. 72.p. és Széchy Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664.* 4.k. Bp., 1900. 174-176. p.

[5] A levél másolat voltát bizonyítja az az áthúzás, melynek szavai két sorral feljebb ugyanígy már olvashatók. A levél végén tollpróbaként egy 17. századi kéz egyebek közt feljegyezte: Sepes Varallja.

való kedveskedésről is olvashatunk, mellyel a pasa „jóindulatú" fenyegetéseit úgy látszik megédesíteni akarta.

A figyelmeztetés, a Mura-szögletében 1661–62-ben megépített Zrínyi-Újvár miatt éri a törökverőt, akit ezért a cselekedetéért Bécsben ugyancsak okoltak. Mindenesetre a pasa szép szóval igyekezett eligazítani a dolgot, talán nem vélvén tanácsosnak megtámadni a jól ismert „szomszédot".

1664. február 19-én Stubnyán kelt – címzett és aláíró nélkül – az a pár sor (2. sz. melléklet), mely Szobonya István, Barkoczy István és Zrínyi Miklós bátorságáról tudósít valakit, hírül adva sikereiket.

Ám Zrínyi legfőbb vágya a központosított magyar nemzeti állam, önálló magyar hadsereg megteremtéséről nem valósulhatott meg, hiszen oly keveseknek állt ez érdekében. A török és német mindebből búsás hasznot húzott. Szemléletmódjukra jellemző az alábbi tudósítás, melyben Konstantinápolyból – talán Reninger[6] közelében élő személy – számol be a töröknek arról a szándékáról, hogy jó volna megegyezni Ausztriának és Törökországnak a magyarországi terület békés felosztásáról, eltörölve innen a „magyar ebeket".[7] (3. sz. melléklet)

Bár keltezés nincs a levélen, az valószínű 1664-ben íródott. Több utalás szól emellett: burkoltan ugyan, de megemlítődik az a regensburgi birodalmi gyűlés, ahol 1663. december 22-én I. Lipót a fejedelmektől a török elleni hadjárathoz kért végső szorultságában segítséget: *...írd megh az Uradnak, ugy hallom, minden ellenségéuell megh békéllett, és mind az Nagy Paphoz el küldött s-mind az szomszéd Kiralyokhoz, hogy hadatt tamaszszon ellenünk...* Az időpont meghatározásához még jobb fogódzó az éppen épülő eszéki híd említése – *Eszéknélis hidatt csináltatt az Száván, olly széllessen, hogy négy eött szekér el mehett egj mas mellet rayta* –, melyet 1664. február 2-án Zrínyi romboltatott le szövetségeseivel, hogy megakadályozzák a törökök átkelését, s 1664. május 14-ére már újjáépítették a törökök. Tehát, a török némettel egyezkedni akaró szándékának e tudósítása, 1664. február és május közti időszakában keletkezett.[8]

1. sz. melléklet

Minden hozzam illendö Uri és Vitezi baratsagomat ajanlom Ng'k mint vetéz vr Baratomnak és Ioakaró Rokonomnak és Eöcsémnek. Adgyon Iñ jó egésséget minnÿajunkk'.

En Kg'k joakaró attiaffia akarám tudnÿ, mint s hogÿ legÿen Kg'd egéssége: En hala Istennek turhető egésségben vagÿok, mellÿet kivanok Iñtöl Kg'kis mint joakaró Eöcsemnek. Hogÿ én innend az elöbbi Basasagomból elmentem uolt, annak utanna uoltam Eger varaban, Tömössvarat, Jenön, A Tengeren tÿl penig uoltam ollÿ Urassagban, a' mellÿet sem Budaÿ Tiszten sem penig vezérségen nem adtam

[6] Simon Reninger a bécsi udvar isztambuli követe, aki a portával egy békekötéstervezetet akart elfogadtatni 1662. szeptemberében.

[7] A vasvári béke szégyenteljes volta is alátámasztja az ilyen irányú tárgyalásokat.

[8] Reninger 1664. augusztus 10-én Vasvárott, a nagyvezér táborában volt, hogy megkösse a vasvári békét.

uolna. De mivel hogÿ Császár Urunk eö Feg'ehez ebböll a' Tartomanÿbol minden felöl menten ment a' panasz a' kinél egÿ rokonom találkozuán ajanlot engem Csaszár eö Felségenek, a' kinek akarattÿaból im a' Kg'd szomszedsagabã issmét visza tértem, hogÿmeg lattnam az ország allapattÿát. A melÿnek midön széleÿre érkeztem, mint egÿ szivem faidallmaval lattam a[zo]kat az mellÿek lettenek ennek az urasagnak hatariban. Hisz[en] édes Eöcsém Vrã Ng'os nemböl való vagÿ: Nem tudom ki tanacsá[ból] vagÿ akarattÿaból fundaltad az Uÿvárat: Adot vólt az Ur [Isten] Nag'odnak birodallma ala annÿt, a' mennÿvel meg érte uolna Ngk' azért az Uÿ varnak könnÿen békét hagÿhatott uolna, mert ennÿ zenebona nem indult uolna a' Csaszar kapujan, sem penig ebben az Orszaghbã. Halottam hogÿ Szatinat mellette való két kastellÿ[al] el égettetted; De azzal az Csaszárnak kevés kárt töttél, hisz[en] tudhatod azt, hogÿ neked annÿ tehetseged nincsen, hogy a Csaszar[nak] ellene allhatnál a' ki midön valamelÿ Orszagra meg indul k[i] allhat annak ellen? En gonoszodat nem kivanom, de ki a[ka]rattÿaból cseleketted ezeket, nem tudom. Meszé ne mennÿünk [hogy?] jára Jenö, Varad, egész Erdelÿ Orszaga? Hova lött Rakoczÿ, Kemenÿ Janos és Bogdán Bék, az ki a' Rakoczinak segét[seget] adot uolt? Tudhatod ezt jó Eöcsém, hogÿ az Török Csaszár[nak] senki nem alhat ellent, ha meg indul. Ezeket ugÿ köllöt uolna cselekedned ha tied lött uolna Kanisa, Szigetvar, Budaban Nemet Csaszar laknék. Szatinat két kastellÿal föl igetnÿ akkor magam sem szegÿenleném. Hogÿ penig ezeket föl égetted, és Uÿvarat épétettéll, azzal sem Kanisa, sem Sziget vár sem Penig Buda vára a' tied nem lészen. Azért mondom ezt az én Mahometi igaz Török hitemre hogÿ ennel egÿebet nem nÿersz, hanem az Császár hadanak meg indulassat, az melÿ készen vagÿon már Tömös[s]vár alat, csak én tülem varnak, hogÿ Ország allapattÿat meg tekéntvéñ, meg izennÿem, mit köllössék cseleködniek. A többi közt azt is sainallÿak, hogÿ ha az Csaszar ereÿe meg indul Eszektül fogva Budaig, mind elpusztul az szegenÿség, a' mint Erdelÿbeis történt, mert az Tatár sem hodultat sem hodulatlant nem néz. En hogÿ felérkeztem az szegéniséget hozzam hivattam, vége hosza nincsen azok panaszanak, mennÿ sok csint nem cselekesznek az te vitezid a szegénÿségen, elég uolna az a' sok gonossag ha az Rakoczÿ meg verte uolna az Csaszar hadát, és ha m[a]ga Fehérvarat ülne ugÿ kellenék ezeket cselekednÿ. Az Rakocz[i] fiatis intettem, az ki ha szomat fogadta uolna, talan most mind orsz[a]ga s-mind élete helÿén uólna, és talan Fejedelemségre-is visza tétete[t] vollna, De eö az én szomat nem fogadván, az hizelkedöken indult vol[t] el, Kg'dis jó Eöcsem meg latta, ki tanacsán indullÿon el, most enge[m] haddal unszolnak, De felek raita hogÿ mint Rakoczÿ ugÿ jársz nem tudom vane hireddell vagÿ nincs minap Eszeken talallkoztam nemet küuettell, Eök azt mongÿak, hogÿ az Zrénÿ a' mit cselekesz[ik], nem az Nemet Csaszár hirével cselekeszi, a' kik mind Fejervarat s[?] mind Budan, mind penig oda alais azont vallottak. Essküszöm [az] én igaz Mahumet Török hitemre ezek igy vannak, és azt mongÿak. En gonoszodat nem akarom. Eztis utollÿara az én Mahumet Török hitemre <ezek igÿ vannak> mondom, hogÿ a' melÿ baratsaggall uóltam az elött hozzad, mostis azonnal vagÿok. En hala Istennek nem olÿ ember vagÿok, hogÿ valakinek gonoszt akarnék, hanem a' gÿüzhetetlen Török Csaszarnak, igaz bekességet szeretö hive vagÿok, s-igaz utbanis akarok jarnÿ. Es azért a'mint hogÿ a' Felséges Csaszár ream bizot mindeneket, mind az Tömössvarÿ vezér Bassanak,

mind penig önnen maganak az gyüzhetetlen Csaszarnak mindeneket mint s-hogy legyenek meg köll irnom. Ezekre mentöl hamarab valaszt várok.

Köszöntem Nagodat mint joakaromat, im küldek két keszkenyött egyeket Nagodnak, s-masikát Penig hazastarsanak; visellye Ng'tok jó egessegell. 23.May 1662.

Az gyüzhetetlen Török Csaszár véghelyének Kanisa varanak elsö Fejedellme.

Aly Passa

2. sz. melléklet

Stubnya de dato 19. Februar. Aõ. 1664.

Szobonya Istvã és Barkoczy Istvã Leva alá menvén szerencséssẽ jártak, négy száz Török̃ Hatvanig való ha mehetet el, 46. Elevenenn hoztak, az többi[t] le vagtak, Zaszlokat is nyertik.

Zerinyi Urã Iñnek ió vóltából nyolcz erősséget Vött megh azok közzött derekas Sziget Wára, kit hitre adta[k] megh. Valóban rajta vagyon Kanisan-is, aztis r[õ]vid nap Iñ kezehez adgya. Ezeket most hozta [az] Posta. Valósagos dologh. Ratisbonabúl-is mellÿ jó hireket hoztak Kgl̃nek megh küldöttem, onnatis [...-?]uj[?] Uř megh térésével, ha mi bizonyost értek tudtara adnÿ Kgl̃nek el nẽ mulatom. Etc.

3. sz. melléklet

Szolghalok k'k etc.

Harmad napya mentt föl Béczbe masod magauall egy Curier, az ki ma harom hete hogy ki jött Constantinapollyboll, mondgya, hogy az Török száz Gallyatt keszetett az Welenczéssek ellen, és hogy az Csaszar minden nap latnj megyen az munkásoknak. Eszéknélis hidatt csináltatt az Száván, olly széllessen, hogy négy eött szekér el mehett egj mas mellet rayta. Éhséghett nagyott mond igen lenni, Alexandriának az adojatt, az ki iszonyu kincs volt ugj hogy egynéhány milliom hogy hoztak volna egy Galyan Constantinapolyb̃, hogy az Hadaknak azzal fizessenek, töb Keresztény Rab lévén az Galyan, hogy sem mint a' Török, és az szél ugy szolghált, hogy az Francziay Király Tartomanyara futta az szél, és az Kereszténye kis oda eveztenek, kérette az Csaszar az kincsett s-mind az Galyatt viszsza, hogy eök baratossak egy massal és nẽ ellenséghek, az szerencsétlenségh ha oda vitte adgya megh, de nem adta. Az Török Csaszaris ahoz keppest az Francziay követett az nagy Toronyb̃ vetette. Az mi Residensünkett hivatta a Csaszar, és aztt mondotta

néki, hogy ird megh az Uradnak, ugy hallom, minden Ellenségéuell megh békéllett, és mind az Nagy Paphoz el küldött s-mind az szomszéd Kiralyokhoz, hogy hadatt tamaszszon ellenünk, de oka arra nincsen, mertt mi néki semit sem vétettünk, hanẽ csak az mi Jobbagyinkatt az Erdélyiekett akartuk megh büntetnj: Váradott hogy megh vették, nẽ az mi hirünkell lött, és az sem volt övé, de hogj viszsza adgyuk, az Töröknek természeti ellen volna, és az soha nem idvözülhetne érette, hanẽ jobb minekünk jo Attyafiusagosson, mintha egy házb̃ laknank, egy Asztalnál ennénk, és egy agyb̃ hálnánk élnünk egy mas között, job inkab azt cselekednj, hogy mind az ki minékünk ellenségünk, és eönéki Aruloÿ, ugymint az Magyar Ebek, azokatt megh rontanunk és az földröll el törülnünk, és eö egy részétt, én másikátt, mint az Raczsághott Jobbagya tennünk, és az utan Attyafisághossan élnünk. Mondgya azttis hogy az Törökk' volna kétt szasz Ezer Embere, de hogy éhségh és halal köztök, semmi keduek a hadakozáshoz; Az Vezérek hozza mentek az Nagy Vezérhez, és tudakoztak, hova készitik azokatt az hadakatt és mitt éheztetik eökett, és aztt fe[e]lelte az Nagy Vezér, hogy ha az inghem tudná aztis meghégetne mondgya aztis, hogy az Töröknéll igẽ igen nagy hére az jövendö[...] és igen félnek, és mind csak aztt beszéllik, hogy jobb vólna az [bé]kességh, Eb helye egy kétt rosz Kastélynak, mások gazdagulna[k] mi csak veszünk. Etc.

Constantinapolyból jött Curÿer Levelének pariaja.

GÖMÖRI GYÖRGY

KÉT LEVÉL A XVII. SZÁZADBÓL
Tolnai D. János levelezéséből

Az alább következő levelek közül az első Ephraim Pagitt (vagy Pagit) londoni lelkész írta Tolnai Dali Jánoshoz az 1630-as évek végén. Pagitt 1575 táján született és Oxfordban járt egyetemre (1593-ban matrikulált a Christ Church kollégium tagjaként), s bár nincs nyoma annak, hogy bakkalaureátust, vagy bármilyen más fokozatot szerzett volna, már ifjan kiváló nyelvész hírében állt, aki „tizenöt vagy tizenhat nyelven tudott írni".[1] Széleskörű, bár feltehetőleg felületes nyelvi tájékozottságát bizonyítja egy magyar peregrinus albumába található bejegyzése – 1595 július végén Deptfordban mintegy húsz különböző nyelven írt be egy jelmondatot a Váci Gergely társaságában Angliában utazgató Újfalvi Imre emlékkönyvébe.[2] Ephraim Pagitt 1601-ben egy népes londoni anglikán gyülekezetben kap állást, a Lombard Street; St.Edmund the King templomának lesz állandó lelkésze, s ebbe a minőségében ismeri meg Tolnait is. Ismeretségük tehát 1633 és 1638 közöttről való, amikor a magyar puritanizmus későbbi előharcosa még Londonban él. Pagitt már első könyvében, amit a világ nem-katolikus kereszténységéről írt *Christianographie* címen (első kiadása Londonban, 1635-ben, de újra megjelent 1636-ban és 40-ben is) felfigyelt a magyar protestánsokra: *Magyarországon igen nagyszámú protestáns lakik, vannak akik szerint ők alkotják a többséget...*[3] Bár az ország nagyrészét most a török bírja, de „Isten egyháza" nem csupán a Habsburg-részeken, hanem török uralom alatt is virágzik – Pagitt megjegyzi, hogy a kereszténységnek Budán is van nyilvános templomuk. Ami Erdélyt illeti, ott „a lakosság szinte egésze protestáns" Bethlen, vagyis „Bethlehem" Gábornak, fejedelmüknek köszönhetően, aki előzte mindazokat, akik „a jezsuita párthoz tartoztak". (Megjegyzendő, hogy 1635-ös kiadásban még „Gabriell Bathorius" szerepel Erdély fejedelmeként, tehát Pagitt a két kiadás között kapott információt Bethlenre vonatkozólag, amit aztán fel is használt.) Végül a szerző megjegyzi, hogy bár *az erdélyi egyházaknak sok bajuk volt az ariánizmussal, mégis az igaz és ortodox hiten belül maradnak.*[4]

A *Christianographie* 1640-es kiadásának ez a mondata már átvezet a Tolnaihoz írott levélhez. Mivel nincs keltezve, teljes pontossággal nem lehet megállapítani, mikor íródott, de mivel az ugyanebben a British Libraryben őrzött kéziratos

[1] *Dictionary of National Biography*, XLIII. London, 1895. 65.
[2] Újfalvi album (N. Reusner *Icones*) OSZK, Oct. Lat. 150. 72–72^{v}. valamint *ItK*, 1982. 1, 55.
[3] *Christianographie* ... London, 1640, 13.
[4] *Uo.*

kötetben (Harleian MS 825) található, más protestáns, illetve görög ortodox egyházakkal folytatott levelezése 1638 közepére esik, 1638 második fele, vagy 1639 eleje a valószínű időpont. Mint azt Herepei kimutatta, Tolnai Dali János 1638. szeptember 9-én érkezett meg Gyulafehérvárra, ahol megkapta sárospataki tanári kinevezését.[5] Pagitt ekkor már következő művéhez, a végül 1645-ben megjelent *Heresiography*-hoz, vagyis eretnekség-lexikonhoz gyűjtött adatokat, ezt célozza Tolnaihoz intézett rövid levele is, aminek szövegét alább közöljük:

Doctissimo et humanissimo viro Joanni Tolnai Transylvano salutem.

Cum de presenti statu ecclesiae (vir humanissime) per totum terrarum orbem diligentem inquisitionem fecerim; inter alia Dei misericordis beneficia, ecclesiam vestram Transylvanicam inveno non solum á tyrannide Romana liberavisse, sed etiam puram evangelii doctrinam diu obtinuisse, sub piissimo principe vestro Georgio Ragutio; hoc unum a te vir doctissime peto, ut me de rerum illarum veritate quale [?] acceperim certiorem faceres: praesertim an Arrium, Blandritae [sic!], aliqui haeretici ecclesiam vestram Transylvanicam ut pridie perturbant. Vale vir literatissime, Deum optimum maximumque precor religiosissimum vestrum principem Ragouzium Ecclesiae vestrae bono quam diutissime conservare.

Tuus in Christo
Ephraimus Pagitus Anglus.

Ez a levél újabb adalékul szolgál a kor külföld felé tájékozózó angol puritánjainak I. Rákóczi György-kultuszához. Pagitt két alkalommal, s mindkétszer hibásan írja le Rákóczi nevét, amit feltehetőleg csak hallomásból ismer, de az általa használt jelzőkből (piissimus, religiosissimus) látni, milyen tisztelettel. Szinte biztosra vehetjük, hogy ismerte azt a John Stoughtont, akinek *Felicitas ultimi saeculi* című 1638. június 10-én befejezett műve éppen egy Tolnainak ajánlott és I. Rákóczi Györgyhöz írt hosszú levél volt, s noha ezt a művet Samuel Hartlib csak 1640-ben adta ki, kéziratát alighanem többen is elolvasták. Rövid levelében Pagitt a Blandrata-féle „ariánus eretnekség" tüzetesebb megvilágítását kéri Tolnaitól. Az ilyesféle ügyekben a magyarok, de méginkább az erdélyiek valamiféle szaktekintélynek számítottak a korabeli angliában. Ez azzal függhetett össze, hogy Blandrata, Dávid Ferenc és Enyedi György Erdélyben működtek, s az első latinnyelvű vitairatokat ellenük protestáns részről elsők között éppen magyarok írták, kezdve Károlyi Péter *Brevis Explicatio Orthodoxae Fidei* (1571) c. művén, folytatva Szegedi Kis István *Assertio Vera de Trinitate* (Genf, 1573) című munkájával, illetve Szentkirályi Benedek már a tizenhetedik században Marburgban kiadott Enyedi-cáfolatával. Ezeket a könyveket Angliában is jól ismerték, Szegedi Kis István művei például a legtöbb korabeli angol könyvgyűjteményben megtalálhatók. Pagitt tehát nem véletlenül kért segítséget az általa személyesen ismert „igen tanult" Tolnaitól, aki ha meg is kapta ezt a levelet, reá aligha válaszolt. A harmincas évek végén, hazatérte után puritán nézetei miatt olyan harcot kellett vívnia, hogy

[5] Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I. Bp.–Szeged, 1965, 413.

aligha ért rá érdemben foglalkozni ezzel az elég bonyolult magyarázatot megkívánó, de a református egyház szempontjából 1640 körül már mellékes kérdéssel. Erre a többi közt abból is következtetünk, hogy Ephraim Pagitt *Heresiography* c. műve semmilyen lényeges új adatot nem tartalmazott az erdélyi unitáriusokról, illetve Szentháromság-tagadókról.

A másik levelet nem Tolnaihoz írták, hanem ő írta angliai ismerőseinek, Samuel Hartlibnak és John Durynak, több, mint egy évtizeddel később. Ez az 1651. március 9-én Sárospatakon keletezett levél nemrégen került csak elő a sheffieldi egyetemi könyvtár Hartlib-gyűjteményéből, ahol azt 50H/49, fol. 43. jelzet alatt őrzik. Tolnai itt egy olyan korábbi, elsősorban Comeniushoz írott levélre válaszol, amit Dury és Hartlib alighanem közösen írtak, s ahol Tolnaihoz is intézhettek néhány sort; ezt a levelet Angliából már Sárospatakra címezték. Comenius pedagógiai munkásságának a híre már a negyvenes évek elején elért Erdélybe; s alighanem Bisterfeld ösztönzésére I. Rákóczi György már 1643-ban meghívta az akkor Elbingában tartózkodó Comeniust, hogy segítsen az erdélyi iskolák megreformálásában.[6] A meghívást akkor még Comenius nem fogadta el, de az újra felmerült hat évvel később, amikor 1649 nyarán Rákóczi Zsigmond herceg Tolnai Dali Jánost nevezte ki a sárospataki iskola igazgatójává. Bár a Comeniusnak írt meghívólevelet Lorántfy Zsuzsánna, Zsigmond herceg anyja és a pataki iskola fő patrónája jegyezte 1650. május 18-án,[7] Tolnainak fontos szerepe volt Comenius meghívatásában. Tolnai azon kevés magyarok közé tartozott, akik olvashatták a *Pansophiae Prodromust* és Comenius egyéb, Hartlibék által buzgón terjesztett műveit, s így alighanem igen nagy várakozással tekintett a már európai hírű morvai pedagógus sárospataki működése elé.[8]

Comenius 1650 őszén érkezett Sárospatakra és összesen négy évet tanított a kollégiumban. Mint az egyik cseh történész megjegyzi, ezalatt a viszonylag rövid idő alatt annyi pedagógiai eredményt ért el, mint korábban huszonkét esztendő alatt.[9] Sárospatakon jelent meg először *Schola pansophica* című fontos műve (1651), itt írta meg a később Nürnbergben kiadott *Orbis sensualium pictust* (1658) és pataki fogantatásúak a *Schola ludus* (1656) valamint a *Gentis Felicitas* (1659) című művei; a kisebb dolgozatokat is beleértve Comeniusnak sárospataki tartózkodása alatt összesen tizenkét írása, vagy beszéde került kiadásra. Jóllehet a helyi viszonyok miatt iskolareform-tervét nem tudta egészében megvalósítani és Rákóczi Zsigmond halála után egyre kevésbé találta helyét Sárospatakon, ahol nem maradhatott ki a személyes nézeteltérésekből és intrikákból, mégis, a pataki évek jelentőségét mind elméleti, mind gyakorlati szempontból általában hangsúlyozni szokták a Comenius-életmű méltatói.[10]

Tolnai Dali alább közölt levelét lényegében három részre oszthatjuk. Az első bekezdést a fáradhatatlan John Duryhoz, presbiteriánus lelkészhez és a

[6] Kvacsala János, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez* in *Századok*, 1892, 794.

[7] *Jana Amosa Komenského Korrespondence.* Szerk. A. Patera, Praha, 1892, 321.

[8] A Komensky-levelezésben Tolnainak két levelét is olvashatjuk Comeniushoz, a CXXXVIII és a CXL számmal jelölt 1650-es leveleket.

[9] Josef Brambora tanulmányát a *Comenius and Hungary* (Bp., 1973.) kötetben: 26.

[10] V. ö. *i. m.* 23, 29. 110.

protestáns vallási egység nemzetközi propagátorához intézi, aki 1650 és 1652 között a volt királyi könyvtárt gondozta a St.James Palace épületében. Ez a rész a korabeli puritán retorika jegyeit viseli és ténybeli közlésértékét igen csekélynek tekinthetjük, bár nem lehetetlen, hogy Dury korábbi leveléhez csatolta a *Clavis Apocalyptica* (1651) című Hartlib-fordította műhöz már 1650 őszén megírt latinnyelvű bevezetőjét, s hogy Tolnai részben erre a kéziratra reflektál khiliasztikus utalásaival, pl. a „Nagy Parázna" vagyis a római katolikus egyház hamarosan várható összeomlásáról. A levél második része az elbingai születésű és német anyanyelvű, de már az 1620-as évektől Angliában tevékenykedő Samuel Hartlibnak szól, aki oktatás- és tudománytörténeti szempontból a kor legérdekesebb alakjai közé tartozik. (Ezt érzékelteti egyébként a levél címzése is; Tolnai azt Hartlibnak mint *Magno Reipublicae Literariae Thesaurario*nak, valamint „testvérének a Krisztusban" címezi.) Mint azt Stoughton *Felicitas ultimi saeculi*jából is tudtuk, Tolnai és Hartlib régi, szívélyes ismerősök; Tolnai most örül az újra felvett kapcsolatnak, s annak is, hogy Hartlib régi lelkesedése nem hagyott alább, s mind újabb erőfeszítésekre és művekre ösztönzi.

Az ezután következő bekezdés Comenius sárospataki tevékenységéről ad rövid, de pontos beszámolót: a Mester most minden erejét panszofikus tanulmányainak, valamint filológiai elmélkedéseinek szenteli. Tolnai biztos benne, hogy Comenius ezeket majd gyümölcsöztetni is fogja *a mi itteni háromosztályos iskolánkban.*[11] A következő mondat, amelyben Comenius mint a „művelt világ napja" van jellemezve, jelzi azt a megkülönböztetett tiszteletet, amellyel ekkor még a pataki iskola rektora a nagy pedagógust illette. A Comeniusról kapott híreket Hartlib sietett másokkal is közölni: levelezésében fennmaradt például Henry Langleynek, az oxfordi Pembroke College igazgatójának egy levele, ahol az oxfordi tudós azt írja, nagy örömmel olvasta mindazt, amit Tolnai Comenius jelenlegi munkájáról írt Hartlibnak.[12]

S végül az utóirat. Ez azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert névszerint említ egy olyan angol teológust, aki 1633 és 1638 között kapcsolatban, sőt a szöveg szerint közeli barátságban volt a későbbi sárospataki rektorral. Ez a John Morton, aki iránt Tolnai érdeklődik, alighanem azonos azzal a Cambridgeben tanult Mortonnal, aki a Sidney Sussex kollégium tagjaként kap magiszteri címet 1629-ben, majd lichfieldi lelkész lesz és 1649-ben hal meg.[13] Ha Tolnai barátját helyesen azonosítottuk, már hiába érdeklődött sorsa felől, hiába igért neki azonnali választ esetleges levelére. Tolnai utóiratba szorult érdeklődése ugyanakkor azt is jelzi, hogy 1638 után Tolnai körülményei hosszabb ideig olyanok voltak, hogy el kellett hanyagolnia külföldi kapcsolatait, s ezek újrafelvételére csak hosszabb idő múltán, második sárospataki kinevezése után vállalkozott

Ezek után lássuk Tolnai sajátkezű levelét Duryhoz és Hartlibhoz:

[11] A három osztály nem jelentett feltétlenül három évet, hanem a tanulótól függően rövidebb, vgy hosszabb időszakot. V. ö. Mészáros István tanulmányával: *Comenius and Hungary*, 121.

[12] G. H. Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius*, Liverpool–London, 1947, 373.

[13] *Alumni Cantabrigiense*, Pt. I. Vol. III. Cambridge, 1924, 218. Számbajöhet ugyan még egy másik John Morton is, aki 1634-ben matrikulált az oxfordi Trinity Collegeban, de akinek további sorsáról más információnk nincs.

Charitatem Christi, et Pro Ipsius Regno Zelum!

Humanissime D[omi]ne Hartlibi, Tibi quidem et D. Duraeo, Praeter omnem spem atque intentionem, at divinitus evenisse, crede, quod Literis Vestris ad dilectiss[imu]m Fratrem Nostrum, D. Comenium novissime datis, me quoque non uno modo exhilaraveritis. Propterea Vobis Utrisque adhuc superstitibus ac sospitibus gratulor, gratiamque habeo. D[omi]no Duraeo q[ui]dem eo nomine, quod ex ejus Literis, densos illos Motuum fluctus, quibus Navicula Christi apud vos, ad scopulos syrtesque, pene usque ad Naufragium, plerisque multis, ex sensu magis quam defaecato judicio, allisa fuisse visa est, jam tandem, D[omi]no evigilante, componi coeptos intelligam. Benedictus sit Deus Israelis, qui facit Mirabilia solus: et benedictum nomen ejus in seculum: impleatur gloria ejus tota Terra! Corrobora, o Deus, quod operatus es in Servis Tuis! Usque ad finalem Catholicae Meretricis subversionem! Huc enim, Agno illo Duce ac Moderatore, tendere, ceu Praeparationem, Sionis Vestratis a diuturna Tempestatum agitatione respirium, atque in sancta Unione consolidationem, ominari, sperareque, haud sine fundamento, incipimus. Quo conspirare argumenta plurima, hic quoque observamus. Ita Cl. D. Duraeus Suis me affecisse sciat. Quem osculo charitatis saluto.

Quod ad Tuos, Mi Hartlibi, dupliciter ex illis me exhilaratum sentio. Primum, quod ad exsuscitandum cum Tui apud me, tum mei apud Te fere obliteratam Nominis Recordationem; atque etiam, si patieris, ad fraternae amicitiae sinceram communionem conciliandum, ista[m] scribendi ad Te occasionem subministraveris.

Deinde, quod laboriosissimam juxta et oculatissimam Tuam in Christi Regne late lateque propagando Charit[at]em Pietatemque conspicandum exhibueris. Deum laudo, omnis gratiae Authorem, qui tam heroici impetus igniculos animo tuo olim inditos, non modo non extinxit, verum augmento cumulat indies. Macte esto virtutibus, dilecte Fr[ater]! Stabilis esto, immotus, eminens in Opere D[omi]ni semper: qvum scias laborem Tuum non esse inanem in D[omi]no.

Scias velim Tibique firmiter persuadeas, non alio nostra quoque Consilia et Conatus spectare. Venerandus Fr[ater] Noster D.Comenius, tot undique Eruditorum desideriis, postulatis, solicitationibus, adhortationibus, quotidianisque meis obtestationibus exstimulatus, Se jam Totum Pansophicis studiis unice consecrare decrevit: postquam Philologicis Meditationibus Suis, in Schola hac nostra Tri-classi, feliciter erigi coepta, novissimam manum, hoc quadrimestri, quod, Deo Propitio, speramus, apponet. Vos Deum, vitae mortisque Dominum, Nobiscum orate, ne Orbis Literati tantus Sol infaustam mortis Eclipsin patiatur. Fiat! Plura istis, quae Tibi non injucunda fore scio, jam non addam: meliori opportunitati ea, si Deus dederit, reservans; praesertim si Epistolicam hanc meam salutationem gratam Tibi fuisse cognovero. Quam ut aequi bonique consulas, etiam atque etiam rogo. Interim Vale, et fave.

Tui amantissimo Fratri,

Joh. Tolnai MS.

Dabam 9 Mart. A 1651 Saros Patakini.

P.S. Amicissime D[omi]ne Hartlibi, ni quaeso, graveris inquirere in Johannem Mortonum, olim Famulum meum, jam Ecclesiasticum (ut audivi) apud vos Pastorem, Fr[atr]em conjunctissimum, Vivatne? et monere illum salutatum, ut Mihi quantocujus scribat, responsum a me exspectaturus. Saluto praeterea omnes ac singulos Fr[atr]es Rever[en]dos mihi favintissimos. Vale iterum.

PETNEKI ÁRON

HITETLEN JEZABEL VAGY DICSŐSÉGES JUDIT?
Báthory Zsófia apológiája (1674)

Történelmünk és művelődésünk forrásainak kiadása ismét fontos feladatává lett a magyar tudománynak. A régebben megindult, ám időközben félbemaradt nagy sorozatok folytatása mellett szükséges a kisebb forráscsoportok feltárása is. Még nagy közgyűjteményeink is tartogatnak számunkra meglepetéseket, nem is beszélve a kisebb világi és egyházi intézmények könyv- és levéltárairól. Ugyanakkor a lehetőségekhez képest fel kell használnunk az egyébként sokszor nehezen hozzáférhető (egyes esetekben kifejezetten csak tezaurálási célokat szolgáló) magángyűjteményeket is. Ma ugyanis még ritkaságszámba mennek az olyan gyűjtő-szakemberek, akik részint maguk, részint kollégáik segítségével publikálják féltett darabjaikat. Ezeknek egyike Endrei Walter, akinek gyűjteményéből az alábbi iratot közzétesszük.[1]

A kézirat kétrét hajtott papíríven három sűrűn teleírt oldalt tartalmaz. A papír vízjegye a postakürt, alatta MP betűk. A barna tintával írt szöveg írásformája jellegzetesen XVII. századi másolatra (esetleg tisztázatra) utal. Az eredetileg nyolcadrétre összehajtott irat külzetén ugyancsak XVII. századi, de más kézzel ez áll: *Manifestum Rebellium et ad id Responsus.* Szövege a következő:

„Mi az magyar nemzetnek lelki Testi Szabadságáért fegyvert viselő és számkivetetést szenvedő magyarságnak Groffi, Uri, Feő nemes es Vitezlő Rendekből állo Deputatusi. Adgyuk emlékezetül, hogy valamiulta az el szenvedhetetlenül megh bántódott Magyar Nemzet, Edes hazaiából ki üzetvén fegyverben vagyon es Feiedelmi, nagy Emberek, halhatatlan példával minden keresztyenségh kivül fel hoherolása, nevezetes Feő Rendek, idegen országokban örökös Tömlöczre irgalmatlanúl valo küldések, es pogány kegyetlenséget megh halado rabságban kinoztatások es sok ártatlan igaz haza sart[z]oltatások, sokaknak utolso, es gyalázatos szegénységre iútásokutan, mostannis keserves számkivetessel szenved, mint ez üdő alatt-is, tellyes tehetsegünkel igyekeztünk azon, az megh búsúlt vitezlő Rendet fenyitekbe tarthassuk, az mint hogy a hol valami rendetlenségek mint efféle változo, es vizontságos időben megh estenek-is, azok is akaratunk kivül löttenek. De mint

[1] Ezúton köszönöm meg Endrei Walternek önzetlen segítségét, aki súlyos betegségében is lehetővé tette gyűjteménye kutathatását. Hálával tartozom néhai Benczédi Lászlónak, hasznos útmutatásaiért.

hogy Bathori Sofia Feiedelem Aszszony, valamint boldogh állapattyáb[an], Edes Hazánknak első s legh nevezetesb volt az keresztyén vallás üldözesében, ugy mostis amaz hitetlensegerül hires Jezabelt megh haladó dühösséggel, ártatlan, es senkinek semmit nem vétő Praedikatorinkat fogattya, p[rae]dáltattya, fenyegeti, sententiaztattya, és őletnÿs akaria, mellyel az egész vitézlő Magyar Rend úyobban megh busitatván, közönségessen előttünk igy resolválták magokat. Mint hogy Látni valo dologh mint az előtt, most annál inkább, azon, megh irt Feiedelem Aszszony egyedül az [sic!] Evangelica keresztyeni vallás romlasára es el törlésére igyekezik, es maga Joszagaban Lako, és magános Szeömély, mégh pedigh Aszszony Ember lévén, kinek Neméhez es Rendihez kissebb sem illenék, méghis mindent, valamire érkezhetik szabadossan, es megh dühödött képpen el követt, es ninczen az Egész Országban, ki rola tégyen. Soha őkis már tovább ezt henyélő szemmel nem nezik, hane[m] az Teremtő Istennek nevére megh esküttenek, hogy ha a' megh fogott ártatlan Praedikatorokat el nem bocsáttya, es helyekben megh maradtakat tovabb is kergetteti, praedaltattya, fogatattya, tömlöczözteti, annal inkább ha csak eggyet-is megh őlettkőzzülők, eőkis kezek levén keresztyeni vallások üldözteteséért, ki ért ma is viselik az fegyvert eőrőmmel megh halnys, az egész Országban hodult, hodultalan helyeken, Király, Császár, Grofok, Ersek, Püspök, Káptalan Conventek Joszágiban valahova kardgyok es kariok el ér, es valahol Papot es Barátot, Jesuvitat es Licentiatust kaphatnak, az megh fogott Praedikatorokért fognak annál inkább ha csak édgyet megh ölet-is tizet ölnek megh érette, es mindeneket irgalmatlanul el követnek. Legyen azért az Egesz vilagnak ekeppen tudtára, hogy mindezeket, vagy ha ennel tőbbek kővetkőznekis, az megh irt Feiedelem Aszszony Rendkivül valo dühösködése es öldözese az oka. Melyrül mi mint igaz igyü s indulatu Emberek I[ste]n s-az ő szent Angyalj, es az Hazának minden Renden lévő Lakosi előtt Tudományt tevén, hogy mind az mostaniakkal, s-mind az következendőkkel eörök emlekezetben es bizonságul légyen, bocsatottuk ki ez Patens levelünket. Datum in quartirio Szalontensi. die 15 Julÿ. Anno 1674.

Ti, a' gazon lappango haziokbol ki csapatot magyar tolvaioknak, koborlo szabadságokért fegyvert viselő Papisták es Papok hoheri.

Megh ölettek nemellyek közzületek, es rabságra vitettek, mert I[ste]n s királlyotok ellen támadtatok.

Mikent igyekeztetek fenyétekben tartani az vitezlő Rendet, megh mutattya az mindennapi practica, nem levén olly Istentelensegh, mellyet mikent Lucifernek Zázloiát fel emeltétek, el nem követtek az magyarságnak testi, es Lelki marczongloi, Táborotokbol mint Pokolbul ki rohant Katonáitok.

Nézd el, az el czondorlott (nem már hazádot, mert ellene tamadtál) Magyar Országot; az te Istentelenseged miatt, az szél fuya sok szép roppant városoknak, faluknak helyeit; a' Templomok Istenes ekessegektül, mellyekkel reghi szent eleinktúl fel öltöztetve valának, te általad megh fosztattak; az Isteni szolgalatok Városokon, falúkon mellyekkel Istennek szent rendeleseből, Magyarok Dicsőseges első szent királlya s-az után sok száz esztendokig másokis folytattak, az te kegyetlenseged miatt megh szüntek; Várakon es kyrállyi Városokon kivül, más sohúl örděghi kegyetlensegtek miatt, az Istennek igaz szolgai, nem safarkodhatnak; nemzetünk s-Hazánk edes teiével fel neveltetett Uri s-alaczon rendü iambor, jo erkölczü

Vitez magyarok, kik Poganyoknak is Lehettek rettentői tyrannusi kezed miatt ki gyomlaltattak; az ártatlan gyermekek, (ki Poganyoknal-is hallatlan, es fene Vadak természetivel is ellenkezik) kik Nemzeted kedves maradeki, a' Pogányoknak harácsoltattak tüled; s-az Pogánynak mint edes Apádnak ugy kereskedel [?] keresztyén edes magyar verel.

De ki győzné elő számlálni, sok féle keserü, merges, halalos gyümőlczit az te Istentelen pártütésednek? bár ne látnánk keservesen mindennapon! ám igy igyekeztek ti gonosságnak Generálisi fenyetékben tartani az Istentül el szakadt nem magyarokat.

De Bátori Sofia feiedelem Aszszonyra haraguztok, mert Vallástokat üldözi, Praedikatorokat fogattat, praedaltat, halallal fenyeget etc.

Ted férre (ha megh emberek természetiből éppen ki nem őltöztél) mérges bögyödben forralt ördöghi haragodat, kerlek bántotté a' Feiedelem Aszszony valamely Praedikátort, vagy Kálvinistát, minek előtte az te ördöghi Táborodnak hoheri, sok Catholicusokat, es Papokat megh nem őltek volna? fogatott é? praedaltattoté Praedikátort, mégh az szegény Liszkay Papot, az Sárosit, a' Radit, a' Füzerit kegyetlenül megh nem őltétek? mégh az Sakmári Jésuvitákat, Szőlősi Barátokat, a' Radi Barátot hoherul el nem marczongotátok? mégh sok más Papokat kemény fogságra nem hurczoltatok? mégh feles Catholicusok Templomit fel nem vertetek? es sok I[ste]nfelő, artatlan Catholicusokat nem Tyrannizáltatok?

De legh közelebb bizonyitom igaz irasomat, az Feiedelem Aszszony égynéhány réndbéli patens leveleivel, s-tÿs olvastatok, mellyekben protestál, ha tovább mentek a kegyetlenségben es Joszágit pusztittyátok; mert senki ez Országban miattatok annyi kárt nem vallott mint az Feiedelem Aszszony az kálvinista Praedikatorok fogiák keservesen megh siratni. Ám ugyan hogy nem szüntetetek, mert Javait tolvailottátok, Az Vári Papiát mindenéből kifoztottátok, az Tarpay mesterét es Licentiatussát megh őltétek, s-többet affélét. Ugy fakadott osztán arra, hogy az Praedikatorokban megh fogatott.

Melly ártatlanok legyenek pedigh az Praedikátorok másképpenn is, kérd megh a' Posoni Sententiát, s-nézd annak érdemlett gyümölczét Győrőtt, Leopold Várában, s-másutt, a' hol dudollyák a' Rebellio notaiát, a Praedikátorok, eők kisztették az egész Országot fegyverre a' király ellen, kiknek Vallástokra nezveis, balgatagul fogadtátok szavokat, mert az keresztyen Világon, az Papistak közöt nagyobb testi, s-ti itiletetek szerént lelki szabadságban az Calvinistaságh nem volt; s-ám az azu agonn-is el kell most férnetek.

Hogy azért Istenesen, mint régen Esther királyné Aszszony es dicsőseges Judith Aszszony népe es vallása mellett, szent buzgossággal tellyes levén ki kőlt Batori Sofia Feiedelem Aszszony, es tehetsége szerent oltalmazta Papiait s-Vallását, azért kell é hitetlen Jezabel Aszszonyhoz hasonlitanotok? es hogy Aszszony Ember levén, Neméhez, es Rendihez kisseb dologh sem illenék; de régen hozzá illet, noha Aszszony Ember volt Lorántfi Susánna, Feiedelem Aszszonyhoz, hogy üldözze az Papista Papokat, es Chr[ist]us Vérével plantáltatott igaz keresztyen reghi Vallásunkat: ugye? O ti tekelletlenségnek hazudozói!

Es mit esküttök, hogy tys Papokat Baratokat, Jesuitakat fogtok haborgatni, ha alább nem hagy a' dologban a' Feiedelem Aszszony? Vallyon nevezhettéké vagy

egy Papot az Országban, ki mellől békével elmentetek , minek előtte az Feiedelem Aszszony Istenesen buzgolkodot? Csak ti ne háborgatnátok az Feiedelem Aszszonyt, nem bántana senkit, mert Patens levelében is olvastam, hogy csak az csendes életet kivánná.

Láddé akárki légy Pártos nem magyar, hogy hamissan gyomroskodol, a' io I[ste]n felő Feiedelem Aszszonyra. Sőt bizonyára megh érdemli az örökke valo dicsőséget, es dicsiretet, hogy Istene, Ecclesiáia, királlya, Papiai mellet ki kell, kiért magaztaltassék az Ur mindenkor.

Ti azért minden gonosságnak Safári, kik reghi Jambor vitéz eleimknek [!] ősvényeket el téveztettétek, es szegény Nemzetünkön, mayd el feleythetetlen gyalázatott tettetek, Térietek edes Anyátok, Hazátok kebelében, fészketeket ne undokitcsátok: egyenlő szivel velünk az igaz Istent, es királyotokat, szolgállyátok. Amen.

Költ Cassa Várassában, Sz. Mihály havának 2. napián, 1674. Azért illy későn, mert minden igasságnékül valo Manifestumotokat csak tegnap olvasám."

Tudomásunk szerint sem a *Manifestum,* sem az arra adott válasz eddig nincs kiadva.[2] A létrejöttüket megelőző, s a bennük említett eseményeket azonban ismerjük. Ugyanígy nem ismeretlen a középpontban álló személy, Báthory Zsófia élettörténete sem.[3] Itt nincs lehetőség, hogy részletesen kitérjünk azokra az intézkedéseire, amelyek nyomán birtokainak protestáns lakossága sokkal kedvezőtlenebb helyzetbe került, mint az ugyanott élő katolikus jobbágyok. A házassága miatt egy időre a kálvinizmusra áttérített fejedelemasszony II. Rákóczi György halála után – fiával együtt – visszatért a katolicizmusra. Nyilván ez is indokolta azt a zélust, amellyel a magyarországi Rákóczi-birtokokon megkezdte a protestáns prédikátorok üldözését. 1671-ben elvette a sárospataki kollégiumot és elűzte a tanárokat s diákokat.[4] Természetesen nem állott egyedül az erőszakos templomfoglalásokkal, mégis a kor protestáns közvéleménye – főként a Wesselényi-összeesküvés bukása után vállalt szerepe miatt – elsősorban őt okolta az immár politikai jellegű vádakkal is illetett lelkészek bebörtönzéséért. Ugyanakkor a Manifestumra adott válasznak is igaza van a katolikus klérus egyes tagjait, elsősorban szerzeteseket ért inzultusokkal, sőt gyilkosságokkal kapcsolatban. Természetesen, amikor utóbb a pozsonyi Judicium delegatum ebből is vádpontot kovácsolt,[5] jól tudta, hogy nem a Pozsonyba citált lelkészek vétkesek ezeknek a papoknak a halálában, hiszen a legtöbb esetben spontán, előre meg nem szervezett népi megmozdulásokról volt szó. Makkai László találóan mutatott rá: *A protestáns erdélyi fejedelemségre támaszkodó kuruc felkelők és a katolikus Habsburgokhoz hű labancok ellentéte szükségképpen vallásháború formájában robbant ki, s ezt elsősorban mindkét*

[2]Nem ismeri Deák Farkas, *Bújdosók levéltára,* Bp., 1883. sem.

[3]H. Kiss Kálmán, *Báthori Zsófia életrajza* in *Magyar Protestáns Figyelő,* 1879. ill. klny. Nagybánya; Meszlényi Antal, *Báthori Zsófia élete és végrendelete* in *Regnum,* 1938–39.

[4]Román János, *A sárospataki kollégium.* Bp., 1956. Báthory Zsófia erőszakos templomfoglalásai már korábban széleskörű tiltakozást robbantanak ki, vö. a felső-magyarországi 13 vármegye levele Lobkovitz Vencel herceghez, Kassa, 1665. nov. 18. ill. a felső-magyarországi evangélikus rendek követeinek előterjesztése a nádorhoz, ugyanebben az évben. In *TT* 1901. 325–330.

[5]Rácz Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben,* 2. kiad. 1. füzet. Lugos, 1889. 53 skk. 11.

oldalon a lelkészek szenvedték meg: a templomaikat védelmező protestáns parasztok által agyonvert katolikus papok és szerzetesek s a vallási egységet erőszakoló katolikus államhatalom által börtönbe, gályára küldött protestáns prédikátorok és iskolamesterek.[6]

Rá kell mutatnunk egy érdekes apróságra: a pozsonyi vértörvényszék 1674. március 5-én kezdte meg működését. Az ítéleteket a lelkészekre április 4-én, a többiekre április 7-én mondták ki.[7] A Nagyszalontán július 15-én kiadott Manifestum azonban konkrétan legalábbis nem utal erre az eseményre. Annál inkább a válasz, amely pontosan megismétli a legfőbb pozsonyi vádpontot, azt ti., hogy az összeesküvés, majd a kuruc mozgalom felbújtói a protestáns lelkészek voltak:

„Mely ártatlanok legyenek pedig a prédikátorok másképpen is, kérdd meg a pozsonyi szentenciát, s nézd annak érdemlett gyümölcsét Győrött, Leopoldvárában, s másutt, ahol dudolják a rebellió nótáját..."

A később gályarabságra adott prédikátorok bebörtönzését tehát teljesen jogosnak, „érdemlett gyümölcsnek" ítéli, hiszen a Wesselényi-mozgalomban, majd a kuruc megmozdulásokban résztvevő kálvinisták s az őket vezető lelkészek miatt vált pusztasággá Magyarország, ők adják el még a gyermekeket is a velük szövetkező pogányoknak. Miattuk pusztulnak a templomok, vész el a régi szent királyok által meghonosított kultusz. Az „elcondorlott" Magyarország immár nem hazája a bujdosóknak, akikkel szemben tudatosan használja éppen a kuruc propaganda közkedvelt fordulatát: „pártos *nem magyar.*

Ezután jön az igazi „veres tromf": Báthory Zsófia, aki csak a békességes életet szereti, csupán megtorlásként büntette a protestáns lelkészeket. Nem lehet őt a hitetlen Jezabelhez hasonlítani (más ellenfelei egyenesen „fertelmes Jezabelnek" titulálják), sokkal inkább hitét és nemzetét védelmező Eszter vagy Judit.

Végezetül a megtérésre inti a „régi jámbor vitéz eleinknek ösvényét" eltévesztőket.

A Manifestumra adott válasz szerzőjét mindenképpen Báthory Zsófia közelebbi ismeretségi körében kell keresnünk, olyan ember személyében, aki jártas a hitvitázó irodalom formai, szerkesztési szabályaiban, s akinek heves, személyeskedő hangvétele a fejedelemasszony melletti elkötelezettségét mutatja. A vitairat kassai keltezése is közelebb hoz a megoldáshoz: nyilvánvalóan az ottani jezsuita rendház egyik tagja ragadott tollat pátrónája érdekében. Báthory Zsófia valóban favorizálja a jezsuitákat, különösen pedig Kiss Imre pátert, aki a fejedelemasszony „szürke", pontosabban szólva „fekete eminenciása" lesz. Kiss Imre Sámbár Mátyás mellett rendje egyik legaktívabb hitvitázója a XVII. század közepén (Zoványi Jenő mutat be egy egész „hitvita-lavinát", mely Sámbár, majd Kiss iratai, válaszai és viszontválaszai körül alakul ki, valóban a tromfosdi, a megpiricskélés, a görcsös bot

[6]Makkai László bevezetése, in *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* Bp., 1976. 21. A protestáns templomvisszafoglalások korabeli képi ábrázolásairól ld. Galavics Géza, *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század. (A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei)* in *Magyarországi reneszánsz és barokk.* Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp., 1975. 261–263.

[7]Rácz Károly, *op. cit.* 58.

és bányászcsákány, meg a vén bivaly orrába való karika nem éppen emelkedett stílusában).[8] Természetesen nemcsak a heves vérmérséklet, a hitvitázó türelmetlenség sugallja azt, hogy a szalontai Manifestumra adott válasz szerzőjét Kiss Imrében kell látnunk. A kulcsot a valószínű megoldáshoz az a halotti búcsúztató adja, amelyet Kiss páter mondott Báthory Zsófia felett, a kassai jezsuita templomban, 1680-ban.[9]

Igaz ugyan, hogy ez a teljes egészében csak kéziratos másolatban fennmaradt mű jóval átgondoltabb, jóval nagyobbszabású, s nyilvánvalóan nem egy este készült, mint a Manifestumra adott válasz. („Azért ily későn...mert csak tegnap olvasám.") Stílusban azonban igen sok hasonlóságot találhatunk, főként a fokozásokat, szónoki kérdéseket illetően. (Igen érdekes egyébként összevetni a Manifestum és a rá adott válasz stílusát: az előbbi nehézkes, tagolatlan, mellérendelések hosszú sorozata, mintegy egy tömbből faragva, az utóbbi viszont jóval lendületesebb, tagolt, fokozást, szóképeket, szólásokat használó, gyakorlott, a kor modern követelményeinek megfelelő stiliszta munkája.)

A leglényegesebb hasonlóság azonban Báthory Zsófiának a bibliai hősnőkhöz, elsősorban Judithoz való hasonlítása:

„Oh bizonyára erős, ditsiretes Asszonyi állat, magyar Judith Báthori Sophia!" (12. lev.) „Oh erős Magyar Judith! mennyiszer kiáltották az Ellenségek az ő szolgainak: Ha mellénk allot volna az Aszszonyotok, már réghen nyertesek löttünk volna." (13. lev.)

Hasonlóság mutatkozik Báthory Zsófia békés hajlamainak kidomborításában is: „Gonosz akaroi, kik tsak az edgy Igassagért voltak ellene, mert másképp soha senkit nem ügyekezett meg bántani, megh háboritván, csak azt szokta mondani az Istenre hagjom (...) Ha pedig valaha, valami keménységre kellett fakadni, a nagj igasságh s nagyobb Jó hoszta magával, de ugyis soha rágalmazásra és ember szollásra nem fakadott gonoszakarói ellenis, mely ritka gémánt." (17-18. lev.)

Kiss Imre 1680-as halotti prédikációja egyébként alaposabb elemzésre méltó mű. Azt bizonyítja, hogy Pázmány és Lépes Bálint hagyományainak a XVII. század második felében is van folytatása. Nem lehet sommásan elintézni a szerzőt, miszerint „a barokk stílus nyersebb, alantasabb változata jelentkezik" műveiben.[10] Írói tárházának csak egyik eszköze a „veres tromf"-stílus. A barokk emblematika iránti érzékéről tanúskodik, hogy a gyászbeszédet a Báthoryak címerképére építi fel, néhol egészen merész metaforákat, concettokat használva.

[8] Zoványi Jenő, *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, in *Theologiai Szemle*, 1. 1925. 264–274.

[9] *Midőn az hatalmas halál a fennyen tündöklő Báthori familiának erőss három czimeres sárkány fogát megh rontotta és fel fordította Munkácsról Cassára érkezvén az Testel igy predicállott a néhai minden kigondolható ditséretre méltó fejedelmi Báthori Sophia aszszony halotti pompáján Pater Kiss Imre Jesuita. Nagy Szombatban Nyomtattatott az Académiai Betűkkel Srnensky Máttyás által Anno 1680.* Bp. ELTE Egyet. Kvt. Kézirattára, G 148. Koll. 1. A kéziratos másolat a nyomtatott eredetiről (RMK I. 288(a) készült, amelynek csak egy csonka példánya van meg, ugyancsak az Egyetemi Könyvtárban. A halotti beszédet röviden, pusztán könyvészetileg ismertette Illésy János, *Kiss Imre halotti beszéde Báthori Zsófia felett* in: MKsz 1894. 48–51. Kritikai kiadása előkészületben: *Halotti beszédek 1604–1708.* Sajtó alá rendezte Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka. (sajtó alatt).

[10] *A magyar irodalom története*, 2. köt. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor, Bp. 1964. 218.

„Es mivel hogj azon ügjekezem tellyes tehetségemmel, hogj mentül hathatosab, élesebb, hegjesebb erőseb eszközt találhassak, hogy azzal az emberek elméiébe és szivébe be metczhessem nagj mélyen ennek a nagj dütsöséges Feiedelmi Aszszonynak Istenes életét... Három czimeres hegyes Sárkán fogat tettem fel Praedicatiom Fundamentumának. Kérem az Kegjes Halgatokat, szomorusággal és méltó banattal lágyitsák magok sziveit, hogj ugj az Három Czimeres Fogh, mélyebben hathasson beléiek, szép lelki és Testij oktatásunkra is." (8. lev.)

Valósággal meglepő Kiss szóképeinek plaszticitása. A következő néhány sor hallatán szinte egy drágakövekkel ékes barokk násfa jelenik meg előttünk:

„Plinius, bölts és éles elmével L. 47. cap. 6. igen ditsiri s magasztallya az Opalus nevü gémántot, hogj más három nevezetes gemántnak qualitássát, minémüségét szépséghét magában foglallya, a Carbunculusnak gyenghén tsillámozó tüzét, az Améthystusnak égő s ragjogo pirosloságát, a Smaragdusnak Tengheri zöldséghét. O drága kints! drága gémánt Báthori Sóphia! mely nagj perfectioban s majd hatar nélkülvalo tökélletességben foglalták magokban a Te Czimeres Három Fogaid, az három gémántnak, Hitnek Reménségnek, Szeretetnek szépséghét és qualitássát." (9. lev.)

Kiss Imre életpályájának egészét még nem ismerjük, hiszen még halála évét is eltérően közlik a kézikönyvek.[11] Kétségkívül a barokk kor ellentmondásokban bővelkedő gyermeke. Szuggesztív természetének az özvegy fejedelemasszony nem tud ellentállni. Ugyanerre a szuggesztivitásra való törekvését érezzük mondataiban is. Akaratos, hajthatatlan, gyorsan, sőt időnként túl hevesen s gyorsan határozó alkat, a Báthory Zsófia örökségével kapcsolatos botránya miatt még saját rendjében sem kedvelik, Zrínyi Ilonának pedig halálos ellenfelévé válik.[12] Hitvitázó irataiban szinte élvezettel szórja a hatfontos gorombaságokat protestáns ellenfeleire, ugyanakkor nemcsak a szentírási toposzok, hanem az antik mitológia terén is biztosan tájékozódik, méghozzá jóval kora átlaga felett, s a barokk széppróza terén a legjobb teljesítményre is képes.

Látásmódja végletes, mint ahogy végletekben gondolkozik a kor is, amely egy konok, bár korántsem nagy egyéniségű fejedelemasszonyban is hol fertelmes Jezabelt, hol dicsőséges Juditot lát.

[11] *Szinnyei* és a *Magyar irodalom története* 2. 1683-at adják meg halála éveként, a *Magyar Életrajzi Lexikon* 1. kötete viszont 1705. október 25-ét ír. A dátum mindenképpen pontosítható lesz a jezsuita rend osztrák provinciájának évkönyveiből. Itt jegyzem meg, hogy Báthori Zsófia gyóntatójának névírásmódja sem egységes a későbbi szakirodalomban. Bár az új munkák következetesen egy s-sel írják, megmaradtam a korabeli két s-nél.

[12] Részletesen szól erről Meszlényi Antal *op. cit.* 219–222. A rossz viszonyra nemcsak a kölcsönös feljelentések jellemzőek, hanem az is, hogy Kiss a búcsúztatóban, amikor az elhunyt nevében a hátramaradottakhoz szól, következetesen kihagyja Zrínyi Ilonát.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

MAGYARORSZÁG, AZ ÖSSZES ISTENEK LAKÓHELYE

Schendl Frigyes kiseposza

1720-ban jelent meg Nagyszombatban Schendl Frigyes (1690–1738) carmen elegiacum-ja, melynek címe: *Sedes Deorum, sive Hungaria rerum omnium copia affluens.*[1] A graduáltakhoz intézett ajánlásban költeményének meséjét a valóságtól nem igen eltérőnek nevezi; mivel olvasói a szabad művészetekben kiműveltek, könnyű lesz nekik a cselekvényt felfogni.[2] Az öt énekből álló költemény elején Jupiter, mivel már tíz éve nem tud semmit arról, hogy mi történik a Földön, elkeseredik és elhatározza, hogy villámával elpusztítja a mindenséget, csupán Juno könyörgésére áll el tervétől.[3] A nyitó helyzet tehát a tassoi „epikus malom" méltatlankodó istenéé, ám a méltatlankodás oka már különbözik, hiszen nem az emberekre haragszik Jupiter, hanem a lent kormányzó istenekre, akik semmi híradással nem szolgálnak. Legföljebb egy-egy elhunyt kóbor lelke adott szórványos híradást. Haragszik bátyjára, Neptunusra, aki semmit sem jelentett neki a tengerről; megbánja még azt is, hogy Semeléből kimentette Bacchust, és ráadásul irigyelt hivatalt juttatott neki: a szőlők felügyeletét, amikoris tetszése szerint ihat a legjobb borokból, és még Indiát is megkapta ráadásul, valamint a költők is állandóan róla dalolnak, atyjának mégsem küld egy pohárnyi bort sem. Eszébe jutnak a régi lázadó gigászok, Salmoneus és az özönvíz is; szól Mulcibernek, hogy hozza fegyvereit. A második énekben Juno megkérleli férjét, figyelmezteti, hogy ha az istenekkel leszámol, akkor a Föld is elpusztul, még Ganymedes szerelmét is fölemlegeti, és azt ajánlja, hogy ha mindenáron büntetni akar, inkább ölje meg őt. Végül elájul, Jupiter erre eldobja a fegyvert, villámát, „felápolja" érzékeny lelkű feleségét, aki mindjárt meg is igéri, hogy a jövőben engedelmesek lesznek az istenek, bor is lesz, Ceres is elszámol a gabonával, és a félistenek nyája mezőkről és erdőkből szintén benyújta elszámolását.[4] A harmadik énekben a megenyhült főisten hivatja Mercuriust, és utasítja, hogy menjen le a Földre, embernek álcázva magát. Kémlelje ki az összes istent, és jelentse, hogy mit látott. A szárnyas küldönc előbb

[1] A promotor (Szdellár Ferenc)nevén jelent meg.

[2] Sedes Deorum, 4. sztlan l.

[3] Jupiter silentio decem annorum, quibus Dii nihil ad se de terrarum orbe retulerunt, tandem exasperatus animo; fulmine universos delere parat: nisi Junonis precibus a tam crudeli facinore patrando abstraheretur. *i. m.* 7–11. sztlan. l.

[4] Juno sortem miserata Deorum, Jovem pro salute eorum deprecatur; oratque, subito ut furori modum ponat. *i. m.* 11–18. sztlan l.

Ceres birodalmát tekinti meg: minden rendben van, az istennő vet, a parasztok szántanak és boronálnak, Aristaeus vezetésével. Majd leszáll a tengerbe, és Nereus palotájához igyekszik. (Közben csodálatos módon száraz marad.) A tengeristen házát vízoszlopok tartják; maga a palota bálnaháton áll.

Tota domus steterat liquidis innixa columnis,
Quas baleana suo tergore magna tenet.
Tecta domus, paries, laqueare, cubilia, sedes,
Denique quidquid erat, nil, nisi lympha fuit.[5]

Azonban a nimfák észrevették, erre Mercurius gyorsan elillant. Éppen felkel a nap, mikor kibukkan a tenger felszínére, ahol Nereus hajtja hintaját. Szicíliában lép partra, és felkapaszkodik egy magas hegyre. Itt a pásztoréletet ellenőrizhette: minden rendben van, furulyálnak, énekelnek, esznek, isznak, birkát nyírnak, Pan kerülgeti a nyáját (nehogy a kecskét elvigye a farkas). Arcadiából átköltözött az Etna lejtőjére. A termelésnek ez az ága is megnyugtató, a többi földet már be sem kell járnia, hiszen mind olyan, mint Szicília. Következik Bacchus ellenőrzése. Felhőbe bújva figyeli a szüretet, a nagy nyüzsgésbe épp most érkezik meg tigrisvonta elefántcsont hintaján a bor istene, mindenkit mulatozásra biztat: senkit sem akar száraz torokkal látni. Mindenki táncol, iszik és kurjongat. Mercurius rejtekhelyén elégedetlenül morog, hogy neki miért nem szabad közébük vegyülni, bárcsak ő is ihatnék!

Heu mihi! Mercurius tacito cum murmure plorat,
Cur vetat in laeto Jupiter esse choro?
Bacche! veni tacitus, tua plus mihi sacra probantur,
Quam Jovis; O tacitus tu mihi Bacche veni!
Et scio, si nosses, ubi sim, mihi Bacche venires,
Heu! mihi quod vetitum dicere, scire tibi.
Sic Atlantiades sicco gemit ore; fugaces
Irrita sed queruli verba tulere Noti![6]

Ezután a nimfákat ellenőrzi, és a szatírokat. Ezek is teszik a dolgukat, őrzik az erdőt. Mindenki dolgozik: Plutus is hűsöl hesperiai barlangjában és őrzi a kincseket. Visszamegy az égbe, és beszámol atyjának, hogy mindent látott és mindent rendben talált.

A negyedik énekben Jupiter ismét visszaküldi Mercuriust, hogy most már kérdezzen rá az isteneknél: mi az oka hosszú hallgatásuknak? Most már eredeti, isteni külsejében mutatkozhatik. De még mindig legyen óvatos, egyenként faggassa ki az ügyfeleket: nem volna tanácsos őket egyelőre egybehivatni. Ő mindenesetre reméli a jó kifejletet, ezért megterítttet Ganymedes-szel, mert valószínűleg nagy vendégségre lehet számítani. Mercurius istentársai nevében közölheti, hogy csupán

[5] Jupiter flexus Junonis precibus, Mercurium adesse jubet; quem in terras ablegat, ut in acta Deorum sedulus inquirat, dispiciatque, an suis quisque muneribus ex aequo respondeat? Hac tamen lege, ut posito tantisper Divino vultu, ne, si videretur, agnoscatur, sub agricolae specie delitescat. *i. m.* 19–28. sztlan l.; az idézet helye: 22. sztlan l.

[6] *I. m.* 26. sztlan l.

azért maradtak el a jelentések, mert nem is akarták zavarni földi ügyekkel az ég dolgaival elfoglalt atyjukat. Kérik, hogy ne haragudjék, ők boldogan beszámolnak, csak eddig nem akarták zavarni. [7]

Jupiter az ötödik ének elején nagyon meghatódik, hogy ennyire szeretik, és újra leküldi fiát, hogy most már hívja meg az összes istent lakomára. Ezúttal díszruhába öltözteti a túlságosan is igénybevett küldöncöt. A saját hintóját küldi értük, a sasok csőréből kiszedi a villámot és négy párat befog belőlük a hintó elé. Utasításokat ad az ülésrendre is: középen üljön Bacchus, Neptunus, Ceres és Plutus, Pan legyen a kocsis, a többi kapaszkodjon, ahogy tud, oldalt. Mercurius maga röpüljön a hintó előtt és mutassa az utat.[8]

A világ egykori felosztásakor volt csak ekkora dínomdánom. Mindenütt nektár folyt, Juno az ég kapujában várta – mint jó háziasszony – a vendégeket, a hintó negyedóra alatt itt volt, annyian voltak rajta, hogy majd leszakadt, alig bírták húzni a sasok. Pan is alig boldogult velük, jobban szokva volt az ökörhajtáshoz. Jupiter a nagyobb isteneket átöleli, megcsókolja és betessékeli őket. A félisten- és nimfasereg kint toporgott, be sem mertek lépni; Jupiter megnyugtatta őket, maradjanak nyugodtan, ami a lakomából marad, azt majd megehetik. Az úgyis nagy parasztság volna, ha mindent megennének a díszvendégek.

Attamen et vestros replebunt fercula ventres,
Credite, nemo, famem qui patiatur, erit.
Quae fuerit (nec enim lances vacuabimus omnes,
Istud grande foret rusticitatis opus)
Esca super, vestris ea serviet usibus; an non
Relliquias sat erit proposuisse dapum?[9]

Bent, a palotában már a díszvendégek is úgy viselkedtek, mint a királyi palotába tévedt parasztok: bámészkodtak, tátva maradt a szájuk, hiszen minden elbújhatott – művészet és természet egyaránt – a mellett a pompa mellett, amelyet az Ég palotájában láttak. A falakon megcsodálták a családi képeket:

Parietibus pendent primum simulacra parentum,
Gestaque Saturii splendidiora Jovis.[10]

A padlót kristály borítja. Végre asztalhoz ülnek, Jupiter bátyját maga mellé

[7] Jupiter cognita Deorum gubernatione, rursus Mercurium ad Deos remittit; ut e singulis quaerat, qua causa tam longa annorum intercapedine adeo altum tenuerint silentium? nulliusque omnino rei Jovem reddiderint gnarum. *I. m.* 29–32. sztlan l.

[8] Laetus tanto in seo Deorum amore Jupiter, ut vicem et ipse iisdem aliquam rependat, omnes ad coeleste convivium advocat; suum currum, inaudito in hoc tempus favore, submittens. Verum, dum epulis accumbunt, seque mutuo horrore quodam, et verecundia perciti Dii fugiunt; Causa rei ex Junone intellecta, hanc terrae plagam, quam nunc Hungariam dicimus; quo deinceps majorem abs se familiaritatem ineant, habitationem constituit. Divina igitur turba suis cum opibus in hanc commigrat: unde Regno huic tanta rerum omnium ubertas orta est. *I. m.* 32–46. sztlan l.

[9] *I. m.* 37. sztlan l.

[10] *I. m.* 37. sztlan l.

ültette, a többieket vegyesen. Minden ritka étket felhordtak: nyulat, medvetalpat, foglyot, kagylót. Elsőrendű borokat is adtak, de csak Bacchus mert inni, a többiek szeméremből nem, pedig atyjuk maga kínálgatta őket. Úgy viselkedtek, mint a parasztlakodalomban a vendégek: kérették magukat. A háziasszony meg is magyarázta, hogy miért nincsen az isteneknek civilizált modoruk: mind külön-külön laknak, az egyik Arcadiában, a második Naxosban, a harmadik Szicíliában, a negyedik a víz alatt, az ötödik a hegyekben, ezért nem sajátíthatták el a társasági illemet. Ha csak ez a baj – mondja Jupiter, azon lehet segíteni. Elküldi sasát, hogy egy óra alatt röpülje végig a Földet, és találjon olyan helyet, ahol az összes isten együtt lakhatik. Erre már az istenek is felbátorodtak, és sorra hangzottak el a pohárköszöntők. Mercurius jön és jelenti, hogy már meg is van az ideális ország, természetesen Pannonia! Ennél nemesebb föld nincs az ég alatt. Neptunusnak óriási folyamokkal szolgálhat, és lesz elég forrás is, ahol elhelyezheti a najádokat. Ami az erdei istenségeket illeti, azokra óriási árnyas erdők várnak. Pan tágas legelőket kap nyájainak, lesz elég kövér szántóföldje Ceresnek, és van elég sziklás hegység is, ahol Plutus ellakhatik. Bacchus pedig számtalan szőlőhegyre számíthat. Az isteneknek van is kedvük együtt lakni, csak kérik atyjuktól, hogy mindegyiküknek legyen külön jele is, hogy a nép tudja: hol találhatók. Jupiter erre is rábólint. Bacchus megkapja a maga aranyló szőlővesszejét, Ceres megtöltheti gabonával a csűröket, hatalmas termetű ökröket terelhet Pan, Plutus hegyei teli lesznek arannyal, Neptunus pedig a leghalasabb vizeket kapja meg. Az istenek el is mennek, eredeti lakóhelyükön összecsomagolják holmijukat; Bacchus hozza kedvenc szőlővesszejét Naxosról, Paphosról és Ciprusból; Plutus hozhatja aranyát, Ceres gabonáját, Pan a szatírokkal csordáit terelteti. A tengeristen pedig letelepedett az Isterben és a Tibiscusban. Egyik palotája Komáromban áll, ahol a vizákat szokták fogni, a másik, kisebb lakja a Tisza partján, Ocsován áll. Bacchus fő helye Tokaj lett, és ott olyan jó bor terem, hogy a massicumi és a falernusi elbújhatnak mögötte. De jó bor terem Sopronban is; a költő meg is jegyzi, hogy bár ihatna belőle, biztosan a verselés is jobban menne:

Nunc quoque, si, ut quondam, biberem tua vina poeta
Uberior metris, quam mihi vena foret![11]

Az istenek el is kezdték a munkálkodást. Ceres gabonaföldjei százszoros termést hoznak. Plutus elrejtette ugyan kincseit a hegyekbe, de azért – ha nagy fáradsággal is – hozzáférhetők az embereknek. A magyar arany közkézen forog a népek között, királyok koronáját ékesíti és a leghíresebb a világon. Pan olyan legelőkre talált, hogy juhai gyapja megsűrűsödött, a földig ér, és fehér színűvé változott. A faunok főleg a Bakony erdeiben tanyáznak, a kisebb folyókba, patakokba és a forrásokba is jutott egy-egy híresebb nimfa, például: Tyrnava, aki a Nagyszombat melletti habokban lakik. Jupiter megszemlélte a csodás termékenységű országot, és megelégedve visszavonult égi palotájába. A költő ezzel elbúcsúzik, és már Phoebusra bízza a továbbiak megéneklését.

[11] *I. m.* 45. sztlan l.

Patria dives ave! sedes sacrata Deorum!
Hoc unum, ut stabili pace fruare, precor.[12]

III. Károly 1715 óta nem hívott össze országgyűlést. Tudjuk, hogy a Pragmatica Sanctio elfogadtatását hosszas tárgyalások előzték meg: nyilván ez a körülmény rejlik az allegória hátterében. A túlságosan is hangsúlyozott pompa, amely elvakítja a vidéki magányban élő isteneket, elég egyértelműen utal egy-egy Bécsbe citált főúr lehetséges élményeire. Az ország mitológiai bőségének régi toposza ezért elegyedhetett össze egy finom diplomáciai művelet humoros megjelenítésével. A kötet felajánlója – vagyis a nyomtatás költségeinek fedezője – nem más, mint Károlyi Ferenc gróf.[13]

[12] *I. m.* 46. sztlan l.
[13] *I. m.* 47. sztlan l.

NÉMETH S. KATALIN

DÉTSEI SÁMUEL EMLÉKKÖNYVE

XVII–XVIII. századi kapcsolattörténeti vizsgálódásaink időről-időre ráirányítják a figyelmet az un. peregrinációs albumokra. A megújuló kutatás számára olyan alapvető tanulmányok nyújtanak eligazítást, mint Gergely Pál,[1] Kárpáti Pál – Szent- Iványi Béla – Tarnai Andor,[2] Keserű Bálint,[3] Jakó Zsigmond[4] peregrinációs albumokat ismertető, de elméleti útbaigazítást is adó írásai.

A peregrinációs album az utazási irodalom „járulékos műfaja", „az utazás tudós kelléke: emlékkönyv, amibe a felkeresett híresség nevükön kívül bölcs idézeteket, jókívánságokat írnak, esetleg címereket, metszeteket ragasztanak."[5] Az „album amicorum" típusú emlékkönyv nálunk szinte kizárólag a külföldet járt diákok köréhez kapcsolható, tehát „csak az értelmiségi réteg legképzettebb, külföldön tanult tagjaira jellemző forrásfajta, ez újabb érv amellett, hogy minél behatóbban foglalkozzunk ezekkel az emlékekkel".[6] A különböző egyetemeket látogatott magyar diákok útiemlékeinek feltárása, a kisszámban fennmaradt útinaplók, utazási levelek mellett fokozott figelmet igényelnek azok az emlékkönyvek, amelyekbe az utazó az általa fontosnak ítélt személyekkel íratott a találkozás emlékét megőrző bejegyzést. A bejegyzés konvencionális jellegén túl, hiszen általában örökbecsűnek tartott szentenciákat, költői vagy bibiliai idézeteket jegyeztek a könyvecskébe a felkeresettek, nagyobb jelentőségű egy-egy „album közreműködőinek" felderítése, a találkozás alkalma, időpontja pedig az utazás – hátrahagyott útinapló hiányában

[1]Gergely Pál, *Pápai Páriz albuma.* in: Magyar Tudomány, 1961. 128–132.

[2]Kárpáti, Paul–Szent-Iványi Béla–Tarnai Andor, *Das Stammbuch von Michael Rotarides. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung.* Berlin, 1965. 204–230. – A tanulmány gazdag szakirodalmat sorol fel a német nyelvterületen divatos „Stammbuch"-kutatások köréből. Közülük haszonnal forgattuk Robert és Richard Keil általános, történeti bevezetővel is rendelkező, bőséges szemelvénygyűjteményét: *Die Deutschen Stammbücher des sechzehnten bis neunzehnten Jahrhunderts.* Berlin, 1893. – A legújabb szakirodalomból kiemelkedik az 1978-ban Wolfenbüttelben tartott konferencia anyaga: *Stammbücher als kulturhistorischen Quellen.* München, 1981. (Magyar albumokról: Gömöri Georg, *Some Hungarian alba arnicorum from the 17th century.* 97–110.)

[3]Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „késöhumanista ellenzék".* in *AHistLittHung,* IX. Szeged, 1969. 3–46.

[4]Jakó Zsigmond, *Miskolczi Csulyak István peregrinációs albuma.* in *AHistLittHung,* X–XI. Szeged, 1971. 59–72.

[5]Kovács Sándor Iván, *Útleíró utazók – utazási irodalom a XVI–XVII. században.* in *AHistLittHung,* X–XI. Szeged, 1971. 81.

[6]Jakó Zs., *i. m.* 60.

is – pontos datálásához nyújt segítséget. Ezen felül a peregrinációs albumok gyakran metszetekkel, rajzokkal is diszítettek, egy-egy album összegyűjtve őrizheti a kor számos kiválóságának, tudósok, egyetemi professzorok, prédikátorok bejegyzéseit, annak feltérképezéséhez pedig, hogy külföldet járt diákjaink milyen hatások kereszttüzében váltak a kor színvonalán álló, vagy ahhoz közelítő értelmiségivé, ezek a párszavas bejegyzések, aláírások gyakran egyetlen és nem elhanyagolható forrásul szolgálnak.

A peregrinációs albumok jelentőségének növekedése és a „helyünk a világban" kutatásának összefüggéseire Keserű Bálint hívta fel a figyelmet Újfalvi Imre emlékkönyvének ismertetésekor. „Nagy jelentőségű e forrástípus a szellemi mozgalmak története szempontjából – különösen Közép-Kelet-Európában, ahol a reneszánsztól a fölvilágosodásig minden új áramlat kialakulásában fejlődésében indító szerepe volt a rendszeres nyugat-európai kapcsolatoknak, s ahol a fejlődés hátramaradottsága miatt sokáig nem voltak igazán hatékonyak a nemzetközi kapcsolatok olyan fontos publikációs eszközei, mint a nyomtatásban is készülő levelezés-gyűjtemények és „tudós periodikák".[7]

A peregrinációs albumok viszonylag jelentős számban való fennmaradásának oka lehet, hogy éppen a nevezetes személyek bejegyzései miatt az utódok is értékes szellemi hagyatéknak tekintették ezeket a könyvecskéket, és gyakran egy-egy család több generáció utazásának dokumentumait őrizte meg. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található a Détsei-család három albumából álló kollekció,[8] amelyből most Détsei Sámuel könyvecskéjét vizsgáljuk meg. Az eredeti, színezett bőrkötésben fennmaradt album rajzokat, metszeteket nem tartalmaz, csupán címlaprajza utal az albumok illusztrációjának szokására. A címlap felírata: Symbolum Samuelis Détsei, Gen. XXII. v. 14. Dominus providet. Michael M. Pápai delienavit. Jaurini. Anno Domini 1737. Die 6 Octobris.[9] Az album valójában több műfajt egyesít magában. Tulajdonosa Détsei Sámuel (1704–1761) összefoglalja élete történetét, szorosan kapcsolódva a címlaphoz, a választott „symbolum" magyarázatával kezdve, annak igazolására írja meg sorsát 1737-ig. A továbbiakban a mindenkori – családi – eseményeket, többnyire gyerekszületéseket követően tesz kalendáriumba való bejegyzéseket, életének kronológiáját a halál dátumát tudató idegen kéz zárja le. Tartalmaz a könyv két érdekes névsort is, „curiositásnak okáért" összegyűjtötte a szerző mindazoknak a neveit, akik tanítványai voltak, valamint a külföldi utazást lehetővé tevő patrónusok névsorát és az adomány összegét is. 1742-ben készült Détsei Sámuel könyveinek jegyzéke, amely 82 művet sorol fel. Az emlékkönyv további része már az „album amicorum"-ok klasszikus példája szerint a kor hazai és európai hírességeinek aláírásait őrzi, többnyire latinul, de található köztük magyar, héber, arab, görög, orosz nyelvű kézírás is.

Détsei Sámuel tipikus képviselője azoknak a diákoknak, akik szegény sor-

[7] Keserű B., *i. m.* 4.

[8] OSZK Kézirattár Oct. Hung. 619/1–3.

[9] A címlap rajza már Détsei Sámuel peregrinációjáról való visszatértekor készült, rajzolójáról, aki az albumban is szerepel csupán egy búcsúztató vers kapcsán tesz említést a szakirodalom: /Horváth Cirill/ H. C., *Helyreigazításul.* in *SpFüz*, 1905. 191–192. (Csécsi János (ifj.) házasságáról és Pápai M. Mihály búcsúztató verséről.)

sukon csak patrónusi támogatással tudtak segíteni, tanulmányaik elvégzéséhez adakozásból, tanítványok instruálásából, inaskodásból és prédikálásból szedték össze a pénzt. Mivel írói ambiciókra nem tört, jelentős történelmi események sem befolyásolták életét, sorsáról, műveltségéről, kapcsolatairól eddig nem vett tudomást a szakirodalom. Emlékkönyvének vizsgálatakor tehát egy ismeretlen személyiség adatait tárhatjuk fel, megjegyezve, hogy a forrás kizárólagos és szubjektív lehet. Annak ellenére, hogy Détsei nevét nem tartja számon az irodalomtörténet, albumával, életével, könyvtárával érdemes foglalkozni, mert a XVIII. század eleje erdélyi értelmiségi középréteg műveltségéhez nyújthat adalékot.

Détsei Sámuel 1703-ban született Fogarason református prédikátor családban. Apja, Détsei János nem lehetett egyszerű falusi pap, ha igaz az életrajz visszaemlékezése: „1714-ben ... két betsületes Enyedi Diák utánna ment volt, hogy a N: Enyedi Collegiumban elsö, Szent Irást magyarázó Professorságra vigyék". A professzorság megvalósulását azonban idősebb Détsei halála megakadályozta és az árván maradt Sámuel a hányódást, a szegénységet korán megismerte. A tanulás vágya és a nehéz életkörülmények többször összeütközésbe kerültek, de mint „Aroni eredetű" szegény diák nem tudta elképzelni az iskolába járás végleges megszakítását és ebben időről-időre segítő patrónusai is támogatták. Alaptudását két helyen, Udvarhelyen és Fogarasban szerezte meg, még az apa tekintélye és jóbarátsága következtében pártfogója Szigethi György gondosan ügyelt arra, hogy jó tanítója legyen: „az Atyámmal valo hajdani szoros barátságért réám jol viselt gondot, jo Praeceptort; T. Fekete Pál Uramot rendelvén mellém és Méltóságos Gróff Bethlen Farkas Urfi mellé, így contestálván Atyámhoz igaz Barátságát, kiért álgya meg az Ur maradékát". Az, hogy a gróf Bethlen család legifjabb sarjával, Bethlen Kata öccsével került egyazon tanítóhoz, még nem sejteti, hogy a későbbiek során – szükségből – hányszor kell iskolát változtatnia. Diákéveinek későbbi állomásai Nagyenyed, Marosvásárhely, Rimaszombat, ismét Marosvásárhely, majd pedig Marburg voltak. Önéletrajzában részletesen felsorolja pártfogóinak, tanárainak nevét, közülük is kiemelve Szathmári (Paksi) Mihályt, aki „nagy érdemű és jo Lelkü Professor" lévén nemcsak a teológia tanításában, de a tanítványaival való törődésben is jeleskedett. Détseinek még a belföldi tanuláshoz is sajátmagának kellett előteremtenie a pénzt, így az inaskodás ugyancsak életéhez tartozott: „Minthogy soha se szerettem az udvaroskodást, ... szándékom is a tanulás volt" – írja, és ez vezeti Magyarországra, ahol mint „togátus diák" köntösre gyűjti össze a költséget. Rimaszombat és Miskolc gyülekezetének végigjárása után, ahol nem tudni miért „véletlen fogságban estem vala", szellemiekben és anyagiakban megerősödve jut vissza Vásárhelyre „bővebb facultásra". Mint marosvásárhelyi diák kerül jobb helyzetbe, mert Szathmári Mihály professzora ajánlására gróf Teleki József alumnusa lesz és ezt a támogatást tíz évig élvezi. A korabeli szokás szerint most már ő a „syntaxisták praeceptora" és mivel ez azidőtájt „igen nemes classisis volt", azaz jól fizető diákok jártak Vásárhelyre, Détsei is könnyebben viselte sorsát. A megőrzött névsorban öt gróf Bethlen-fiú szerepelt, de Détsei felsorolja a bárók, úrfiak, nemesek, papok fiai és a szegény diákok nevét is. Külön függelékben írja össze saját fizető és ingyen tanítványait. Tudós professzora, Szathmári Mihály 1734-ben Sárospatakra került rektornak, de elválásuk előtt még gondoskodott kedvelt diákjáról: „bútsúzásnak napján magához hivata és

Commendátoriát adván, elmémet reá hajtá, hogy meg próbálnám az Academiakra mehető szerentsémet, és énis noha sok hánykodás után elmémnek magamat reá vévén, és Anno 1737ben supplicálni kezdék."

Détsei Sámuel túl van a harminc éven, amikor végre el tud indulni külföldi tanulmányai megkezdésére. Hányatott életútját, szegény sorsát látva nem meglepő, hogy saját korosztályától elszakadván járja csak meg a külhoni akadémiát. Az utazást lehetővé tevő patrónusokról és az adakozás összegéről részletes listát vezet. Érdekes, hogy életrajzában, bár sok ismerősét megemlíti, a patrónusaival való találkozásról semmit nem ír. A legnagyobb összeggel Horváth András képviselteti magát, akiről Bethlen Kata Önéletírásában olvashatunk,[10] lévén a művelődéspártoló nagyasszony egyik távoli rokona. Közvetlenül után Teleki Józsefné, azaz Bethlen Kata szerepel 50 forinttal, aki férje, Teleki József halála után is figyelemmel kísérte a Teleki-alumnián lévő diákok sorsát. A Bethlen-rokonságot szorgalmasan végiglátogatta Détsei, mert Bethlen Kata minden testvérét megtaláljuk az adományozók között, ugyanígy a Teleki-család is támogatja a külföldre készülő diákot. A 123 adományozót felsoroló névsor 497 forintot és 9 pénzt összegez, de marburgi tartózkodását az ott elnyert 100 talléros beneficium tette lehetővé.

A marburgi egyetemen – mint Nagy Jukunda monográfiájából tudjuk – 1571-től kezdve majdnem minden évben képviseltették magukat a magyar diákok.[11] Détsei Técsi Sámuellel együtt érkezett Marburgba, az egyetem anyakönyvébe 1735. december 20-án jegyezték be a nevét. Az ösztöndíjat 1 év és kilenc hónapig élvezhette, majd az albumában is szereplő Wátzi Jánosnak adta át a helyét.

Bár Détsei önéletrajzában többször fordul a K. O. [Kegyes Olvasó]-hoz, külföldi útjához érve érződik leginkább, hogy nem törekszik írói babérokra, a számára oly fontos marburgi tartózkodásról is keveset szól. Megtudjuk ugyan professzorainak nevét (a teológiára Johannes Christianus Kirchmejer, Johannes Sigismundus Kirchmejer és Franciscus Ulricus Ries oktatta, a históriára Johannes Adolphus Hártmánn, a nyelvekre Joachimus Sröderus), de a személyes beszámolónál értékesebbnek tartja a bejegyzések gyűjteményét: „Hol jártam pedig ezen könyvetskéből ki tanulhatod könnyen, és kik mitsoda indulattal viseltettenek légyen hozzám, azért többet töllem immár ne várj". Ilyen szűkszavúság mellett érdemes mégis megemlítenünk, melyek azok az események vagy látnivalók, amelyeket megörökítésre kerülnek. Elsőként mindjárt a Détsei számára még természettudományos kuriozitás: „Láttam ember bontzolástis egyszer". Marburgi tartózkodása idejére esik a lengyel király és a kölni választófejedelem látogatása is, Détsei mindkét eseményt feljegyzésre érdemesíti: „Láttam Márpurgumban a Lengyelek Királlyát Sztanislaust, Török kengyel-futo volt elötte etc. Láttam a Coloniai Electortis, ugyan ott, kitis nagy pompával acceptáltak, három százszor löttek ágyuval mig ott volt égy Fölöstökömön". Egyetlen marburgi látnivaló kelti fel Détsei érdeklődését, minden

[10]Horváth Andrásról: *Bethlen Kata Önéletírása*. Sajtó alá rend. Süksd Mihály. Bp. 1963., 242, 278., 282., 329., 330.

[11]Zoványi Jenő, *A marburgi egyetem magyarországi hallgatói*. in *It*, 1955. 344–349. – Détseiről: 346. – Nagy Jukunda, *Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571–1914*. Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte. Darmstadt und Marburg, 1974. (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte.) – Détseiről: 98, 105, 255. (A 105. lapon tévesen Paulus keresztnévvel!)

bizonnyal magyar vonatkozása miatt: „Márpurgban vagyon egy Templom melyett Sz. Ersébet Templomának hívnak, Második András Király Leányarol (akiis Magyar Király volt.) Abban láttam a Sz. Ersébet Asszony Koporsoját; eröss záros, s vass rostélyos segrestyében, mely Koporsonál egész Német Országban drágább kintset nem tartanak, hihetetlen nagyságu drága kövekkel vann meg rakva". A királyné koporsója jó 130 évvel korábban bekerült már a magyar irodalomba, Szenci Molnár Albert az 1608-ban Hanauban megjelentett Károlyi-Biblia ajánlólevelében írja: „Erzsébet királnéasszonynak ... tiszta arannyal és drága kövekkel fénlő királyi koporsoját mi itt látjuk és csudáljuk Marpurgumban, az hostati nagy templomban, melyet azon királynéasszony fundált életében".[12] A természeti szép iránt érzéketlen, de a drága építményekre, kuriozitásokra fogékony Bethlen Mihály útinaplója ugyancsak megörökíti – mégpedig aprólékos részletességgel – az 1694. évi utazáskor látott Erzsébet-koporsót. „A Szent Erzsébet templomában nézzük a maga koporsóját, mely drága, egészen ezüstből és arany kereszt formára vagyon csinálva, a két oldalán a 12 apostolok, mindenfelől rakott drágakövekkel ... mindössze az egész koporsót becsüllik hat tonna aranyra".[13] Détseitől idegen az ilyen részletző leírás, csupán emlékeztetőül jegyzi fel a másik látványosságot is: „A Moenus mellett lévő Francofurtban: voltam abban az Házbanis melyben szoktak koronázni a Császárokat, elég mélto dolog a látásra gondolhatod".[14]

A személyes találkozások tekintetében azonban teljesen a bejegyzésekre kell hagyatkoznunk. Az emlékkönyv gazdag gyűjteménye a jókívánságoknak; a hazai professzorok, papok aláírásai mellett diáktársai, peregrinációs útjának tanúi is szerepelnek az albumban. A beírt szentenciák, bölcs mondások, idézetek sok forrásra mehetnek vissza, de nem térnek el a korabeli szokásoktól, többnyire bibliai eredetűek vagy az antikvitás költőitől származnak. (Martialis, Pindarosz, Menandrosz, Ovidius, Phaedrus – és egy középkori teológus, Kempis Tamás). Hazai tanárai közül kiemelkedik Vásárhelyi Tőke István, a nagyenyedi kollégium professzora, az *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis* (1736) című első hazai kísérleti tankönyv szerzője.[15] Détseinek hazatérése után 1740-ben Vásárhelyi Tőke István volt a praesese abban a disputátioban, melyet a Helvetica Confessio XXII. XIII. és XXIV. részéből folytatott több akadémiát járt ifjúval együtt és felszenteltetett a „Szent Ministeriumra", azaz pappá avatták. Többször említett atyai patrónusa, Szathmári Paksi Mihály, a *Physica contracta* (Kolozsvár, 1719)[16] című könyv írója ugyancsak szerepel az emlékkönyvben. Megemlítjük még Ajtai A. Mihálynak (1704–1776), Bethlen Kata udvari papjának bejegyzését, aki az önéletíró nagyasszony jellemzése szerint „tudományt szerető, emellett kegyes életet élő ember",[17] vagy Hermányi Dienes Józsefnek, a *Nagyenyedi Demokritus* címen erdélyi furcsaságokat, történeteket összegyűjtő munka szerzőjének beírását:

[12] *Szenci Molnár Albert válogatott művei.* Sajtó alá rend. Vásárhelyi Judit. Bp., 1976. 230.

[13] A drágakövek részletes, az értéket is megadó leírását ld. továbbá: *Bethlen Mihály útinaplója* (1691–1695). Sajtó alá rend. Jankovics József. Bp., 1981. 114–115.

[14] Bethlen Mihály maga is megemlíti a koronázó templomot, de leírást ő sem ad: *i. m.* 116.

[15] Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. 178.

[16] Kosáry D., *i. m.* 177.

[17] Bethlen K., *i. m.* 178. Ajtai Abód Mihály műve: *Grammatica latina*, 1744. – „Jó nyelvtan a latin oktatásának korszerűsítésére" (Kosáry D., *i. m.* 123.)

„Arabum Doctorum Sententia" címmel: „Non est orphans cujus mortuus est pater; sed est orphans, qui scientiam non habet, nec mores".

Détsei közel kétéves marburgi tartózkodását őrzi a két Kirchmejer professzor bejegyzése, Cramer aláírása, és a nagynevű Christian Wolff neve gyakran felmerül a XVIII. századi magyar művelődéstörténetben. Leibniz követője, a német felvilágosodás nagyhatású propagátora hallei professzor-korában számos magyar tanítványt ismertetett meg filozófiájával. Mesterének vallotta például a Voltaire-fordító Lázár János is, aki születésnapi versben magasztalta a világ dicsőségének nevezett filozófust. Lázár János ugyancsak szerepel Détsei patrónusainak névsorában, nemcsak pénzadományt, hanem „egy német öltözet ruhát" is hagyva a peregrináló ifjúra. Christian Wolff magyarországi hatására Tolnai Gábor hívta fel a figyelmet a Voltaire-fordító Lázár Jánosról szóló tanulmányában.[18] Újabban Enyedi István (sz. 1694 k.) peregrinus diák 1718-ban Halleból írt, eddig kiadatlan levelében olvashatjuk Wolffról, hogy „igen nagy experientiaju ember ki felől sokan allittyak hogj hasonlo Philosophus hozzája egész Germaniaban nem volna".[19] Jóllehet Détsei önéletrajzában nem olvashatunk Christian Wolffról, kapcsolatukról, arról, hogy Détsei Wolff-al találkozott, esetleg előadásait hallgatta (?) az emlékkönyv bejegyzése tanúskodik.

Détsei önéletírásában olvashatjuk, hogy a marburgi beneficium „nagyon könnyebbiti a nyelvet nem tudo Magyarokat". Kapcsolata más nemzetbeli diákokkal éppen a nyelvtudás hiánya miatt nemigen lehetett, jóllehet a latin mint beszélt nyelv is kisegítette az egymás anyanyelvét nem ismerőket. Az emlékkönyvbe nem is került idegen diák bejegyzése, csupán egyetlen egy, a 121. lapra.[20]

Jaspidem et argentum superat virtus.
Добродетель лучше ясписа и серебра.

Marpurgi
Aug: 30 Anno 1737

CattonumNobilissimo Domino Albi hujus
possessori his se recommendat.
Michael Lomonosoff
Ruthenus.

A szentencia – a jáspist és az ezüstöt felülmúlja az erény – forrására sem a latin, sem az orosz nyelvű szakirodalomban nem akadtunk rá. Az eredet kimutatása helyett idézzük a manierista udvari erkölcstan, Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* című művének magyar fordítása elé írt ajánlását, Prágay András

[18] Tolnai Gábor, *A Voltaire-fordító Lázár János.* in: T. G.: *Évek és századok.* Bp., 1958. 166–179.

[19] *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szerk. Hoffmann Gizella. Szeged, 1980. 160. (Adattár 6.)A kötet kiadói jegyzetében Keserű Bálint óva int attól, hogy a Christian Wolff iránti érdeklődésből „messzemenő következtetéseket vonjanak le" (466.).

[20] A dolgozat Lomonoszov-bejegyzését ismertető rövidebb változata megjelent: N. S. K., *Lomonoszov – magyar emlékkönyvben.* in *Kortárs,* 1982. 12.

1628-as mondását: „ez kő Fejedelemnek tekéntetes méltósággal való maga viselését jelenti".[21] (A jáspisról van szó.) Az erény győzedelmeskedése a fenti mondásban tehát nem csupán a drágakövek felülmúlását jelzi.

Lomonoszov bejegyzése egy magyar diák emlékkönyvébe kapcsolattörténeti kutatásaink fontos láncszeme. Az elmúlt években került ismét az érdeklődés előterébe Kalmár György XVIII. századi tudós, nyelvfilozófus, költő. Weöres Sándor a magyar költészet furcsaságait összegyűjtő antológiájában „művészetünk szent őrültjének" nevezi, az előszó pedig utal arra a kapcsolatra, amely Kalmárt a jeles orosz tudóshoz, Lomonoszovhoz kötötte.[22] Papp Ferenc két tanulmányban is bizonyítja, hogy Kalmár kalandos életútja során Szentpétervárra is elvetődött, sőt két könyvét is megtalálták Lomonoszov könyvtárában.[23] Rajta kívül azonban Lomonoszov más magyar kortársi kapcsolatáról nem tudunk.[24]

Az 1730-as 40-es évek fordulóján Lomonoszov öt évet töltött Nyugat-Európában, hogy a technika, főleg a bányászat legújabb eredményeit tanulmányozza. A német egyetemeken kívül (Marburg, a bányászati központ Freiberg) megfordult Franciaországban és Hollandiában. M. Zemplén Jolán a fizikus Lomonoszovról szóló tanulmányában írja a marburgi tartózkodásról és Christian Wolff szerepéről: „Christian Wolff volt Lomonoszov első tanítómestere Marburgban, és a vele való kapcsolat elhatározó volt Lomonoszov tudományos felfogására. Wolff a filozófiában Descartes és Leibniz követője volt ... Lomonoszov azonban Wolff filozófiájából csak a haladó elemeket ... vette át".[25] Papp Ferencnél olvashatunk Lomonoszov marburgi tartózkodásának családi vonatkozásairól is, ugyanis Lomonoszov felesége „Jelizaveta" egy marburgi serfőző leánya.

Détsei Sámuel emlékkönyvében együtt olvasható tehát a mester, Christian Wolff és a tanítvány, Lomonoszov bejegyzése. Détsei és Lomonoszov kapcsolatáról nem tudjuk, vajon csak a konvenció iratta-e az albumba a jókívánságokat, vagy közelebbi ismeretség is volt köztük. Az utóbbit nem lehet teljesen kizárni, mert a Világirodalmi Lexikon szócikke szerint a külföldi ösztöndíj idején Lomonoszov „újabb nyelveket sajátított el, (korabeli források alapján nem alaptalanul feltételezhető, hogy ezek között a magyart is)."[26] Mindenesetre Détsei és Lomonoszov kapcsolatában ismételten hangsúlyozni kell, hogy ő az egyetlen külföldi diák az album bejegyzői között.

Mivel Détsei önéletrajzában semmit nem árul el arról, hogy mik voltak olvasmányai, csupán a tanult tárgyak és a tanárok nevét sorolja fel, érdemes néhány pillantást vetni 1742-ben összeállított könyvjegyzékére. A könyvek vásárlásáról is

[21] Prágay András, *Fejedelmeknek serkentő órája.* Bártfa, 1628. Ajánló levél Rákóczi Györgynek. RMKT XVII. század. 8. köt. 460. Prágay megjegyzésére Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet. Az arany és a drágakő szerepéről a középkor értékhierarhiájában: Jan Bialostocki, *Régi és új a művészettörténetben.* Szerk. és előszó: Marosi Ernő. Bp., 1982. 102.

[22] Weöres Sándor, *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból.* Bev. Kovács Sándor Iván. Bp., 1977. 39, 340.

[23] Papp Ferenc, *Kalmár György oroszországi kapcsolatairól.* in *FK,* 1958. 346–349. – Papp Ferenc, *Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok.* in *MNy,* 1980. 1. 1–10.

[24] Gazda István, *Lomonoszov és a magyarok.* in *MNemz,* 1980. nov. 5. (Kalmár György és Lomonoszov kapcsolatáról és L. magyar utóéletéről.)

[25] M. Zemplén Jolán, *Mihail Vasziljevics Lomonoszov, a fizikus.* in *MTud,* 1962. 1–8.

[26] *Világirodalmi Lexikon* VII. Lanf-Marg. Bp., 1982. 381–382. Szőke György szócikke.

homályban hagy az önéletírás, hiszen Németországból való visszatértekor *kevés könyvetskéit* említi csak, a jegyzékben pedig néhány helyen megjelöli, mely könyveket kényszerült eladásra. A 82 művet felsoroló jegyzékben kevés magyar szerző szerepel, magyar nyelvű munkát viszont csak ötöt találunk. A többi kiadású művek meghatározására nem vállalkozhatunk, így azt sem tudjuk pl. hogy Pázmány *Kalauzának* melyik editioja volt meg Détsei könyvtárában, az ellenreformáció apostolának műve azonban meglehetősen feltűnő egy református diák könyvjegyzékében. A „Summ. Bonum hung". minden bizonnyal Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című fordítását jelenti. Szathmárnémeti Mihály *Mennyei Tárház kulcsa* című rendkívül népszerű imádsággyűjteménye ugyancsak meghatároz-hatatlan kiadású, hiszen a XVIII. század elejéig is több mint tízszer jelent meg. Amszterdamban, 1736-ban látott napvilágot Borosnyai Nagy Zsigmond munkája, *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiről ... ugy mint a könyörgésnek tudományáról irt rövid trakta.* A nagyenyedi kollégium diákja, majd teológia professzora személyes ismerőse is lehetett Détseinek, munkája pedig gyakorlati kézikönyvül is szolgált. A *B. Lázár János Imátságit* jelölő cím meghatározásánál fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Lázár *Okos teremtett állat ... melyet kétnapi imádságokban szedett és a Teremtő Istennek dicséreteire szentelt* című imádságos gyűjteménye 1745-ben jelent meg Pataki Józsefnél Kolozsvárott, a Détsei-féle könyvlista viszont 1742-ben készült! Csanaki Máté (1594–1636) Rákóczi György orvosa, majd a kolozsvári kollégium rektora 1634-ben jelentette meg Kolozsvárott *A döghalálról valo rövid elmélkedés* című művét. Hogy a munkára Détseinek is milyen nagy szüksége lehetett, arra utal az önéletrajz néhány megjegyzése: „terhes idegen Országrol valo bujdosásombol meg érkeztem..., s tsak hamar Ehség, Fegyver, és Döghalál környül fogván életem". Késő pappá szentelését is részben „pestis, fegyver- és Döghalálnak" tulajdonította. Szilágyi Tönkő Márton (1642–1700) cartesianus-coccejanus debreceni professzor műve a *Triga divortialis* Debrecenben jelent meg 1690-ben, ugyancsak megtalálható a jegyzékben. De nem ő az egyetlen coccejánus Détsei mesterei között. Szathmárnémeti Sámuel (1658–1717) „teológiai művei az egész, e nembe vágó korabeli irodalomnak legérdemesebb termékei közé tartoznak".[27] *Epistola S. Pauli ad Hebraeos explicata* című műve háromszor jelent meg Franekerben, 1695, 1701 és 1702-ben. Buzinkai Mihály (1630–1683) „bölcsészeti tankönyveket írt, melyek halála után is jó ideig használatban voltak",[28] Détsei is olvashatta *Institutionum rhetoricarum libri duo* c. munkáját. Szó volt már róla, hogy Vásárhelyi Tőke István volt a praesese Détsei disputációjának, könyvtára a híres fizikakönyvét őrzi: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae ... proponuntur.* Cibini, 1736. Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) kéziratban maradt művei között van „két magyar katékézis, egyik kérdésekben és feleletekben, másik kérdések nélküli, melyet még a XVIII. században is használtak".[29] Valószínű ennek másolatát rejti Détsei jegyzékében a *Catheciza[ti]o Cl. Kaposi MSS.* az önéletírásában említi Détsei, hogy

[27] Zoványi Jenő, *Egyháztörténeti Lexikon.* 3. jav. bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor Bp., 1977. 578.
[28] Zoványi J., *i. m.* 107.
[29] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái.* V. köt. Bp. 1897. 980. Két másolata: OSZK Quart. Hung. 327, 328.

„a Doctor Theológiáját mind le írtam tulajdonkezemmel: két könyv tölt belöle". A jegyzék bizonysága szerint a mű „Ad Melchioris Comp. Theologiae, Raptura manu mea scripta; Marpurgi Cattonum. Vol. duobus" azaz Melchior, Johann (1649–1689) *Opera omnia, duobus tomis absoluta tehologica...* Franequerae, 1706, című munkájára mehet vissza. Nagy általánosságban Détsei könyvei három csoportba sorolhatók: az alapműveltséghez tartozó enciklopédikus munkák, segédkönyvek; teológiai művek; természettudományos, főleg fizikai munkák. Az alapvető könyvek között megemlítendő Alsted *Encyclopaediaja*, amelyet a jegyzék szerint el kellett adnia Détseinek, továbbá egy bibliai konkordancia, egy meghatározatlan magyar nyelvű biblia, Johannes Henricus Otho *Lexikon rabbinico-philologicum* című műve (Genevae, 1675). A teológiai művek között szerepel Calvin *Institutio*jának valamely kiadása, egy *Catechesis Heidelbergensis*, több szentírásmagyarázat (Luther, Melanchthon, Johann Piscator, Christianus Stock, Johann Heinrich Heidegger, Salamon van Til művei). Ki kell emelni mindenekelőtt Johannes Coccejus kötetét – bár a jegyzék szerint „suffocante miseria vendidi", azonban eszmei, az a kör, amelyben Détsei tanulmányait kezdte és folytatta egyértelműen meghatározták műveltségének orientáltságát. Megtalálható Détsei könyvei között Lampe egyháztörténete is (*Historiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728). Három munkával is képviselteti magát id. Campegius Vitringa, franekeri coccejánus professzor, akiről Pápai Páriz Ferenc 1712-ben azt írta Teleki Sándornak: „bezzeg nem ugy sohajtyák más szegény legények az oda fel valo nag Theologus Professorok Vitringát és Röel Uramat, kik hason mászvais el mennének, ha kölcségek volna".[30] A természettudományos munkák közül – a már említett magyar műveken kívül – Philippus Cluverius földrajzi munkája (*Introductiones in universam geographiam*), Johann Joachim Becher beszédei, Johann Clauberg fizikakönyve (*Physica.* Amstelodami, 1664) képviseli a coccejánus filozófia természettudományos érdeklődését.

A Détsei könyvtárában lévő cartesianus-coccejanus tudósok művei, az enyedi illetve vásárhelyi, majd a marburgi iskolázás pedig jellegzetes képét nyújtják a XVIII. század eleji erdélyi református értelmiség műveltségének, világlátásának. Lehetséges, hogy Détsei Sámuel fennmaradt emlékkönyve nyomán nagyobb jelentőséget tulajdonítunk ebben a tanulmányban egy eddig „névtelen" XVIII. századi erdélyi lelkésznek, azonban sorsával, a műveltségét bizonyító adatokkal úgy véljük, hogy egy nagyobb áramlat részesévé tehettük, egy általánosabb kor- és műveltségvizsgálathoz szolgálhattunk parányi adalékul.

[30] *Peregrinuslevelek.* 17.

Catalogus Librorum Sam. Detsei A[nn]o 1742. Die 22. Julij.

Ilyrici Flacij Clavis Sacrae Scripturae.
Vitringa in Esaum Vol. duobus.
Coccei opera omnia vol. octo. suffocante miseria vendidi
Josephus Historicus
Concordantia Bibliorum.
Encyclopaedia Alstedii vol. duobus. vendidi pauper.
Pázmán Kalauzza.
Prodromus Religionis Trimphan[ti]s Alstedii.
Piscator in N. Testamentum.
Vitringa in Apocalypsim
Lampe in Johannem Vol. 3ibus
Grosii Thesaurus Concionum.
Cluverii Geographia.
Dubia E[van]g[e]lica Spanhemii Vol. 2 duobus veditі necesse
Ad Melchioris Comp.. Theologiae, Raptura manu mea scripta;
Marpurgi Cattonum. Vol. duobus.
Dubia Vexata Pfeiferi.
Biblia Hebraica.
Analysis Van. Till.
Smiddius in V. et N. Testamenti, aliquot Libros Vol. duobus.
Gürtler Theologia Prophetica.
Antiquitatis Judaicae MSS:
Stockii Lexica utriusque T[es]t[amen]ti vol. duobus.
Josuae Placaei opera omnia. Concambio cessit.
Szathmari ad Hebreos.
Disputationes Cel. Burmanni alteri datae precio.
Spanhemii Hist. utriusque T[es]t[amen]ti.
Polygamia Alethai
Precinalis MSS.
Parabola Cel. Vitringae. item Paterna Scripta rehabita per concambium.
Vol. duobus.
Brunemani Jus. Ecclesiasticum
Meülen Signa Temporum. Concambio cessit.
Hejdeger Hist. Patriarch. vol. duobus.
Van Till Homil. Catecheticae.
Lampii Hist. Hung. et Transylv.
Calvini Institutiones Theologicae.
Maresii Apologia veritatis.
Album Hocce.
Danaei Theolog. August.
Othonis Lexicon Rabb.

Bucani Instit. Theologicae
Musculus in Decalogum.
Catheciza[ti]o Cl. Kaposi. MSS.
Summ. Bonum hung.
Raptura de A. et P.
Comp. Theolog. A. Melchioris
Visembachii Gramm. Hebr.
Phisica cl. I. Vásárhellyi
Fan-Till Methodus Concionandi
Album Aviticum
Tajlor Christus Revelatus
Csanaki a' Dög-halálról
Triga Divort. Sylvani.
Catechesis Palat. Latina.
Bestia Apocalyptica
Animadv. Cel. Vitringae.
Becherus orator.
Borosnyai a' Könyörgésről.
Enchiridion Militis Christiani. Erasmi
Scotodülos Diafanco. Exhibitus et detentus.
Andreae Bellae Jehovae.
Funebralis.
Cancionalis. Sen. Psalter.
Menyei T. Ház kultsa
Biblia hung.
Purum Test. Graecum.
Sulpitii Severi Hist. Sacra.
Arboretum Biblicum Ursini.
Burcardi Notitia Rei Literariae.
Conscientia Amesii.
Eloquentia Ligata Masenii
Confessio Helvetica
B. Lázár János Imádtsági
Conciones Lutheri in Matheum.
Claubergi Phisica
Corpus Theologiae Melanchtonis
Divi Augustini opuscula.
Enyedini Phantasmata.
Terentium Commentares Riccinia.
Primasius in Epistolas Pauli Apost.
Thesaurus S. Pagnini L. S.
Curiosa Joh. Manlii
Rhetorica Clarissi[mi] Michaelis Buzinkai.

HAJNÓCZI GÁBOR

VITRUVIUS DE ARCHITECTURA CÍMŰ MŰVE A BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁR COD. LAT. 32. KÉZIRATÁBAN

1. A kódex származásának kérdése

A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 32. jelzetű kódexe[1] 1877-ben Konstantinápolyból került jelenlegi helyére, amikor II. Abdul Hamid szultán Corvinákkal és más, Mátyás könyvtárából származó kódexekkel, ajándékként Budapestre küldte.[2] A kódex ekkor új, zöld bőrkötést kapott, és ugyancsak ekkor írták bele, (1. és 2. kép) arany tintával az első oldalon látható török nyelvű dedikációt (*A törvényhozó szultán Szulejman khan ő felsége ideje óta, a topkapui császári palota könyvtárában őrzött könyvek közül való – Az oszman birodalom padisahja, a felséges II. Abdul Hamid khan ő felsége, Magyarország tudomány egyetemének adott ajándéka. 1294. (1877). Rebbi ül evvel 25-én.* (Dr. Erdődi Béla fordítása.)[3]

A kódexben nincs semmiféle bejegyzés, amely a tulajdonosra és a mű származására utalna. Az 1881-es *Catalogus* szerint eredetileg Francesco Sforzáé volt (*Codex olim Francisci Sforza ducis Mediolanensium.*), amit azonban a kutatók egy része nem fogad el.[4] Valóban, a jelenlegi, díszítés nélküli forma és az igénytelen másolói munka nem mutat előkelő tulajdonosra. Vannak mégis adatok, amelyek a kódexnek a Sforza-udvarból való eredete mellett szólnak.

A Konstantinápolyban őrzött kódexeket a visszaküldés előtt többen látták, mégpedig az eredeti kötésükben. Két kutatónak, Dethiernek és Mordtamannak lehetősége nyílt a kódexeket tanulmányozni, és eredményeikről beszámoltak a Magyar Tudományos akadémiának.[5] Katalógusukban szerepel többek között az a négy papírkódex is (jelenleg, 21, 22, 27. és 32. szám alatt a budapesti Egyetemi Könyvtárban), amely Gabriele de Concorezio, Festus Pompejus műveit, a *Scriptores*

[1] *Catalogus codicum Bibliothecae Universitatis R. Scientientiarium Budapestini,* MDCCCLXXXI. 15–16.; Mezei L., *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis.* Bp. 1961. 47; Pellegrin, E., *La bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan au XVe siècle.* Paris, 1955. 357.; Krinsky, C.H. *Seventy-Eight Vitruvius manuscripts.* in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes,* XXX(1967), 53.

[2] Csontosi J., *A Konstantináplyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése.* in *Magyar Könyvszemle,* 1877. 57–58.

[3] Idézi Csontosi, *i. m.*

[4] Vö. Pellegrin, *i. m.* 357.

[5] *Catalogue Scientifique et historique des codices de la bibliothèque imperiale du Sérail.* idézi Ipolyi Arnold, *Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben.* in *Magyar Könyvszemle,* 1878. 117.

historiae Augustae c. művet és Vitruvius *De architecturáját* tartalmazza. Ezek Dethier szavai szerint[6] ... *se distinguent par la relieure en veau (un en perchemin) sur laquelle il y a des bordures d' abeilles et le timbre en buste du Duc avec la legende Franciscus Sforza Mediolanensium Dux POMPP.* Ebből tehát az derül ki, hogy a Vitruviust tartalmazó kódex eredeti kötésén Franceso Sforza pecsétje volt.

Megerősíteni látszik a kódexnek Sforza-udvarbeli eredetét egy másik momentum, amely ezen kívül a Budára kerülés körülményeihez is adalékul szolgál. Ez a milánói hercegnek egy 1488 november 10-én keltezett, Corvin Jánosnak szóló levele.

Mediolani X. Novembris 1488.

Duci Joanni Corvino.

Crebris quondam exterarum gentium in Italiam incursionibus effectum est, ut nonsolum Romana, idest, latina lingua amissa sit, sed omnes fere preclarissimorum auctorum libri sint ex Italia asportati. Ex quibus quicquid reliquiarum superfuit, videmus beneficio Dei optimi maximi, qui ingenia horum temporum aperuit, in lucem productum esse, sed desunt adhuc multa, inter que maxima portio est doctissimi vocabulorum interpretis Festi Pompei, quem integrum in Biblioteca Vestra et quam Serenissima parentis Vestri Majestas summa sua laude, et opera vere Regia comparat, aut inter libros eruditissimi Viri Domini Thadei Parmensis preceptoris Vestri esse certo accepimus, qui nuntius ingenti profecto nos letitia affecit, cum putaremus alioquin pulcherimum opus penitus esse deperditum, hujus igitur habendi non parvo desiderio incensi sumus nos et Illustrissimus patruus noster, qui his studis admodum delectatur et libentissime legit, que non sint vulgo comunicata. Quare hortamur, et quam possumus, studiosissime rogamus Illustrissimam Dominationem Vestram, ut hujus eruditissimi voluminis participes nos faciat, ex his duobus alterum impertiendos, ut aut librum ipsum ad nos mittat tantisper, dum hic transcribi curemus, aut illic ipsa ejus exemplum confici jubeat quam emendatissimum ac quam celerius fieri possit, deinde ad nos mittatur. Hoc tanti a nobis estimabitur, ut inter jucundissima Dominationis Vestre erga nos obsequia collocaturi simus.[7]

A herceg egy Festus Pompejus-műről ír, amelyet minden bizonnyal kölcsönkapott Corvin Jánostól. A kódexet aztán újra bekötve három más kézirattal együtt visszaküldte Budára.[8] A Lodovico Sforza által így Budára küldött kódexek egyike lehetett az, amelyben a Vitruvius-mű található.

Említettük, hogy a szakemberek némelyike nem látja bizonyítottnak a Sfrozagyűjteményből való származás tényét. Élisabeth Pellegrin például, aki Budapesten

[6]Idézi Pulszky Ferenc *A Corvina maradványai* c. cikkében in *Magyar Könyvszemle*, 1877, 150. és köv.

[7]Közölve in Nagy Iván – b. Nyári Albert (szerk.) *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából.* III. (282. sz.) 445–446.

[8]V. ö. Pulszky, *i. m.* 150.

személyesen is tanulmányozta a kódexeket, elsősorban az igénytelen színvonal (papír, díszítés elmaradása) másodsorban a címer és ex-libris hiánya miatt vonja kétségbe a milánói/paviai hercegi gyűjteményből való eredetet.[9] Pellegrin 1939-ben már a szultán által átköttetett kódexeket tanulmányozta, és nyilvánvalóan nem volt tudomása a Dethier-féle leírásról és így arról sem, hogy az eredeti kötésen rajta volt a Sfroza-pecsét. Minthogy bizonyosan nem ismerte az általunk idézett, Corvin Jánosnak szóló levelet sem, ítéletét csak a konkrét tapasztalatra alapozta. Márpedig az eredeti kötésen szereplő egykori Sforza-megjelölés, valamint az említett Sforza-levél fontos körülmények a kódex származásának megítélésében.

A Cod. lat. 32. jelzetű kézirat három művet tartalmaz. Vitruvius tíz könyvének szövege az ajánlással, fol. 1^{r}-en kezdődik (3. kép) incipit: „Cum divina tua mens...", expl. fol.131^{v}: „... omnia architecturae membra in decem voluminibus haberet explicata." Ezt követően az ff. 132^{r}–136^{v} üres. A következő oldalon, f.137^{r} Pier Candido Decembrio *Peregrina historia* c. műve kezdődik: *P. Candidi m libris Peregrine hystorie Ad doctissimum Nicholaum Aramboldum Parmensem Juris utriusque Doctorem Prefacio,* és befejeződik fol. 162^{r}: *P. Candidi peregrine hystorie liber tertius de muneribus Romane rei publice feliciter finit.* Ugyanezen az oldalon kezdődik Decembrio másik műve, a *Grammaticon*: *P. Candidi gramaticon liber primus incipit de usus antiquitate scribendi ad Insignē Juris utriusque doctorem Guarneriū Casteloneū ducalem consiliarum.* A mű, amely két könyvből áll, a f.191r-n fejeződik be: *P.CANDIDI GRAMATICON liber secundus explicit de proprietate verborum latinorum feliciter. Finitus die ultimo Novembris Mcccc°Lxiij.* A hátralevő oldalak, 191^{v} – 196^{v} üresek.

A kéziratban mindössze egyetlen illusztráció található, Decembrio *Peregrina historia* c. műve első könyvének végén, (4. kép) a fol. 144^{v}-n (*P. Candidi peregrine historie liber primus Explicit de Cosmographia veteri et nova*). Maga az ábra, egy szélrózsát mutató rajz, szöveg között van, és mintegy fél oldalnyi nagyságú.

A kódex anyaga papír, a vízjelek a Briquet-katalógus 6591–6601 közötti csoportjának felelnek meg, amelybe Milánóban 1420 és 1485 között használatos papírok tartoznak. Az írás típusa „kerekded minuscula" (Csontosi), halvány tintával írva. Mindhárom mű ugyanazon kéz írását mutatja. A széles margókon igen kevés a jegyzet, többnyire korrekció, amely a scriptor kezétől származik.

A fentiek alapján nem lehet kétséges, hogy a kézirat Milánóban készült. A *De architecura* mellett szereplő további művek elvezetnek a milánói humanisták világába, pontosabban Decembrióhoz és köréhez.[10] Ebben a szellemi közegben

[9] *L'auteur de catalogue, imprimé en 1881 affirme que ces quatre manuscripts ont appartenu à Francesco Sforza, duc de Milan, sans fournir aucune preuve de cette assertion. Les notes et photographies que j'ai prises moi-même d'aprés 3 de ces manuscrits en 1939 confirment qu'ils ne portent aucune trace de cette provenance, ils sont d'écriture italienne, mais sur papier, à peine ornés et sans armoiries ni ex-libris; I. m.* 357. és köv.

[10] Pier Candido Decembrio volt a legkiválóbb humanista Filippo Maria Visconti udvarában. A herceg halála után tisztséget vállalt a Repubblica Ambroisana nevű rövidéletű köztársaságban, ami közrejátszott abban, hogy ne kerülhessen be a hercegséget megszerző Francesco Sfroza udvarába. Kénytelen volt elhagyni Milánót, először Rómába ment, V. Miklós udvarába, majd Náplyba. 1460 és 66 között ismét Milánóban élt, de a hercegtől semmilyen állást nem kapott (jóllehet még életrajzát is megírta). Vö. Zaccaria, V. *Sulle opere di Pier Candido Decembrio.* in *Rinascimento,* 7 (1956), 13–74.

Vitruviusnak nagy szerep jutott, amit a XV. század második felében keletkezett több másolat is bizonyít. Ennek szükségképpen hatással kellett lennie az építészekre és az építészeti kultúrára, és nem erőszakolt, ha összefüggést látunk a Vitruvius-tanulmányok és Filarete traktátusának létrejötte között. Még távolabbra tekintve, valószínűleg szerepük volt abban is, hogy az első olasz Vitruvius-fordítás éppen itt jött létre.

2. Vitruvius-tanulmányok Decembrio humanista körében

Pier Candido Decembrio a klasszikus antik szerzők között igen jelentősnek tekintette Vitruviust. Ez bebizonyosodik abból a listából, amely az általa fontosnak tartott latin szerzőket és műveiket sorolja fel: itt Vitruvius neve és a *De architectura* is megtalálható.[11] A kéziratban, amelyben ez a lista szerepel, van még egy Decembrio-jegyzeteket tartalmazó, saját kézzel írt „mindenes gyűjtemény" is, többek között Vitruvius művéből vett idézetekkel.[12] Az idézetek az I. könyvből (*„Caria civitas..." „Quemadmodum"...*), a II-ból (*„Dinocrates architectus..." „Maxime autem..."*) a III-ból (*„Corpus enim..." „Item corporis..."*), az V-ből (*„Prozime autem..." „Constituantur autem"*) és a VI-ból (*„Atriis Greci..." „Aristipus philosophus..."*) származnak. itt a szöveg végén (fol. 172^r) ábra is látható (5. kép), amely egy párkány-részletet, két oszlopfőt, és két lábazatot ábrázol: „FORME COLUMNARUM EX VITRUVIO ARCHITECTO".

Vitruvius művében történik utalás illusztrációkra, amiből következtetni lehet arra, hogy a mű eredetileg tartalmazott szemléltető rajzokat. A jelenleg ismert legrégibb kéziratok azonban már minden bizonnyal illusztrálatlan archetípus(ok)ról készültek, így nincs illusztráció sem a Harleianus 2767 (London British Museum), sem a Gudianus 69 (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek) kódexben. Rendkívül ritka a rajzos ábrázolás a későbbi másolatokban is, és a vitruviusi szöveg első igazi illusztrálására csak a Fra Giocondo-féle nyomtatott kiadásban került sor 1511-ben. Mindebből az következik, hogy a Fra Giocondo előtti illusztrációk középkori eredetű rajzok másolatai, amelyek nélkülözik a Vitruvius által leírt építészeti fogalmak szakszerű ismeretét csakúgy, mint a klasszikus építészetben való jártasságot.

Decembrio rajzai megegyeznek a Schletstatensis (Sélestat) 17 kódexben lévőkkel, amelyeket Bernhard Bischoff reprodukált (6–7. kép).[13] Tudnunk kell, hogy ezek a rajzok további két kéziratban is megtalálhatók: az egyik Buonaccorso Ghiberti *Zibaldonéja* (Firenze, Biblioteca Nazionale, Codex Banco Rari 228), a másik

[11] Ez a „QUE EX LATINIS SCRIPTORIBUS MAGIS NECESSARIA" című lista a milánói Ambrosiana R 88 sup. jelzetű kéziratában található (ff.172^v–173^r). Kiadva: Sammut, A., *Unfredo duca di Gloucester e gli umanisti italiani.* Padova, 1980. 38. Ld. róla Mirella Ferrari tanulmányát: *Fra i „latini scriptores" di Pier Candido Decembrio e biblioteche umanistiche milanesi: codici di Vitruvio e Quintiliano.* in *Vestigia, Studi in onore di Giuseppe Billanovich,* Roma, 1984. 247–264.

[12] ff.164^r–172^r. *P. CANDIDI COLLECTANEA RERUM DIVERSARUM ET MEMORABILIUM.* A kéziratos szöveg átírását ld. Ferrari, *i. m.* 249–250.

[13] Bischoff, B., *Die Überlieferung der technischen Literatur* in *Artigianato e tecnica nella società dell' alto medioevo occidentale,* Spoleto, 1971, 267–296., I–IX. tábla. Ugyanez in *Mittelalterliche Studien,* Stuttgart, 1981. III. Tafel XIX bis XXVII.

egy 1453-ból való Vitruvius szövegmásolat, amely Nápolyban készült, másolója[14] Antonello Ferrario (Firenze, Biblioteca Nazionale, Codex Magliabechiano XVII.5.) (8. kép). A négy rajz számos hasonlóságot és számos eltérést mutat, a részletes elemzés azonban nem ennek a tanulmánynak a feladata. Ezúttal mindössze néhány észrevétel megtételére szorítkozunk, amely Decembrio Vitruvius-tanulmányaira, és – közvetve – a budapesti kéziratra vonatkozik.

Scaglia, idézett tanulmányában, a rajzok és a kisérő nomenklatúra közös jellegzetességei alapján arra a megállapításra jut, hogy a Sélestat-kézirat és az 1453-as Vitruvius közvetve, vagy közvetlenül azonos modellre vezethetők vissza: *The close similarity between architectural designs on the Sélestat folios and on the 1453 Vitruvius (...) as to surface ornament, profiles (excepting that the location of dentils on the right-side entablature is a fault of copywork) and terminology indicate that the later work of 1453 was derived directly or indirectly from the Sélestat model.*[15] A Buonaccorso-változat azonban, az előbbiekkel szemben mutatott lényeges eltérései folytán az eredeti archetípusnak egy másik verzióját használhatta: mint Scaglia megállapítja, *Buonaccorso's prototype was another version of the original set, different to a certain extent from the Sélestat folio and its prototype.*[16] Ami mármost a Decembrio-rajzokat illeti, közeli rokonságot mutatnak a Sélestat fóliókon lévőkkel, még szorosabb a hasonlóság a firenzei 1453 Vitruviuséival.

Már önmagában az figyelemreméltó momentum a két rajzon, hogy Decembrio is egy oldalon egyesíti a rajzokat, amely máshol (Buonaccorso rajzait is ideértve) nem látható. A párkány tagozatainak vizsgálata mutatja aztán a legtöbb azonosságot. Megfigyelhető, hogy a tojásléc (*ovatum*) feletti *sima* mindkét esetben meredeken előreszökő „bukó sima" lett (a Sélestat-rajzon ez „álló sima"), és mindkét helyen hiányzik a hozzá tartozó kisérőszöveg. További azonosság a párkány-részeket összefoglaló három megjelölés: *corona, zophorus* és *epistilium* (ill. epistylium). A három párkány kisérőszövegei az alábbi képet mutatják:

[14]Krinsky, C.H., *i. m.* Kristeller, P. O., *Iter Italicum.* E rajzok eddigi legalaposabb analizisét ld. Scaglia, G., *A translation of Vitruvius and copies of late antique drawings in Buonaccorso Ghiberti's „Zibaldone".* in *Transactions of the American Philosophical Society,* vol. 69. Part. 1. 1979. 9. és köv.

[15]*I. m.* 12a/b.

[16]*I. m.* 12/a.

Sélestat Ms. 17	1453 Vitruvius	Collectanea
fronticula	Fronticula	fronticula
sima	sima	sima
frons	frons	frontem
sima		
ovatum	ovatum	ovatum
frons	frons	frontem
cimatium	cimatium	cymatium
denticuli	denticuli	denticuli
cimatium	cimatium	cymatium
zoforus	zophorus	zophorus
frons	frons	frontem
cimatium	cimatium	cymatium
corsa	corsa	corsa
cimatium	cimatium	cymatium
corsa	corsa	corsa
	corona	corona
	zophorus	ophorus
	epistylium	pistilium

Mindebből látni, hogy Decembrio nem törekedett a rajzon szereplő terminusokat összevetni a vitruviusi nevekkel (*fronticula, ovatum* pl. nem szerepel Vitruviusnál), hanem csupán másolatot készített a mintául szolgáló rajzról. A *sima* terminus elmaradásának az lehet az oka, hogy a mintául szolgáló rajz pontatlan volt, mint ahogy az 1453 Vitruviusban lévő rajzon is látszik a bizonytalanság az egyes tagozatok és a név megfeleltetésében. Hasonlóságot mutat a rajzok melletti nevek írásmódja is, amennyiben a függőlegesen írt három terminus *corona, zophorus* és *epistilium* majusculával van írva, sőt Decembriónál minden terminus ezzel az írásmóddal készült, ami teljességgel analógiák nélkül áll a másik két ismert rajzot figyelembe véve.

Talán már ennyi elegendő annak valószínűsítéséhez, hogy Decembrio és az 1453 Vitruvius másolója, Antonello Ferrario azonos modellt használhattak, mivel lehetetlen, hogy egymástól függetlenül azonos helyen hagyjanak hiátust (*sima*) és használjanak az ismert több verzióban hiányzó kifejezéseket (*corona, zophorus* és *epistilium*). Bizonyosnak látszik továbbá az is, hogy ez a modell nem lehetett azonos a Sélestat 17 kódexével: erre utalnak a megfigyelt grafikai és nomenklatura-beli eltérések. Az látszik valószínűnek, hogy a mintául szolgáló rajz az archetípusnak egy másik változata volt.

Elképzelhető, hogy a rajz valamely kódexben megvolt egyszerre Milánóban és Nápolyban, és nem zárható ki az sem, hogy a kódexben Vitruvius-szöveg vagy esetleg teljes *De architectura* volt. Figyelembe kell venni azonban azt a lehetőséget is, hogy a két másolat ugyanarról az eredetiről készült és a kérdéses kódex éppen Decembrio révén került Nápolyba: a milánói humanista 1541-ben Rómából jövet

rövid időt töltött a városban és a rajzot tartalmazó művet eljuttathatta valakinek a nápolyi humanisták vagy humanista érdeklődésű előkelőségek közül. Ezt nem látszik kizárni az a körülmény sem, hogy a Nápolyban keletkezett 1453 Vitruvius szövege egy G családhoz tartozó eredetiről készült.[17] Ismeretes,[18] hogy a *Collectanea*ban többségben vannak azok a motívumok, amelyek a HS családdal való rokonságot mutatják, találhatók mindazonáltal olyan olvasatok is, amelyek egy EG típushoz tartozó példány használatára utalnak.

Végül felmerülhet az a kérdés, hogy az 1453 Vitruvius rajzai nem másolatai-e a másfél évtizeddel korábban (1437) keletkezett *Collectanea*-beli rajzoknak. A kétségtelen azonosságok mellett mutatkozó különbségek meg kell, hogy győzzenek ennek valószínűtlenségéről. Itt van mindenekelőtt a másik párkány rajza, amely Decembriónál hiányzik, az 1453 Vitruviusban (a Sélestat 17-tel megegyezően, de attól eltérő módon) megvan. Különbség figyelhető meg a rajzok elhelyezésében is: Decembrio változatán a párkány rajza látható fölül, mellette az ión és a dór oszlopfő és alattuk a két „bázis". Az 1453 Vitruviusban lévő rajzon a sorrend fordított, amennyiben itt a két bázis van fölül a két oszlopfővel és alattuk a két párkány; mellesleg a Sélestat 17 fóliókon egy harmadik sorrend figyelhető meg: bázisok (35^r), párkányok (35^v) és a két oszlopfő (36^r).[19] Különbség a két változat között az is, hogy míg Decembrio a neveket (*fronticula, sima stb.*) beleírta az egyes tagozatokba, addig az 1453 Vitruviusban lévő rajzon – a hagyományos módnak megfelelően – a nevek a rajz mellett szerepelnek.

Mint említettük, a budapesti Vitruvius-változat illusztrálatlan, így a rajzokkal kapcsolatos fenti megfigyeléseink nincsenek közvetlen összefüggésben a tanulmány tulajdonképpeni tárgyát képező kézirattal. Mégsem ítéljük feleslegesnek őket, mivel egyfelől úgy véljük, feltétlenül gazdagítják a Decembrio Vitruvius-tanulmányairól kialakítandó képet, másfelől adalékul szolgálhat annak vizsgálatához, vajon Decembrio milyen kézirato(ka)t használt e tanulmányok során.

A *Colectanea* Vitruvius-jegyzetei és a rajzok tulajdonképpen előtanulmányoknak tekinthetők azokhoz a teljes szövegmásolatokhoz, amelyek 1440 körül készültek és kerültek ki Decembrio köréből. Az akkori Vitruvius iránti érdeklődés tisztán filológiai jellegére mutat az, hogy a másolatok címzettjei nem építészek voltak, hanem humanisták, illetve humanista érdeklődésű mecénások. Így Decembrio egyik átírását Humprey of Gloucester hercegnek, a másikat Francesco Pizolpasso milánói érseknek készítette.

Decembrio kapcsolatban állt Gloucester hecegével,[20] aki klasszikus szerzők műveit kérte tőle. A milánói humanista „fontos" auctorokra tett javaslatát valószínűleg annak a listának a másolata tartalmazta, amely az általunk már ismert mi-

[17] Ciapponi, L. A., *Fra Giocondo da Verona and his Edition of Vitruvius.* in *Journal of the Warburg* ... XLVII (1984). III. Appendix, 89. és alább.

[18] Ferrari, *i. m.* 258.

[19] Ld. jelen tanulmányunk 10. jegyzetét.

[20] Humprey of Gloucester (1390–1447) a XV. század első felében az angol humanizmus egyik legjelesebb alakja volt. Az oxfordi egyetem protectora lett 1430-ban, és az egyetemre hagyta könyvtárát is. V. ö. *Duke Humprey and English humanisme in the fifteenth century.* Catalogue of an exhibition feld in the Bodleian Library Oxford, Oxford, 1970. ld. még Sammut, *i. m.* és uő. *Tra Pavia, Milano e Oxford: trasmissione di codici, In Vestiga* ... Roma, 1984.

lánói kódexben van (*que ex latinis scriptoribus magis necassaria*).[21] Eltérnek a vélemények a Vitruvius-másolat keletkezésének időpontjáról, de azt sem sikerült eddig egyértelműen megállapítani, vajon Decembrio maga készítette-e az átírást, vagy valaki mással íratta le a szöveget.[22] A herceghez került Vitruvius-kéziratnak a további sorsa nem egészen ismert; van olyan nézet, amely azonosítja azzal a XV. sz. első feléből származó kópiával, amely az oxfordi könyvtárban van jelenleg is.[23]

A Gloucester-hercegnek készült Vitruviusnál számunkra sokkal fontosabb a másik, amelyet Decembrio Pizolpasso érseknek ajándékozott, ugyanis az a budapestinek szinte ikerpárjának látszik. Az érsek halála (1443) után a könyvtáráról készített inventárum szerint ez a Vitruvius-szöveg a kódexben ugyanazzal a két Decembrio-művel együtt szerepelt, mint a Cod. lat. 32-ben: *Vitruvius de architectura, et Candidi tria opuscula in papiro cum tabulis nudis. Incipit:* Cum divina tua. *Finit:* latinorum felicitas.[24] A „tria" megjelölése némi zavart okozott a kódex tartalmának meghatározásában: a *Historia peregrina* ugyanis három könyvből áll, és ha a *Grammaticon* is mellette szerepel, akkor ez együtt – az utóbbi két könyvével együtt – már öt könyvet jelent. Meggyőzőnek látszik ebben a kérdésben az a vélemény,[25] amely a *finit*ben szereplő szavak alapján egyértelműen bizonyítottnak tekinti mindkét Decembrio-mű jelenlétét.

A Pizolpasso által birtokolt kódexről, amely a többi könyvvel együtt a milánói Dóm könyvtárába került, ez az egyetlen jelzés maradt fenn: maga a mű sajnos elkallódott. Ez is elegendő azonban annak megállapításához, hogy az 1440-es évek elején készült Milánóban egy olyan Vitruvius teljes szövegét tartalmazó másolat, amely együtt szerepelt Decembrio két művével, a *Historia peregrinával* és a *Grammaticonnal*. Minthogy a budapesti kódex tartalmilag azonos ezzel, kézenfekvő az a feltételezés, hogy az 1463-ban keletkezett budapesti kódex másolata az egykori Pizolpasso-kódexnek, sőt az a lehetőség is felmerült, hogy magának Decembriónak a műve.[26]

A hatvanas években további másolatok készültek, és ez a tény összefüggésben lehet Decembrio visszatértével Milánóba. Az egyik 1462-ből való és készítője Bonino Mombrizio, Decembrio közeli munkatársa és barátja; a kéziratot tartalmazó kódex jelenleg a milánói Biblioteca Ambrosianában van, jelzte A 137 sup.[27] A másik az egy évvel későbbi budapesti Cod. lat. 32.

Az *A 137 sup.* esetében mindenekelőtt az a figyelemreméltó, hogy másolója közel

[21] A két lista azonosságáról Rovetta, A., *Cultura e codici vitruviani nel primo umanesimo milanese.* in *Arte lombarda*, nuova serie, 60. 1981. 10. és köv.

[22] Rovetta, *i. m.* 10. 1440-re teszi a keletkezést és Decembrio saját munkájának tartja az átírást, míg Ferrari, *i. m.* 261. 1441-re vagy közvetlenül ez utánra, és más írót feltételez.

[23] Rovetta, *i. m.* 10.

[24] A Pizolpasso-könyvtár inventáriumának kiadása: Magistretti M., *Due inventari del Duomo di Milano del secolo XV.* in *Archivio storico lombardo*, XXXVI (1909), 302–313.: a Vitruvius a 65. tétel alatt szerepel.

[25] *Tuttavia la parola 'latinorum' indicata nel* finit *dell'inventario non può essere desunta che dal Grammaticon.* Ferrari, *i. m.* 262/35.

[26] *Considerando che la* Grammatica *di Decembrio era divisa in due parti, ritroviamo qui i „tria opuscula Candidi" della trascrizione per Pizolpasso, di cui evidentemente questo codice è una copia e, considerata la datazione, potrebbe essere ancora opera del Decembrio.* Rovetta, *i. m.* 11.

[27] Krinsky, *i. m.* 57. Rovetta, *i. m.* 11–12.

állt Decembrióhoz, akinek jelentősége a milánói Vitruvius-tanulmányokban így teljesen nyilvánvalóvá válik. A budapestihez hasonló papírkódexben szintén megvan a teljes szöveg, a továbbiakban azonban egy *Repertorium summarium Librorum M. Ceti Faventini Architectionicae* című mű van a *De architectura* mellé kötve.[28] Fontos momentum, hogy ez a Vitruvius-verzió is illusztrálatlan. A szöveg vizsgálata és összehasonlítása a *Collectanea* szövegével ahhoz a felismeréshez vezette Ferrarit, hogy az a kódex, amelyet Decembrio tanulmányozott, hasonló ahhoz, amely alapján Mombrizio a maga másolatát készítette, ha nem egyenesen azonos azzal.

3. A Cod. lat. 32. és a Vitruvius-szöveghagyomány

A milánói Vitruvius-másolatok ismeretében először is az a kérdés tisztázandó, vajon a budapesti szöveg írója nem azonos-e valamelyik ismert milánói másolóval. Az írások egyszerű összevetése is meggyőz arról, hogy a budapesti Vitruvius-szöveg nem származhat sem Decembrio, sem Bonino Mombrizio kezétől. A Cod. lat. 32. írástípusa az ún. rotunda (Csontosi „kerekded minusculát" mond), amelyhez képest a Decembrio által használt humanista kurzív és a Mombriziónál jellemző humanista félkurzív fejlettebb típust mutat. Ezt megerősíti a konkrét összehasonlítás.

Először Decembrio írását összevetve a Cod. lat. 32. egy részletével,[29] majd Mombrizio írásával szembesítve a budapesti kézirat egy másik helyét[30] – a 9–12. képen elénk táruló képet kapjuk.

A Cod. lat. 32. szövegének íróját tehát nem azonosíthatjuk egyik általunk említett milánói humanistával sem. Ezt még megerősítik azok a hibák, amelyek meglehetősen nagy számban fordulnak elő a szövegben. Már Csontosi megállapította,[31] hogy a szövegben igen sok hiba található, és nincsenek javítva. Ezek lehetnek egyszerű elírások: *laxiamentum* (helyesen: *laxamentum*, fol. 47^{r} – Rose, 125. 17.), származhatnak bizonyos nevek nem ismeréséből *Diognetus* helyett *Diogenes*, *Poliorcetes* helyett *Poliocretes* szerepel, stb. A hibák nagy száma azonban a szöveg nem értéséből ered; így lehet: *uti pilla commitatur* a helyes *uti pila cum mittatur* (fol. 60^{v} – Rose 125, 17.) helyett és fordulhat elő *poena* helyett (a káriaiak bűnéről van szó) *penna* (fol. 3^{r}). Ennek alapján az látszik valószínűnek, hogy az írót nem is a művelt humanisták, hanem a scriptorok között kell keresni.

A Vitruvius-szöveghagyomány szempontjából a kérdés az, vajon a budapesti kódex szövege melyik ismert típushoz tartozik. A Vitruviust hazakerülése után először szövegkritikai szempontból tanulmányozó Ábel Jenőnek meglehetősen lesújtó véleménye alakult ki a szöveg minőségéről. Egynesen „értéktelennek" tartotta, mivel az a már ismert változatok egy variánsának bizonyult.[32] A kéziratban

[28] Ferrari, *i. m.* 158. és alább részletesen ismerteti a kódex tartalmát és jellemzőit, ugyanitt alapos bibliográfia található Mombrizio alakjáról és működéséről.

[29] II. prol. 1. *Dinocrates architectus cogitationibus et sollertia fretus, cum Alexander rerum potiretur, profectus est e Macedonia ad exercitum regiae cupidus commendationis. is e patria a propinquis...* Rose – Müller – Strübing kiadása, Lipsiae, Teubner, 1867. 31.

[30] III. prol. 1. *voluit sunt constituta, non efficitur ut possint homines obscuratis sub pectoribus ingeniis scientias artificiarum penitus latentes quemadmodum sint iudicare.* Rose–Müller–Strübing, *i. m.* 63.

[31] *I. m.* 57.

[32] Dr. Ábel Jenő, *Corvincodezek.* Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből,

előforduló jellegzetes olvasatok, kihagyások és a hibák azt tanúsítják – Ábel Jenő véleményével egyezően –, hogy nincs szó sem önálló szövegtípusról, sem az eddig ismert olvasatokat gazdagító új megoldásokról. Szövegünkben zömmel azok az olvasatok és hibák vannak meg, amelyek a H (HS) családhoz tartozó változatokat jellemzik. A Krohn által a G családra jellemzőnek mondott olvasati hibák közül mindössze egy található meg a Cod. lat. 32 szövegében:[33] *innumerabiles moderationes* 113^{v}. (helyesen: *innumerabili modo rationes*, Krohn, [1912] X. 16.) A többi esetben az a változat fordul elő, amelyet Krohn a kritkai kiadásában a legjobb megoldásnak fogadott el. Az alábbi összehasonlítás világosan mutatja ezt a tendenciát:

Krohn, 1912	*A G család hibái*	*Cod. lat. 32.*
ducuntur I.1,4	dicuntur	ducuntur f.2^{v}
altitudinem V.10,2	altitudines	altitudinem f.60^{v}
nulla VI.2,1	nullo	nulla f.66^{r}
spatiosiores VI.3,8	spatiores	spaciosiores f.66^{r}
disciplinam docilem I.1,3	disciplinas docilem	disciplinam docilem f.2^{r}
patiuntur II.8,18	patiantur	patiuntur f.28^{v}
domum VI.pref.1.	donum	domum f.63^{r}
dixerunt VII.pref.6	direxerunt	dixerunt f.74^{v}
forte VII.3,7	porte	forte f.79^{v}
veteri I.4,12	vetere	veteri f.11^{r}

Ennek alapján valószínű, hogy a Cod. lat. 32. másolója olyan szöveg alapján dolgozott, amely nem a G családhoz tartozott. További vizsgálat pedig egyenesen arra mutat, hogy ez a másolat alapjául szolgáló változat a HS szövegcsalád egy példánya lehetett. A Cod. lat. 32. szövegében csaknem mindaz a jellegzetes olvasat megtalálható, amely Rose második kiadása[34] szerint a HS családot jellemzi, és amelyek viszont a G család szövegeiből hiányoznak. Ezek közül néhány: *ab* (I. 13,11–f. 7^{v}), *in* (I. 20,23–f. 11^{v}), *ipsarum columnarum altitudo modulorum* (III. 72,11–12 –f. 37^{v}), *latum* (VI. 142,17–f. 67^{v}), *ea* (VIII. 186,2–f. 87^{v}), *ad* (IX. 230,25–f. 107^{v}), *est* (X. 247,–18–f. 114^{v}) stb.

A HS családhoz való tartozást mutatja néhány olyan esetben is, amelyet Ferrari a *Collectanea* esetében a hovatartozás motívumaként jelölt meg:[35] *octo* (III. 1,2: 65.13–f. 34^{v}) és *imitantur* (VI. 7,4: 150.15–f. 71^{v}). Úgy tűnik tehát, a Cod. lat. 32. mintájául egy HS családhoz tartozó szöveg szolgálhatott, amely – miként ezt Ferrari feltételezi[36] – minden bizonnyal létezett abban az időben Milánóban.

VIII. köt. Bp., 1880. Szerk. Gyulai Pál, 59.

[33] Marcus Vitruvius Pollio, *De architectura libri decem.* edidit J. Krohn, Lipsiae, in aed. Teubneri, 1912.

[34] Vitruvii, *De architectura*, iterem edidit Valentinus Rose, Lipsiae, 1899.

[35] *I. m.* 258.

[36] *Uo.*

Felmerül az a kérdés, vajon ez a mintául szolgált kézirat nem hozható-e kapcsolatba az ismert két milánói Vitruvius-szöveg, a *Collectanea* és az Ambr. A 137 sup. autográfjával, vagyis a másolatok alapjául szolgált eredetijével. A fentebb említett két példa (octo, ill. imitantur) közös motívum a *Collectanea* és a Cod. lat. 32. szövegében. Ismeretes, hogy az a kódex, amelyet Decembrio a *Collectanea* jegyzeteinél használt hasonló/vagy azonos a Bonino Mombrizio által mintaként kezelt szöveggel.[37] Kézenfekvő feltételezni, hogy a Bonino-féle A 137 sup. és az egy évvel későbbi, Cod. lat. 32 szövege között is hasonló összefüggés van. A három szöveg összevetése azt mutatja, hogy vannak eltérések, de azonosságok is a jellegzetesnek mondható pontokban. Nem követi a Cod. lat. 32 a *Collectanea*ban és az A 137 sup. szövegében egyaránt meglévő hibákat:

(I.1,5) 4.21: *ferundo*	*ferendo* f. 3^{r}
(–„–) 4.22: *nata*	*nota* f. 3r
(I.1,6) 5.7: *locaverunt*	*collocaverunt* f. 34
(II.6,5) 43.23: *id sic* om.	autem *id sic* et f. 23^{v}

A közös hibák közül megtalálhatók viszont a Cod. lat. 32-ben az alábbiak:

(I,1,5) 4,17: *uti non uno* (f. 2^{v}), (III.1,2) 65.13: *octo* (f.34v), (III.1,3) 66.1: *circumque* javítva in *circinique* (f. 35^{r}). Mindez arra enged következtetni, hogy a Cod. lat. 32. másolója hasonló szöveg alapján dolgozott, mint Decembrio és Mombrizio, ha ezt azok forrásával – az említett eltérések miatt – nem is lehet azonosítani.

Összegzésül megállapítható, hogy a budapesti Cod. lat. 32. Vitruviusának szövege egy Milánóban létezett HS típusú autográfról készült meglehetősen hibás másolat, amely a korabeli milánói másolatokkal mutat hasonlóságot. Íróját Decembrio humanista körében kell keresni, ahol a *De architectura* ismert, és tanulmányozott klasszikus mű volt.

[37] Ferrari *i. m.* 261.

H. TAKÁCS MARIANNA

JACOPO DEL SELLAIO ESZTER KIRÁLYNÉ TÖRTÉNETÉT ÁBRÁZOLÓ TÁBLÁIRÓL

A firenzei quattrocento festészet kisméretű, profán jeleneteket bemutató tábláira viszonylag későn terelődött a figyelem. Ha a figurális díszítés tetszetős, a kompozíció kiegyensúlyozott és mozgalmas, a festő a kivitelben, a kompozícióban és színharmóniában jeleskedett, az egyébként korántsem önálló táblaképnek szánt darab közlésre, bemutatásra kerülhetett. A 18. század utolsó negyedében, amikor a jelentősebb köz- és magángyűjteményekről ismertetés, leírás, katalógus, később metszetekkel illusztrált kiadványok készültek, az általános érdeklődés, mely amúgyis a reneszánsz művészet felé fordult, ezekre az ábrázolásokra is kiterjedt. Történt ez nemcsak a nagy mesterek és nagy nevek bűvöletében, de a világi jelenetek olykor talányos, olykor már megfejtett értelmezése miatt is (Boccaccio novellák, Petrarca *Diadalmenetei*nek színpompás ábrázolásai, Ovidius műveiből vett jelenetek és kisebb mértékben az Ószövetség látványosabb vagy idillikus események bemutatására alkalmas versei). A festett bútorokra – eddigi ismereteink szerint – az 1870-es években terelődött először a figyelem, amikor Gottfried Kinkel egy festett asztalról tartott előadást a zürichi antikváriusok társaságában, mely régebbi leltárakban mint Hans Holbein műve szerepelt.[1] Az asztalt röviddel azután sikerült is megtalálni egy zürichi könyvtár padlásán.[2] Kinkel volt az, aki egy egész fejezetet szentelt festett itáliai bútorok profán ábrázolásainak,[3] melyben leírta, hogy éveken keresztül kutatott ilyen táblák után Európa különböző múzeumaiban és a hozzáférhető katalógusokban.

Kinkel behatóan tanulmányozta Vasarit, feljegyezvén minden olyan szöveget, mely bútorokra, bútorfestőkre vonatkozott. Ő idézi első ízben ezzel kapcsolatban – teljes egészében – Vasari Dello Delli életrajzából a tárgyra vonatkozó legfontosabb részleteket is, melyekre majd mi is visszatérünk. E. Müntz a század végén a gyermekágyasnak ajándékul vitt *deschi di partok* kapcsán foglalkozik, összefoglaló jelleggel, az itáliai világi festészet kezdeteivel és a festett kelengyeládákkal, szekrényekkel, ágyakkal.[4]

[1] Kinkel, G., *Mosaik zur Kunstgeschichte*, Berlin, (1875) 403.

[2] *Ein wiedergefundenes Meisterwerk Holbein's*, in *Frankfurter Zeitung*, 1871. Feuilleton von Nr. 236, 237, 244, 248.

[3] Kinkel, G., *i. m.* 368–401. *Anfaenge weltlicher Malerei in Italien auf Möbeln.*

[4] Münz, E., *Les plateaux d'accouchées et la peinture sur meubles du XIV. au XVI siècles*, in *Monuments et memoires* I. 1894. 203–232.

Minden bizonnyal ezeknek a cikkeknek és még néhány, a század 90-es éveiben megjelent apróbb publikációnak köszönhető, hogy a gyűjtők és múzeumok figyelme mindinkább ráterelődött a már jórészt szétszedett táblákra és a régi gyűjteményekben meglevő darabokat is elkezték számon tartani. Magyarországon már a múlt század harmincas éveiben felbukkant egy ilyen, minden bizonnyal bútordíszből önálló táblaképpé lett, allegórikus ábrázolás, mely 1832-ben a Jankovich gyűjteménnyel került a Nemzeti Múzeumba (1. kép).[5] Régi leírásokból tudjuk, hogy egyéb fatáblákkal együtt – az olasz renaissance ábrázolások hatása alatt keletkezett –, valenciai festmény a Jankovich lakásban szekrényajtó dísze volt.[6]

Európa nagy közgyűjteményeiben az ilyen és ehhez hasonló darabok a XIX. század közepétől kezdve kapnak helyet. Valószínűnek látszik, hogy az 1781-ben a firenzei nagyhercegi gyűjtemény részére megszerzett régi *képecskék* (antiqui quadretti) az elsők közül valók, melyeket jelentős gyűjtemény részére táblaképként megvásároltak.[7] Mind a *Victoria and Albert* múzeumban katalogizált 14–15. századi firenzei és sienai darabok,[8] mind a Lehmann gyűjteménybe került pompás Lucretia táblák,[9] de sorolhatnánk a példákat tovább is, a múlt század derekától kezdődően kerültek megvásárlásra. Mivel a régi katalógusok zöme a festmények méreteit, anyagát és technikáját nem tűnteti fel, valóságos nyomozásra van szükség, hogy egyes, jelentősebb festőktől kivitelezett, a 17–18. században szétszedett, eredetileg bútordísznek készült táblák provenienciáját kideríthessük. Külön tanulmányt igényel azután a szétszóródott darabok egybetartozásának megállapítása és a festőműhelyek meghatározása.

Hogy a táblák eredetileg együttest képeztek az a szétszedett darabok esetében csak akkor bizonyítható, ha leltár vagy program maradt fenn, mint a Borgherni család részére készült ágyasház esetében.[10] Ez az Allan Brahamtól publikált ágyrekonstrukció arra is bizonyíték, hogy Vasari leírásait komolyan vehetjük a firenzei festett bútorokra vonatkozóan is. Témánk szempontjából azért is említésre méltó a Pierfrancesco Borgherini részére készült sorozat, mivel azon is az Ószövetségből, József történetéből merítette témáját a megrendelő. Összefoglaló munka, melyben minden bútort díszítő festményt *cassone*nak (kelengyeládának) nevez az e területen

[5] Az Alcira-mester *Az emberi szenvedélyek.* A valenciai festő nevét az 1526 táján az alcirai templom részére készült képeiről kapta. Eddig más világi témájú ábrázolása nem került elő. Mivel azonban Spanyolországnak ez a tartománya volt a legfogékonyabb az itáliai hatásra, feltehető, hogy a mester, akinek Valenciában is több képe ismeretes, olasz mintaképek után dolgozott. Ld. részletesen: H. Takács Marianna, *Spanyol festészet a primitívektől Riberáig,* Bp., 1982. 18–20. Díszített fa szobaberendezésekről Spanyolországban ld. Byne, A.–Stapley, M., *Decorated wooden ceilings in Spain,* New York–London, (1920), a valenciai lebontott városháza mennyzetképeiről.

[6] Éber, L., *A múzeumi képtár múltja és jelene,* Bp., 1902. in *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* 179 skk. (*15 fára festett bibliai kép Jankovich szekrényeinek ajtajait díszítette.* 182.)

[7] Vétel 1781-ben Giuseppe Morellinitől 6 zecchinóért. Giuseppe Morellini a firenzei Guardaroba egyik asztalosa volt. Vö.: Uffizi leltár, Filza XIV. No. 41. Kiadatlan anyag.

[8] Vö.: Kaufmann, C.F., *Catalogue of Foreign Paintings.* I. *Before 1800,* 124 ltsz.: Firenzei (?), XV. század, vétel 1858-ban; 120 ltsz.: Firenzei, 1430 körül, vétel 1860-ban; 121–122 ltsz.: „Dini cassone", vétel 1862-ben és 1863-ban stb., stb.

[9] *The Robert Lehmann Collection. The Metropolitan Museum of Art,* New York, 1975. Firenzei mester, XV. század. 1843-ban A. de Montor gyűjteményében bukkant fel.

[10] Braham, A., *The Bed of Pierfrancesco Borgherini,* in *The Burlington Magazine,* 1979 december. 754 skk. Azonosítja és rekonstruálja ahhoz a berendezéshez tartozó ágyat, melyet Vasari is leír.

úttörő munkát végző szerző, századunk első tizedeiben készült. Az imponáló anyagot Paul Schubring közölte két kötetben és egy kiegészítésben.[11] A mind máig alapvetőnek tekintett mű kizárólag kelengyeládákkal foglalkozik, bár a tárgyalt darabok közül nem egyről a későbbiek során kitűnt, hogy eredeti rendeltetése szerint más bútordarab díszítése volt. Schubring könyvének megjelenése előtt, a századforduló táján, már történt néhány cikkben utalás festett bútordíszre, kisebb jelentőségű quattrocento mesterek működésével kapcsolatban. Így történt ez éppen a Botticelli és Filippino Lippi köréhez tartozó, népes műhely tagjaként működő Jacopo del Sellaio (1442–1493) esetében is, akiről 1899-ben és 1900-ban három cikk is jelent meg.[12] Mindkét szerző (H. Mackowsky, M. Logan) ismeri Sellaio Eszter történetét ábrázoló tábláit és azokat *cassone*nak nevezik. Így említik a táblákat Berenson és Schubring is a későbbi publikációkban. Fel sem vetődik egyik kutatóban sem az a gondolat, hogy a mozgalmas jeleneteket ábrázoló darabok más bútor, esetleg festett párkány, háttámlaként szolgáló faldekoráció (spalliera) részei lehettek volna, noha Vasari a Borgherini sorozatnál megírja, hogy Andrea del Sarto és társai a József történetét *sopra un lettuccio* (egy kerevet fölé) készítették. Vasari pedig már Dello Delli életrajzában világosan megírja – a szöveget Kinkel is ismeri –, hogy a gazdag firenzei házakban jeles festők díszítette bútorok, ágyak, heverők, kelengyeládák és más *ornamenti di camera* voltak találhatók.[13]

Schubring érdeme az első – és mindmáig egyetlen *cassone*-corpus összeállítása. Az 1923-ban közzétett mű, a kiegészítéssel együtt, mintegy 1000 darabról ad leírást és csaknem mindnek képét is közli a számára hozzáférhető legfontosabb adatokat egybegyűjtő katalógusban. Ebben már megtörténik a szembeszökő darabok esetében az együvétartozás felismerése is. Schubring említi – Berenson addig közzétett publikációira támaszkodva – és a korábbi irodalom ismeretében, hogy Jacopo del Sellaio *Eszter Ahasvérus előtt* című budapesti táblája[14] és a Louvre

[11]Schubring, P., *Cassoni*, Leipzig, 1915. I–II; Supplement, Leipzig, 1923. – *Ein Beitrag zur Profanmalerei im Quattrocento*, Klny.

[12]Mackowsky, H., *Jacopo del Sellaio*, in *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen*, XX. 1899. 192 skk; Logan, M., *Deux tableaux de Jacopo del Sellaio au Musée du Louvre*, in *Revue Archeologique*, 1899. II. 478.; valamint a Mackowsky cikk ismertetése, *uo.* 1900. II. 300–303.

[13]Vö.: Vasari–Milanesi, *Le opere di Giorgio Vasari con nuove annotazioni e commenti di Gaetano Milanesi*, II. Firenze, 1906. ... *usandosi in que'tempi per le camere de'cittadini cassoni grandi di legname a uso di sepolture, e con altre varie fogge ne'coperchi, niuno era che i detti cassoni non facesse dipignere; ed oltre alle storie che si facevano nel corpo dinanzi e nelle teste; in su i cantoni, e talora altrove si facevano fare l'arme, ovvero insigne delle casate. E le storie che nel corpo dinanzi si facevano, erano per lo più di favole tolte da Ovidio e da altri poeti; ovvero storie raccontate dagli storici greci o latini; e similmente caccie, giostre, novelle d'amore, ed altre cose somiglianti, secondo che meglio amava ciascuno. ... E che è più, si dipignevano in cotal maniera non solamente i cassoni, ma i lettucci, le spalliere, le cornici che ricignevano intorno; ed altri così fatti ornementi da camera, che in que'tempi magnificamente si usavano, come infiniti per tutta la città se ne possono vedere. ... Delle quali cose se ne veggiono non solo nel palazzo e nelle case vecchie de'Medici, ma in tutte le più nobili case di Firenze, ancora alcune relique.* 148–149. Úgy tűnik, hogy Vasari a *cassone* kifejezést elsősorban festett koporsókra értette vagy a XVI. század derekán a *cassoni grandi di legname a uso di sepolture* kifejezésben a *sepoltura* nem temetéssel kapcsolatos, hanem azt jelenti, hogy nagy láda, melyben különböző tárgyakat tartottak.

[14]Tempera, nyárfa, 45 x 43 cm. Ltsz. 2537. Vétel 1904-ben Brüsszelben a Somzée gyűjteményből, a vételt, mint azt a képtár igazgatója az 1906-os, német nyelvű katalógusban írja, Berzeviczy Albert kultuszminiszter tette lehetővé. A kép a Somzée gyűjtemény katalógusában mint Vittore Carpaccio műve szerepelt. Térey már tudta, hogy az általa cassone-nek vélt táblához tartozó

Eszter koronázása párdarabok. Megkockáztatja azt a feltevést, hogy a feltételezett *cassone* középső darabja valószínűleg *A lakoma* (Festmahl) volt, de nem mondja meg, hogy az Eszter könyvében szereplő lakomák közül melyikre gondol. A párizsi kép provenienciáját Mary Logan adta meg,[15] aki felismerte már a budapesti képpel való együvétartozást is. Az Uffiziben őrzött három kép Mackowsky-nál szerepel először. Térey már 1906-ban tud az Eszter sorozat öt táblájáról. Egyik katalógus összeállítónak sem tűnt fel azonban, hogy öt, minden kétséget kizáróan egybetartozó táblát ismerünk és az sem keltette fel figyelmüket, hogy mind a képek hangsúlyozása (nem az Eszter Ahasvérus előtt szerepel a főhelyen), mind a jelentek ikonográfiája különbözik a szokványos Eszter ábrázolásoktól.

Vasari ószövetségi témáknak bútordíszként való ábrázolásáról nem tesz említést – a József történetét elbeszélő Borgherini ágyat kivéve.[16] A gazdag anyag birtokában Schubring természetesen ezeket a témákat bemutató darabokat is felveszi a katalógusba; beszél egy *Mózes vizet fakaszt a sziklából* tábláról, szerepel a közölt jelentek között Tóbiás és Sára története, Salamon bálványimádása és több *cassonen* a dekoratív ábrázolásra módon nyújtó *Salamon és Sába királynőjének találkozása*, valamint az általa – joggal – rendkívül bájosnak mondott Eszter sorozat.[17] Újabb kutatások éppen Jacopo del Sellaioval hozzák kapcsolatban az Edinburghba került, Tancred Boreniustól *Dávid diadalának* nevezett pompás *cassone* tábláit is,[18] de az 1957-es katalógus sem az attribucióban, sem a témában – nézetem szerint is helyesen – nem foglal egyértelműen állást.[19]

A budapesti kép, mely a Szépművészeti Múzeum Raffaello kabinetjének egyik bájos színfoltja, már régebben foglalkoztatott. Amikor azután egy ugyancsak kiemelkedő kvalitású, a Rembrandt kör megkapó meghittségét árasztó festmény, Aert de Gelder *Eszter és Mordeháj* képe kapcsán az ikonográfiai vizsgálatra is sor került,[20] felfigyeltem a párizsi és pesti táblák szokatlan elhelyezésére. Ha ugyanis *cassone* képek részei volnának ezek a darabok, okvetlenül főhelyre kerültek volna, de az öt tábla közül a két kisebb csak a rövid rész dísze lehetett. Innen már a további lépés a három táblával való összevetés, melyek közül a könyv sorrendjében utolsónak számító *Mardokheus diadala* a keresztény ikonográfiában csak igen elvétve, a rejtettebb részeken szerepel.

---

darabok a Louvreban és az Uffiziben vannak. *Museum der Bildenden Künste Budapest. Katalog der Gemäldegalerie Alter Meister*, Bp., 1906. 211, 56. kép. Az 1967-es katalógus: Pigler, A., *Katalog der Galerie alter Meister*, I. 637 szerint: *Das Gemälde der anderen Schmalseite im Louvre zu Paris; von den Gemälden der Langseiten drei in den Uffizien zu Florenz.* Illusztrálva a II. kötet 25. tábláján.

[15]15. Logan, M., *i. m.* 1899. II.

[16]Vasari–Milanesi, *i. m.* V. 26–27, 352.; VI. 261–263, 455.

[17]Schubring, *i. m.* (1915) 305. LXXX. tábla.

[18]Borenius, T., in *Apollo*, 1926 március, 135. A kép talán azonos a Fesch kardinális gyűjteményében volt *Dávid koronázásával.*

[19]*National Gallery of Scotland. Catalogue of Paintings and Sculpture*, Edinburgh, 1957. 249. *Ascribed to Jacopo del Sellaio. Cassone. Triumphal procession, reception and coronation of a prince or victor.* A személyes megtekintés során elsősorban a témával kapcsolatos kételyeket fogadom el.

[20]Vö.: H. Takács Marianna, *Zsidó megrendelők a Rembrandt-körben*, in *MIOK Évkönyv*, Bp., 1982. 236–248. Foglalkoztam a Sellaio táblákkal és az Amico di Sandronak (Filippino Lippinek) tulajdonított Eszter könyvét illusztráló táblákkal az 1982-ben Londonban a Warburg Intézetben tartott *Az Eszter könyvének képzőművészeti ábrázolásai* című előadásomban is.

Mivel ismerünk egy másik, ugyancsak a Botticelli-körből, Filippino Lippi közvetlen környezetéből származó – szétszóródott – Eszter *cassonet*[21] ez utóbbi tábláinak ikonográfiai vizsgálata világossá tette előttem, hogy a festő nem egyedül az Eszter Könyvét, hanem a zsidó (rabbinikus) bibliamagyarázatokat is használta a programhoz. A Filippino Lippi (mások szerint Amico di Sandro) neve alatt publikált táblákat először Crowe és Cavalcaselle említi.[22] Kinkel az Eszter táblákat és két Pesellinónak tulajdonított és részletesen leírt kelengyeláda részt, melyek közül az első Dávid és a filiszteusok találkozását, a másik Dávid diadalmenetét ábrázolja, a firenzei Torrigiano palotából származónak mondja. A győzelmes Dávid és az őt fogadó, divatosan öltözött hölgyek bemutatása jól illik egy gazdag és művelt itáliai zsidó orvos vagy pénzváltó, a kor izlését tükrözően berendezett házába.

Jacopo del Sellaio Eszter történetét ábrázoló tábláiból a firenzei Uffizi Képtárban egy az új állandó kiállításon, kettő a raktárban került elhelyezésre. Ez utóbbiak alapos vizsgálata és az Uffizi Képtár vezetőségének az a készsége, mellyel nemcsak a táblák hátoldalát, de az irattári anyagot is megtekinthetővé tette számomra, több kérdést is eldöntött. A táblák, akár a budapesti is, mely azonban jobb fenntartási állapotban van (5. kép), nem lehettek kelengyeláda részei, hanem más bútort díszítettek, talán a már Vasaritól is említett, eddig kevéssé figyelemre méltatott heverő-ülő alkalmatosságot, egy *lettucciot*.[23] A *cassone*, melyről W. von Bode egy keveset forgatott munkájában ír,[24] belülről mindig finoman kidolgozott, hiszen a kelengyét és a házban őrzött drága kelméket, értékes holmikat tartották benne. A heverő, ágy, ágypódium, mellvéd, faldekoráció hátlapjára nem kellett annyi gondot fordítani, elegendő volt nagyjából elsimítani és arra ügyelni, hogy a megfelelő darabokhoz jól illeszkedjék. Az öt Sellaio tábla, melyeknek magassága nagyjából azonos – 45 cm –, de a fekvő formátumúak szélessége különböző (45 x 63; 45 x 60 cm), nem díszíthetett kelengyeládát. Valószínű, hogy egy, még több darabból álló sorozatból valók, melyeket egymás mellett helyeztek el. Az Eszter történet közkedvelt mind a képzőművészek, mind az írók (színpadi szerzők), mind a zeneszerzők között. Az *Eszter Ahasvérus előtt* jelenet számos művészt ihletett meg. A szerénység, bátorság és önfeláldozás mintaképének tekintették Eszter alakját, akit

[21] A *cassone* Chantillyben (*Musée Condé*) és a párizsi magángyűjteményben levő hosszanti oldalát, valamint a két rövid oldalt először B. Berenson ismertette: *Amico di Sandro*, in *Gazette des Beaux Arts*, 1899. júniusi és júliusi számok. A *cassone* a firenzei Nero palotából származik.

[22] Crowe, J. A.–Cavalcaselle, G. B., *A History of Painting in Italy*, Vol. IV. 182. ... *three scenes from the Story of Esther ... in the Uffizi, which together with a coronation of Esther in the Louvre formed, no debt a decorative series, imitated from that of the same subject school of Botticelli, of which panels are to be found in the Liechtenstein and Goldschmidt collections and in the Museum at Chantilly.*

[23] Vö.: Trionfi-Honorati, M., *A proposito del lettuccio*, in *Antiquità viva*, XX. 3. 1981. 39 skk. A szerző leltárakat, okleveles anyagot és számos illusztrációt közöl éppen a XV. század második feléből. A *lettuccio* értelemezését az Accademia della Crusca 1612-es kiadása alapján adja közre: *Un cassone grande con ispalliera e braccioli dove si dorme e siede.*

[24] Bode, W. von, *Italienische Hausmöbel der Renaissance*, Leipzig, 1920. Itt említi, hogy Firenzében az asztalomesterség különösen kiváló volt, csak ezután említihetők Siena és Róma asztalosműhelyei. 3. – *Eins der interresantester und zugleich das wichtigste Möbel der Renaissance ist die Truhe, Cassa oder cassone, die für das Leben der Italiener von grössten Bedeutung ist.* 5. A *Truhenmaler*eknek Toszkánában külön céhe volt, de mellettük elsőrendű festők is készítették festett díszeiket. Sajnálattal említi, hogy éppen ezek az értékes ládák legtöbbje szétszedésre került, mivel csak a képek, de nem a bútor volt már érdekes, a képeket a képtárakban helyezték el. 8.

a híres asszonyokat bemutató sorozatokban is gyakran ábrázoltak. Maga a történet azonban elsősorban a zsidó megrendelésre készült képzőművészeti ábrázolásokon szerepel.

Az ikonográfiai összefoglalások ugyan már az ókeresztény és koraközépkori képzőművészeti alkotásokban is felemlegetik az ószövetségi témájú műveket, de azok többsége szimbolikus értelmezésben vált részévé egy-egy programnak. Így éppen az ebben a történetben a zsidó Eszter felemelkedése Mária mennybevitelére utal, Ahasvérus királyban Krisztus király alakját rejtik.[25] A két római IX. századból származó Eszter-ábrázolásból a San Clemente alsótemplomában lévő ú. n. *Eszter Ahasvérus előtt* rongált fenntartási állapotában (az Eszternek mondott alak arca nem látszik, Ahasvérus attributumai nem egyértelműek) nem bizonyíthatóan eme bibliai könyv illusztrációja. A két franciaországi szobormű (Chartes és Amiens, mindkettő a XIII. századból) bizonyosan szimbolikus értelmű. Az Ószövetségi témájú alkotások között a bennünket érdeklő Eszter könyvét illusztráló jelenetek egy német és két spanyol illuminált Bibliában bukkannak fel. A XV. századtól fogva azonban grafikai lapokon és – mint itt is – bútorok díszítésén megjelennek főként olyan alkalommal, amikor házassággal kapcsolatos megbízásokat adtak: kelengyeládák, festett ágyak vagy ágyasházak díszítésére szóltak megrendelések.

Ez azonban már az a korszak, amikor a városi polgárság tehetőssé, tehát potenciális megrendelővé válik és minden lehetséges alkalommal – oltárok predelláin, hóráskönyvekben, bútorokon – ürügyet keres arra, hogy a maga ünnepi pompáját, a gazdag polgárházak díszes lakószobáinak belső elrendezését örökíttesse meg. Mária vagy Keresztelő Szent János születése gyermekágyas polgárasszonyok díszes fekhelyeit mintázzák, a szülésnél segédkező asszonyok és a látogatók firenzei dámák és augsburgi kereskedőnék és leányaik viseletében jelennek meg a művekben. A sokszorosító grafika elterjedésével, főként a Németalföldön és német földön ez a tendencia megerősödött. Nem meglepő tehát, hogy a XV. század hatvanas éveiből Künstle már említ egy Eszter sorozatot[26] és a XVI. század elejéről nem kisebb mester mint Lucas van Leyden két lapot is metszett rézbe, melyeken az Eszter-történet két epizódját megjeleníti.[27] Mivel a lapok a spanyolországi zsidók kiűzése utáni időből valók (1513 és 1518), nem lehetetlen, hogy Németalföldre menekült spanyol vagy protugál származású zsidó megrendelésére készültek. Különösen áll ez a korábbi *Mardokheus diadala* című lapra, mely témájánál fogva sem kelthetett különösebb érdeklődést nem-zsidó megrendelőnél.

Maga az Eszter Könyve, még ha csak a Biblia és nem a Josephus Flavius vagy a kommentárok[28] *színezései* szerinti idillikusabb, meseszerű jeleneteit vesszük számba, nem volt különösen népszerű, képzőművészeti megjelenítésre alkalmas a nem-zsidó megrendelők körében. A zsidók iránti ellenérzést a keresztény Európában

[25] Vö.: K. Künstle, *Ikonographie der Kristlichen Kunst*, I. Freiburg a/B. 1928. 300. A bibliai Eszter ábrázolásokról: K. Ehrenstein, *Das Alte Testament im Bilde*, Wien, 1923. XXXV. fejezet, 776–780. Újabb összeállítás néhány az előzőekben nem található, főként későbbi példákkal: A. Pigler, *Barockthemen*, I. Bp., 1956. 198–203.

[26] A Pfisternél Hamburgban, 1462-ből. *i. m.* 300.

[27] *Eszter Ahasvérus előtt*, 1518-ból, *Bartsch* 31., *Mardokheus diadala*, 1515-ből, *Bartsch* 32.

[28] Az Eszter kommentárok teljes összegyűjtését L. Ginzbergnél találjuk: *The Legends of the Jews*, IV. Philadelphia (első kiadás 1947.) 363–376.

a Passio Játékok, a Szentmisében elhangzó kitételek, de még a házi áhitatra szánt imádságok is,[29] a templomi képek, az illuminált kéziratok zsidó *image*ai az egész népet közvetlenül és szakadatlanul felelőssé tették Krisztus megfeszíttetéséért és kínhaláláért. Elképzelhetetlen tehát olyan megrendelő, aki az Eszter történet epizódjait kívánta volna megörökíttetni akár csak otthona vagy könyves tékája számára is. Ebben a könyvben ugyanis a zsidó származású királyné és rokona (nagybátyja, nevelő apja, egyes midrások szerint férje) Mardokheus felmagasztalása, ellenségének, Hámánnak csúfos bukása és halála, sőt a zsidók véres bosszúja kerül előadásra. Ha elő is fordul, hogy elvétve egy-egy mű az Eszter Könyve valamely jelenetét választja tárgyául, azokon szinte kivétel nélkül a király lakomája, Eszter és Ahasvérus, esetleg Eszter koronázása látható, tehát olyan jelenet, amelynek dekorativ pompája elfeledteti, hogy mi is történt Susában Ahasvérusnak, a jeruzsálemi első szentély lerombolója fiának országlása idején. Tipikus példa erre a délnémetalföldi Herri met des Bles *Triptichon*ja (Bologna, Pinacoteca, ltsz.: 701), melynek középképén a király áll kezében kinyújtott jogarral; előtte széttárt karokkal, könyörgő tartásban a térdelő Eszter látható. A két oldalszárny egy-egy lakoma, a balszárnyon a király férfiak között, a jobbszárnyon Eszter lakomája, de egyik kompozíció sem ragaszkodik betű szerint a bibliai vagy más ismert elbeszéléshez. A külső szárnyakon, akár a XV. századi hasonló alkotásokon, Ádám és Éva alakja. A balszárnyon Ahasvérus mellett divatos kalapú ifjú férfi, a jobbszárnyon a *lakoma* inkább mennyegzői ebéd elrendezését mutatja. A külső képekkel együtt értelmezve a házioltárok rendjét követi. Nem lehetetlen, hogy az 1500 táján készült flamand triptichon esküvői ajándék, házasságot megünneplő műalkotás, mint az olasz kelengyeládák vagy festett bútorok.

Ez a rövid, csaknem hiánytalan felsorlás a XV–XVI. századi Eszter Könyvből vett jeleneteknek is azt próbálja igazolni, hogy a képzőművészetben nem népszerű ez a téma a keresztény megrendelők között. Új helyzet áll azonban elő a XVII. század első évtizedeiben, amikor az északnémetalföldi mesterek egész sora fordul ószövetségi témák felé és ezeken belül is külön csoportot alkotnak az Eszter Könyvéből vett ábrázolások. A zsidó történeti jelenetekben, melyekhez a protestáns hollandok megrendelésére, akiknek a Biblia mindennapi olvasmánya volt, idillikus, dekorativ, tájképi ábrázolások staffirozására alkalmas kompozíciók keletkeztek, de az a nem tapasztalt gazdagság, melyet az Eszter királyné és Mardokheus, Ahasvérus és Hámán – eddig szokatlan és figyelemre nem méltatott, esetleg a Bibliából nem magyarázható – megjelenítésénél tapasztalhatunk, azt valószínűsíti, hogy a megrendelők a Spanyolországból és Portugáliából kiűzött és Amszterdamban és környékén új életet kezdő zsidók közül kerültek ki.[30]

[29]Ilyen például – a többi között – a mind Itáliában, mind Északeurópában, de Magyarországon is népszerű Szent Brigitta 15 imádsága. Ezek közül az elsőből idézünk egy részletet, annak megvilágítására, hogy a házi áhitatot is milyen magától értetődő módon szőtte át a zsidók bűnösségének kinyilvánítása, Krisztus szenvedéseiben és kínhalálában való vétkessége. Az imádságból kitűnik, hogy Judást és az egész zsidó népet vádolja: ... *véres vérű hullásodnak után tennen tanitványod miá elárultattál: az teen magadnak választottad városodban, Jeruzsálemben ... édességü orcádnak szépsége kemény zsidóknak katroncájával fedezvén vetkezteték, holott kegyes uram Jézus orcul verettetél, ostoroztatál, náddal szent fejed verettetik vala* ... Ld. *Nyelvemléktár* II. 265.

[30]A budapesti gyűjteményekben található Jan Victors képek kapcsán, melyeknek zöme az

Visszatérve Jacopo del Sellaio Eszter történetét illusztráló képecskéire – melyek talán csak egy még több epizódot bemutató jelenetsor részei, úgy hisszük joggal tételezhetjük fel, hogy azok az Itáliában az 1492-es évek után megtelepedett, pénzváltóként, orvosként, kereskedőként dolgozó zsidó közösség egy művelt és tehetős tagjának megrendelésére készültek.

A táblák eredeti rendeltetésének, úgy tűnik, a valósághoz közelebb álló meghatározásával még nem érintettük az ikonográfiai értelmezés problémáját. Azon felül, hogy a legdekorativabb jelentek kisebb méretben készültek, mint a két lakoma és a diadalmenet, a képekben olyan mozzanatok is szerepelnek, melyek a bibliai könyvben egyáltalán nem fordulnak elő, de korántsem tekinthetjük azokat a festőműhely önkényes „cifrázásának".

Elsőnek az Eszter Könyve sorrendjében bemutatott *Ahasvérus lakomája* (2. kép) érdemel figyelmet. A helyről az Eszter Könyve (1: 5–7.) a következőket mondja: ... *tőn a király egész népének, mely Susán várában találtaték, kicsinytől nagyig, hét napig tartó lakomát, a király palotája kertjének udvarán. Fehér gyapjú és kék bíbor szőnyegek valának megerősítve a fehér gyapjúból és bíborból való köteleken, ezüst karikákon és fehér márványból való oszlopokon. ... Ittak pedig arany poharakból és különb-különb féle poharakból, és királyi bor bőven vala, királyi módon.* A jelenetet Sellaio is kertbe helyezi, sátrak a háttérben láthatók, az asztal szőlőlugasban van. A zenét pávatollas fövegű trombitások szolgáltatják. A palotakertre faragásokkal díszített pillérek között nyílik kitekintés; a háttérben Susát, a kerített várost jelző téglafal és reneszánsz ízlésű szökőkút látható. A dús fürtökkel és gyér levélzettel ábrázolt lugas fontos szerepet kap a képen, nemcsak a lakoma jelenetét, de azt a részt is bemutatja a festő, ahol a király hét udvarmestere (1: 10–11.) megkapja a parancsot, hogy hozzák a királyhoz Vásti királynét, akinek szépségét a király a meg akarja mutatni. A kép jobb felén a király látható, állva, kezében jogarral, előtte tanácsosai, az időket mérő bölcsek (1: 13–14.). A térdelő talán éppen a királyné elűzését tanácsoló Mémukán (1: 16–20.).

Ószövetségből veszi témáját, a közepes képességű amszterdami festő, Rembrandt egyik tanítványa képeinek egy csoportját közöltem (*Jan Victors képei Budapesten*, in *A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 20. 1962. 106–111.) A festőről akkor még nem készült monográfia így érthető, hogy Eric Zafran a jeruzsálemi múzeumba újabban került Victors képről írva, e tanulmányt tekintette alapul 1977-ben megjelent *Jan Victors and the Bible* című cikkében (The Israel Museum News 12.), melyben arra a következtetésre jut, hogy az Amszterdamba menekült spanyol és portugál zsidók voltak a megrendelői olyan ószövetségi tárgyú képeknek, melyek speciális érdeklődésükre tarthattak számot. Ezek közé kell sorolni az Eszter Könyve jeleneteit és olyan műveket, melyek e könyv ószövetségi szövegén túlmenő magyarázatok alapján készülhettek. A feltevést ma már elfogadottnak tekinthetjük. Más jeleneteknél is felmerül a zsidó megrendelők lehetősége, így egy Rembrandt kompozíció esetében, mely Jákob áldását ábrázolja. A képen Jákob és József, valamint a két gyermek mellett, szinte főhelyen, ott áll Asnath, József egyiptomi születésű felesége, akiről a Biblia mindössze egyszer tesz említést, de akkor sem ennek a jelenetnek (Mos. I. 48; 7–22.) a kapcsán. Ugyancsak Kasselben egy 1982-ben vásárolt Jan Victorstól 1640 táján festett kép *Eszter bevádolja Hámánt* leírásánál is hivatkozás történik a lehetséges zsidó megrendelőkre: *Das Alte Testament ist in der christlichen Theologie und Kunst bis über das Mittelalter hinaus in christlichem Sinn iterpretiert worden; in seinen Gestalten und Ereignissen kündigte sich das künftige Heilsgeschehen an. ... Es ist deshalb nicht unwahrscheinlich, dass ein wohlhabender und gebildeter Jude aud der Gemeinde des mit Rembrandt seit langem bekannten Menasseh ben Israel den Auftrag gab ...* (Vö.: *Staatliche Kunstsammlungen. Kassel. Schloss Wilhelmshöhe, Gemäldegalerie Alter Meister.* Blatt 6.)

A következő jelenet, az ugyancsak az Uffiziben levő *Vásti királyné lakomája és elűzése* (3. kép). Ez a bibliai könyv szerint az előző után közvetlenül következő esemény: *Vásti királyné is lakomát szerze a nőknek, a királyi házban, mely Ahasvérus királyé vala.* Itt az Ahasvérus lakomájának hetedik napján történteket mutatja be a festő: a kép jobb oldalán a palotában felterített asztalnál ülő királynét hölgyei között. A fejedelem – már a bortól megvidámodott szívvel – mint az ószövetség oly finoman és plasztikusan fogalmazza – hivatja Vástit, hogy jelenjék meg *királyi koronával, hogy megmutathassa a népeknek és fejedelmeknek az ő szépségét.*[31] (1: 11.). A festő a felékesített teremmel, az aranyművekkel megrakott pohárszékkel is jelzi, hogy a lakoma a *királyi ház*ban volt. Ami azonban eddig a fényképek alapján nem tűnhetett fel (az alakok kicsinyek, a táblák állapota, a kiállított darabot kivéve, nem különösen jó), hogy az asszonyok között a királyné mellett egy vörös köntösű férfi ül. Férfi jelenléte ezen a lakomán különösnek tűnik, sem az ószövetségi szöveg, sem Josephus Flavius ilyenről nem emlékezik meg. Ginsberg azonban, már idézett összefoglalásában, melyben a különböző apokrif szövegek változatait összegezi, említést tesz egy targumról, mely, hogy Vásti gonoszságát még jobban aláhúzza, azt írja, hogy az asszonyok lakomáján is a templomi drágaságokkal, szent edényekkel terítette meg az asztalt, sőt magára öltötte a Szentély főpapjának palástját is.[32] Lehetséges, hogy Sellaio mintakép után dolgozott és félreértve a díszes férfiköntöst viselő alak szerepeltetését, nem a királynét, hanem egy idősebb férfit festett a táblára az asztali társaság közé.

A kép jobb felén az asztal előtt hét férfiú kérleli a királynét. A térdre ereszkedett szószólót a többiek gesztusokkal kísérik. A tábla bal felén újabb epizód látható. Ezen a festő már a királyné elűzését mutatja be. Vástit koronájától és palástjától megfosztották, egy turbános eunuch és két köpeny nélküli férfi taszigálja kifelé a palotából.

Ezt a jelenetet éppen úgy nem szokták táblaképeken bemutatni, mint a király

[31] Vásti engedetlenségére a Biblia nem ad magyarázatot. Itt a zsidó kommentárok, de főként Josephus Flavius próbál eligazítani: *Mivel a királyné káprázatosan szép volt a király meg akarta mutatni vendégeinek, behivatta a lakomához, de a királyné vonakodott bemenni – mert a perzsa törvények tiltják, hogy idegenek meglássák a bennszülött asszonyokat –, s ákárhány heréltet küldött is a király feleségéhez, mégiscsak a szobájában maradt, és semmi áron sem akar kijönni.* Vö. Jospehus Flavius, *A zsidók története* Bp., 1980. 259. Noha Josephus Flavius műve (görög szöveg) első ízben Baselben 1544-ben jelent meg, kéziratban igen elterjedt volt mind a római birodalomban, mind később az egyházatyák körében. A római polgárrá vált főpapi ivadék származását sosem tagadta le, nem is tagadta meg. Otthonról hozott magas műveltsége a rabbinikus irodalomban, a targumokban való jártassága át meg átszövi valamennyi művét. A judaisztika ellenséges álláspontja személyével és műveivel szemben máig sem változott. L. Ginsberg már idézett művéből kitűnik, hogy Vásti engedetlenségét bőségesen, a királynéval ellenséges érzülettel magyarázták. Ahasvérus mikor szépségét dícsérte kiemelte, hogy kaldeus származású, szebb, mint a babilóniai asszonyok. Ezért – kétkedő vendégei biztatására – rendelte el, hogy jelenjen meg színük előtt, méghozzá ruhátlanul. A magyarázatok Vástit kegyetlennek írják le, aki kínozta héber szolgálóit és arra kényszerítette őket, hogy szombaton is dolgozzanak. A legendák szerint hajlandó lett volna megjelenni ruhátlanul a király és az egybegyűltek előtt, de Gábor arkangyal megjelent és leprával és más betegségekkel csúfította el. Egy másik megilla szerint *Venit Gábriel et fecit ei membrum virile. i. m.* 374–376.

[32] A különböző rabbinikus bibliamagyarázatok (Targum Esther, Abba Gorion, Panim Aherim) alapján Ginsberg feltételezi, hogy Vásti lakomáját Ahasvérussal való egybekelésekor rendezte. Itt a férjéhez hasonlóan bemutatta a jeruzsálemi templomból származó drágaságokat és ő maga: *did not even shrink from arraying herself in the high-priestly garments. i. m.* 372.

első – uralkodása harmadik évében rendezett – lakomáját. Szerepel viszont a lakoma az 1422 és 1430 között készült kasztiliai mester, a leóni Nicolás Francéshez közel álló miniátor remekművén, az ún. Alba Bibliában. A Biblia kommentárokkal ellátott fordítása kasztiliai nyelvre (*Biblia en rromance, glosada e ystoriada*) a guadalajarai rabbi Moses Arragel munkája. A megrendelő Don Luís de Guzmán, a Calatrava rend nagymestere. Az illusztrációk természetéből kitűnik, hogy a programot zsidó apokrif szövegek alapján, az illusztrálás ellen egyébként tiltakozó Moses Arragel adhatta meg. [33]

Az Uffizibe került második táblán az Alba Bibliából ismert, majd a XVII–XVIII. századból újabban publikált, a zsidó házi áhitat céljára szolgáló Eszter tekercsekhez (megilloth, meghillah)[34] hasonló módon ábrázolja Vásti királyné elűzését Jacopo del Sellaio. A jelenetek gondos tanulmányozása során több olyan részletre is bukkantunk, melyek magából a bibliai szövegből nem magyarázhatók. A bibliai szöveg egyszerűen leírja ... *hogy ne jöjjön többé Vásti Ahasvérus király szine elé, és hogy az ő királyságát adja a király másnak, aki jobb ő nálánál.* Itt viszont a koronájától megfosztott Vásti elkergetése látható. Ezt a jelenetet egy olyan színdarabban találjuk meg, mely igen népszerű és több változatban is megmaradt a XV–XVI. században Itáliában. D'Ancona népi jellegű színdarabnak nevezi ezt a fajta színjátékot, melyről úgy gondolja, hogy a XV. században játszották először.[35] Itt, a *Rappresentazione della Regina Ester* című darabban, a királyné azért mond ellent Ahasvérus parancsának, mert nem akarja, hogy meglássák. Vásti ellenkezését jelentik a királynak (*Vasti mi disdisce*). Ezután következik a tanácsosok és bölcsek javaslata a királyné elűzetéséről, mely szerint:

Spoglia la reina d'ogni onore.
Cacciala fuor del regno a ogni patto.

És így szólnak hozzá:

[33] Vö.: C. O. Nordström, *The Duke of Alba's Castilian Bible* in *Acta Universitatis Upsalensis*, Figura Nova. Series 5. Uppsala, 1967. 196. skk.

[34] Egész sor XVII–XVIII. századi illusztrált Eszter tekercset publikált Mendel Metzger, melyeknek ábrázolásai a targumok és más kommentárok alapján készültek. *Un type inconnu de Megulla illustrée* in *Bulletin de nos Communautés*, 16. n°5, mars 1960; *Uo.* 18. n°6, mars 1962; *Die Illustration einiger Midraschim zum Buche Esther in der jüdischen Kunst*, in *Das Neue Israel*, XV. 1963. 567 skk.; *Une Megulla rococo du XVIIIe siècle* in *Bulletin de nos Communautés*, 20. Février 1964 stb., stb. A magyarországi Eszter tekercsekkel bővített újabb összefoglaló Munkácsi E., *Eszter könyvének művészete* in *MIOK Évkönyv*, Bp., 1974. 233–253. Egy illusztrált velencei Eszter tekercs kapcsán Chaja Benjamin a színjátékok hatását taglalja az Eszter tekercsekre: *An Illustrated Venetian Esther Scroll and the Commedia dell'Arte* in *The Israel Museum News*, 14. 1978. 50–59.

[35] A. D'Ancona *Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV. e XVI. raccolta e illustrata per cura di* ... Firenze, 1872. Az Eszter történet egy másik itáliai, prózai közlése, mely ugyancsak a Codice Magliabecchianaban maradt fenn: F. Zambrini, *Scelta di curiosità letteraria inedite o rare dal secolo XIII. al XIX.* Bologna, 1864. Dispensa XLIII. *Storia della Reina Ester scritta nel buo secolo della lingua e non mai fin qui stampata.*

Reina Vasti, armati a pazienzia,
Tolto t'é il regno e ciascun altro onore
Perduta hai oggi ogni tua preminenzia,
Sbandita sei di questo regno fuore.

...

Lassa qui é vestimenti e la corona
Fa que qui non ti veghi più persona.

Ezután elmondja a szöveg, hogy levetkőztetik és rongyokat adnak rá, majd távozik a palotából. A Vásti elűzését, sőt megölését, megfojtását ábrázoló jelenet csaknem valamennyi ismert Eszter tekercsen szerepel, melyek közül az első az 1600-as évekből maradt ránk.

A két jelenet között kitekintés van egy félköríves ajtónyíláson át a palota előtt kanyargó útra. A külső fal előtt lovas és lovásza (?) állnak, talán ez utalás a küldöncökre, akik szétvitték Perzsia-szerte a királyné engedetlenségének és eltaszításának hírét. Hogy az Eszter tábláknak és színjátékoknak köze lehetett egymáshoz, arra már Schubring is utal, de nem ismeri az Eszter tekercsek hasonló ábrázolásait és nem ismerhette fel az Alba Biblia jeleneteinek kapcsolatát a bibliakommentárokkal.

A harmadik tábla – ikonográfiai sorrendben – (amennyiben nem volt még több belőlük, melyek között szerepelhetett a leányok kiválasztása,[36] Eszternek a palotába vitele, szépítőszerekkel való kezelése, hogy méltó legyen a királyi ágyra) a párizsi *Eszter koronázása.* [37] Ezen a képen a király is, a királyné is ugyanabban a ruhában szerepel, mint a budapesti táblán és majd a harmadik firenzei jeleneten is. A budapesti tábla hátterében ismét értelmezhető jelenetet találunk: a király életére törő két udvarmester (Bigtán és Téres) összeesküvését. A két udvarmestert az Eszter Könyve a kapu őreinek nevezi. Terveiket Mardokheus, Eszter felnevelő nagybátyja a kapuban ülve kihallgatta és erről értesítette a királynét. Eszter ezt közölte a királlyal, az összeesküvés meghiusult. *És megvizsgálták a dolgot, és úgy találták, és mind a kettőt fára akasztották. És megirattaték a krónikák könyvébe a király előtt.*(2:23)

Azért idéztem már előljáróban az összeesküvést, hogy kulcsot adhassak a következő jelent-sorhoz, mely az utolsó Uffizi-béli táblát ékesíti. Ez a tábla a leghosszabb, ezen szerepel a legtöbb epizód és főként ezek azok a jelenetek, melyek a nem-zsidó művészetben rendkívül ritkán kerülnek bemutatásra (7. kép).

[36] A jelenet különös keleti megfogalmazásban előfordul egy Ispahan környéki (perzsa) miniatúra az ún. Ardischir Könyvben, melyet Maulana Schahin írt zsidó és iszlám legendák egybefűzése és a maga elképzelése alapján. Az első miniatúra éppen azt a jelenetet illusztrálja (Eszter Könyve 2: 8–9), melyben a leányok összegyűjtését és kiválasztását látjuk. Az eredetinek egy 17. századi másolatát közli: J. Gutmann, *Buchmalerei in hebräischen Handschriften* 45. tábla, a lap a tübingai egyetemi könyvtárban: Or. qu. 1680.

[37] 45 x 42 cm. Paris, Louvre. Ltsz.: 1657/D. Nathalie Rotschild hagyatéka. Közölve: *Schubring* (1915) kat. sz. 361. LXXX. tábla . – B.Berenson, *Florentin School* I. 199. No 2573.

Balról jobbra haladva az első ábrázolás Mardokheus diadalát mutatja be. Királyi palástban, nyakában lánccal, királyi lovon, fején koronával ül Mardokheus a lovon, melyet ellensége, a népének kiírtását tervező Hámán vezet. A táblán az előtérben még három, a háttérben ismét három mozzanatot ábrázol Eszter történetéből a festő. Az ábrázoltak azonosítása a ruházatok alapján történik, más esetekben a *cassone*-festők, bútorképek mesterei felirattal látták el alakjaikat, hogy a történetben járatlanokat eligazítsák. A bal oldal leghangsúlyosabb jelente a diadal. A több jelenetet ügyesen összefoglaló kompozíció a királyi palota belső udvarának architektonikus elemeibe harmonikusan illeszkedik. Ehhez az előtéri jelenethez két háttéri rész is kapcsolódik, bár nem a történés sorrendjét követve. Pillérrel elválasztott kettősívű ablaknyílás lapos umbriai tájra nyílik. A perspektivikusan leghátrább elhelyezett felakasztott Hámán mintegy kiesik a képből, felületes szemlélő nem is figyel fel rá. A bal oldali jelenet hátterében lépcsőn áll Mardokcheus és a királynéval beszél. Ez a jelent többféleképpen is értelmezhető, leginkább azt ábrázolhatja, mikor Mardokheus figyelmezteti a királynét: *Ne gondold magadban, hogy te a király házában megmenekülhetsz a többi zsidó közül.* (4: 13.) Bár a Biblia szerint ez üzenet formájában történt, a történés fontosságára való tekintettel feltehetjük, hogy ez a valódi értelme a kompozíció perspektívikusabban legmagasabbra helyezett jelenetének. A kompozíció középpontjában Eszter és Ahasvérus látható ugyancsak a palota belső, fedett udvarán. Egy ajtónyílásban szundikáló szakállas férfi, akire ruhája alapján ismerhetünk, Hámán, aki jókor felkelt, hogy első legyen a király udvarában, amikor az felébred. A jelenet az Eszter Könyve (6: 1–5.) alapján nem ismerhető fel: a király álmatlan éjszakáján felolvastatott magának[38] a „történetek emlékkönyvéből" és felfigyelt Bigtán és Teres történetére és megkérdezte, hogy micsoda tisztességet adtak ezután Mardokheusnak. A szolgák azt felelték, hogy semmit sem kapott. Ezután a király azt kérdi: *Ki van az udvarban? (Mert Hámán jöve a királyi ház külső udvarába, hogy megmondja a királynak, hogy akasztassa fel Mardokheust a fára, melyet készíttetett néki.) És felelének néki a király apródjai imé Hámán áll az udvarban.*

Mivel a festő gondosan ügyelt arra, hogy a szereplőket azonos ruhájukkal tegye felismerhetővé, nem kétséges, hogy Hámán *ül* a királyi ház „külső udvarában". A midrást, mely a festő programja volt, nem ismerjük. De támaszkodhatunk Josephus Flaviusra, és a későbbi Eszter tekercsek képsoraira. Josephus írja, hogy Hámán korábban volt ott mint rendesen, hogy Mardokheus halálbüntetését jóváhagyassa.[39]

[38] Ahasvérus álmatlan éjszakájának egyik legkorábbi – ismert – ábrázolása az Alba Bibliából való. A díszes ágyon, melynek függönyét félrehúzták, koronával a fején fekszik a ruhátlan király és a krónikák könyvének egy lapjára mutat. Ugyanezt a lapot jelöli meg Gábriel arkangyal, ujját mutatóul használva, hogy a három szolgálattevő ifjú (egyes midrások szerint Hámán fiai) ne lapozhasson tovább, amikor Mardokheus hőstettéhez érkeznek a könyv lapjain. (Fol. 393^r.) Az olasz festészetben nem kisebb mester, mint Michelangelo figyelt fel a témára. A Sixtus kápolna mennyezetének egy csegelyében Eszter elsőnapi lakomáját, Ahasvérus álmatlan éjszakáját és a keresztre feszített (nem felakasztott) Hámánt ábrázolta. A jelenet ábrázolása egyébként – nem zsidó illuminációk kivételével – igen ritka. Érdekes, hogy Goya két korai, talán még itáliai időzése idején, Pármában vagy Rómában (1771-ben) készült kisméretű képén is megfestette ezt a jelenetet. Vö.: P. Gassier–J. Wilson, *Vie et oeuvre de Francisco Goya*, Paris (1970), 74, kat. sz. 19–20. illusztrálva 84. *Eszter lakomája és Hámán kegyelemért könyörög.*

[39] ... *a király abbahagyatta vele az olvasást, és megkérdezte a testőröket, hány óra lehet. Mikor meghallotta,*

A tábla jobb oldalán az utolsó jelenet sem ismeretes más itáliai képzőművészeti ábrázolásokból. Itt Ahasvérus és Eszter királyné áll egymás mellett, előttük térdel Mardokheus, kezét köszönő mozdulattal a király felé tartva. Nem kétséges, hogy a jelenet a bibliai könyv 8. résznek első versével kezdődik, mely szerint az eddig a kapukban ülő Mardokheus *beméne a király elébe, mert elmondotta Eszter, micsodája ő néki. Lehuzá ezért a király az ő gyűrűjét, melyet Hámántól elvett és adá azt Mardokheusnak. Eszter pedig Mardokheust tette Hámán házának fejévé.*(8:1–2)

A két verset azért kellett idézi, mert bennük mind a király és a királyné most már együttes jövése-menése, mind Mardokheusnak a királyi házban való jelenléte, melyet az indokol, hogy Eszter nemcsak az eddig elhallgatott származását mondta el a második napi lakomáján, hanem azt is, hogy Mardokheus a nagybátyja, tehát nem idegen férfi.

A bemutatott jelenetek között az előtérben, Mardokheus diadalának nézőiként két fiúcskát és két férfit ábrázolt a festő. A fiúcskák szerepeltetésére feltehetően egy, az Eszter Könyvének sokat forgatott kommentárjában (a Targum Sheni, vagyis a II. kommentár) találhatunk magyarázatot, melyben említés történik arról, hogy Mardokheus, midőn Babilonból a királyné után Susába jött tanítóként működött. A gyermekek vígasztalták a zsákruhába öltözött Mardokheust korábban is, zsoltárrészleteket mondva fel neki, amikor még Hámánnak a zsidók kiírtására vonatkozó rendelete érvényben volt. A Mardokheust tanítóként bemutató kommentár talán azzal is emelni kívánta a királyné nagybátyjának tekintélyét, hogy Mardokheust a mester-rabbóni foglalkozással ékesítette.[40]

A királyi hatalom, a király gyűrűjének átadása az olasz képzőművészetben – ismereteink szerint – nem szerepel, annál nagyobb jelentősége van a XVII. századi holland festészetben, ahol tucatjával ábrázolták a Rembrandt-körhöz közel álló mesterek.[41] Az Esztert és Mardokheust főhelyre helyező festmények megjelenését Eric Zafran – nézetünk szerint helyesen – a Hollandiába tömegesen menekülő és ott második otthonra lelő szefárd zsidó közösségek tagjainak mint megrendelőknek szerepével hozta összefüggsébe.[42]

Ami az öt Sellaio tábla értelmezését, az itáliai művészetben szokatlan témaválasztását, illetve az ismert téma a helyi hagyományokból nem magyarázható csoportosítását illeti, azt két jelenséggel kell kapcsolatba hozni. Az egyik az az ismert tény, hogy a XV. században Toszkánában, de Velencében és Rómában is (a pápák különös kiváltságlevelével) letelepedhettek zsidó családok. Ezeknek egy része mint orvos, más, jelentősebb része pénzváltóként működött. Firenze és Pisa különösen kedvező terület volt ebben a vonatkozásban éppen az 1430-as évektől

hogy itt a reggel, megparancsolta: jelentsék neki, ha valamelyik barátja már ott van a kapuban. Történt pedig, hogy éppen ott volt Ámán; korábban jött, mint rendesen, hogy Mardokheus halálbüntetését jóváhagyassa. Mikor pedig a szolgák jelentették a királynak, hogy Ámán az udvarban van ... Josephus Flavius *i. m.* 268.

[40]A lehetséges forrásokról részletesen beszél Nordström, *i. m.* 196–202. A Mardokheusról mint tanítóról a Pirké de Rabbi Eliezer beszél. A *Targum Sheni*t M. David adta ki, Berlin, 1898. Vö. még: Edelstein B., *Az Esztther-Midrások* Bp., 1900.

[41]A számos kompozícióból csak Aert de Gelder két vásznát idézném: *Ahasvérus átadja Mardokheusnak a gyűrűt*, Lipcse, Museum der Bildenden Künste és *Ahasvérus átadja Mardokheusnak a pecsétet*, Koppenhága, Staatens Museum for Konst.

[42]Ld. részletesen a 30. sz. jegyzetben.

kezdve.[43] A Mediciek Firenzében minden előítélettől mentesen fogadtak be zsidó családokat, mivel felismerték, hogy a virágzó kereskedelmű városban szükség van kölcsönzőkre, noha a tevékenységet az Újszövetség tiltotta (Lukács 6:35.) és jól képzett, az arab–spanyol hagyományokon nevelkedett orvosokra. Cassuto, a firenzei zsidó közösségekről szóló monográfiájában leírja, hogy zsidó orvosok még a női kolostorokban is gyakorolhatták mesterségüket, hogy még a világszép Simonetta Vespuccit (arcképe Botticellitől és műhelyéből több variációban ismeretes) *M^o Mose ebreo* kezelte.[44] 1437-ben a Signoria megengedte, hogy zsidó bankárok kölcsönügyleteket kössenek.[45] Mintegy 20 esztendeig zavartalanul gyakorolhatták mesterségüket, jelet sem kellett viselniük, ha nem akartak. Noha az 1456–57-es pestisért a zsidókat teszik felelőssé és szorongatják őket, 1458-ban a Santa Croceban egy ferences fráter izgató prédikációinak hatására zavargások törnek ki, a város ezúttal megvédi a közösséget. 1460-ban a pénzváltók számát 70 (!)-re maximálja a Signoria (családostul együtt). A zsidó kereskedők jómódban élhettek Firenzében, ezért 1472-ben félni kellett, hogy kirabolják házaikat és véglegesen kiűzik őket. 1488-ban a fanatikus Bernardino da Feltre a Santa Maria del Fioreban többezer fiatalt mozgósított a zsidók ellen, 1493-ban ki is űzték a nem honos (idegen) zsidókat Firenzéből és 1495-ban a zsidó kölcsönzőknek végleg el kellett hagyniok a várost.

Azért foglalkoztunk részletesebben a firenzei zsidók helyzetével a XV. század derekán, mivel Jacopo del Sellaio és a népes műhely ebben az időben készíthette az Eszter történetét ábrázoló, a toszkánai ikonográfiától elütő mozzanatokkal is díszített bútorokat és a már említett Eszter *cassonet*. A zsidó apokrif iratok felhasználása valószínűtlen volna más megrendelők esetében, viszont a jómódú, minden új művészeti megnyilvánulás iránt fogékony zsidók, akik nem voltak elzárva a keresztény lakosságtól, velük együtt éltek, szokásaikat, életmódjukat utánozták – anélkül, hogy vallásukat és hagyományaikat elhagyták volna[46] – bizonyára szívesen láttak lakásaik divatos festett bútorzatán olyan jeleneteket, melyeknek kulcsát csak ők értették.[47]

[43] U. Cassuto, *Gli ebrei a Firenze nell'età del rinascimento*, Firenze, 1918. 32. Letelepedésüket 1437-ben engedélyezte a Signoria. Adatait továbbfejleszti, kiterjesztve az itáliai zsidók történetére: A. Milano, *Storia degli ebrei in Italia*, (Torino) 1963. A XV. században az olasz zsidók kiválnak a köznépből, nem szolgák (*servi della corona*), tehát a hercegek tulajdonai, inkább familiárisok, az úr kegyét élvezik. 198. – *Lorenzo il Magnifico estimava (i ebrei) non solo in quanto uomini di finanza, ... non manco, occorendone il caso, di mostrare ad essi la sua favorevole disposizione.* 200. A zsidók sorsa, Milano szerint, szorosan összefonódott a Medici családéval. Az első csapást, a Mediciekre és a zsidó lakosságra – 1494-ben –, egy demokratikus kormányzat hatalomra jutása Savonarola ösztönzésére, tanácsára és hatására mérte.

[44] Cassuto, *i. m.* 180–182. Egy példa 1476-ból: ... *facolta a M.° Bonaventura ebreo di recarsi nel convento di S. Verdiana per curare la figlia di Jacopo Ghiberti e ogni altra monaca che avesse bisogna delle cure dell' arte sua.*

[45] *Uo.* 32. a Signoria ...*affidava adunque per la prima volta a banchieri ebrei l'esercizio del prestito a Firenze.*

[46] *Uo. 67.*

[47] *Uo.* 227. ... *in mezzo alla società cristiana, in continui rapporti di amichevole familiarità con i loro vicini d'altra fede, seguendone i costumi ... pur senza abbandonare i principali costumi aviti e senza trascurare la cultura lor propria.* Ugyanezt tanúsítják a XV. századi olasz illuminált kéziratok is, melyekben a nyilvánvalóan zsidó vallású ábrázoltak divatos ruhákban, az olasz szokásokhoz hasonló módon

Bár firenzei családokról nem ismerek részletes monográfiát, egy kiemelkedő tudományos és kereskedelmi tevékenységet folytató pisai zsidó és fiai életét, levelezése alapján Kaufmann Dávid ismerteti az eredeti levelek közreadásával.[48] Ebből ugyanilyen a kép kerekedik ki, amilyent Cassuto rajzolt az olasz vidéki családokhoz hasonló társaséletet élő, szomszédaikkal sűrűn érintkező, a pisai gazdag polgárokhoz hasonlóan pompás villájában lakó Yehiel da Pisa-ról, aki 1415-ben a toszkánai zsidókat képviselte Bolognában. Erről a Yehielről kiderül, hogy támogatta kora költőit, ő maga, valamint fiai és unokái is írtak verseket, kereskedőházának felvirágoztatása mellett a tudományt is művelték. Yehiel de Pisát egy leányának áttérése nagy keserűségbe sodorta. Unokájának villája volt Pisa mellett az Arnó partján, ahol muzsikáltak és táncoltak az asszonyok.[49] A kép, mely a hiteles levelek alapján kirajzolódik, azonos azzal, amelyet a Mediciek pártfogása alatt élő tudós zsidókról Cassuto mutatott be.[50]

Nem kell különösebb képzelőerő ahhoz, hogy akár az újabb korból vett, assimilálódó zsidó bankárok életéhez hasonlítva, Immanuel da Camerino vagy Yehiel villájának berendezését a környezet berendezési tárgyaihoz hasonlónak képzelhessük el. Hogy mára már elvétve maradt ezekből a reneszánsz ízlésű, profán használatra szánt iparművészeti darabokból, az az egész világot ért hányattatások, háborúk, fosztogatások ismeretében, természetesnek tűnik. Nem is mindig felismerhetők a zsidó háztartásokban használatos bútorok, szekrénykék, szelencék, ha csak nincs rajtuk héber felirat, vagy kétségtelen szimbólum.[51]

Csak az újabb kutatások tártak fel néhány ilyen darabot és J. Gutmann héber illuminált kéziratokkal foglalkozó munkáiban találunk néhány utalást a keresztény–arab–zsidó miniatúrák kapcsolataira. Éppen ezért tartom jelentősnek a firenzei quattrocento egyik számottevő festőjénk, Jacopo del Sellaionak – minden bizony-

---

mutatkoznak. Egy kiváló példa erre a római Biblioteca Apostolica Vaticana 1435-ből származó illuminált kézirata (Ms. Ross. 555), az *Arbá a Turim* Jakob ben Aschertől. A XIV. században készült törvénykönyv mantovai változatát rabbi Mordeháj ben Avigdor rendelte meg. A leíró neve ismeretes (Isaak ben Obadija), a miniátor a nemzetközi, lombardiai iskola egyik kismestere. A III. fol. 220^{r}, mely egy házassági szertartást ábrázol, Pesellino körének hatását mutatja. Érdekes, hogy itt is szerepelnek az esküvőn a zenét szolgáltató fúvóshangszereken játszó „muzsikások". Közli: J. Gutmann, *i. m.* 33. és 34. tábla.

[48] *La famille de Yehiel de Pise* in *Revue des études*, juives. 26. 1893. 83 skk.

[49] *Uo.* 89. ... *les femmes de cette maison pratiquaient les arts de la musique et de la danse.* Ezt, a többi között jól illusztrálja az 1470-es évekre datált, észak-itáliai származású kéziratban lévő lap (Ms. Rotschild 24, fol. 246^{v}. Jeruzsálem. The Israel Museum. Miscellanea. Jelzete: 180/51, közli Th. et M. Metzger, *La vie juive au moyen-age*, Fribourg, 1982). Ugyanebben a kéziratban több lapon nyomon követhető az itáliai tehetős zsidó otthonok berendezése (ld. 242, 243, 294. kép). Külön érdekesség egy Judit és Holofernes történetét illusztráló lap, melyen a sátorban festett díszű, dobogón álló ágy áll. Közli: G. Sed-Rajna, *L'art juif. Orient et occident*, Paris, 1975. 201.

[50] Cassuto, *i. m.* 228. Nyáron üdülőhelyeken laktak ... *dove i giorni passassero lieti in festivole compagnia, in mezzo ai divertimenti e alle cacce.* 1479-ben Immanuel da Camerino házi szükségleteket küld ki a villájába. A Cassutotól használt forrás: Cod. Vat. ebr. 425 C. 142^{a}.

[51] Egy ilyen ezüst szekrényke felső-itáliai magántulajdonból a jeruzsálemi múzeumba került. Az 1460–80-as évekre datált ládácskát M. Narkiss közölte először (*An Italian Niello Casket of the Fifteenth Century* in *Memorial S. Meyer*, Milano, 1956.). A 12 x 8,5 cm-es ötvösművű ládácskának hosszanti oldalán alakos ábrázolások vannak. Amennyiben a fényképekből következtethető, művészi kvalitása nem közelíti meg a Sellajo és körének – a magas művészetbe illeszthető – értékét. A ládácska képét közli Sed-Rajna, G., *i. m.* 161.

nyal nagyobb együttesből töredékesen ránk maradt – bútordíszeinek ikonográfiai értelmezése során levonható következtetéseket, melyekhez kapcsolódik a hasonlóan értelmezhető Filippino Lippinek (Amico di Sandronak) tulajdonított, mára már szétszóródott Eszter *cassone*. A festőműhely részére a programot, mint az Alba Biblia miniátorának, zsidó apokrifek szolgáltathatták. Kapcsolatuk a D'Ancona idézte Eszter színjátékkal, melynek több változata is ismeretes, már csak azért is jelentős, mert egy ugyancsak D'Anconától ismertetett *Ábrahám elűzi Hágárt* című népies színdarab prológusa mintha egyenesen zsidó közösség részére, történetük áttekintésére és vigasztalására keletkezett volna.

Veduto avete, presenti uditori,
come s'apprende il dì dal suo mattino,
E qual li frutti sien de' primi fiori,
E del ben far qual' e il premio divino.
Queste son nostre gioie e gran tesori,
Questo e di vita nostra il buon cammino;
Ismael e scacciato, Isac eletto,
Ch' e il popolo giudeo e benedetto.

A fenti sorok, valamint az Eszter színdarab és változataiban elrejtett célzások arra utalnak, hogy ezek a népies darabok összefügghetnek a zsidó purimi játékokkal, melyekről a következő században már bőséges hírunk van. Színháztörténeti kutatások kimutatták, hogy zsidó színészek is játszottak olasz városok hercegi színpadain és játszottak, legalábbis Purimkor saját közösségüknek, amikor a hagyomány előírja, hogy örömünnep lévén, mindenkinek bort kell innia. Az ünnepi játékokon előadott színdarabok, melyek minden bizonnyal nyomot hagytak a ritkán ünneplő közösség tagjaiban, erre az apátlan-anyátlan Eszter felemelkedését minél részletesebben ábrázoló játék különösen alkalmasnak látszik. A királyné közbelépése népe érdekében és különösen *Mardokheus diadala* és bár a háttérben, de főhelyre helyezve a felakasztott (Josephusnál keresztre feszített) Hámán, majd hatalmának Mardokheusra való átruházása egyenesen utal arra, hogy a megrendelők szívéhez ezek a jelenetek álltak közel. Mind a Vásti történetét részletesen elbeszélő eseményeket, mind Hámán vesztét ott látjuk az Alba Bibliában, melynek teljes illusztrált programja nyomon követhető az apokrif biblia-magyarázatokban. Különösen szívesen mutatják be a *Mardokheus diadala* címen ismert jelenetet, mely a mai napig is látható széder-tálakon és egyéb kultikus tárgyakon.[52]

A jómódú zsidó családok tagjainak módjuk volt a városszerte általánosan divatozó festett bútorok megismerésére. Orvosok jártak betegeik ágyasházaiban, ismerhették az asztalos- és festőműhelyekben készülő darabokat. Mivel a kompetens olasz forrásmunkák külön kiemelik, hogy nem éltek elzártságban, közlekedtek zsidók és olaszok egymással, mivel módjuk volt rá, rendelhettek ilyen bútorokat saját otthonaik számára is. Egy századdal későbbről számos olyan templomberen-

[52] A számos példa közül egy 18. századi cin Purim tálat említenék a bécsi Berger gyűjteményből. Közölve: M. Berger–W. Hausler–E. Lessing, *Judaica*, (Wien, 1979.) 98. kép. Kat. sz. 353.

dezés maradt ránk, melyek azt mutatják, hogy a helyi művészet igen erősen hatott a zsinagógák berendezésénél és építésénél.[53] Olyan, XV. századi, talán ferrarai niellós ezüst szekrénykét közölt Mordechai Narkiss, melynek kommentálása során ugyanarra a következtetésre jut: *L'elenco particolareggiato dei capi di biancheria ci permette di farci un' idea del tenore di vita delle famiglie ebraiche nell'Italia settentrionale, che non sembra fosse inferiore a quella della società circonstante.*

Valószínűnek látszik tehát, hogy az Eszter Könyve szokatlan jeleneteit ábrázoló öt firenzei tábla egy olyan korszakban, melyben Toszkánában tehetős zsidó családok életek, e közösség valamely tagjának készült. Voltak olyan bútorok, melyek firenzei palotákba kerültek, mint az Eszter *cassone* és a Dávid diadalát ábrázoló a Torrigiani palotába, ahol az 1892-es árverés során kerültek eladásra, mások már korábban megkezdték vándorútjukat. A Sellaio táblák közül kettő Párizsba került (a Louvreban őrzött *Eszter koronázása* korábban egy Rotschild bárónő tulajdona volt), a három nagyobb fekvő formátumú tábla Firenzében maradt a Guardaroba asztalosának (illetve őseinek) tulajdonában. Ezeknek a tábláknak méretei és a hátlapok kidolgozatlansága azt a feltevésemet támasztja alá, hogy eredetileg nem cassone darabjai, hanem falburkolat, esetleg ágy vagy lettucio díszeiként szolgáltak.

[53] Vö. Munkácsi Ernő, *Livornói régiségek. Antiquitates Liburnenses*, Bp., 1935. 7. *Az 1593-as livornói pátens, melyet III. Ferdinánd toszkánai nagyherceg adott ki a zsidók számára, különleges közjogi fejlődés alapjait rakta le.*

PROKOPP MÁRIA

ÚJABB KUTATÁSOK VITÉZ JÁNOS ESZTERGOMI ÉRSEK STUDIÓJÁHOZ

Vitéz János, a *Lux Pannoniae,*[1] a magyar humanizmus első nagy alakjának történelmi jelentőségét, Fraknói Vilmos múlt századi (1879) alapvető életrajza után, napjaink irodalomtörténeti és művészettörténeti kutatásai egyre élesebben világítják meg. Boronkai Iván és V. Kovács Sándor Vitéz János irodalmi műveinek beszédeinek és leveleinek felkutatásával, kiadásával és értékelésével[2] valamint Csapodiné Gárdonyi Klára a Vitéz-könyvtár egyre újabb köteteinek felfedezésével[3] egyre konkrétabban rajzolják meg Vitéz János portréját. Nagy Zoltán több ízben mutatott rá Vitéz János asztrológiai–kozmológiai érdeklődésére és az Academia Istropolitana megteremtésével kapcsolatos tudományszervező tevékenységére.[4] Jelen dolgozatunkkal Vitéz János képzőművészeti mecénási munkásságához szeretnénk hozzászólni. Az esztergomi studiónak az 1934–38. évi feltáráskor előkerült freskói, illetve töredékei, lehetővé tették a falképdísz programjának rekonstrukcióját.[5] Eszerint a királyi vár 1200 körül épült lakótornyának első emelti középső szobáját, a 6×8 méteres és feltehetően 6 m magas, egykor boltozott belső teret a következő tematika szerint festhették ki: az oldalfalakon a festett loggiás építészeti keretben a hét erény és a hét szabad művészet allegorikus alakjai jelentek meg, míg a boltoztot a hét bolygó diadalmenetének ábrázolásai ékesítették, amelyet a zodiakus jegyek képeit díszítő hevederív osztott két részre. Az ikonográfiai program helyességét az északi falon in situ látható négy erény allegoriája igazolja, amelynek egykori folytatása a nyugati és a déli falon kétségtelen. A beomlott boltozat töredékeiből Várnai Dezső építészmérnök rekonstruálta az állatövjegyekkel festett hevederívet. A feltáráskor talált egyéb freskótöredékek a hét bolygó trionfo-ábrázolására engednek következtetni. Ezek közül a Mars-trionfo rajzi rekonstrukcióját Dex Ferenc készítette el 1938-ban. A Sas által vezetett Jupiter-kocsi, valamint a Saturnusra utaló idős férfifej erősíti a fenti hipotézist. A falképek mesterét Balogh

[1]Casparus Tibracus, *Ecloga ad archiepiscopum Strigoniensem Johannem Vitéz*, Bp., Széchenyi Könyvtár, Cod. lat. 416. fol. 1. A címlap alján a költő képe mellett, a középpontban, Vitéz János érsek félalakos ábrázolása körül jelenik meg az idézett felirat.

[2]Boronkai Iván, *Johannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt*, Bp., 1980.

[3]Csapodiné Gárdonyi Klára, *Die Bibliothek des Erzbischofs Johannes Vitéz*, in *Gutenberg Jahrbuch*, 1973. 441. és uő. *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984.

[4]Nagy Zoltán, *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. Ed. Tibor Klaniczay. Bp., 1975. 65–93.

[5]Lepold Antal, *Vitéz János esztergomi dolgozószobája*, in *Szépművészet*, 1944. 115–119.

Jolán Albertus pictor Florentinus-szal azonosította, akiről bővebb információnk nincsen, de aki 1494-ben, okleveles adatok szerint Magyarországon tartózkodott.[6] Balogh Jolán feltételezi, hogy ez a firenzei mester Filippino Lippi (1475–1504) tanítványa volt, akit az elfoglalt mester maga helyett küldött Budára Mátyás király kérésére.[7] Az erény-allegoriák behatóbb formai vizsgálata, valamint az esztergomi vár története valószínűbbé tette, hogy az esztergomi freskók elsősorban az 1490-es éveknél korábban készültek, Vitéz János idejében, 1465–72 között, és hogy a mester inkább Filippo Lippi (1406–1469) művészetéhez kapcsolódott.[8]

Az erény-allegóriák festett építészeti keretét Leon Battista Alberti (1404–1472) építészetelméleti műveivel hozhatjuk kapcsolatba. Az esztergomi képek ugyanis félköríves záródású festett árkádok alatt jelennek meg, amelyeket erőteljes, vörösmárványt idéző, kanellúrázott pillérek kapcsolnak össze. A széles pillérek előtt egy-egy fehér, illetve aranyozott törzsű festett toszkán oszlop látható aranyozott fejezettel és lábazattal. Ezek, a mintegy 2 m magas oszlopok, az árkádsor fölött megjelenő, ugyancsak festett, gazdagon profilozott vörösmárvány párkányzatot tartják. E felett jelenik meg a széles friz, az aranyozott, bronzberakásos inda- és levéldíszítést utánzó festéssel. A terem északnyugati sarkában, a festett architráv alatt negyed-oszlop jelenik meg, amely a quattrocento építészetben gyakori, a sarkokban álló, függőlegesen megtört oszlopot idéz. A festett árkádsort a festő a második és harmadik erény között lévő pillér tengelyében álló néző látására, perpektivikusan építi fel. Az enyészpont közvetlenül az alakok feje felett, az oszlopfő alatt van. Az ábrázolások és az architektúra tehát kissé alulnézetben; az árkádsor pedig a fal síkjánál mélyebben jelenik meg, illuzionisztikusan, a piros színű, festett márvány padlózaton, amelyet az előtérben festett profilozott vörösmárvány párkányzat zár le. Ez alatt 1 méter széles sávban a fal márvány burkolatának illúzióját kelti a festés, a hat nagyobb négyzetes fehér mezővel, amelyeket vörös sávok kereteznek. A lábazati festés tagolása frissebb, mint az árkádoké, a hat mező felett ugyanis csak négy árkád jelenik meg, és így ezek és a benne álló allegoriák monumentálisabb hatásúak. A falsík díszítésének, az architektúra és a figurális ábrázolás valószerűségének látszatát fokozza, a perspektivikus rövidülés mellett, az eredetileg erősen érvényesülő fehér–vörös, sárga–zöld, vagyis a világos éa a mélytüzű színek egymásmellettisége. Mindezzel a festő a középkori lakótorony termének térillúzióját jelentősen növelte. Képzeljük el, hogy az északi fal árkádsora körbe futott a terem mind a négy falán! Milyen rokon ez az oszlopokkal tartott, széles párkány alatt megjelenő, pillérekkel tagolt árkádsor, a firenzei Palazzo Rucellai (1446–51) vagy a római Palazzo Venezia udvarának emeleti árkádsrával, amelyet 1455–60 között építtetett Pietro Barbo velencei kardinális, a későbbi II. Pál pápa (1464–71), akivel Vitéz János mint esztergomi érsek szoros kapcsolatban állt. A fent említett két palota építészének személye vitatott, de kétségtelenül L. B. Alberti hatása alatt készültek, mivel a riminii Tempio Malatestiano (1450-

[6]Balogh Jolán, *Magister Albertus pictor florentinus*, in *Annuario Istituto Ungherese di Storia dell' Arte di Firenze*. Firenze, 1947. 74–80.

[7]Balogh Jolán, *Mátyás király és a művészet*, Bp., 1985. 281–282.

[8]Prokopp Mária, *Vitéz János esztergomi palotája*, in Kardos T.–V. Kovács S., *Memoria Saeculorum Hungariae* 2. Bp., 1975. 255–264.

től) Alberti hiteles művének homlokzati felépítését követi. A XV. század közepén nagy újítás volt az antik előképek, elsősorban a Colosseum példája nyomán, a pilaszterekkel és féloszlopokkal osztott árkádsor megjelenése Brunelleschi és tanítványainak lácszerűen egymásba kapcsolódó árkád soraival szemben. Albertinek a *De re aedificatoria* című 1450 körül írt alapvető reneszánsz építészetelméleti műve, amely Mátyás király könyvtárából 2 példányban is fennmaradt (Modena, Olomouc), bizonyára szerepelt Vitéz János könyvtárában is. Itt olvashatta Vitéz János, hogy *az oldalfalakon nincs szebb festmény az oszloprendek ábrázolásánál* (IX. könyv). Alberti könyvét talán éppen Janus Pannonius hozta haza nagybátyjának és mecénásának. Alberti műveit, főképpen irodalmi alkotásait Janus Pannonius biztosan ismerte, hiszen Padovában és Ferrarában egyaránt nagy tiszteletben állt. Alberti Padovában nőtt fel. Ferrarában Lionello d'Este barátságát élvezte. Neki ajánlotta fiatalkori vígjátékát a *Philodoxeost*. 1428-tól Firenzében élt, innen ment Rómában (1432–34), majd IV. Jenő pápát elkísérte a ferrarai zsinatra 1437-ben. A zsinattal együtt 1439-ben Firenzébe ment, ahol egyre jelentősebb részt vállalt a politikai és szellemi életben, valamint a város arculatát meghatározó építészeti tevékenységben. Ezután hosszú éveket töltött a pápai udvarban. Az antik Róma legkiválóbb ismerője volt.

Zsigmond német–római császár és magyar király udvarában ismerkedett meg Vitéz János a kor kiváló humanistáival, így Branda Castiglione-vel, aki mint pápai követ 1410–24 között sokat tartózkodott Magyarországon.[9] Itt több jeles palotát építtetett, amelyek közül a budait a humanista Johannes de Olomnos is megemlíti a halálakor (1443) készített rövid életrajzban.[10] 1418-tól, a konstanzi zsinat bezárásától, Zsigmond meghívására Budán élt Pier Paolo Vergerio, a neves humanista író és szónok az 1444. évi haláláig. Vergerio hívta fel Vitéz János figyelmét egykori iskolatársára, Guarino da Verona-ra, Lionello d'Este herceg (1407–50) nevelőjére, aki mintegy 30 éven át működött Ferrarában és megteremtette az Accademia Guarinianát, amely igen rokon volt a firenzei Accademia Platonica-val. Vitéz János több magyar ifjút küldött Guarino iskolájába, így unokaöccsét, Janus Pannoniust is, aki Itáliában ünnepelt költővé vált. Galeotto Marzio (1427–97), Mátyás király kedvelt humanistája, aki többször járt Magyarországon, s 1465–71 között itt is tartózkodott, ugyancsak Guarino iskolájából került ki. Vitéz Jánossal való baráti kapcsolatát jól mutatja, hogy a *De homine* című művét neki ajánlotta. Vitéz Jánosnak így a humanistákon keresztül közvetlen értesülése lehetett a Lionello és Borso d'Este által készíttetett Belfiorei studióról, amelynek festészeti díszítésében (1449–63) Pannoniai Mihály is részt vett 1467–59 között.[11] A studió programját Guarino készítette 1447-ben.[12] Eszerint a kilenc múzsa allegoriája díszítette a terem falait, amelyek közül a Thália múzsát, Pannoniai Mihály képét ma a Szépművészeti

[9] Vayer Lajos, *Masolino és Róma*, Bp., 1962.

[10] P. Bondioli, *La ricognazione della salma del cardinale Branda Castiglione e la scoperta d'una sua biografia*, in *Aevum*, IX. 1935.

[11] Gombosi György, *Pannoniai Mihály és a reneszánsz kezdetei Padovában*, in *Szépművészeti Múzeum évkönyvei*, VI. 1931. 91–108.

[12] Eörsi Anna, *Lo Studiolo de Lionello d'Este e il programma di Guarino da Verona*, in *Acta Historiae Artium*, XXI. (1975.) 15–52.

Múzeum őrzi. A múzsák az ókori filozófia szerint az egyetértést és a harmóniát teremtik meg a világmindenségben. Ennek különösen nagy jelentősége volt 1447-ben, amikor Ferrarában Itália legnagyobb fejedelmeinek követei Lionello d'Este közvetítésére békét kötöttek. A múzsák segítségét kéri Lucretius és Vergilius is a kozmos törvényeinek feltárásában. A múzsák tehát nemcsak a költészet pártfogói, hanem valamennyi nemes szellemi tevékenység legfőbb ösztönzői. Ők közvetítik a tudományokat a hét szabad művészet számára.

A ferrarai Estékkel rokoni kapcsolatban állt Sigismondo Malatesta rimini-i udvara is. A Tempio Malatestiano-ban Agostino di Duccio és Matteo de' Pasti a Bolygókat, a Szabadművészeteket, az Erényeket, Szibillákat és a Múzsákat ábrázoló allegorikus domborművekkel díszítette az oldalkápolnákat az 1450-es években. Matteo de' Pasti Ferrarában Guarino tanítványa volt. A mesteréhez fűződő nagyrabecsülésének szép emléke az 1446-ban készült Guarino-érem (British Múzeum). Néhány év múlva mintázta Pasti a Malatesta-érmeket és a Tempio építészéről, Albertiről készített érmet (1450). Nagyon valószínű, hogy a Tempio Malatestano kápolnáinak programját is Guarino állította össze.

Vitéz János tudhatott Federico da Montefeltro urbinoi építkezéseiről is. Az Alberti hatását mutató palota mestere a dalmáciai Luerano da Laurana (+ 1479), a termek belső intarzia díszítését a firenzei Baccio Pontelli és a kazettás mennyezet képeit Giuliano da Maiano készítette.

Vitéz János közvetlen kapcsolatban volt Firenze humanistáival is. Marsilio Ficinoval, a Platoni Accadémia szellemi vezérével levelezésben állt. A közvetítő itt is Janus Pannonius lehetett, akinek Ficino a Platon *Symposion*jához írt kommentárjait ajánlotta 1469-ben. – Bartolomeo Fonzio, aki 1488-tól Mátyás király udvarában élt mint a Corvina könyvtárosa, korábban Vitéz Jánossal volt baráti kapcsolatban. Neki ajánlotta a *De poenitentia* című művét. Ismerhette Tomaso Finiquerranak az 1450-es évek végén készült *Bolygók* című trionfi-ábrázolásait (Britisch Museum) éppenúgy mint Baldo Baldini vagy a fiatal Botticelli bolygókat ábrázoló metszetsorozatot. – Vespasiano Bisticci, a humanista könyvkereskedő *A XV. század híres embereinek élete* címmel kiadta vevőinek életrajzait. Itt szerepel Vitéz János élete is. Leginkább Vitéz könyvtárát dicséri, ahol szinte minden latinnyelvű könyv megvan. És megemlíti, hogy festőket, szobrászokat, intarziaműveseket hívott magához: *fecevi andare pittori scultori, legnoiuoli e cosi d'ogni facoltá e quavasi ogni arte a fine di nobilitare quella patria piú che potesse.*[13]

E mesterek közé tartozhatott az esztergomi studió freskó festője is. A képek stílusa firenzei iskolázottságra vall. A képek stílusvizsgálatát nehezíti a falképek felületének kopottsága. Így inkább csak a kompozíciók rajzáról és nem a festői értékekről mondhatunk ítéletet.

A négy erény, amint fent említettük, az illúzionisztikusan festett árkádsor alatt, mélyen a fal síkja mögött jelenik meg ünnepélyesen, az árkádok nyilását szinte teljesen betöltve. A háttérben, a nyitott csarnokot alacsony, térdmagasságban húzódó vörösmárvány mellvéd zárja le. A perspektívikus ábrázolás nem következetes. Az

[13] Vespasiano Bisticci, *Vita de Uomini Illustri del Secolo XV. – Arcivescovo di Strigonia.* in E. Ábel, *Annalecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp.– Lipsiae 1880. 221–222.

előző évszázad öröksége az alul- és felülnézet egyesítése. Az első erényallegória a *Prudentia*. Az egész testével kissé jobbra forduló fiatal leány a baljában tartott nyeles tükörbe néz, amelyre kígyó tekeredik. Jobbjában a csukott könyv a tudományra utal. Ujjatlan, elöl fűzött, a derékban keskeny övvel összefogott, hosszú piros ruhát visel, amely felett könnyű, bőredőzetű sárgás lepel övezi alakját; a jobb profilban ábrázolt arcot vállra omló szőke haj kíséri, amelyben a Janus arcot idéző férfi profil tűnik fel.

A *Temperantia* szembenálló alajának csavart mozdulata lendületesen kapcsolja össze a *Prudentia* balról álló alakját, a következő erénnyel, a *Fortitudóval*. A *Mértékletesség* mindkét kezében öblös kancsót tart. Jobb karját magasra emelve óvatosan önti a vizet, a bal karjában tartott boros kancsóba. a háromnegyed profilban ábrázolt arc teljes figyelemmel kíséri ezt a mozdulatot. Jobb lábával már kissé a következő alak felé fordul. Ezt a dinamikus, csavart testtartást hangsúlyozza a hosszúujjú piros ruha fölé boruló fehér lepel redőzete is, amely a bal vállról átlósan húzódik a jobb cipőig, majd lendületesen csavarodik a kilépő jobb láb köré. A keskeny szalaggal hátraszorított hullámos hosszú haj lobogása is mértékletes, ami nem élettelenséget vagy aszkézist jelent, hanem a helyes mederben folyó boldog életet.

A *Fortitudo* jobbjában aranyozott buzogányt tart és baljában könnyedén feltartja a nálánál magasabb, dőlni készülő fehér márványoszlopot. A profilban ábrázolt szép fiatal arc átszellemülten, természetfeletti ereje tudatában tekint az oszlopra. Ruházata az előzőknél gazdagabb: a bőredőzetű, csuklóig érő, szűk fehér ingujj felett könyökig felgyűrt, piros színű bő ruhaujj látszik, s erre borul az ujjatlan, íves nyakkivágású, keskeny övvel összefogott és a derék alatt öblösen felfogott, bőredőzetű hosszú fehér ruha. Ezt könnyű sárga fátyol kíséri, amelynek egyik végét a bal kar tartja fel, míg a másik szár a háton átlósan átvetve, a kilépő jobbláb öré csavarodik. A hosszú fürtökben, vállra omló szőke hajat a magas homlok felett, virágkoszorú ékesíti.

A negyedik, a *Justitia* allegoriája a többivel ellentétben, nem áll, hanem méltóságteljesen ül a támla és karfa nélküli trónuson. Jobbjában az igazságot védelmező pallost fogja, míg baljában mérleget tart. Szembeforduló alakja íves kivágású, hosszúujjú, fehér ruhát és bordószínű köpenyt visel. A vállra omló hullámos szőke haj szépen keretezi az arcot, amelyet a homlok felett fehér koszorú ékesít. Az *Igazság* lábával a földre tiporja, és a trónusa alá kényszeríti a Gonoszt jelképező férfialakot. A hasonfekvő, elölnézetből ábrázolt alak fejét és baljá merészen felemeli, mintha szólni akarna. a jobbjában tartott mondatszalag felirata ma már nem olvasható. A bűnt, az eretnekséget jelképező legyőzött férfi ábrázolása jól ismert a középkori művészetből.

Az erény-ellagóriák alakjainak fiatalos lendülete, kecses, könnyed mozdulatai, nemes arányai szoros összhangban vannak az architektúra formáival. A profilban ábrázolt és szembeforduló alakok szabályos ritmusa és variációkkal teli bemutatása fokozza a képsor elevenségét. A három álló figura jobbra forduló, jobbra kilépő mozdulata figyelmünket a negyedik alak, az ünnepélyesen trónoló, szembeforduló Justitia felé sorodja. Ez a kép az északi fal középpontjában áll. Mellette, jobra két ajtónyílás következik. Az Igazság tehát a terem hosszanti falának főhelyén,

a kápolnába vezető ajtónyílás mellett jelenik meg, figyelmeztetve a kápolna felé haladót a Legfőbb Bíróra, Krisztusra. Az esztergomi erények közül egyedül az Igazság ül. Frontalitása az állandóságot, az örök érvényességet jelzi. Nagysága a többi fölé emelkedik, mivel ülve is éppúgy betölti az árkádívet, mint a többi alak. Platon és nyomában Augustinus hirdeti, hogy: *Justitia non est nisi sit prudens, fortis et temperans,* vagyis: az Igazság felette áll, magába foglalja az Okosságot, az Erőt és a Mértékletességet is.

A humanizmus, a teológiai erények mellett, egyre fontosabb szerepet és új értelmezést adott az ókori bölcselet sarkköveit képző „kardinális" erényeknek. A padovai Aréna-kápolnában Giotto erényábrázolásai (1303–6) e törekvés első jelentkezései a képzőművészetben, amelyet a sienai városháza Ambrogio Lorenzetti *Jókormányzás* falképe (1338), a firenzei Santa Maria Novella domonkos kolostor káptalantermében Andrea da Firenze allegoriái (1365–68) követnek, majd a padovai Palazzo della Ragione (1420 körül), a riminii Tempio Malatestiano domborművei (1450-es évek) és Firenzében Lorenzo Ghiberti (Porta del Paradiso 1425–50), Luca della Robbia (1461, S. Mimiato al Monte) továbbá Piero Pollaiuolo és Botticelli erény-allegoriái (Palazzo della Mercantia 1469–70 Uffizi) képviselik a XIV-XV. század erényábrázolásainak főbb alakulását Itáliában. Az esztergomi erényalakok az utóbbi két ciklus közé sorolhatók tartalmi és formai szempontból egyaránt. A szögletesebb mozdulatok, az *Okosság* tükröt tartó karja, a *Mértékletesség* felemelt jobb karjának éles könyöke, amelyet az *Erő* jobbjánál is megfigyelhetünk, valamint az *Igazság* keményebb, merevebb testtartása Firenze legnagyobb művészeti műhelyének, Verrocchio korai művészetének hatását idézi. Az esztergomi erények dinamikus vonaljátéka, a lendületesen kavargó, széltől dagadó redőzet, és a lobogó haj már inkább Botticelli művészete felé mutat, de a formák itt palasztikusabbak, súlyosabbak, kevésbé érzékenyek, és nem utolsó sorban, ügyetlenebbek, mint Botticellinél. Korábban Filippo Lippi prátói szentélyfreskóival hoztam kapcsolatba az esztergomi képeket. Az ott idézett táncoló Salome analógiát ma is helyesnek tartom.

De beszélhetünk Pesellino (1422–57) hatásáról is, aki gyakran másolta Filippo Lippi képeit. Pesellino befolyásolta a fiatal Andrea Verrocchio művészetét is. Az esztergomi erény-ciklus jellegzetesen műhelymunka, vagyis mintakép illetve mintaképek után készült. A festőre Filippo Lippi és Pesellino mellett az ifjú Verrochio és Agostino di Duccio művészete volt hatással.

S ha e képek nem is egyéni invenciók, mégis frissen lehelik ma is a firenzei quattrocento festészet legújabb törekvéseit az 1460-as években.

A Studio falképdíszét, minden valószínűség szerint Vitéz János közvetlenül az 1465. évi esztergomi érseki székfoglalása után készíttette. Életének legnagyobb napja volt ez az ünnep. Janus Pannonius boldog örömmel szólítja fel epigrammájában a Múzsákat és magát Calliopet, hogy vidám dalt zengjenek és hírdessék a földtől a csillagokig, hogy a király és Róma kegye a legfőbb metropolisi székbe ültette Jánost, a váradi püspököt.[14]

[14] Janus Pannonius *De translatione Joannis Episcopi Varadiensis in Ecclesiam Strigoniensem,* Epigr. I. 51. *Janus Pannonius,* ed. Klaniczay Tibor, in *Magyar remekírók,* Bp., 1982. 54.

Vitéz János 1445-től húsz éven át volt püspök Váradon, a magyar humanizmus bölcsőjében, a firenzei Andrea Scolari (1409–26) és Giovanni Andrea de Dominis de Arbe után, aki a várnai csatában (1444) halt meg. Vitéz János 1453-tól a király kancellárja volt. 1465-ben tehát mint az ország egyik leghatalmasabb szellemi és politikai vezére elérkezettnek látta az időt, hogy Magyarországot, érseki udvara központjával, az itáliai humanista művelődés méltó, Alpokon túli első központjává tegye. Ehhez az egyik legfontosabb lépés az Universitas, a teljesjogú egyetem felállítása volt. Vitéz János az egyetem terveit már készen hozta magával Váradról. Még 1465-ben Janus Pannonius ez ügyben járt Rómában II. Pál pápánál. Az engedélyt meg is kapta az Academia Istropolitana létrehozására, de Mátyás óhajára nem Esztergomban, hanem a Bécshez közelebb fekvő Pozsonyban nyitotta meg a kapuit 1467. június 20-án. Az Academia kancellárja Vitéz János volt. Ő hívta meg a tanárokat, és ő irányította, buzdította tudósainak, főképpen csillagászainak kutató munkáját. Georg Peuerbach így jellemezte Vitéz Jánost: *A te szívednek legfőbb vágya volt, hogy a matematikusokat és a Hét szabad művészet mestereit összegyűjtsed, minthogy azok a legtöbb hasznot nyújtják a bölcsesség számára. Főképpen azokat gyűjtötted össze, akiktől az égi változások biztos és határozott ismeretét birtokoljuk.*[15]

1467–71. között Esztergomban, Vitéz udvarában csillagvizsgálót állított fel Regiomontanus, ahol a Kopernikuszt megelőző kutatásait végezte a Nap és a bolygók viszonyáról. Galeotto Marzio feljegyzi, hogy Vitéz János semmit sem tett a csillagok megkérdezése nélkül. Könyvtárában meglepően sok matematikai, csillagászati művet találunk. Ptolemaios *Tetrabiblos*a, Marcus Manilius *Astronomicon*ja, Macrobius *Saturnaliá*ja mellett ott volt G. Peuerbach *Quadratum geometricum* és a *Theoricae nova planetarum* című művei. Valamennyit Vitéz János saját kezűleg látta el lapszéli jegyzetekkel, amelyek jól mutatják humanista műveltségét.

Vitéz János esztergomi studiójában a mennyezeten a csillagképek jelentek meg, ezek rendszerét ma már nem tudjuk meghatározni. Nagyon valószínű, hogy Vitéz János esztergomi érseki székfoglalója napjának csillagállása volt itt látható. A Studió ikonográfiai programja főb vonásokban az itáliai humanista studiók gyakorlatát övette, amelyet Filarete (1400–69), a neves firenzei építész, szobrász és elméleti író a *Trattato dell' Architettura* című művében fogalmazott meg. E könyvben az ideális város, a Sforzinda leírását adja Francesco da Sforza milánói herceg számára. Ajánlja, hogy a fejedelmi palota nagytermében az erényeket és az erényeket követő híres embereket, antik isteneket és hősöket, valamint a Szibillákat ábrázolják. A boltozatnak a mennyhez kell hasonlítania, ahol a bolygók és az állócsillagok, valamint az ég jelei láthatók.[16] Ezt a leírást követte Vitéz János is az esztergomi palota nagytermének és studiójának kialakításakor. A konkrét programot, feltevésünk szerint, a tudós humanista költő, Janus Pannonius fogalmazta meg, Vitéz Jánost dicsőítve. E program alapján készültek a fentiekben bemutatott erényábrázolások.

Az esztergomi Vitéz-Studio, amely 1465–70. között alakult ki, nemcsak egy a

[15] *Georgii Purbachii Prohemium in tabulas Waradienses ad reverendissimum Johannem episcopum Waradiensem*, Wien, Nationalbibliothek, Cod. Vindob. lat. 5291. f. 1.

[16] A. Averlino (Filarete) , *Trattato di architettura*, ed. A. M. Finoli–L. Grassi, I. Milano, 1972. 256.

quattrocento studiói közül, hanem Itálián kívül az egyetlen humanista studio, s ez nem itáliai import, hanem Vitéz János, a *Lux Pannoniae* életművének eredménye, aki Magyarországon az itáliaival egyenrangú, és Itáliában is nagyrabecsült humanizmust bontakoztatott ki.

GALAVICS GÉZA

SZEMÉLYISÉG ÉS RENESZÁNSZ PORTRÉ
Ismeretlen magyarországi humanista-portré: Mossóczy Zakariás arcképe

A reneszánsz művészet és kultúra egyik nagyhatású jelenségének, a kor emberének személyiségét megörökítő és megjelenítő portrénak magyarországi elterjedésében a kései humanizmus és a reformáció hazai nemzedéke meghatározó szerepet játszott. Nálunk elsősorban az ő mecénási gesztusaik nyomán lép ki a portré az uralkodói reprezentáció szűk köréből s lett általánosabb érvényű, a reneszánsz egyéniség kultuszát híven szolgáló gyakorlattá. Ha sorravesszük mindazokat, akikről ismereteink szerint a 16. század második felében s a 17. század legelején portré készült, a legnagyobb és legegységesebb csoportot a korszak humanistái és a reformáció nagyműveltségű egyéniségei alkotják. Így pl. egykorú portréja maradt fenn Oláh Miklósnak, Verancsics Antalnak, Zsámboki Jánosnak, Istvánffy Miklósnak, Lackner Kristófnak, valamint a reformáció olyan jeles alakjainak, mint Johann Honterus, Szegedi Kiss István, Szenci Molnár Albert, Baranyai Decsi János, s kortársi említés szól Radéczy István, Forgách Imre, és Liszti János képmásáról is.[1] Különböző rendű és rangú alakjai ők a korszak magyarországi társadalmának. S noha társadalmi helyzetük megkülönböztette a királyi udvar környezetében élő előkelő katolikus tisztségviselőket a főképpen városokban működő protestáns prédikátoroktól, mégis összekötötte őket, hogy valamennyien magasan képzett szellemi alkotóként is tevékenykedtek s ennek révén egyfajta szellemi közösség részeseinek tudták magukat. Legjobbjaik vallási és társadalmi különbségeken felülemelkedve tartottak kapcsolatot egymással.

A portré szellemi különállásukat, összetartozásukat is jelezheti azáltal, hogy róluk nagyobb számban készült portré, mint az e körökhöz nem tartozókról. S ez a

[1] A hazai, nem az uralkodókat megjelenítő portréfestészet kezdeteiről, a királyi udvar szerepéről Galavics Géza, *A magyar királyi udvar és a későreneszánsz képzőművészet.* Előadás az 1984. májusában Pápán rendezett „A magyar reneszánsz udvari kultúra" konferencián, megjelent a Gondolat Kiadónál 1987-ben, 228–248. – A felsoroltak nagyobb részének arcképét a tanulmány különböző helyein részletesebben említjük. Kivéve a szász reformátor, Johann Honterusét, akinek 16. századi fametszetes portréját a brassói Honterus könyvtár őrzi. (Julius Bielz, *Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen.* Hamburg 1936. Kat. 520; reprodukálja Veress Endre, *Izabella királyné.* Magyar történeti életrajzok Bp. 1901. 249.; továbbá Lackner Kristófét, aki 1602-ben Prágában készíttette el félalakos olajfestményét. A felsoroltak közül egyedül róla maradt fenn olajfestmény is (Sopron, Liszt Ferenc Múzeum). Ez után metszette rézbe portréját Lackner, aki később nemesi címeréről is készített rézmetszetet. Mindkét portréját közli Rózsa György, *Lackner Kristóf, a rézmetsző.* in *Soproni Szemle,* 1971. 194–195.

tény akár egykorú kifejezője is lehet az alkotó ember szellemi rangjának, habitusának.[2] Az e körbe tartozókról napjainkig fennmaradt portrék szinte kivétel nélkül sokszorosított grafikák s nem egyszer az ábrázoltak irodalmi alkotásaiban vagy más, személyükhöz kapcsolódó munkában maradtak ránk.[3] Tehát a nyomtatott mű és alkotójának, illetve megjelentetőjének képmása az egykorú olvasó előtt egymásra vonatkoztatva jelent meg. S amikor az arcképmetszeteket a jó barátok és tisztelők még az ábrázoltat és képmását ünneplő epigrammákkal is kísérik, mint Oláh Miklós, Zsámboki János és Szegedi Kiss István arcképmetszeténél, akkor válhat még világosabbá számunkra, hogy a kor humanistái, szellemi alkotói számára a portré több volt, mint puszta képmás.[4] Éppen az epigrammák révén követhető nyomon, hogy a portré miként vált Magyarországon a humanista eszmerendszer szerves alkotó elemévé, s melyek voltak a humanista ideológia azon pontjai, amelye-

[2]Nincsen olyan összeállítás, mely a 16. századi Magyarországon a *hazai megrendelők számára* készült portrékat venné számba. Az 1541 utáni Magyarországon a szerző az alábbi, az itt kiemelt csoporthoz *nem tartozó* személyekről ismer – eredetiben vagy irodalmi forrásokban – önálló, festett vagy rézmetszetű portrét, amelyek közül, különösen a forrásokban említett portrék száma, bizonyosan növekedhet még.

Fennmaradt képmások:

Perényi Péter portréja (Augustin Hirschvogel rézmetszete, 1545. Reprodukálja Sztárai Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála.* Kiadta Téglásy Imre, Bp. 1985. 25. képe, 203. oldal.)

Schall Konrád selmeci bányapolgár képmása (szintén Hirschvogel rézmetszete 1547. Említi Szigeti István, *Régi körmöcbányai személyi érmek.* in *Érem*, 1940. 7.)

Balassa János és *Fejérkövy István* metszet-arcképei (M. Rota, 1575)

Krusics János, 1580. (Trencsén-Trenčín, Múzeum) és *Kubinyi Dániel*, 1595. (Alsókubin-Dolný Kubín Múzeum). Mindkettő olajfestmény. (Közli: Danuta Učnikova, *Galerie portretowena Słowacji. Proba wyodrębnienia portretu lokalnego.* in *Seminaria Niedzickie II. Związki artystyczne polsko-czesko-słowacko-węgierskie.* (Krakow 1985.) 100; 31. 38. kép.

Ruda János, Rudolf császár magyar heroldjának képmása, 16. század vége. (D. Custos rézmetszete. Közli: Gisela Cenner-Wilhelmb, *Der Augsburger Kupferstecher Dominicus Custos in Ungarn.* in *Folia Archeologica*, 1966/67. 246–247. Galavics, *i. m.* 240.)

Közel egykorú említésből ismert portrék:

Bornemissza Pál nyitrai püspök († 1579) portréja. (Említve Mossóczy Zakariás hagyatékában; vö. 12. jegyzet).

Pálffy Miklós portréja, amelyet 1582-ben küldött menyasszonyának, Fugger Máriának. (Jedlicska Pál, *Adatok erdődi Pálffy Miklós... korához.* Eger, 1897. 90. Pálffynak a 15 éves háborúhoz kapcsolódó metszetképmásai minden bizonnyal ez után a kép után készültek.)

Bornemissza János 1593 előtt Danckában készített portréja, amelyre figyelmemet Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel (*Szamosközy István történeti maradványai.* 4. kötet. Bp. 1880. 27.)

Nagyváthy Bálint nyitrai püspöki várnagy képmása Fejérkövy István nyitrai püspök – † 1596 – hagyatékában. Vö. 12. jegyzet.

[3]Az Oláh Miklós által kiadott s metszetes képmásával illusztrált művekről lásd a tanulmány szövegét és a következő jegyzetet. Zsámboki Jánosnak más és más típusú portréja díszíti többek közt *Emblemata* c. művének 1564-es, 1566-os kiadását, s *Icones veterum aliquod* ... című művét is (1574). Szegedi Kis István portréjához lásd a 9. jegyzetet. Baranyai Decsi János fametszetű arcképe a szerző *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* (Kolozsvár, 1593.)című könyvének némely példányában a címlevél után szerepel (Szabó Géza szíves közlése). A fametszet első modern közlése: *Baranyai Decsi János Magyar históriája.* 1592–1598. Közli: Toldy Ferenc, *Mon. Hist. Hung.* 17. kötet (Pest 1866.) LXXII. lap.

[4]Oláh Miklós és Zsámboki János maga is írt saját portréjához kapcsolódó verset. A nem humanista portrék közül a prágai magyar herold, Ruda János képmását (lásd 2. jegyzet) kíséri vers, szerzőjét azonban nem ismerjük.

ken egy képi és egy fogalmi világ kapcsolata megszülethetett. A fogalmi nyelvnek a képi nyelvtől eltérő egzaktsága egyúttal annak lehetőségét is kínálja, hogy segítségével árnyaltabban legyen megközelíthető a kortársak, a humanisták felfogása a portréról, s általa az emberről.

Már Janus Pannonius is verset írt páros portréja készültekor, a Mantegna-készítette arcképet azonban nem ismerjük.[5] Az első olyan ránk maradt magyarországi portré, amelyet irodalmi alkotások kísérnek, Oláh Miklós esztergomi érsek képmása volt. Ezt a bécsi Hans Sebald Lautensack készítette 1558-ban, s rézkarca ugyanebben az évben, majd később 1560-ban az Oláh Miklós által pártfogolt kiadványokban jelent meg (1. kép). Oláh, akinek humanista kultúrája a Jagellokori Magyarországon és az Erasmus személyes ismeretségét is jelentő németalföldi tartózkodása idején formálódott, Buda eleste után visszatért Magyarországra s itt a század második felében taníttatója, pártfogója s szellemi elindítója lett egész sor magyarországi humanistának (Zsámboki János, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, Ellebodius és mások). Négy, a képmással együtt nyomtatásban is megjelent epigramma kíséri portréját, hírt adva arról, hogy a hazai humanisták két nemzedéke hogyan is közeledett a korszak eme új művészeti jelenségéhez.[6]

Az első epigrammát maga az ábrázolt Oláh Miklós írta, aki a reneszánsz legkedveltebb, festészettel kapcsolatos toposzára fűzi fel verse gondolatát. Oláh a kortárs festőt dícséri, aki túlszárnyalta Apellészt, érzékeltetve ezzel, hogy a reneszánsz művészet ez esetben is bizonyította, képes felülmúlni a görögöket:

„Praesulis effigiem quisquis depinxit Olahi,
Vicit Apellaeum sedulus ingenium."

(Főpap Oláh képét, aki írta, akárki legyen bár,
Appelészi tudást messzire szárnyalt túl.)[7]

A második és harmadik epigramma szerzője Oláh Miklós két Padovába küldött pártfogoltja, Bona György, az érsek unokaöccse, illetve Istvánffy Miklós, az érsek titkára. Mindketten a „hű képmás" gondolatát járják körül. Bona György epigrammájában a főpap festett képmásának és a hírnév keltette érdeklődésnek

[5]Mantegna Janus Pannonius és Galeotto Marzio páros-képmását 1458-ban készítette el. A *Laus Andreae Mantegna pictoris Patavini* címmel írt Janus Pannonius verset Berczeli A. Károly magyar fordításában – Andrea Mantegna páduai festő dicsérete – közli: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták.* Válogatta, jegyzetelte: Klaniczay Tibor, Bp. 1982. 80–81. Janus portréiról Balogh Jolán, *Janus Pannonius képmásai.* in *Janus Pannonius.* Tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. 91.

[6]H. S. Lautensack rézkarca, miután három kiadványhoz (lásd a szövegben) mellékelték lenyomatait, elkopott, s 1560-ban a szintén Bécsben működő Donat Hübschmann fametszet másolatot készített a kompozícióról. Ez is háromszor jelent meg: *Catholicae, ac Christianae religionis praecipua ... á ... Nicolao Olaho ... explicata* (Bécs, 1560.), s ugyane mű második kiadása (Bécs, 1562.). Minderről Rózsa György, *Oláh Miklós legrégebbi arcképe. (Járt-e Hans Sebald Lautensack Magyarországon?)* in *Magyar Könyvszemle,* 1960. 433–438., ahol közli az alább idézett, az Oláh-portrét kísérő latin epigrammákat is.

[7]Valamennyi idézett epigrammát e tanulmány számára Détshy Mihály fordította magyarra, lekötelező szívességgel. Segítségét ehelyütt is köszönöm.

összefüggéséből indítja versét:

„Si quis es Olahi, qui iam praeconia famae,
Audieris, tamen hunc ipse videre cupis.
Aspice, quam docta cernis pictam arte tabellam,
Praesulis illius talis imago fuit."

(*Bárha Oláh hírének a hangja elért a füledbe,*
S mégis az embert vágysz megpillantani is,
Nézzed e képecskét, lásd művész kéz remekelte,
Ime e főpapnak hű képmása ez itt.)

Istvánffy Miklós epigrammájában pedig a személyiség vonásait híven követő képmás a kiindulópont, erre épül rá a szerző retorikus hódolata:

„Hoc oculos, haec ora, comas, talemq[ue] figuram,
Praesul Olahus habet, talis imago sua est.
Dij facite, vt tali terras sub imagine multum,
Incolat, et sero sydera summa petat."

(*Nézd, szeme, arca, de fürtjei, termete szintúgy*
Főpap Oláhé mind, hű képmása ez itt.
Istenek, illyen alakban a földet lakni sokáig
Hagyjátok, s későn szálljon a csillagokig.)[8]

Gondolatilag vitathatatlanul a legigényesebb a kancelláriai jegyző, Liszti Sebestyén epigrammája, amely az esztergomi érsek portréja kapcsán a kor neoplatonikus filozófiájának a test és a lélek viszonyát boncoló felfogásából indult ki. Hatalma van a léleknek a test felett, vallja ő is epigrammájában. De versében a tézist megfordítja s hozzá a portréfestészet felől közelít. Költői meditációja arról, hogy a lélek nemessége, a benső erénye önmagához hasonlóvá formálja a külsőt, a testet, s főként az arcot, s így a festő ábrázoltja külsején keresztül annak belső világát jeleníti meg, újszerű felfogást tükröz s máig élő frissességgel szól lélek és forma, műalkotás és valóság viszonyáról:[9]

[8] Istvánffy pusztán retorikának tűnő verslezárása is a reneszánsznak az antik festészethez kapcsolódó tradíciójára épül. Apelleszről ugyanis Plinius nyomán a 16. században számontartották, hogy amikor rátalált festő kortársának, Protogenésznek nagy művészettel megfestett képére, szenvedélyesen vizsgálván azt mondta: Nagy és csodálatra legméltóbb mű, de hiányoznak a gráciák, akik ezt és a többi hasonlót elragadják és az égbe helyezzék. Idézve Szegedi Kis István, *Theologiae* ... (Basel, 1585.)c. munkájának a heidelbergi Johann Jakob Grynaeustól írott előszavában.

[9] Összehasonlításként közöljük az itáliai humanista Anton Francesco Doninak – az Oláh-arckép keletkezése előtt egy évtizeddel megjelent – Tiziano portréfestészetét méltató passzusát *Il Disegno* (Velence, 1549.) c. művéből: *Akárcsak a nagyszerű Apellész, ... ő is annyi buzgalommal és igazsággal adta vissza az emberek arcát, hogy a fiziognomia professzorai a festett arc vonásairól leolvashatták egész belső valóját.* – Idézi André Chastel, *Tiziano és a humanisták* c. tanulmányában. Megjelent magyarul a

„Internam veluti spetiem demonstrat imago,
Virtutum, et famam tollit ad astra piam.
Sic quoq[ue] natiuo facies expressa colore,
Pictoris digitis conspicienda datur.
Scilicet externae facies subiecta figurae,
Praeceptis animae debeat esse suae."

(*Mintha erényeivel belsőt tükrözne e képmás,*
Felmagasítva kegyes hírét csillagokig,
Mégha igaz színek által az arculatot kifejezve,
Festő ujjaival, azt állítja elénk.
Kell ugyanis, hogy a testünk arculatával a lélek
Büszke parancsának vesse alája magát.)

Mind az Apellész-párhuzam, mind a *hű képmás* (a *talis imago,* amely a természetet követi) gondolat, mindpedig *az arc tükörképe a belsőnek*-tétel a humanizmusnak a képzőművészetről vallott s széles körben elterjedt alaptézisei közül való. Magyarországi példái is azt mutatják, hogy a kortársak előtt ezeken a toposzokon keresztül bontakozott ki a műalkotás jelentősége. S ha a kitünő tájképeiről és ügyetlen portréiról ismert bécsi művész H. S. Lautensack Oláh-portréjának darabos formáira tekintünk, akkor az epigrammák arról is világosan tanúskodnak, hogy a magyarországi humanisták is, miként a korszak humanistái általában, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a műalkotás eszmei értékének, mint az esztétikainak.

A hazai humanistáknak a portréfestészetről vallott felfogásáról éppen ebből az epigramma-füzérből tudunk meg legtöbbet. Mivel az esztergomi érsek körül kialakult humanista kör egyik meghatározó eleme volt a 16. század második felében a hazai humanista kultúrának, felfogásukat bátran rávetíthetjük a korszak többi magyarországi humanista portréjára is. Annál is inkább, mert a humanizmus képzőművészet-értelmezését és portréfelfogását lényegesen nem befolyásolták a felekezeti különbségek. A ráckevei református pap, Skaricza Máté, akinek rajza nyomán adták ki Báselben a nagyhírű protestáns tudós és hitvitázó Szegedi Kis István portréját, ugyanúgy humanista toposzok segítségével hódol mesterének az arckép alá nyomtatott versben, mint katolikus kortársai (2. kép). Az európai humanizmus széles körben ismert eszköztárából valók e toposzok, s Skaricza versében például annak a Dürer Erasmus-portréján (12. kép) is megjelenő gondolatnak visszhangjával találkozunk, amely ott görögül szerepel: *Igazabb képet írásai adnak róla.*[10]

szerző *Fabulák, formák, figurák* c. kötetében. Bp. 1984. 321. Ugyanott Aretino szonettjéből is, amely Tiziano természet után festett („dipinto al naturale") portréját dicséri.

[10]Szegedi Kis István arcképét tanítványa, Skaricza Máté rajzolta meg. Rajzát Ráckevén kezdte, majd Jászberényben tökéletesítette. Amikor elkészült vele, egy vers kíséretében tisztelgett mesterénél. Ismeretes ez a verse is, közli Szegedi alább idézett művéből Barla Jenő, *Skaricza Máté élete és zsoltárköltészete.* Bp. 1902. 12–13. E tanulmányban egy másik, szintén Szegedi portréjához készült versét közöljük, amelyet 1568-ban írt. Skaricza rajzát egy ismeretlen svájci metsző fára metszette s megjelent Stephani Szegedi, *Theologiae Sincerae Loci Communes* ... c. művének (Basel, 1585.) címlap előtti illusztrációjaként. A képmáshoz Cennerné Wilhelmb Gizella, *Magyarország*

Matthei Scaricaei Kevini ad Lectorem

Si cupis expressos STEPHANI cognoscere vultus:
Os osculosqu[ue] suos sic SZEGEDINVS habet.
Hinc reputa, sancti Lector non ficte laboris,
Quot fuerint humili corpore mentis opes.
Vt, quamquis faciem manus hanc operosa notarit,
Catera depingi Zeusis et ipse neget.
Qualis enim doctum penetrale figuret Apelles,
Per sua quod solus scripta diserta docet?
Haec idcirco fauens ubi conspicis ora, precare
Ne pereant tanti tot monumenta viri.

Anno M D LXVIII

(*Kevi Skaricza Máté pentasztichonja az olvasóhoz*

Hogyha vonásairól Istvánt ismerni kívánod,
Arca, tekintete, lám, jó Szegedinknek ilyen.
Érted-e már, igazán szent műveit olvasván, hogy
Ily kicsi testbe az ész mekkora kincse szorult,
S bármily szorgos kéz jegyzette le arculatát így,
Lényét festeni meg, Zeuxis is ódzkodnék.
Hol, ki tudós velejét láttatni is érti, Apellész,
Mit maga is csak eszes műveivel tanúsít.
Hogyha tehát örömest pillantod ez arcot, imádkozz,
Ekkora fő tana mind veszni ne induljon.

Az 1568-as esztendőben.)

Oláh Miklós és Szegedi Kis István portrémetszete úgy jutott el az egykorú közönséghez, hogy egy-egy nyomtatott mű illusztrációjaként jelent meg. Az Oláh Miklós által kiadott és képmásával díszített *Missa evangelica*, vagy a *Breviarium* (mindkettő Bécs, 1558.) s az *Ordo et ritus Sanctae Metropolitane Ecclesie Strigoniensis* (Bécs, 1560.) sokat forgatott könyvek voltak akkoriban Magyarországon, így az érsek képmását és a hozzá csatolt verseket sokan ismerhették.[11] A Báselben kiadott Szegedi Kis István műből nyilván kevesebb jutott el Magyarországra, de az ő

történetének képeskönyve. Bp. 1962. 101. képpel (az 1599-es kiadásból). – Dürer Erasmus-portréján (1526) szereplő mondat nem Dürertől származik. Először a Quentin Metsys által 1519-ben Antwerpenben készített ólom és bronz Erasmus-medaillonokon tűnik fel, amelyet azután több későbbi arckép is átvesz. Az idézett mondattal egyező felfogását Erasmus maga is többször kinyilvánította. Lásd: Johan Huizinga, *Erasmus*. (Basel, 1941.) 232-233.

[11] Az *Ordo et ritus*nak (Bécs, 1560.) az OSZK-ban őrzött s Oláh Miklós képmásával díszített példánya – RMK III. 474. első példány – éppen Mossóczy Zakariásé volt. E példány a Mossóczy-könyvtárjegyzék (lásd 19. jegyzet) 118. tételével (*Ordinarium Strigoniense*) azonos.

portréja sem maradt ismeretlen. Más esetben tudjuk, hogy az ábrázolt maga osztogatta barátainak képmását, mint pl. Szenci Molnár Albert 1604-ben Nürnbergben készült portrémetszetét.[12] S arról is vannak adataink, hogy a 16. század utolsó harmadában katolikus főpapok a sajátjukon kívül mások portréit is gyűjtötték. A pozsonyi humanista kör fő mentorának, az egri püspök és királyi helytartó Radéczy Istvánnak pozsonyi házában a hagyatéki leltár (1581) tanúsága szerint a püspöknek három portréja is volt. Kettőt – úgy tűnik – „egy öreg ládában" tartott, (*Uram ő nagysága képe ezüstbe foglalva, aranyos* és *Egy rézre metszett uram ő nagysága képe*), míg a harmadik, más képekkel együtt a bibliotékát díszítette. Itt függött a falon *Ferdinánd császár képe. Maximilian császár képe. Mátyás királ képe. Uram ő nsga [Radéczy] képe. Veszprémi pispek uram Fejérkövy István képe* s emellett más *képek és históriák, kik táblában vannak foglalva, harmincegy.*[13] Nincs kizárva, hogy e műalkotások egy része a híresen nagy könyvtáráról ismert nyitrai püspökhöz, Mossóczy Zakariáshoz került, akinek halála (1587) után a nyitrai püspökvárban Ferdinánd és Miksa császár képmását, Radéczy István és Fejérkövy István portréját (amelyek Radéczynál szerepeltek) írták össze. Lehetséges, hogy a Hunyadi-képmás (Radéczynál *Mátyás királ*, Mossóczynál *Johannis Corvini seu Huniadi imago*) is onnan származik, de Verancsics érsek és Bornemissza Pál nyitrai püspök portréja s magának Mossóczy püspöknek három (!) képmása (*maiores 2, minor 1*) már általa került a gyűjteménybe. Hasonló karakterű portré-együttes volt Fejérkövy István nyitrai püspök (†1596) tulajdonában is.[14]

A 16. század második felében tehát a magyarországi megrendelőkről már számos portré készült s a korszak kereste azokat a formákat, amelyek révén az arckép utat találhatott a kor szűkebb közönségéhez. A magyarországi egyházi méltóságok egymás portréit gyüjtő gesztusában pedig valahol jelen van már a korszaknak az a törekvése, hogy egy-egy társadalmi réteg vagy csoport együvétartozásának kifejezőjévé összegyüjtött portréikat tegye meg. Az európai művelődés történetében a legnagyobb szabású ilyen típusú vállalkozás az itáliai Paolo Giovio-é volt, aki a 16. század első felében Európa híres embereinek legjelentősebb portréegyüttesét gyüjtötte össze, illetve tervezte összegyüjteni. Köztük magyarországi kiválóságokét is.[15] Szándéka bizonyosan számos portrét hívott életre s hatása kimutatható későbbi

[12]Szenci Molnár Albert portrémetszetét Nürnbergben készítette az ottani Heinrich Ullrich 1604-ben. Lásd Cennerné Wilhelmb Gizella, *Magyarország történetének képeskönyve.* Bp. 1962. 123. képpel.

[13]*Radecius István egri püspök ingóságainak leltára (1581 martius 30).* Közli: Komáromy András, in *Történelmi Tár,* 1892. 561., 562., 567. A leltárt az a Ferenczffy Balázs vette fel, akiben a kutatás Ferenczffy Lőrinc valamelyik ősét sejti. Holl Béla, *Ferenczffy Lőrincz.* Bp. 1980. 9–11.

[14]Mossóczy Zakariás és Fejérkövy István gyűjteményéről Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. 134–135.

[15]Paul Ortwin Rave, *Paolo Giovio und die Bildnisvitenbücher des Humanismus.* in *Jahrbuch der Berliner Museen,* 1959. 119–154., Magyarországi – közvetett – hatásáról s magyar vonatkozásairól legutóbb röviden Rózsa György írt: *Magyar történetábrázolás a XVII. században.* Bp. 1973. 18–19., 145. s L. Rovelli, (*L'opera artistica di Paolo Giovio, comasco, Vescovo di Nocera, Il museo dei ritratti.* Como, 1928. 142.) nyomán említi, hogy Giovio – Mátyás király és II. Lajos fennmaradt képmásán kívül – Nádasdy Tamás nádortól várta Janus Pannonius, Móré Fülöp, Brodarics István, Frangepán Ferenc és Statileo János arcképét. Egyikükről sem maradt fenn portré. Giovio magyar vonatkozásairól legújabban Vayer Lajos, *Paolo Giovio, la cultura umanistica e l'arte rinascimentale in Ungheria.* in *Atti del Convegno „Paolo Giovio. Il rinascimento e la memoria"* – Como, 3–5. Giugno 1983. Raccolta Storica,

korok portré-gyűjteményein, így Hugo Blotiusnak, a magyarországi kapcsolatairól is jólismert bécsi udvari főkönyvtárosnak tevékenységén is. A Németalföldről származó s fiatalon Bécsben is megfordult Blotius 1572-től Liszti János magyar kancellár fiainak volt a padovai egyetemen prefektora s a zömében Padovát járt magyar humanistákkal élete végéig († 1608) szoros kapcsolatot tartott. Bécsi udvari főkönyvtárosként, Giovio mintájára, 1575 táján egy nagyszabású *Musaeum Blotianumot* tervezett, kora híres embereinek portréjával és életének leírásával.[16] Ebben méltó helyet szánt a magyaroknak is, s magyarországi kiválóságok portréinak említése legtöbbször a vele való levelezésben bukkan fel. Liszti János neki jelzi 1575-ben Pozsonyból, hogy megérkezett hozzá Fejérkövy István veszprémi püspök képe, s hogy maga pedig Prágában egy flandriai festővel megfesttette magát. Arról is tudósítja, hogy szívesen megvitatja vele tervét a híres emberek emlékének megörökítését. Blotius 1586-ban Forgách Imre arcképét is kérte galériája számára, megmondván azt is, hogy milyen legyen a képmás. Ezt végül ismét egy flandriai festő készítette el, s Forgách Trencsénből küldte el Blotiusnak. A császári főkönyvtáros még ez évben biztosította Forgách Imrét, gondoskodik arról, *hogy a császári és királyi felség könyvtárában a magyar hősök között a legkiválóbb helyen Méltóságod képét az aláírt névvel és díszes felirattal együtt az utókor teljes emlékezetén át lássák.*[17] Minden bizonnyal ide szánta a hajdani padovai diák és ismert humanista, a pozsonyi orvos Georg Purkircher portréját is, amelyet – több mint két évtizeddel Purkircher halála (1578) után – egy bécsi festő készített el.[18]

Vol. XVII. (Como 1985.) 133–145.

[16]Blotius magyar kapcsolatairól Mencsik Ferdinánd, *Blotz Hugo levelezése a magyarokkal.* in *TT,* 1907.; Ugyanő: *A Paduaban tanuló Blotz Hugo levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574).* in *Erdélyi Múzeum,* 1910.; Ernuszt Johanna, *Die ungarische Beziehungen des Hugo Blotius. Beiträge zur Geschichte des Humanismus in der Donauländern aus dem Briefwechsel eines Wiener Humanisten im XVI. Jahrhundert.* in *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet – Bécs – Évkönyve,* 1940. A *Musaeum Blotianum*ról Josef Ritter von Aschbach, *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565.* Bd. III. Geschichte der Wiener Universität. (Wien, 1888.) 366–367.

[17]Liszti János levele Blotiushoz, amelyben jelzi, hogy „arcképem megfestésére lesz gondom", 1575. augusztus 27-én Prágában kelt. Ugyanő október 11-én Pozsonyból keltezett levelében számolt be arról, hogy portréját megfestette. Fejérkövy képe alatt nyilván Martino Rota ez évben készült metszetét érti. Ugyanitt ír arról, hogy szívesen megvitatja Blotiussal annak tervét. Mindkét levelet közli Mencsik Ferdinánd (TT 1907. 221–222.). Liszti prágai arcképét említi Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVII. században.* Bp. 1953. 156. – Forgách Imre leveleit (1586. IV. 9., VI. 28., VIII. 15., X. 2.) Blotius őrizte meg. (ÖNB Cod. 9737). Tőle egyetlen Forgách Imréhez írt levelet (1586. XI. 8.) ismerünk (ÖNB Cod. Ser. Nov. 362.) tartalmukat összefoglalja Ernuszt Johanna, *i. m.* 44–46., miként Liszti János portréjának történetét is, 18. lap. A levelek másolatai az MTA Könyvtár Kézirattár másolatgyűjteményében is megtalálhatók, amint erre Ritoókné Szalay Ágnes figyelmeztetett (Ms. 434/12. f. 220., 221., 222.). Ernuszt Johanna – *i. m.* 18. – említ még egy Blotius levelet, amelyet 1575. szeptember 29-én írt egy magyar előkelőséghez (ÖNB Cod. 7598.), akinek Blotius szintén megemlíti tervét és egyúttal a címett portréját is kéri. Ernuszt feltételezi, hogy a levél Radéczy Istvánnak szól.

[18]Blotiusnak Martin Kessler számol be (Pozsony, 1600. IX. 6.) Purkircher portréjának megfestéséről, említve a festő nevét – Eleazar Schaller – aki a *Stock in Eysen* közelében lakik. A levél, amelynek ismeretét Ritoókné Szalay Ágnesnek köszönöm, az MTA Könyvtár Kézirattárában a Blotius levelezés másolatai közt található (Ms 434/12. f. 241.). Kneifel Mária, *Purkircher György* (Bp. 1942.) a levelet nem említi. Purkircherről életében arckép nem készült s ez a portréja sem maradt fenn. Magáról a festőről ezen kívül is csak levéltári adattal rendelkezünk, Thieme–Becker XXIX. (1935.) 573.

A portré s különösen a humanisták portréi körül a 16. század második felében, még inkább utolsó harmadában tehát Magyarországon is eleven pezsgés figyelhető meg. Ha szűk körben, de a műfaj mégis valamiféle népszerűséget szerzett magának, s a kortársak részéről többféle kísérlet történt arra, hogy e portrékat szélesebb körben ismertté tegyék, valamilyen módon összegyűjtsék és az utókor számára megőrizzék. Bizonyos, hogy az akkor készült portréknak csak töredéke maradt ránk. Nagyobb részük szerteszét szóródott és elpusztult s a képeknek nyoma sem maradt.

Nemcsak az említett főpapi gyűjtemények portréi közül nem maradt fenn egy sem, de a Blotius Musaeumába szánt képek is elvesztek. Pedig Blotius hagyatéka az udvari könyvtárba került, s a bécsi császári gyűjtemények a szerencsés sorsú gyűjtemények közé tartoznak. Ezért is öröm, ha a műfaj meghonosodásának legkorábbi időszakából váratlanul felbukkan egy ismeretlen magyarországi humanista portré, s a megmaradt kevesek számát szaporítja. Ilyen Mossóczy Zakariás 1577-ben készült arcképe, amely – noha sokszorosított grafikának készült – mindössze egyetlen példányban maradt fenn, a bécsi Albertina gyűjteményben (8. kép).

Mossóczy alakja nem ismeretlen a hazai késő reneszánsz kultúra történetében. A Turóc megyében – Rohosnik néven – született, Nagyszombatban tanult s nyitrai püspökként s a királyi tanács tagjaként meghalt Mossóczyra az egyháztörténeten kívül legelőbb a jogtörténet figyelt föl. Ő volt ugyanis – Telegdi Miklós pécsi püspökkel együtt – a magyar Corpus Juris első kiadója, s munkája alapja lett későbbi századok gyakori Corpus Juris kiadványainak is.[19] Alakja újabban az irodalomtörténet, könyvtártörténet érdeklődésének is előterébe került, mivel a 16. század második felének egyik legnagyobb magyarországi könyvgyűjtője volt. S nemcsak könyvtárának egykorú – közel ezer tételes – jegyzéke maradt fenn, hanem különlegesen szerencsés módon a könyvtár jelentős része is, amely örököseitől részben a pozsonyi jezsuitákhoz s onnan az Egyetemi Könyvtárba, részben pedig a pozsonyi ferencesekhez került. Más magyarországi könyvtárak is őriznek köteteket a Mossóczy bibliotékából, így a 16. századi hazai humanista könyvtárak közül messze az övé az, amely a legépebben maradt meg a történeti Magyarországon.[20]

Mindez önmagában is figyelemreméltóvá tenné alakját, s szellemi arculata így

[19] Alakjáról mindmáig legrészletesebben Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. Az egyháztörténet felől Vágner József, *Adalékok a nyitrai székes káptalan történetéhez.* Nyitra, 1896. 134–143. Mossóczyt – Mošovský–Rohožník néven – számontartja a szlovák irodalomtörténetírás is: Jozef Kuzmík, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzt'ahmi za humanizmu.* I. (Martin 1976.) 485–488.

[20] Mossóczy könyvtáráról Iványi, *i. m.* 69–82., ugyanő közli a könyvtár 1587-ben felvett jegyzékét is, 103–134.; Az Egyetemi Könyvtár anyagáról Pajkossy Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. „Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum".* in *Magyar Könyvszemle,* 1982. 225–242.; A pozsonyi ferences könyvtáréról (ma Martin, Matica Slovenska) Jozef Kuzmík, *Humanisticko-renesančné supralibrosy a rukopisné ezlibrisi v historických knižniciach Matice Slovenskej.* in *Kniha,* 81. *Zbornik pre problémy a dejiny knižnicej kultury na Slovensku.* 46–49, ahol 75 kötetről mutatja ki, hogy Mossóczy Zakariásé volt. A korszak magyarországi humanistái közül a Bécsben élő Zsámboki Jánosé volt a legjelentősebb könyvtár, amely végül a bécsi császári könyvtárba került. Ennek is ismerjük a tulajdonos halálakor (1587) felvett leltárát. Zsámboki nyomtatott könyvei és kéziratai négyezernél több tételt tettek ki. A leltárt közli Gulyás Pál, *Bibliotheca Joanni Sambuci. Sámboky János könyvtára.* Bp. 1941.

akár könyvtárán keresztül is megrajzolható lenne. A megmaradt könyvek, kéziratok bejegyzéseiből azonban az is kiderült, hogy könyvtárával, könyvajándékaival számos alkalommal segítette a kor nagyhírű grécistáját, a németalföldi származású s Pozsonyban megtelepedett Nicasius Ellebodiust. E jeles humanista Pozsonyban Radéczy István egri püspök és királyi helytartó házában élt, s a hozzá hasonlóan Padovában tanult Istvánffy Miklóssal, Zsámboki Jánossal s az orvos Purkircher Györggyel együtt tagja volt annak a tudós humanista körnek, amely Radéczy kertjében a nevezetes hársfa alatt gyült össze.[21] Mossóczy nem tartozott ugyan közvetlenül ebbe a körbe, de mint e kör több tagja, ő is Oláh Miklós pártfogoltja volt, majd a másik jelentős magyarországi humanista főpapé, az ugyancsak Padovában tanult Verancsics Antalé.

Mossóczy nagyszombati tanárának, Ellebodiusnak ajándékozott könyvei mutatják, hogy a fiatal jogtudós ezzel a körrel kereste a kapcsolatot. Portréja jelzi, hogy szellemi rokonságban állt velük és értékrendszere az övékéhez volt hasonló. Portréjának ugyanis az a Martino Rota volt a mestere, aki Verancsics Antalon keresztül került kapcsolatba Magyarországgal. Rota dalmata volt, miként Verancsics is, mindketten Sebenicoban születtek. Még egri püspök volt Verancsics, mikor Rota egy Bűnbánó Magdolna metszetet neki szóló ajánlással adott ki, majd később hasonlóan egy Krisztus sírbatétele kompozíciót is, s végül Verancsics érsekről két arcképet is készített. Az egyiken a Verancsics portrét allegorikus képi keretbe foglalta, a másikon őt félalakban ábrázolta (3. kép). Ezeket a műveit Rota még Itáliában készítette.[22]

Kapcsolatuk betetőzésének igérkezett, hogy Rota Verancsics hívására 1573-ban Itáliából Magyarországra érkezett. Ám meghívóját már nem találta életben. A kitünő rajzoló és rézmetsző végülis Bécsben, majd Prágában Miksa császár, illetve Rudolf udvarában tevékenykedett, ahol számos portrét készített.

Verancsics érsek kezdeményezése azonban Magyarország számára sem maradt folytatás nélkül. A magyar kamara 1573-ban Miksa császár javallatára a Verancsics hagyatékból megtérítette az érsek által Magyarországra hívott Rota utiköltségét.[23]

[21]Mossóczy Ellebodiusnak ajándékozott könyveit Pajkossy Györgyné azonosította az Egyetemi Könyvtár anyagából (lásd az előző jegyzetet). Ellebodiusról Klaniczay Tibor, *Nicasius Ellebodius és poetikája.* in *ItK*, 1971. 24–34. Újra megjelent a szerző *A múlt nagy korszakai* c. gyűjteményes kötetében (Bp. 1973.) 174–191.; és Dietel Wagner, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodius (†1577) und zu seinen „Notae" zu den aristotelischen Magna Moralia.* in *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Klasse*, 1973. Abh. 42. ismerteti Klaniczay Tibor, in *ItK* 1975. 400.; A Radéczy körről Klaniczay, *Ellebodius i. m.* 180–183., Barlay Ö. Szabolcs, *Egy négyszáz éves irodalmi kör. Radéczy István nevezetes hársfája.* in *Vigília*, 1976. 744–748.; és Ritoókné Szalay Ágnes, *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei.* (Bp. 1984.), benne a nevezetes hársfát megéneklő Istvánffy verssel.

[22]Martino Rotáról, Verancsics számára készített lapjairól Cennerné Wilhelmb Gizella, *Martino Rota magyar arcképei.* in *Folia Archeologica*, 1955. 157–163.

[23]Rota Magyarországra hívásáról Miksa magyar királynak a Magyar Kamarához 1573. augusztus 25-én írt leveléből értesülünk. A Kamara 1573. szeptember 4-én válaszolt az uralkodónak a kifizetésről. Közli Kapossy János, *Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból. XVI. század.* Közzéteszi Bánrévi György. in *Művészettörténeti Értesítő*, 1956. 318. Nro. 315. A korábbi Rotáról szóló irodalomban általános, hogy a művészt 1568-tól Bécsben udvari festőként szerepeltetik. Rota azonban csak 1573-ban, Verancsics hívására jött Itáliából északra, s metszeteinek szignatúrái bizonyítják, hogy legjelentősebb mecénásairól, a Habsburg uralkodókról is csak 1573 után készített

A kamara elnöke akkor az a Radéczy István egri püspök volt, aki Verancsicsot a királyi helytartó tisztében követte. Verancsics szándékát folytatva, ő adott elsőként megbízást Magyarországon Martino Rotának is. Ez feltehetően egy portré volt, esetleg az, amelyik Radéczy hagyatéki leltárában így szerepel: *egy rézre metszett uram ő nagysága képe*. S hogy ez Rota alkotása lehetett, az az valószínűsíti, hogy a leltárban mellette szerepelt egy másik rézmetszet is: „ismég egy rézre metszett uram őnagysága cimere", amelyet bizonyíthatóan Martino Rota készített. Ez a metszet ugyanis – eltérően a Radéczy portrétól – fenn is maradt, csak a magyar művészettörténetírás figyelmét kerülte el (4. kép). Rotának ezt az 1574-ből – tehát a Verancsics halálát s Rota megérkezését követő évből – származó metszetét, amely a művész első fennmaradt magyar vonatkozású műve már bécsi működésének időszakából, a bécsi Albertina gyűjteménye őrzi.

Radéczy István esztergomi kanonokot I. Ferdinánd 1560 január 31-én emelte nemességre s ekkor kapta püspöksüveges, pásztorbotos címerét, amelynek vereskékkel hasított pajzsában jobboldalt ezüstpólya választ el egymástól két álló arany búzakévét, balra pedig aranyhajú, hosszúruhás, lobogó szalagú nőalak, három sziklán lépdel egyre feljebb s jobbjával eléri a ragyogó napot. Martino Rota metszetén ez a címer oltár-szerű építményre állítva jelenik meg, amelyet a művész karikákra fűzött brokátfüggönnyel lezárt belső térbe helyezett. Az emelvény félköríves fülkéjébe illesztette a Radéczy nevét és címeit hordozó táblácskát, a gyümölcsfűzérekkel és rollwerk-ornamentikával gazdagon keretelt címer két oldalára pedig Caritas és Spes karcsú nőalakját állította. E két erényalak viselete, a mell alatt megkötött hosszú ruha s a hajukba tűzött, alakjukat körülfonó széles, keresztcsíkos szalag jelzi, hogy a címerkép könnyűléptű, nap felé igyekvő nőalakjának párjai ők. Azaz Rota a címerkép nőalakját Fides-ként értelmezte, s a keretdíszben Spes és Charitas alakjával egészítette ki. Így megbízója, az egri püspök és királyi helytartó Radéczy István dicsőségét, címerének Hit–Remény–Szeretet allegoriába foglalt ábrázolásával fogalmazta meg.[24]

Oláh Miklós és Verancsics Antal után Radéczy István volt a harmadik humanista főpap Magyarországon, aki metszetportrét készíttetett magáról. Mindhárman koruk legmagasabb egyházi és világi méltóságait viselték. Oláh és Verancsics esztergomi érsekként királyi helytartók is voltak, Radéczy pedig – mivel akkor az

metszeteket, azaz jelenléte a Habsburg udvarban 1573 előtt nem mutatható ki.

[24]Rota Radéczy-címert ábrázoló rézmetszetét (37,4×28, 2 cm) a bécsi Albertina őrzi. Jegyzékbe vette már Adam Bartsch is – *Peintre-graveur* XVI. (1818) Nr. 110. Felirata: STEPHANVS RADETIVS EPV̄S AGRIEN̄. SACRATISSIMAE CAESAREAE REGIAEQUE MAT̄IS CONSILIARIVS AC PER VNGARIAM LOCVMTENENS MDLXXIIII. Jelezve jobbra lent: MARTINVS ROTA F. Radéczy egri püspök címéből (EPV̄S AGRIEN̄.) azonban az *Agriensist* tévesen *Agrammal* (Zágráb) azonosították s azóta is ezzel a meghatározással szerepel. Legutóbb *The Illustrated Bartsch.* Tom. 16. Ed. Henri Zerner. New York 1979. Reprodukálta Mary Pittaluga, *L'incisione Italiana nel cinquecento.* Milano, 1929. 186.; Radéczy címeres levelét egykor a győri Megyei Levéltárban őrizték (*Siebmacher's Wappenbuch – Adel von Ungarn*, Bd. IV. és in *Turul*, 1890. 47.), ma már nincs meg. A címerről készült metszetet Radéczy hagyatéki leltára említi, lásd 12. jegyzet; Rota 1573-ban, megérkezése évében, Miksa császárt és földijét, a Sebenico-ban született bécsi kanonokot, Stephanus Pisanust örökítette meg rézmetszetű portrén. 1574-ben, amikor Radéczy címere készült, Miksa császárról és Rudolfról, két művésztársáról, Antonio Abondioról és Ottavio Stradaról és három királyi tanácsosról készített metszetarcképet.

érseki széket nem töltötték be – egri püspökként volt az. Mindhárman nemcsak pártfogolták, de művelték is a humanista kultúra valamelyik területét. Felkarolták az új reneszánsz művészi kifejezési formát, a portrét is, amelyet a humanista kultúra szerves részének tekintettek. Így tehát őket követik s most már Radéczy nyomában járnak azok a magyar előkelőségek, akik a következő évben, 1575-ben Martino Rotával portré-metszeten örökíttetik meg magukat: a királyi főajtónálló Balassa János és a veszprémi püspök, Fejérkövy István, mindketten királyi tanácsosok, s a királyi kancellária titkára, Radéczy pozsonyi humanista köréhez tartozó Istvánffy Miklós (5–7. kép). Az ő portréikat, eltérően Mossóczy Zakariás arcképétől, régóta számon tartja mind a grafikatörténet, mind a magyar művészettörténeti irodalom. Mossóczy arcképe két évvel utánuk, 1577-ben készült s Rota utolsó magyar vonatkozású ismert alkotása (8. kép).[25] Félalakos portréján fiatal, 35 éves férfi, erezett szövésű bársony ruhában, kihajtott gallérral, könyvtárszobában ül egy asztal mögött. Összekulcsolt kezében kesztyűt tart, bal kezét ékköves gyűrű díszíti. Bajuszos, szakállas arcát divatos, homlokára és fülére fésült hajviselet keretezi s kissé félrefordított fejjel a távolba tekint. Balját az asztalra tett kapcsos könyvre helyezi, előtte tintatartó, toll, tollkés, porzó s egy szelet papír, az alkotó ember tevékenységének eszközei. A háttér könyvespolcán félrehúzott függöny mögött négy sorban könyvek sorakoznak, s mellettük a falon Mossóczy címere kapott helyet, alatta a talányos G.P.G. betűkkel. Rota metszete igen gazdag, egymáshoz közeleső, mégis változatos fekete–fehér tónusokban. A művész egyike volt az utolsó metszőknek, akik az itáliai reneszánsz nagyhatású rézmetszőjének, Marcantoni Raimondinak érzékeny metszőtechikáját továbbvitték. A németalföldi sokszorosított grafika festői törekvéseinek adaptálása pedig ahhoz segítette hozzá, hogy kialakítsa azt az egységes tónusú, rendkívül finom, szinte hajszálvékony vonalhálóból álló formarendszert, amely távoltartotta a manierizmus szélsőségesebb megoldásaitól.[26] Mindezt talán a Mossóczy portré arcán, különösen a haján végigfutó, megtörő s felvillanó fény érzékelteti legjobban.

A portré felirata Mossóczy Zakariást tinnini (knini) püspökként és a császári és királyi felség tanácsosaként, azaz mint egyházi méltóságot és udvari tisztségviselőt mutatja be. A portrén azonban ezekre a tisztségekre szinte semmi nem utal. Oláh Miklós érsek arcképén az egyházi tisztséget jelzi, hogy az ábrázolt imakönyvet és olvasót tart a kezében. Verancsics érsek portréján pedig Rota az udvari tisztségviselőt, a törökkel békekötést kieszközlő diplomatát (olajággal átfűzött tőrrel és handzsárral) éppúgy megjeleníteni kívánta, mint a magasrangú egyházi méltóságot a díszes mellkereszttel. Verancsics képmásán, ugyanúgy mint Fejérkövy

[25] A három 1575-ben készült portré *Bartsch* XVI. 57., 67., 76. Lásd még Cennerné, *Martino Rota i. m.* 160–163. Rota ugyanebben az évben készítette el Carolus Clusius portréját is. Mossóczy Zakariás arcképét a bécsi Albertina gyűjteménye őrzi. *Oeuvre Martino Rota*, Supplement Band. Nr. 21.; rézmetszet, 22,4 x 15, 8 cm. Jelezve jobbra lent: Martinus Rota. Aláírása: [Z]ACHARIAS MOSSOCZY EPPVS. TINNINIEN. ET. CONSIL. S.SAES. REGIAE[QUE MA] TTIS ... AETAT. S. AN XXXV. AN. DNI. MDLXXVII. 1577-ből a Mossóczy arcképen kívül Rotának csak egy Rudolf császárról készített metszetét ismerjük. Rota metszete az Albertina gyűjteményébe nyilván azután került be, hogy Adam Bartsch a gyűjtemény akkori felügyelője 1818-ban közzétette Rota grafikai oeuvre-jét. Ezért is szerepel a metszet a Supplementum kötetben.

[26] Mary Pittaluga, *i. m.* 186.

püspökén is, a párkányra még egy homokóra is felkerült, amelynek *memento mori* figyelmeztetése elsősorban a túlvilágra figyelő egyháziak gesztusaként értelmezhető. Mossóczy arcképén e kellékek közül egyetlen egy sem található. A balról, kissé felülről beeső fény Mossóczy mindennapos tevékenységének szinhelyét, egy könyvtárszobát világít meg, amelynek félrehúzott függönye mögött a könyvespolcon ott sorokoznak a könyvek egymás mellett. Ezek is a szellemi alkotás eszközei, éppúgy, mint azok, amelyek előtte az asztalon hevernek.

A képmás hatásrendszere éppen a környezet jelzésével tudatosan megkomponált. S bizonyosan az ábrázolt kívánságának megfelelően az. Ugyanis Rota több tucatnyi képmása közül egyetlen egyen sem szerepel könyves háttér. Ismerve Mossóczy könyvgyűjtő szenvedélyét s kitünő könyvtárát, bizonyos, hogy maga döntött úgy, hogy képmásán a kortársak és az utókor elé a könyvei közt élő, alkotó humanista képében kíván megjelenni.

Mossóczy Zakariás, ha nem is tartozott a szűkebb kör, a Radéczy kör humanistái közé, bizonyos, hogy a humanista életvitel volt a követendő számára is. Kitünő könyvtára nem csupán bibliofil érdeklődést takart, Mossóczyt kortársai is alkotó humanistaként tartották számon. Nem is néhány latin verse, mint pl. az Oláh Miklós halálára írott búcsúztató okán, hanem mint jogtudóst.[27] A korszak humanista kultúrájában ismertebb volt a filológus, a tudós költő, vagy a történetíró, de a humanisták közé sorolták a jogtudóst is. Tanulságos ebből a szempontból Verancsics Antal Padovába, unokaöccséhez, Verancsics Faustushoz küldött levele, amelyben – hírt kapván arról, hogy Faustus sok időt tölt zenetanulással – így óvja pártfogoltját: *Gondosan ügyelj, hogy ne vidd tulzásba; nehogy ahelyett, hogy szónok, filozófus, természettudós vagy jogtudós [orator, philosophus, phisikus, jurisperitus] legyen belőled, mint flótás, dudás vagy citerás kerülj haza, hol is honfitársaid azt vethessék szemedre: Szittya [Scytha] ment el Padovába, szittya jött meg Padovából.*[28] Mossóczyt, mint királyi tanácsost, 1574-ben rendelték a királyi helytartó, Radéczy István mellé, a fellebbezett perek felülvizsgálatára. Ettől kezdve élete végéig tevékenyen résztvevője volt a hazai legfelsőbb szintű joggyakorlatnak. Ennek napi gondjai, bizonytalanságai késztették arra, hogy a régi magyar törvények összegyűjtését és kiadását határozza el. 1580 körül már elkészült egy törvénygyűjteménye, amelyet a Radéczy kör humanista tagja, Zsámboki János tett közzé az 1581-es frankfurti Bonfini-kiadásának mellékleteként. Három évvel később, 1584-ben Mossóczy egy jóval teljesebb törvénygyűjteményt adott ki Nagyszombatban, Telegdi Miklóssal együtt, a már említett, nagy népszerűségre szert tett első Corpus Juris kiadványt.[29]

[27] Mossóczy Oláh Miklós halálára írt versét közli – Kaprinai nyomán – Vágner, *i. m.* 143.

[28] Verancsics Antal levele 1569. június 1. Pozsony. Közölve Magyar Történelmi Emlékek, XX. kötet. *Verancsics Antal összes munkái*, 9. kötet. (Pest 1870.) 281–284. Idézi Siklóssy László, *Verancsics Antal mint műpártoló.* in *Budapesti Szemle*, 1918. 416–417.

[29] *Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Ungariae* ... (Tirnaviae, 1587.). A kötet Mossóczynak Rudolfhoz címzett ajánlásával kezdődik, majd a királyi dekrétumok következnek Szent István könyvétől 1583-ig, a kiadást megelőző évig, számos variánssal, lapszéli és sorközi jegyzetekkel, a magyar királyok életrajzával, bírósági eljárások, esküminták szövegével, érseki és püspöki jegyzékekkel s névmutatóval. Mossóczy a források összegyűjtésével, rendszerezésével igen jelentős munkát végzett, amelyet a kortársak, az egykorú igazságszolgáltatási gyakorlat s a modern

Martino Rota metszetén a kortársak így egy tevékeny humanista, egy szorgos jogtudós képmásával találkozhattak, amint bibliotékájában könyvei és írószerszámai közt ül asztalánál. Ez a képtípus, amelyet Mossóczy Zakariás megjelenítésére a megrendelő és a művész kiválasztott, igen régi, több évszázados képi hagyomány folyamatába illeszkedik. Kezdetén a késő antik vagy az annak hagyományát továbbvivő korai keresztény festett kódexek auktor portréit találjuk, ahol – néha könyves szekrény előtt – térdre fektetett (vagy írópultra helyezett) könyvébe mélyed az ábrázolt, mint pl. a 7. század végi Amiatinus kódexben Ezsdrás próféta alakja (9. kép).[30] Az ilyen típusú képi megoldások tovább élnek a középkori evangélista és egyházatya ábrázolásokon mindaddig, míg a késő középkor e világra kinyíló tekintete át nem alakítja kompozícióikat. Nem annyira a könyvet író vagy olvasó auktor figuráját, sokkal inkább annak környezetét. A semleges, többnyire arany háttér síkja perspektívikusan ábrázolt belső térré változik s a háromdimenziós ábrázolásmód bűvöletében megtelik a mindennapok tárgyaival, csendéletrészleteivel. Ezek adják a belső tér valószerűségének minél teljesebb illúzióját, s így válik az auktor portré – mindenekelőtt a Szent Jeromos ábrázolásokon – a „Tudós szobabelsőben"-típusú kompozícióvá. Szent Jeromosban a humanisták kezdettől védőszentjüket tisztelték s ábrázolása is a humanisták által mindennél többre becsült szellemi alkotómunka megjelenítésének számított. Ezért készültek a 14. század végén, a 15. század elején a „Szent Jeromos dolgozószobájában" képtípus kialakulásával egyidőben, ugyanazon kompozíciós eszközök alkalmazásával, a „Petrarca dolgozószobájában" (10. kép) ábrázolások is.[31] Kompozíciós eszközrendszerük hatással volt az akkortájt kialakult tudósportrék típusára is, bár a kétféle ábrázolásmód különbözött egymástól. Amíg a kor legismertebb Szent Jeromos ábrázolásán, Dürer rézmetszetén (1514; 11. kép) a szent egy seregnyi részlettel jellemzett szobabelső mélyén kontemplációba merül könyve előtt, addig a tudósportréknál mindig közvetlenebb, individuálisabb hatásra törekedtek.[32] Ehhez a könyvekkel és mindennapok tárgyaival elevenebbé tett belső tér és a benne tevékenykedő tudós alakjának viszonyát változtatták meg, azaz megváltozott a művész „optikája". A tudós-portrékon ugyanis az ábrázolt alakja olyannyira előtérbe került, hogy szinte mindig félalakban mutatták be, a szellemi munkára utaló tárgyi világ viszont csupán jelzés lett a képben, léptékben is alárendelve az emberi alaknak. Ez a művészi módszere a korszak festőinek,

kutatás egyaránt elismer. Munkájának következő kiadása (Bécs, 1628.) Pázmány Péter nevéhez fűződik. Mossóczy tevékenységéről Iványi, *i. m.* 56–69., és részletesebben Párniczky Mihály-Bátyka János, *A magyar Corpus Juris. Az első kiadások forrásai.* (Bp. 1936.) 51–61.

[30]A kódex (Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana) a későhellenisztikus művészeti örökség őrzőjeként már ír–angolszász földön keletkezett. Lásd Csapodiné Gárdonyi Klára, *Európai kódexfestő művészet.* Bp. 1981. 20. színes képpel.

[31]A Szt. Jeromos és Petrarca dolgozószobájában képtípusok kialakulásához Otto Pächt, *Zur Entstehung des „Hieronymus im Gehaus".* in *Pantheon,* 1963. 131–142. A középkori Szent Jeromos ábrázolásokhoz lásd Géza Hajós, *Ein unbekanntes Hieronimus-Relief aus der Burg Lichtenstein in Niederösterreich.* in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege,* 1972. 32–44.; az itt közölt, 1400 körül keletkezett Petrarca-ábrázoláshoz (Darmstadt, Stadbibliothek) lásd: Theodor E. Momsen, *Petrarch and the decoration of the Sala virorum illustrium in Padua.* in *The Art Bulletin,* 1952. 103.

[32]Dürer Szent Jeromosáról és hatásáról *Martin Luther und die Reformation in Deutschland.* Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 1983. Ausstellungskatalog. 164.

így Dürernek is és az ifjabb Hans Holbeinnek is, amikor a század legnagyobb hatású humanistájának, Erasmusnak portréját készítették. Holbeinnek, aki Erasmust többször is megörökítette, a például választott képmása 1523-ból, Düreré pedig 1526-ból való. Erasmust mindketten „közelképben", félalakban ábrázolták. Dürer különösen népszerűvé vált metszete az írópultnál állva dolgozó Erasmusról készült, aki kezében tollat és tintásüveget tartva, írásba mélyed. Asztalán váza virággal és egy papírszelet s az előtér párkányán ott sorakoznak munkájához kikészített könyvei, könnyed természetességgel egymás mellé helyezve (12. kép). A másik képen, Holbein festményén az asztalnál ülő Erasmus a távolba tekint, kezét becsukott könyvre teszi, s mögötte a reneszánsz pillérrel díszített belső térben kissé elhúzott függöny mögött a polcon könyvei és egy butélia tűnik fel (13. kép.[33] Dürer is, Holbein is a későközépkori Jeromos és Petrarca képek művészi tanulságainak felhasználásával alkották meg Erasmus-portréjukat, azaz a „közelképben" ábrázolt Erasmus köré, legalább jelzésként szellemi munkája eszközeit s a mindennapok tárgyi világát is megjelenítették. S ezek a tárgyak nem csupán attributumok, hanem mint a térképzés eszközei s az ábrázolt belső harmóniáját felerősítő, a képi struktúrába szervesen beépülő elemek vannak jelen a képben, az elmélyült alkotó munka természetes légkörének megteremtői.

Nyomdokaikban a következő évtizedekben tudós-portrék egész sora születik majd. Ebbe a sorba illeszkedik Martino Rota Mossóczy arcképe is, amely a Holbeintől is vállalt tradíciót viszi tovább, amikor fél évszázaddal Holbein festménye után ábrázoltját az elhúzott függönytől láttatni engedett könyvespolca elé ülteti s a becsukott könyvre támaszkodó tudós humanistát a távolba érő meditatív tekintettel jeleníti meg. Rota portrémetszete azonban, noha Holbeinéhez hasonló elemekből építkezik, mégsem „tisztán" humanista portré. Mint ahogy ábrázoltjának életvitele, társadalmi rangja sem olyan, mint Erasmusé volt. A nemesi származású Mossóczy a katolikus egyházi hierarchia képviselőjeként volt a feudális magyar társadalom előkelő tagja, s ennek keretei közt találta meg a humanista tevékenységnek azt a formáját, amely erősebben kötődött a gyakorlathoz, mint a humanistáké általában. Képmásának tanúsága szerint Mossóczy egyszerre kívánt könyvei közt élő humanistaként és nemesi rangú, előkelő személyiségként megjelenni. Ezért került az arckép hátterének szegélykeretes mezejébe nemesi címere (amelynek formai megfelelője Dürer Erasmus-portréján a feliratos tábla), s az előkelőség jelzésére tartja kezében kesztyűjét is. Hasonló a szerepe a háttér könyvespolcának is, amely

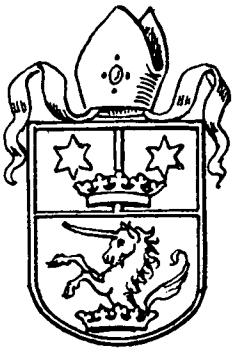
[33]Dürer Erasmus portréjához Johan Huizinga, *Erasmus*. Basel, 1941. 232–233. és *Luther und die Folgen für die Kunst. Ausstellung in der Hamburger Kunsthalle*, 1983–84. Katalog. Herausg. Werner Hoffman. Kat. 81. Hogy Dürer Szent Jeromos és Erasmus ábrázolását a 16. század mennyire a szellemi alkotó munkát végző ember adekvát megjelenítésének érezte, azt jól mutatja, hogy mindkettőnek készült olyan képi variánsa, ahol Dürer ábrázoltjainak helyébe a reformáció legnagyobb hatású alakjának, Luthernek portréját illesztették. Az Erasmus-portrét követve Melchior Lorch (akitől Verancsics legkorábbi portréja – 1566 – is ránk maradt) készített 1548-ban Luther-képmást, a Szent Jeromos kompozíciót pedig Wolfgang Stuber alakította át 1580 körül „Luther dolgozószobájában" ábrázolássá. Mindkettőről: *Luther und die Folgen für die Kunst, i. m.* Kat. 81., Kat. 82 (képpel). – Holbein Erasmus-portréjához Georges Marlier, *Erasme et la peinture flamande de son temps*. Bruxelles, 1954. 7., Roberto Salvini–Hans Werner Grohn, *L'opera completa di Holbein il Giovane*. Milano, 1971. Kat. 34, ahol közli a képmás állítólag Erasmustól származó disztichonját is.

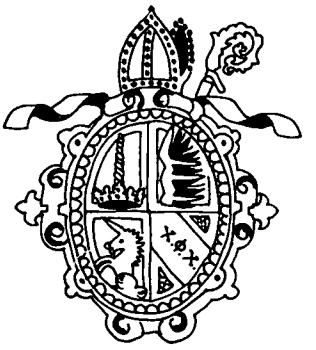
tehát nem igazán téralkotó elem, s nem is – ahogy Dürer és Holbein Erasmus-portréján – az elmélyült szellemi alkotó munka atmoszférájának kifejezője. Hanem, miként a címer is, elsősorban attributuma, jelentéshordozó eleme a képmásnak, megjelenítője az új humanista képtípus vállalásának. Mindez annak következménye is, hogy – túl a kvalitáskülönbségeken – a Mossóczy portré festője nem kapcsolódott közvetlenül a Dürer és Holbein által képviselt művészeti tradícióhoz, s egy másfajta művészetföldrajzi környezetben, inkább csak annak primér jelentésű részelemeit vette át.

Mossóczy hazai kortársai képmásaikon mindig társadalmi rangjuknak megfelelően jelennek meg. Ez magától értetődő, hiszen ez volt a reprezentatív portré lényege, s ez jellemzi Mossóczy arcképét is. Számára azonban ez az ábrázolásmód még nem fejezte ki mindazt, ahogy önmagát láttatni akarta. Ezért kívánta képmását a humanista portrék jellegzetes képi elemeivel bővíteni. E gesztusa egy szellemi magatartás demonstratív vállalása volt s portréját éppen ez emeli ki az egykorú képmások közül.

Hogy ki volt az a művész, aki Mossóczy Zakariást így örökítette meg, bizonyossággal nem tudjuk. Pontosabban azt nem tudjuk, hogy Martino Rota, aki a metszetet készítette, vajon saját rajzát metszette-e rézbe, vagy idegen előkép után dolgozott. A bizonytalanságnak nem az az oka, hogy az alsó sarkain hiányos metszeten Rota szignatúrája is töredékesen lelhető fel, (csak a név – Martinus Rota – olvasható), ugyanis Rota portréin sehol sem jelölte sem azt, ha a modellt élet után rajzolta (mint pl. Dürer tette Erasmus-metszetén: ad vivam effigiem delineata), sem azt, ha idegen előképet követett, mint például a régebben meghalt Ferdinánd császár portréján. A Mossóczy válla fölött olvasható *G. P. G.* betűk az első pillanatra tünthetnének ugyan az „eredeti" Mossóczy portrét készítő festő szignatúrájának. De a három betű a kompozíciónak túlságosan is hangsúlyos eleme, mind helyét, mind nagyságát illetően s ez ebben az összefüggésben szinte kizárja, hogy festő-szignatúra lehessen. A *G. P. G.* betűsor sokkal inkább Mossóczy címeréhez tartozik, s valamely jelmondat rövidítése lehet. Mossóczyról a címertörténet kimutatta, hogy kedvvel – s önkényesen – bővítgette címerét s ez a metszet többek közt e folyamat egyik fázisát is jelzi. Mossóczy eredeti címere osztott pajzs volt, alsó részén hármas halomból emelkedő egyszarvúval, a felsőn pedig lebegő korona az orrszarvú álló agyarával s két oldalon hatágú csillaggal (1. ábra). Mossóczy később – ezt az állapotot mutatja Rota metszete – a felső pajzsot megfelezte s a baloldali mezőbe egy csukott szárny képét illesztette, a címeren kívül pedig a jelmondat rövidítésének szánt *G. P. G.* betűket helyezte el. Még később az alsó pajzsot is megfelezte s e betűket a baloldali mezőbe beemelte, de előbb még a jobb hangzás okán a *G. P. G.* betűkezdetű, nyilván latin jelmondatot görög változatával, az azonos betűkombinációból álló *X.Φ.X* változattal cserélte fel. Nyitrai püspökként már ezt a címert használta s ezt festtette Esztergomi breviáriumának táblájára is.[34]

[34]Mossóczy címerbővítgetéseit leírja Iványi, *i. m.* 16–18. A portréján látható címerformát más forrásból nem ismerjük. Az eredeti címerhez Végh Gusztáv, *Jegyzetek a magyarországi püspökök címereihez* in *Turul*, 1935. 67–68. (képpel), a harmadik változathoz Kovách Zoltán, *Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviáriuma* in *Magyar Könyvszemle*, 1965. 164–167. (képpel). A szövegben e két forrás nyomán közöljük Mossóczy címereit. Az 1578 után keletkezett címerrajz a *Breviárium*

A *G. P. G.* betűk tehát nem oldják meg a Mossóczy portré rajzolójának vagy festőjének kérdését. További nehézséget okoz, hogy Martino Rotától jelzett, tehát bizonyosan tőle származó portréfestményt vagy rajzot nem ismerünk.[35] Több, az egykori császári gyűjteményben megőrzött portréfestményt azért tartanak újabban Rota alkotásának, mert egy Rudolf császárról általa készített metszet és egy olajfestmény pontosan megfelelnek egymásnak, s a gyűjteményben ehhez az olajfestményhez több hasonló portré található. A metszet és az olajfestmény-kompozíció azonossága azonban önmagában még nem bizonyítja, hogy Rota festőként is tevékenykedett. Bizonyos azonban, hogy kitűnő rajzoló volt. Ha csak a magyarországi előkelőségekről készített portréira tekintünk, feltűnő, hogy valamennyien egységes látásmód szerint készültek. Azonos bennük a képkivágás, a modell beállítása, s az arc karakterének megragadása csakúgy, mint a drapéria kezelése, vagy a fény-árnyék viszonyának értelmezése is. S ezeket az egyezéseket – úgy tűnik – nem csupán a rézmetsző-technika bizonyos mértékig uniformizáló hatása teremtette meg, hanem egy és ugyanazon alkotó egyéni művészi felfogása.

*Strigoniensé*nek (Velence, 1524.) az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött példányát díszíti s a Mossóczy könyvtár egykorú leltárának 626. tételével azonos. – A betű mint heraldikai elem, ha nem is túl gyakori, nem ismeretlen a magyarországi címereken sem. Lásd Sulicza Szilárd, *A betű szerepe a magyar címerképeken.* in *Turul*, 1932. 52–61. A *G. P. G.*, illetve az *X.Φ.X* rövidítést nem sikerült feloldanom. Henkel-Schöne *Emblematá*ja, Jacopo Gelli, *Divise-motti e imprese di famiglie e personaggi italiani.* Milano, 1928. ilyen kezdőbetűs jelmondatot nem tartanak számon.

[35]Martino Rotának tulajdonítják a Kunsthistorisches Museum Rudolf császárt (Inv. Nr. 2587.) – mert kompozíciója megfelel Rota 1577-ben készült metszetének –, Ernő főherceget (Inv. Nr. 2588.) és Miksa főherceget (Inv. Nr. 1063.) ábrázoló félalakos olajfestményeit. Lásd Günther Heinz, *Studien zur Porträtmalerei an den Höfen der österreichischen Erblände.* in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, 1963. 115., 191–194.; *Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800. Kunsthistorisches Museum Wien*, Katalog der Gemäldegalerie. Bearb. Günther Heinz und Karl Schütz. Wien, 1982. Kat. 74., 75., 80.

S ez a művész lehetett a rajzoló Martino Rota is, aki ezesetben maga metszette rézbe a magyar királyi udvar vezető tisztségviselőiről készített portrérajzait. Így a könyvei közt élő, a humanista életvitelt magáénak valló Mossóczy Zakariás arcképét is. Ennek az egyetlen példányban fennmaradt metszetnek az adja meg a jelentőségét, hogy egy humanista életfelfogás szellemi attitüdje első ízben válik képi elemmé s máig érő látvánnyá a magyarországi művészet történetében.[36] S ez az életfelfogás nemcsak az ábrázoltra jellemző, hanem a képi kifejezés művészi ereje által a 16. századi magyarországi humanista értelmiség személyiségének általános vonásai összegződnek benne. Martino Rota rézmetszetén a képi látvány segítségével négy évszázad távolából is átélhetővé válik egy olyan szellemi magatartás, amely ma is vállalható és követhető. S a Mossóczy-arckép humanistája így nemcsak a késő reneszánsz vonzó személyisége, hanem mindannyiunk szellemi rokona és elődje is.

[36] Ebben a képi hagyományban gyökerezik ez írás címzettjének, e kötet ünnepeltjének auktor portré-fényképe is egyik tanulmánykötete (*A múlt nagy korszakai*, Bp. 1973.) címlapján.

MIKÓ ÁRPÁD

IANUA MORTIS

Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke
Adalék a Radéczi-kör műpártolásához

... Ugyanazokba a folyamokba
lépünk és mégsem ugyanazokba
lépünk, vagyunk is, meg nem
is vagyunk. [Mert] nem
lehet kétszer ugyanabba a fo-
lyamba lépni. Ugyanazokba
a folyamokba lépőkre más és
más víz árad. ...

(1)

Nicasius Ellebodius, a 16. század talán legkitűnőbb Aristotelés-filológusa 1535-ben született a flandriai Casselben. 1549 és 1554 között Leuvenben, majd ezt követően, 1555–1556-ban Rómában, a Collegium Germanicumban tanult, utána Bécsbe ment; valószínűleg Dudith András révén került Magyarországra, s itt (legkorábban 1558-tól) Oláh Miklós újjászervezett nagyszombati iskolájában működött: 1560-ban esztergomi kanonoki javadalmat kapott a tudós érsektől. 1561 vége és 1571 között – csekély megszakítással – külföldön, többnyire Padovában élt s – orvostudomány és filozófia mellett – görög-, főleg Aristotelés-filológiával foglalkozott; 1571 elején azután végleg visszatelepült Magyarországra s itt élt, Radéczi István egri püspök és királyi helytartó pozsonyi házában, 1577. június 4-én bekövetkezett haláláig. Pozsonyban, a fővárosban, a magyar későreneszánsz egyik legfontosabb központjában, a Radéczi kertjében álló híres hársfa oltalmában meghúzódó irodalmi társaságnak volt a tagja, meghitt barátságban Zsámboky Jánossal, Istvánffy Miklóssal és Purkircher Györggyel, s familiáris jó viszonyban másokkal, többek között a Radéczi-körben meg-megforduló Carolus Clusiussal is. Különösen szoros barátság fűzte Mossóczy Zakariáshoz. Ebben a kivételes szellemi környezetben született – más Aristotelés-művek fordítása és magyarázata mellett – Nicasius fő műve, a 16. század legjobban kommentált Poétika-parafrázisa. E munkája, s a többi hasonló is (több Aristotelés- és Aristophanés-magyarázat), mind kiadatlanul maradt (a kéziratok végrendeletileg Padovába, Gian Vincenzo

Pinelli könyvtárába jutottak) – a hirtelen halállal halt humanistát azután lassan-lassan teljesen elfeledték. Közel négy évszázad múltán, Klaniczay Tibor ismertette kéziratait a milánói Ambrosiánából s foglalkozott részletesen kiváló életművével és rendkívül rokonszenves személyiségével (főként e tanulmányokból a fenti kivonat is); az azóta eltelt másfél évtizedben alakja végre bekerült a magyar irodalomtörténeti köztudatba.[1]

Finom vonalú – s a magyarországi funerális művészetben igen fontos – sírkövét azonban (bár megléte ismert egy ideje) még csak nem is említi a művészettörténeti szakirodalom.[2] A mállott, pusztulófélben lévő fehéres színű kőtábla – legalább a Storno-féle regotizálás óta – ma a pozsonyi Szent Márton templom déli falában, kívül, a délnyugati saroknál szorulkodik több, hasonló sorsú társával együtt. Nem a legfeltűnőbb darabja e másodlagosan befalazott tarka együttesnek: akad közöttük alakos sírkő is, jelenetes kőepitáfium is, 1515-től egészen a 18. század közepéig. Nicasius Ellebodius epitáfiuma valószínűleg kelheimi kőből készült.[3] A lemezzel szegett, elegáns ívű kymával mélyülő, sűrűn teleírt feliratos mező négyzetét enyhén visszaugró konzollap támasztja alá. A konzol tükrét felülről erős homorlat zárja le, alul lapos lemez futja körül, meg-megtört, szeszélyesen hajladozó vonalával; a tükör egy sornyi – töredékes – feliratát finoman faragott laposdombormű felezi: a kétarcú Ianus.

A feliratból – amely csonkítatlanul először és utoljára 1826-ban jelent meg nyomtatásban[4] – ma csupán az Istvánffy Miklós által írt nyolc soros disztichon tekinthető közismertnek, az is Istvánffy verseinek kéziratos gyűjteményéből.[5] A kőtáblán azonban ennél jóval hosszabb a sírirat: a disztichonon kívül van még tizenegy sornyi próza fölül, egy sor pedig – a Ianus-fejet közrefogólag – legalul.

[1] Klaniczay Tibor, *Nicasius Ellebodius és Poétikája.* in *Irodalomtörténeti Közlemények,* 75 (1971) 24–34.; Klaniczay Tibor, *Nicasius Ellebodius leuveni és római tanulmányai.* in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai.* Bp., 1985. 86–95.; Barlay Ö. Szabolcs, *Egy négyszáz éves irodalmi kör. Radéczy István híres hársfája,* in *Vigilia,* 41 (1976) 744–748.; Szabó János Győző, *Az egyház és reformáció Egerben (1553–1595).* in *Az egri múzeum évkönyve,* XV, Eger, 1977. 117.; Barlay Ö. Szabolcs, *Elias Corvinus és magyar barátai.* in *Magyar Könyvszemle,* 93 (1977) 353.; Szőnyi György Endre, *John Dee angol „mágus" és Közép-Európa.* in *Valóság,* 22 (1979:11) 49.; Mészáros István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis".* Bp., 1981. 70–72.; Pajkossy Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban.* in *Magyar Könyvszemle,* 99 (1983) 225–242.; Sugár István, *Az egri püspökök története.* Bp., 1984. 275.; *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei.* Összegyűjtötte és bemutatja Ritoókné Szalay Ágnes, Bp., 1984. 8, 10, 14–15, 36–37.; Barlay Ö. Szabolcs, *Romon virág. (Fejezetek a Mohács utáni reneszánszból).* Bp., 1986. 221, 234–235, 370–371.

[2] Klaniczay Tibor recenziója Wagner, Dieter, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodius (†1577) und seinen „Notae" zu den aristotelischen Magna Moralia* című művéről, in *Irodalomtörténeti Közlemények,* 79 (1975) 400.; *Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona,* főszerk. Csanda Sándor, Bratislava, 1981. 37.

[3] Az epitáfium teljes magassága 108 cm, szélessége 85 cm; a kőlap 4 centiméternyire áll ki a falból (nem valószínű, hogy a templomfal középkori kvádereiből lefaragtak volna); jelenleg 5 rozsdás vaskampó tartja. Szegélyét durván körülvakolták, a Ianus-fej alatt a konzol volutaszerűen visszahajló alsó részét szintén levakolták.

[4] Gyurikovich, Georg, *Grabschriften in Dom zu Pressburg.* in *Archiv für Geshichte, Statistik, Literatur und Kunst,* 17 (1826) 102.

[5] Nicolaus Istvánffy, *Carmina.* edd. Iosephus Holub et Ladislaus Juhász, Lipsiae 1935. 42–43. Eltérések: 1 Terrarum Oceanique / caeli 2 quicquid 3 omnes, / doctissime, 4 nec / editus / Stagiris 5 noscere

PIETATE VIRTVTE, ET ERVDITIONE CLARISSIMO VIRO,
D. NICASIO HECTORIS F: ELLEBODIO CASLETANO,
FLANDRO, MEDICO EXIMIO, PHILOSOPHO SVMMO,
GRAECAE LINGVAE PERITISSIMO STEPHANO RADETIO
AGRIENSI ANTISTITI ET REGIS IN HVNGARIA VICES
OBEVNTI, OB DOCTRINAM, ET MORVM INTEGRITATEM
VALDE CHARO IOANNES ZALWZKY EIVSDEM DN:
PRAESVLIS A SECRETIS, PRAECEPTORI AMANTISSIMO
GRATITVDINIS ET AMORIS ERGO HOC MONVMENTVM
PONENDVM CVRAVIT.
VIXIT ANN: XLII. OBIIT POSONII IIII IVNII M D LXXVII.

TERRARVM, OCEANIQ VIAS, ARCANAQ CAELI,
ET QVIDQVID RERVM CONTINET ALMA PARENS,
TVM LINGVAS OMNES NICASI DOCTISSIME NORAS
NON MINVS VT CLARIS AEDITVS E STAGYRIS.
NATVRA OBSTVPVIT, SEQ. VT MAGE CERNERE POSSES,
TE RAPVIT, SINIBVS OCCVLVITQVE SVIS.
HEV SIC TV RAPTVS, SIC NOS TE FLEMVS ADEMPTVM
BELGAE, GERMANI, PANNONES, AVSONII.

a
AMICI EGO PRAECESSI. kétarcú Ianus VOS SEQUVEMINI
domborműve

(2)

Ez a magasztalással oly bőven áradó, képére nézve azonban igencsak egyszerű, visszafogott epitáfium egyik legfontosabb síremlékünk a 16. század második feléből. A magyarországi sírművészetben (s szorítkozzunk most csak a királyi Magyarország területére) ezidőtájt (vagyis nagyjából a Buda elestét követő bő félszázadban) zavarba ejtően sokféle síremléktípus jelenik meg egyszerre s él egymás mellett jó ideig. Bár 1541–1543-ban végképp elpusztultak a mértékadó hazai művészeti központok és műhelyek, az újonnan készült síremlékek számottevő részén mégis szívósan tovább él a középkori hagyomány. Tovább él a dekorációjában újító (térszemléletében azonban jobbára retrográd) címeres típus (ebből van a legtöbb), a címer helyén olykor a sírban nyugvó személyiség képmásával. A tumba továbbra is reprezentatív forma, mellette azonban ott van, véle egyenrangúként, az emeletes falisíremlék és a kettő néhány különös átmenete. Az egész alakos vitézi sírkövek – néhány kivételtől: az aulikus Rueber- s a magyar díszruhás Révay-félétől eltekintve – a középkorban kialakult lovagi hagyomány sémáját követik, s a főpapi síremlékek

figurái talán még náluk is merevebben ragaszkodnak a középkori hagyományhoz. A ránk maradt figurális kőlapoknak általában reprezentatív foglalata is volt eredetileg – csak épp többnyire nem tudjuk ma már, hogy milyen. Oláh Miklós, vagy Kuthassy János esztergomi érsek középkorias beállítású figurája a legmodernebb manierista keretben áll. A középkorban gyökerező síremléktípusoktól legjobban a falra függesztett kőreneszánsz kőepitáfiumok ütnek el: ők tartják a régebbi magyar hagyománnyal a legkevesebb kapcsolatot. Rendkívül díszes, bonyolult architektónikus keretbe foglalt kődomborművek ezek (címertől, feliratos táblától kísérve), többnyire a Feszület alatt térdeplő elhunyttal és családjával; az az epitáfium-típus ez, amelynek fából készült, festett–faragott példái sorozatban maradtak ránk végig az egész 17. századból s Zágrábtól Lőcsén, Bártfán át Brassóig mindenütt föllelhetők az ország területén. Nicasius Ellebodius epitáfiuma leginkább ezekhez a kőepitáfiumokhoz kapcsolódik, bár nincs díszes kerete. A nagyon igényes kivitelű, de szinte teljesen díszítetlen feliratos tábla, amely gazdag keret s kísérő jelenet nélkül is kerek egész, kissé egyedül áll ebben a – részben a hagyományból, részben új hatásokból kialakult – sokféleségben. De nemcsak erről az igényes szűkszavúságról van szó – főképp egyetlen figurális díszére – ikonográfiai programjára – nézve társtalan. A Ianus-fej a Halál kapuját jeleníti meg itt: Ianua Mortis.

Mors Christi Ianua Vitae – Krisztus halála az élet kapuja – ez a felirat akár egész sorát interpretálhatná azoknak a kőreneszánsz, illetve barokk síremlékeknek Európában, amelyeken valamiképp ott a kapu. Ez hol magának a sírkápolnának az ajtaja, hol csupán egyszerű ajtóábrázolás a síremléken, de lehet hétköznapi ajtó (például sekrestyeajtó) is, fölötte, körülötte síremlékkel vagy epitáfiumtáblával. Az ajtónak itt elvont jelentése is van: rajta keresztül lehet átlépni életből a halálba, evilágból a másvilágra – nem más ez, mint a Halál kapuja.[6] Elmúlásunknak ez az évezredeket átfogó szimbóluma a magyar kőreneszánsz emlékanyagban mindeddig nem volt ismeretes. A korszak emeletes falisíremlékei – amelyek itt leginkább szóba jöhetnek – egyetlen homlokzatra redukált halotti mauzóleumok; a nagyszombati Szent Miklós templom érseki síremlékeinek keretelő aediculája még csak interpretálható volna a halotti kápolna kapujának kereteként, mind méreténél, mind anyagánál, mind pedig részletformáinál fogva is: csakhogy ezek az „ajtók" nem vezetnek sehová: keretükben középkorias tumbafedelek állnak, legjobb esetben domborművű fülkefigurák. Végsősoron tehát ezek is fülkekeretek; a hasonlóképp emeletes építményű vitézi síremlékek figurái pedig egytől-egyig kagylós záródású fülkében állnak. Náprági Demeter kalocsai érsek († 1619) győri síremlékét eredetileg *supra portam sacristiae* helyezték el[7] – ez azonban már túl késői, s a többi idézett és idézhető példa is inkább a 17. század elejéről való. A 16. század második felében, kőreneszánsz emlékanyagunkban az efféle gondolatiság, úgy tetszik, meglehetősen idegen. Ezért is hat annyira szokatlanul Nicasius Ellebodius epitáfiumán a Ianus-fej, a Halál kapujának *ianitor*aként. A fölirata félreérthetetlenül interpretálja: *Amici ego praecessi, vos sequemini* – Barátaim, én előrementem, ti követni fogtok.

[6] Białostocki, Jan, *A halál kapuja* in Białostocki, Jan, *Régi és új a művészetben*. szerk. Marosi Ernő, Bp., 1982. 183–205.

[7] Károlyi, Laurentius, *Speculum Jauriensis Ecclesiae* ..., Jaurini 1747. 16.

(3)

A sírtáblát – felirata szerint – Radéczi István egri püspök és királyi helytartó megbízásából Ioannes Zalwzky állította szeretett praeceptorának, Nicasius Ellebodiusnak. Zlawzkyról igen keveset tudunk. Először 1562-ben találkozunk véle, amikor a nyitrai káptalan egyik képviselőjeként a pozsonyi országgyűlésen vesz részt;[1] azután 1571-ben, amikor Mossóczy Zakariással, királyi emberként birtokbeiktatást hajt végre;[2] 1577-ből való az Ellebodius-epitáfium; tíz évvel később pedig, 1587-ben többször is szerepel, mint Mossóczy Zakariás nyitrai püspök végrendeletének egyik executora.[3] Humanista főpapok körül mozgó művelt világi maradt mindvégig, úgy látszik, írt néki gratuláló költeményt egy verselgető tucathumanista (Valerianus Mader trencsényi származású evangélikus lelkész és tanító); [4] magától Radéczitől pedig középkori kódexet kapott – ezt halála után a fia örökölte őle.[5] Kicsit részletesebben foglalkozunk homály borította alakjával, a Radéczi-kör peremén, dehát a sírkövön az ő neve feltűnően hangsúlyos. Mi több: nem is annyira Radéczi megbízásán van a hangsúly – azon is –, hanem van a szövegnek valami személyes jelentősége, amit nem látunk világosan. Az epitáfium sírversét Istvánffy Miklós írta; őt is, Radéczit, a mecénást is, hosszú, szoros barátság fűzte Nicasiushoz – hármójuk közös műve volna hát az epitáfium. Carolus Clasius azonban, egyik, Justus Lipsiusnak szóló levelében hosszasan emlékezve a nemrégiben elhunyt Nicasiusról, ezt írja: Mortuo scripserunt epitaphia bini, et ego propter summam, quae mihi cum ipso postremis annis fuit, familiaritatem, tumulum illi posui.[6]

A sírtáblán azonban Clusius személyére közvetlenül nem utal semmi; közvetve is csak annyi – bár ez nem kevés –, hogy a kétarcú Ianus egyik jelzője Ovidiusnál épp *Clusius*. [7] Mindenesetre abból, amit ebben a levélben a jeles botanikus ír, valóban arra lehetne gondolni (s ezt tette Klaniczay Tibor is), hogy ő a síremlék megrendelője, s így mindaz, ami a kettős feliraton kívül ott van, az ő invenciója. Ha azonban ez tényleg így volna, akkor Ioannes Zalwzky felirata – *hoc monumentum ponendum curavit* – értelmét veszítené. A dolog valamivel bonyolultabb, mint Clusius leveléből látszik. A síremlék – amennyire az adatokból, a szituációból meg tudjuk ítélni - közös alkotás. Nem csupán *szövegében,* hanem *képileg* is – s minket most már elsősorban ez érdekel.

---

[1] Vágner János, *Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez.* Nyitra, 1896. 136.

[2] *I. m.*, 137.

[3] Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás könyvtára.* in *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Szerk. Herner János és Monok István, Szeged, 1983. (Adattár ... 11.) 446, 449–450.

[4] Valerianus Meder, *Libellus exercitiorum* ..., Galgóc, Mantskovit: 1588. pp. 80–81. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, mikrofilm jelz.: FM 2/2561. (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek) (RMNy 611.)

[5] Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Clmae 324. Bejegyzés a fol. 1^r-n: A[nn]o 1631. Ex manibus Haereticor[um] Vindicatus est / liber iste per me Joan[nem] Rakapulsky, qui fuerat / olim R[evere]ndissimj Arch[i]ep[isco]pi Radecij, Regij in Ungaria / Locumtenentis, quemq[ue] mihi dedit ad multas Instantias / Ioannes Zaluskj, alteri[us] Ioannis Zaluskj / dicti Radecij / Secretarij Iuridicii, filius. (vö.: Bartoniek Emma, *Codices manu scripti Latini.* vol. 1, Codices Latini Medii Aevi, Bp., 1940. nr. 324. pp. 282–283.)

[6] *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum.* ed. Petrus Burmannus, Leidae 1727. tom. 1. p. 312.

[7] *Fasti* I. 129–130.

Pozsony, túl azon, hogy az *otium in litteris* igazi menedéke volt – Bécs szomszédságával – a királyi Magyarország litterátorai számára, a magyar késöreneszánsz művészeti kultúrájának is egyik legfontosabb központja volt. A megrendelők első – talán legjelentősebb – csoportja épp a humanista főpapok és szűkebb környezetük tagjai közül került ki. Érdeklődésük, ízlésük a bécsi, illetve a prágai udvarhoz igazodott elsősorban – már amennyire ez a kevés meglévő anyagból kitetszhetik. Szobor vagy kép ugyanis alig maradt ránk ebből a korból: síremlékek, miniatúrák, metszetek, néhány érem – és számtalan testimonium. A korabeli összeírások, végrendeletek hatalmas mennyiségű műtárgyat sorolnak föl – ránk ezekből szinte semmi sem maradt. Flamand kárpitok – a püspök címerével –, *históriás* táblaképek, *fődből csinált tálak,* valamint néhány portré dekorálta – egyebek között – Radéczi István egri püspök pozsonyi palotáját. Mátyás király, Ferdinánd és Miksa császár arcképe mellett magának Radéczinak s főpap társának, Fejérkövy Istvánnak a portréja is ott függött.[15] Valószínűleg a humanista portré megannyi emléke volt Radéczi, Fejérkövy, azután másutt Bornemisza (Abstemius) Pál, Mossóczy Zakariás, Verancsics Antal, Listhy János arcképe – hírükön kívül azonban sajnos nem maradt belőlük semmi.[16] Néhány (talán festett előképről készült) metszetarcképre hagyatkozhatunk csak, Verancsics Antaléra, vagy Fejérkövy Istvánéra, például; mindkettő Martino Rota dalmát származású, Rómában is dolgozó metsző munkája, aki még Verancsics Antal meghívására érkezett Magyarországra s lépett azután az udvar szolgálatába. Ugyanő örökítette meg a Radéczi-kör magvához tartozó Istvánffy Miklós, sőt Carolus Clusius arcképét is. Radéczi számára is dolgozott.[17] Import műtárgyak tömege s idegen művészek hosszú sora jut el ekkor Nyugat-Magyarországra – s csak kis részben a királyi udvar megbízásából. Minden rangosabb, kvalitásos alkotás idegenek műve. A Radéczi-kör tagjai is, kivált az erős hazai hagyománnyal nem rendelkező műfajok (mint például a portré) esetében az udvar ízlését követik s zömmel az annak megfelelő művészeket is alkalmazzák. Ilyen volt Martino Rota, vagy a szobrász és éremkészítő Antonio Abondio, s ilyen volt Esaia Le Gillon is, akit Radéczi barátja, Batthyány Boldizsár szerződtetett Carolus Clusius botanikai művének illusztrálására.[18] Köztük, idegenek között kell keresnünk a rendkívül finom faragású

[15] *Radéczi István egri püspök ingóságainak leltára,* kiad. Komáromi András, in *Történelmi Tár,* 1892. 564. skk.; Takács Sándor, *Abstemius (Bornemisza) Pál püspök végrendelete.* in *Archeológiai Értesítő,* 22 (1902) 204–205.

[16] Iványi Béla 10. jegyzetben *i. m.* 483.; Garas Klára, *Magyarországi festészet a 17. században.* Bp., 1953. 81.

[17] Cennerné Wilhelmb Gizella, *Martino Rota magyar arcképei.* in *Folia Archeologica,* 7 (1955) 157–163.; Aumüller, Stephan, *Bibliographie und Ikonographie.* in *Burgenländische Forschungen,* V, Clusius-Festschrift, Eisenstadt 1973. 28. (nr. 1.).; Galavics Géza, *A magyar királyi udvar és a képzőművészet a késöreneszánsz idején* (Előadás „A magyar reneszánsz udvari kultúra" tudományos ülésszakon, Pápa, 1984. május 17.)

[18] Barb, Alphons A., *Der Maler des Pilz-Aquarelle des Clusius-Codex.* in *Burgenländische Heimatblätter,* 36 (1974) 116–126.

Nicasius-sírkő mesterét is. Ha a figurális dísz gazdagabb volna, valószínűleg a mai Ausztria területéről azonosíthatnánk további műveit.

A kortárs művészeten kívül Radécziék az antik kultúra iránt is igen erősen érdeklődtek: s nemcsak a klasszikus auktorok szövegei iránt. Az ókori régiségek – feliratok, érmek – gyűjtése Magyarországon egyidős volt a humanizmus megjelenésével; már a 15. század végétől maradtak fönn emlékei ennek a humanista szenvedélynek. A 16. század előrehaladtával ez az érdeklődés egyre nőtt. Magának Radéczi Istvánnak is híres régiség- és érem-gyűjteménye volt;[19] Zsámboky János szintén nagy buzgalommal gyűjtötte az antik érmeket; Carolus Clusius pedig a római kőemlékekről már nemcsak a feliratot írta le (mint az ötven–hatvan évvel korábban működő felirat-gyűjtők), hanem le is rajzolta a figurális ábrázolásokat.[20] Nicasius Ellebodius síremlékének megrendelői a kétarcú Ianus képét eredeti antik ábrázolásokról is kellett ismerjék – s nyilván nagyon pontosan tudták azt is, hogy mit képviselt Ianus a klasszikus ókor számára.

Ennek a tudományok, az irodalom s – nyugodtan hozzátehetjük – a képzőművészetek iránt is élénken érdeklődő literátor társaságnak a tagjai nemcsak ezt az egyetlen síremléket állították föl. Radéczi István még életében elkészíttette saját sírkövét a pozsonyi Szent Márton templomban; az emlék elpusztult s csak a felirata maradt ránk.[21] Istvánffy Miklós is még legalább két sírkövet emelt élete folyamán: egyet korán elhalt fiúgyermekének, Palkónak, a csallóközi Felbáron (1581),[22] a másikat feleségének és saját magának a Varasd megyei Vinicán (1604 után).[23] A kor humanista főpapjai közül Verancsics Antal 1563-ban, amikor helyreállította a romba dőlt egri székesegyház Boldogságos Szűz kápolnáját, az 1438-ban elhunyt alapítónak, Rozgonyi Péter püspöknek új sírkövet csináltatott.[24] Mossóczy Zakariás elődjének, Bornemisza (Abstemius) Pálnak (1586) és magának is síremléket állíttatott (1587) a nyitrai székesegyházban;[25] utódja, Fejérkövy István is szinte azzal kezdte pontifikátusát, hogy 1588-ban előre elkészíttette reprezentatív alakos sírkövét.[26] Síremléket állítani a korban éppoly illő humanista foglalatosság volt, mint verses síriratot írni: Istvánffy, Zsámboky s maga Radéczi is alkotott ebben az irodalmi műfajban.[27] Bizonyos illusztrált funerális irodalom jelenlétével is számolnunk kell: erre utal az a Mossóczy Zakariás könyvtárában meglévő *Monumenta Sepulchrorum* kötet, amely valószínűleg azonos Tobias Fendt 1574-

[19]Kapossy János, *Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből.* III. közlemény (közzéteszi Bánréví György), in *Művészettörténeti Értesítő,* 5 (1956) 326. (nr. 545.)

[20]Kubitschek, Wilhelm, *Das Lapidarium des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf.* in *Jahrbuch für Altertumskunde,* 6 (1912) 114–128.

[21]Kollányi Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100-1900.* Esztergom, 1900. 160.

[22]Lásd a 29. jegyzetet!

[23]Nagy Iván, *A kisasszonyfalvi Istvánffyak.* in *Turul,* 1 (1883) 115.

[24]Sugár István, *Az egri püspökök története.* Bp., 1984. 152, 267.

[25]Iványi Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése.* Bp., 1926. 17, 36.

[26]*Episcopatus Nitriensis eiusque praesulum memoria.* Posinii, 1835. 335.; *Magyar Művelődéstörténet* III. szerk. Domanovszky Sándor, Bp. s. a., 551, 564.; Rusina, Ivan, *Renesančná a barokova plastika v Bratislave.* Bratislava, 1983. 46., 30. kép.

[27]Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Collectio Kaprinayana, B. tom. LXXXVII. pp. 177–178.

ben Boroszlóban megjelent, 125 síremlékmetszetet tartalmazó művével.[28] Hasonló gyűjtemények más magyarországi humanista könyvtárában is ott lehettek.

Több síremlék is maradt ránk ebből a humanista körből; köztük van Nicasius Ellebodius epitáfiumának legközelebbi rokona is: Istvánffy Miklós egyetlen, korán elhunyt fiúgyermeke, Palkó felbári síremléke.[29] A síremlék legnagyobb részét itt is a szöveg foglalja el. A zsíros fényű, sárgás szürke kelheimi kőből faragott, tagolatlan feliratos táblát keskeny, aprólékosan profilált vörösmárvány keret fogja

[28] Iványi Béla 10. jegyzetben *i. m.*, 452.

[29] Felbár (volt Pozsony vm.), rk. templom; a hajó északi belső falában, a diadalív mellett; másodlagos helyen (a templom Ipolyi szerint 1778-ban épült a középkori templom helyén, a sírkő abban, Bél szerint, 1736-ban *sanctuario a ministris* volt látható). Vörösmárvány keret s beléje foglalt, kelheimi kőből készült feliratos tábla együttese; jó állapotban; kvalitásos. A keret két oldalról és alulról lemez, kyma, lemez tagozatokkal kíséri a feliratos táblát, fölül lemez, kyma, keskenyebb lemez, széles pálca elemekből összeállított párkánnyal zárja le. A párkányon (középütt összeérő)babérkoszorúkba foglalt két címer, tőlük jobbra és balra egy-egy szárnyas címertartó puttó áll. A heraldikai jobb oldali figura jobbjában homokórát emel a magasba és fölfelé néz, a bal oldali koponyát tart a bal kezében és lefelé tekint.

A síremlék teljes magassága: 123 cm, teljes szélessége: 73 cm. A feliratos tábla magassága: 76,3 cm, szélessége: 63,6 cm.

Felirata (reneszánsz kapitális):

PALCONI VNICO FILIO EIDEMQ$_3$ LONGE AMANTISSIMO
IN TENELLA AETAE, PROH DOLOR VITA FUNCTO
NICOL. ISTHVANFFII PAVLI F. ET ELISA BOTH

PARENTES MESTISSIMI POSVER:

VIXIT ANN. $\overline{\text{III}}$ MENSIB. $\overline{\text{VII}}$ DIEB. $\overline{\text{XVII}}$.

♓ MENSE MARTIO ANNO $\overline{\text{XPI}}$.
$\overline{\text{M}}$ $\overline{\text{D}}$ $\overline{\text{LXXXI}}$.

TECVM AMOR ET CHARITES, SPES ET SOLATIA NOSTRA
PALCO IACENT. SED SIC TVLIT IMPERIOSA POTESTAS
FATORVM, VT QVAE TE NOBIS PIA SOLVERE IVSTA
FAS ERAT, HAEC MOESTI TIBI REDDIMVS ECCE PARĒTES.

$\overline{\text{IHS}}$ $\overline{\text{XPS}}$
FIAT VOLVNTAS TVA SICVT IN
COELO ET IN TERRA.

(a IHS és XPS monogrammok között apró, szóelválasztó levéldísz s nem – mint Ipolyi írja – lóherelevél)

Címerek: A jobb oldali címer (Istvánffy): Kivájt oldalú, hasított pajzs első, egyszer vágott mezejében koronán álló, jobbra tekintő, kiterjesztett szárnyú sas, második mezejében liliom, fölötte jobbra hatágú csillag, balra jobbra forduló holdsarló. A bal oldali címer (Both): hasonlóképp kivájt oldalú pajzsban kivont pallost emelő sodronyinges jobb kar, válla helyén korona, fölötte jobbra balra forduló holdsarló, balra hatágú csillag. A sisakdísz mind a két címerről hiányzik.

Irodalom: Matthias Bél, *Notitia Hungariae.* II., Viennae, 1763. 247.; Ipolyi Arnold, *A Csallóköz műemlékei.* Pest, 1859. 88–89.; Nicolaus Istvánffy, *Carmina.* 5. jegyzetben id. kiadás, 43, nr. 56.; Genthon István, *Magyarország művészeti emlékei.* sztl. gépirat (Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség Könyvtára); *Súpis pamiatok na Slovensku.* I. Bratislava, 1967. 436. (tévesen Istvánffy Miklós epitáfiumaként említi).

körül; fölül a – kétoldalról egy-egy szárnyas puttó tartotta – két, babérkoszorúba fogott családi címer (Istvánffy és Both). Bár a síremlék szövegének elosztása kísértetiesen egybevág a Nicasiuséval – ez is *epitaphia bini* –, egy ponton, a figurális ábrázolás programjában mégis különbözik tőle, sőt, szinte ellentéte annak. A szövegkép azonos: fölül hosszabb próza, alatta négysoros disztichon, legalul (két sorba tördelt) idézet a Miatyánkból: FIAT VOLVNTAS TVA SICVT IN / COELO ET IN TERRA. – csak épp a Ianus-fej helyén IHS és XPS monogrammok állnak. A halál képe a finom mívű keret koronázópárkányán jelenik meg, applikative, a heraldikai reprezentáció részeként: a családi címereket tartó szárnyas gyermekalakok homokórát, illetve koponyát fognak a másik kezükben. Idő- és Halál-szimbólumok ők, nemcsak címertartó telamónok; toposzok, amelyek önmagukért beszélnek. Erősen elüt ez a képi jelrendszer a Nicasius-epitáfiumétól: annak spekulativ, emblematikus nyelve szinte társtalan a korabeli magyarországi sírművészetben.

Szöveg és kép viszonya nagyot változott a humanisták síremlékein a század eleje óta. Garázda Péter (†1507) esztergomi síremlékén csak a felirat antikizált, maga a sírkő a középkori hagyomány által szentesített típust követte s kompozíciójának csak a térszemlélete volt új. Míg azonban a sírfelirat tudatosan szakított a hagyománnyal, a sírkő antik képi motívumai a hagyományos séma öntudatlan dekorációját alkották csupán.[30] Hetven évvel később, az Ellebodius-epitáfium antikizáló ikonográfiai programját alaposan átgondolták – Magyarországon ekkor először. Jól *leolvasható,* mit képviselt a Ianus-fej ezen a síremléken Nicasius Ellebodius barátai számára.

(5)

A kor kétségtelenül az embléma virágkora s ezt a műfajt a Radéczi-körben is jól ismerték. Nicasius Ellebodius epitáfiumát, ezt az oly lélekre szabott kép- és szöveg-együttest azonban nem lehet fenntartás nélkül az emblémák közé sorolni, jóllehet van emblematikus eleme. A kétarcú Ianus domborműve s az őt közrefogó, jelmondatszerű iambikus trimeter nem általában jeleníti meg a Halált, hanem egyszeri alkalomra s főleg személyre szól; kettősükhöz Istvánffy Miklós sírverse alig-alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódik, s a Zalwzky-felirat még kevésbé. Jelentése így is vitathatatlan: az élet végső határán, a Halál érintésétől fogant: Ianua Mortis. A *Ianitor* szavai több kultúrkörből hallatszanak át. Ianus, a római isten, a kapuk istene volt elsősorban, s a hidaké, az utaké, általában az átmeneté; átvitt értelemben ő volt minden kezdet és minden vég istene. Rendkívül fontos szerepet játszott az antik Rómában: véle kezdődött az év (első hónapja is róla kapta a nevét), őt szólították elsőként minden imában; ő oltalmazta a legfontosabb vállalkozásokat; az ő képe díszítette az *as* egyik oldalát. Attributuma a kulcs és a bot: *cum clavi et virga figuratur, quasi omnium et portarum custos et rector viarum.*[31] Kétarcúságán alapul letöbb ókori értelmezése: Ovidius szerint ő volt a *Khaos;* másutt *Sol*lal azonosul, aki egyszerre látja keletet és nyugatot; szerepel mint a háború istene; s ő az, aki kettős arcával előre és hátra tekintve egyszerre látja a múltat s a

[30]Mikó Árpád, *Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről.* in *Ars Hungarica,* 14 (1986) 102–104.
[31]Macrobius, *Saturnalia* 1, 9, 7.

jövendőt: *ἅμα πρόσσω καὶ ὀπίσσω λεύσσει*, amint Seneca jellemezte őt, ironikusan, az Apokolokyntósisban.[10] A klasszikus ókor számára azonban nem volt eredendően Halál-szimbólum a rómaiak kétarcú Ianusa. A későreneszánsz emblémák (kezében jogart s kulcsot tartó) Ianus-alakja, vagy Ianus-feje általában a Prudentiát jeleníti meg, kettős arcával téve szemléletessé a szüntelenül visszafelé, a múltba pillantó, s ugyanakkor folyvást a távoli jövőbe előretekintő Okosságot.[11] Ha a Szépség mulandóságát illusztrálva, a halálra vonatkozik a manierista emblematikában, akkor a klasszikus típus erősen átalakul. A toledói Sebastián Covarrubiás Orozco (1539–1613) *Emblemas Moralesában* (Madrid, 1610) Ianus egyik arca viruló ifjú, a másik szörnyű halálfej: *Quid fuerim quidque sim vide* – kommentálja az ovidiusi sor.[12] Nem volt az antik Ianus-fej par excellence halál-szimbólum a 16. század második felében sem – Nicasius Ellebodius síremlékén épp így jeleníthette meg végtelenül humanizált módon a halált.

Amici ego praecessi. Vos sequemini – így szól a sor, amit a dombormű megfelez. Központozása – amely, ha nehezen is, de egyértelműen kivehető – filológiai problémát vet föl. A *praecedo* ige önmagában *előre megy* értelmű, accusativussal *megelőz valakit/valamit. Ego praecessi. Vos sequemini.: Én előre mentem. Ti követni fogtok. Ego praecessi vos: én megelőztelek titeket.* Ebben az utóbbi értelemben áll, s a halottakra vonatkozik a szentmise consecratiójában: *Qui nos praecesserunt cum signo fidei et dormiunt in somno pacis.* A *praecedo* itt accusativussal áll; accusativus nélkül idézték azonban már az ókeresztény síremlékeken[13], s így szerepel az Ellebodius-epitáfiumon is. Nem kizárt, hogy az antik emlékeket gyűjtögető humanisták találkoztak ilyesféle ókeresztény sírfelirattal – a mise szövegét azonban minden bizonnyal jól ismerték. A iambikus trimeter – ezzel az áthallással – nem más, mint az antik Ianus-fej keresztény olvasata. A pogány motívumok keresztény köntösbe öltöztetése a humanisták általános gyakorlata volt: így válhatott Istvánffy egyik Radéczihoz írott versében is a Mennyből az Olympos, melynek bezárt kapuját Krisztus nyitotta meg az emberiség előtt.[14] Ianus a szelíd hórákkal együtt épp az Ég, az Olympos kapuját őrzi: könnyű kitalálni, hová kell majd követniük a barátoknak Nicasiust, aki bizonyára *cum signo fidei* lépte át a Halál küszöbét. Ez tehát az Ianus-fej keresztény olvasata – van azonban másik értelmezése is, s ez szintén a *praecedo* ige halálos vonzatán alapul.

... ibimus, ibimus, / utcumque praecedes, supremum / carpere iter comites parati. – írta barátjának, Caius Cilnius Maecenasnak Horatius, haláluk jövendő óráját összekötve.[15] Az antik költő és mecénása közti harmonikus viszony példaszerűségével itt a pozsonyi kert hársának oltalmába húzódott *unanimi sodales* körét idézi, sajátul pedig Nicasius Ellebodius és Radéczi István személyes kapcsolatát. A szó, amit a síremlék állítói Nicasius ajkára adtak a Halál kapujában, horatiusi

[10] *Apocolocyntosis* 9, 2 (vö.: *Iliás* I, 343. III, 109. XVIII, 250. és *Odysseia* XXIV, 452.)

[11] *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts.* hrsg. Henkel, Arthur und Schöne, Albrecht, Stuttgart, 1967. 1818–1819.

[12] *I. m.* 1819–1820.

[13] Aegidii Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon.* tom. 4, Pratii 1868. 770..

[14] Nicolaus Istvánffy, *Carmina*, 5. jegyzetben id. kiad. 40–41. nr. 51, 20–33.

[15] *Carmina*, II 17, 10–12.

áthallásával épp ezt az egylelkű barátságot magasztalja föl s emeli át egy másik, vágyott szférába. Maecenashoz fűződő kapcsolatát Horatius ebben az ódában kettejük csillagzatának csodálatos egyezésével magyarázza – s talán ez az áthallás is talál: a kétarcú Ianusnak e későreneszánsz humanista körben még asztrológiai vonatkozása is lehetett. Ókori forrást ehhez is találhattak. Egy 6. századi kompiláció (Ióannés Lydosnak a hónapokról szóló műve)[38] szerint Ianus mindkét *Arktos*szal (a Kis- és Nagymedvével is) kapcsolatban áll, *καὶ τὰς δειοτέρας φυχὰς ἐπὶ τὸν δεληνιακὸν χορὸν ἀποπέμπει.* Az Alvilágban is otthonosan mozgó nagy istenhez válik hasonlatossá ebben a szerepben Ianus – s ez az isten maga a *φυχοπομπός*: Hermés, a lélekvezető. Dehát miféle másvilág az, ahová Hermés kíséretével juthatunk?

Az értelmezések száma tovább is szaporítható volna – de talán épp ez a kettősség, ez a többféleképpen értelmezhetőség az, aminél tovább nem is érdemes mennünk. Hová tekint Ianus másik arca: túl a Mennyek kapuján vagy a homályos Orcusba, vagy esetleg még tovább, mindentől távol, oda, ahol már semmi sincs – kinek-kinek hite szerint. Egy és ugyanaz a kétarcú isten ő így is, úgy is; ő látja, mik voltunk s mivé leszünk. A filológus kő Ianusa elmozdíthatatlan. A költő látomásában azonban ott áll annak a csendes és hallgatag folyónak a partján, melynek nevét és sorsát Hérakleitos nem ismeri. A víztükörből saját arcunk néz vissza ránk.[39]

[38] Iohannes Lydus, *De mensibus*, 4, 2.

[39] Ehelyütt szeretnék köszönetet mondani *unanimis sodalibus*, Kerny Teréziának, Buzási Enikőnek, Verő Máriának és Takács Imrének, valamint Ritoókné Szalay Ágnesnak, Galavics Gézának és Lővei Pálnak. Elsősorban az ő segítségüknek és türelmüknek köszönhető, hogy ez a dolgozat megszületett.

BUZÁSI ENIKŐ

ZRÍNYI ÉS A KÉSŐRENESZÁNSZ VITÉZI ALLEGÓRIA

A szigetvári hős festett apoteózisa

A Zrínyi Miklós alakját, arcvonásait őrző ismert képes forrásanyag egy évtizeddel ezelőtt újabb művel, egy allegórikus festménnyel gyarapodott.[1] A kép, amelyen a szigetvári hős a 143. zsoltár kezdő szavaival győzelemért fohászkodik a megfeszített Megváltóhoz, először a korszak irodalomtörténészeinek figyelmét vonta magára ikonográfiai érdekessége, pontosabban a Szigeti veszedelem egyik jelenetével való gondolati párhuzama okán (1. kép).[2] Jóllehet, a festménnyel azóta többízben is foglalkoztak, nem lett kevesebb azoknak a kérdőjeleknek a száma, amelyek az allegorikus ábrázolás műfajtörténeti helyével, esetleges irodalmi recepciójával, legfőként azonban megrendelőjének kilétével és készítésének idejével kapcsolatosak. E tanulmány a mű újabb olvasatát adva műfaji behatárolását kisérli meg, s ezáltal kiegészíteni és árnyalni igyekszik az eddigi művészettörténeti értékelést.[3] Minthogy a kép bizonytalan stílusjegyei, néhol provinciálisba hajló formai megoldásai datálásában óvatosságra intenek, e téren ezért inkább arra vállalkoztunk, hogy érveinket valószínű megrendelője mellett sorakoztassuk fel, ekként szűkítve megfestésének időhatárait.

A jelenet harci öltözetben mutatja a feszület előtt térdeplő Zrínyit, aki kora viseletének megfelelő, bokáig érő kabátja felett sodronyinget, oldalán kardot hord. Fegyvereit és császári sasos hadi zászlóját az allegorikus előadásmód kívánalmai szerint angyalok hordozzák, egy hasított fehér zászló latin felirata pedig arról tudósít, hogy az ábrázolás Zrínyi Miklósnak, Miksa császár hű katonájának hiteles képmása, aki 1566-ban, életének 58. évében több magyar nemessel együtt dicsőséggel halt meg Istenért és a császárért Szigetvár védelmében, miután 25 ezer ellenséget

[1] Magyar Nemzeti Galéria, leltári szám: 75.3. M. olaj, vászon, 87,5 x 152 cm. Vétel a BÁV 36. képaukcióján, 1975-BEN.

[2] Említve: Melczer T., *Barokk képalkotás a „Szigeti veszedelem" második énekében.* in *A régi magyar vers.* Memoria Saeculorum Hungariae 3. Szerk. Komlovszki Tibor Bp, 1979. 294–96.; Kovács Sándor Iván, *A meghajló és beszélő feszület jelenete a „Szigeti veszedelem" II. énekében.* in Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván, *„Adria tengernek fönnforgó habjai". Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról.* Bp, 1983. 140–41. u. itt idézve Pirnát Antalnak a kép datálásával kapcsolatban szóban elhangzott véleménye.

[3] Buzási Enikő, *Későreneszánsz és korabarokk művészet.* Magyar Nemzeti Galéria. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 54. Bp, 1980.; valamint u.ő. in *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei.* Szerk. Mojzer M., Bp, 1984. 125. tétel; legújabban pedig Galavics Géza, *„Kössünk kardot az pogány ellen". Török háborúk és képzőművészet.* Bp, 1986. 23–24.

megölt.[4] A képen a legyőzött törökök is megjelennek, Zrínyi mögött, a jobbszélen. S noha a kép magyarázó előadásmódja megengedné, bennük mégsem a Szigetvárnál elesett ellenséget kell látnunk, hanem a középkori ikonográfiai hagyományt őrző szerepben Zrínyi hadisikereinek bizonyítékait, vitézi erényének példáit. Szerepük ezért nem több, mint az egykorú sokszorosított grafikai lapok haditrófeás kereteiben gyakran megbúvó megláncolt társaiké. Zrínyi vitézi méltatása azonban nem marad meg ezen a megszokott „köznyelvi" szinten. A jelenet egy, a hazai művészetben merőben új megoldással reprezentatív hatású világi apoteózissá válik: Zrínyi fejére maga Victoria helyezi el a babérból font győzelmi koszorút, miközben baljában a földi és túlvilági békét egyaránt jelképező olajágat tartja.[5] A megoldás és a motívum társtalan az egykorú hazai képzőművészetben, ahol a hőskultusznak más megnyilatkozási formáit ismerjük. A Győzelem allegorikus alakjával ekkor inkább uralkodói erényeket méltató allegóriákon, portrékon találkozunk. A kérdésre, hogy Zrínyinek ez az ábrázolása miért tér el a kor hazai ikonográfiai gyakorlatától, a kép megrendelésének körülményei és az egykorú Zrínyi kultusz adják meg a magyarázatot.

Zrínyi a megfeszített Megváltóhoz intézi szavait, amelyek tükörírással – azaz a festő logikája szerint az égieknek szóló formában – jelennek meg: „Domine Deus Meus qui docet Manus mea ad proelium, et Digitos Meos ad bellum" („Uram, én Istenem, ki kezeimet harcra tanítja, Ujjaimat viadalra").[6] A zsoltáridézet mellyel Zrínyi Istent szólítja meg Krisztusban, csak egyik megjelenési formája a képen Isten és hívő közvetlen kapcsolatának. A könyörgés bensőségességét kívánta a festő láttatni azzal is, hogy a Megváltó keresztjét nem a középkori Kálvária-képek frontális kompozícióját követve, hanem enyhén Zrínyi felé fordultan helyezte el. A megfogalmazás a protestáns részről is átvett Krisztus követése-tan elfogadását és Luther kereszt-teológiájának hatását mutatja. Ez a kompozíciós megoldás, melyben érzékletesen fejeződik ki a Megváltó és hívő találkozása, gyakran jelenik meg a korai evangélikus portrék egyik jellegzetes változatán. Ezek sorának élén id. Lucas Cranach egyik metszete áll, Georg Spalatinnak, Luther közeli munkatársának portréja, amint a feléje forduló Megfeszítetthez imádkozik. Ez az 1515-ben készült lap lett képi megoldásban példája a lutheri

[4] A kép erősen rongált állapota miatt a felirat töredékesen olvasható: „Vera Effigies Nicolai Zriny / qaño 1566 Sub Maximiliano / Caesare qua... Fidel[issimus] militans l ma Aug. ...exe... / S... Caesaris in [prae]sidio Szigeth obsliq 7 ma A... / ...58 pro Deo et Caesare cu[m] multis ex Nobilitate Hun / garica (. pri[us] trucidatis 25 millibus hosti[um].)/ gloriose ...it"

[5] A szárnyas nőalak a felsorolt irodalomtörténeti és művészettörténeti feldolgozásokban (ld. 2., 3. jegyzet)idáig mint babérkoszorút tartó *angyal* szerepelt. Fejének és hajviseletének hangsúlyozott nőiessége azonban, főként pedig a hajába font gyöngyfűzér ennek az értelmezésnek ellene mondanak. Ahhoz, hogy alakjában a Győzelem allegorikus megszemélyesítőjét lássuk, részben Ripa *Iconologiá*jából, részben egykorú analógiákból kapunk támpontot. Ripa Victoriát fehér ruhába öltözött szárnyas nőalaknak írja le, akinek attributuma a pálma és a babér mellett az olajág is. Ld. Cesare Ripa, *Iconologia overo Descrittione di diverse Imagini*... Roma, 1603. 516. Hasonlóképp jelenik meg Victoria II. Rudolf egyik 1601–1608 között, Paulus van Vianen által készített érmén is. Ld. H. Modern, *Paulus van Vianen*, in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 1894. XV. 92. IX. tábla.

[6] Vö.: Melczer *i. m.* 249. A Vulgata szerinti 143. zsoltár ide vonatkozó része szabad átfogalmazásban, vocativus-szá alakítva látható a képen.

kereszt-teológia képzőművészeti megfogalmazásának (2. kép).[7] A kompozíciós típus ugyanakkor a bensőségesebb kegyességideál és az egyén aktív szerepére alapozott új hitbéli magatartás művészi összegzése volt. A hívőt közvetlen, élményszerű szituációban szembesítette Krisztus kereszthalálával, a megváltás aktusával, ekképp állította példaként eléje Krisztus szenvedését, követésében jelölve meg az igaz kereszténvi magatartást.[8] Ahogy a lutheri teológia a későközépkori teológiai gondolkodásban gyökerezik, e képtípus gondolati előzményei is a megfeszített illetve a szenvedő Krisztus és a hívő dialogikus kapcsolatára koncentráló későközépkori ábrázolásokban lelhetők fel.[9] A kálvária-képek középkorból eredő képi tradíciója a jelenetnél megkívánta Mária és János evangélista szenvedő, részvevő jelenlétét. Azáltal, hogy együttérző fájdalmukkal Krisztus szenvedését tették a hívő számára érzékletesebbé, jelenlétük – épp a középkori képi hagyományból eredően – nem ellenkezett a korai lutheránus gondolkodással sem.[10]

Minthogy a kereszt teológiája szerint a megfeszített Jézus követése a hívő számára saját halálában teljesedik be, a jelenet a protestáns eszmék terjedésével párhuzamosan mind gyakrabban tűnt fel epitáfiumokon, síremlékeken. Nem véletlen ezért, hogy Zrínyi allegorikus képmását, melynek a győzelmi apoteózis mellett másik tartalmi rétege Krisztus követése, a szembetűnő kompozíciós megfelelés alapján a korszak festett és faragott epitáfiumaihoz társíthatjuk. Az epitáfium műfajra való kompozíciós hivatkozás azonban oly erős a képen, hogy felmerül a kérdés, lehet-e valamilyen összefüggés a festmény és Zrínyi Miklós egykori epitáfiuma közt.

Zrínyi György, a szigetvári hős fia egy Bécsben működő festőnél, Adriaen van Conflansnál rendelte meg apja epitáfiumát, amely 1574-ig el is készült. Az érte járó összeg jelentős summa volt, Zrínyi György évi tárnokmesteri fizetésének több,

[7] W. Hoffmann szerk. *Luther und die Folgen für die Kunst.* (Kiállítási katalógus) Hamburg, 1983. 217. 90. kat. szám. A kompozíció korai előfordulására a hazai emlékanyagban, ugyancsak Cranach nyomán ld. a sárvár–újszigeti nyomdában 1541-ben megjelent Új-Testamentum Kálvária-képét, Johannes Strutius fametszetét. Soltész Zoltánné, *A könyvdíszítés Magyarországon a XVI. században.* Bp, 1961. 46. XIII. tábla.

[8] Ld. az előző jegyzetben idézett katalógus tétel, u. ott további példák a képtípusra a Protestantische Themen *Nachfolge Christi* címszó alatt, 217–227. valamint *Martin Luther und die Reformation in Deutschland.* (Kiállítási katalógus) Nürnberg, 1983. 122. 134. kat. szám; u. ott. *Az Angrer-portrék mestere*: 54 éves lelkész képmása a keresztre feszített Krisztus előtt imádkozva, 1519 olajfestmény fára, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 368. 490. kat. szám; az előző jegyzetben idézett Luther-katalógusban, W. Hubert: *Kálvária*, 1517, tollrajz, Berlin Staatliche Museen. 218. 91. kat. szám.

[9] V.ö.: *Martin Luther-katalógus.* Nürnberg, 1983. 121. 133. kat. szám (L. Cranach *Szent Ágoston Krisztus előtt* 1515, rézmetszet); p. 342–43. 458. kat. szám (H. Pleydenwurff *Gr. Georg von Lövenstein diptychonja* 1456. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum); 353–54. 470. kat. szám (L. Cranach követője, 1520–30: *Kegyelemre váró hívő a megostorozott Fájdalmas Krisztus előtt* Miniatűr János szász választófejedelem imakönyvéből, Donaueschingen, Fürstenbergische Hofbibliothek); 354–55. 471. kat. szám (ifj. L. Cranach *Fájdalmas Krisztus* 1540–1550, olajfestmény fára, Würzburg, Museum der Universität Würzburg).

[10] *Martin Luther-katalógus.* Hamburg, 1983. 226. 99. kat. szám (L. Cranach *A fájdalmas Krisztus Mária és Evangélista János között* 1540 körül, fára festett olajkép, Hamburg, Kunsthalle, u. itt további analógiák említve); valamint *Martin Luther-katalógus.* Nürnberg, 1983. 364–65. 485. kat. szám (Ismeretlen metsző Cranach után, 1560 *A megfeszített Krisztus ábrázolása Paulus Eberus imájával* fametszet); 369–370. 492. kat. szám (H. Burgkmair *A megfeszített Krisztus Mózessel és Máriával mint közbenjáróval* 1522. fametszet)

mint a felét tette ki.[11] Az adat közlője Kapossy János nemcsak erre, de arra a körülményre is felhívta a figyelmet, hogy a forrás szerint a festő fővállalkozóként követelte a kialkudott összeget, amelyből bizonyára az epitáfiumhoz tartozó – valószínűleg aranyozott – keret költségeit is fizetnie kellett. Adriaen van Conflans németalföldi festő adatairól, bécsi udvari működéséről a források csak szűkszavúan szólnak, pusztán tevékenységének tényét rögzítik 1570 táján, de feladatainak jellegét nem.[12] Azt követően azonban, hogy 1580 körül Amsterdamba visszatért, arcképfestőként dolgozott. Egy 26 tagú lövésztársaságról 1595-ben készült tábláját a Rijksmuseumban őrzik.[13] A felsorolt adatoknak van néhány megfontolandó mozzanatuk. Mindenekelőtt az, hogy Zrínyi György apja epitáfiumát festőnél rendelte meg, mégpedig olyannál, akit késői munkái alapján portréfestőként azonosíthatunk. Eszerint Zrínyi Miklósnak a hazai tradíciótól eltérően nem nemesebb kőből, vagy márványból faragott epitáfium készült, hanem festett, – minden bizonnyal fára. A hazai főúri halotti reprezentáció mértéke és gyakorlata szerint szokatlan, úgy is mondhatnánk, méltatlan a technika, hiszen a festett epitáfium még a 16. század végén is elsősorban polgári igényeket elégített ki. Zrínyi György választásának okát nem tudjuk, de az arcképfestésben járatos festő felkérése arra mutat, hogy az epitáfium elkészítésekor meghatározó szempont volt az, hogy Zrínyit vonásaiban hitelesen, portréigénnyel örökítse meg. Az összeg nagysága, valamint a festő vezető szerepe alapján arra is gondolhatunk, hogy az epitáfiumon ez a kívánalom esetleg több festményen valósult meg. Ebben az esetben ikonográfiai rendszeréhez Thurzó II. Eleknek a lőcsei plébániatemplomban álló, 1594 után készült síremlékében találunk analógiát. (3. kép) A kettős osztású, fent delfinekkel díszített fali síremlék társtalan a hazai emlékanyagban. Felső részén Thurzó felfelé tekintve, kezeit előre nyújtva térdepel, feléje ruhátlan gyermekként Krisztus száll alá. Neki szólnak Thurzó mondatszalagra vésett szavai: „Ve[n]i Ve[n]i Salvator meus qvia tuus sum miserere mei". Az Atyaisten és a Szentlélek galambja a tábla bal felső sarkában felhők közt jelenik meg. Az alsó táblán a halott teljes fölülnézetben kifaragott fekvő alakja, hosszú zsinórozott brokátmintás kabátban, feje alatt párnával. Kezeit mellén összekulcsolva, szemeit lehunyva látjuk.[14] Az 1594-ben elhunyt Thurzó Elek

[11] Kapossy János, *Adatok a művészettörténelemhez. Adriaen van Conflans a Zrínyi epitáfium mestere.* in *Magyar Művészet*, XV. 1948. 180. Kapossy teljes szövegében közli azt a királyi rendeletet, amely az epitáfium megrendelésének körülményeit és a mester nevét megőrizte. Eszerint az 1574. szeptember 23-án kelt iratban Miksa császár utasítja a magyar kamarát, hogy gróf Zrínyi György évi tárnokmesteri fizetéséből vonja le azt a 250 tallért, amellyel a gróf Adriaen van Conflans udvari művésznek tartozik apja elkészült epitáfiumáért. A levéltári adatot már *Takács Sándor* is ismerte, s Conflans nevét is megemlíti, azonban az epitáfiumot sírfeliratnak, s mesterét költőnek vélte. V. ö. *A Zrínyiek temetőhelye.* in *Emlékezzünk eleinkről* Bp, é. n. 56. Megemlíti Kapossy, *i. m.*

[12] Az udvar 1569-ben néhány képért tartozott a festőnek. Ld. D. R. v. Schönherr, *Urkunden und Regesten aus dem K. K. Statthaltevei-Archiv in Innsbruck* in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses.* 1893. XIV. II. Theil No. 10198. Conflans 1570-ben Bécsben kötött házasságáról: A. Hajdecki, *Die Niederländer in Wien.* Oud Holland 1905. 2. Működéséről és életéről bővebben: Thieme–Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig 1907–50. VII. 296.

[13] Reprodukálja és a képre vonatkozó irodalmat felsorolja: *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam, 1976, leltári szám: C 791; fatábla, 138×261 cm.

[14] Az alsó táblán halottként ábrázolt Thurzó Elek fejétől bal könyöke felé a fenti jelenet Krisztus-alakjával azonos meztelen figuraként valószínűleg az elhunyt megigazult lelkét látjuk, akit egy ruhába öltözött gyermekalak kitárt karral fogad. Középen, a síremlék két jelenetét elválasztó

neje, Borbála Zrínyi Miklós lánya és az epitáfiumot megrendelő Zrínyi György testvére volt. Ez a családi összefüggés az egyik támpont ahhoz, hogy az egykori Zrínyi epitáfium és a Thurzó sírkő közt kapcsolatot lássunk, s hogy az epitáfiumot a sírkőhöz hasonló szerkezetűnek véljük, azaz kettős osztásúnak, felső részén Zrínyi térdeplő alakjával, alul őt halottként mutató portréjával. Másik támpontunk az a tondó formájú kép, amelyet már Pigler Andor is összefüggésbe hozott az egykori epitáfiummal. (4. kép)[15] Felvetette, hogy a festmény, amely a halott Zrínyi fejét babérágak közt mutatja, 17. századi másolata Adriaen van Conflans epitáfiumképének. Legújabban Galavics Géza mutatott rá arra, hogy a festmény előképeként szolgáló eredeti lehetett az első családi megrendelésre készült portré Zrínyi halálát követően, s később ez szolgált mintául valamennyi családi megbízásból készült Zrínyi ábrázoláshoz.[16] A Zrínyi főről festett kép ugyanis a család tulajdonában volt mindaddig, míg a múlt század végén a Nemzeti Múzeum meg nem vásárolta.[17] Ugyanő hívta fel a figyelmet arra is, hogy a tondó-fej némely jellegzetes részletében – sima szakáll és bajusz, kiugró és erőteljesen ráncolódó orrtő, – megegyezik a Zrínyi allegória portréjával is. (5. kép) S ha feltételezzük, hogy Zrínyi György azért fordult megrendelésével olyan festőhöz, aki az arcképfestéshez is értett, mert az epitáfiumon központi helyet foglalt el a halott Zrínyi megörökítése – pontosabban a Zrínyi-főé, hiszen az epitáfium a fej temetési helyét jelölte csak, – akkor az epitáfiumhoz eltérő anyaga és technikája ellenére is megfelelő szerkezeti analógiát kínál Thurzó Elek síremléke. Annak jelenetei, a fent élőként térdeplő, Krisztushoz fohászkodó, illetve lent halottként ábrázolt Thurzó Elekkel elgondolkodtató ikonográfiai rokonságot mutatnak a két Zrínyi portréval. Ez utóbbiak megegyező részleteire talán az a magyarázat, hogy előképük valaha ugyanazon építmény – az egykori epitáfium – két táblájaként összetartozott. A rendelkezésre álló adatok mindemellett elégtelenek ahhoz, hogy Zrínyi Miklós epitáfiumának elvi rekonstrukciójára vállalkozzunk. Elegendőek viszont arra, hogy a megrendelés körülményei kiindulópontként szolgáljanak a Magyar Nemzeti Galéria Zrínyi-képének történeti vizsgálatában.

Bizonyosra vehető, hogy az egykori Zrínyi-epitáfium – a róla szóló adatok alapján – mind méretét, mind a kivitelezés művészi kvalitásait tekintve, a legjelentősebb volt a szigetvári hőssel kapcsolatos képzőművészeti emlékek között a 16. század utolsó harmadában. Ezért joggal hihetjük, hogy nem kis mértékben hatott az új képtípus, a vitézi allegória képi nyelvezetére is, amely ekkor még az allegorikus „beszédmód" új kifejezési lehetőségeit kereste a vitézi erény aktuális tartalmának képi megfogalmazásához. Az allegorikus ábrázolás ugyanis

kereten: „Miserrimus peccator Alexius Thurzo indignus servus Dni/qui obiit 5. die Marti anno 1·5·9·4" Alul rollwerk-díszű táblán: „Innovissimo die resuscitabit me Iesus Christus Filius Altissimi Dominus Salvator et Redemptor meus". A síremlék vörösmárványból készült, míg a delfines oromzatú, gazdagon tagolt reneszánsz párkány és az akantuszos lábazat kőből. A síremléket részletesen leírja, de mindkét jelenetet tévesen értelmezi: Henszlmann Imre, *Lőcsének régiségei.* Monumenta Hungariae Archaeologica. Bp, 1878. 136–37.

[15]Pigler, A. *Portraying the dead* in *Acta Historiae Artium*, IV./1–2. 1956. 54–55.

[16]Galavics G., *i. m.* 1986. 15.

[17]Peregriny J., *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai* IV. Magyar Történelmi Képcsarnok, Bp, 1915. 28.

kétségtelenül az epitáfium-műfaj teológiai tartalmából indít, amikor Zrínyi bemutatásával egyúttal a kor vitézeszményét formálja meg. A jelenet annak lett tanúsága, hogy Krisztus elfogadott, szabadon vállalt halála az egyedüli követésre méltó példa azok számára, akiknek élete – és halála – a keresztény hit védelmével fonódik egybe. A kereszténység védelmében vállalt halál tehát Krisztus követésének legméltóbb formája.[18] Ez a vállalt halál Zrínyi apoteózisának alapja.

A kép megrendelője azonban nemcsak az epitáfiumok gondolatiságára hivatkozva választotta ezt a megfogalmazásmódot. A keresztény vitézeszményt az egykorú vitézi reprezentációban is ugyanez a kompozíciós megoldás fejezte ki már a század közepe előtt is. Különböző műfajokban és a reprezentáció különböző szintjein, így például az egykorú díszpáncélokon. Hiszen a páncél amellett, hogy mindenkor megfelelt viselője társadalmi rangjának, reprezentatív külsőségeiben egyben tükre is volt kora vitézi mentalitásának.[19] A jelenet gyakran fordul elő az 1530-as évek elejétől főként Augsburgban és Innsbruckban készült páncélok mellvértjének vésetében (7. kép).[20] A többnyire igényes kidolgozású, részletmegoldásokban nemegyszer még gótikus fordulatokat is őrző kompozíciók Krisztus keresztje alatt ábrázolják a páncél tulajdonosát, akinek imája többnyire zsoltáridézet, melyben lelke bűnösségét, ideje véges voltát említve a Megváltó segítségét kéri. A hazai reprezentációs igényeknek ekkor mértéket adó Bécsben az ilyen vésettel díszített páncélok már a motívum megjelenésével párhuzamosan, az 1530-as évek elején, azaz a város első török megszállásának idején elterjedtek. Abban a történeti szituációban tehát, amelyhez az akkori Bécs legjelentősebb vitézi monumentumának felállítása is kötődik. Ez egy márvány síremlék, amelyet Bécs hős védőjének, a város ostromakor 1530-ban elesett Nicolaus Salm grófnak I. Ferdinánd császár emeltetett 1548 előtt (8. kép).[21] Mestere valószínűleg Loy Hering volt, a délnémet reneszánsz

[18]Talán e gondolat értelmében tűnik fel a nürnbergi Matthias Zündt 1566-os Zrínyi portréjának hátterében a kereszt, melyet a babérkoszorú mellett egy angyal mutat fel Zrínyinek (6. kép). A protestáns környezetben, protestáns közönségnek készült röplapon ez az ábrázolás Krisztus méltó követésére vonatkozó közvetlen utalást is tartalmazhatott, így az üres kereszt Zrínyi saját keresztjeként is értelmezhető. Krisztus követésének egyik gyakori képi megjelenése volt ekkoriban a saját keresztjét hordozó hívő, aki ekképp követte Krisztust szenvedésében. (6/a. kép) H. S. Beham, *Ó- és Újtestamentum* 1533. Az 1557-ig Frankfurtban megjelenő Biblia kiadás címlapja *Martin Luther-katalógus*. Hamburg, 1983. 222. 96. kat. szám; valamint további példák *u. itt* a 67. 93. kat. számokon.) Szintén üresen álló kereszt jelenik meg W. Huber Kálvária-képének hátterében is, a néző saját keresztje, ugyancsak Krisztus követésére utaló felszólításként. (V. ö.: 8. jegyzet.) Zündtre vonatkozóan ld. Cennerné Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI–XVIII. század képzőművészetében* in *Szigetvári Emlékkönyv*. Pécs, 1966. 348.

[19]B. Thomas, *Harnischstudien. III. Stilgeschichte des deutschen Harnisches von 1530–1560.* in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen*. N. F. 12. 1938. 199.

[20]Több példáját sorolja fel B. Thomas, *i. m.* 175–202. valamint u. ő *Die innsbrucker Plattnerkunst* in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*. N. F. 34. 1974. 179.; *Wehrhafte Stadt. Das Wiener Bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert.* Historisches Museum der Stadt Wien, 1986. Kiállítási katalógus, 2/10, 3/13. kat. számok.

[21]Készítésének és felállításának ideje ismeretlen, 1548-ban már a bécsi Dorotheerkirchében említik. Itt 1787-ig állt, ekkor a morvaországi Raitz kastélyának kápolnájában állították fel, e század elején Bécsben a Votivkirchében, ahol ma is látható. J. Newald *Niclas Graf zu Salm*. Berichte und Alterhums-Vereins zu Wien. 18. 1879.; A. Prokop, *Die Markgrafschaft Mähren in Kunstgeschichtlicher Beziehung*. Wien, 1904. III. 868–869. 1165. kép.; K. Ginhart–G. Schikola–M. Poch-Kalous, *Geschichte der Bildenden Kunst in Wien, Plastik in Wien*. Wien 1970. 85–86., 130–131. kép.

szobrászat egyik jelentős egyénisége. A tumba alakú síremlék oldallapjain tizenkét domborműben Salm gróf legjelentősebb csatáiból vett jelenetek, valamint azoknak az uralkodóknak és hercegeknek portréi láthatók, akiknek szolgálatában állt. A síremlék fedelét a vitézi reprezentáció betetőzéseként Salm páncélos, Krisztus keresztje előtt térdeplő alakja díszíti. A vitézi síremlékeknek ez a típusa Bécsben, illetve a város művészeti hatósugarában e síremlék nyomán terjedt el.[22] Példateremtő reprezentatív hatása elsősorban az általa képviselt korszerű vitézeszményben rejlett.

A Salm-síremléken a keresztény vitézi gondolkodás a katonai dicsőségért még egyedül Istent ünnepelte. Erre utalnak a térdeplő hadvezér mondatszalagra vésett szavai: TIBI SOLI GLORIA. Ezzel szemben a Zrínyi allegória megrendelője – aki Zrínyiben kora vitézi ideálját látta megtestesülni, – már Zrínyi személyére helyezte a hangsúlyt. Ezért nem tartotta eléggé kifejezőnek Zrínyi kiemelkedő tettének és katonai egyéniségének bemutatásához azt a kompozíciós típust és képi megfogalmazást, melyhez a keresztény vitézeszmény ekkorra már közérthető formában kapcsolódott. Az allegórikus képpel a megrendelő nemcsak Zrínyi dicsőségének és nevének kívánt emléket állítani, de személyében annak a magatartásnak is, amelyet a kor katonai erényekre fogékony hazai közvéleménye igen magasra értékelt, vagyis a személyes vitézségnek. E vélemény és megrendelői szándék a profán ikonográfiából átemelt allegorikus fordulattal a dicsőség koszorúját hozó Victoria alakjában kapott megfelelő formát. Victoria, akinek koszorúja az égiek jutalmát és a földiek hódolatát egyszerre jelenti, a protestáns indíttatású allegóriában egy másfajta gondolati sík jellemzője, más szellemi örökség és reprezentációs hagyomány része. A hazai megrendelői igényektől valamint a hőskultusz hazai megjelenési formáitól és képzőművészetben általános gyakorlatától elsősorban műfaji és tartalmi rétegzettségében, de a kifejezés nyelvezetében is eltérő új képtípus megjelenését az egykorú irodalmi és közgondolkodás, méginkább az ekkor kiteljesedő Zrínyi kultusz magyarázza.

Amikor a megrendelő a Győzelem allegorikus alakjával koszorúztatta meg Zrínyit, akkor nem tett mást, mint a 16. század végén a hazai és az európai közvéleményben Zrínyiről és a szigetváriak bátorságáról kialakult véleményt és elismerést „fordította le" képi nyelvre. Ami Szigetvárnál történt, az a kortársak szemében hamarosan európai jelentőségű eseménnyé növekedett. Noha a vár elesett, a kitartó védelem megfékezte a török támadó lendületét. Falai alatt meghalt II. Szulejmán szultán, kora egyik legnagyobb hadvezére, a mohácsi győző, akinek személyében a keresztény Európa által rettegett török hadsereg utolsó nagy vezérét vesztette el.[23] A török a későbbiekben már nem tudott olyan erőket fölvonultatni, mint 1566-ban, támadásainak ereje gyöngült, s a két évvel később, Drinápolyban

[22]Ld. például: 1570, Gr. Herberstein, (Bécs, Michaelerkirche); 1559, Gr. Wenzel von Lomnitz und zu Meseritsch (Znojmo); 1548, Gr. Herberstein-Meyperg (Prága, Szt. Vitus); 1553, Ludwig von Tobar (Prága, Szt. Vitus); 1567, Jakob Proskowsky (Prága, Szt. Vitus); 1590, Georg Poppel von Lobkovitz (Prága, Szt. Vitus); 1567, Báthory András (Máriavölgy, Marianka); 1562, Nádasdy Tamás (Léka, Lockenhaus), s megkésett példája: 1675, Martin Mogorič (Marija Gorica). Vö.: Prokop, *i. m.* III. 864.; Ginhart–Schikola–Poch-Kalous, *i. m.* 88. A. Horvat, *Izmedu gotike i baroka.* Zagreb, 1975. 156. 154. kép. *Súpis pamiatok na Slovensku.* Bratislava, 1967–1969. II. 295.

[23]Klaniczay Tibor, *Zrínyi* in *Reneszánsz és barokk* Bp, 1961. 439.; u.ő *Zrínyi Miklós,* Bp, 1964. 127. 130–131.

megkötött békével a török politika lényegében kompromisszumra kényszerült. Ha leegyszerűsítve is, de ez a folyamat az oka annak, hogy a „művelt humanista írók tollán a szigetvári védelem ragyogó győzelem, a török háborúk nagy fordulópontja lett."[24]

Ez táplálta az egykorú sajtóban, történeti munkákban, valamint a különböző szintű irodalmi és képzőművészeti – főként grafikai – megemlékezésekben kibontakozó Zrínyi-kultuszt, amelynek legjelentősebb példája az 1587-ben Wittembergben kiadott és Zrínyi fametszetű ábrázolásaival díszített úgynevezett Zrínyi-album.[25] Ebben ugyanis már egy átgondolt, különböző műfajokból tudatosan válogató megrendelői program gondoskodott arról, hogy az addig szórványosan, s gyakran spontán született történelmi leírásokat és dicsőítő költeményeket egybe gyűjtsék, s erre az alkalomra készült újabbakkal egészítsék ki, melyek együtt igényes, illusztrált kiadványban, hatásosan szolgálhatták a szigetvári hős, s rajta keresztül a Zrínyi család hírét. A családi megrendelésre, Zrínyi vejének Forgách Imrének megbízásából és költségén készült wittenbergi alumban a mintegy félszáz Zrínyiről szóló költemény szerzői a megemlékezés, a gyász, a dicsőítés költői műfajaiban szólalnak meg. Ebben a kötetben, amelyben „humanista hagyományok, protestáns szemlélet és a Zrínyi család szempontjai szerencsésen egyesültek",[26] öltött először irodalmi formát a gondolat, hogy Szigetvárnál Zrínyi győzött, s hogy a kereszténység védelmében a pogány túlerővel szemben vállalt hősi halála erkölcsi győzelem volt.[27] A családi megbízásból született wittembergi album versei azt jelzik, hogy Zrínyi szigetvári győzelmének gondolata 1587 táján már reprezentatív történelmi mítoszként élt a családban. Legkorábban ekkortájt készülhetett az az allegorikus kép is, amely példásan egyesíti a családi és nemzeti múltat a vitézi ideállal, s amelynek a győzelmes heroizmus nemcsak meghatározó tartalmi motívuma, de az ábrázolás műfaji lényegét, s ezáltal reprezentatív funkcióját kijelölő programja is. A festett és az irodalmi mű ugyanazon reprezentációs szándék jegyében készült tehát. A különbség köztük csupán annyi, hogy amíg az album a nemzetközi és a hazai nyilvánosságnak szólt, addig az allegorikus kép az elődök történelmi szerepét ekkorra már műalkotásokkal is számontartani igyekvő családi reprezentációnak volt kezdeti megnyilvánulása.[28] Mindez azt bizonyítja, hogy a kép megrendelője a Zrínyi családhoz tartozott. Személyének meghatározásához közelebb vihet az a reprezentatív képi megoldás, amellyel a család legjelentősebb tagjának képmását elkészíttette.

Zrínyiről a halálát követő rövid időszakban olyan műalkotások készültek, ame-

[24] Klaniczay, *i. m.* 1961. 439.

[25] *De Sigetho, Hungariae propugnaculo...* Wittemberg, 1587. RMK. III. 765. App. 1875. Részletesen ismerteti Écsi Ö. I., *Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben.* Kaposvár, 1935. Jelentőségét emeli ki a 16. század végi Zrínyi kultusz alakulásával kapcsolatban Klaniczay, *i. m.* 1964. 133–136.

[26] Klaniczay, *i. m.* 1964. 133.

[27] *U. o.* 135.

[28] A családi reprezentációval szorosan összefüggő, 16. század végén, 17. század elején kibontakozó nemesi őskultuszra: Péter Katalin, *A magyar főúri politika fordulata a 17. század derekán.* Kandidátusi disszertáció, 1973. 98. (Kézirat) A nemesi őskultusz és a képzőművészet összefüggésére a későbbiekben: Galavics Géza, *A török elleni harc és az egykorú világi képzőművészetünk*, in *Művészettörténeti Értesítő*, 1976. XXV./1. 14. kk.

lyek műfajukra nézve, Zrínyi személyének, tettének képzőművészeti megközelítését tekintve belesimulnak a kor művészeti termésének és tárgyalásmódjának átlagába.[29] Az allegorikus képmás jelentéstartalma – mind gondolati, mind reprezentációs szempontból – amazokét felülmúlja. A festőt tudatos megrendelői koncepció vezette, s ezt a két közelítésmód – az epitáfium és az apoteózis – ikonográfiai tartalmának összefonódása jelzi. Ez a spekulatív konstrukció azonban aligha festői invenció terméke. Victoriának a többi figurához képest gazdagabb részletformái, változatosabb kontúrja, ügyesebb mozgatása, valamint olyan stiláris sajátosságok, amelyek közvetlen képi előzményre utalnak,[30] valószínűvé teszik, hogy alakja metszetből került a kompozícióba. Mindazonáltal jelenléte nem annyira a festő szakmai tudatosságára jellemző, sokkal inkább a megrendelő reprezentációs igényének minőségére s az udvari művészeti környezet kifejezésrendszerében való jártasságára. Ki lehetett tehát az a családtag, akinek nemcsak lehetősége, de igénye is volt arra, hogy az udvari kultúra és művészet reprezentációs nyelvét (Victoria a reneszánsz óta ehhez a környezethez tartozó allegorikus közhely) saját családi reprezentációjához adaptálja? S e ponton kínálja magát analóg történeti tényként a Zrínyi epitáfiumra vonatkozó forrás, vagyis az adat, hogy Zrínyi György 1574-ben udvari festőnek tartozott apja emléktáblájáért. Ennek párhuzamaként őrá gondolhatunk, mint olyanra, akiben feltételezhető az igény arra is, hogy megfelelően reprezentáló művet készíttessen. Olyan műalkotást, amelyik legalábbis eszközeiben lépést tart az udvari ízléssel. Zrínyi Miklós fia, aki „nagy vitézi tettekre vágyott, de akinek erre nem nyílt alkalma",[31] s aki már a végvári élet hanyatlásának is tanúja volt, talán kiemelkedő apja emlékének ápolásában lelt kárpótlást a nagy vitézi tettek elmaradásáért. A második generáció tagjaként, az apja által megszerzett vagyon birtokában neki lehetett első ízben gondja és lehetősége arra, hogy formálja a családi reprezentáció jellegét, s hogy a családi múltat erre alkalmas lehetőségként kezelje. Ugyanígy, már mint második generációba tartozó főnemesnek mecénálásra is volt gondja. Mint az új hit buzgó híve, birtokán, a Zala vármegyei Nedelicen működő nyomdában Hoffhalter Rudolf vezetésével protestáns könyveket és Werbőczy Tripartitumát adta ki horvát nyelven.[32] Amennyiben a kép megrendelője Zrínyi György volt, halálának éve, 1603 a kép megrendelésének felső időhatára.

Még egy tény szól amellett, hogy képünket Zrínyi Györggyel hozzuk összefüggés-

[29] Balthasar Jenichen és Matthias Zündt 1566-ban készült metszetei, valamint a wittembergi albumban megjelent fametszetek sorolhatók ide. E műveket újabban részletesen tárgyalja Zrínyi képzőművészeti kultuszát is áttekintve: Galavics, *i. m.* 1986. 14–16, 22–24.

[30] A kép komorabb színvilága, a vázlatosan elnagyolt háttér szinte már monokrómba váltó színezése, valamint a kortárs velenceieket idéző hajviselet és fejtípus miatt felvethető némi velencei – Tintoretto műhelyhez köthető – tapasztalat. A kép közelebbi analógiáiként a Velencében működő Paolo Fiammingo (tkp. Pauwels Franck, 1540–1596) műveit említhetjük. A prágai Nemzeti Galéria *Királyok imádása* című képén a kompozíció hasonlóképp szétesős, nehézkesen szerveződő. A jelenet kisebb csoportokra épül, ezek közt a Zrínyi-képhez hasonlóan bántó léptékkülönbségek figyelhetők meg. Vö. *Venezianische Malerei 15. bis 18. Jahrhundert.* Dresden, 1968. (Kiállítási katalógus) 38. kép és kat. szám.

[31] Klaniczay, *i. m.* 1964. 15.

[32] Kukuljevics, I., *Délszláv nyomdászok a XV. és XVI. századból.* (*Tiskari jugoslavenski XV i XVI. vieka.* Arkiv za povjestnicu jugoslavensku I. 1851) Ismerteti: Margalits E., *Horvát történeti repertórium.* 1900. I. 10.

be, a vele harcoló Erdődy Tamás gróf, horvát bán allegorikus képmása (9. kép).[33] A két kép szembetűnő kompozíciós megfelelést mutat. Erdődy Zrínyihez hasonlóan sodronyingben, kardosan, kezét imára téve térdepel Krisztus keresztje előtt. Lábánál díszpajzsa, a kereszt tövében családi címere. A kép alján felirat sorolja fel nemesi címeit, közjogi méltóságait, adatszerűen rögzíti fontosabb, törökkel vívott csatáit, megemlíti Sziszeknél aratott legjelentősebb győzelmét és az érte 1594-ben kapott pápai érdemrendet, a Krisztus-rendet. Végül Erdődyt *gloriosus patriae Pater*nek nevezi. A 66 éves bán a képet 27 évvel korábbi sziszeki győzelme emlékére készíttette, s ennek dátumát látjuk a festményen Erdődy jelmondata alatt, amely ezúttal a jelenethez tartozó devisa-ként is felfogható: IN DEO VICI. A kép 1620-as készítési dátuma egyben a Zrínyi-kép legbiztosabb *ante quem*je is.[34] Zrínyi Miklós személyének és szigeti védelmének jelentősége a töröktől közvetlenül fenyegetett Délvidéken, vitézségének példája a kortársak és a közvetlen utódok számára ugyanis egyértelművé teszik, hogy a Zrínyi ábrázolás hatott Erdődy képére, nem pedig fordítva. Erdődy Tamás, aki Zrínyi György fegyvertársa volt, személyesen is ismerhette a képet,[35] s annak vitézi jelentéstartalmához igazodott allegorikus portréja programjában. Ennyiben az Erdődy-kép a Zrínyi apoteózis egykorú interpretációja is. Azonban míg ez utóbbi lényege az apoteózis maga, amelyben a heroikus és a keresztény vitézi magatartás együtt dicsőül meg, Erdődy képmásán az allegorikus tartalom ellenére az aktualizálás kap hangsúlyt. A Zrínyi allegória képzeletbeli tájat idéz, ahol a háttér vázlatos várostroma csupán attribútum-szereppel vesz részt a jelenetben. Erdődy képmásán ezzel szemben topográfiailag pontosan idézi fel a festő a Száva és a Kulpa találkozásánál fekvő ostromlott sziszeki várat, amelynek viszont

[33]Bajmóc (Bojnice) Múzeum, olaj, fa 147×184 cm leltári szám: XI-1173. A kép Galgócról, az Erdődy család tulajdonából származik. A vár kápolnájában említi Mednyánszky A., *Festői utazás a Vág folyón Magyarországon* (Reprint) Bp, 1981. 106. Erdődy-tulajdonként szerepelt a milleneumi kiállításon is. Ld. *Az Ezredéves Országos kiállítás történeti főcsoportjának hivatalos katalógusa.* Bp, 1896. 1040. kat. számon. Újabban: D. Učnikova, *Historický portrét na Slovensku.* Bratislava 1980. Gkp. 692. 77. uő: *„Hlohovecki páni".* in *Horná Nitra.* 8. 1978. 185.; valamint Galavics, *i. m. 1986.* 60.

[34]Itt szeretnék néhány adattal arra az irodalomtörténészek részéről elhangzott véleményre reflektálni – félretéve a tanulmánynak a jelenet protestáns szellemisége mellett szóló érveit –, hogy a képet a már katolizált család megrendelésére festették. Az Erdődy-kép tanúsága szerint a Zrínyi allegória 1620-ig elkészült. Zrínyi György 1603-ban bekövetkezett haláláig protestáns maradt. Fiai közül az 1625-ben elhunyt Miklós ugyancsak. (V.ö. Klaniczay, *i. m.* 1964. 17.) Ugyanitt testvérének, Györgynek, a költő apjának a katolikus vallásra való áttérése Széchy Zrínyi-monográfiája nyomán (I. k. 40.) úgy szerepel, hogy „1619 táján Pázmány személyes hatására katolizált." Széchy a megfelelő helyen Fraknói Pázmány-monográfiájára (Bp. 1886. 270.) hivatkozik, azonban Fraknói ezt a tényt dátum nélkül közli. A Pázmány hatására történt katolizálás pontos dátumát ezekből a feldolgozásokból tehát nem tudni meg. Ezzel szemben Margalits (*i. m.* 1902. II. 557.) így ír az 1626-ban elhunyt Györgyről: „... a költő apja halála előtt négy évvel visszatért a katolikus hitre." A két dátum közül az utóbbit, az 1622-ben történt katolizálást erősíti Lukinich adatközlése (*Gr. Zrínyi Miklósnak, a költőnek születési éve,* in *Századok,* 1919–20. 212–213.), amely egy 1619. július 26-án kelt katolikus emlékiratot idéz, s ebben a két Zrínyi grófnak (Miklósnak és Györgynek) a szentilonai kolostor ellen elkövetett sérelméről esik szó, valószínűsítve ezzel, hogy Széchy állításával ellentétben Zrínyi György 1619 nyarán még protestáns volt. Valószínűbbnek tarthatjuk tehát a Margalits által említett 1622-es katolizálást ami azévi báni kinevezésével függhetett össze. A képre vonatkozóan mindebből az szűrhető le, hogy a kép készítésének felső időhatáráig, 1620-ig még valamennyi megrendelőként szóba jöhető családtag protestáns volt.

[35]Erdődy 1595-ben Petrinia várának védelmekor harcolt együtt Zrínyi Györggyel. Nagy Iván, *Magyarország családai...* Pest, 1857–1868. IV. 64.

nem adja hű képét.[36] A kép a múltban játszódó csatára mint történelmi eseményre hivatkozik, s valóságként jeleníti meg a jelent is. Az előtérben a valós helyzethez és a valós személyekhez kötődés képszerkesztő elvként rendezi a szituációt, amit így egy esemény kimerevített pillanatává tesz. A jelenet valóságtartalmát külső szemlélők, Erdődy fegyverhordozó szerepben segédkező kortársai hitelesítik.

Erdődy Tamás képmása az egyetlen, amelyben Zrínyi győzelmi allegóriája mind kompozícióját, mind vitézi tartalmát tekintve követőre talált. Erdődy a Zrínyi-kép példája nyomán ugyanis akkor festtetett magának győzelmi allegóriát Sziszek megvételének emlékére, amikor a 15 éves háború után viszonylag békés időszak következett, s amikor a török elleni fegyveres helytállást már felváltotta a diplomácia. Allegorikus képmásából, amely az egykori dicsőségre emlékezve készült, a vitézi tettek iránti öregkori nosztalgia olvasható ki. S noha programjában és kompozíciójában a későreneszánsz eszmeiségű Zrínyi apoteózisból merített, képmása a kifejezés és a festői eszközök terén már annak a folyamatnak a kezdetén áll, amelyik a barokk új, látvány és cselekmény központú képzőművészeti gondolkodásához vezetett.

A két képben épp a képzőművészeti gondolkodásban létrejött váltás követhető nyomon. De követhető benne a magyarországi nemesség reprezentációs igényeiben bekövetkező változás is, amely egyúttal magyarázat arra is, hogy a Zrínyi-kép típusa egyedül az Erdődy és a Zrínyi család kapcsolata, valamint az elődben kínálkozó történelmi példa okán folytatódott az Erdődy-képmásban. Amikor majd a 17. század közepén a magyar főnemesség képzőművészeti reprezentációjában ismét helyet kapnak a történelmi jelentőségű személyes tettek, a hazai megrendelők már olyan előképekhez nyúlnak, ahol a kompozíció mozgalmassága önmagában biztosítja, hogy a konkrét történelmi mozzanat a valóságot érzékeltető látványként jelenjék meg.[37]

A Zrínyi-kép a 16. század végi hazai művészetnek és képzőművészeti gondolkodásnak számunkra eddig ismeretlen alternatívájára példa. Programja az allegória keretein belül úgy fogalmazódott képi látvánnyá, hogy két műfajt elegyített. Így ugyanis a hagyományos műfaji megoldásokra való hivatkozás a kifejezést, a gondolat képi adaptálását, de a kép megértését, leolvasását is egyaránt segítette. Ugyanakkor látványnak és gondolatnak az a példaszerű, exegetikus megfeleltetése, amelynek egyedüli célja és értelme, hogy általa teológiai gondolat és etikai magatartás, keresztény küldetés és történelmi jelentőségű dicsőséges halál minél közérthetőbb módon fogalmazódjék meg, jellegzetesen későreneszánsz szellemiség és művészi látásmód eredménye.

Amikor Jakob Tollius útleírásában beszámol Csáktornyán 1660-ban tett látogatásáról, szól azokról a Zrínyi-család hőskultuszába tartozó műalkotásokról is, melyeket ottjártakor látott. Noha részletesen csak olyanokról tesz említést, amelyek vendéglátója, a költő Zrínyi haditetteihez kötődnek, valószínűnek tartjuk, hogy ez a képmás is köztük volt, úgy is, mint a család történelmi szerepének és vitézi hagyo-

[36] V.ö.: A. Horvat, *i. m.* 220. kép. a háromszög alaprajzú, három sarokbástyás vár 1544–1550-ben nyerte el mai alakját, s ez nem azonos a kép hátterében ábrázolt ostromlott várral.

[37] V. ö.: Galavics, *i. m.* 1976. 27.

mányainak egyik legkorábbi dokumentuma.[38] Az allegorikus kép szerves része tehát a Zrínyi család szellemi és materiális örökségének, amelynek minél teljesebb megismerése és rekonstrukciója irodalmárnak és művészettörténésznek közös feladata.

[38]A kép eredetét egy korábbi tulajdonosának szóbeli közlése alapján az Esterházy család tatai ágának egy tagjáig, Esterházy Tamásig tudtuk visszafelé követni, a kép 1945 előtt az ő tulajdonában volt. Hogy korábbi birtokosai a tatai Esterházyak voltak, nem jelent azonban támpontot – mint korában véltük – a kép eredetére és egykori sorsára vonatkozóan. (Korábbi feltételezésünket, hogy a kép az elkobzott Zrínyi javak egy részével juthatott az Esterházy család tulajdonába – v. ö. Siklóssy L., *Műkincseink vándorútja Bécsbe*, Bp, 1919. 163–66; 169. – Melczer Tibor is idézi *i. m.* 295–296.) A festmény ugyanis az 1896-os milleneumi kiállításon, gr. Kálnoky Ludmilla tulajdonaként szerepelt, Kőrőspatakról, Háromszék megyéből. (Ld. *Az Ezredéves Országos kiállítás történeti főcsoportjának hivatalos katalógusa.* Bp, 1896. 1015. kat. tétel. A közlésre Sinkó Katalin hívta fel a figyelmemet.) Az itt szereplő leírásnál („Arckép, olajfestmény, Zrínyi Miklóst ábrázolja térdelő helyzetben") pontosabb a kiállítás törzskönyvében szereplő bejegyzés, aminek alapján azonosítható a kép. („Olajfestmény vászon alapon, áttört arany rámában, Zrínyi Miklóst ábrázolja feszület előtt térdelve." ld.: OSZKK Fol. Hung. 1173. 2266. törzskönyvi szám.) Aligha hihető azonban, hogy a kép Erdélyben maradt volna fenn 1896. évi felbukkanásáig, valószínűbb az, hogy bécsi műkereskedelem útján jutott oda. Nem sokkal azelőtt kerültek ugyanis árverésre Zrínyi Ádámnak, a költő fiának egykori hagyatékából származó műtárgyak, fegyverek – köztük a szigetvári Zrínyitől való darabok – valamint a költő egykori könyvtára is. E javak Zrínyi Ádám halálakor, 1691-ben jutottak neje, Lamberg Katalin tulajdonába, majd annak újabb házasságával a morvaországi Vöttauba. Itt bocsátotta egy részüket árverésre akkori tulajdonosuk, a Daun-család. Hogy mely művek jutottak erre a sorsra, nem tudjuk pontosan, ugyanis az 1891. január 12-én lefolytatott árverésnek nem volt valószínűleg nyomtatott katalógusa. (Nem szerepel F. Lugt *Répertoire des Catalogues de Ventes Publiques*... La Haye, 1953. – jegyzékében.) A Magyar Nemzeti Múzeum részéről vásárlási megbízással a helyszínre küldött Majláth Béla pedig az árverésre kínált művek közül beszámolójában csak azokról ad részletes tájékoztatást, amelyeket a Nemzeti Múzeum számára ekkor megvett. Ezek között volt a szigetvári hős (Majláth által tévesen a költőnek tartott) halotti portréja is. Mindenképp figyelemre méltó azonban, hogy a költő egykori könyvtárát a műkereskedéssel is foglalkozó bécsi antikvárius, Kende vásárolta meg ekkor, aki a könyvtárat Bécsbe szállíttatta. Nem zárható ki tehát, hogy a vöttaui árverésből ugyanezen az úton műtárgyak is jutottak a bécsi műkereskedelembe. (Ld.: Majláth B., *A Nemzeti Múzeum sodronyos páncéljai*, in *Archeológiai Értesítő*, 1891. 125–135.) A. Prokop, *i. m.* II. p. 515.; Erdélyi P., *Bibliotheca Zrínyiana* in *Magyar Könyvszemle*, 1893. 355.; Kalmár J., *Zrínyi fegyverek*, A Janus Pannonius Múzeum füzetei. 7. Pécs, 1965.)

SZABÓ PÉTER

BETHLEN GABOR LAKADALMARA CZINALT EKESSEGEK

Pazar ünnepségek színhelye volt 1626 márciusának elején a fejedelmi székhely, Kassa. A hónap első napján Bethlen Gábor fogadta itt menyasszonyát, Brandenburgi Katalint. Az a kép, ahogy a fejedelmi pár a városon kívüli találkahelyről bevonult a városba, mindenkit elbűvölhetett. Bethlen Gábor a 19 éves *nem túl magas, nem túl alacsony* menyasszonyát a ceremónia céljára csináltatott vörös bársonnyal bevont hintóba ültette, s maga a hintó előtt lovagolva fogadta a város hódolatát.[1] A falakon belül lezajlott házassági szertartás és a lakodalom a látványosság tekintetében csak fokozta mindazt, amit a bevonulás aktusa nyújthatott. Mint ahogy az a 17. századi társadalmi szertartásoknál szokásos volt, a ceremóniák legapróbb részlete is sokat mondó spectaculummá léphetett elő. A vizualitás szertelen tobzódásának azonban nagy ára volt. Az eszme jóllehet tárgyiasult az ünnepségek kellékeiben, a spectaculumok anyagi egzisztenciája azonban rendszerint csak az alkalomra szólt. A 17. századi társadalmi szertartásokra visszatekintve, nem lehet eléggé hangot adni annak a fájdalomnak, amelyet az efemer kellékek pusztulása fölött érzünk. E tárgyak éppúgy hordozhattak nagyigényű képzőművészeti programot, mint az időtálló anyagból készültek. S vajon ha fennmaradtak volna, nem értékelhetnénk-e a megformálás kvalitásait is?

A Bethlen Gábor korával foglalkozó művészettörténészek figyelmét mindezidáig elkerülte egy fontos forrás, amely Döbrentei Gábor közlésében az Erdélyi Múzeum egyik 1817-es számában nyomtatásban is napvilágot látott.[2] Ez a leírás, amint

[1] A bevonulásról: Szabó P., *Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynői és a fejedelemasszonyi prezentációban*, in *Levéltári Közlemények*, LIII. 1982./1. 111–121.

[2] *NÉHAI FELSÉGES BETHLEN GÁBOR LAKADALMÁBAN CASSA. 1626. Német Szakácz Ferenc-Mester czinalta Accidentiák ... Laszlo Mester az Ő Felsege szakacza czinalta materiak.* (Az egybehajtott papirosra, amelyre ezeket följegyezték, kívül ez van írva: Bethlen Gábor Lakadalmara czinalt ekessegek Cassa.) Közli: D.G. [Döbrentei Gábor]. in *Erdélyi Múzeum*, 1817. Nyolczadik füzet. 189–191. A forrás további közlései: *Egy adat Bethlen Gábor lakadalmához* (rövid kommentárral, szerző nélkül), in *Budapesti Közlöny*, 1869. szept. 28. 3206–3207. Gyalui F., *Bethlen Gábor lakodalma. Egy röpirat a XVII. századból.* (forrásközlés a jegyzetben a 188–189. lapokon). in *Erdélyi Múzeum*, 1893. III. füzet. 183–190. A Bethlen Gábor lakodalmán felszolgált ételekről megemlékezik az egykorú röpirat is. A szűkszavú tudósítás azonban csak arról informál, hogy a magyar módon elkészített ételek nem izlettek a német asszonyoknak, akik az evés helyett szívesebben hagyták volna el az asztalt. *Doch sollen etliche auff Ungarische Manier zugerichtete und dem Deutschen Frauenzimmer vorgefesste Spessen mehr lust zum auffstehen als zum essen causire haben. Vmbständliche RELATION Dess Bethlehem Gabors mit der Chur Brandenburgischen Princessin Catharina zu Cascha gehaltenen Beylagers.* Gedruckt in diesem 1626.

az a címéből kiderül, a Bethlen Gabor Lakadalmara czinalt ekessegek lajstromát tartalmazza. Az Erdélyi Múzeum gondos szerkesztője a lábjegyzetben elmondotta, hogy a leírást Bethlen Gergely bocsájtotta rendelkezésére, aki azt a familia levelei között találta. A lakodalom időpontjával egykorú feljegyzés két szakács, Ferenc és László mester asztali díszeit írja le. Amint az alcímekből megtudjuk az előbbi német, az utóbbi Bethlen Gábor szakácsa volt. Minthogy a brandenburgi kísérettel szakács is érkezett Kassára,[3] a német szakácz kifejezés alatt valószínűleg Brandenburgi Katalin konyhamesterét kell értenünk. Az étkezés idejére szóló asztali dísz a 17. században Európaszerte kedvelt és régóta alkalmazott efemer műfaj volt. Az asztali ékességeket Nyugat-Európában ekkorra már számos szakácskönyv népszerűsítette illetve szabályozta. Mindezek között Andreas Klett 1677-ben Nürnbergben megjelent műve tanulmányunk szempontjából külön figyelmet érdemel. A könyv szemben a korábbi főként csak írott szóval szolgáló művekkel, olyan szakácstudományt és művészetet összegzett, amelyet bőséges metszetábrázolással illusztrált.[4] E szakácstudománytól és művészettől nem állhatott távol a brandenburgi – 1626-ban Kassán működő – szakács képzettsége sem. Ahogy az ábrázolásból és a hozzájuk tartozó szöveges magyarázatokból megtudjuk, az asztali díszeket a szemlélésük révén is élvezetet nyújtó ételek (Schau–Essen)alkották. Ha hinni lehet a mintakönyv metszeteinek az ötlet és a fantázia alig-alig számolt az efemer anyag korlátozott lehetőségeivel. Az ügyes szakácskés mégis megvalósította a túlzó elképzeléseket. Emberfej, kétfejű sasos címeralak, különféle díszmadarak, szívek s egyéb ékességek készültek a gyümölcsökből. Ahol persze szükség volt az anyag adta tulajdonságokra, ott kihasználták ezt is. A 103-as mintalap 4-es számmal megjelölt rajza például olyan boroskannába való teknősbékát (úszódíszt) mutat, amelynek hátát, fejét, lábait az állat páncéljára és bőrére emlékeztető citromhéjból kellett elkészíteni. (1–2. k.) Az ételek prezentálásának ez a magasszintű kultúrája alighanem hozzátartozott a jómódú német polgárok szokásaihoz, és egészen biztosan részét alkotta a választófejedelmek udvari etikettjének. A fejedelemasszony szakácsa minden bizonnyal rendelkezett az asztali díszek előállításához szükséges készségekkel. Sőt az sem lehetetlen, hogy képzettsége átlagon felüli volt. Középszerű konyhamester aligha vállalkozott volna mintáktól független egyedi művek elkészítésére. Márpedig a lakodalmi asztal alkalomhoz illő díszeket igényelt. Ferenc szakács ezek alkotásánál nemcsak a jólismert sémáktól távolodott el, de szakított a hagyományos anyagokkal is. Figurái többsége nem volt Schau–Essen, mert viaszból mintázta meg őket.

Az erdélyi László mester azonban, akivel a német szakács minden bizonnyal művészi versenyt vívott, ehető anyagokkal (tészta, gyümölcs, nádméz) dolgozott. Művei formavilágáról illusztrált erdélyi szakácskönyvek híján sajnos semmi

Jahr. Augsburg. OSzk. Röp. 555. A röpiratot ismerteti a fent idézett Gyalui Farkason kívül: m zs (Móricz Zsigmond): *Bethlen Gábor lakodalma – korabeli újságíró riportja.* in *Kelet Népe*, 1941. dec. 15. 3–4.; továbbá *Korabeli feljegyzés Bethlen Gábor lakodalmáról* címmel Hatvany L.–Belia Gy., *Magyarok beszélnek.* Bp., 1957. 242–247.

[3]Designatio Personarum Transsilvaniam proficiscensium, közli: Radvánszky B., *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása.* Bp., 1888. 223–226.

[4]Klett, A., *Neues Trenchier- und Plicatur-Büchlein.* Georg Olms Verlag, Hildesheim–New York 1971. (Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1677.).

közelebbit nem tudunk, ahhoz viszont elég ismeretünk van, hogy alkotásainak gondolati magvát meghatározhassuk. Az Erdélyi Múzeumban közölt lajstromot olvasva rögtön feltűnik, hogy Bethlen Gábor szakácsa az egzotikumok nagy kedvelője volt. Pelikánok, oroszlánok, szarvasok tucatjai kerültek ki a keze alól. Egy tevét, hasonlóan a német szakácshoz, maga is viaszból mintázott meg. Az egzotikumokat egy – több okból is rejtélyes – asztali ékesség tette teljessé. A forrás e dísz leírásánál, amint azt Döbrentei Gábor is megjegyzi, egy helyen olvashatatlan volt. Minthogy nem ismerjük a mű anyagát, számunkra az is rejtélyes, vajon miből készült és egyáltalán hogyan lehetett kivitelezni. Az egykorú leírás ugyanis legalább olyan ördöngős szerkezetről ad hírt, mint Kemény János, aki egy vontatás nélkül is mozgó szekérről számol be az ünnepségen.[5] De adjuk át most már a szót a forrásnak.

2. Halas tó külömb külömb forma, egyiknek tetejében egy vad ember, kinek keziben egy czorgo viz magossan megyen fel, fell oraigh, onnan az toba czorog meljben eleven halak lesznek ket (itt, nem lehetett olvasni) és viragokkal megh ekesitve. Masik tonak tetejeben negy oregh Golyobis, kikbol viz iö ki egy oraigh nagy toronjal és viragokkal ekesitve.

László mester elképzelését kutatva mi most az asztali ékességek hidraulikai vonatkozásaival nem foglalkozhatunk. Annál inkább érdekel bennünket az egzotikumokról szólva egy különös motívum, a vadember megjelenése. A vadembernek az asztali díszek között kulcsszerepe volt. E motívum az egzotikus állatok csoportjával kiegészülve az emberi létezés ősállapotát idézte meg. Az elképzelés alapját minden bizonnyal a korabeli természettudományi ismeretek alkották. Az asztali díszek között azonban találunk olyan figurákat is – Ádám és Évát – amelyek ezt az ősállapotot a bibliai értelmezés szerint tehát a paradicsomi létezésben mutatták be. Vajon miért volt fontos László mesternek mindez?

A magyarázatot, témánktól idegen területen a főúri hímzések világában találjuk meg. A szakirodalom régóta ismeri s az egyházi rendeltetésű munkák között egyedülálló műnek tekinti Árva Bethlen Kate egy fonalas munkáját, a fogarasi református egyház szószéktakaróját. A kézimunka hímzésdísze szabálytalan közökben elhelyezett kisebb-nagyobb díszítmények sorából épül fel. Virágzó fákon ülő fantasztikus madarak, kúszó óriáscsigák, botra támaszkodó medve, párviadalra készülő sas és róka, kígyó, strucc, bogarak, bőségszaruból előtörő szökőkút képei alkotják e motívumokat. Végül, de nem utolsó sorban, feltűnik a díszek között egy nyilazó szerecsen is, aki éppúgy, mint az állatokat ábrázoló díszek között a vadember, az ember és a természet egykori szoros kapcsolatára utal. (3–4. k.) Palotay Gertrud Árva Bethlen Kata fonalas munkáinak szakavatott ismerője, a szószéktakaró feliratából – TELEKI JOSEF, BETHLEN KATA – és az egyházi textilia megokolatlan szerkezeti varrásaiból helyesen következtetett arra, hogy a hímzést házasság alkalmával ajándékozták az egyháznak és azt a kor szokása szerint a menyasszonyi ruhából készítették. A hímzés jelentését azonban hasonló eredetű és díszítésű tárgyak (analógiák) hiányában nem hozta összefüggésbe az ajándékozás körülményével. Így nem véletlen, hogy Palotay Gertrud magyarázata

[5] *Kemény János önéletírása, Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (Magyar remekírók) szöveggondozás: V. Windisch É., Bp. 1980. 63.

az általánosság szintjén maradt: az egzotikus díszek felbukkanását a rokokó hatással indokolta.[6] Ezt az értelmezést úgy véljük erősen megkérdőjelezik László mester egy évszázaddal is korábbi művei, amelyek a menyasszonyi ruha díszeihez hasonló világot mutatnak be s ugyancsak a házasság gondolatkörében születtek. De térjünk vissza Ferenc szakács műveire, amelyek újabb analógiát jelentenek. Ha volt az egzotikumoknak házasságra vonatkozó értelme is, akkor a német szakács művei a szerecsenasszonyok, az oroszlánok, az elefántok, a tevék, a pelikánok azt mutatják, hogy ezt Erdélyen túl is ismerték. Josèphe Chartrou a reneszánsz urakodói bevonulásokról szóló alapvető munkájában valóban úgy véli, hogy az egzotikus motívumok elsődleges szerepe az uralkodói frigy jellemzése volt. A királyi vagy a fejedelmi pár e ceremóniaelemek között úgy tűnhetett föl, mintha a paradicsom földjén lenne.[7] Az alattvalók felé ez a reprezentáció sugallta, hogy a házassággal a bőség s az általános jólét időszaka tárulkozott fel. Az uralkodói pár pedig e kellékek között – a bőség földjén – ünnepelte a törvényes utódok születésének biztosítását, a dinasztia várható gyarapodását. Az egzotikumok ilyen értelemmel nemcsak a bevonulásokon, de a hozzájuk tartozó udvari ünnepségeken is jelentkeztek. A Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin kassai bevonulását követő ceremóniákon a speciális szimbolika hordozói úgy véljük, az asztali ékességek voltak. De nem lehetett idegen ez a fajta reprezentáció az erdélyi főúri házasságoktól sem, mert Teleki József és Bethlen Kata frigyéhez is hasonló külsőség tartozott.

A házasság, a férfi-női kapcsolat gondolatkörében fogant Ferenc és László szakács egyéb, – az egzotikumoktól független – műve is. A keresztény lovagideált, a leányszabadító Szent Györgyöt mindketten mgörökítették. A Diana után lopakodó Akteon megjelenése a német konyhamester figurái között a 17. század mitológiai érdeklődésére szolgálhat adalékul. Külön tárgyalásra szorulna az erdélyi szakács művei közül a szirén. Ez a fantáziaalak – alighanem a bűnre való női csábítás jelképeként – a protestáns templomok festett famennyezeteinek gyakori dísze volt.[8] Így a motívum mint a protestáns egyházi ikonográfia része, nyilvánvalóan negatív előjelű tartalmat hordozott. Elképzelhetetlen azonban, hogy a lakodalomban a szirén mint asztali ékesség ilyen értelemben szerepelt. A profán jelentésben minden bizonnyal a női varázserő pozitív vonása hangsúlyozódott. A 16–17. századi emblematika és az asztali ékességek sejthető összefüggését egy asztali dísz, az elefánt esetében ragadhatjuk meg egyértelműen. László mester egyebek mellett egy tornyot vivő elefánt figurájával tette ünnepélyesebbé a lakodalmi asztalt. Az építményt Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin címere diszítette. A magyarországi képzőművészetben a radványi kastély kápolnájának későreneszánsz falképein bukkanhatunk hasonló ábrázolásra. A tornyot vivő elefántot emblematikai megokolások alapján a falképek elemzője dicsőségjelképként értelmezi.[9] Ennek

[6] Palotay G., *Árva Bethlen Kata fonalas munkái.* in *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 1940. 117. sz. 20–22.

[7] Chartrou, J., *Les enrées solenneles et triomphales à la Renaissance, 1485–1551.* Paris 1928. 112.

[8] Boros J., *Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–XVII. században.* in *Művészettörténeti Értesítő*, 1982. XXXI. 2. sz. 128. A szirént a görög vázaképek madártestű nőként ábrázolták. Jóval későbbi északi eredetű legendák azonban ugyanezt az alakot haltestű nő formájában mutatják be. Lásd: *Dictionnaire des symboles*, sous la direction de: Jean Chevalier, Paris 1969. 708. A XVII. századi képzőművészetben már ez a típus az elterjedtebb.

[9] Henkel, A.–Schöne, A., *Emblemata Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhun-*

a magyarázatnak akkor is igazat kell adnunk, ha a reneszánsz diadalmenetek kellékeire tekintünk. A Franciaországban lezajlott királyi bevonulásokon ez a motívum valóban a győzelmi eszme kifejezőjévé vált. Az elefántok cipelte tornyokban feltüntek a trófeumtárgyak, a triumfus alapvető jelképei. (5. k.)Az erdélyi szakács amellett, hogy ismerte még tovább is fejlesztette az emblematikai motívumot. A toronyra illesztett címerekkel félreérthetetlenné tette, hogy a jelképpel a fejedelmi pár dicsőségét kívánja hirdetni.

Az eddig elmondottakkal az asztali díszek gondolati igényességét próbáltuk bizonyítani. A sziporkázó ötletesség főként az alkotás körülményével magyarázható. A nagy esemény – Bethlen Gábor lakodalma – mindkét szakácsot ugyanabban az időben és ugyanazon a helyen szólította munkára. A szimultán alkotó tevékenység a két mester között – mint utaltunk rá – valószínűleg versenyszellemet szült. A fejedelmi reprezentáció szolgálata mellett a tehetség, az egyéni invenció demonstrálása is fontossá válhatott. Ferenc és László mester művei így – úgy véljük – éppúgy a versengés által születtek mint a reneszánsz időszakától kezdve annyi irodalmi és képzőművészeti alkotás. A vetélkedés emlékét ma már csupán az írott szó őrzi az Erdélyi Múzeum lapjain.

NÉHAI FELSÉGES BETLEN GÁBOR LAKADALMÁBAN CASSA 1626.

Német Szakácz Ferenc-Mester czinálta Accidentiák.

Harom köszíklak, ketteje öregh, egyik kiczin, mindenfele allatokkal rakva.
3. Torony bastjakkal különkülön forma Papirossakból czináltak
3. Historiakbol talalt accidentiak külön forma.
4. Njari kertek, külömbkülömbféle vadakkal es kepekkel megh rakva, külön formán.
12. Apro Oroszlanok.
20. Elephantok merö viaszból.
12. Tengeri czudak leanjok es Aszonjok viaszbol.
13. Pava viaszbol
13. Sz. György kepei viaszbol.
12. Sarkanj.
14. Mezitelen tengeri emberek.
15. Nemet ember forma, farsang kepen.
20. Ketfejü Sasok, Czaszar Cimere rajtok.

---

derts. Stuttgart, 1967. 1856. Idézi a radványi falképpel kapcsolatban: Szmodisné Eszláry É., *Későreneszánsz falképfestészetünk három jelentős emlékéről.* in *Ars Hungarica*, 1980/2. 210. Bethlen Gábor lakodalmában nemcsak az asztali ékességeknek volt házasságra vonatkoztatott szimbolikája. Az esküvői násfák motívumai szintén a házasság, a szerelem – bibliai ihletésű – gondolatairól szóltak. Lásd: Szilárdfy Z., *Bethlen Gábor esküvői násfái.* in *Confessio*, 1980/2. 35–39.

18. Korso majorant szekfü virágokkal rakva.
12. Actian kiknek az fejek szarvas, az dereka ember.
11. Vadasz puskasok zöldben.
15. Fortunak lobogokkal.
11. Szereczen Aszonjok.
11. Masfele Fortunak.
15. Fejer Pellikanok.
11. Angjalok.
16. Apró tengeri czudak.
6. Fejer hattju.
2. Fejer lo.
2. Fejer oroszlan.
17. Masfele tengeri czudak.
11. Cupido gyermeke.
15. Sz. Janos kepe.
15. Lovasok fegyverben öltözve.
11. Más rendbeli tengeri aszonj formak.
12. Szekben ülö Herczeg kepek.
11. Apro tevek.
12. Erdei Kanok:
18. Apro erdei vadak. 9. Veszteg ülö Oroszlanok, az ö Felsege czimere rajtok. 15. Lo fejek. 14. Szarvas fejek pastetomra valok. 32 darab nehanj fele aprolek vadak es egyeb allatok. 503 gyümölcz fak magassak negy fele gyümölczek, bisalmaval, dioval spanjol megyel rakva.

Ezek mind viaszbol vadnak felallatva

Teszta mivek következnek.

10. Fennálló Pávák, pastétomban tollason, 125 Indaj Tjukok Pastetomban az bore tollason fen alva, 123 Fajtjukok Pastetomban. 125 Kappanok Pastetomban tollason. 123 Fogolj madar Pastetom. 125 Njúl pastetom. 150 pastetom eöz husbol ket kepen. 125 szarvas pastetom 126. czuka pastetom.

Laszlo Mester az Ö Felsege szakacza czinalta materiak.

1. Eöregh elephant az tetejen egy toronj Vrunk 's Aszonjunk Ö Felsegek czimerivel, feljül megh ekesitve, allatta nad mezbol czinalt varas, szép vadakkal meghekesitve.
4. Szep tornjos varosok tiszta nadmezbol czinalva, külömbkülömb formak szep viragokkal megh ekesitve.
3. Kösziklak egy formak, teteiben mindeniknek Pellikan madarak, oldala viragokkal külömbkülömb vadakkal ékesitve, alatta nad mezbol czinalt ezközök.

2. Halas tó külömb külömb forma, egyiknek tetejében egy vad ember, kinek keziben egy czorgo viz magossan megyen fel, fell oraigh, onnan az toba czorog meljben eleven halak lesznek ket (itt, nem lehetett olvasni) és viragokkal megh ekesitve. Masik tonak tetejeben negy oregh Golyobis, kikbol viz iö ki egy oraigh nagy toronjal és viragokkal ekesitve. It tunik szarvassa feredö mia egy Kiralj.

70. Szál Virag külömb külömb formak, narancz, citrom, rosa szekfü mák, külömbkülömbféle ekessek.

13. leanj kepek derekaigh emberi kepek dereka alol hal kepek.

8. Zaszlotarto, zaszlot tartva, nemet kepek.

8. Alabardos nemet kepek.

12. Teve viaszbol czinaltak.

12. Sz. György vitezi kik sarkant öklelnek.

12. Vad ökör kepek aranjosok. 8 publikan madar.

8. Szarvasok. 10. Oroszlanok. 10. Phonix madar. 5. Pellikanok. 15. Kiralj ember kepek. 15. Maria kepe. 15 Adam 's Eva kepe. 8 Leanj kepek, elöbbenivel külömböznek festekkel.

(Az egybehajtott papirosra, mellyen ezek feljegyeztettek, kivül ez van irva: Bethlen Gabor Lakadalmara czinalt ekessegek Cassa. Ezen rendes accidentiák régi leírását M. Gróf Bethlen Gergely Úrtól kaptam, ki familiai levelei köztt találta. – Az irás-módja hiven meg van tartva. D[öbrentei] G[ábor].)

KOPPÁNY TIBOR

GÓTIZÁLÓ TENDENCIÁK A MAGYARORSZÁGI KÉSŐRENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZETBEN[1]

Az európai építészet történetében vissza-visszatérő jelenségként kísért a gótika művészete. Szinte minden évszázadban megjelenik azóta is, hogy az Itáliából induló reneszánsz izlés hódító útja során átlépte az Alpokat. Az új stílus első évszázadának itáliai quattrocentoja csak az Adria keleti partjait, Horvátországot és Magyarországot tudta meghódítani, majd magyar közvetítéssel Cseh- és Lengyelországban terjedt el. Az Alpoktól északra elterülő Európa tájaira Franciaország kivételével főként az 1500 utáni későreneszánsz művészete hatott, és ahogy a 15–16. századi Magyarországon a reneszánsz mellett még élt tovább a gótika, az angol és skandináv területeken sem halt el. Bár mindkét stílus formai és szerkezeti elemei egyszerre és egymás mellett élve jelennek meg, a világi épületeken a reneszánsz hatása érvényesült erősebben, az egyházi építészetben azonban nagyon sokáig tartotta magát a gótika.[2]

A 16. század folyamán Nyugat-, Észak- és Közép-Európa országaiban legfőképpen a templomok építésében és azon belül az épületek szerkezeteiben változatlanul virult tovább a gótikus stílus. Ezen a tájon a század első felében fejezték be a nagy katedrálisok késő gótikus hálóboltozatait, a müncheni Frauenkirchéét 1500 után, a berni Münstert és Annaberg templomát 1520-ban, az ulmi Münstert 1543-ban, Kutná Horá templomát 1548-ban. A szlovéniai Ljubljana melletti Dvor késő gótikus csarnoktemploma 1528–1544 között épült és vele majdnem egy időben, 1529–1554-ben a hallei Marktkirche. Késő gótikus hálóboltozat fedi a prágai Szent Vid katedrális Bonifaz Wolmut által 1557-ben emelt reneszánsz orgonakarzatát éppúgy, mint az 1533–1563-ban épült innsbrucki Hofkirchét, az 1590-ben boltozott gurki dómot, az 1562–1567-ben épített stuttgarti kastélykápolnát, majd ugyanott az 1575–1593-ban emelt kerti mulatóházat, Haigerlach 1584 és 1607 közötti kastélykápolnáját. A Rajna vidékétől Sziléziáig húzódó délnémet vidék kastélykápolnáit ugyanúgy gótikus formák felhasználásával alkották a 17. századba nyúlóan: Heidelbergét 1601–1607 között, Aschaffenburgét 1605–1618, Bischofsheimét 1607–1610 között. Bordás hálóboltozat fedi az 1590–97-ben épített nürnbergi reneszánsz Topler-ház egyes helyiségeit, az 1573-ban épített kasseli Zeughausét és az annabergi, 1613–18-ban emelt Zeughausot.

[1] A dolgozat az anyaggyűjtés kezdeti szakaszának eredményeit ismerteti, ezért a címben jelzett téma teljes mélységű feldolgozása nem lehetett célja.

[2] Jan Bialostocki, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe: Hungary – Bohemia – Poland.* Oxford, 1976.

A továbbélő és reneszánsszal keveredő gótika legnagyobb élő példája a kölni Mária mennybemenetele templom az 1618–1629 közötti időből származik, akárcsak az ugyanebből az időből származó düsseldorfi Andreaskirche és a bonni Kreuzbergkirche.

A harmincéves háborút követő békésebb évtizedekben újból fellendült a most már főleg protestáns templomokat építő gótizálás, amely a század második felétől a legújabb stílus, a barokk formáival vegyült. Az angol, a németalföldi, a német, a cseh és a lengyel területeken a 18. század elején, majd a végén ismételten újabb virágkorát érte meg, hogy azután a 19. század közepére egész Európát hatalma alá vonja. Tiszta stílusformákkal legtovább Angliában élt, az oxfordi kollégium 1630 és 1680 közötti kápolnáiban.[3]

Európa Alpokon túli részeinek templomépítészetében a reneszánsz tulajdonképpen soha és sehol nem jutott uralomra. annak itáliai és eszményi térformája, a központi kupolával fedett, centráis alaprajzú templom, mint amilyen az esztergomi Bakócz-kápolna, a krakkói Wawel székesegyházának kápolnái vagy a hozzájuk hasonlók, e téren szinte szabályt erősítő kivételek. A protestánssá lett Észak-Európában Angliától a Baltikumig változatlanul a későgótikus csarnoktemplom alaptípusa élt tovább. Formavilágába és sok szempontból szerkezetképzésébe is behatolt ugyan az Itáliából jött új stílus, egészen meghódítani azonban nem tudta.

Az észak-európai késői gótikába behatoló reneszánsz sajátságos, országonként és területenként eltérő formavilágú építészetet hozott létre abban az időben, amelyben már a reneszánsz stílus szülőhazájában is annak legkésőbi hajtása, a manierizmus virult. Gótika és reneszánsz egymásra hatásából az északnémet és főleg a németalföldi vidéken így alakult ki a manierizmus északi változata.[4] Ez a stílusváltozat a 16. század vége felé a Habsburg-monarchia területére is eljutott, sőt ott II. Rudolf császár uralkodása idején Prágában középeurópai központja alakult ki.[5] Az ottani művészkörhöz tartozó Paul de Vries építész – a rézmetszetes építészeti és dekorációs mintakönyveivel Európában nagy hatást elérő flamand festő, az ugyancsak Prágában működő Jan Vredeman de Vries fia – tollából a két század fordulójára, 1601-re mintakönyve is született a stílusirányzatnak *Variae Architecturae Formae* címmel, gótizáló fantázia-építmények rajzaival.[6]

---

[3]Európának az Alpoktól északra fekvő részén továbbélő gótikáját Engelhart Kirschbaum, *Deutsche Nachgotik. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Architektur von 1550–1800.* Augsburg, 1930. című kötete foglalja össze. – A cseh és az osztrák késői gótizálásra Heinrich Gerhard Franz, *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen.* Leipzig, 1962. és Jirina Horejsi, *Tvár pozdé stredoveksých historizmu.* in *Umeni* XI. 1969/2. 109–130., valamint Heinrich Tietze, *Wiener Gotik im 18. Jahrhundert,* in *Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k.k. Zentral-Kommission.* III. Wien, 1909. 162–186. – A magyarországi reneszánsszal együttélő gótikáról Entz Géza, *Baukunst in Ungarn um 1500,* in *Acta Historiae Artium.* XIII. Bp., 1967. 81–86. és Horler Miklós, *Módszertani adalékok a magyar késő középkori építészet kutatásához,* in *Építés–Építészettudomány* XI. 1979/1–2. 46–47.

[4]Jan Bialostocki, *Two Types of International Manierism: Italian and Nothern,* in *Umeni* XVIII. 1976. 105–108.

[5]Viktor Kotrba, *Die Nachgotische Baukunst Böhmens zur Zeit Rudolf II.* in *Umeni* XVIII. 1976. 298–330. – Jarmila Krcalova, *Die Architektur am Hofe Rudolfs II.* in *Die Kunst der Renaissance und der Manierismus in Böhmen,* Praha, 1979. 134–147.

[6]Erik Forssman, *Säule und Ornament,* Stockholm–Uppsala, 1956. 173–178., az északi és gótizáló manierizmus formavilágának összefoglalásával.

Az európai szakirodalom által északi manierizmusnak nevezett, gótizáló késő-reneszánsz építészete nem volt hatástalan a Királyi Magyarország és Erdély építészetére sem.

A magyarországi építészet története a kolozsvári egykori ferences templom 1642-ben történt újraboltozását tartja számon, mint az elkésett gótika ritka értékű eseményét. A gótikus boltozat újraépítését I. Rákóczi György három kurlandi építőmesterrel végeztette.[7]

A kolozsvári Farkas utcai templom gótikus szerkezettel történt újraboltozása nem volt elszigetelt és egyedülálló jelenség. Ugyancsak 1642-ben történt az ország nyugati szélén fekvő, Vas megyei Szalónakon az ottani pálos kolostor elhagyott templomának ugyanilyen jellegű újraboltozása.[8] Még jóval ez előtt, 1624-ben boltozták újra bordás hálóboltozattal a Szeged-alsóvárosi ferences templom hajóját.[9] Hasonló eset történt a Heves megyei Gyöngyöspatán, ahol 1610-ben készült el a templom szentélyének felújított boltozata a korábbi boltozati bordák felhasználásával.[10]

A felsorakoztatott példák azt a látszatot keltik, hogy a bordás gótikus boltozat készítésének módja nem volt ismeretlen a 17. század első felének Magyarországában, ugyanúgy, miként az Alpoktól északra elterülő Európában sem. A magyarországi példák kivétel nélkül középkori templomok gótikus boltozattal történő 17. századi újjáépítésének emlékei. Az előző évszázad háborús pusztításai nyomán azonban nemcsak boltozatok, hanem már korábban is egész templomok épültek újjá gótizáló formákkal. Az 1528-ban elpusztult trencséni plébániatemplomot 1553 és 1558 között építette újjá egy Sebastiano nevű olasz építőmester, gótikus alapokon reneszánsz részletekkel.[11] Sárospatak középkori templomát az 1540-es évektől alakították át, teljesen gótikus formákkal és szerkezettel.[12] Leegyszerűsített középkori formákkal történt 1560–1569-ben a miskolci Avasi templom helyreállítása.[13] Hasonló részletek figyelhetők meg az abaúji Forró 1591-ben, a beregi Tarpa 1592-ben[14] és Szerencs 1595-ben újjáépített templomain. Az utóbbi építője a várkastélyt ugyanebben az

[7]Entz Géza, *A Farkas utcai templom*, Kolozsvár, 1948. 16–17. és 44–45. – *A magyarországi művészet története*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp., 1970. 242.

[8]Gerhard Seebach, *Andreas Baumkircher als Bauherr*, in *Andreas Baumkircher und seine Zeit*, Eisenstadt, 1983. 218–245. – Ugyanő: *Ein Bitrag zur Bauikonographie spätmittelalterlicher Klosterarchitektur*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, XXXIX. 1985/1–2. 25. – Franz Bunzl, *Bericht zur Innenrestaurierung der Pfarrkirche*, ugyanott 35–36.

[9]Bálint Sándor, *Szeged városa*, Bp., 1959. 42. és ugyanő: *A Szeged-alsóvárosi templom*, Bp., 1966. 17., valamint a *Szeged története*, Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 599.

[10]Az évszám a szerző által helyreállított templom szentélyének északi falán olvasható, egy újjáépítésre vonatkozó feliratban.

[11]Krasznyánszky Károly, *Trencsén szabad királyi város és vára vázlatos leírása*, Trencsén, é.n. 14. és *Súpis pamiatok na Slovensku*, 3. Bratislava, 1969. 306–307.

[12]Détshy Mihály, *A sárospataki r.k. templom történetének okleveles adatai*, in *Magyar Műemlékvédelem* 1969–1970. Bp., 1972. 90.

[13]Megay Géza, *A miskolci avasi református templom*, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1970. 129–170. – Horváth Béla, *A miskolci Avas Műemlékei*. Bp., 1969. 17–18.

[14]Forró és Tarpa templomainak újjáépítését a szerkezetükben gótikus tetőszerkezetek gerendáiba vésett évszámok jelzik, amelyek közlését ezúton köszönöm az Országos Műemléki Felügyelőség statikus tervező mérnökének, Dr. Vándor Andrásnak.

időben Rákóczi Zsigmond számára reneszánsz formákkal átépítő kassai Kőmíves András, valószínűleg ugyancsak olasz eredetű mester.[15] A középkori templomok helyreállítói közé sorolható az a Nomine Zyrian natione Italus mester is, aki 1584-ben török engedéllyel renoválta a hódoltságban fekvő Gyöngyös ferences templomát.[16]

A 17. század első felében történt újjáépítések között említésreméltó a debreceni nagytemplomé, ez Bethlen Gábor költségén 1626-ban készült. Az abaúji Szikszó templomát 1628–29-ben megint csak kassai mester, Kalthauser György kőműves állította helyre.[17]

A kassai mesterek ilyen irányú működésére 1573-ban kiadott kőműves és kőfaragó céhszabályzatuk ad magyarázatot. Ebben a mestermunkát három épületrész közül választhatta a céh által arra érdemesített: keresztboltozatot, kereszt osztású ablakot, vagy egy fiálés támpillért kellett faragnia.[18] Lényegében ugyanezt rögzíti az 1589-ből származó kolozsvári céhszabályzat is. Ott vagy fejezetes pilaszterekkel keretezett reneszánsz ajtókeretet, vagy ugyanúgy keresztboltozatot kellett készíteni a mester címet megpályázónak. Ezzel kapcsolatban a kolozsvári céh működését feldolgozó Balogh Jolán így ír: Jellemző, hogy még mindig a keresztboltozat az eszményi építészeti megoldás – jóllehet új formákban.[19]

A keresztboltozat új, reneszánsz, tehát borda nélküli és századunkig élő formájának megépítése szerkezetileg olyan egyszerű kőműves feladat, amely aligha képezhette céhes mestermunka témáját, kőfaragóét pedig semmiképpen. Kassán és Kolozsvárott egyaránt bordás, tehát gótikus szerkezetű keresztboltozat készítése kellett, hogy a mesterremek legyen, aminthogy az volt a 17. század közepén a délnémet és az osztrák területeken is, Nürnbergben 1659-ben.[20] Ha Rákóczi György 1642-ben hasonló feladatra idegenből hozatott mestereket, ez feltétlenül azt jelenti, hogy a század derekára Erdélyben valóban feledésbe merült az azt megelőzően hat évtizeddel még ismert szerkezet építésmódja. Rákóczi bécsi ügyvivőjének levelei alapján egyébként úgy tűnik, az általa Pozsonyban és Nagyszombatban felkeresett,

[15] A szerencsi templom újjáépítésére: MOL. E. 210. A Magyar Kamara Archívuma. Miscellanea. Eccl. et Relig. 46. csomó. Az Országos Műemléki Felügyelőség Adattára, Baranyai Béláné kutatása. – Kőműves András mesterre Kemény Lajos, *Kassai építőmesterek*, in *Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye*, 1904. 78–82.

[16] *Heves megye műemlékei*, III. Bp., 1978. 63.

[17] Kemény Lajos, *i. m.* és Joó Tibor, *A szikszói református templom*, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XV. 1976. 77.

[18] Kemény Lajos, *i. m.*

[19] Balogh Jolán, *A kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, Bp., 1985. 30–36. A kolozsvári céhszabályzat a mesterremek céljára készítendő keresztboltozat rajzban való rögzítését is előírta. A római mintájú és a reneszánsz által használt, borda nélküli keresztboltozat – amelyet csúcsíves vagy félkörös formában egyébként Magyarországon is használt a gótika – lerajzolása egyszerű, gyorsan elkészíthető feladat, semmiféle különleges szaktudást nem igényel és egy ilyen boltozat elkészítéséhez nem is volt szükséges. Szükséges viszont a bordás keresztboltozat megépítéséhez, mert ennek átlós íveit, az oda beépítésre kerülő bordák görbületét és hosszát csak ábrázoló geometriai úton történő szerkesztéssel lehet meghatározni és ehhez kellett a rajz.

[20] Werner Müller, *Vorkommen und Variationen einer Rippenkonfiguration Nürnberger Meisterstücke in der österreichischen Spätgotik*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, XXVII. 1973/3–4. 132–139.

feltételezhetően itáliai mesterek meg tudták volna oldani a Farkas-utcai templom boltozását.[21]

Trencsén és a gyöngyösi ferencesek templomát már a 16. században sem hazai, hanem itt dolgozó itáliai mesterek állították helyre. A szalónaki egykori pálos templom középkori, bordás boltozatát is valószínűleg olasz építész, a Batthyány I. Ádám építkezéseit végző és feltételesen Carlo della Torreval azonosítható Carli mester készítette.

Itáliai építészek és mesterek építették a II. Miksa idejében kezdődő, majd II. Rudolf korában virágzó csehországi gótizáló manierizmus fennmaradt emlékeit: 1568–1573 között Giovanni Battista és Ulrico Aostalli Lítomysl, 1573–1578-ban pedig Námest nad Oslavou és Marco Spazio 1598–99-ben Frydlant kastélykápolnáit,

[21] Détshy Mihály, *I. Rákóczi György fundálói*, in *Építés-Építészettudomány*, III/4. Bp., 1972. 369–370. Jantsovitth György leveleit a továbbiakban innét idézzük. – Rákóczi a boltozáshoz először Pozsonyban és Bécsben kerestetett hozzáértő mestert. Mindkét helyen találtak is megfelelőt, de a hosszú út és annak veszedelmei, a vallási ellentétek mögé bujtatott és az ismeretlen országtól való félelem visszatartotta őket. Jantsovitth Bécsben a császári építésszel tárgyalt, aki neki a jezsuita kollégiumot építő kőművest ajánlotta, Pozsonyban pedig a várat építő mesterrel. Az utóbbival sikerült is megállapodnia, indulása mégis elmaradt. – A fentiek nyomán valószínű, Rákóczinak végül nem azért kellett a távoli, akkor Lengyelországhoz tartozó, baltikumi Kurlandból hozatnia a hozzáértő mestereket, mert már csak ott, Európa szélén értettek a 17. század közepére feledésbe merült gótikus boltozáshoz, hanem mert az ellenkező politikai beállítottságú Habsburg-országokban dolgozó, főleg itáliai mesterek nem vállalkoztak az ismeretlen és távoli Erdélybe való utazásra. – A rendelkezésre álló adatok alapján ugyanis valószínű az is, hogy azok a mesterek, akikkel Jantsovitth tárgyalt, itáliaiak voltak. A század első felében, amint a megelőző században is, az Ausztriában és Bécsben és a bécsi udvar megbízásából a Királyi Magyarországon működő építészek és építőmesterek szinte kivétel nélkül olaszok. – A fejedelmi ügyvivő 1640. március 13-án kelt levelében említett császári kőműves személye valóban ismeretlen, de az általa ajánlott és a jezsuita kollégium építését betegsége miatt abbahagyó mesterre következtetni lehet. A levélben arról nincs szó, hogy a hivatkozott jezsuita kollégium hol volt, mivel azonban a levél Pozsonyban kelt, a név nélkül említett *főkőműves* semmiképpen sem lehetett a jóval korábban, már 1628-ban felépített és azóta folyamatosan működő bécsi kollégium mestere, hanem sokkal inkább a pozsonyié, ott is inkább a papneveldéé, amelyet éppen ekkor, 1637 és 1641 között épített Giacomo Rava. 1628–1641 között ő építette a pozsonyi jezsuita kolostort és kollégiumot, a klarisszák kolostorát és a jezsuiták vezette papneveldét, az utóbbit fiával, az 1639–1645-ben a győri székesegyházat átépítő Giovanni Battistával együtt. Minderre Kemény Lajos, *Az érsekprímások alkotásai Pozsonyban*, Pozsony, 1941. 8–12. és Levárdy Ferenc, *A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése*, in *Arrabona*, 12. Győr, 1970. 83–109. – A június 22-én írott levélben szereplő, megint csak név nélkül említett pozsonyi várépítő mester az 1635-től tartó barokk átépítés kivitelezőjével, Giovanni Battista Carloneval azonosítható. Erre Kemény Lajos, *A pozsonyi vár és váralja*, Bratislava–Pozsony, 1933. 17–20. – Dobroslava Menclová, *Hrad Bratislava*, Bratislava, 1936. 36–37. – *A magyarországi művészet története i. m.* 262. – Voit Pál, *A barokk Magyarországon*, Bp., 1970. 18–19. – Jantsovitth a Carloneval való tárgyalás során azt szerette volna elérni, hogy vagy a vejét, *a' ki most Galgoczot épéti, auagy a' fiat, ki magához hasonlo fő mesterek, bé külgye.* Carlone fiáról a művészettörténeti kutatás egyelőre nem tud, veje azonban az a bécsi Simone Retacco, aki az 1630-as években először császári megbízásból a bécsi Burgon dolgozott, ezzel párhuzamosan pedig 1630-tól Esterházy Miklós nádor számára Fraknó várát, majd 1639-től 1645-ben bekövetkezett haláláig Batthyány Ádám nyugat-dunántúli várait és kastélyait építette. A Burg építésében való részvételére Thieme–Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, XXVI. 187. – A fraknói vár átépítésére Adelheid Schmeller-Kitt, *Historisches Material zur Geschichte der Burg Forchtenstein, 1212–1696.* Wien, 1964. 37–42. és ugyanő: *Archivalischen Vorarbeiten zur Österreichischen Kunsttopographie, Gerichtbezirk Mattersburg, Burgenland.* 1. Wien, 1982. 8–9. – A Batthyányval való kapcsolatra Koppány Tibor, *Batthyány I. Ádám építkezései, 1629–1659.* in *Történelmi Szemle*, 1984/4. 548–550.

az ismeretlen tervezőjű, gótizáló alaprajzú és felépítményű Prága-strahovi Szt. Rókus templom részleteit pedig Giovanni Maria Filippi tervei nyomán Giovanni Battista Bussi faragta 1603–1612-ben.[22]

A Lengyelországban 1600 után az északi manierizmus hatására elterjedő gótizálás hasonlóképpen itáliai mesterek munkája nyomán indult, a comói Jacopo Balin által 1603 és 1607 között épített lublini ferences templom hatására.[23]

Az északi manierizmus a közelebb álló Bécsben is hagyott nyomot, ott is a ferencesek temploma épült 1603–1611 között a gótika, a későreneszánsz és a korai barokk furcsa, szokatlan keverékében.[24]

A felsorolt emlékeken főleg az alaprajzokban és a belső tér alakításában, több esetben a boltozatok megoldásában és majdnem mindenütt az ablakok formálásában figyelhető meg a gótika hatása. A templomok, kápolnák – legtöbbször kastélyok kápolnái – egyhajós, hosszházas elrendezésűek és a hajónál keskenyebb szentélyekkel, vagyis a későközépkori alaprajzi elrendezéssel épültek még aban az esetben is, ha ezt a formát nem igénylő protestáns istentisztelek számára készítették azokat. Belső tereik keskenyek és magasak, térarányaik közelebb állnak a gótikához, mint a reneszánszhoz. Lezárásuk rendszerint fiókos dongaboltozat, amelynek felületét gazdag, gótikus hálóboltozatot imitáló stukkódíszítés fedi. Ablakaik általában csúcsívesek és azokban a középkorban soha nem volt mérművek változatos alakításai láthatók.

Az északi manierizmusnak ezzel a formavilágával több várkápolna készült 1610–1620 körül az akkori Magyarországon. Az eddig ismert elsőt az ország nyugati szélén, Németújvár várában egy középkori kápolnából Batthyány Ferenc alakíttatta. Családi levéltárának missilisei közt 1609 és 1611 közt kelt tiszttartói jelentések jelzik a várbeli *zentegyház*-on folyó boltozást, vakolást és a föléje kerülő új emelet építését. A jelentésekben olvasható Christoph, Fridrik, Peter kőműves, Ludwik kőfaragó, Rup és Nickli ács a század elejétől Németújvárott, Szalónakon és Rohoncon folyó építkezések vállalkozójának és egyben tervezőjének, a szomszédos stájer Gleisdorfba való Thomas Weyss építőmesternek az emberei voltak.[25]

A kápolna mai megjelenésében középkori. Az egykori belső vár északi oldalán a 13. századinak ismert toronyhoz épült, keletelt tájolású, három szakaszos és bordás keresztboltozattal fedett hajójához a nyolcszög három oldalával záródó, itt is bordás és kétszakaszos hálóboltozattal fedett szentély csatlakozik. A hajó boltozatán az 1642-es, faajtaján az 1652-es évszám olvasható. A boltozat építésének kora csak a helyszini kutatással lenne megállapítható, – aminthogy így lehetett megállapítani az addig ugyancsak gótikusnak ismert szalónaki boltozat 1642-ből

[22]J. Krcalová és J. Horejsi *i. m.*, valamint J. Krcalová, *Centralní stavby ceské renesance*, Praha, 1976.

[23]Helena és Stefan Kozakiewicz, *A reneszánsz Lengyelországban*, Bp.–Varsó, 1978. 211–216. és Adam Milobędzki, *Architektura polska XVII. wieku*, 1–2. Warszava, 1980. 143–145.

[24]Rupert Feuchtmüller, *Kunst in Österreich*, 1. Wien, 1972. 260. és Günther Brucher, *Barockarchitektur in Österreich*, Köln, 1983. 57.

[25]MOL. A Batthyány család körmendi levéltára. P 1314. Missiles. Boros Bálint levelei, Nro. 7177–7249. – A várbeli építkezés helyét egy 1610. július 25-én kelt levél rögzíti, amely szerint a cserepező Az ebédlő haztul fogwa a Zentegyhazig dolgozik a tetőn. 1611. szeptember 11-i levele szerint *Az kőmivesek az Zentegyhaz botozassat el wegeztek.*

való eredetét – ennek hiányában a kápolna kétségtelenül a középkorinál későbbi és a gótika világától idegen ablakmérművei bizonyítanak egy, a történeti adatokból megállapítható átalakítást (1/a. ábra).[26]

A németújvári építkezésekkel nagyjából azonos időben, 1607 és 1611 között építkezett Thurzó György nádor Árva várában. 1610–11-ben készült el a kápolna, belsejében az építtető később állíttatott, alakos síremlékével. A vár második kaputornya felett, az alsó vár nyugati szélén emelkedő kápolna a hozzá csatlakozó palotaszárny két szintjét átfogó magasságú. Egyhajós belső terét az udvar felől gazdag reneszánsz kapun át lehet megközelíteni. Hátsó részében egyívű orgonakarzat helyezkedik el, a hajónál valamivel keskenyebb, egyhén íves záródású szentélye pedig egy 16. századi kerek toronyba épült bele. A kápolna mindkét részét fiókos dongaboltozat fedi, ez azonban a hajóban az oldalfalak előtt szabadon álló, rendkívül karcsú reneszánsz kőoszlopokra támaszkodik. A boltozat éleit és felületét gótikus bordázatot utánzó stukkósávok, azok közt pedig rozetták díszítik (1. kép). A kápolnát mindkét oldalon három-három keskeny és magas, félköríves záródású ablak világítja meg, amelyekben a gótika szokott világától eltérő megoldású, kőből faragott mérművek vannak (1/b. ábra).[27]

Időrendben a harmadik a vasi Vép Erdődy kastélyának kápolnája. Építésének idejét a kastély zárt tömbjének délkeleti sarkából kinyúló szentély végfalán elhelyezett vörös márvány Erdődy címer 1615-ös évszáma jelzi. Alaprajzában a szokott késő középkori formában, a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres szentéllyel és csúcsíves ablakokkal épült. A kastély uradalmával 1613-ban került Erdődy Tamás kezére, aki ezt követően átépíttette. A 19. század közepén alakították tovább romantikus formákkal. A kápolna korábbi meglétét egy, a romantikus átalakítást megelőző, 1840 körüli festmény bizonyítja, amely azt mai alakjával megegyezőnek mutatja (2. kép).[28]

A gótizáló elemeket tartalmazó kastélykápolnák közt az 1622 és 1625 között épült sopronkeresztúri kastélyé következik. A mai épület elődjét 1621-ben pusztították el, ezt követően 1625-ig építtette újjá Nádasdy Pál. Ekkor keletkezett a ma is álló, zártudvaros és négysarokbástyás épület, amelynek északkeleti bástyájában

[26] A németújvári kápolnának még egy gótizáló helyreállítása ismert a 18. század végéről. Az orgonakarzat feletti boltozaton az 1793-as évszám olvasható, fából faragott, gazdag gótikus díszű oltára 1794-ből származik. Erre Arnold Magyar, *Güssing*, Graz, 1976. 52. A Batthyány levéltár építései iratai között fennmaradt egy 1796-os szerződéstervezet, amelyet a bécsi Kempel fafaragóval kötöttek Németújvárra készítendő, gótikus oltárra: MOL. Batthyány-cs. lt. P 1322. A körmendi központi igazgatóság iratai, 124. cs., f. 351–352. Mindezek nyomán, helyszini falkutatás lehetőségének hiányában az sem elképzelhetetlen, hogy a kápolna ablakai esetleg ebben az időben készültek.

[27] Kubinyi Miklós, *Árva vára*, Bp., 1890. – Pavel Caplovic, *Oravský zámok*, in *Pamiatky a Muzeá*, 1959/4. 167–170.; J. Kavuljaková–D. Menclová, *Oravský zámok*, Bratislava, 1963.

[28] Vép mezővárost a dunántúli Erdődy birtokokkal együtt 1557-ben szerezte meg csereképpen Zrínyi Miklós. Az itteni kastélyt először II. Rudolf 1591-ben kelt adománylevele említi: MOL. Batthyány-cs. lt. Acta Antiqua. Alm. 3. Lad. 8: nro. 43. – 1577-ben a Zrínyi–Tahy örökösödési perben felsorolt várak és kastélyok közt még nem szerepel, tehát valószínűleg 1580–90 körül épült. Az Erdődyek a Zrínyiekkel folytatott hosszú per eredményeképpen kapták vissza: MOL. Batthyány-cs. lt. ugyanott nro. 48. és Miscellanea, Ser. II.f. 447–453. – A kápolna külső felületein az 1846–47-ben készült romantikus vakolatarchitektura látható, amely akkor a kastély valamennyi homlokzatára elkészült, de 1962–63-ban sajnálatos módon eltávolították róla.

található a kápolna. Négyzetes terét fiókos kolostorboltozat fedi, a boltozaton alakos stukkódíszítés található, a stukkó keretekben barokk képekkel. Ez a reneszánsz és a barokk határán álló mennyezet 1631-ben készült. A kápolna belsejét két oldalról 2–2 csúcsíves ablak világítja meg, benne szokatlan alakítású mérművekkel (1/c. ábra, 3-4. kép).[29]

A sopronkeresztúrival azonos időben emeltette a Németújvár várában építtető Batthyány Ferenc a rohonci kastélyt, ugyancsak 1621-ben elpusztult korábbi helyére. Ez is négy sarokbástyával és belső udvarral épült. A kápolna itt a keleti oldal középvonalába került, sokszög záródású, gótizáló tömegű szentélye úgy állt ki az épület zárt tömegéből, ahogy az a diósgyőri vár 14. század végi kápolnájának építésétől kezdve a középkori szabályos alaprajzú várak esetében majdnem mindenütt megtalálható volt. Középkori hagyományt követő elhelyezése, alaprajzi és tömegformálása mellett korai barokk belsővel rendelkezett, amelyet 1640–1642-ben Filiberto Lucchesevel építtetett Batthyány I. Ádám (2. ábra).[30]

Ugyanilyen elhelyezésű és felépítésű kápolna található Muraszombat késő reneszánsz, négysarokbástyás kastélyában is. Építtetője valószínűleg Rimaszécsi Széchy Tamás – 1593 óta a kastély birtokosa – a 17. század első negyedében. Az alaprajzában a nyolcszög három oldalával záródó, gótizáló alaprajzú és tömegű kápolna Muraszombaton is a keleti oldal közepén áll, keskeny és hosszú résablakokkal, boltozatán stukkóból készült borda utánzatokkal .[31]

Hasonló alaprajzzal és tömeggel felépített a késmárki Thököly-vár kápolnája is. A szlovákiai kutatás középkori eredetűnek tartja és átépítését az 1626 és 1658 között folyó barokk átalakítás idejére helyezi. A rohonci és a muraszombati kastélykápolnákhoz való feltűnő hasonlósága és stiláris részletei alapján valószínű, hogy a Thököly István személyéhez köthető építkezés első szakaszába helyezhető és akkor 1626–1628 között épülhetett (3. ábra).[32]

[29]Sopronkeresztúrra Dagobert Frey, *Das Burgenland*, Wien, 1929. XXII–XXIII. – László Ernő, *Sopronkeresztúr vára*, in *Soproni Szemle*, II. 1938. 93–96. – Harald Prickler, *Burgen und Schlösser, Ruinen und Wehrkirchen in Burgenland*, Wien, é.n. (1972.)26–28. – A kastély 1621. január 2-án történt felégetésére Keresztúry Pál levele: MOL. Batthyány-cs. lt. P 1314. Missiles, nro. 25. 668. újjáépítésére Nádasdy Pál 1625. február 20-án arról tett bevallása: MOL. NRA. Fasc. 645. Nro. 14. OMF. Adattára, Kenéz Győző kutatása. – A kápolnára és stukkóira Ingeborg Schemper, *Stuckdekorationen des 17. Jahrhunderts in wiener Raum*, Dissertationen zur Kunstgeschichte 17. Wien–Köln, 1983. 86–90.

[30]Az 1945-ben elpusztult rohonci kastélyt, amelyet 18. századi barokk átalakításától eltekintve 1622–1625 között Batthyány Ferenc építtetett, építéstörténetével együtt tárgyalja: *Die Baudenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart*, in *Österreichische Kunsttopographie*, XL. Wien, 1974. 403–404.

[31]Muraszombat ugyancsak középkori eredetű kastélya mai formájában későreneszánsz épület. Építéstörténete ismeretlen, az arra vonatkozó adatok a jelenleg múzeumi célokat szolgáló kastélyban őrzött Szapáry levéltár anyagában lennének fellelhetők. A kastély a felsőlindvai Széchyeké volt, 1534 és 1593 között leányági örököseiké. 1593-ban már rimaszéchi Széchy Tamásé, erre Maksay Ferenc, *Urbáriumok*, Bp., 1959. 51. – A kastély és kápolnájának képe Borovszky, *Vasvármegye*, Bp., 1898. 69. és az OMF fotótára 26. 027. – A belső és a boltozat gótizáló díszítéséről szóló felvilágosítást az 1986 őszén ott járt Pusztai László művészettörténésznek köszönöm.

[32]Bruckner Győző, *A késmárki Thököly-vár múltja*, in *Vasárnapi Újság*, 1906. 699–700. – Tibor Kalafus, *Z vysledkor architektonického prieskumu na Kezmarskom hrade*, in *Ochrana Pamiatok*, 2. Bratislava, é.n. (1966.)213–220. – Belo Polla, *Kezmarok*, Bratislava, 1971. 133., 164., 181. – Blanka Puskárova–Imrich Puskár, *Kezmarok*, Bratislava, 1979. 82.

A 17. század eleji Magyarország gótizáló részletformákkal épített késő reneszánsz vár- és kastélykápolnáinak sora erdélyi példákkal bővíthető. Balogh Jolán említi a kolozsvári reneszánsz kőfaragást összefoglaló művében, hogy az 1570 után Bocskay György által építtetett egeresi kastély északnyugati sarokbástyájában kialakított kápolnát is csúcsíves ablakok világítják meg, miként a sopronkeresztúrit. Ugyanitt közli a marosillyei Bethlen kastély 1582-ből származó csúcsíves bejáratát és az 1573–1593 között Keresztúry Kristóf által építtetett szentbenedeki kastély kápolnájának reneszánsz profilozású, csúcsíves kapuját.[33]

A hazai késő reneszánsz gótizálás eddig ismert legjellemzőbb épülete a Kőszeg főterén álló egykori evangélikus templom. A nyugati toronnyal felépített, egyhajós és sokszög záródású szentélyes, északi oldalán sekrestyés, sarkain támpilléres, gótikus alaprajzú épületet 1615-ben hozott tanácsi határozat alapján 1616 és 1618 között Valentin Marx kirschlagi kőművesmester építette és 1640-ben tornyának magasításával bécsi mester fejezte be (4, 5. ábra, 5. kép). [34]

A 16–17. század fordulóján, illetve az 1600-as évek első évtizedeiben az északeurópai manierizmus keretében jelentkező gótizálás esetleges további magyarországi emlékeinek feltárása még kutatásra váró feladat. Feltételezhető, hogy a Dunántúltól Erdélyig idézettek sora idővel tovább bővíthető. A meglehetősen egységes, északolasz eredetre visszavezethető hazai késő reneszánsz képében eltérő színfoltként jelentkező jelenség azonban akkor is feltétlen figyelmet érdemel, ha csupán az ismertetett emlékei épültek volna az akkori Magyarországon. A reneszánsz építészet késői szakaszának azt a jellegzetességét erősítik, amelyet a stílus kutatásának mentora, Balogh Jolán így jellemez: *Az átmenetet a barokkba részben az olasz késő reneszánszból származó tektonikus formák, részben a német késő reneszánszból átvett különféle dekoratív elemek készítik elő.*[35]

A magyarországi késő reneszánsz építészet felsorolt és egyenlőre még kis számú ismert emléke alapján az 1600-as évek első felében az északi manierizmus több irányból hatott: a Dunántúlon a szomszédos osztrák területekről behívott mesterek művelték (Németújváron és talán Rohoncon is a gleisdorfi Thomas Weyss, Kőszegen a kirschlagi Valentin Marx), a Felvidéken feltételezhetően lengyel kapcsolatok alapján esetleg ottani olaszok; a nádor és helytartó Thurzó György által építtetett árvai várkápolna esetében elképzelhető a csehországi, talán közvetlen prágai hatás, a sopronkeresztúri kápolna mérműves ablakain pedig a földrajzi közelség miatt Bécs befolyása érvényesülhetett. A kőszegi egykori evangélikus templom alaprajza és részletei azt a látszatot keltik, hogy stájer építője még az 1610-es években is otthonosabban mozgott a gótika világában, mint a reneszánszban. Ezzel szemben Árva várkápolnája a boltozatát tartó két, az architektúra szabályait és a statikai ésszerűséget tagadó, karcsú oszlopával, hálóboltozatot érzékeltető

[33]Balogh Jolán, *i. m.* 252., 321–324., 340–343. Az erdélyi késő reneszánsz építészetben jelentkező, hasonló hatású emlékei közé sorolható még az 1540–1552-ből származó Szamosújvár vára, ahol a kápolna gótikus alaprajzzal és reneszánsz keretelésű, de rendkívül kapcsú, középkori jellegű ablakokkal épült. A kápolna karzata csúcsíves keresztboltozaton nyugszik, ... *Stílusuk a XVI. század végére vall.* Balogh Jolán, *i. m.* 338.

[34]Chernel Kálmán, *Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja*, Szombathely, 1877–78. 103–104. – Lelkes István, *Kőszeg*, Bp., 1960. 48.

[35]*A reneszánsz kor művészete*, in *A magyarországi művészet története i. m.* 230–231.

boltozati stukkódíszével és mérműves ablakaival szervesebben illeszthető a Csehés Lengyelországban ekkor viruló északi manierizmus körébe. Oda utalja 1611-ben készült oltára is, amely ma a szomszédos Necpál templomában áll és amelyet a hazai kutatás évtizedekkel ezelőtt a manierizmus kevés számú emléke közé sorolt.[36] Kápolna és oltára képzett mesterekre vall, bár az általuk alkalmazott stiláris formavilág alapján feltételezhető, hogy ők is és a Dunántúlon működők is mintakönyvek után dolgoztak.

A manierizmusnak a reneszánsz klasszikus szabályait felbontó hatása érvényesült Sopronkeresztúr kápolnáján is, annak ellenére, hogy oda sorolható részlet csak a négy ablakban található. a kápolna azonban egy sarokbástyában van, egy olyan épületrészben, amely építésének eredeti gondolata szerint arra hivatott, hogy lőréseiből a csatlakozó oldalfalakat lehessen védeni. Ezzel szemben a nagyméretű és magas keresztúri kápolnaablakok olyan alacsony könyöklő magassággal készültek, hogy azok védelmi szempontokat nem szolgálnak. A sarokbástya ilyen kialakítása az épület alapformálásának mintegy tagadását, sajátos belső ellentmondást fejeznek ki. Ugyanez az ellentmondás jut kifejezésre a rohonci és a muraszombati kastélynak, vagy a késmárki várnak az épület tömegéből kinyúló, akár a vépi kastély sarkán elhelyezett, magas ablakokkal áttört, kesleny falú kápolnaszentélyei esetében is. Ezek feltétlenül gyengítik az épületeknek ebben a korban szinte kötelezően előírt védhetőségét, vár és várkastély voltát.[37]

A sopronkeresztúri kastély építőmestere feltételesen Giovanni Battista Rava személyével azonosítható.[38] Ha itteni szereplése a további kutatás során bizonyítható lenne, akkor az osztrák, a csehországi és a lengyel területeken tapasztalható helyzetet festhetnénk a 17. századi Magyarországról is: az északi manierizmus emlékei német mesterek mellett olaszok kezéből kerültek ki.

Az ismertetett épületek és építmények építtetői – Kőszeg kivételével – az ország vezető, művelt főnemesei. Aligha lehet véletlen, hogy építésük sorát a protestáns párt vezére, Thurzó György nádor nyitja meg. A többiek, a dunántúli Batthyány Ferenc és Nádasdy Pál, a felvidéki Thököly István őt követik, sem műveltségben, sem protestáns vezető egyéniségükben el nem maradva tőle. Ezzel

[36]Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVII. században*, Bp., 1953. 15–16. és Aggházy Mária, *A barokk szobrászat Magyarországon*, II. Bp., 1959. 11.

[37]Ugyanez az ellentmondás jellemzi a hasonló középkori emlékeket, pl. Diósgyőrt vagy Tatát, ahol a várak zárt tömegét felbontó kápolnaszentélyek éppúgy gyengítették a védelmi jelleget, de azok még nem az ágyúkkal vívott várostromok kivédésére épültek.

[38]A sopronkeresztúr kastélyra vonatkozó legfontosabb irodalom a 30. jegyzetben található. Az újjáépítés befejezését részben Nádasdy Pál ott idézett, 1625-ből származó bevallása, részben a kastély kapuja melletti feliratos tábla azonos évszáma jelzi. Tóth Melinda, *A sárvári vár építéstörténete*, (in *Savaria*, 1966–1970. 275., 223. jegyzet)című munkájában említi, hogy a kastély építésére 1628-ban mesterekkel szerződtek. A hivatkozott szerződésben Szíly Mihály *minden rendbeli mester embereknek megszerzeseben es azoknak megfizetseben* vállalkozik, ő tehát az építtető munkaszervezője. Ugyanebből az évből származik Giovanni Battista Rava olasz nyelvű nyugtája 642 forint előleg felvételéről. Az adatot közlő H. Takács Marianna (*A sárvári vár*, Bp., 1957. 43.)Rava működését Sárvárral hozza kapcsolatba, Tóth Melinda azonban kézenfekvő módon bizonyítja, hogy az Keresztúrra vonatkozik. Ez a Rava valószínűleg az a mester, aki Tóth Melinda szerint még 1628-ban Sopronban meghalt és nem azonos a győri székesegyház 1639 és 1645 közötti, hasonló nevű átépítőjével.

szemben Erdődy Tamás a katolikus restauráció dunántúli megindítója,[39] a vépi kastélykápolna építésében azonban velük azonos irányú műveltség képviselője. Az építtetők személye azt a művelődéstörténeti kutatásban már korábban felismert tényt támasztja alá, hogy a manierizmus nagyobbára a kevés számú szellemi vezető réteg – beleértve Kőszeg iskolázott polgárságát – művészete építészeti téren is.

[39] Erdődy Tamás alighogy átvette Monyorókerék és Vép uradalmát, már 1613-ban két jezsuitát hívott Grazból Monyorókerékre és velük megindította birtoka lakosságának rekatolizálását. Minderre Arnold Magyar, *i. m.*, 137–138.

UTÓSZÓ HELYETT

A 60 és a 66 misztikus értelmezése

Bethlenfalvi gróf Thurzó György leveles könyvéből, a 60. levélből idézzük: „Az istenért éjjel nappal siessenek".

Midőn e kötet szerkesztői és szerzői Klaniczay Tibor 60. születésnapjára készültek méltó ajándékot fabrikálni (persze legföljebb saját igyekezetükhöz, nem az ünnepelt rangjához méltót), számmisztikus alapon minden régi magyar szövegkiadás 60. darabját megnézték. Sajnos azonban, éppen a fentebb idézett Thurzó levélben volt egy ominózus célzás: „ha oly hirtelen szerszámot nem találnak, találunk itt szerszámot nekik". Így is lőn, a szerkesztők a késlekedő szerzőknek mindenfélét ígértek, ők mégsem féltek eléggé. Némelyikük arra hivatkozott, hogy: „hidegh kezdett vala borzogatni s-az Vérhas haborgatni" (Bethlen Miklós 60. levele). Mikor pedig erélyesebb hangot hallottak, az auctorok így sóhajtottak fel: „Az halál éltemnél jobb immár énnekem" (RMKT, XVI. 6. köt. 60. lap).

A szerkesztők hosszú bibliai stúdiumokba merültek. A bűvös 666-as számot — amelynek különben is baljós jelentése van — túl távolinak találták. Ezért jellegzetesen középutas megoldást kerestek, és úgy döntöttek, hogy a 60. születésnap helyett a 66-ikra jelentetik meg az emlékkönyvet.

A kiadást támogatandó két világrendszer fogott össze: egy szocialista miniszter és egy tőkés alapítványtevő. Így szóltak szívükben: [a redaktor] „számlálá előttünk nagy inségét" (Teleki Mihály levelezése II. köt. 66. levél). Kinyitották tehát bugyellárisukat.*

A késedelmes szerzők és szerkesztők ezután úgy érezték, már nem lehet semmiféle kifogás; bár némelyikük „úgy kezde... ríni, mintha a kést beléverték volna" (Heltai Gáspár 66. fabula).

Finis coronat opus. Ezért a művészettörténészek kiváló koszorújától (corona) csak a finisben kértünk opuszt. Az ő műveikkel és képeikkel kiteljesedett és elkészült a kötet.

Szerzők, szerkesztők, lektorok és munkatársak mit is kívánhatnának mást, mint amit a kincsásóknak szóló hasznos útmutató e kötet élén: bár sikerülne Klaniczay Tibornak gyarló szövegeink közt rejtett kincsre bukannia.

Szeged, 1989. július 5.

---

* A huszadik század második felében aligha lehet — a régi magyar irodalom és művelődés köréből — háromnál több olyan kiadványt találni, ami ne Klaniczay Tibor inspirációjából, ne az ő fáradhatatlan szerkesztői, (ön)ostorozó, kiadót és papírt szerző, szedést-nyomást szigorúan ellenőrző munkája nyomán született volna. Erre az ötlettől a címnegyedig tartó figyelemre — tárgyunknál fogva — éppúgy nem számíthattunk, ahogy a nyomdai kapacitás, a papír, s nem utolsó sorban a megfelelő számú florenusok előteremtése is ránk — ilyen téren ezideig igen elkényeztetett —, közvitézekre maradt. Míg tehát egyfelől nem győzünk eléggé mentegetőzni az elkészülés rekordhosszúsága miatt, másfelől már-már a büszkeség feszíti keblünket, hogy sikerült megalkotnunk a negyedik(?) abszolút rendhagyó „régi-magyaros" kiadványt.

TABLE DES MATIÈRES

HERNER JÁNOS — SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
Le Livre du Savoir. Instruction pratique pour les chercheurs de trésor avancés 9

HOLL BÉLA
Novum genus melodiae. Une Séquence de Saint Étienne inconnue dans deux missels dominicains du XIVe siècle 35

KOCZISZKY ÉVA
L'astrolâtrie dans la poésie de Janus Pannonius (introduction) 53

KEVEHÁZI KATALIN — MONOK ISTVÁN
Un Codex franciscain dans les Archives Départementales de Csongrád 65

KARNER KÁROLY
Livres et imprimés rares dans les biliothèques de Sopron 83

PAJORIN KLÁRA
Un hungaricum inconnu. La collection de Johann Gast intitulée *Convivales Sermones* 93

FEHÉR MÁTYÁS
L'Université de Buda Matthias Corvin à Kassa (1526–1553) 105

VÍZKELETY ANDRÁS
Le journal de Bálint Nádasdy et son discours sur le principat 121

SZABÓ GÉZA
Un fragment d'un chant inconnu de Mihály Sztárai 129

BOTTA ISTVÁN
L'Excommunication triple du reformateur Gál Huszár (1512?–1575) 131

SZELESTEI N. LÁSZLÓ
Lettre du Albertus Cruciger pasteur de la ville de Lőcse à Paul Eber de Wittenberg (1563) 151

HECKENAST GUSZTÁV
Le testament de János Zsigmond, prince de Transylvanie (1567) 155

LECH SZCZUCKI
Fragmenta haeretica 171

PIRNÁT ANTAL
Quelques données aux bibliographies des ouvres de Johann Sommer et de celles de Péter Melius 179

SZABÓ GYÖRGY
Pál Gyulai et Marcello Squarcialupi 185

MÁTÉ GYÖRGYI
L'Apologie de l'Écriture dans le livre ancien des Judaisants 189

RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES
Lettres de Johannes Sambucus á Boldizsár Batthyány 209

SZABÓ ANDRÁS
Quelques données à l'histoire de l'humanisme tardif en Hongrie 215

JANKOVICS JÓZSEF
Le livret de médecine de Péter Zay.
„Ex collectione doctoris Nicasii" 233

CSONKA FERENC
Les poésies inédites de Joahannes Bocatius 241

BALÁZS MIHÁLY
Lettre d'István Báthory d'Ecsed â András Báthory 253

SZABÓ ANDRÁS
Lettre de János Monai â István Báthory d'Ecsed 257

HERNER JÁNOS
Lettre d'Albert Szenci Molnár â Georg Rem 261

VÁSÁRHELYI JUDIT
Quelques données aux oeuvres d'Albert Szenci Molnár 263

LUDÁNYI MÁRIA
Le reclassement de la bibliothèque du palatin György Thurzó en 1611. 271

ERDEI KLÁRA
Livres de XVIIe siècle consernant la Hongrie dans les bibliothèques de Gottorf et Preetz 279

JERŽY SNOPEK
La figure de Gábor Bethlen dans les manuscrits polonais 295

MÁTYÁS PÁL
Donées concernant le chroniqueur György Tatrosy et Lőrinc Coronaeus Vaska 305

ÖTVÖS PÉTER
Un chant funébre composé à la mort d'Éva Poppel 317

HÚBERT ILDIKÓ
Copies des lettres concernant Miklós Zrínyi dans la collection Batthyány á Esztergom 325

GÖMÖRI GYÖRGY
Deux lettres du XVIIe siècle. (De la correspondance de János Tolnai D.) 331

PETNEKI ÁRON
Jezabel incrédule ou Judith glorieuse? Une apologie de Zsófia Báthory (1674) 337

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
La Hongrie, résidence de tous les dieux. L'èpopée courte de Frigyes Schedl 345

NÉMETH S. KATALIN
L'Album amicorum de Sámuel Détsei. (XVIIIe. siècle) 351

HAJNÓCZI GÁBOR
L'oeuvre de Vitruvius *De architectura* dans le manuscrit de la Bibliothèque Universitaire à Budapest (Sign.: Cod. Lat. 32) 363

H. TAKÁCS MARIANNA
Sur les tableaux de Jacopo del Sellaio figurants l'histoire de la Reine Eszter 375

PROKOPP MÁRIA
Nouvelles recherches concernant le „studio" d'archevêque d'Esztergom Johannes Vitéz 393

GALAVICS GÉZA
Personnalité et portrait renaissance. Portrait inconnu d'un humaniste hongrois: portrait de Zakariás Mossóczy 401

MIKÓ ARPÁD
Ianua Mortis. Le tombeau de Nicasius Ellebodius (1535–77). Contribution à la problématique du mécénat du cercle de Radéczi 419

BUZÁSI ENIKŐ
Miklós Zrínyi et l'allégorie héroique la Renaissance tardive. L'Apothéose peinte de le Héros de Szigetvár 431

SZABÓ PÉTER
Quelques ajustements pour le mariage de Gábor Bethlen 443

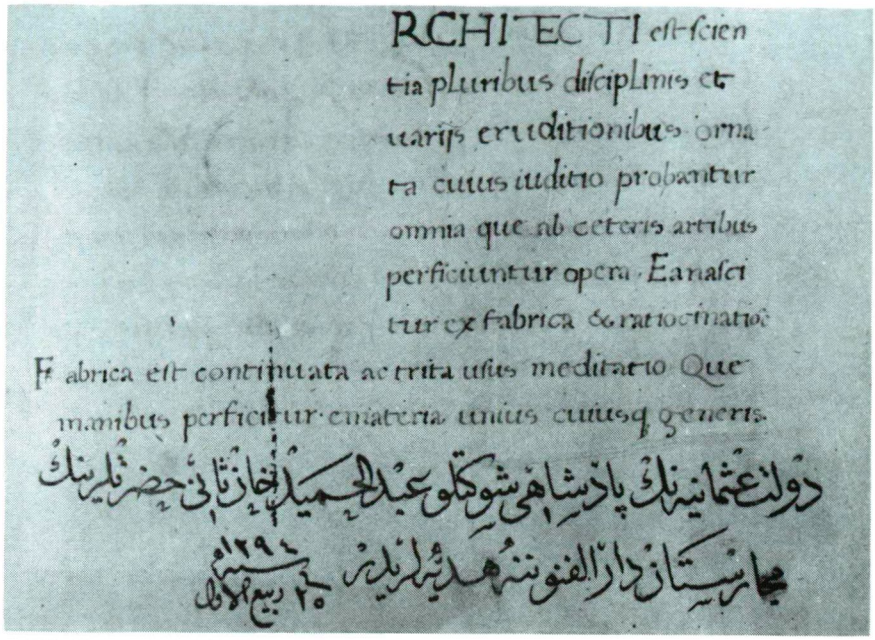
KOPPÁNY TIBOR
Tendences gotiques dans l'architecture de la Renaissance tardive en Hongrie 451

Pour épilogue 463

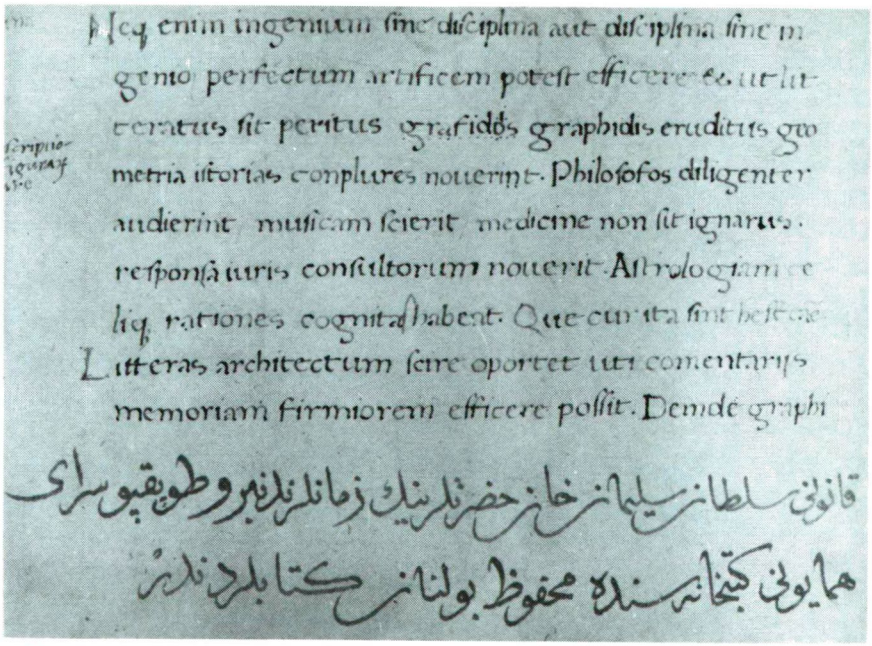
Planches 469

KÉPEK

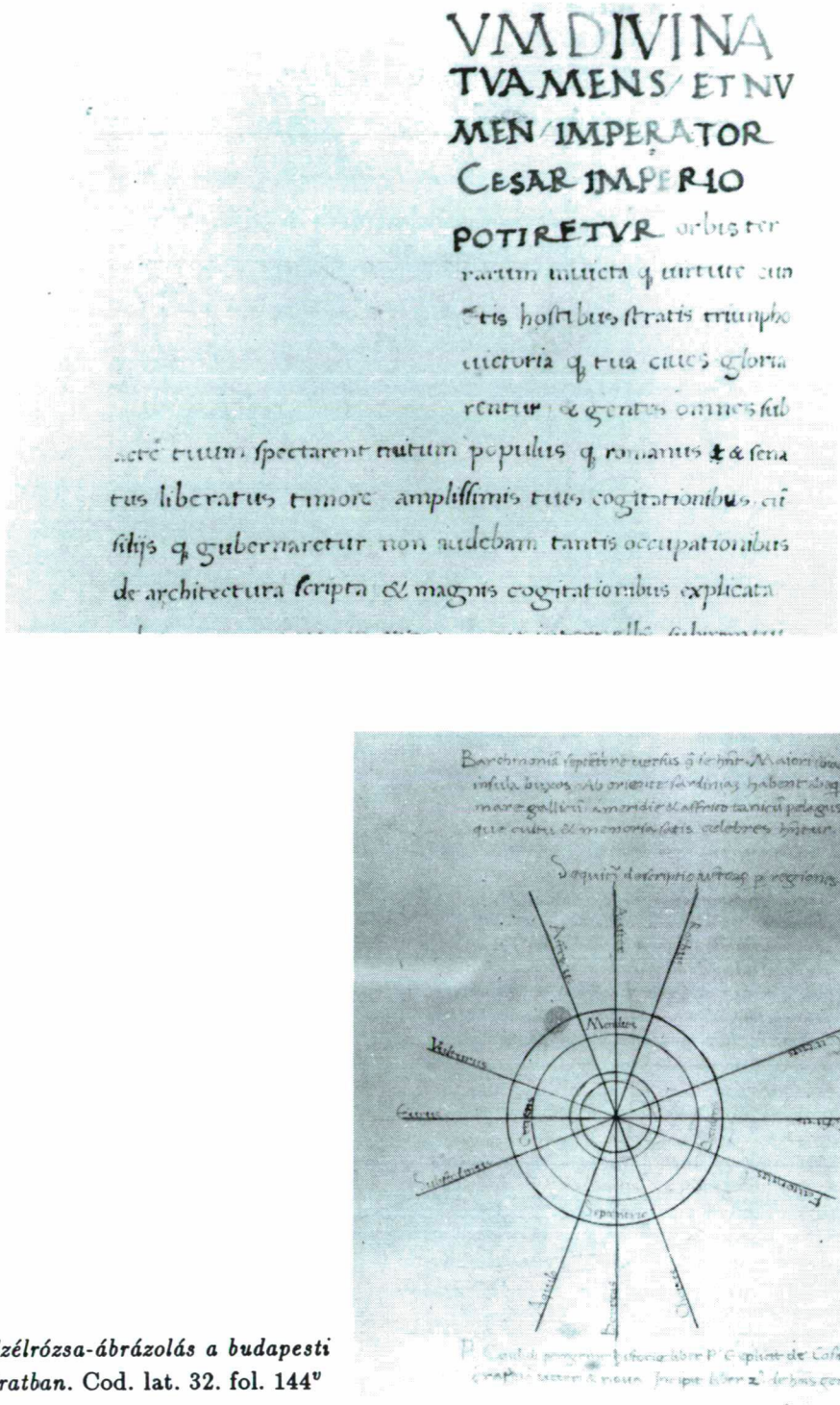
Illusztrációk Hajnóczi Gábor tanulmányához

RCHITECTI est scien
tia pluribus disciplinis et
uariis eruditionibus orna
ta cuius iuditio probantur
omnia que ab ceteris artibus
perficiuntur opera. Ea nasci
tur ex fabrica & ratiocinatio
Fabrica est continuata ac trita usus meditatio Que
manibus perficitur ematería unius cuiusq generis.
دولت عثمانیه نك پادشاهی شوکتلو عبد الحمید خان ثانی حضرتلرینك
مجاز ستان دار الفنونه هدیه لریدر
سنه ۱۲۹۶
۲۰ ربیع الاول

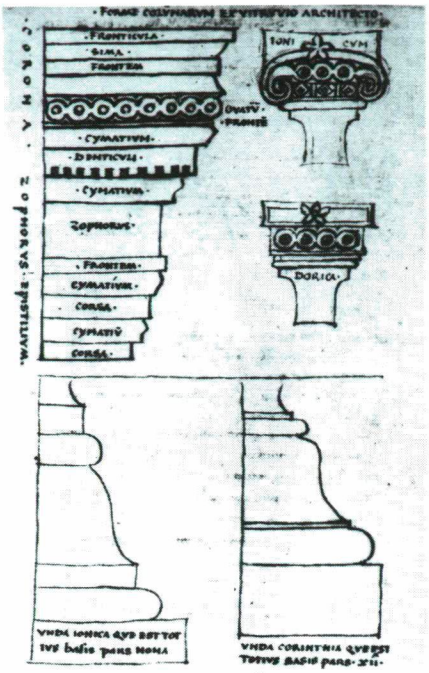
1. Török nyelvű ajánlás. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 32. fol. 1^{v}

Nec enim ingenium sine disciplina aut disciplina sine in
genio perfectum artificem potest efficere. Et ut lit
teratus sit peritus grafidos graphidis eruditus geo
metria istorias complures nouerint. Philosofos diligenter
audierint musicam scierit medicine non sit ignarus.
responsa iuris consultorum nouerit. Astrologiam et
liq rationes cognitas habeat. Que cum ita sint hec scie
Litteras architectum scire oportet ut commentariis
memoriam firmiorem efficere possit. Deinde graphi
قانونی سلطان سلیمان خان حضرتلرینك زمانلرنده بر وطوبقپوسرای
همایونی کتبخانه سنده محفوظ بولنان کتابلردندر

2. Török nyelvű ajánlás. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 32. fol. 2^{r}

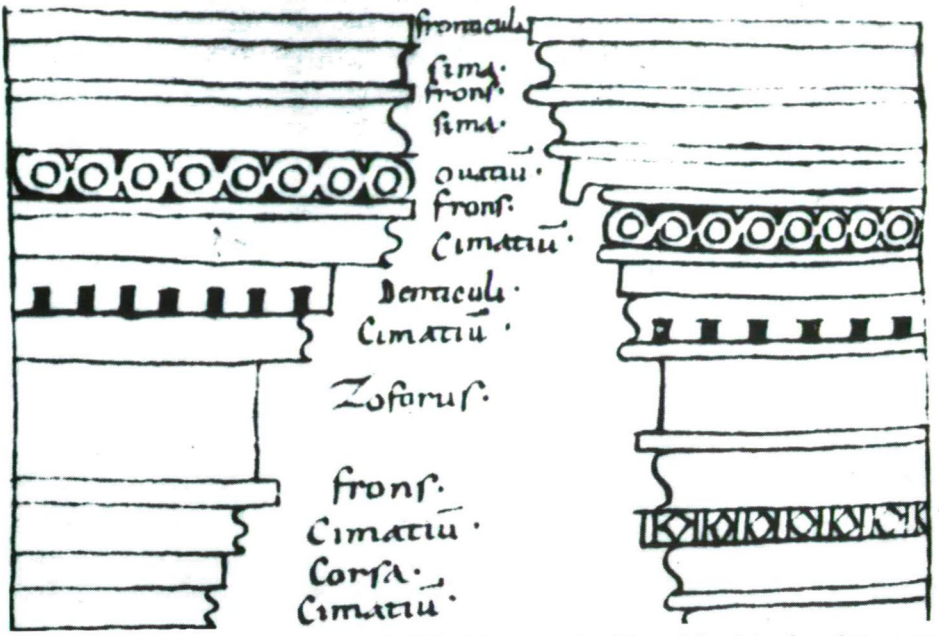

4. Szélrózsa-ábrázolás a budapesti kéziratban. Cod. lat. 32. fol. 144^{v}

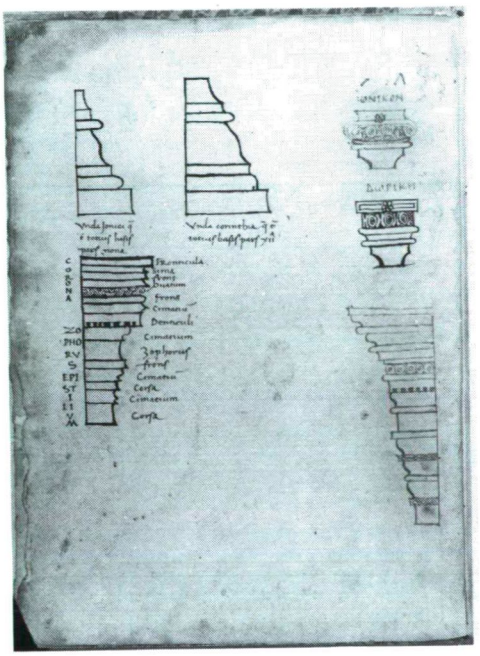

5. Pier Candido Decembrio rajza klasszikus építészeti tagozatokról. Ambr. R. 88. sup. fol. 172^{r} (Biblioteca Ambrosiana, Milánó)

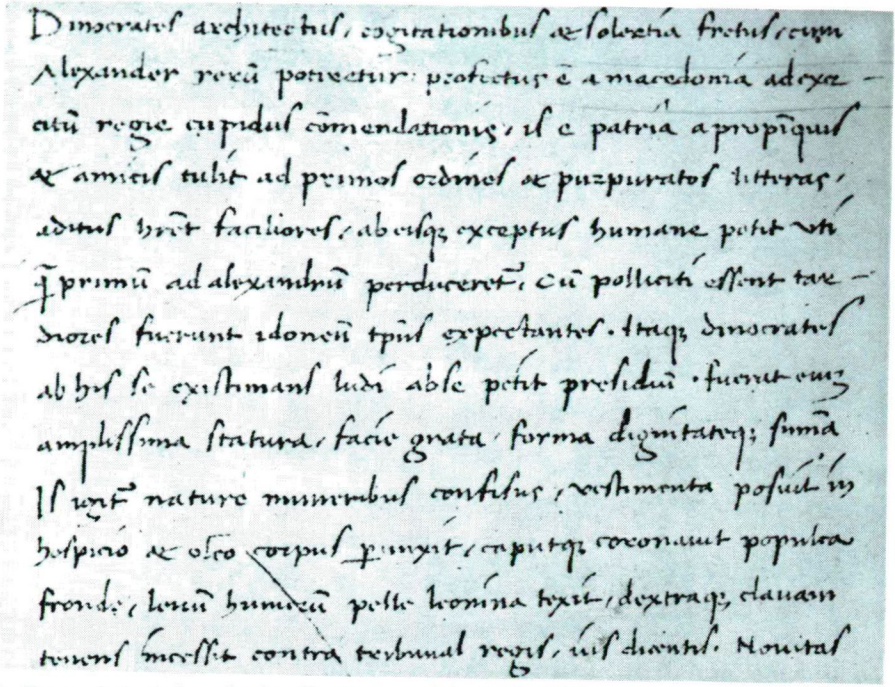
6. Két oszloplábazat és díszítések. MS 17. fol. 35^{r} (Bibliothèque et Archives Municipales, Sélestat)

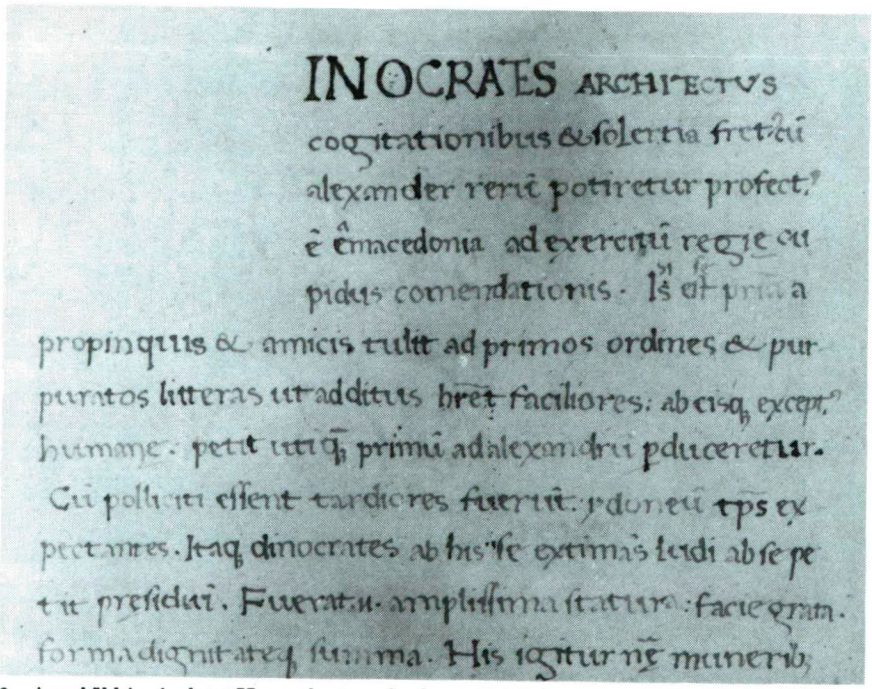
7. Két párkány. MS 17. fol. 35^{v} (Bibliothèque et Archives Municipales, Sélestat)

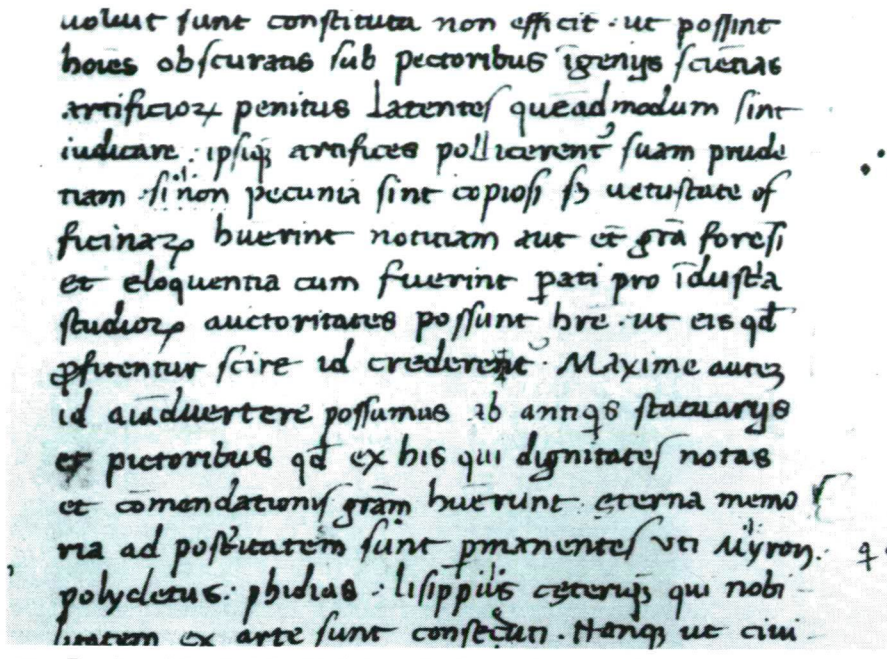
8. Építészeti tagozatok rajza.
Codex Magliabechiano XVII. 5.
(Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale)

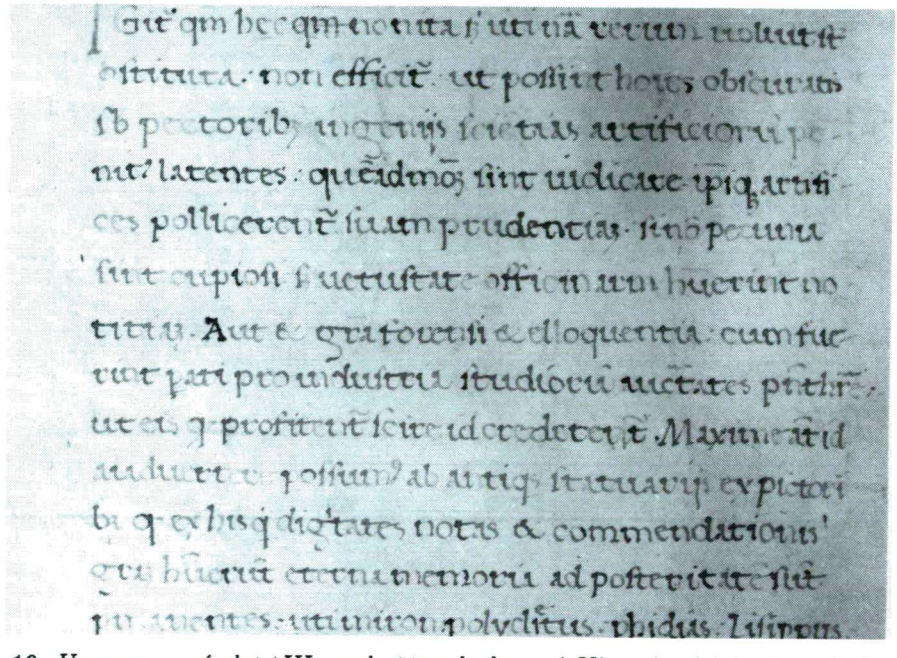
9. Decembrio írása. Ambr. R. 88. sup. fol. 166^{v} (Biblioteca Ambrosiana, Milánó)

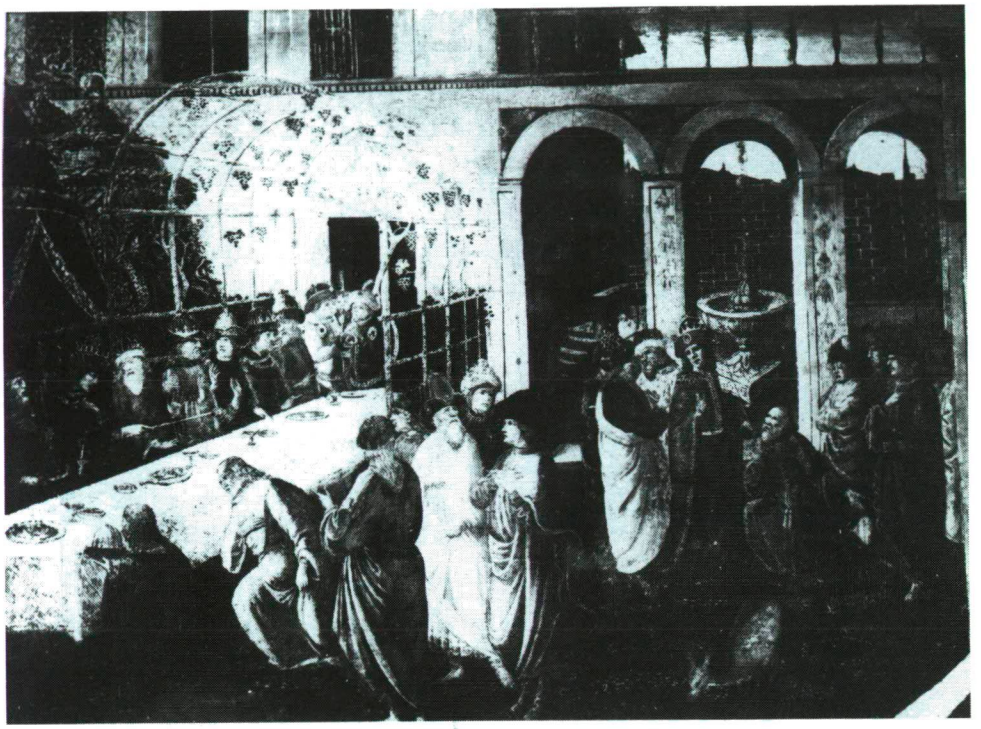
10. Az előbbi részlet (II. prol. 1) a budapesti kéziratban. Cod. lat. 32. fol. 16^{v}

11. Bonino Mombrizio kézírása. Ambr. 137. sup. fol. 32^{r} (Biblioteca Ambrosiana, Milánó)

12. Ugyanaz a részlet (III. prol. 1.) a budapesti Vitruvius-kéziratban. Cod. lat. 32. fol. 133^{v}

1. Jacopo del Sellaio, *Ahasvérus lakomája.* Firenze, Galleria degli Uffizi.

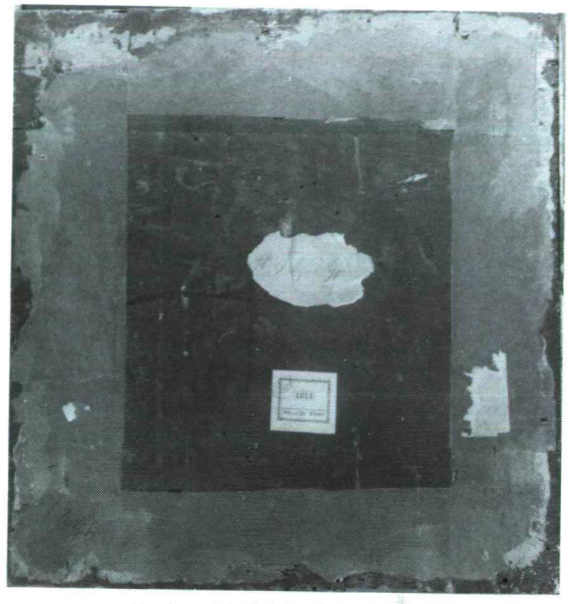
2. Jacopo del Sellaio, *Vásti királyné lakomája és elűzése.* Firenze, Galleria degli Uffizi.

3. Jacopo del Sellaio, *Eszter koronázása*. Párizs, Louvre.

4. Jacopo del Sellaio, *Eszter Ahasvérus előtt.* Budapest, Szépművészeti Múzeum.

5. Az előző kép hátoldala.

6. Jacopo del Sellaio, *Mordeháj diadala*. Firenze, Galleria degli Uffizi.

1. Prudentia és Temperantia.

2. Fortitudo és Justitia.

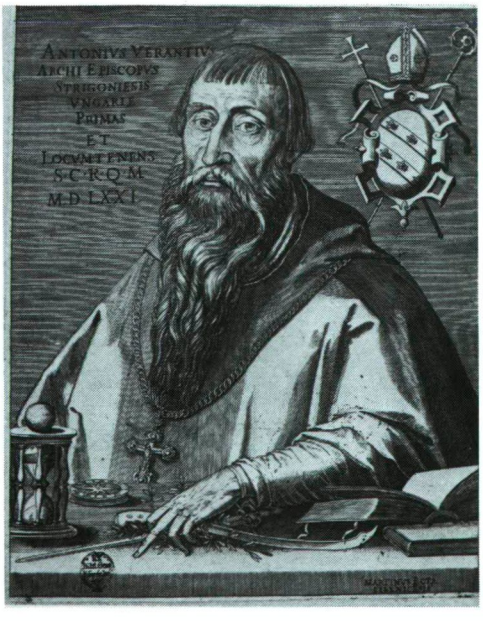
Illusztrációk Galavics Géza tanulmányához

MATTHAEI SCARICAEI KEVINI
AD LECTOREM

Si cupis expressos STEPHANI *cognoscere vultus:*
Os oculosq; suos sic SZEGEDINVS *habet.*
Hinc reputa sancti Lector non ficte laboris,

1. Hans Sebald Lautensack, *Oláh Miklós.* 1558. Rézkarc, OSzK.

2. Skaricza Máté rajza után: ***Szegedi Kis István.*** **1568. (1585). Fametszet, OSzK.**

3. Martino Rota, *Verancsics Antal.* 1571. Rézmetszet, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

4. Martino Rota, *Radéczy István címere*. 1574. Rézmetszet, Bécs, Albertina.

5. Martino Rota, *Balassa János*. 1575. Rézmetszet, Bécs, Albertina.

6. Martino Rota, *Fejérkövi István*. 1575. Rézmetszet, Bécs, Albertina.

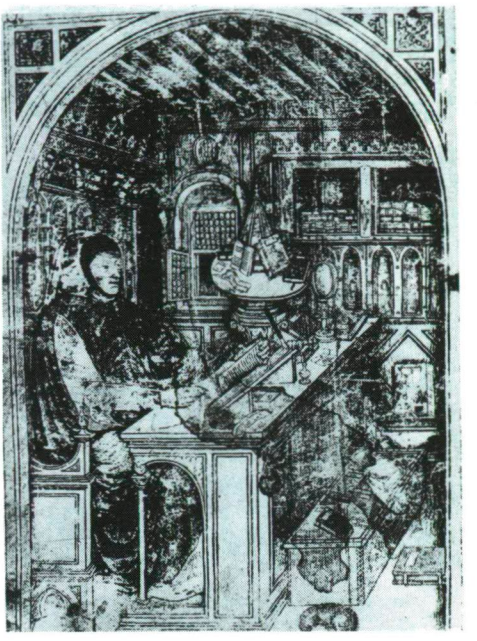
7. Martino Rota, *Istvánffy Miklós*. 1575. Rézmetszet, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.

8. Martino Rota, *Mossóczy Zakariás*. 1577. Rézmetszet, Bécs, Albertina.

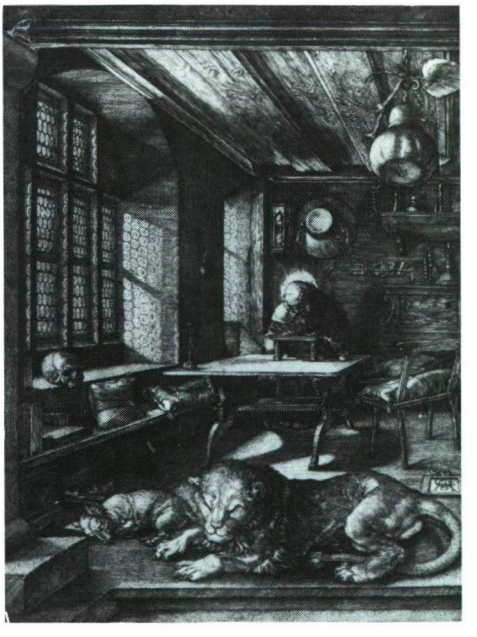

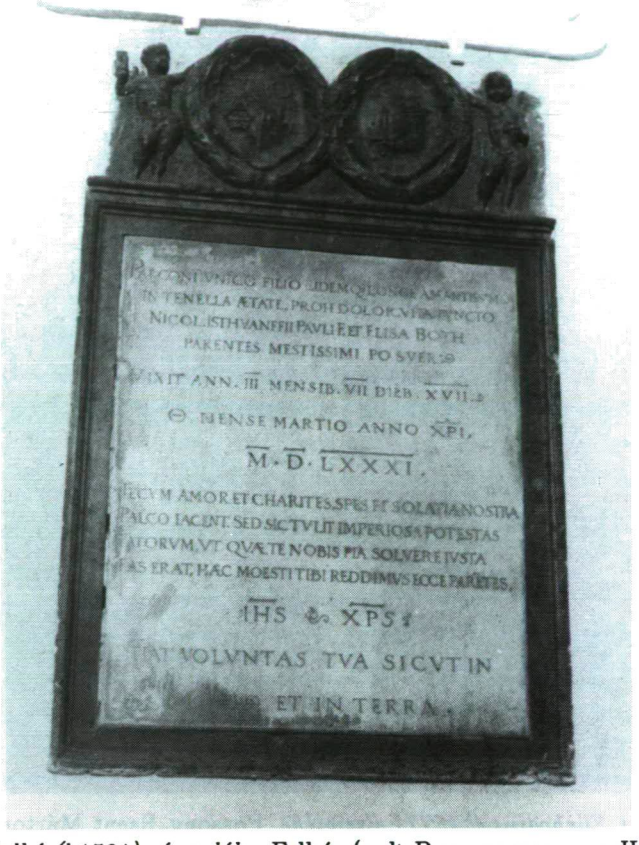

9. *Ezsdrás próféta.*
7. század vége (Amiatinus kódex).
Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana.

10. *Petrarca dolgozószobájában.*
1400 körül. Darmstadt, Stadtbibliothek.

11. Albrecht Dürer, *Szent Jeromos dolgozószobájában.* 1514.
Rézmetszet, Szépművészeti Múzeum.

3. *Istvánffy Palkó (†1581) síremléke.* Felbár (volt Pozsony vm., ma Horný Bar) rk. templom.

4. *Részlet Istvánffy Palkó síremlékéről.*

1. *Allegória Zrinyi Miklóssal, a szigetvári hőssel.*
Magyarországi festő a
16. század utolsó harmadából.
Magyar Nemzeti Galéria.

1/a. *Zrinyi Miklós allegóriája* (Részlet)

2. Lucas Granach, *Georg Spalatin a megfeszített Krisztushoz imádkozik.*
1515. Fametszet.

3. ***Thurzó II. Elek síremléke.***
1594. Lőcse (Levoča)
Szent Jakab plébániatemplom.

4. *Zrínyi Miklós halotti portréja.* Magyarországi festő, 17. század. Magyar Nemzeti Múzeum.

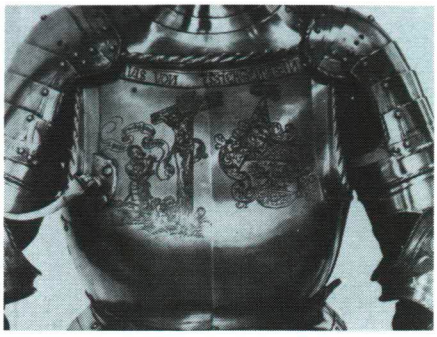
5. *Zrínyi Miklós arcképe* (Részlet)

6. Matthias Zündt, *Zrinyi Miklós Szigetvár ostromával.* 1566. Rézmetszet.

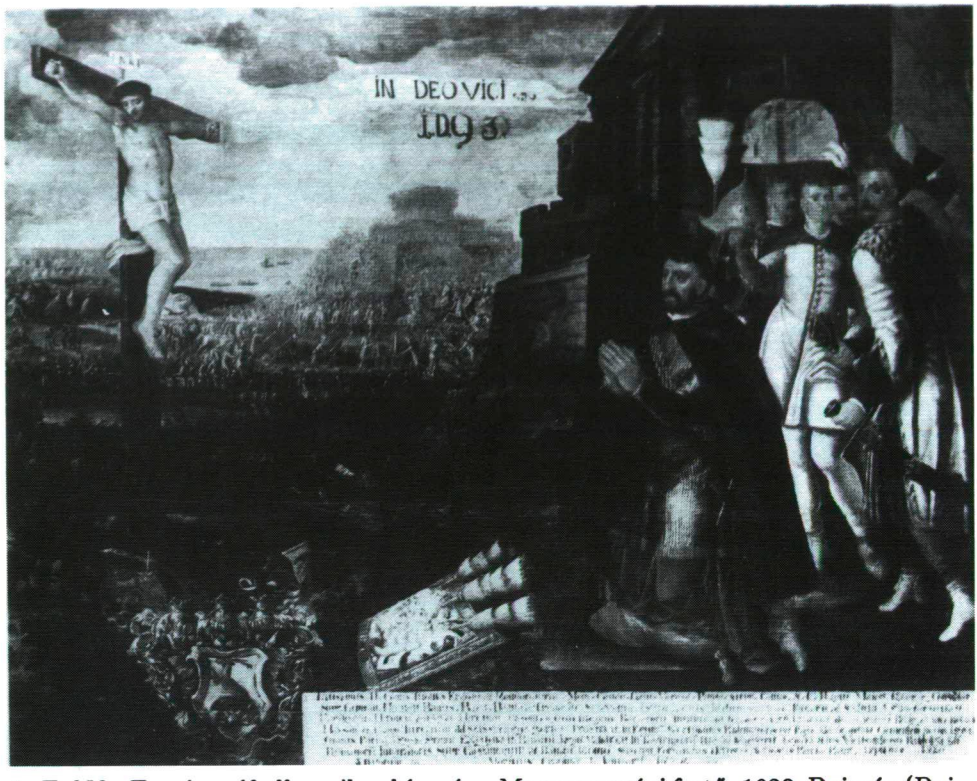
6/a. Hans Sebald Beham, *Ó- és Újtestamentum.* 1533. Fametszet.

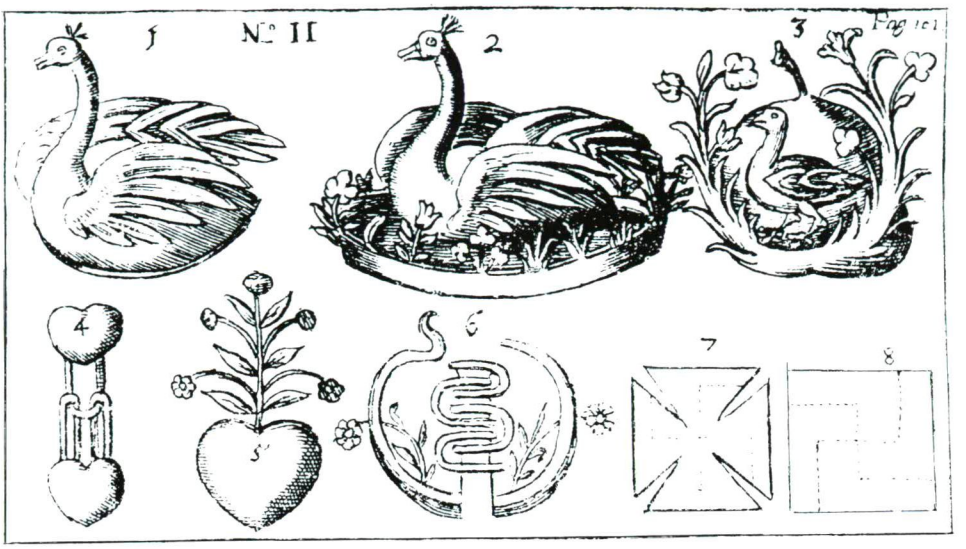
7. ifj. Konrad Treytz,
Hans Sierg von Siergenstern mellvértje. 1530 körül.
Bécs, Museum der Stadt Wien.

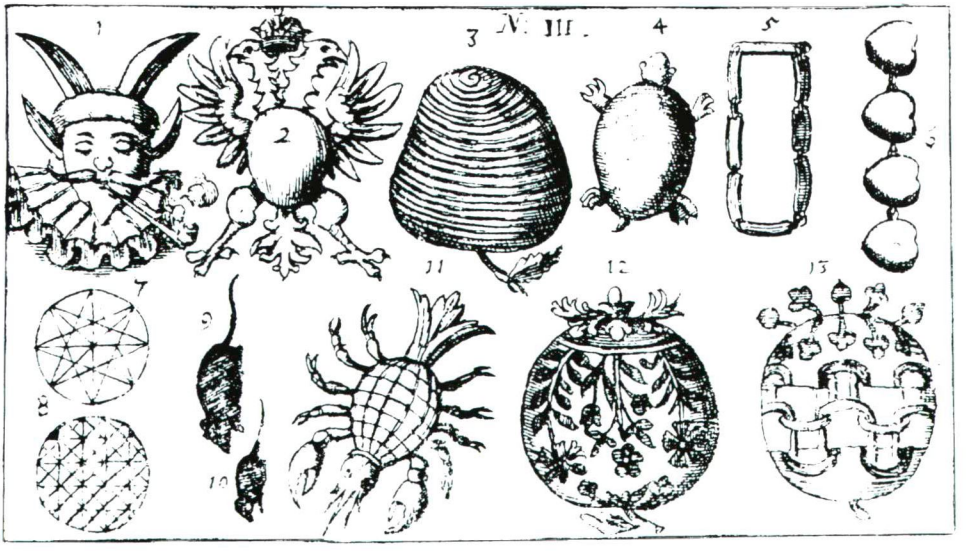
8. Loy Hering, *Nicolas Salm gróf síremlékének fedőlapja.* 1530–1548 között. Bécs, Votivkirche.

9. *Erdődy Tamás gróf allegorikus képmása.* Magyarországi festő, 1620. Bajmóc (Bojnice) Múzeum.

1–2. *Rézmetszetes illusztrációk Andreas Klett szakácskönyvéből.* Nürnberg, 1677.

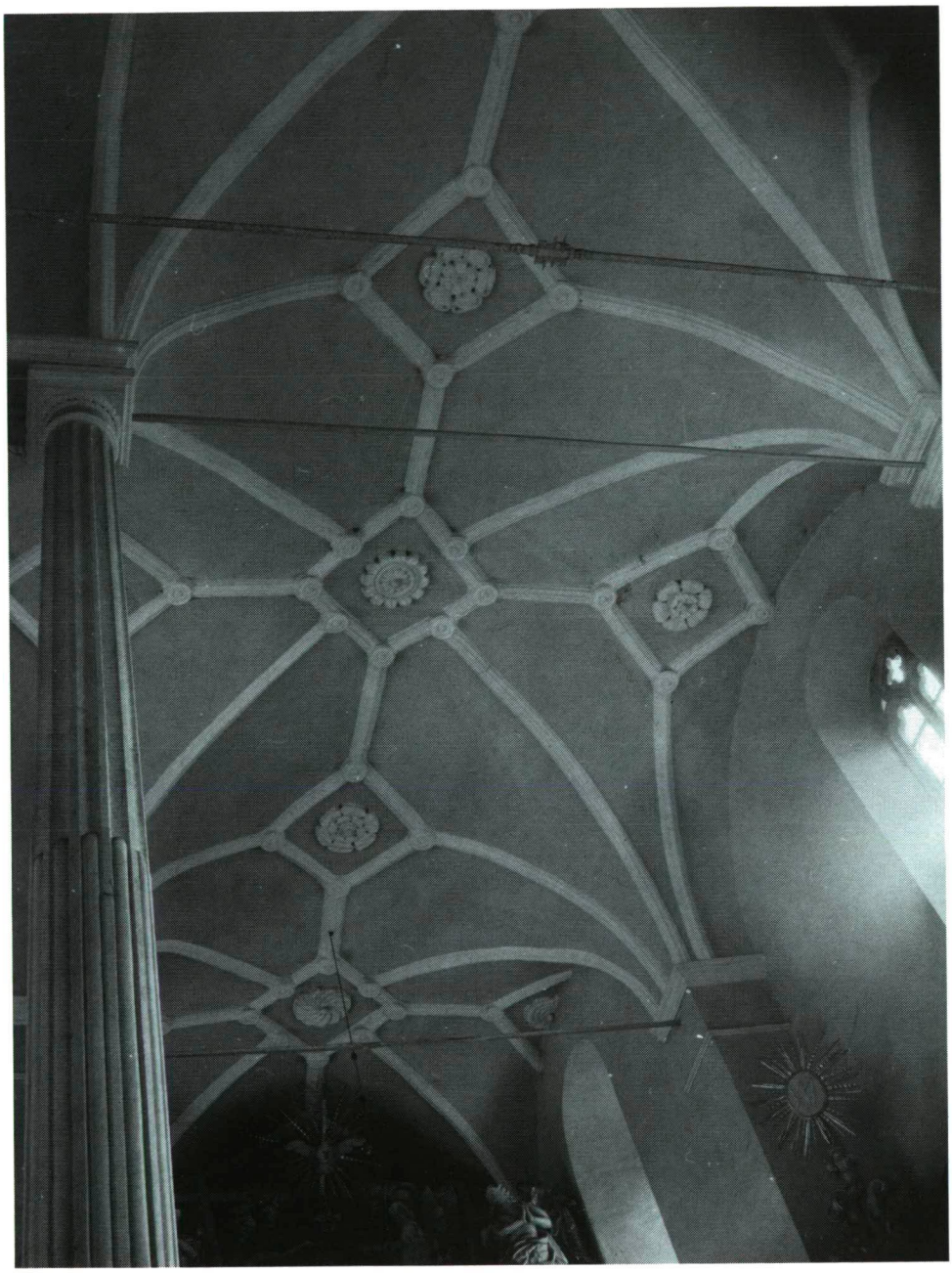

3–4. *Hímzésdíszek a fogarasi református egyház szószékterítőjéről.* Bethlen Kata kézimunkája, 1722. Hímzett narancssárga selyem.

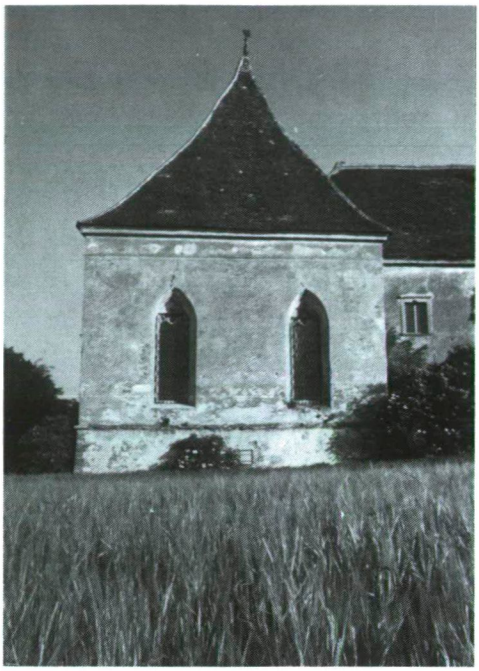
5. *Egykorú rajz II. Henrik francia király Rouen-i bevonulásáról.* 1550. október 1. (Chartrou, J. *i. m.* nyomán).

1. *Az árvai várkápolna boltozata* (Galavics Géza felvétele).

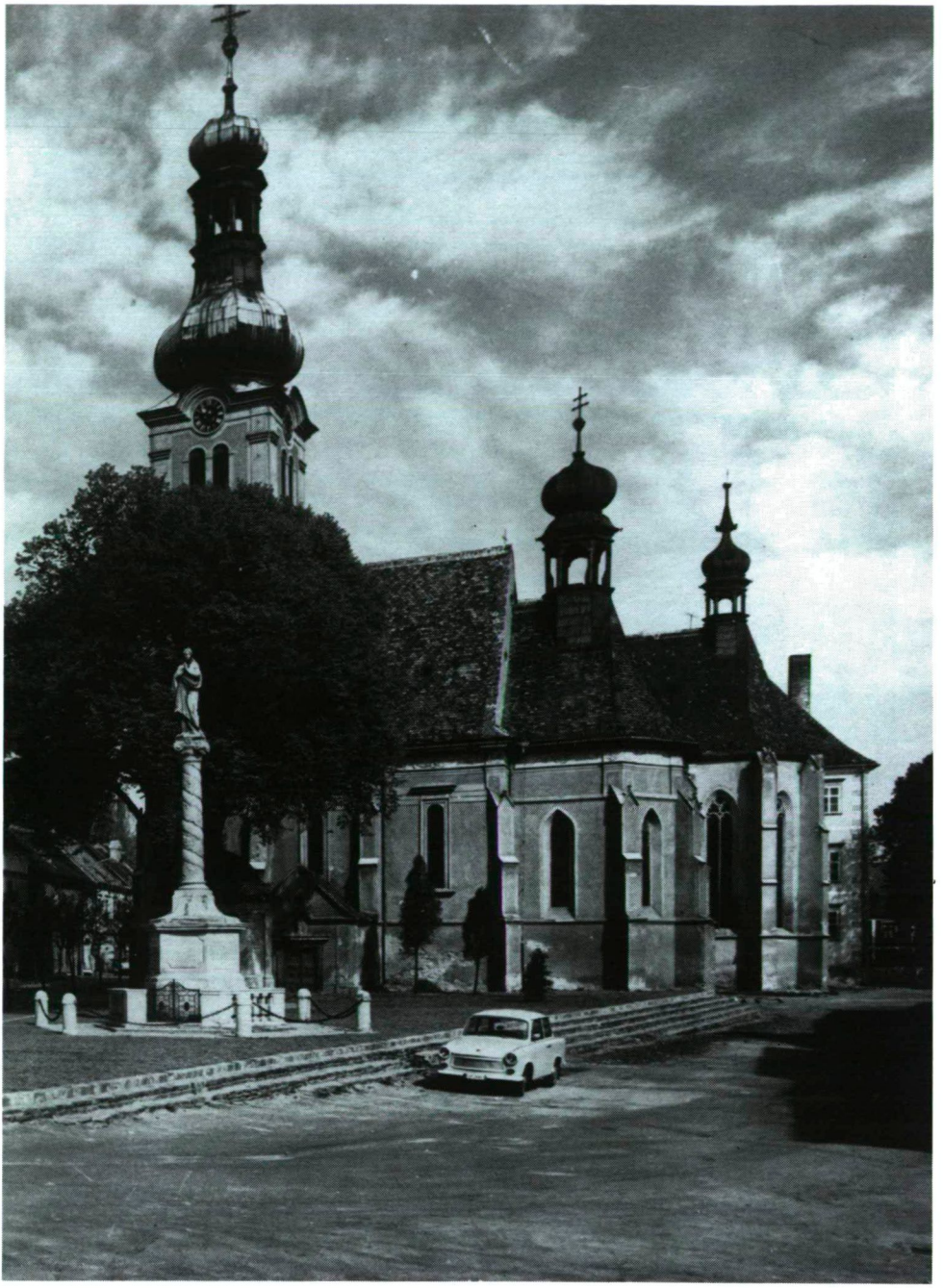
3. *A sopronkeresztúri kastély észak-keleti sarokbástyája a benne levő kápolna csúcsíves ablakaival* (Galavics Géza felvétele).

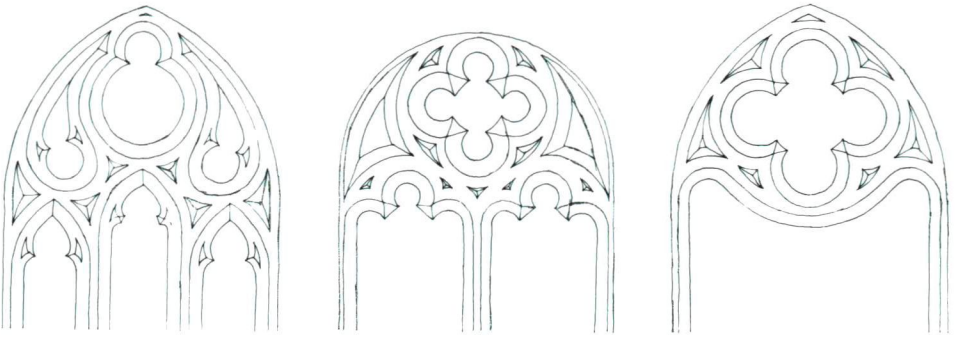
2. *A vépi kastélykápolna* (Koppány Tibor felvétele).

4. *A sopronkeresztúri kastélykápolna belseje.* (Koppány Tibor felvétele.)

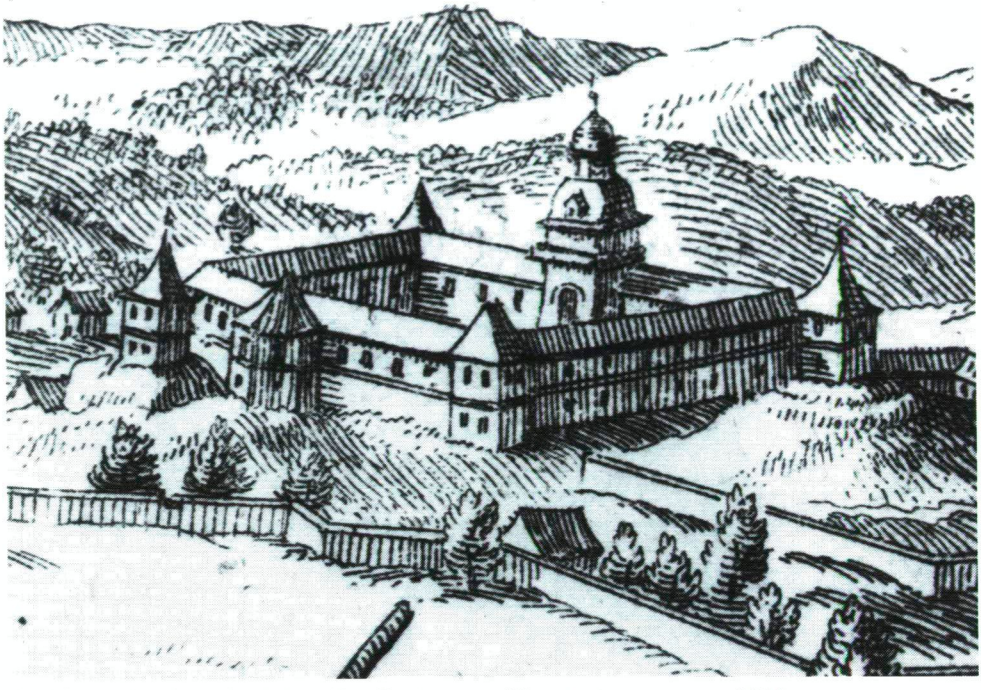

5. *A kőszegi egykori evangélikus templom, háttérben a gótikus Szt. Jakab templom szentélye.* (Mihalik Tamás felvétele.)

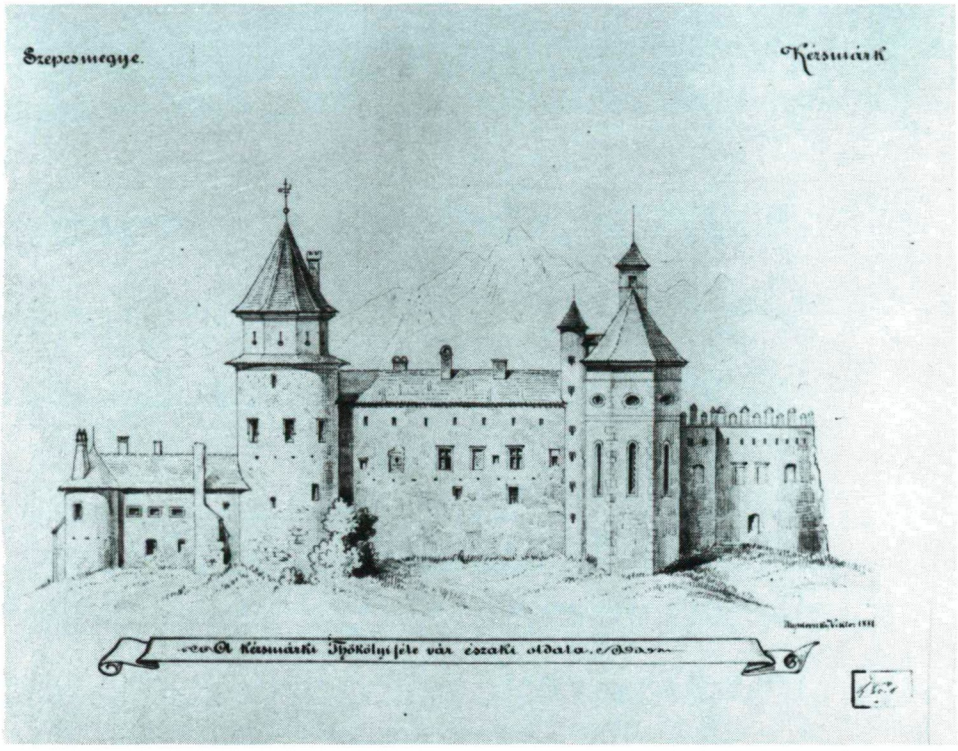

1. ábra: *17. századi mérműves ablakok*

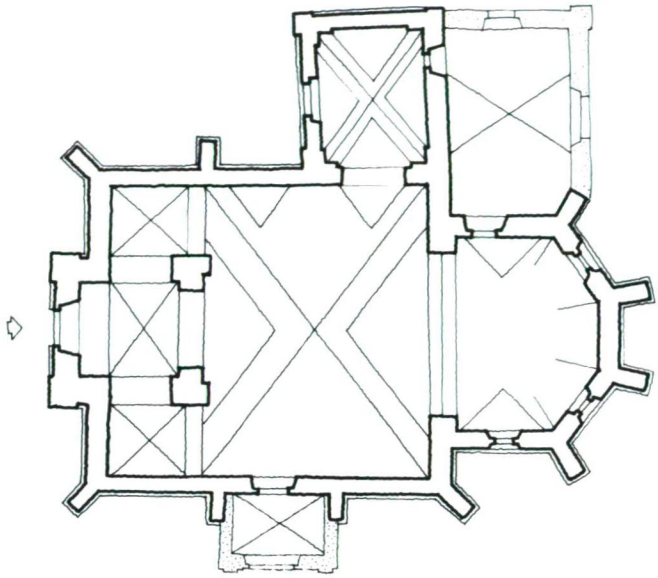
a/ *Németújvár, várkápolna* b/ *Árva, várkápolna* c/ *Sopronkeresztúr, kastélykápolna*

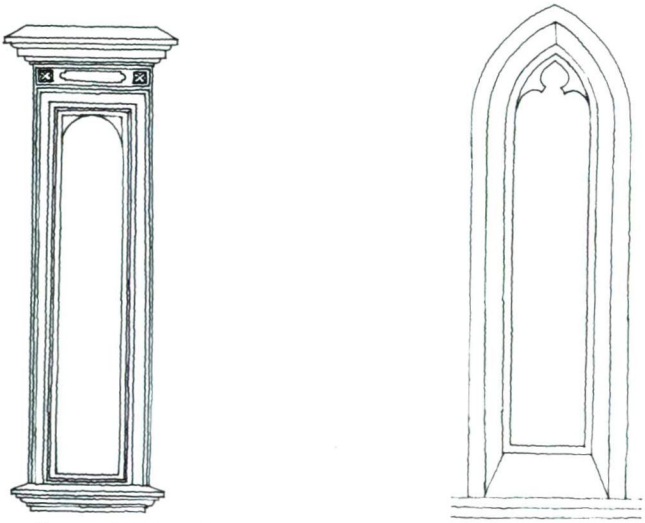
2. ábra: *A rohonci várkastély.* Justus van Nypoort metszete, 1686.

3. ábra: *A késmárki vár északi oldala a kápolnával.* Myskovszky Viktor rajza, 1881. (Országos Műemléki Felügyelőség Tervtára, K. 3018. lsz.)

4. ábra: *A kőszegi egykori evangélikus templom alaprajza.*

5. ábra: *A kőszegi egykori evangélikus templom ablakai.*